

ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Навчальний посібник

ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

(з давніх часів до ХХ ст.)

Курс лекцій

За редакцією
доктора історичних наук,
професора *В. І. Ярового*

*Допущено Міністерством
освіти і науки України*

Навчальний посібник для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Київ
“Либідь”
2001

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено

Рецензенти:

д-р іст. наук *Ю. М. Алексєєв*,
д-р іст. наук *О. М. Майборода*

Автори:

В. І. Яровий (керівник)
І. І. Люшин, С. І. Лиман, П. М. Рудяков, В. П. Шумило

Допущено
Міністерством освіти і науки України
(лист № 2/697 від 04.05.2000 р.)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *О. Н. Вітрученко*

ВСТУП

Західні та південні слов'яни — споконвічні сусіди України — протягом багатьох століть відігравали визначну роль в історії європейської цивілізації. Слов'янські народи, які широко заселили простори Центральної та Південно-Східної Європи, споріднювала не тільки етнічна, мовна та культурна близькість, а й певна спільність та схожість історичної долі.

Навчальний посібник репрезентує погляд сучасних науковців на історію західних та південних слов'ян з давніх часів до XX ст. Автори, викладаючи матеріал, дотримувалися традиційного країнознавчого принципу. Перші писемні відомості про західних та південних слов'ян належать до періоду розпаду первісного ладу й розселення слов'янських племен на теренах Центрально-Східної Європи. Уже в другій половині I тис. н. е. на Балканах та в центрі Європи складаються міжплемінні союзи слов'ян, які згодом перетворюються на феодально-монархічні держави: Болгарію, Сербію, Польщу, Хорватію, Велику Моравію та Чехію. Однак під натиском спочатку західних сусідів — франків та германців, а згодом східних — турків-османів — практично всі західно- та південнослов'янські народи втратили державність. Цей процес завершився поділом Польщі між Пруссією, Австрійською та Російською імперіями. Протягом декількох століть поневолені слов'янські народи вели національно-визвольну боротьбу, яка ознаменувалася в XIX ст. виникненням незалежних держав — Чорногорії, Сербії, Болгарії, а на початку XX ст. — Чехословаччини, Польщі та Югославії.

Історичне слов'янознавство як комплексно-наукова дисципліна складається з різноманітних галузей історичних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних та інших знань. У сучасних умовах слов'янознавство є важливим елементом викладання історії народів Центральної та Південно-Східної Європи практично в усіх провідних університетах і навчальних центрах слов'янських, західноєвропейських та інших країн. На різних континентах пла-

нети працюють наукові інститути та кафедри, проводиться підготовка слов'янознавців різного профілю тощо.

Вивчення історії західних та південних слов'ян здавна є одним із цільних напрямів вітчизняної історичної науки. Вже досить тривалий час ця дисципліна викладається студентам університетів та педагогічних вищих навчальних закладів України як окремий нормативний курс. Особливої ваги вивчення та дослідження історії слов'янських народів набуло наприкінці ХХ ст., коли на карті з'явилися нові незалежні держави: Хорватія, Словенія, Чехія, Словаччина, Боснія та Герцеговина, Македонія, Союзна республіка Югославія (у складі Сербії та Чорногорії). У всіх слов'янських країнах активно розвивається вітчизняна історіографія. Історичне слов'янознавство сьогодні перетворилося на сукупність країнознавчих та компаративістичних досліджень.

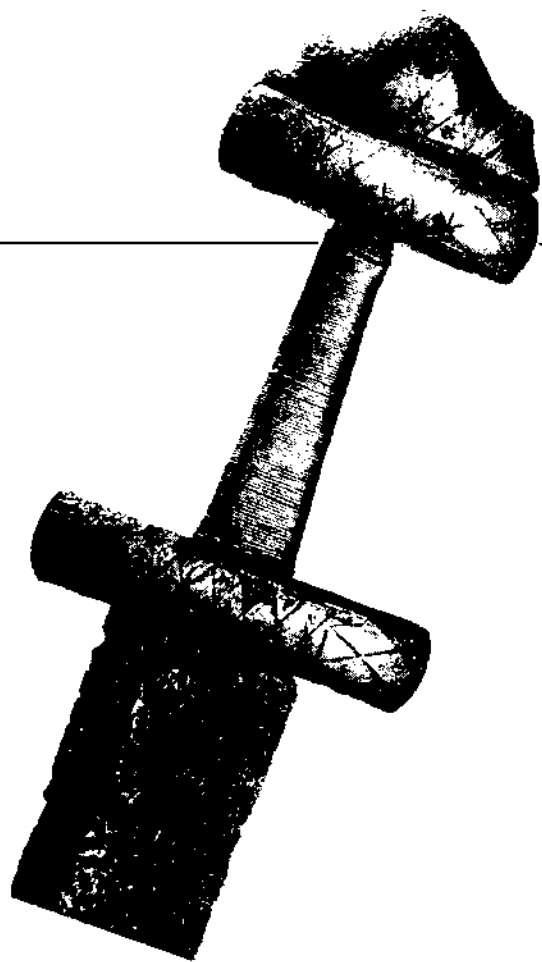
Новизна підготовленого курсу лекцій полягає як у залученні новітньої літератури з низки найважливіших проблем слов'янської історії, так і у відкиданні авторами ідеологічних та політичних штампів, їхньому прагненні об'єктивно підійти до висвітлення історичних подій.

Навчальний посібник підготували викладачі кафедри історії слов'ян історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: проф. В. І. Яровий (вступ, лекції 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 36); проф. М. П. Рудяков (лекції 13, 14, 15, 16, 17, 29, 30, 31, 33, 34, 35); доц. І. І. Ілюшин (лекції 5, 6, 19, 20, 21); доц. С. І. Ліман (лекції 12, 18, 27, 28); доц. В. П. Шумило (лекції 7, 8, 10, 11). При підготовці лекцій з історії Чехії були використані матеріали, підготовлені кандидатом історичних наук, доцентом Р. М. Постоловським.

Пропонований курс лекцій хронологічно поділений на три частини: давні часи, Середньовіччя та Нова доба. Кожну лекцію завершує список рекомендованої літератури, подаються відповідні карти; наприкінці посібника представлено хронологічну таблицю основних історичних дат.

Розділ перший

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Лекція

ВИТОКИ ТА ПОХОДЖЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

- Проблеми етногенезу давніх слов'ян
- Гіпотези та концепції прабатьківщини слов'ян
- Антропологічні особливості слов'ян
- Перші історичні відомості про слов'ян

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

У питанні про походження сучасних слов'янських народів, які населяють простори Центральної та Південно-Східної Європи, *варто виділити кілька вузлових проблем*, навколо яких протягом уже досить тривалого часу точаться бурхливі дискусії не тільки серед істориків, а й серед фахівців інших галузей науки, причетних до вивчення витоків формування етносів. *Основними серед них є такі: де містилася можлива прабатьківщина слов'ян; коли слов'янство вперше виступило на історичній арені як самостійна етнічна спільнота; як відбувався процес формування етносу та розселення тих племен, що стали носіями певних етнічно-культурних ознак слов'ян; на якому етапі цього процесу стався поділ слов'ян на західних, східних і південних тощо.*

Вирішення всіх цих проблем ускладнюється тим, що за найретельнішого пошуку писемних джерел, які відображають події на територіях Центральної та Східної Європи, майже до початку нової ери ми не знайдемо жодних достовірних свідчень існування праслов'ян. Але водночас можна навести безліч різноманітних доказів того, що етнічна історія слов'ян розпочалася задовго до появи перших згадок про них у давньогрецьких та римських авторів початку I тис. н. е. Вивчення основних етапів етногенезу давніх слов'ян вимагає використання найрізноманітніших відомостей: писемних, архео-

логічних, етнографічних, лінгвістичних, антропологічних тощо. *Етногенез* — це сукупність історичних явищ і процесів, які супроводжують всі етапи становлення та розвитку того чи іншого етносу: від родоплемінного ладу до формування окремих етнічних спільнот, на основі яких урешті-решт утворюються певні народності, народи, а згодом — і нації в сучасному розумінні.

Процес етногенезу давніх слов'ян характеризується низкою важливих ознак. Насамперед — це наявність певної території, яку займає даний етнос, з обов'язковим урахуванням того, що в майбутньому ареал розселення тих чи інших племен обов'язково змінюватиметься. По-друге — це наявність певної загальнослов'янської культури, що забезпечувала функціонування цих племен як повноцінної етнічної системи. По-третє — це існування праслов'янської мови, без якої процес згуртування слов'янських племен та виникнення єдиного етносу був неможливий. І нарешті — досягнення цією етнічною спільнотою необхідного рівня самосвідомості, яка сприяла формуванню системи загальнослов'янських цінностей. Ознакою досягнення саме такого рівня самосвідомості була поява у дже-релах відповідного етноніма — “слов'яни”.

Загальноновизнаним у сучасній історичній науці вважається положення, що слов'яни, які згодом розселилися в Центральній, Південно-Східній та Східній Європі, — є автохтонами і представляють одну з гілок індоєвропейської спільноти, що колись існувала*. Саме з цього етнотериторіального загалу вийшла германо-балто-слов'янська спільнота, з якої згодом виділилось балто-слов'янське етноплемінне об'єднання. І тільки після того, як на початку I тис. н. е. слов'янобалтська спільнота розпалася, розпочалось формування праслов'ян — носіїв давньослов'янської мови. Від початку нової ери та впродовж майже всього

* Індоєвропейці — велика група племінних об'єднань (слов'ян, балтів, германців, романців, греків та ін.), формування яких відбувалося на просторі від сучасної Індії до Західної Європи. Вони розмовляли спорідненими мовами, що свідчило про їхнє спільне походження (це підтверджує наявність спільних елементів матеріальної та духовної культури). Існує гіпотеза, що прабатьківщиною індоєвропейців є Мала Азія, звідки на зламі IV—III тис. до н. е. розпочалося їхнє розселення на просторах Євразії. У процесі розселення та саморозвитку, впливу автохтонної людності та місцевих мов формуються нові етноплемінні утворення, матеріальна та духовна культура (а разом з ними і мови) яких набувають певних і досить суттєвих відмінностей. Так, на півночі Європи локалізувались германці, в центрі — кельти, на схід від Дніпра — індоіранці, а у проміжній зоні від Балтики до Карпат — слов'яни і балти.

першого тисячоліття тривала міграція слов'янських племен, що супроводжувалась відокремленням, змішуванням, асиміляцією, знищенням та іншими процесами, які, врешті-решт, у наступні століття стали підґрунтям для виникнення трьох гілок сучасного слов'янства: західної, східної та південної.

Аналіз наявних наукових даних дає підстави стверджувати, що слов'яни сформувались як спільнота в результаті процесу злиття праслов'янських племен, які використовували давньо-слов'янську мову, з іншими етнічними спільнотами, що в ті часи населяли (або опинилися там в результаті міграції) Центрально-Східну Європу. Так, південні слов'яни сформувались після слов'янізації фракійців, іллірійців та іншого населення Балкан. Саме цим, певною мірою, можна пояснити той факт, що за всієї подібності мов і тотожності багатьох елементів культури, в усьому іншому між різними слов'янськими народами існують суттєві відмінності, зокрема за антропологічними ознаками. Це стосується як східних, так і південних, і західних слов'ян, проте відмінності такого роду є характерними також для окремих груп тих чи інших європейських народів.

Досить суттєві відмінності виявляються й у сфері матеріальної культури, оскільки етнічні спільноти, що ввійшли як складова частина до тих чи інших слов'янських племен, перебували на різних стадіях культурного розвитку. В царині духовної культури, скажімо в музиці, співі, танцях тощо, істотні розбіжності спостерігаються навіть у споріднених народів.

Імовірно, в глибоку давнину слов'янські племена розмовляли загальнозрозумілою давньослов'янською мовою (попередницею сучасних слов'янських мов), однак ареал її вживання був обмежений певною територією.

Незначною була й територія розселення давніх слов'ян. Зважаючи на те, що писемні повідомлення про них до початку нової ери майже зовсім відсутні або надзвичайно фрагментарні (здебільшого вони надходили з районів Північного Причорномор'я), до територій імовірного розселення праслов'ян слід включати певну частину території сучасної України, насамперед Північно-Західну Волинь. Характерно, що *перші згадки про вєнедів (імовірних пращурів слов'ян) з'явилися у римлян тільки після того, як вони внаслідок своєї експансії досягли Паннонії, Середнього Дунаю та Норіку (сучасні Австрія та Угорщина).* До того ж ці свідчення були вкрай розпливчастими й неточними.

Паннонію в I–II ст. н. е. населяли різні германські та сарматські (іраномовні) племена. Територія Богемії (Чехія) дістала свою назву від кельтського племені “бойів”, поруч з якими

невдовзі оселилися германці, за якими, мабуть, і перебували венеди, що про них згадують античні автори. Назва західної частини сучасної України — Галичина, імовірно, походить від галлів (кельтів), які колись тут мешкали. Виходячи з цього, первісний ареал розселення праслов'ян, мабуть, варто шукати на північ від Паннонії та Карпатських гір, на Середній Віслі й балтійському Помор'ї, поряд зі згадуваними в писемних джерелах східногерманськими племенами готів, бургундів, герулів, вандалів та ін.

Повідомляючи в I ст. н. е. про венедів, римський історик Тацит згадує балтські племена естів та фенів. За його свідченнями, венеди в той час населяли сучасну Південно-Східну Польщу, Південно-Західну Білорусь та волинські й поліські землі України. Відомості Птолемея (II ст. н. е.) дають змогу розширити територію розселення праслов'ян, долучивши до неї північне Прикарпаття й частину Балтійського узбережжя (Венедська затока). Імовірно, що впродовж II—III ст. н. е. давні слов'яни відтіснили й асимілювали певну частину германських та інших етносів, належність яких не встановлена.

Розширення місця проживання давніх слов'ян спостерігалось й у III—IV ст. н. е., але, на жаль, джерела цього часу майже відсутні. Так, згідно з Пейтингеровими таблицями, в Прикарпатті зафіксовано місцерозташування венедів та сарматів, яке, імовірно, відповідає реаліям, до навали гунів IV ст. н. е.

Вторгнення гунів привело до значного змішування людності Східної та Центральної Європи. В степовій зоні Північного Причорномор'я, після короткочасного панування угрів, уже в VI ст. н. е. знову переважали прототюрки. На півночі — у лісостеповій зоні — іраномовні племена виявилися стійкішими, проте й вони поступово зазнавали тиску слов'ян, які неухильно рухалися на схід. Імовірно, що вже в V ст. вони підійшли до Середнього Подніпров'я, де й асимілювали залишки місцевих іранців. Згодом праслов'яни просунулися за Дніпро, до басейну річки Десни.

На сьогодні є достатньо підстав стверджувати, що саме гунське вторгнення значною мірою стимулювало давні слов'янські племена до розширення ареалу свого розселення. Основними ворогами гунів тривалий час залишалися германці (готи та ін.) й іранці (алани), котрих завойовники постійно переслідували, відтісняючи далі на захід. За цих умов давні слов'яни або стали природними союзниками гунів, або вміло скористалися ситуацією, що склалася. В V ст. вони продовжували рух на захід, відтіснивши германців до Ельби, а згодом і за цю річку.

З кінця V ст. розпочинається колонізація давніми слов'янами Балкан, що, безумовно, стало однією з визначних віх їхньої етнічної історії — своєрідним “зоряним часом”, “проривом” до історії. Водночас є всі підстави стверджувати про аналогічний рух на схід та у північно-східному напрямі (сучасні Україна та Росія). У лісостеповій зоні після гунської навали кількість місцевого населення істотно зменшилася, у лісовій же вона ніколи не була значною.

Для етногенезу праслов'ян особливе значення мало не тільки слов'янсько-візантійське протистояння на Дунаї, а й налагодження співробітництва з Візантією у справі колонізації Балкан. Переконливою ілюстрацією цього є результати археологічних досліджень, унаслідок яких була відкрита “празька культура” (Прага — Корчак). На початку I тис. н. е. праслов'яни зустрілися на Дунаї з візантійською цивілізацією. Ці історичні події VI—VII ст. цілком збігаються з писемними відомостями того часу. “Празька культура” вважається найдавнішою загальноновизнаною достовірно праслов'янською за своєю належністю.

Археологічно простежується її зв'язок з наступними слов'янськими “історичними” культурами жителів Центрально-Східної Європи — від Ельби та Дунаю до Середнього Придніпров'я, що знову ж таки відповідає наявним писемним джерелам про розселення в цих регіонах давньослов'янських племен. Присутність слов'янського компонента на такій великій території можна порівняти хіба що з “демографічним вибухом” Значення “празької культури” як першої достовірно праслов'янської полягає ще й у тому, що вона по суті об'єднала ті регіони, які після розпаду балто-слов'янської, а згодом і праслов'янської спільноти стали ареалом початкового розселення самостійних етнолінгвістичних груп, на основі яких сформувалися пізніше племена східних, західних та південних слов'ян. У наступних століттях з цих трьох гілок виділилися вже окремі нації та народи, які сьогодні населяють Центральну, Південно-Східну й Східну Європу та значну частину Євразії.

ГІПОТЕЗИ ТА КОНЦЕПЦІЇ ПРАБАТЬКІВЩИНИ СЛОВ'ЯН

Питання про походження та місцезнаходження слов'янської прабатьківщини, формування етнічно-культурної спільноти й напрями поширення процесу розселення давніх слов'ян і сьогодні не втратили своєї актуальності. *Певні варіанти відповідей на них можна відшукати в різноманітних концепціях та гіпотезах, які перебувають у сучасному науковому обігу.*

“Дунайська гіпотеза”, як найдавніша, посідає серед них провідне місце. Вперше її висунув у середині XI ст. літописець Києво-Печерської лаври Нестор. У “Повісті временних літ” він починає слов’янську історію саме з Подунав’я: “По мнозех же временах сели суть слов’яни по Дунаєві” *За Нестором, саме ця велика європейська ріка стала для слов’янства не тільки кордоном, а й центром — місцем, де розпочався процес формування та поширення слов’янства.*

Свого подальшого розвитку та нового обґрунтування “дунайська гіпотеза” набула в працях російських (С. М. Соловйов, В. Т. Ключевський) та інших слов’янознавців XIX ст. Її прихильники обстоювали тезу, згідно з якою праслов’янська спільнота зародилася безпосередньо на Дунаї — в епіцентрі формування індоєвропейських мов у бронзовому віці. Під час міграції носіїв цих мов праслов’яни рухалися від Дунаю, а потім, в епоху “Великого переселення народів”, повернулися на “дунайську прабатьківщину”, про яку зберігали пам’ять упродовж усієї своєї історії.

“Дунайська гіпотеза” розвивалася і в XX ст. Так, відомий російський вчений О.М.Трубачов, спираючись на історичні хроніки, в яких ішлося про існування у давньому минулому певної слов’янської спільноти, й докази лінгвістів про єдину праслов’янську мову, стверджував, нібито на *завершальному етапі поділу давніх балтів і слов’ян відбувся “вихід” останніх на Дунай. Саме тут, за В. М. Топоровим, приблизно у першій половині I тис. н. е. єдина загальнослов’янська мова почала поступово розпадатися.* І вже в наступні століття, за О. О. Москаленком, відбулося остаточне відокремлення та формування всіх сучасних слов’янських мов.

У другій половині XX ст. І. І. Ляпушкін, В. В. Іванов і В. М. Топоров, спираючись на результати новітніх наукових розвідок, не тільки продовжували обстоювати елементи “дунайської гіпотези”, а й підкреслювали: якщо уявити Дунай як певний міфологізований образ “головної ріки”, в межах якої містилася правітчизна слов’ян, він навіть за цих умов нестиме на собі пам’ять про реальні історичні події і може бути свідченням того безперечного факту, що давні слов’яни населяли саме цей регіон Європи. Певна частина вчених і далі обстоює думку про поширення конкретних культурних впливів, які надходили з Подунав’я на інші території, розташовані у східному напрямі, аж до Придніпров’я.

При цьому слід зазначити, що сучасні прихильники “дунайської гіпотези” *нехтують як конкретними лінгвістичними*

дослідженнями (стосовно поширення гідронімів), так і майже цілковитою відсутністю інших вагомих джерел, які б підтверджували наявність слов'ян у Подунав'ї на рубежі нової ери. Навпаки, більша частина відомих фактів переконливо свідчить, що за тих часів у цьому регіоні жили фракійці, даки, гети, карпи та інші племена.

У XVIII ст. певного поширення набула "теорія азійського походження" слов'ян. Її автори — окремі вчені (німці за походженням) спробували обґрунтувати "неарійське" походження слов'ян. Вони намагалися довести, що слов'янські племена з'явилися у Європі лише в середині I тис. н. е., під час "Великого переселення народів", разом з гунами, аварами, булгарами та іншими тюркськими народами. Однак уже в першій половині XIX ст., після виходу праць видатного словацького історика-славіста П. Й. Шафарика (1795–1861), ця концепція була спростована. Спираючись на широке коло історичних джерел, порівняльно-історичний аналіз географічних і топографічних даних, він переконливо довів, що слов'яни є автохтонами Європи, одним із корінних ("домашніх") народів. П. Шафарик навів докази того, що окремі слов'янські мови з'явилися не раніше середини I тис. н. е. Він також обґрунтував висновок про те, що слов'яни разом зі своїми сусідами (галлами, німцями, литовцями та ін.) є творцями європейської культури.

У XX ст. виникла "привісельська концепція" знаходження прабатьківщини слов'ян, прихильники якої спиралась на відомості про венеців (венетів) античних авторів I–II ст. н. е. Так, венеци, згідно з їхніми повідомленнями, жили вздовж Балтійського узбережжя між Штеттінською і Данцизькою затоками, там, де впадає Вісла, та вздовж її річища аж до верхів'їв Карпатських (Венедських) гір. Ці та інші свідчення, що наводяться в різних джерелах, сягають часів, коли слов'яни були втягнуті в глобальні міграційні процеси, а місце їхнього розташування в басейні Вісли може бути підтвердженням того, що саме там була їхня ймовірна прабатьківщина, або ж один із районів розселення конкретних слов'янських племен.

Водночас серед певної частини фахівців — дослідників античних писемних джерел панує думка, що наявні факти не дають переконливих підстав для ототожнення венеців зі слов'янами. З них можна дізнатися лише, що венеци жили головним чином у басейні Вісли та на узбережжі Балтики (Венедська затока) й етнічно відрізнялися від германців, хоча за звичаями та способом життя були набагато ближчими до них, аніж до кочовиків-сарматів. Зважаючи на обмеженість даних,

які б дали змогу визначити межі території, яку займали венеди, і віддаленість від них племен, що мешкали між західним Бугом та Придніпров'ям, немає ніяких підстав відносити ці племена до слов'ян.

Однак, незважаючи на ці та інші вагання істориків, що досліджують проблеми прабатьківщини слов'ян, первісний вигляд *“привісельської концепції”* впродовж усього ХХ ст. зазнавав певної трансформації у бік переміщення меж розселення слов'ян у південно-східному напрямі на території, значно віддалені від Вісли (аж до лісостепової Правобережної України, до межиріччя Дністра й Дніпра). Підставою для таких висновків стали дані гідро- й топоніміки. До того ж племена під назвою венеди залишалися в цьому регіоні основним населенням майже до середини I тис. н. е., відколи античні автори почали називати інші слов'янські етнічні об'єднання — антів і склавинів.

Поступове введення до наукового обігу нових відомостей про давніх слов'ян, поглиблене вивчення процесу їхнього етногенезу дали підставу історикам-славістам стверджувати, що до *“Великого переселення народів”* слов'янські племена займали територію від верхів'я Ельби до Середнього Подніпров'я. Власну точку зору на розташування прабатьківщини слов'ян виклав відомий чеський історик-славіст Л. Нідерле (1865–1944). Він доводив, що індоєвропейська балтослов'янська етнічна спільнота в II тис. до н. е. почала розпадатися і з неї вже в I тис. до н. е. виділилася і стала виступати як самостійна праслов'янська, що мала спільну мову.

Узагальнивши широкий комплекс історичних, археологічних та антропологічних даних, Л. Нідерле дійшов також висновку, що навіть за часів давніх слов'ян їм не була властива расова *“чистота”*. Однак в період *“існування власної етнічної мовної єдності”* прабатьківщина слов'ян, імовірно, охоплювала територію Східної Польщі, Південної Білорусі, Волині, Поділля та півночі України, перебуваючи на стиці світлопигментованої довгоголової південноєвропейської та темнопигментованої короткоголової південноєвропейської рас. Важливу роль у формуванні морфологічних рис слов'ян Л. Нідерле відводив процесам змішування. Запропонована ним локалізація розселення збігається не тільки з писемними джерелами та археологічними даними, а й підтверджується лінгвістичними дослідженнями, що вказують на взаємозв'язки давньослов'янської мови з іранською, балтійською та фіно-угорською термінологією фауни і флори, ландшафтних реалій та гідроніміки.

У середині ХХ ст. польські вчені Й. Костровський, Т. Лер-Сплавінський та інші висунули *“вісло-одерську концепцію”* слов'янської праатьківщини. Суть її пов'язана з носіями лужицької культури, яка охоплювала в останній третині II тис. та першій третині I тис. до н. е. більшу частину Польщі, поступово поширюючись на Східну Німеччину, Чехію, Словаччину та Західну Україну. Інший польський учений Г. Ловм'янський доводив, що гідроніми, на які спиралися автори *“вісло-одерської концепції”* мають дослов'янське походження і належать до іншого давньоєвропейського етносу. Він також вважав, що виділення слов'ян із балто-слов'янської спільноти відбулося до першої половини I тис. до н. е.

Опоненти даної концепції зауважують, що для визначення слов'янської належності лужицької культури необхідні ґрунтовніші аргументи, а спроба локалізації поселень слов'ян між Віслою та Дніпром (південніше Прип'яті) спирається на переконливі дані. До того ж результати археологічних досліджень указують, що значна частина європейських культур, які розглядалися як *“лужицькі філії”*, в дійсності має не тільки місцеве підґрунтя, а й пізніше походження. Все це стало підставою для сумнівів щодо можливості *“лужицької експансії”* на схід (до районів Правобережної України), про яку стверджували прихильники концепції. Так, на думку російського вченого О. І. Тереножкова, *“гіпотеза про середньоєвропейське походження слов'ян не обґрунтована даними писемної історії та лінгвістики... визначення тотожності праслов'ян з лужицькою культурою залишається лише на рівні археологічної здогадки”*

Російські дослідники І. П. Русанова та В. В. Седов висунули *“верхньодніпровську концепцію”* розташування слов'янської праатьківщини. Вони відносили процес слов'янізації Лісостепової України та прилеглих лісових регіонів до середини I тис. н. е. Така *“слов'янізація”*, на їхню думку, пролягала переважно через територію Західної України. Певним продовженням цієї концепції є твердження російських учених М. Вернера, М. І. Артамонова, М. Б. Шукіна про те, що *слов'янська праатьківщина* містилася у Верхньому Подніпров'ї і саме завдяки цьому слов'яни після вигнання гунами готів заселили спочатку територію сучасної України, а згодом і величезні простори Європи: від Ельби до Оки, від Балтики до Дунаю.

Український учений В. Д. Баран та інші дослідники вказують на певну обмеженість археологічних і лінгвістичних аргументів прихильників *“верхньодніпровської концепції”*. На-

магання вивести походження слов'ян із Прип'ятсько-Верхньодніпровського регіону насамперед спростовуються наявними лінгвістичними даними: саме в цих місцях переважають гідроніми балтського походження. Відсутні також достовірні археологічні свідчення.

Своєрідну "синтетичну" концепцію розміщення слов'янської прабатьківщини запропонували в 60-х роках ХХ ст. відомі російські вчені Б. О. Рибakov, М. І. Артамонов і П. М. Третьяков. Суть її полягала в тому, що вже в другій половині епохи бронзи у лісостеповій зоні Центрально-Східної Європи в середовищі індоєвропейських балто-слов'янських племен відбулося розділення етнокультурної спільноти, що існувала. Цей процес, на їхню думку, охоплював тшинецьку (XV—XII ст. до н. е.), лужицько-скіфську (XI ст. — III ст. до н. е.), зарубинецько-пшеворську (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), черняхівсько-пшеворську (III—V ст. н. е.) та ранньосередньовічні культури слов'ян. Згідно з цією концепцією уявлення про розпад індоєвропейців замінюються пошуком конкретних шляхів розвитку етнополітичної історії, аналізом трансформації автохтонності та супутніх цьому міграційних процесів.

Певною модифікацією попередніх гіпотез щодо розташування прабатьківщини слов'ян та їхнього розвитку на ґрунті нових археологічних даних слід вважати концепцію українських учених В. Д. Барана та ін. Її автори стверджують, що формування культурно-етнічного слов'янського простору вже у середньовіччі проходило через певні попередні етапи, перехрещувалося з іншими етнічними спільнотами та культурами. Для Східної та Центральної Європи прихильники цієї концепції початок самостійного розвитку слов'янських племен на просторі від басейну Вісли до Волині відносять до II—III ст. н. е., що простежується в лужицькій, підкльшовій та поморських культурах. Водночас виникнення зарубинецької культури розглядається як свідчення того, що в процес етногенезу слов'ян було втягнуте наддніпрянське населення, серед якого на той час переважали іранський та балтійський етнічні компоненти. Під натиском сарматів зарубинецька культура трансформувалася: частина населення відійшла у I ст. н. е. на північ — до Подесення та Побужжя. Туди ж перекочувала і східна частина племен — носіїв пшеворської культури, яка згодом у Наддніпров'ї поєдналася з зарубинецькою, на основі чого у III ст. н. е. сформувалася київська культура. На Волині процес слов'янського етногенезу йшов іншими шляхами, на що вказує поява змішаних пшеворсько-зарубинецьких старожит-

тностей, споріднених із пізньозарубинецькими. Саме з ними пов'язується існування венедів. У III ст. венеди разом із південним фракійським населенням Подністров'я створили черняхівську культуру, а в V ст. на основі цієї етнокультурної спільності утворилася ранньослов'янська празько-корчацька культура.

Прихильники тієї чи іншої концепції за майже повної відсутності писемних відомостей про слов'ян до VI ст. н. е. змушені спиратися переважно на археологічні дані. В цих умовах археологи здебільшого намагалися інтерпретувати свої знахідки за допомогою лінгвістики, в результаті чого з'явилася основа як для продуктивної, так і для ризикованої взаємодії таких по суті різних галузей знань. Цей ризик головним чином полягав у тому, що лінгвісти та археологи були змушені разом шукати прогнозовані "збіжності", або тотожності (ареальні чи «генетичні»), які за бажання не дуже важко знайти. Річ у тім, що для центрально- та східноєвропейських археологічних пам'яток пізнього бронзового та раннього залізного віку характерна певна схожість культурних рис, тому ці пам'ятки археологи здебільшого об'єднували під загальною назвою "культура полів поховань" (або "культура полів поховальних скриньок"). Завдяки впливу, що його від початку н. е. чинила на традицію цих культур римська цивілізація, побудова етногенетичного ланцюга, який веде праслов'ян в епоху бронзи, не викликала особливих труднощів. Вони з'являлися після появи гіпотез, котрі взаємозаперечували одна одну (дві автохтонні концепції — "вісло-одерська" та "верхньодніпровська").

Наведені концепції щодо розташування прабатьківщини слов'ян та формування в найдавніші часи слов'янської спільності базуються здебільшого на певному зіставленні відомостей з різних галузей знань: історії, археології, етнографії, лінгвістики, антропології тощо. Й хоча застосування такого методу не привело до розв'язання всіх проблем давньої історії слов'янства, він дав змогу створити певну систематизацію характерних ознак пращурів слов'ян (венедів, антів, склавинів), які першими згадуються в писемних джерелах. Саме на підставі реконструкції найдавніших повідомлень, порівняння даних археології і антропології з даними лінгвістики тривають спроби відтворити ймовірну територію праріччизни й наступного розселення слов'янських племен, сформулювати достовірні уявлення про їхні етнокультурні та етнополітичні об'єднання на різних етапах розвитку європейської цивілізації.

АНТРОПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВ'ЯН *Вивчення етногенетичних процесів, які відбувалися на теренах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, дає змогу стверджувати, що немає жодного*

слов'янського етносу, який зберіг би свою расову чистоту. Найперед це стосується території України, яка протягом багатьох століть була своєрідним "битим шляхом", завдяки чому й відбувався процес, відомий під назвою "Великого переселення народів" з Азії до Європи. Місцеві племена, природно, підпадали під вплив попередніх етнічних нашарувань, наслідком чого стала змішаність конкретного етнічного типу. Визначити характер "суміші" елементів, із яких складається сучасна людність слов'янських країн, можна лише за допомогою глибокого антропологічного аналізу.

Наявна класифікація індоевропейських народів багато в чому базується на відмінностях мови, а їхня належність до "романських" або "слов'янських" спільнот досі має суто лінгвістичне значення. Водночас несталість мови як расової ознаки змусила антропологів спиратися на постійні (з їхнього погляду) ознаки, такі як колір зовнішнього тілесного покриву, волосся, очей; зріст; пропорції та форми різних частин тіла, особливо ж скелета. Їх вивчення доводить, що вони не тільки індивідуальні, а й успадковуються, не змінюючись упродовж багатьох тисячоліть, а тому можуть виступати як певні расові ознаки.

Вивчення цих ознак на просторах Європи дає змогу фахівцям виділити слов'ян у певний антропологічний тип. Антропологічні дослідження слов'янських народів, започатковані в середині XIX ст., мали своїм наслідком створення кількох класифікацій. Так, французький антрополог Е. Т. Алі поділяв слов'ян на дві великі групи:

1) світловолосу та світлооку, суббрахіцефалічну, низькорослу, зараховуючи до неї полабських слов'ян, поляків, білорусів та великоросів;

2) темноволосу, темнооку, брахіцефалічну (короткоголову), високого зросту, до якої відносив сербів, хорватів, словенців, чехів, словаків, українців.

На думку іншого відомого французького антрополога Й. Денікера, слов'яни належать до трьох основних європейських рас та двох другорядних (віслянської та субадриатичної). Й. Денікер — автор першої в історії антропології расової класифікації людства, що базується на суто морфологічних принципах. Згідно з його класифікацією, у світі існує двадцять дев'ять

рас, об'єднаних у шість груп. Він виділяв такі расові типи слов'янських народів: *східний* (світлопігментований, суббрахіцефалічний, низькорослий), поширений у Білорусі та Середній Росії; *західний*, або кельтський (темноволосий, дуже короткоголовий, низькорослий), різновиди якого трапляються від басейну середньої течії Луари до басейну Дніпра; *адриатичний*, або *динарський* (темнопігментований, короткоголовий, високорослий), риси якого притаманні слов'янам Балканського півострова, окремим групам поляків, а в Карпатській зоні — українцям.

Сучасні антропологи відмовилися від пошуків раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп у тій чи іншій штучно створеній системі расових типів. Це пояснюється тим, що межі поширення расових комплексів дуже розмиті, а самі комплекси характеризуються численними перехідними зонами. В антропологічному складі всіх без винятку етнічних груп (залежно від рівня узагальнення) можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів.

Отже, йдеться не про належність тих чи інших народів до певної раси, а скоріше про їхнє входження до великих груп — “пучків” популяцій, які характеризуються перевагою певних морфологічних рис і локалізуються у компактних ареалах. *Більшість фахівців виділяють серед сучасних слов'янських народів п'ять таких груп: біломорсько-балтійську, східноєвропейську, понтійську, динарську та дніпровсько-карпатську.*

Біломорсько-балтійська група популяцій (за М.М.Чебоксаровим) охоплює білорусів, певну частину поляків, північних росіян. Це здебільшого світлопігментовані мезо- або брахіцефали із середнім розвитком лицевого кістяка, середнього зросту. Порівняно з іншими північними європеїдами біломорсько-балтійська група характеризується менш різким виступом носа (здебільшого увігнутої форми), ослабленням розвитку бороди, невеликим набуханням верхньої повіки (наслідок незначної монголоїдної домішки).

Східноєвропейська група популяцій (за Й. Денікером) охоплює більшість росіян (крім північних) і частину білорусів — жителів східного та південного регіонів. Порівняно з попередньою групою її представники мають темніший колір очей і особливо волосся. Носіям рис східноєвропейської групи притаманні деякі “лапоїдні” ознаки — певне сплюснення обличчя, помірний виступ носа й ослаблення розвитку третинного волосяного покриву, що пов'язано, певною мірою, з впливом фіно-угорського морфологічного компонента.

Для *понтійської* групи популяції (за В. В. Бунаком) характерні темний колір волосся, середній зріст, дохіло- або мезоцефалія, середньошироке чи вузьке обличчя. Типовими представниками слов'янських народів виступають болгари. Водночас наведені риси поширені серед росіян степової зони, яка локалізується в середній течії Дону та Хопра. Подібні ознаки можна зустріти в окремих тюркомовних групах Поволжя.

До *динарської* групи (за Й. Денікером) належать гірські народи Балканського півострова, насамперед чорногорці, яким властиві високий зріст, різка брахіцефалія, дуже широке обличчя, переважання опуклих стінок носа, значний розвиток третинного волосяного покриву. Подібна композиція ознак є схожою на морфологічний комплекс, характерний для народів Центрального Кавказу.

Дніпровсько-карпатська група (за В.В. Бунаком) охоплює частину українців, словаків і чехів. Вона характеризується відносно темною пігментацією, брахіцефалією, досить широким обличчям, високим або середнім зростом. Комплекс подібних ознак трапляється серед угорців, австрійців, південних німців та північних італійців.

Наведені класифікації підтверджують висновок, що антропологічно слов'янські народи не є однорідними. Так, більшість антропологів вважає, що біломорсько-балтійська та східно-європейська групи належать до північних, а понтійська та динарська — до південних європеїдів. Дніпровсько-карпатська група посідає проміжне становище між наявними расовими типами, більше тяжіючи до південних. *Дуже важливе місце у формуванні морфологічних рис слов'ян антропологі надають процесам змішування.* Однак ретельне дослідження проблеми значно ускладнюється тим, що до прийняття християнства серед слов'янських племен було поширене спалювання небіжчиків. Отже, уявлення про фізичні риси пращурів сучасних слов'ян базуються лише на краніологічних серіях, датованих X—XIII ст. За наявності певних спільних рис (специфічні пропорції черепа), вони досить суттєво відрізнялися від сусідів-германців, зате наближалися до балтів. Слов'яни, які жили в межиріччі Одеру та Дніпра, мали відносно широкі обличчя. На захід, південь і схід від окресленого регіону діаметр вилиць середньовічних слов'ян зменшується, що можна пояснити наслідками змішування з германськими, іранськими, фракійськими та угро-фінськими племенами.

Порівняння черепів із середньовічних слов'янських нек-

рополів і краніологічних серій доби міді — бронзи (саме в цих епохах криються найдавніші витoki етногенезу слов'ян) виявило, що ареал поширення відносно широких облич міс- тився на стиці доліхокранних форм носіїв культури шнурової кераміки та мезокранних варіантів, представлених у племен культури кулястих амфор.

Наведені факти дають підстави шукати витoki морфоло- гічних рис слов'янських народів на великій території, яка на півночі обмежена верхньою та середньою течією Західної Двіни, на заході — верхньою та середньою течією Вісли, на півдні — лівими притоками Дунаю в його середній течії, на сході — се- редньою течією Дніпра. Проте жоден з морфологічних комплексів, наявних у цьому регіоні Європи, не можна однозначно вва- жати праслов'янським. Наприклад, динарська група популя- цій сформувалася внаслідок взаємин слов'ян та місцевої дослов'янської людності.

Розселення слов'янських племен на просторах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи відбувалось у V—VII ст. У результаті контактів з місцевим населенням географічної та історичної ізольованості окремих племен у їхньому антрополо- гічному складі сталися великі зміни. Так, аналіз краніологічних матеріалів із середньовічних некрополів цього регіону засвід- чив, що вже у X—XI ст. між окремими групами східних сло- в'ян існували відмінності.

ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО СЛОВ'ЯН

Питання про походження слов'ян — од- не з ключових в історії народів Цент- ральної, Східної та Південно-Східної Європи. *Давні слов'яни — це племена, які є предками сучасних слов'янських наро- дів.*

Однак вивчення їхньої історії значно ускладнюється відсут- ністю повноцінних писемних джерел про слов'ян майже до VI ст. н. е. Кращого залишає бажати і стан наявних відомостей.

Перші фрагментарні свідчення про пращурів слов'ян наво- дять грецькі античні автори. Так, серед давніх греків дуже поширеним був т. зв. “сонячний камінь” (бурштин), який добували в далекій “північній країні на річці Ерідан” Саме давньогрецькі автори першими розповіли про племена “ене- тів” (венетів), від яких він надходив. Проте вони не повідом- ляли, де саме жило назване плем'я. Лише в першій чверті IV ст. до н. е. мореплавець і вчений Пітей з міста Массалія (су- часний Марсель) обігнув на кораблі Західну Європу і врешті- рещт досяг “країни бурштину”

В його повідомленнях, які дійшли до нас у вигляді уривків із творів Діодора, Плінія Старшого та Страбона містилася інформація, що Ерідан поділяє територію країни на Кельтику і Скіфію. В останній живуть “гвінони” (венони, венети) або “гуттони”. На відстані одного дня плавання на кораблі від указанного місця лежить острів Абалус (Абалцій, Балтій, Басілей), де місцеві жителі збирають бурштин, що його навесні викидають морські хвилі. Саме свідчення Пітея про “північне” походження бурштину дали підставу Плінію Старшому (I ст. н. е.) спростувати поширену думку про його видобуток на островах Адріатичного моря.

*Окремі еkleктичні згадки про давніх слов'ян можна знайти і в інших давньогрецьких авторів. Так, історик та географ Геродот (V ст. до н. е.) також розповідає, що бурштин привозять з району річки Ерідан, від племен, які здавна відомі видобутком і торгівлею “сонячним каменем”**.

Починаючи з другої половини I ст. н. е. збільшується потік достовірнішої інформації про давніх слов'ян: вона надходить від античних авторів Плінія Старшого (23–79 рр. н. е.), Публія Корнелія Тацита (бл. 55–117 рр. н. е.), Птолемея Клавдія (II ст. н. е.).

Римський географ Пліній Старший у “Природничій історії” (77 р. н. е.) наводить опис “Скіфії”, яка омивалася Північним океаном, утворюючи “Скіфське узбережжя”. Повідомляючи про Сарматію, він зазначає, що “землі до річки Вістули зайняті сарматами, венедами, скірами та гірами”. Якщо двоє останніх племен належали до східнобалтійських, то сарматами в ті часи називали всіх, хто населяв Східну Європу. Тацит і Птолемей, у свою чергу, розповідаючи про Сарматію, вказували на землі, розташовані на схід від Вісли й Одери, на півдні — до Угорської низини й північного узбережжя. Саме там жили племена венедев.

Римський історик Корнелій Тацит у праці “Германія” повідомляє про тісні стосунки, що склалися між сарматами і венедами, й про рух слов'янських племен у напрямі нижньої течії Дунаю, зазначаючи: “Внаслідок змішаних шлюбів їхня зовнішність трохи псується схожістю з сарматами” Тацит звертає увагу на істотні відмінності венедев від сусідів — германців та сарматів — як у зовнішньому вигляді, так і в поведінці й характері занять.

*За допомогою спеціальної хімічної експертизи встановлено, що бурштин, який знаходили в мікенських похованнях XIV–XII ст. до н. е., а також у єгипетських саркофагах епохи П'ятої династії (III тис. до н. е.), має північне походження.

Давньогрецький вчений Птолемей у праці "Географія" пише: "Сарматію обмежують великі племена: венеди — по всій Венедській затоці, на північ від Дакії — ліквіни та бастерни, з усіх боків Меотида (Азовське море) — язиги та роксолани, а поряд з ними — гамаксобії та алано-скіфи" Далі Птолемей зазначає, що нижче венедів за течією Вісли живуть "гуттони, потім фіни, потім сулони". В іншому місці він розповідає про "Венедські (Карпатські) гори"

За лінією Карпати — Нижнє Потисся, через лісостепи дніпровського Лівобережжя (аж до Сіверського Донця) проходила смуга зіткнення венедів і сарматів. Імовірно, що саме вона була південною межею розселення венедських племен, про які повідомляє Птолемей. Згідно з його "Географією", "Сарматію населяють великі венедські племена, вздовж усієї Венедської затоки" Таким чином простір між степами Північного Причорномор'я (місце осідку сарматів) і Балтійським морем ("Венедська затока") займали предки слов'ян — племена венедів.

Процес розселення венедів у Подунав'ї досить виразно простежується за писемними джерелами, його підтверджують гідронімічні й топонімічні дані. Це засвідчують також "Пейтінгерові таблиці" — римська карта (III–IV ст.), виявлена на початку XVI ст. в Аугсбурзі. Складання оригіналу карти пов'язують з ім'ям римського географа Касторія (середина IV ст. н. е.). На ній досить чітко зображені землі Подунав'я та Карпати, трохи північніше яких автор помістив Балтійське море. Венеди на карті позначені двічі: на узбережжі Балтики та між Дністром і Дунаєм. У першому випадку поруч з венедями розташовано різні сарматські племена, а самих венедів Касторій називає "венедо-сарматами" Жили ці венеди ймовірно на Середній Тисі.

Про присутність у Подунав'ї слов'ян у середині V ст. н. е. йдеться у звіті імператору Феодосію, поданому дипломатичною місією Максиміана, який відвідав ставку Аттіли (містилася у районі сучасного угорського міста Естергом).

Після II ст. н. е. історичні джерела протягом чотирьох століть майже не згадують про слов'янські племена. Тільки в VI ст. н. е. висвітлення даної тематики продовжили Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандер та ін. Саме візантійські автори започаткували вживання етноніма "слов'яни" Особливої уваги заслуговують праці готського (за походженням) історика Йордана — "Про походження та діяння гетів", або "Гетика" (551) та "Історія війн" (550–554) візантійця Прокопія Кесарійського.

Так, Йордан не тільки вказав на місце розселення венедських племен, а й одним з перших назвав їх "слов'янами": "Коло лівого схилу (Альпійських гір), які повернуті на північ, починаючи від витоків річки Вістула, на безмежних просторах розташувався численний народ венетів. Незважаючи на те, що тепер ця назва змінюється відповідно до різних родів і місцевостей, усе ж переважно вони називаються слов'янами й антами". В іншому місці, розповідаючи про готського короля Ерманаріха, Йордан зазначає, що венеди "...походять від одного кореня й тепер відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавинів". Він був переконаний, що три згадані племена є одним народом. У свою чергу, Прокопій Кесарійський повідомляв про "численні народи антів" і вказував на територію їхнього розселення — "подалі краю на північ Меотидської затоки" (Азовського моря).

Таким чином, за повідомленнями цих авторів, до середини VI ст. н. е. венеди поділились на дві групи: склавинів (склавів) та "численних" антів. Склавіни, згідно з цими джерелами, жили на території на північ від Паннонії (до Балтійського узбережжя) й на захід від Вісли до Ельби та її притоки Сали. Саме на заході, мабуть, пролягала лінія їхнього зіткнення із залабськими племенами германців. Територія, населена антами, охоплювала великі простори: від Причорномор'я та Приазов'я на півдні до верхів'їв річок Дністер, Дніпро, Сіверський Донець, Дон на півночі.

У візантійських джерелах, починаючи з VI ст., зростає кількість повідомлень про народи, від дій яких залежала доля імперії. Проте автори подають замало відомостей про слов'янські племена — надто далекими вони були від головних векторів імперської політики. Природно, що подіям на Нижньому Дунаї та Балканах візантійці приділяли більше уваги, оскільки ці райони перебували у сфері їхніх безпосередніх інтересів.

Проте з 20–30-х років VI ст. слов'яни дедалі частіше згадуються у візантійських джерелах. Це можна пояснити прискоренням процесу інфільтрації слов'янських орд на Балканський півострів. Невдовзі вони змогли захопити певні райони імперії та оселитися там. Здебільшого слов'яни жили череззсмужно з місцевим населенням, до якого, крім греків, фраків, іллірійців належали романці (волохи), предки албанців та ін. З цього часу роль слов'янських племен у військово-політичних

*Назва "анти" та згадки про них вперше зустрічаються у грецьких написах, виявлених у Керчі й датованих III ст. н. е.

відносинах у володіннях Візантії на Балканах значно зростає. Слов'яни продовжували свою експансію на терени імперії, здійснюючи її по двох напрямках — з півночі (Паннонська низина) та з північного сходу (понижся Дунаю).

З візантійських джерел VI ст. можна дізнатися, що “племена склавів та антів однакові за способом життя; вони вільні та жодним чином не схильні ставати рабами, підкорятися, особливо ж у власних землях. Вони численні та витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, відсутність одягу й нестачу харчів. До прибулих до них іноземців добрі та приязні, але супроводжують їх завжди...”

Уже в середині VII ст. н. е. в хроніці Фредегара вперше вживається назва “слов'яни, які іменуються венедами”. І. Бобинський в описі життя Св. Колубіана (VII ст.) повідомляє: “З'явилася у нього думка відправитися до венетів, які ще іменуються слов'янами...” Ще конкретніше висловлюється англосаксонський автор Алкуїн (сучасник та хроніст Карла Великого, друга половина VIII — початок IX ст.): “Слов'ян називаємо венедами”. Венеди та річка Вісла згадуються у пісні невідомого англійського мандрівника (VIII–IX ст.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва, 1973.

Вернадский Г. В. Древняя Русь. Москва, 1996.

Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу, Київ, 1994.

Гумилев Л. И. Конец и вновь начало. Москва, 1994.

Древности славян и Руси. Москва, 1988.

Кісь Я. П. Етногенез слов'ян. Львів, 1985.

Кобычев В. П. В поисках прародины славян. Москва, 1973.

Нидерле Л. Славянские древности. Санкт-Петербург, 1902.

Нидерле Л. Славянский мир. Санкт-Петербург, 1909.

Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ, 1972.

Петров В. П. Походження слов'ян. Київ, 1991.

Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1991. Т. 1.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

Седов В. В. Очерки по археологии славян. Москва, 1994.

Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен. Москва, 1982.

Трубачев О. М. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва, 1991.

Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология. Москва, 1984.

Этногенез, ранняя этническая история и культура славян. Москва, 1965.

Лекція

2

СЛОВ'ЯНИ В СТАРОДАВНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ. ФОРМУВАННЯ ЗАХІДНО- ТА ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОСІВ

- Поява слов'ян на історичній арені
- Слов'янські племена в добу “Великого переселення народів”
- Заселення слов'янами Балканського півострова
- Слов'яни східні, західні та південні

ПОЯВА СЛОВ'ЯН НА ІСТОРИЧНІЙ АРЕНІ

Сьогодні переважну більшість людності Центральної Європи становлять поляки, словаки, чехи й лужицькі серби; Східної — українці, росіяни та білоруси; Південно-Східної — болгари, боснійці, македонці, серби, словенці, хорвати й чорногорці. *Однією з найважливіших ознак цих народів, які мають спільне етнічне коріння, є спорідненість їхніх мов.* Інші східноєвропейські регіони здавна населяли народи, що розмовляють фіно-угорськими, кавказькими, тюркськими та іншими мовами. Подібна етномовна географія цієї частини континенту формувалася поступово, протягом більш як двох з половиною тисячоліть. Звичайно, в давнину етномовна карта цього регіону Європи значно відрізнялася від сучасної. Так, про іраномовні племена, що колись домінували на півдні Східної Європи, сьогодні нагадують лише нечисленні їхні нащадки — осетини. На початку нової ери тут ще зовсім не були представлені тюркомовні племена, а переважали іранці, угри та фіни. За таких умов ареал імовірного розселення давніх слов'ян був відносно невеликим.

У другій половині I тис. до н. е. — першій половині I тис. н. е. безкраї приазовські та причорноморські степи по суті перетворилися на своєрідний “плавильний котел”, де перемішувався різноплемінний та різномовний людський матеріал, що прибував сюди

глибин Центральної Азії. Цим “битим шляхом” під час “Великого переселення народів” рухалися, витісняючи одна одну, численні орди азійських “посланців”. Саме в північноазовських причорноморських степах вони робили довго- чи короткотривалі “зупинки”, навіть утворювали державні об’єднання. Все це, безумовно, впливало на характер і спрямованість процесу етногенезу всіх етносів даного регіону, в тому числі й давніх слов’ян.

Найдавнішими жителями степів Північного Причорномор’я (кінець II — початок I тис. до н. е.), згідно з писемними джерелами, були індо-іранські племена кіммерійців. Проте вже у VIII ст. до н. е. їх витіснили скіфи, а кіммерійці відкочували до Малої Азії. Іраномовні скіфи мали надзвичайно широкий ареал розселення — від Алтаю до Дунаю. “Саки” (самоназва скіфів; “сака” — олень) Північного Причорномор’я утворили згодом племінний союз, який очолювали “царські скіфи”, й зайняли територію придністровського Лівобережжя. Вплив скіфської держави поширювався не тільки на інших іраномовних одноплеменників, а й на сусідні етноси: на Кавказі — на прашурів адигів, у Криму — на таврів, за Дністром — на фракійців, у лісостепу — на “скіфів-орачів” та ін. Наприкінці VI ст. до н. е. перський цар Дарій I, підкоривши скіфів Центральної Азії, намагався упокорити (аби забезпечити себе союзниками в експансії проти греків) скіфів Північного Причорномор’я. Однак воєнна кампанія Персії проти Скіфії (близько 513 р. до н. е.), так само, як і завойовницькі експедиції македонських греків (30-ті роки IV ст. до н. е.), скінчилася безрезультатно.

З VIII ст. до н. е. розпочалася колонізація греками (здебільшого з міст Малої Азії) Чорноморського узбережжя. Греки спочатку навіть використовували скіфську назву Чорного моря — Ахшайна (“Чорне”), але з часом поширення набуло найменування Понт Евксинський (“негостинне море”). Близько 640 р. до н. е. у Північному Причорномор’ї виникли перші грецькі поселення: на острові Березань, Ольвія, Пантікапей, Херсонес та ін. Спершу всі утворені поліси були аналогами власне грецьких: аристократичні або напівдемократичні міста-республіки, вільне населення яких вважалося громадянами. Поліси поширювали свій вплив на довколишні землі, де жили місцеві племена, з якими склалися неоднозначні стосунки. Греки ввозили звідси до метрополії зерно, морепродукти, шкіри, рабів. Цікаво зауважити, що на рабів-скіфів попиту в греків майже не було, що пояснювалось схильністю аборигенів до надмірного вживання нерозбавленого вина, і тому невільників комплектували здебільшого з представників нескіфських племен.

Нова хвиля племен кочівників з Центральної Азії — сарматів — у III ст. до н. е. витіснила скіфів із Північного Причорномор'я. Вторгнення сарматів збільшило кількість іраномовного населення цього регіону. Але навіть після погрому скіфської держави загальна етнічна композиція місцевих племен, що перебували на її периферії, не зазнала радикальних змін. І хоча значна частина скіфів була підкорена або асимільована сарматами, решта з них не тільки зберегли самоназву, а й утворили в Таврії (під патронатом сарматського племені роксоланів) нове Скіфське царство.

Сармати, позбавивши скіфів влади над місцевими племенами, ймовірно, не ставили за мету їх винищення, хоча частина скіфів усе ж мусила піти з освоєних земель. Деякі місцеві племена також переселилися на нові території.

Згодом завдяки сарматам у цьому регіоні Європи встановився певний міжетнічний баланс у відносинах між різними племенами, який зруйнувала лише навала готів на Північне Причорномор'я у II–III ст. н. е.

Античні автори називають серед племен Сарматії як уже відомі ще з часів Геродота, так і нові. Зокрема, Тацит (I ст. н. е.) повідомляє про племена, що мешкали між "сарматами та германцями", а саме — про "неквинів" (бастарнів), "венедів" і "фенів". Проте він не знав, як їх класифікувати. Стосовно венедів указувалося, що їхній спосіб життя ближчий до германців аніж до сарматів: будівництво жител, носіння штанів, пересування пішки (сармати їздили на конях, мешкали в наметах тощо). Місце розселення венедів було в межах сучасної Малої Польщі, Волині та Галичини.

Якщо витоки сарматського вторгнення до Північного Причорномор'я заховані в процесах, які відбувалися в Центральній Азії, то масова міграція германських племен у південні степи Східної Європи розпочалася з Балтійського узбережжя. Частина фахівців схильна вважати, що рух готів у південно-східному напрямі мав певну синхронність із розселенням давніх слов'янських племен зі своєї прабатьківщини, розташованої в середній течії та верхів'ях Вісли і Ельби, — у східному, південно-східному та південному напрямках.

Вкрай обмежені відомості про давніх слов'ян на рубежі нової ери значною мірою пояснюються тим, що межі поширення політики та інтересів тогочасного центру цивілізації — Римської імперії — були або далеко на Сході (на кордоні з Парфією), або на північно-західних і північних окраїнах держави (Галлія, Британіка), де римські легіони вели нескінченні й кровопролитні війни

"варварами". Тому, щоб дістати уявлення про розселення та становище слов'янських племен у цей період, необхідно використовувати археологічні дані. Водночас процес визначення належності певної археологічної культури до конкретного етносу сам по собі є надзвичайно складним. Ідеться про те, що навіть тотожні етнічні об'єднання можуть у своїх частинах відрізнятися за ознаками матеріальної культури, тоді як у зовсім різних виявляються певні спільні риси.

Так, сильний пізньоримський вплив простежується в черняхівській культурі (II–V ст. н. е.), що охоплювала терени від Сіверського Донця вздовж Північного Причорномор'я, Середнє Придніпров'я, Подністров'я, значну частину Карпат (аж до Нижньодунайського Лівобережжя). Західний ареал "черняхівців" упродовж сторіччя майже цілком збігався з територією римської провінції Дакія. *В межах черняхівської культури (на півночі) археологи виділяють зарубинецьку культуру (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), що поширювалася на схід від пшеворської культури (II ст. до н. е. — IV ст. н. е.) в районах Полісся і Середнього Подніпров'я. Саме вона не тільки відповідала відомостям з писемних джерел, а й продовжувала зв'язок з уже безперечно слов'янськими культурами наступних століть.*

Однією з основних ознак черняхівської культури, крім її поліетнічності, були тісні відносини з "провінційною римською культурою" (Дакія, Паннонія). Вона також не втратила органічного зв'язку з матеріальною культурою скіфів і сарматів. Усе це наводить на думку, що "черняхівці" етнічно, ймовірно, були іраномовними племенами в Північному Причорномор'ї, фракійцями — на заході, в Придунав'ї, праслов'янами — на північному заході. Черняхівську культуру характеризувала висока концентрація людності, що жила в неукріплених поселеннях і вирізнялася досить високим рівнем розвитку землеробства й ремесел.

Саме під час існування черняхівської, пшеворської та зарубинецької культур у цьому регіоні Європи постала "готська проблема". Готи, що прийшли зі Скандинавії, на початку нової ери долають море та заселяють, поряд з іншими германськими племенами, Балтійське узбережжя у пониззі Ельби та Вісли. У другій половині II ст. н. е. германці вирушили у південно-східному напрямі на пошук привабливіших територій.*

* На місці первісного розташування германців залишилися тільки геліпи, які в III ст. розпочали пересування у південному напрямі й згодом оселилися на Лівобережжі Дунаю. Вже в середині III ст. германські племена, долаючи Дунай, здійснювали зухвалі морські експедиції, спустошуючи римські провінції. Інше плем'я германців — герули, просуваючись у південно-східному напрямку, врешті-решт досягли нижнього Дону.

Історик Йордан у праці “Про походження та діяння гетів” докладно описував труднощі, з якими стикалися переселенці, долаючи (ймовірно, в басейні Прип’яті) численні багна, драговини та інші перепони, перш ніж досягли “кордону Скіфії” на Дніпрі (саме там закінчувалася лісостепова зона). Уже в середині III ст. готи та їхні союзники контролювали майже всю територію Північного Причорномор’я. У III ст. готи поділилися на остготів (грейтунгів) та вестготів (тервінгів).

У середині IV ст. утворилася готська державна федерація, очолювана вождем східних готів Ерманаріхом (бл. 350–370). Після підкорення Боспорського царства (362) розпочалася війна готів з венетами. Однак, щоб досягти Привіселля, де ті мешкали, готи мусили не тільки подолати певну відстань, а й підкорити інші слов’янські племена: антів (район Південного Бугу) та склавинів (у трикутнику — Правобережжя Дніпра, Карпати й Середнє Подунав’я).

Саме в той час (середина IV ст.) в районі між Дніпром і Дністром, як засвідчив Йордан, склався військовий союз антських племен. Анти, мабуть, належали до слов’ян, хоча сам етнонім, імовірно, запозичили в іраномовних скіфів. Готи силою змусили антів і склавинів підкоритися. Проте частина склавинів, які не визнали влади Ерманаріха, пішла з освоєних земель у північно-східному напрямі.

Невдовзі під владу готів потрапили й венеди. Згодом Ерманаріх підкорив балтійські племена естів. Відтепер Гетика (державна готів) пролягала від північночорноморських степів до Балтійського узбережжя. Готи підтримували тісні взаємозв’язки зі слов’янськими племенами до останньої чверті IV ст., поки Гетика не припинила своє існування. На згадку про стосунки з ними в слов’янських мовах залишилися деякі слова: князь, полк, шолом, меч тощо.

**СЛОВ’ЯНСЬКІ
ПЛЕМЕНА В ДОБУ
“ВЕЛИКОГО
ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ”**

Вторгнення гунів до Європи у IV ст. започаткувало добу “Великого переселення народів” Рухаючись з Центральної Азії через прикаспійські степи, гунські орди досягли Північного Причорномор’я. У 375 р. гунни знищили державу Ерманаріха. Части-

тина остготів приєдналася до гунського племінного союзу, а інші втекли за Дунай, на римську територію. Просуваючись далі на захід, гунни напали на вестготів, змусивши їх просити дозволу в римлян на переселення до Фракії як федератів. Затримка виконання досягнутих угод імперськими чиновника-

ми призвела до повстання готів у 377 р. Наступного року вони розгромили поблизу Адріанополя римське військо, очолюване імператором Валентом.

Імператор Феодосій (379–395) востаннє об'єднав Римську імперію. В 382 р. він придушив повстання готів — частково за допомогою сили, а частково поступившись землями в Мезії, Фракії та Македонії. Перед смертю Феодосій поділив імперію між своїми синами: східну частину отримав старший син Аркадій, західну — Гонорій. Цей поділ виявився остаточним для Римської імперії, яка розпалася на дві самостійні держави, що постійно ворогували: латиномовну Західну та елліномовну Східну Римські імперії. Східна згодом дістала назву Візантія, проте її населення продовжувало називати себе “ромеями” (римлянами).

Східна Римська імперія вважалася багатшою й сильнішою, аніж її західна сусідка. Класична форма рабства була в ній менш поширена, зате переважали робітники типу колонів, а в низці провінцій на Балканах зберігалися громади, вільне селянство тощо. Завдяки розвиненій зовнішній і внутрішній торгівлі візантійських міст наповнювалася скарбниця східно-римських імператорів, що давало змогу їм не тільки утримувати сильну армію, а й вчасно відкуповуватися від варварів. До того ж Візантія доклала чимало зусиль для спрямування потоку варварських орд на Захід.

На долю пізньої Римської імперії значно вплинули гунни. Досягнувши Середнього Дунаю, гунни створили велику державу в центрі Європи. Всі племена, які опинилися під їхньою владою, сплачували данину й залучалися до воєнних кампаній. Візантія також мусила рахуватися з новою військово-політичною силою. У 413 р. вони збудували нові мури навколо Константинополя (“Феодосієві стіни”) й зміцнили дунайський кордон. З 430 р. Візантія сплачувала гунам щорічну данину, а західноримська провінція Паннонія була передана їм для поселення. Гунська держава дуже посилилась у середині V ст. В 447 р. її вождь Аттіла розпочав наступ на Візантію, спустошуючи її балканські провінції. Згідно з умовами миру, укладеного в 448 р., гунам відходила Правобережна Дакія.

Прихід гунів у Північне Причорномор'я, як зазначено в першій лекції, прискорив міграційні процеси в слов'янському середовищі.

У V ст. н. е. привісельські слов'яни витіснили за Ельбу східно-германські племена, а згодом навіть заселили деякі острови Бал-

тійського моря. Вже наприкінці V ст. трапляються випадки проникнення слов'ян на Балкани. Рухаючись на південь, углиб півострова, "жителі лісів", як писали про них візантійські автори, здебільшого оселялися на лісових галявинах, уздовж річок.

Ці та інші епізоди й напрями руху слов'ян по суті можна розглядати як складову "Великого переселення народів". До участі в ньому спонукала об'єктивна необхідність переходу суспільства до продуктивнішого способу виробництва, що зумовлювало закріплення за кожним етнічним і родоплеменним об'єднанням сталого життєвого простору. Екстенсивність форм землекористування, досить суворі природні умови, суперництво з сусідніми етносами та зростання чисельності населення вимагали постійного розширення площ оброблюваних земельних угідь і пошуку найбільш сприятливих для ведення господарства територій. Саме поєднання землеробства й скотарства сприяло міграції значної кількості слов'янських племен до лісостепової зони.

Водночас серед слов'ян та інших "варварських" племен поширились уявлення, що найродючіші землі лежать саме в межах Східної Римської імперії. На успішне здійснення завоювницьких акцій слов'ян значною мірою впливала й "військова демократія", яка перетворювала війну не тільки на спосіб захоплення здобичі, а й на природний стан, характерний для перехідного від первіснообщинного ладу суспільства. Слов'яни, очевидно, були добре проінформовані про родючі землі й багату здобич на Балканах.

Слов'янські племена почали селитися на Лівобережжі Дунаю ще до гунської навали. Вони брали участь у русі гунської орди на захід. Все це сприяло заселенню в другій половині V ст. Паннонії, а згодом і всього нижньодунайського Лівобережжя (до Карпат) новими племенами, в тому числі й слов'янськими. Хроніки того часу зафіксували, що на початку VI ст. склавини розселилися від Пруту й Серету до Паннонської долини, а їхніми східними сусідами були анти, які займали територію на схід від низзя Дунаю.

Наприкінці V ст., після розпаду Гунського каганату, етнополітична ситуація в Північному Причорномор'ї змінюється. Звільнившись з-під гунської опіки, антські та аланські племена невдовзі потрапили у сферу впливу тюркських і угорських племен. За свідченнями Прокопія Кесарійського, більшість антив у той час займала територію між Прутом і Дніпром, а ті, що мешкали на сході, були відокремлені від азовського узбережжя гуно-болгарами.

На початку VI ст. н. е. надзвичайно важливі події сталися й на дунайському кордоні Візантії. У 517 р., констатував візантійський автор Комес Марцеллін, скориставшись з внутрішньополітичної нестабільності в період правління імператора Анастасія, слов'янські племена перетнули Дунай і спустошили Іллірцію і Македонію. У 518–527 рр. наскоки слов'ян-антів на візантійські провінції стали регулярними. “Близьке” знайомство з нападниками дало змогу візантійцям не тільки розпізнавати, а й класифікувати слов'янські племена: склавинів — як “західних”, антів — як “східних”.

Стурбовані загрозою, що виникла, візантійці за імператора Юстиніана I (527–565) стали приділяти більше уваги захисту кордонів від “варварів”. Спостерігаючи за подіями на дунайському кордоні, Прокопій Кесарійський так описував набіги слов'ян у своїй “Таємній історії”: “Іллірія та Фракія, включаючи Грецію і фракійський Херсонес, практично кожного року спустошувалися гунами, склавинами й антами, які вчиняли жакхливий хаос серед людності регіону. Під час кожного вторгнення більше як 200 тис. римлян гинули або потрапляли до рабства, так що всюди на цій землі панувало справжнє “скіфське дикунство” У праці “Історія війн” Прокопій, розповідаючи про події 531 р., підкреслював: “Гуни, анти, склавини вже багато разів перетинали (Дунай) і завдавали величезної шкоди римлянам”. Головною їхньою здобиччю були полонені, за яких можна було або брати викуп, або продати їх у рабство. Згідно з відомостями, які подає візантієць, всі найважливіші питання життєдіяльності слов'янського племені вирішувались на зборах озброєних чоловіків, а влада вождя ще здебільшого спиралася на авторитет, хоча вже й тяжіла до перетворення її на спадкову.

Візантійські автори того часу, повідомляючи про слов'ян, вирізняли такі риси, як войовничість, мужність, хоробрість. Їх виділяли серед інших “варварів”, ставлячи навіть вище за надзвичайно агресивних і витривалих болгар-утигурів. Указувалось також, що анти й склавини часто ворогували, чим візантійці вміло користувались. У більшості джерел VI ст. слов'яни згадувались у зв'язку з певними збройними сутичками на Дунаї та інтригами візантійців, які намагались зробити їх військовими союзниками.

Однак етнополітичний баланс сил, що склався у першій половині VI ст. у Придунав'ї та Північному Причорномор'ї, порушило нове вторгнення — аварських і тюркських племен. У 558 р. аварська орда досягла рубежів Північного Кавказу, де зіткну-

лася з аланами, про що відразу ж дізнались у Константинополі. Візантіїці запропонували аланам укласти союз проти булгар, обіцяючи за це значні кошти та землі на Балканах для поселення. Суттєвим козирем аварів стала наявність в їхньої кінноті залізних щпор. Однак справжня причина військової переваги була психологічною. Рятуючись від тюрків, що тиснули зі сходу, авари не мали жодної альтернативи, крім прориву в контрольовані тюркомовними утигурами стели Північного Причорномор'я.

Підкоривши утигурів та кутригурів, авари, очолювані ханом Баяном, наблизились до населеної антами Бессарабії. Подолавши 561 р. Дністер, незважаючи на рішучий опір, вчинений мешканцями цього регіону, вони врешті-решт захопили землі антів, а наступного року вийшли за Дунай і заволоділи Добруджею.

Переможна хода аварів невдовзі різко погіршила їхні відносини з Візантією, що почала терміново зміцнювати прикордонні застави. Антам, згідно з задумами Константинополя, відводилась роль партизанів, що мали діяти в аварському тилу. Зустрівши рішучий опір на Дунаї, авари повернулися до Паннонії. Орда поділилася на дві частини: одна рушила вгору Дунаєм, а інша, здолавши гірські перевали Карпат, у верхів'ях Дністра підкорила два антські племена — дулібів і хорватів.

Згодом обидва потоки аварів з'єдналися на паннонській рівнині, витіснивши звідти гелідів та інші етноси, що не погоджувались визнати владу нових загарбників. Паннонія перетворюється в цей період на центр Аварського ханства (каганату).

Племена, що жили в пониззях Дунаю, також підпали під владу аварів. Володіння цими землями давало змогу контролювати торговельні шляхи Південної Європи. Таким чином, і булгари-кутригури, і частина анто-слов'янських племен майже півстоліття перебували під протекторатом Аварського каганату, який, спираючись на значний військовий потенціал, створював серйозну загрозу для Візантії. Так, у 581 р. об'єднані сили аварів захопили фортецю Сирмій — важливий форпост імперії у Північній Іллірії. Щоб попередити подальшу експансію, імператор Тіберій терміново уклав мир з каганатом.

В наступний період для укріплення кордонів на Дунаї візантіїці стали вдаватися до використання суперечностей між "варварами", всіляко підбурюючи їх один проти одного. До цього вони пильно стежили за розвитком подій як на дунайському кордоні, так і далеко за його межами. Шукаючи силу, що протистояла б войовничим слов'янам, візантіїці згадали про

є менш агресивних булгар, які населяли безмежні простори приазовських та причорноморських степів. У Боспорі було складено угоду з одним із племен протоболгар — кутригурани — про їхню допомогу Візантії у боротьбі зі слов'янами. На службу до імператорів по чергово або одночасно запрошувались бойові загони аварів, булгар та слов'ян, які становили найбоєдатніші формування візантійської армії. Наприклад, згідно з повідомленнями Прокопія Кесарійського, під час війни Візантії проти Королівства остготів на Апеннінському півострові (537), її ударні сили склалися з гунів (булгар), склавинів і антів.

Однак візантійцям не завжди вдавалося спрямувати події у сприятливе для них рiчище. У 551 р. кутригури, незважаючи на впертий опір антів, удерлися до Фракії. Взимку 558 р. об'єднане військо булгар і слов'ян, очолюване ханом Заберганом, переправилося через Дунай і пограбувало Фракію та Македонію, а згодом навіть спробувало захопити Константинополь. Столицю імперії врятували тільки багаті дарунки нападникам.

З 20-х років VI ст. слов'янські племена, що жили в Паннонії, здійснювали набіги на Адріатичне узбережжя, спустошуючи Далмацію та Іллірію. Ці наскоки припинилися лише в 60-ті роки VI ст., після того, як самі слов'яни підпали під владу аварів. Проте слов'янська людність становила етнічну більшість на периферії каганату й мала певну автономію. Визнаючи аварський протекторат, слов'яни сплачували данину, виконували трудову повинність, а також брали участь у воєнних кампаніях.

У 30-ті роки VI ст. утворилися перші військові союзи антських племен, що згодом набули небезпечного для Візантії характеру. Етнонім "анти" зникає з джерел, а коли й вживається, то скоріше як самоназва певних племен. За нових умов вона втрачає етнічний зміст і несе радніше територіально-політичні ознаки, які цілком зникають після розпаду Аварського каганату.

Щоб нейтралізувати небезпеку з боку слов'янських племен, підкорених аварами, імператор Маврикій (582—602) вирішив витіснити всіх поселенців-“варварів” за Дунай. У 592 р. проти слов'ян виступило військо під проводом Приска, яке невдовзі зайняло Доростол (Силістрія). *Слов'янські племена, проти яких воювали візантійці, у джерелах того часу дістали назву “склавинів”, хоч їх відносили чомусь до антського союзу племен. Антський князь Ардагаст (ім'я іранського походження) міг бути вождем одного з племен слов'ян.*

Візантійці, очолювані Приском, у районі Дунаю атакували серед ночі великий табір слов'ян і змусили їх рятуватися втечею. Ардагаст і його оточення переправилися через Дунай. Візантійський автор Маврикій у праці "Стратегікон" повідомляв, що слов'янські воїни годинами залишалися під водою, тримаючи в роті очеретяну трубочку для дихання*. Згодом візантійці розгромили слов'янське військо князя Бузокія, якому належали землі у Північному Придністров'ї.

Невдовзі авари порушили перемир'я з Візантією і продовжили свою експансію на Балкани. У 597 р. одна частина аварського війська обложила фортецю Сингидун (в гирлі Сави), тоді як інша вдерлася до Фракії та Македонії. У 598 р. аварська орда спустошила Далмацію. Того ж року авари пройшли вздовж південного берега Дунаю в Нижню Мезію та "Скіфію" (Добруджа). Їхній наступ закінчився тільки біля стін Константинополя.

Відносини між аварами і слов'янами в той період характеризуються як залежно-підпорядковані, що повною мірою впливає з організації аварської орди. Авари знайшли в басейні Нижнього Дунаю землі, котрі цілком задовольняли їхні потреби як кочовиків, оскільки на Паннонській рівнині можна було випасати коней та іншу худобу так само, як і в причорноморських і прикаспійських степах. Авари відтепер мали близький контакт з місцевим населенням і прагнули скористатися з цього. Щоб остаточно підпорядкувати слов'янські племена Паннонії, аварське військо розташувалося в дев'яти укріплених таборах.

Слов'яни, як і інші мешканці Паннонії, зазнавали всіляких утисків та експлуатації. Так, після походу аварів через Карпати підкорені ними дуліби переселилися із Західної Волині у верхів'я Тиси. На випадок війни слов'яни забезпечували аварів допоміжними загонами. Франкський історик Фредегар (середина VII ст.) розповідав, що авари завжди ставили слов'ян попереду війська, щоб вони приймали на себе основний удар.

Становище інших слов'янських племен суттєво відрізнялося від становища їхніх паннонських родичів. Наприклад, іллірійські слов'яни, хоча й сплачували аварам данину й надавали військову допомогу, мали певну автономію. Авари шанували слов'ян як відважних і вправних мореплавців, які вже наприкінці VI ст. впевнено почували себе в акваторії Адріатичного моря. Для подальшого розвитку морської справи на допомогу слов'ян-

* Значно пізніше подібні хитрощі застосовували запорозькі козаки.

ким майстрам за наказом кагана залучили досвідчених італійських кораблебудівників.

Хоча антсько-слов'янські племена в регіоні нижнього Дунаю і визнавали протекторат аварського кагана, їхнє становище визнала відносна стабільність. Візантійські дипломати, котрі бачали в цій стабільності певну небезпеку для імперії, під час правління імператора Маврикія спромоглися порушити внутрішньослов'янську єдність, унаслідок чого слов'яни на початку VII ст. розкололися на два угруповання, що ворогували. Водночас змінився й ступінь залежності слов'ян від Аварського каганату. Васальну залежність від аварів продовжували визнавати тільки бессарабські анти. Проте, незважаючи на ці та інші обставини, слов'янські племена наддунайського регіону остаточно не розривали союзних відносин і разом з аварами та булгарами продовжували систематично здійснювати спустошувальні набіги на Візантію.

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНАМИ БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Після перших випадкових і безсистемних наскоків на візантійські володіння на Балканах слов'янські племена поступово починають захоплювати й утримувати певні території. *Невдовзі процес воєнної інфільтрації слов'ян, особливо до центральних і західних провінцій Візантії, набув нової якості. Так, у 550–551 рр., згідно з тогочасними візантійськими хроніками, вони вперше залишилися зимувати на захопленій території.* Іоанн Ефеський, наприклад, повідомляв про розселення слов'ян і початок освоєння ними земель у Фракії, Фессалії тощо. Внаслідок вторгнення 580 р. слов'яни захопили чимало міст, укріплень і територій, де оселялися “вільно, безбоязно, як на своїх власних” Невдовзі нові переселенці “розбагатили, володіючи зброєю, золотом, сріблом та великими табунами коней...”

Згодом цілеспрямована масова міграція перетворюється на головний спосіб колонізації слов'янами багатьох візантійських провінцій на Балканах. Як правило, їй передували досить масштабні воєнні кампанії з метою захоплення укріплених міст і знищення залог, що призводило зрештою до ліквідації наявної на цих територіях системи управління. Так, у 584 р. згадуються спроби освоєння слов'янами захоплених ними земель поблизу Фессалонік і намагання оволодіти цим містом, другим за значенням у Візантії. У 586 р. зафіксовано чергову невдалу облогу Фессалонік, але вже аваро-слов'янськими силами. *На територію Візантії слов'янські племена вторгалися*

на різних ділянках дунайського кордону, проте найчастіше це відбувалося неподалік від місця впадіння Морави в Дунай. Саме через це "вікно" до імперії проривались слов'яни з Паннонії. Після захоплення аварами фортеці Сингидун воно значно "розширилося". Інші слов'янські племена спочатку поступово "накопичувались" у Dakii, а потім переправлялися через Дунай у районі Залізних Воріт і в гирлі Тимоку.

У колонізації балканських провінцій Візантії, що розгорнулася на початку VI ст., брали участь і представники віддаленіших регіонів, заселених слов'янами. Це підтверджують як знайдені там багаті скарби, так і тотожність частини типонімів і гідронімів з географічними назвами, поширеними на великих просторах Центральної та Східної Європи.

У другій половині VI ст. (особливо за правління імператора Анастасія) зростає кількість нових слов'янських переселенців, які, перетинаючи Дунай, рухались на південь у двох напрямках: на Солунь (Салоніки), до Егейського моря, та в Істрію і Далмацію, до Адріатичного моря. Внаслідок цієї міграції вже в середині VII ст. слов'яни становили більшість населення Фракії та Іллірії.

Тимчасом багато слов'янських племен і далі перебували під протекторатом Аварського каганату. Авари, згідно з угодою, укладеною за правління імператора Фоки, виступали як гаранті територіальної цілісності імперії та її захисники від нападів слов'ян. Але насправді, отримуючи частину здобичі та залишаючись фактичними господарями дунайських кордонів Візантії, аварські кагани були зацікавлені в продовженні їхніх воєнних акцій. До того ж саме завдяки підтримці слов'янських племен авари розраховували зміцнити свої позиції на Балканах і розширити сферу свого впливу аж до егейського та адриатичного узбережжя.

Зростання загрози з боку Персії і необхідність нейтралізувати "підступних" аварів спонукали імператора Іраклія підписати союзницьку угоду з булгарськими племенами кутригурів. Однак уже після перших сутичок з аварами булгари визнали себе васалами каганату, хоча ця залежність і не була тривалою. Булгарський хан Курт (584–642) взявся розбудовувати власну державу. Результатом зміцнення відносин з Візантією стало прийняття Куртом християнства у 616 р. Невдовзі імператор надав йому ранг патриція.

Улітку 626 р., скориставшись успіхом Персії, війська якої досягли берегів Боспорської протоки, авари спробували захопити Константинополь. Невдала облога столиці й нищівна по-

Разка аварських військ призвели до ослаблення влади аварів над залежними племенами. Це стало початком загального процесу занепаду могутнього колись каганату.

Невтішні для аварів результати військової кампанії поглибили суперечності зі слов'янами. Майже відразу значно ослабла залежність від каганату слов'янських племен, які жили на південь від Дунаю до Сави, а незабаром авари зовсім втратили владу над ними. В самому Аварському каганаті повстали слов'янські, булгарські та інші племена. *Поступово авари втрачають провідну роль, яку вони досить тривалий час відігравали у Південно-Східній та Центральній Європі, а слов'яни стають найнебезпечнішими сусідами Візантії.*

Скориставшись занепадом Аварського каганату розпочали боротьбу за свою незалежність слов'янські племена чеських і моравських земель. Повстання очолив франкський купець Само. Повстанці швидко ліквідували владу намісників і розгромили франкське військо, споряджене королем Дагобером на допомогу аварам. Слов'янська держава Само, створена повсталими, проіснувала понад три десятиріччя.

З початком занепаду Аварського каганату звільнилися від його панування й булгарські племена. Хан Курт проголосив незалежність кутригурів, після чого вони замирилися зі своїми етнічними родичами утигурами. Згодом виник союз між булгарами, тюркомовними опогурами та фіномовними мадярами — таким чином, у Північному Причорномор'ї утворилася "Велика Булгарія".

Водночас слов'янські племена почали активно освоювати володіння Візантії на Балканах. У праці "Про управління імперією" Константин Багрянородний вказував, що в VII ст. від Аварського каганату відпали передусім "крати" (хорвати) в Далмації і слов'яни в Македонії. У 630–640 рр. Візантія зосередила увагу на відверненні загрози, що виходила від персів і арабів. За цієї ситуації в імперії просто не вистачало сил, щоб зупинити вторгнення слов'янських орд, які наводнювали Фракію, Македонію, Далмацію та інші землі.

Більшість постійних поселень на Балканах слов'яни заснували вже на рубежі VII ст. До 602 р. лише один регіон візантійських володінь залишався закритим для них — територія між Дунаєм і Балканським хребтом. Саме він незабаром перетворився на арену нескінченних воєнних сутичок між візантійцями, аварами та слов'янами. Візантійські стратеги розглядали цю територію як своєрідний форпост боротьби проти слов'янських вторгнень.

Однак найчисленніша слов'янська міграція розгорнулася після остаточного зруйнування візантійських прикордонних укріплень на Дунаї (початок VII ст.). Саме в цей період слов'яни заселяють Мезію та Малу Скіфію. Нападники-переселенці переходили на правий берег Дунаю вже цілими "словініями" — своєрідними військово-територіальними об'єднаннями союзів племен, які відразу захоплювали великі терени.

На початку VII ст. слов'яни заселили також Македонію, Епір і Північну Грецію, здійснюючи постійні набіги на узбережжя й острови Егейського та Іонічного морів. У 615–620 рр. виник великий союз слов'янських племен, очолюваний вождем Хоцоном.

Тоді ж у прикаспійських степах з'явилися нові кочовики — тюрко-хазари. Швидко поширюючи свій вплив і підкоривши різноманітні племена у північнокавказьких, приазовських та причорноморських степах, завойовники утворили власну державу — Хазарський каганат — зі столицею в Ітілі. Візантія досить швидко усвідомила, що хазари можуть прислужитися у боротьбі з Персією, і встановила з ними союзницькі відносини. Воднораз експансіонізм хазарів, що постійно зростав, зробив становище болгарських племен — недавніх господарів північночорноморських степів — критичним. І якщо за правління Курта "Великій Булгарії" ще вистачало сил для змагань з каганатом, то після смерті хана розпочався процес розпаду держави на окремі орди, з чого відразу ж скористалися хазари, розпочавши витіснення болгар з підвладних їм територій.

За таких умов окремі болгарські племена мусили шукати різні варіанти виходу зі скрутної ситуації. Частина болгар у приазовських степах підкорилася хазарам. Інша болгарська орда подалася на північ і згодом досягла району середньої течії Волги. Деякі з болгарських племен рушили на захід і, осівши в Паннонії, визнали зверхність аварів. Ще одна орда болгар під проводом хана Аспаруха (здебільшого утигури), відходячи на захід, у 650 р. досягла Дунаю. Вона захопила острови в дельті ріки, а незабаром і всю Добруджу.

Саме в цей час об'єднані сили болгар і аварів, за вказівкою Константинополя, остаточно ліквідували антський племінний союз. Спочатку територія, заселена антами, підпала під владу "Великої Булгарії", але після підкорення Північного Причорномор'я хазарами, вона опинилась у сфері впливу Хазарського каганату. Матеріали досліджень дають підстави стверджувати, що розселення слов'янських племен у східному й північно-східному напрямках значною мірою пов'язане з особливо-

стями експансіоністської політики хазар. Так, причина їхньої "ліберальності" стосовно слов'ян полягала в тому, що Хазарський каганат був своєрідною торговельною державою, для життєдіяльності якої важливе значення мав контроль над основними торговельними шляхами, що пролягали через Східну Європу. Саме це мав на увазі літописець Київської Русі, повідомляючи про підкорення хазарами полян, сіверян, радимичів, в'ятичів та ін. Цю точку зору підтверджує й той факт, що хазари прагнули повністю контролювати Волзький і Дніпровський торговельні шляхи.

Антські племена цього району, визнавши владу болгарського хана Аспаруха, брали активну участь у набігах на візантійські володіння. Саме під час "співробітництва" в освоєнні задунайських територій розпочалося етнічне змішування болгар з антослов'янами. Цей процес згодом доповнила асиміляція завойовниками місцевих фракійців, унаслідок чого виникло етнічне утворення, яке незабаром дістало назву болгари. У цій назві відбилосся тюркське походження правлячого клану. Ввібравши культуру місцевих жителів, новий етнос увійшов до групи південнослов'янських народів як за мовою, так і за іншими цивілізаційними ознаками.

На початку VI ст. в районах Ніша та Средеця мешкало майже виключно слов'янське населення, а в 20–30-х роках авари втратили владу над Далмацією, яку захопили слов'янські племена. В цей період виникли й сформувалися понад два десятки "словіній" на Балканах, кожна з яких мала власне найменування.

Вже з середини VII ст. слов'янський етнос на Балканах перетворюється на чільний демографічний фактор. Місцеве грецьке та романізоване населення, чисельність якого залишалася ще досить значною, здебільшого проживало на узбережжі та в окремих внутрішніх районах Фракії, Середньої Греції і Пелопоннесу, а також у горах — Пінде, Родопах і Динарському нагір'ї. Частина міст на Чорноморському та Далматинському узбережжях, імовірно, ціною регулярної сплати данини слов'янам, зберегла автономію і підтримувала зв'язки з Константинополем. Таким чином, якщо на північ від Фракії та Македонії слов'яни майже повністю асимілювали місцеве населення вже у X–XI ст., то у Південній Фракії, Середній Греції та Пелопоннесі демографічна картина в цілому була прямо протилежною.

З кінця VI до 70-х років VII ст. слов'яни Македонії, Епіру, Фессалії, об'єднавшись у союз, неодноразово намагались захопити Фессалоніки. Але для цього їм не вистачало як воен-

ного досвіду й засобів для облоги, так і згуртованості та єдності. У свою чергу Візантія, зупинивши наступ слов'ян, розпочала планомірне їх витіснення із захоплених територій. З цією метою навіть було створено нові військово-адміністративні провінції (фема). Так, у 685 р. виникла фема Фракія, потім фема Еллада тощо.

Однак планам візантійців щодо цілковитого вигнання слов'ян з Балканського півострова не судилося здійснитись. Зустрівши рішучий опір у Македонії, Епірі, Середній Греції, Пелопоннесі та в інших областях, Візантія протягом майже двох століть намагалася підпорядкувати волелюбну слов'янську людність. Навіть після прийняття християнства більшістю слов'янських осередків на Балканах деякі з них ще на початку X ст. зберігали автономію й не визнавали зверхності Константинополя. Окремі етнічно-територіальні "словинії" у VIII–IX ст. по суті перетворилися на специфічні протодержавні об'єднання, остаточно консолідація яких у політично сталі та самостійні структури не відбулася лише через певні, переважно зовнішні фактори. Як правило, ці "словинії" здебільшого мали назву найсильніших слов'янських племен, що займали панівні позиції в даному регіоні: в Епірі — Вайюнітія, в Македонії — Драгувітія, Сагуданія, Берзитія, у Фессалії — Велзітія тощо.

У середині VIII ст. розпочинається бурхлива експансія скандинавських вікінгів у Європу. Вони були відважними мореплавцями й піратами, які нищили по морях на сході та заході в пошуках пригод і здобичі. *Просування вікінгів на південь Східної Європи (аж до Північного Причорномор'я) вплинуло на долю не тільки східних антів, а й хазарів, мадярів і візантійців.*

Важливим чинником етнополітичної історії цього періоду також виступала болгаро-антська держава на Балканах. Поширюючи свій вплив на південь, болгарські хани пильно стежили за ситуацією на півночі країни, що згодом призвело до їхнього зіткнення з мадярами в районі Бугу та Нижнього Подніпров'я.

Після вторгнення болгар до Південної Фракії (716 р.) Візантія уклала з ними договір, згідно з яким між обома країнами встановлювався новий кордон: від Бургаської затоки Чорного моря до річки Мариця, при цьому Адріанополь залишався у грецьких володіннях. Мир забезпечив стабільність північних кордонів імперії на тривалий час.

Булгари поступово відмовлялися від кочового способу життя — більшість знаті перетворюється на власників великих зе-

мельних угідь. Імовірно, що окремі анто-слов'янські вожді також належали до нової аристократії, проте слов'яни залишалися в основній своїй масі селянами й працювали на землевласників.

Наприкінці VIII ст. зазнала змін ситуація на Середньому Дунаї, що продовжував контролюватися Аварським каганатом. У 791 р. король франків Карл Великий завдав поразки аварам і на сході досяг річки Драва. У 796 р. його син Піпін Короткий розгромив аварів на річці Тиса, захопивши в полон їхнього хана та велику здобич. Для захисту свого королівства від можливих наскоків аварів франки заснували прикордонну область, що згодом дістала назву Австрія.

Прийняття у 800 р. Карлом Великим імператорського титулу стало подією міжнародного значення. На заході виникло нове державно-політичне утворення, на базі якого наприкінці X ст. постала Священна Римська імперія германської нації. Перемоги Карла над аварами мали для певної частини західних та південних слов'ян далекосяжні наслідки. Так, булгарські племена Паннонії, скориставшись ослабленням аварів, визволилися з-під їхньої зверхності й поновили стосунки зі своїми балканськими родичами.

У 803 р. аварам завдали ударів Карл Великий — із заходу, і булгарський хан Крум — зі сходу. Війна завершилася остаточним знищенням Аварського каганату, а його володіння поділили між собою франки і булгари. Останні загарбали землі по обох берегах Дунаю вгору за течією, аж до гирла Тиси. Лівий берег вище Тиси відійшов до франків, тоді як слов'янські племена на правому березі, аж до гирла Драви, визнали владу хана Крума.

Загибель Аварського каганату справила велике враження на весь тогочасний слов'янський світ. У Київській Русі навіть існувало прислів'я: "Вони згинули, як обри (авари)". Водночас хан Крум після такої перемоги сприймався балканськими слов'янами як наступник могутнього колись каганату. Його володіння поширилися відтепер далеко на північ. Течія Тиси набула статусу неофіційного кордону між франкською і булгарською державами. Від верхів'їв Тиси кордон Булгарії повертав на схід, а в Східних Карпатах доходив до верхів'їв річки Прут. Далі проходив униз за течією Пруту на південь, до Леово, де знову повертав на схід і перетинав Бессарабію, сягаючи Дністра. У Бессарабії кордон був укріплений рівчаком та земляним валом. Уздовж течії Нижнього Дністра він продовжувався до Чорного моря, досягаючи гирла Дніпра. Слід зазначити, що землі Молдавії та Південної Бессарабії, які ввійшли до складу булгарської держави, протягом багатьох століть населяли пе-

реважно слов'яни (анти). У Південній Бессарабії, імовірно, розташовувався болгарський гарнізон, завданням якого було стежити за пересуванням мадярів і слов'ян у районі Дунаю.

Крім зміцнення кордонів на північ від Дунаю, хан Крум приділяв багато уваги реорганізації армії та адміністративним реформам, метою яких було ослаблення болгарської аристократії — бойлів (бояр). *Він вирішив підвищити статус слов'янських старійшин (жупанів), надавши їм різноманітні пільги та повноваження. Слов'янська мова набула широкого вжитку серед оточення Крума. Армія збільшилась за рахунок входження до неї слов'янських загонів.*

Після смерті Крума (814) болгари продовжували наступ на візантійські володіння. Так, хан Огортаз переніс свою ставку на південь, ближче до балканських гірських проходів, а також щоб стежити за розвитком подій у Південній Фракії. У 821 р. завершилося будівництво ханського палацу на річці Тука. Нова столиця дістала слов'янську назву — Преслав.

Загроза серйозних ускладнень у відносинах з франками привернула увагу болгарського проводу до кордонів на північному заході країни. *Після падіння Аварського каганату слов'янські племена Сремського регіону між Савою і Дунаєм визнали владу болгарського хана, а слов'янські громади хорватів на захід від Срему підкорилися франкам. У 818 р. сремські слов'янські племена звернулися до франкського короля Людовіка з проханням прийняти їх під свою зверхність, а у 819 р. хорватський князь Людевит повстав проти нього. Згодом слов'янська верхівка Срему приєдналася до Людевита з метою створити власну державу. Проте у 822 р. франки придушили повстання, а Срем, разом з іншими теренами хорватів, опинився під їхньою владою.*

У 827 р. розпочалася франксько-булгарська війна. Війська болгар піднялися на кораблях угору Дунаєм та Дравою. Слов'яни ліквідували франкську адміністрацію і замінили її на булгарську. Лише 832 р. сторони уклали мирну угоду, згідно з якою болгари підтвердили свої права на Срем, до них відійшла також фортеця Сингидун.

СЛОВ'ЯНИ СХІДНІ, ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ

Протягом майже двох тисячоліть, заселяючи та освоюючи простори Центрально-Східної Європи (згодом і Південно-Східної), які простягалися від Дону та

верхів'їв Оки на сході до Ельби на заході; від Балкан, Північного Причорномор'я та Приазов'я на півдні до Балтики та

Ладозького озера на півночі, слов'яни за мовнокультурними ознаками та побутом становили єдиний етнос. Його складовими частинами були численні племена, що об'єднувалися за спорідненим походженням, а також з метою підтримувати необхідний рівень безпеки. Саме такий стан розвитку слов'янських племен зафіксовано в історичних джерелах VII–IX ст.

Неоднаковість обставин культурно-історичного розвитку слов'янських етнічних угруповань на сході, заході й півдні Центрально-Східної Європи, відмінності природно-кліматичних і господарських умов розселення та своєрідність культурно-етнічного й політичного оточення в кожному з цих регіонів призвели згодом до розпаду давньослов'янської спільноти. Результатом цього процесу стало формування трьох гілок слов'ян: східної, західної та південної. Поступово слов'янські територіально-племінні угруповання почали віддалятися одне від одного, обираючи власний історичний шлях залежно від конкретних умов та зовнішнього оточення. Так, зі східнослов'янської етнічної групи виділилися і почали формуватись як окремі народності українці, росіяни та білоруси; із західнослов'янської — поляки, чехи, словаки, серби-лужичани та інші полабсько-поморські племена; з південнослов'янської — болгари, серби, хорвати, боснійці, словенці, македонці та чорногорці.

Етногеографічне розташування основних східнослов'янських племен у VIII–X ст. було таким: у районі Середнього Дніпра (Правобережжя) до річки Рось жили поляни; на північний захід від полян (аж до приток Прип'яті) — древляни; на Лівобережжі Дніпра та його притоках (Десна, Сейм, Сула) — сіверяни; на північ від сіверян (аж до Західної Двіни) — дреговичі; в басейні верхньої течії Західного Бугу, а також правих приток Прип'яті — бужани (волинці), які змінили тут дулібів; у басейні Дністра (між Бугом і Дністром, до гирла Дунаю) — уличі й тиверці; в басейні Дністра та в Карпатах — хорвати, на схід від дреговичів, між верхньою течією Дністра та річкою Сож — радимичі; на північ від радимичів (у верхів'ях Дніпра й Західної Двіни) — кривичі; на захід від кривичів, за середньою течією Західної Двіни — полочани; біля озера Ільмень, у басейні річки Волхов — словени; у верхній та середній течії Оки — в'ятичі. Територіальне розмежування племен, що становили тоді вже трансформований східнослов'янський етнос, засвідчувало один із найважливіших етапів етногенезу української, білоруської та російської народностей.

Західний рубіж розселення слов'янських племен у середині I тис. н. е. пролягав далеко в Центральній Європі. Король Франк-

ської держави Карл Великий у 805 р. встановив "сербський кордон", на схід від якого були землі слов'ян, а на захід — германців. Він розпочинався від Гамбурга, що вважався "містом слов'ян", та пролягав через райони Люненбурга (Лівобережжя Ельби), Магдебурга, басейна річки Сали, далі повертаючи на захід — у напрямі Геттінгена, Бомберга, Донауворта, розташованих біля витоків Дунаю. До слов'янських племен, що жили на схід від зазначеного кордону (територія сучасної Східної Німеччини), належали *серби* — в районі Судетських гір (на сході межували з чеськими, а на заході — з польськими племенами); *ободричі* (бодричі) — в пониззі Ельби; *лутичі* (*венятичі*) — на схід від ободричів до басейну Одри; *поморяни* — у верхів'ях Одри та Вісли.

Основу організації західнослов'янських племен становив рід, очолюваний старійшиною. Згуртовуючись навколо того чи іншого сильного родового угруповання, споріднені роди утворювали племена, вожді яких згодом дістали назву "princeps". Так, ободричі вживали титул "князь" з IX ст. У 806 р. в джерелах згадується один із сербських князів — Мілідух. Деякі з таких князів об'єднували по кілька сусідніх племен, утворюючи племінні союзи.

Боротьбу германців проти західних слов'ян розпочав Карл Великий (742–814). Спочатку сутички на кордонах Франкської держави мали місцевий характер, проте згодом вони переросли в повномасштабну експансію франків. Незважаючи на героїчний опір загарбникам, полабські та поморські слов'яни були завойовані й асимільовані.

На схід від Одри жили інші західнослов'янські племена, які згодом стали основою для формування польської народності. Деякі вчені ототожнюють територію Привіселля з прабатьківщиною всього слов'янства, про що докладніше розповідається в першій лекції. Розселення слов'ян у наступний період різні фахівці простежують у басейнах Одри та Вісли — від Балтійського узбережжя до Карпат. Джерела VIII–IX ст. згадують такі племена, що займали ці території: *вісян* (*малополан*) — мешкали у верхів'ях Вісли; *полян* (найближчі сусіди поморян) — у басейні Варти; *мазовшан* — на схід від полян. Найбільші терени заселяли поляни: на півночі від річки Нотець (права притока Одри), на заході за середньою течією Одри, на півдні межували з ленцями, серадзянами. Саме вони стали об'єднаним центром для інших західнослов'янських племен, які пізніше утворили польський етнос.

Важливу роль в етногенезі поляків відіграли також мазов-

шани (згодом мазури), які населяли Середнє Повіселля. На заході їхніми сусідами були поляни, на півночі — балтійські племена пруссів, литовців та ятвягів. У верхів'ях Одри та в басейні Слензи жили слезани, поруч із ними — бобр'яни, на північ від бобр'ян — дебошани та мільчани, що сусідили із лужицькими сербами. Території у верхів'ях Одри та за нижньою течією її притоки Ніси посіли ополяни. Серед інших племен цього регіону згадуються хорвати.

Походження назви племені поляни, тобто “мешканці полів”, майже не викликає суперечок у вчених. Інший етнонім — “лях” (“лех”) частина фахівців пов'язує зі словами “ляда”, “лядина”. Як самоназва він найбільшого поширення набув серед племен Повіселля, Мазурії, Малої Польщі. Частина істориків, виходячи з того, що поляни передусім були землеробами, саме цей термін вважають назвою всіх поляків.

Західнослов'янські племена, що заселяли в VII–VIII ст. чеські, моравські і словацькі землі, формувалися як певні етнокультурні спільноти під час тривалого процесу змішування з різноманітними етнічними племінними угрупованнями, які жили тут ще в дослов'янську добу. На цих теренах уже в першій половині та в середині I тис. н. е. існували етнічні утворення, що їх різні історичні джерела згадують спочатку як кельтів, потім як германців, а згодом уже і як слов'ян. Вживання назв тієї чи іншої частини людності або конкретних племен (кельти, германці) визначало здебільшого не їхнє етнічне походження, а радше найменування певних племінних об'єднань чи союзів. Імовірно, тривалий час ці назви означали суто консолідаційний центр того чи іншого племінного об'єднання, що згуртовувало як близьке за походженням, так і етнічно неспоріднене населення. Так, згідно з історичними джерелами, з другої половини II ст. до н. е. на чеських землях перебували племена бойів, яких уже в I ст. н. е. змінили кельти. Проте це зовсім не означає, що цю територію заселяли виключно кельти. Поряд із “кельтами-бойями” тут, імовірно, жили інші племена. Проте кельтське плем'я бойів у цей період відіграло провідну, об'єднавчу роль у племінному союзі, який воно очолювало. На сході (за річкою Тисою) паннонські бойї сусідили з даками. Водночас на чеські землі безперервно нападали германські племена: маркомани, квади, лангобарди.

У перші століття нової ери тривали міграційні процеси, в яких брали участь і слов'яни. Певна їх частина, ймовірно, рухаючись з Привіселля у напрямі верхів'їв Одри, потрапила до чеських і моравських земель, а інша — на захід від Карпат — опини-

лася на території сучасних Угорщини й Словаччини. Переселення слов'ян на ці терени тривало до VI ст. Все це справило вплив на формування нової етнокультурної спільноти, утворення якої відбувалося шляхом міжплемінного змішування та асиміляції місцевого населення.

Достовірні відомості про етнічний склад людності на чеських і моравських землях трапляються в історичних джерелах IX–X ст. Серед великих племінних об'єднань у них згадуються такі: *лучани* — на північному заході та в районі річки Одри; *чехи* — в центрі; *зличани* — на схід від чехів; *хорвати* — у північно-східному куті чеських земель. Називались також племена *седличан* — у районі сучасних Карлових Вар; *литомерійців* — у гирлі Одри, там, де вона впадає до Лаби (Ельби); *дечан* — на півночі чеських земель, на Лабі; *лемузів* — на Лівобережжі Лаби поблизу дечан; *пшованів* — на Правобережжі Лаби; *дулібів* — на півдні. *Провідну роль серед чеських моравських і сілезьких племен відігравали чехи, які взяли на себе ініціативу консолідації та згуртування всіх цих етнічних угруповань.*

Об'єднання племен навколо чехів завершилося в X ст., але вже з кінця VIII ст. латинські джерела згадують ці землі під назвою Богемія. Імовірно, йшлося про союз певних споріднених племен, хоча самі вони так себе не називали. Незважаючи на розбіжності в тлумаченні терміна “чех”, більшість фахівців схильна перекладати його як “людина”, “люди”, “народ”

У моравських землях у той період жили племена ганаків і словаків. В етнічному відношенні ганакі, попри те, що їхня мова зазнала колонізації, стали ядром моравського етнічного угруповання. Об'єднання різноманітних моравських племен і створення союзу мораван відбулося в басейні річки Морави.

Межі розселення словаків у VI–IX ст. простягалися далеко на схід і південь, до Паннонської рівнини, де вони сусідили з іншими слов'янськими племенами. Північними кордонами розселення словацьких племен стали Карпатські (на сході) та Судетські (на заході) гори. Однак наприкінці IX ст. значні території, де вже мешкали словацькі та інші слов'янські племена, підкорили нові загарбники — мадяри. У етнонімі “словак”, який, імовірно, означав назву союзу племен, що утворився на землях на схід від Морави, за думкою фахівців, збереглася давня племінна назва — “словеґи”

Прихід до Центральної Європи мадярів змінив етнополітичну ситуацію в цьому регіоні і сприяв розвитку самобутніх ознак у слов'ян, що жили на південь від контрольованих мадярами те-

ренів. З кінця IX ст. н. е. формується південна група слов'ян. У північно-західному куті Балкан одними з перших відокремились племена словенів (словенців). У глибоку давнину вони займали значно більшу територію ніж тепер: на заході їхні землі майже досягали центру Альпійських гір, на півдні — Адриатичного узбережжя, а на сході — Паннонського закруту Дунаю, де він, різко змінюючи напрям, повертає униз — на південь, саме там до нього із заходу впадає Драва. На північному сході словенці межували безпосередньо з чеськими, моравськими та словацькими племенами, а на півдні — з хорватськими.

Словенці сформувались як особливий етнокультурний тип на землях, які історично населяли, взаємодіючи між собою, племена різного етнічного походження. Цей процес відбувався в результаті змішування та асиміляції лігурів, іллірів, ретів, галлів, слов'ян, минув доіндоєвропейську яфетичну стадію й досяг зрештою свого кінцевого оформлення в утворенні своєрідного слов'янського індоєвропейського типу. Вперше словенці згадуються в 568 р., коли лангобарди змусили їх залишити словенські землі й відступити до Італії. Західні кордони земель словенців проходили далеко в Альпах, у верхів'ях річок Драви та Мури. Серед інших словенських племен на цих територіях джерела називають дубів, дулібів, стодоран, суслів, поляків. У VI ст. словенські племена підкорили авари, а у VIII ст. на зміну їм прийшли баварці. У 788 р. землі словенців увійшли до франкської держави Карла Великого.

Південнослов'янські племена хорватів уперше згадуються у 852 р. в грамоті князя Терпимира. До їхнього приходу на території, де вони згодом розселилися, існувала певна культурна єдність, що ґрунтувалася на лібурнійських і далматинських традиціях з сильним греко-римським впливом. Слов'янські мігранти з VI ст. утворили зовсім інший культурно-етнічний елемент, який невдовзі поширився у різних напрямках: від Далматинського загір'я до Динарського хребта та Паннонського басейну. Саме цей етнолінгвістичний прошарок став ключовим в утвердженні хорватського етносу.

Появу хорватських племен на Балканах (в Іллірії) зафіксував Константин Багрянородний у 637 р., після перемоги візантійців над аварами. Він зазначав, що "хорватські землі заселені слов'янами від річки Цетине (Зетини), вздовж Далматинського узбережжя до Істрії. На схід від Цетине хорвати межували з сербськими племенами" Північний кордон хорватських земель проходив від Адриатичного узбережжя до верхів'їв річки Уни — правої притоки Сави; на сході їхні терито-

рії обмежували гори між Уною та Врбасом. Багато поселень хорватів було в Штирії та Курутанії, між річками Врбас і Дрина (сучасна Боснія), а також у Посавській Паннонії, яка містилася між Савою та Дунаєм (сучасна Славонія).

Водночас слід зазначити, що перші хорвати, імовірно, не були слов'янами. Думки з цього приводу надзвичайно різнополярні, але найбільш вірогідним є твердження, за яким хорватська верхівка походить від іранського (сарматського або аланського) етнічного угруповання, що в перші століття нової ери мігрувало з Дону на Закарпаття, де воно згодом ослов'янилося*.

Просування аварів (прямих наступників гунів) змусило хорватські племена мігрувати до Балкан і Альп. Більшість із них оселились на Далматинському загір'ї, яке стало центром розвитку хорватського етносу. В цей час або ще раніше хорвати цілком ослов'янилися. До сьогодні триває дискусія серед фахівців, коли саме хорватські племена потрапили на Балкани — в VII, VIII чи навіть у IX століттях. Так чи інакше, після занепаду Аварського каганату хорвати увібрали в себе рештки аварів і асимілювали романізованих тубільців Далматинського узбережжя. Саме під франкським і частково візантійським впливом і суверенітетом формувалася модель майбутньої хорватської держави. Так само геополітичне положення відбилось і на християнізації, в якій поступово перемогли латинські (католицькі) риси.

*В історичній науці співіснують чотири концепції походження хорватів (або протохорватів): *слов'янська*, *готська*, *тюркська (аварська)* та *іранська*. "*Слов'янська*" здебільшого спирається на існуючу мовну ситуацію. Однак найбільшою її вадою є те, що вона не здатна пояснити ані етимологію етноніма "хорват", ані значення окремих політичних термінів, які використовували давні хорвати. "*Готська*" концепція виходить з ототожнення хорватів з готами в деяких середньовічних літописах. "*Тюркська*" (*аварська*) пропонує пояснення політичних термінів ("бан", "зупан"), спираючись на тісний зв'язок між аварами та хорватами в давнину. Та, як і дві попередні, вона зовсім не пояснює походження назви "хорват". Саме в цьому найбільші здобутки належать прихильникам "*іранської*" концепції. За іранською етимологією етнонім "хорват" міг означати "скотар" або "союзник", "приятель". До того ж, найдавнішим записом слова, що нагадує назву "хорват", є ім'я грецького архонта, котре двічі згадується на Дону в Танаїсі у II–III ст. н. е., саме за тих часів, коли іранські племена перебували на цій території. Урешті-решт, якщо прийняти теорію про іранське походження давніх хорватів, то це не суперечитиме іншим концепціям, оскільки добре відомо, що іранські етнічні елементи змішувалися не тільки з осттотами та тюрками, а й зі слов'янськими племенами.

Становлення сербського етносу на ранніх стадіях мало чим відрізнялося від хорватського. Племена протосербів, імовірно, мігрували з півночі, з території між Ельбою та Одрою, й оселилися на Балканах серед слов'янських племен іншої міграційної хвилі. Попередній етнічний прошарок становили дарданські та фракійські племена, які жили в західній римській провінції Мезія. Саме там (поблизу міста Рас) розпочалася консолідація слов'янських племен навколо сербів. У першій половині VII ст. Константин Багрянородний так визначав межі територій, підвладних сербам: "на північному заході за горами дуклянських, теврунських і захлумських слов'янських племен з річками Цетине та Хлебен, на півночі — з хорватами, а на півдні — з болгарами" Центром цього слов'янського утворення стала Раська область (південний захід сучасної Сербії). Згодом сербський етнос поширювався як на південь, так і на захід, убираючи в себе всі інші слов'янські племінні утворення в Боснії та Адриатиці. Серби, залишаючись данниками Візантії та Болгарії, деякий час контролювали досить значні простори на Балканах, уже освоєвані іншими слов'янськими племенами: неретчанами, захлумлянами (захлумлянцями), тревунаками (тревунянами), конявлянами, дуклянами та ін. Суттєво ускладнює вивчення процесу подальшого етногенезу сербського народу зникнення з усіх історичних джерел X–XII ст. етноніма "срби" взагалі. У той час сербів називали "рашанами"

На проблему етногенезу чорногорців є два протилежні погляди. Деякі дослідники вважають, що чорногорські племена походять від сербів-дуклян, які з'явилися на території майбутньої Чорногорії ще у VIII ст. Інші переконані в тому, що чорногорські племена є досить пізнім утворенням і походять зі скотарських волоських поселень-катунів, що відродилися після турецького завоювання. Саме в той час, завдяки гірській важкодоступній місцевості та ізоляції від зовнішнього світу, відбулася регенерація в суспільному житті решток патріархату.

Слов'яни також заселили на Балканах терени, значно віддалені на південь від сербів — провінцію Македонія (крім Фессалонік). Слов'янські племена, які залишилися тут (струменці, або стримовці — на річці Струм; смоляни — за течією Мести; берзити — на притоці Вардара Црне; дручувичі, або драговичі — на річці Бистриця та інші) поступово асимілювали рештки фракійсько-македонської та іллірійської людності. Проте жодне з слов'янських племен, що оселилося наприкінці VI — на початку VII ст. на території Македонії, не визнало її назву за власну. Причиною цього була не тільки

наявність у більшості з цих племен давніх племінних назв, а й те, що слов'яни мали про македонців лише уривчасті відомості і прямо ніколи з цим народом не стикалися. Тільки в XIV ст., в добу Ренесансу, європейські географи повернули на карту Європи Македонію. З часом слов'янське населення краю поступово почало вживати цю назву, спочатку як географічну, а згодом і як етнічну.

Території від Західного узбережжя Чорного моря до сербських земель заселяв етнокультурний конгломерат, що сформувався внаслідок змішування й асиміляції автохтонів (греко-фракійської людності) та різних тюрко- й слов'яномовних племен, які згодом дістали назву болгари. Після перемоги протоболгарського племінного об'єднання кутигурів, очолюваних ханом Аспарухом, над візантійською армією сторони уклали договір (681), який де-факто визнавав державне утворення, що виникло на південь від Балканського хребта. Більшу частину населення цього об'єднання становили слов'янські племена.

Слов'яни та протоболгари являли собою два різко відмінних за етнокультурними ознаками племені, які наприкінці VII ст. перебували майже на одній стадії суспільних відносин. Однак до зустрічі на Балканах (у Мезії) державних утворень у них не існувало. Процес етногенезу болгар суттєво відрізнявся від етногенезу інших народів і проходив за специфічних умов взаємодії двох різномовних етносів, що опинилися в межах спільного об'єднання. Незважаючи на те, що верховна влада в ньому належала протоболгарській племінній верхівці, конкретне співвідношення сил і зовнішня небезпека зумовлювали значну автономію слов'янської знаті на контрольованих нею землях, що включали Волощину, Семиграддя, схід Паннонської низини й навіть частину візантійських провінцій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Вернадский Т. В. Древняя Русь. Москва, 1996.

Восточная Европа в древности и средневековье: язычество, христианство, церковь. Москва, 1995.

Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва, 1989.

Дринов М. С. Южные славяне и Византия в X в. Санкт-Петербург, 1875.

Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами. Санкт-Петербург, 1883.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1988.

Кобычев В. П. В поисках прародины славян. Москва, 1973.

Королюк В. Д. Славяне и восточные романсы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982.

Раннефеодальные государства и народности. Южные и западные славяне в VI—XII вв. Москва, 1991.

Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1993. Т. 2.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

Седов В. В. Восточные славяне в VI—VIII в. Москва, 1982.

Седов В. В. Славяне в древности. Москва, 1994.

Славяне на Днепре и Дунае. Киев, 1993.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

Лекція

3

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І КУЛЬТУРА ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

- Суспільно-політичний устрій
- Розвиток господарства та економіки
- Релігійні вірування давніх слов'ян
- Становлення слов'янської культури

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ

Слов'янські племена здебільшого розселялися в лісовій зоні. Їхні поселення переважно розташовувалися поблизу річок, озер, боліт і в інших важкодоступних місцях. Слов'яни споруджували будинки з дерева або інших матеріалів. У них, як правило, мешкала велика родина, що складалася з представників трьох-чотирьох поколінь. По суті це була справжня родова община, членів якої об'єднувала спільність майна, господарства та праці. За свідченням Прокопія Кесарійського, слов'яни “жили в поганих хатах, розкиданих на далекій відстані одна від одної”.

Деякі родин, що займали певну територію, склали общину, кілька таких общин утворювали плем'я.

Слов'яни спочатку об'єднувалися у родові, а згодом у територіальні союзи, які базувалися на кровній спорідненості. Наступний етап об'єднання процесу пов'язаний з виникненням політичних союзів на основі родоплемінних утворень. Давньослов'янські племінні союзи мали “мирний” (“оборонний”) характер. Особливістю такого об'єднання, як суспільно-політичної організації, побудованої на кровній спорідненості, була наявність притаманних даному суспільному ладу певних правових ознак: кровної помсти, кругової поруки, колективної опіки, майнової спільності, своєрідного спадкового права тощо.

Вищим органом влади давньослов'янського родоплемінного союзу виступали загальні збори, які розв'язували всі нагальні про-

блеми господарського й політичного життя, питання війни та миру. Як писав Прокопій Кесарійський, “народ цей не управляється однією людиною і здавна живе у народовладді. Тому все, що для них корисно або шкідливо, вони спільно обговорюють” Інакше кажучи, слов’яни ще не знали авторитарних методів і жили за принципами самоврядування, вирішуючи всі проблеми шляхом обговорення їх на загальних зборах, або вічах. У слов’ян, за Маврикієм, “немає загальної влади, вони весь час ворогують один з одним, що ухвалять одні, не наважуються робити інші, і жоден з них не хоче підкорятися іншому”

Родову общину, як правило, очолювала найавторитетніша людина, котра разом з представниками інших сімей, керувала справами роду, здійснювала судочинство, організовувала відсіч ворогу. Називали такого родового лідера по-різному — *старостою, старшиною або жупаном.*

Родоплемінними союзами керувала рада старшин, які частково розв’язували питання самі або перераховували їх на загальні збори. *Для протидії зовнішнім ворогам кілька родових союзів об’єднувалися в територіальний. Унаслідок добросусідських стосунків у окремих родів виникали спільні військові, адміністративні, господарські, правничі органи. З метою самооборони вони будували укріплення — “міста”, де населення рятувалося від небезпеки й проводились віча військових ватажків. У цих “містах” здійснювалось судочинство, відправлялися релігійні обряди. Території, підконтрольні таким родоплемінним об’єднанням, у західних і південних слов’ян називалися жупами, а їхні визнані лідери — жупанами.*

Однак певна демократичність давньослов’янського суспільного устрою не виключала існування рабства. Рабів здебільшого захоплювали під час походів з метою отримання за них викупу або для продажу. Коли це не вдавалось, через деякий період полонених відпускали на волю, оскільки рівень розвитку господарства не давав змоги використовувати їх як робочу силу. По суті, у давніх слов’ян рабство не виходило за межі патріархального.

Проте вже у VI–VII ст. сталися помітні зміни у сфері суспільних відносин давніх слов’ян. Походи й пограбування візантійських міст і провінцій, нескінченні міжплемінні війни в VI ст. перетворилися для слов’ян на звичний промисел з метою захоплення земель, скарбів, худоби і рабів. Усе це разом сприяло швидкому накопиченню багатств, які зосереджувалися переважно в руках племінної верхівки, виникненню при-

ватної власності і станового розшарування суспільства. “Вони стали багатими, — розповідав про слов’ян того часу Іоанн Ефеський, — мають багато золота, срібла, табуни коней та зброю” *Такі процеси свідчили про витіснення первісно-общинного ладу слов’ян новим суспільним устроєм — “військовою демократією”*.

В ході соціального розшарування слов’янського суспільства, стара родова верхівка перетворюється на велику землевласницьку та владну аристократію. Колишній народний обранець — воєвода, владика, жупан, князь — став економічно могутнім володарем-власником. Традиційні форми родових відносин ще певний період існували в суспільному житті, але вони вже були позбавлені колишнього внутрішнього змісту: раду старійшин роду змінила рада родової знаті, а згодом ще вужче коло княжих або жупанських радників, яких вони самі призначали. Так поволі зникало общинне народо-владдя.

У зв’язку зі зміцненням у слов’янському середовищі “військової демократії” занепадали й відмирили застарілі родові стосунки, звільняючи місце для феодальних відносин та нового суспільного ладу. В VII—VIII ст. феодалізація суспільства у західних і південних слов’ян посилюється.

Отже, *схему розвитку суспільного ладу давніх слов’ян можна викласти так:*

1) *рід, як союз сімей*, що господарювали на певних теренах, ґрунтувався на кривній спорідненості. Він охоплював кілька поселень, які разом утворювали його родову територію — жупу; союз очолював вождь-старійшина, наділений військовими, адміністративними та судочинними функціями;

2) *родоплемінний союз*, розташований на певній території, утворював жупу, очолювану жупаном; союз мав свій центр — військове укріплення або місто, де проходили віча, здійснювалося судочинство й містилися культові споруди;

3) *племінне об’єднання або племінна держава*, яка складалася з кількох союзно-родових жуп, що становили князівство; племінною державою керував князь разом із радою власників-аристократів;

4) *багатоплемінна держава*, очолювана великим жупаном або великим князем.

Виникнення й зміцнення феодальних відносин у різних слов’янських народів характеризувалося наявністю загальних рис.

Слов'яни прийшли до феодалізму через родову, а згодом через територіально-племінну общину. У південних слов'ян процес формування ранньофеодальних держав супроводжувався боротьбою з Візантією, у західних — змаганнями з франками і німцями. У цю добу всі три гілки слов'ян ще зберігали досить тісні політичні, господарські та культурні зв'язки.

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІКИ

З середини I тис. н. е. відбуваються поступові зміни в життєвому укладі слов'ян, пов'язані з переходом від кочування до осілості. Цей перехід зумовлював певні зміни в їхній господарській діяльності. Слов'янські племена жили в різних природних умовах, що також впливало на вибір різних видів хазяйнування. І хоча основу господарства західних і південних слов'ян становило землеробство, залежно від природних умов вони займалися не тільки екстенсивним вирубно-вогняним рільництвом, а й відгінно-випасним скотарством. Важливу роль у забезпеченні життєдіяльності населення відігравали тваринництво, ремесла й торгівля. Слов'яни вміло використовували для задоволення власних потреб "привласнювальні" види господарської діяльності. У лісових районах було поширене полювання, збирання диких плодів і меду, в річкових і озерних — рибальство, у гірських районах Південної Європи особлива увага приділялася вирощуванню худоби.

Наприкінці VI ст. землеробство у слов'ян досягло значних успіхів. У джерелах того періоду трапляються свідчення про здобутки слов'янського сільського господарства (особливо стосовно зернових злаків і худоби). Для обробітку землі застосовувалися *копачки, мотики*. Вирубне рільництво вимагало використання *борони, рала та сохи*. Перехід до інтенсивніших способів землеробства сприяв упровадженню колісного плуга із залізним наконечником. Подальший розвиток рільництва прискорився після появи у господарстві слов'ян тяглової сили — *волів і коней*.

Зернові культури збирали за допомогою серпів. Урожай зберігали в спеціальних приміщеннях або ямах. Використання ярини та озимини, проведення сільгоспробіт у відповідні терміни свідчили, що слов'яни здавна знали технології досягнення високих стабільних урожаїв. Для розмелення зерна широко застосовувалися *зернотерки та ручні млини*.

Важливою галуззю осілого господарства слов'ян було тваринництво. Вирощувані ними велика рогата худоба, коні, вів-

ці, свині, кози передусім використовувалися для власного споживання (м'ясо, молочні продукти, жири тощо), а також ішли на переробку або вживалися в інших сферах господарської діяльності як сировина (вовна, роги, кістки, щетина, кінський волос та ін.).

Особливе місце в житті слов'ян належало молочному тваринництву. Слов'янські племена порівняно пізно його освоїли, однак процес доїння та переробки молока перетворився на насичену багатьма ритуальними символами й ознаками сферу життя. Незначну роль у слов'янському господарстві відіграло птахівництво, хоча слов'яни здавна вирощували курей, гусей, качок.

Важливе значення в житті слов'ян і надалі мали "привласнювальні" види господарювання, насамперед мисливство. Навіть давньослов'янське слово "полювання" вказувало на діяльність на певній, ще не освоєній території або дикому полі. Слов'яни на полюванні використовували різноманітні палиці, рогатки, кидальні пристрої та лучну зброю. Однак основним мисливським знаряддям залишалися пастки, силці й тенета. Головним способом полювання була організація пасток і засідок; звірів спочатку вистежували, заманювали, а потім переслідували. Слов'яни на полюванні використовували й собак.

Рибальство, як добування засобів до існування, відіграло другорядну роль і характеризувалося відносно невисоким рівнем розвитку.

Серед архаїчних рис господарства давніх слов'ян залишалося збиральництво, об'єктом якого були різні дикі плоди, ягоди, гриби, горіхи, жолуді, коріння, кора, береста, хмиз, деревинна смола, березовий та кленовий сік, різноманітні трави — як лікарські засоби, так і для господарських потреб. Наприклад, деревинний гриб використовувався як трут при здобуванні та зберіганні вогню.

Аналіз назв грибів свідчить, що їх споживання в їжу суттєво вирізняло слов'ян серед сусідів. Так, германці, фіни та кавказькі народи грибів не споживали узагалі, а балти — зовсім інші види. Ця відмінність виявилася досить пізно — в ході самостійної еволюції слов'ян після остаточного розмежування у давнині індоєвропейських етносів.

Особливе місце в господарській діяльності давніх слов'ян посідало збирання меду. Лісове бортництво згодом трансформувалося в присадибне, пасічне бджільництво.

Призначені для їжі продукти землеробства, тваринництва, мисливства, збиральництва слов'яни споживали як у сирому,

так і в приготовленому вигляді. Їжу здебільшого готували способом термічної обробки: варили, випікали, смажили; також сушили, в'ялили, квасили, засолювали тощо. Для більшості слов'янських страв бралися продукти рослинного походження, з яких варили юшку, рибні супи та різні каші. На відміну від сусідів слов'яни споживали багато хліба — у вигляді караваю, коржів та ін. Розмаїття видів і назв хліба було пов'язане не тільки з його місцем у харчовому раціоні, а й з різноманітними культурно-господарськими функціями: одні різновиди споживали повсякденно, інші — лише під час свят, урочистостей, ритуалів і церемоній.

Осілий спосіб життя передбачав спорудження надійніших будинків, певна кількість яких утворювала постійні поселення. Досить суворі кліматичні умови потребували від слов'ян створення систем опалення і використання теплозберігальних будівельних матеріалів.

Варто зазначити, що давньослов'янська матеріальна культура мала яскраво виражений деревинний характер. Роль дерева та деревини в господарській діяльності слов'янина зумовлювалася осілістю, кліматом і лісовим багатством. Вплив лісів був настільки значним, що врешті-решт перетворився на визначальний чинник розвитку як певних фізичних ознак, так і багатьох сторін духовного життя слов'янської людності.

На різних територіях, де розселилися слов'яни, існували досить істотні локальні відмінності в господарській діяльності й особливо у вирощуванні злаків. Так, на Балканах слов'яни завоювали й наслідували місцеві традиції та навички. У західнослов'янських племен землеробство і техніка обробітку землі також пристосовувалися до тамтешніх умов. У лісостеповій зоні Східної Європи, де залишалася багато вільних земель, слов'янська людність успішно розводила велику рогату худобу та коней, тут інтенсивно розвивалося зернове виробництво.

У давніх слов'ян рано розвинулося ремесло, яке здебільшого ґрунтувалося на домашньому виробництві й було тісно пов'язане із землеробством. Спочатку від землеробства відокремилися ті спеціалізовані галузі, від яких залежав подальший процес виробництва, тоді як інші залишалися в межах домашнього ремесла. Розвиток феодальних відносин, соціальне розшарування слов'янського населення стимулювали розвій і подальшу спеціалізацію вироблення різноманітних знарядь праці, зброї, посуду, прикрас та інших виробів.

Розвиток ремесел зосереджувався поблизу джерел сировини. Тому на територіях, населених слов'янами, розпочався видобуток руд та інших корисних копалин. Експлуатувалися переважно рудні жили на поверхні, однак видобуток певних видів сировини проводили також з-під землі. Особлива увага приділялася видобутку різноманітних мінералів, насамперед солі, яка в давніх слов'ян вважалася стратегічною сировиною. Слов'яни виплавляли мідь, олово, свинець, срібло, золото.

Видобуток руд стимулював металургію, передусім чорну. Залізо виплавляли редуційним способом зі збагачених руд у великих печах. Давньослов'янські металурги вміли обробляти й тугоплавкі руди (магnezій, гематит), винайшли устрій для вдування повітря до плавильної печі, яку обмащували вогнестійкими глинами. Устрій печей і досконалість технологічних процесів давали змогу отримувати високоякісне залізо.

З металургією безпосередньо було пов'язане ковальство. Ковалі, залежно від спеціалізації, поділялися на зброярів, ножівників, інструментальників, слюсарів та ін. Ковалі забезпечували населення всім необхідним: мотиками, сошниками, плугами, косами, серпами, ножами, ножицями, молотками, сокирами, оковками для відер, кінською упряжжю тощо. Виготовлялися також мечі, шоломи, бойові сокири, списи, луки, обладунки та ін. Вироби з дорогоцінних кольорових металів вирізнялися різноманітністю і вишуканістю. Це, передусім, жіночі прикраси, оздоблення чоловічого одягу та спорядження.

Найпоширенішою галуззю ремісництва у слов'ян було гончарство. Як більш рання, так і пізніша гончарна термінологія, що з'явилася після появи гончарного круга, включала головним чином назви, запозичені в інших ремесел: круг, колесо, свердло тощо. Генеза гончарної технології певною мірою пов'язана з плетінням: виробництво ліпного глиняного посуду виникло з обмазування сирого глиною виробів типу кошиків, з наступним випалюванням основи. Необхідна міцність надавалася глині шляхом випалу. Слов'янські гончарі виготовляли посуд різних форм, прикрашений простим і складним, хвилястим і лінійним візерунком. Цей досить простий орнамент тривалий час залишався типовим для слов'янського світу і став своєрідним символом колишньої єдності слов'янської матеріальної культури. В окремих слов'янських племен з VIII ст. розвиваються спеціалізовані гончарні майстерні, в

яких виготовляли багато посуду із застосуванням швидконого гончарного круга та віджимання в редуційних печах. Виробляли не тільки горщики, миски, тарілки, фляги тощо, а й прясла, різноманітні фігурки, іграшки, предмети культу, кахель та ін. Гончарні вироби обов'язково таврувалися.

Високого рівня в давніх слов'ян сягнула обробка дерева. Вони використовували досить різноманітний деревообробний інструментарій: долото, свердло, ніж, дворучну скребачку, клин, пилку тощо. З дерева виробляли ложки, ступи, жолоби, корита та ін. Теслярі споруджували складні укріплення, мости, князівські садиби, культові будівлі. Будинки прикрашалися складним різьбленням по дереву із зображенням тваринних і рослинних мотивів.

У слов'ян існували також токарне, столярне, колісне, бондарське ремесла. Бондарі виготовляли діжки, відра тощо. Досить широко слов'яни використовували плетіння. Зі спеціальної деревини виробляли кошики, плоти, решета та ін.

Особливе місце серед ремесел посідало ткацтво. Мабуть, жодна з ділянок матеріальної культури слов'ян не була так насичена культурно-обрядовою символікою, як ткацтво й прядіння. Тривалий час вони вважалися суто жіночим і домашнім промислом.

Природне продовження ткацтва — пошиття одягу з різних тканин і шкір. Вичинка шкір зі шкур тварин тривалий час залишалася у слов'ян в межах традиційної сиром'ятної технології; виготовляли паски, взуття, одяг та ін. Різноманітність одягу зумовлювалася відмінностями кліматичних умов з характерними сезонними перепадами температур. Слов'яни носили верхній одяг та білизну, кожухи, сорочки, штани, різні головні убори, паски, рукавиці тощо.

Транспортні засоби, які використовували давні слов'яни, здебільшого були простими й архаїчними. На далекі відстані пересувалися головним чином водними мережами за допомогою плотів або різних суден. Судна оснащували веслами, вітрилами, якорями, баграми тощо. На певних ділянках водних маршрутів судна перетягували суходолом за допомогою волака. Взимку користувалися саньми та лижами. Слов'яни активно застосовували й колісний транспорт, використовуючи як тяглову силу волів або коней. Для далеких подорожей на візки ставили колеса зі спицями. З їздою верхи пов'язані давньослов'янські слова *сідло* та *стремена*.

В міру розвитку ремесел і транспортних засобів зростало значення торгівлі. Міжнародний обмін товарами сприяв фор-

муванню міських ринків, створенню промислових і торговельних центрів. Торговельні відносини налагоджувалися не тільки всередині слов'янського світу, а й з центрами тогочасної цивілізації. Так, існував "Янтарний шлях" від Балтики до Середземного моря; "шлях уздовж Дунаю", який з'єднував Південно-Східну і Західну Європу; шлях уздовж Двіни та Дніпра з Балтики до Чорного моря; "шлях Волгою" тощо.

Торжища (ярмарки) виникали навколо фортець. Розвивалася спеціальна торгівля, коли купці віддавали перевагу обміну певними товарами. Так, чільне місце в Центральній-Східній Європі посідала торгівля сіллю. На ярмарках продавали різні продукти землеробства, свійських тварин, шкіри, хутра, мед, віск, ремісницькі вироби, рибу тощо.

Слов'яни торгували за усталеними традиціями: продавали рабів-полонених, купували зброю, прикраси та інші коштовності. Для розрахунків переважно використовували монети іноземного походження.

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

В основі релігійних уявлень давніх слов'ян, органічно пов'язаних із землеробством і навколишньою природою, було уявлення про боротьбу двох начал — світлого і темного, доброзичливого і ворожого людини, благодетельного і злого; в природі постійно тривали змагання родючості з неплідністю, літа із зимою, світла з темрявою. Слов'янський народний календар і народні звичаї дають для цього багатий матеріал. Увесь круговорот сучасних слов'янських свят є відголоссям і пережитком старих язичницьких уявлень, пов'язаних з чергуванням творчих сил природи.

Давні слов'яни сповідували поганство, що охоплювало всю сферу духовної культури й значну частину виробничої, мисливської та збиральницької діяльності. Тогочасна людина була переконана в постійній присутності надприродних сил в усіх життєвих процесах. Поганство слов'ян мало чим відрізнялося від вірувань інших тогочасних етносів. Воно містило в собі не тільки притаманні ранній стадії розвитку релігії аніматичні уявлення (переконаність, що всі речі в природі є живими), а й анімічні (про душу). Згодом ці уявлення поєдналися з переконаннями про трансцендентність душі (здатність переходити до іншої плоти) та про спроможність надпродуктивних сил до метаморфоз — перетворення на собаку, кішку, цапа, коницю сіна, немовля тощо. Ці надприродні сили, на думку слов'янина-язичника, населяли всесвіт; саме з ними доводилося

мати справу, вони таїли в собі небезпеку. Однак їх можна було задобрити або залякати за допомогою певних ритуалів. До VI ст. у слов'ян сформувався пантеон богів і низка місцевих пантеонів. Навіть більше, вони вже наблизилися до монотеїзму, до віри у верховного (не християнського) Бога. Так, Прокопій Кесарійський свідчить, що слов'яни поклонялися єдиному Богу-громовержцю й приносили йому в жертву рогату худобу. Водночас елементи єдинобожжя не витіснили багатобожності разом з вірою в духів природи й домашнього вогнища, демонів хвороб і лиха.

Окремі слов'янські уявлення про весьвіт виходили ще з індоєвропейського періоду. Наприклад, землю уявляли пласкою чи такою, що плаває у воді або спирається на чотириох биків. Небо вважали за натягнену над землею шкуру бика, на якій проявляються зірки, сонце й місяць. Назви зірок відбивали землеробські вподобання. Утіленням грізної небесної сили, що викликала жах і поклоніння, у слов'ян виступали природні явища, що супроводжувалися громом і блискавкою. Так, у сербів ще досить довго зберігалось уявлення про хмари як про небесні стада великої рогатої худоби (зокрема молочних корів); про дощ як "небесне молоко", що запліднює й годує землю. Крім культу вогню та соломи, хліба, у давніх слов'ян існував культ води.

Слов'янські народні обряди, пов'язані з народженням, весіллям, похованням ще досить тривалий час відбивали поганські уявлення про долю людини, про перспективу потойбічного існування, про стосунки між людиною і природою. Обряди нагадували про давні слов'янські свята. Так, прихід весни вітали веснянками та іграми, в яких славили поворот сонця до літа й пробудження природи. Русалчин тиждень присвячувався русалкам, які нібито виходили в цю пору з води на берег. Відзначали також Великдень, присвячений пам'яті померлих предків. У купальську ніч молодь сплітала вінки, розкладала багаття, стрибала через них і танцювала. Вважалося, що в цю ніч, коли цвіте папороть, можна знаходити скарби, розуміти мову звірів і вільно спілкуватися на любовних ігрищах. Напередодні настання осені святкували день Коструба. Люди прощалися з літом, ховаючи ляльки, що символізували вмирання природи.

Пантеон давньослов'янських богів становив вищий рівень релігійно-міфологічної системи поганства. Його характеризував досить узагальнений тип функцій (магічно-правнича, військова, господарсько-природна) головних богів. У цілому, структура ком-

петентних діянь, яких чекали від божеств, достатньою мірою сприяла реалізації релігійно-міфологічних уявлень давніх слов'ян.

Язичництво заохочувало людину до спілкування у сфері сакрального. Богів при цьому наділяли нездоланною силою, безмежною владою, неперевершеними можливостями й розглядали як найвищу сакральну цінність. Від їхнього ставлення залежав добробут людини, яка у відповідних ситуаціях мала звертатися до богів по допомогу.

Відомості про поганських богів досить суперечливі і малоімовірні: здебільшого це певні середньовічні тексти, усна народна творчість (казки, пісні, прислів'я) та археологічні знахідки.

Пантеон богів у поганстві був досить численний. Одне з перших місць у ньому посідав Перун — "творець грому та блискавки, єдиний володар усього", якого слов'янські племена сприймали здебільшого не просто як "першого", а як "Бога" взагалі. Бога неба та світла називали Сварог. Вважалося, що Сварог — це батько сонця та вогню, і вже від нього походять усі інші боги — Сварожичі. Богом сонця та вогню вважався також Дажбог (Хорс). Чим вони відрізнялися один від одного сьогодні встановити важко. Стрибога одні племена шанували як бога вітру, в інших він відповідав за розподіл багатств.

Одним із найшанованіших у давніх слов'ян був бог Велес (Волос) — "скотній бог". У багатьох племен Велес — бог багатства й добробуту, торгівлі, заступник купців. Він не тільки охороняв череди худоби на землі, а й випасав небесні стада (хмари). Ідола Перуна завжди ставили на горі, а Волоса — в низовині.

Серед поганських богів одним з найповажніших був Святovit (Свентовит) — бог неба та світла, якого також ототожнювали з сонцем. Святovit виконував дві функції: військову та магічно-правничу. Головні атрибути ідола Святовита — меч, спис, прапор тощо. У західних слов'ян він мав чотири голови на чотирьох шиях, які дивилися вперед, назад, ліворуч і праворуч. До святилищ Святовита приносили різноманітні дари.

Деякі слов'янські племена вважали, що всі нещастя походять від Чорнобога. Серед жінок був надзвичайно поширеним культ Мокоші, з яким пов'язувалися численні заборони, що стосувалися виховання дітей, взаємин між подружжям, прання та ін.

До богів, яких шанували практично всі слов'янські племена, належали Перун і Велес. Відомості про них є у всіх частинах

слов'янського світу. За міфологією, вони доповнювали один одного. *Інші популярні боги — Ярило, Лад, Диво, Дідо, Доля, Купайло, Лель, Полель, Переплут, Похвиста, Тур, Троян, Род та ін.*

У південних слов'ян верховне почесне божество ймовірно мало ім'я Бог. Про це свідчить той факт, що сонце — сина Бога — тут називали Божичем. У сербів, хорватів, словенців день Різдва Христового (25 грудня), астрономічно збігається з початком збільшення сонячного дня і називається Божич, у болгар — Божик.

У пам'ятках болгарської писемності трапляється ім'я верховного небожителя — Дій, котрий, як і римський Юпітер, був богом дня та світла. Дій згадується поряд з іншими слов'янськими богами — Перуном, Хорсом, Трояном.

У лужицьких сербів верховне божество носило ім'я Прабог, а другорядних вони називали Прибогами. У інших племен цього регіону бог сонця мав ім'я Ясонь (Несень) — ясний, білий бог, Білобог.

Поморські слов'яни Балтики головним богом вважали Триглава. Його зображували триголовим вершником на коні. Такий ідол із золота й срібла стояв на пагорбах поблизу Щецина. Культ Триглава поширювався аж до Волині.

Серед інших язичницьких богів прибалтійських слов'ян виділявся Яровит — бог війни та родючості. Його головний атрибут — золотий шолом — під час воєнних дій виносили перед військом, а прапори розставляли вздовж периметра поселень під час свят. На островах Балтійського узбережжя особливо шанували бога війни Руевита, якого зображували з сімома мечами на поясі та восьмим у руці.

Окрім богів, давні слов'яни шанували богинь — Ладу, Весну, Морану, Діву, Сиву (Жилу), Припечалу, Подагу, Мокош та ін. Дехто схильний зіставляти Ладу з Венерою як богинею кохання, тепла й любові. Весна та Морана персоніфікувалися з порами року, а Діва і Дівана ототожнювалися з весною.

Давні слов'яни також ушановували як божества сонце, місяць, зірки, вогонь, воду, гори, дерева.

Особливе ставлення склалося в давніх слов'ян до істот, які населяли ліси, річки, багна, домівки. В існування лісовиків, водяних, польовиків, русалок, мавок, домовиків вони широко вірили, й усіляко намагалися їх задобрити.

Язичницький культ давніх слов'ян був певним чином регламентований, про що свідчать археологічні розкопки куль-

тових святилищ і храмів, а також зображення власне небожителів. Релігійні ритуали передбачали існування організації священнослужителів, або жерців, якоюсь мірою спеціалізованої і досить розгалуженої.

Християнізація слов'ян, що тривала протягом VII–XIII ст., сприяла руйнації поганства й ліквідації культу богів як представників вищого рівня релігійно-міфологічної ієрархії. Християнізація в усіх слов'янських землях розпочиналася зі знищення ідолів. Згодом язичницьких богів або зовсім забували, або різко обмежували сферу їхнього функціонування. В одних випадках відбувалися “деномізація” та перейменування, під час яких багато рис, що належали “язичницьким” богам, зберігалися (тільки їхні імена замінювали на християнські). В інших випадках богів “понижували в ранзі”, що призводило до різкого звуження сфери впливу культу. Інколи поганських богів отожднювали з “нечистою силою”

Прийняття християнства для більшості слов'ян сприяло зміцненню власної державності й означало прилучення до візантійсько-православної або латинської (католицької) конфесійно-культурних традицій. Для інших, насамперед полабсько-балтійських племен, християнізація обернулася катастрофою — вони були підкорені місіонерами, піддані асиміляції й згодом узагалі зникли з історичної арени.

СТАНОВЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Європейська культура в другій половині I тис. н.е. розвивалася під впливом здобутків античної цивілізації. Германці, франки, слов'яни та інші народи по-різному сприймали духовні цінності античності, по-різному бачили шляхи їхнього подальшого розвитку. Племена й народи стимулювали один одного, обмінювалися набутим досвідом, сприяючи тим самим розвитку культури всіх етнічних об'єднань від Атлантики до Дніпра та Волги, від Скандинавії до Середземномор'я.

Слов'янам VI ст. були притаманні всі типові чесноти і вади варварів. Прокопій Кесарійський та інші автори зображували слов'ян як витривалих, загартованих, хоробрих, волелюбних, невибагливих людей. Згадувалися їхня незлобивість, непідступність, надзвичайна чесність і доброзичливе ставлення до чужинців. Відзначалася вражаюча цнотливість слов'янських жінок, більшість із них сприймали смерть свого чоловіка як власну, часто виявляючи готовність добровільно піти з життя.

Давні автори змальовували слов'ян як таких, що не бажали служити або підкорятися будь-кому. У джерелах стверджується, що серед слов'ян не було злагоди, вони не бажали поступатися своїми поглядами навіть перед думкою більшості, що призводило до кривавих сутичок. Для гостя або мандрівника слов'янин міг пожертвувати всім, що було у його домі. Піклуватися про хворих і старих, годувати й доглядати їх слов'яни вважали своїм священним обов'язком.

Тогочасні автори змальовують давніх слов'ян веселим, життєрадісним, темпераментним народом. Вони любили музику, співи, танці, підігриваючи себе "медом сиченим", до якого завжди мали охоту.

Описуючи фізичний тип слов'ян, Прокопій Кесарійський указував на їхній високий зріст і надзвичайну фізичну силу. Вони йшли на бойовище піші, тримаючи в руках щит і дротик. Окремі вояки, за його спостереженнями, не мали ані сорочки, ані плаща, вступаючи в бій "у самих спідніх"

Загальні характеристики слов'ян, які дають автори VI–VII ст., вказують на самобутність слов'янського світу, наявність культури певного рівня розвитку. Все це спростовує твердження тих, хто прагне довести начебто культурний процес на слов'янських землях розпочався лише завдяки посередництву Заходу й перенесенню цінностей західної цивілізації на Схід.

Спираючись на подібні свідчення, можна стверджувати, що давні слов'яни брали участь у культурно-просвітницьких процесах, інтегруючись у них як складова загальноєвропейської культури. Так, один із учнів і послідовників Мефодія — Чорнориз Храбр — у творі "Про письмена" стверджував, що слов'янська мова та писемність виникли задовго до місії солунських братів.

Початок слов'янського книжного просвітництва пов'язаний з місією Константина (Кирила) та Мефодія до Великої Моравії у другій половині IX ст. Їхня діяльність сприяла розвитку слов'янського культурно-просвітницького процесу, який поширився на сусідні терени.

Діяльність солунських братів знаменувала початок церковного просвітництва серед широких верств слов'янської людності. Однак століттям раніше у західних слов'ян Центральної Європи ще до появи християнських місіонерів оформлюється мова, опосередковані відомості про яку знаходять своє підтвердження в певних пам'ятках.

У західних слов'ян на основі місцевих діалектів витворюється культурна мова, яка лунала в піснях, прислів'ях, казках, обрядах тощо. Оскільки мова згодом стала виконувати комунікативні функції в міжплемінному спілкуванні вона набула наддіалектного характеру. Подібні процеси у той період відбувалися і в інших слов'янських народів.

Вже на першому етапі поширення книжної писемності слов'яни вбачали в залученні їх до християнства й зокрема в поширенні християнських творів спроби поставити їх у певну культурно-політичну залежність. Як протидія цій небезпеці у слов'ян виступала усна форма мовної культурної традиції, яка виникла ще за часів поганства та родоплемінного устрою слов'янського суспільства. І хоча прямих свідчень про це культурне явище майже не збереглося, судити про нього можна завдяки численним побічним фактам.

На підтвердження правомірності такого погляду наведемо одну з багатьох гіпотез про походження самоназви "слов'яни". Автори концепції вказують на те, що етнонім "слов'яни" має спільне походження з поняттям "слово", яке означає "ясно розуміти", або "люди, котрі володіють словом", на відміну від етноніма "німець", що його можна ототожнити з поняттям "німіти"

Головне завдання Кирила і Мефодія полягало в тому, щоб західнослов'янські племена, спираючись на підтримку Візантії, в церковному та політичному відношеннях могли протистояти натискові Франкської імперії та папської курії.

Першочерговим і надзвичайно важливим завданням поставало створення слов'янської писемності, яка б цілком відповідала вимогам мови, що нею розмовляли слов'яни. Слов'янська писемність мала засвідчити, що слов'яни Центрально-Східної Європи являють собою велике етнічне угруповання, об'єднане спільною культурою, до того ж рівновіддалене й незалежне як від грецької, так і від латинської цивілізації. Водночас, створення солунськими братами слов'янської писемності — дивовижна праця, в результаті якої вдалося досить точно відбити всі фонетичні особливості слов'янської мови.

Загальнослов'янська (старослов'янська, церковнослов'янська) мова не тільки за функцією, а й за лексичною та фразеологічною розробленістю від самого початку була літературною мовою. Тому книжна просвіта не залишалася справою тільки для Великої Моравії, а започаткувала слов'янську літературу взагалі.

На перших порах слов'янська словесність мала досить пасивний характер — цією мовою перекладалися релігійні твори. Саме такі переклади з грецької та латини сформували самостійну слов'янську мовну традицію, зрозумілу для всіх християн слов'янських земель. Перетворившись на мову літургії, старослов'янська мова сягнула рівня грецької та латини.

Виникнення церковнослов'янської мови і основ писемності сприяло розвою літературно-культурної діяльності, зміцненню зв'язків між західними, південними та східними слов'янами. *Відтепер старослов'янською мовою створювали як релігійну, так і юридичну, історичну, географічну, медичну, природознавчу, художню літературу, видавали педагогічні настанови, накази, різноманітні грамоти і документи.*

Велике значення слов'янської писемності полягало ще й у тому, що старослов'янська мова, практично зрозуміла для всіх слов'ян, сприяла захистові слов'янського світу від зовнішньої небезпеки. Згодом вона стала одним із головних чинників у розвитку національних мов і культур слов'янських народів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА *Артамонов И. И.* Происхождение славян. Ленинград, 1950.

Державин Н. С. Славяне в древности. Москва, 1946.

Иордан. О происхождении и деянии готов. Москва, 1960.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1989.

Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.

Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва, 1993.

Русаков М. П. Славянские древности VI–VII вв. Москва, 1976.

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

Седов В. В. Славяне в древности. Москва, 1994.

Свод древнейших письменных известий о славянах: В 2 т. Москва, 1991–1995. Т. 1, 2.

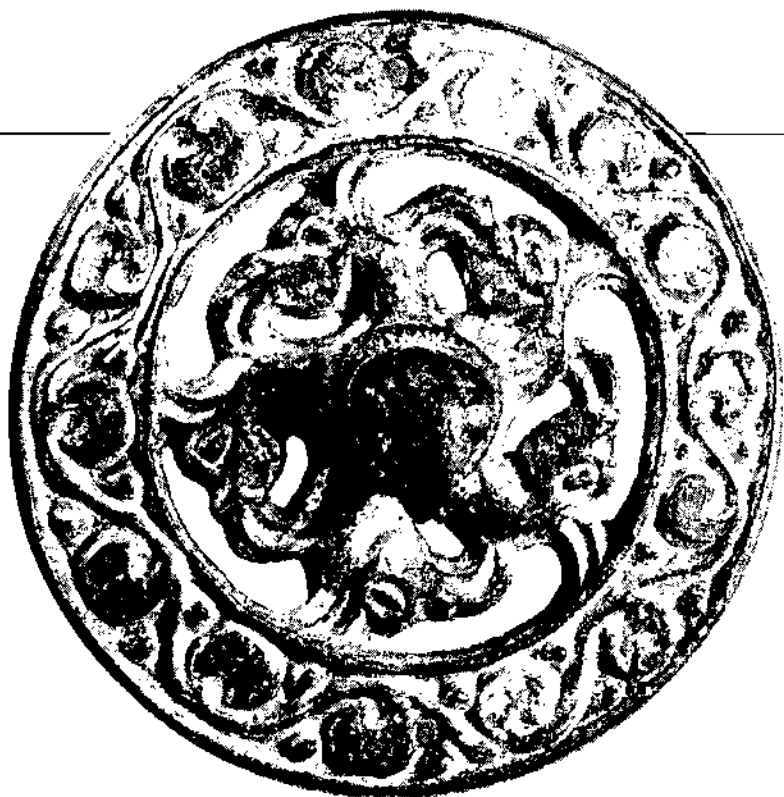
Фаминицын А. С. Божества древних славян. Санкт-Петербург, 1995.

Этногенез, ранняя этническая история и культура славян. Москва, 1965.

Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы. Москва, 1995.

Розділ другий

**ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ
СЛОВ'ЯНИ В ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Лекція

ПОЛАБСЬКО-ПОМОРСЬКІ СЛОВ'ЯНИ (VIII–XII СТ.)

- Розселення полабсько-поморських племен
- Франко-слов'янське протистояння
- Вендська держава слов'ян
- Підкорення німцями полабських слов'ян

РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛАБСЬКО- ПОМОРСЬКИХ ПЛЕМЕН

Помітну роль в історії середньовічної Європи відігравали найзахідніші слов'янські племена, які займали територію між річками Лаба (Ельба) та її притоками Салою (Зааном) на заході та Одрою (Одером)

на сході. У нижній течії Лаби й на північ, до Балтійського моря, жили *ободрити* (бодричі). На схід та в південно-східному напрямку від них — *лютичі* (велети). У межиріччі Сали і Бобра (притоки Одри), до Рудних гір на півдні — *сербулужичани*. Наприкінці VII ст. вони створили племінні союзи: бодрицький, лютицький і сербський. На схід від полабських племен на Балтійському узбережжі жили поморські слов'яни.

Уперше про полабських слов'ян згадують франкські пам'ятки VII ст. Найбільшу кількість відомостей про них можна знайти в “Літописі” та в “Житті Карла Великого”, написаних радником імператора Ейгардом; у “Саксонських діяннях” ченця Відукінда; у “Хроніці” подій X ст. єпископа Мерзебурзького Титомира; в “Діяннях первосвященника Гамбурзької церкви” каноніка Адама Бременського; у “Слов'янській хроніці” священника Гельмольда; в “Житті Св. Оттона” єпископа Бамберзького тощо. Археологічні дослідження показують, що слов'янські поселення в цьому регіоні з'явилися набагато раніше.

Джерела VIII ст. свідчать про існування у полабських сло-

в'ян сталих надплемінних форм об'єднання, в межах яких указуються назви дрібніших племен і родів. У наступний період процес оформлення великих племінних союзів сягнув завершальної стадії: сильні й багаті племена підпорядковували слабших сусідів і домінували в заснованих ними військово-територіальних союзах.

Згідно з повідомленнями історичних джерел, на території полабських племен було чимало міст. Хоча це були скоріше не міста, а укріплені городища, що виступали як центри територіальних громад, де проводилися народні збори й містилися культові споруди. Для полабських слов'ян IX–X ст. була характерною сусідська община. Кожний рід, шляхом жеребкування, отримував певний земельний наділ, мав власні засоби праці, користувався общинними угіддями, міг вільно розпоряджатися зібраним урожаєм. Однак уже наприкінці X–XI ст. у полабських слов'ян відбувається процес соціальної диференціації. Відтепер вільний общинник (смард) потрапляє в залежність від племінної верхівки.

Основу господарства становило рільництво, слов'яни вирощували як зернові, так і технічні культури. Високого рівня розвитку сягнули тваринництво, садівництво та городництво. У IX ст. ремесло відокремлюється від землеробства. Найбільших успіхів полабські ремісники досягли в обробці заліза, гончарстві, у теслярстві й столярстві. Слов'яни активно торгували зі своїми сусідами зерном, рибою, сіллю, медом, худобою та рабами. На Балтиці слов'янські купці успішно конкурували з німцями і данцями. Основними центрами торгівлі вважалися Волін та Щецин.

Полабські слов'яни сповідували поганство, що тривалий час залишалося символом їхньої незалежності. Обожнюючи явища природи, слов'яни створили власний пантеон богів, яких здебільшого вшановували тільки в цьому регіоні. Жерці вбиралися в білий одяг, були досить заможними й відігравали чільну роль у суспільстві.

Державотворчий процес у полабських та поморських слов'ян відбувався повільно. На розвиток суспільних відносин негативно впливала постійна зовнішня загроза.

Полабські та поморські племена суттєво відрізнялися як за рівнем організації, так і за могутністю князівської влади. Якщо в бодричів влада зосереджувалася в руках князя, то в лютичів усім керували народні збори. У поморських слов'ян за наявності князя владу фактично захопила торговельна верхівка.

**ФРАНКО-
СЛОВ'ЯНСЬКЕ
ПРОТИСТОЯННЯ**

Становище полабських слов'ян, які вже були об'єднані у племінні союзи, багато в чому залежало від інтенсивності міжплемінних усобиць, а також стосунків із західними сусідами: германцями, саксами, данцями та ін. Прагнення слов'ян забезпечити собі життєвий простір і нормальні умови для розвитку у цьому регіоні Центральної Європи вступали в суперечність з агресивними замірами імператора Карла Великого (768–814).

Упродовж усієї лінії кордону Франкської держави на сході — від Балтійського до Адріатичного морів вона межувала із західнослов'янськими племенами. З півночі до Рудних гір тягнулися землі полабських слов'ян, а далі на південь жили чехи, морави, словенці (хоружани) та хорвати. З кожним із цих племінних союзів відносини у Франкській державі склалися по-різному. З одними — наприклад з бодричами, хорутанами та хорватами — уклалися союзи, з іншими велися війни. Франки неодноразово вторгалися на землі лютичів і лужицьких сербів, які відповідали нападникам тим самим. Так, лютичі знищували франкські фортеці на Нижній Лабі, а серби спустошували Південну Саксонію і Тюрингію. Інколи слов'яни об'єднувалися з данцями проти франків.

Імператор Карл приділяв велику увагу зміцненню своїх східних кордонів. На півночі Шлезвігу було закладено Данську марку, яка мала відокремити данців від слов'ян і захищати Саксонію з півночі. На південь, через Нордальбінгію (Гольштайн), проходив *Саксонський рубіж*, спрямований проти поморських слов'ян. Від Лабі до Дунаю простягався створений на початку IX ст. *Сербський рубіж*. Він являв собою укріплену лінію з містами — опорними пунктами (Бордовик, Магдебург, Ерфурт, Форгайм, Регенсбург, Лорх), які водночас були місцями торгівлі франків зі слов'янами. Далі, на Середньому Дунаї, франки заснували *Східну (Паннонську) марку*, а завершувала лінію оборони *Фріульська марка*.

Бодричі, які постійно ворогували з саксами, були союзниками франків, тоді як лютичі допомагали саксам у їхній боротьбі з франками. Намагаючись нейтралізувати лютичів, імператор Карл організував похід проти них разом з бодричами, очолюваними князем Вільчаном, і сербами. Франко-слов'янське військо спустошило землі лютичів, а їхній князь Драговит змушений був визнати зверхність франкського імператора. Бодричі згодом виступили союзниками франків у війні проти саксів, у якій згодом загинув їхній князь Вільчан.

У 804 р. Карл не тільки посприяв приході до влади нового князя бодричів Дражка, а й подарував своїм союзникам відвойовану в саксів Нордальбінгію. Проте незабаром союзники саксів — данці — разом з лютичами розорили землі бодричів, від яких при цьому відпали племена глинян і смолян. У відповідь Карл Великий заснував *Франкську марку* з фортецею на лівому березі Лаби (на протилежному березі річки були землі колишніх союзників бодричів — глинян і смолян). Спроба лютичів зруйнувати укріплення спричинила у 812 р. новий похід франків, який завершився остаточним підкоренням слов'ян. Ще раніше, у 805–807 рр., франки спустошили землі лужицьких сербів, гломачів і чехів. Переможені визнали свою залежність від Франкської держави й зобов'язалися сплачувати данину.

У 810 р. лютичі повстали проти франків. Разом із саксонцями — своїми союзниками — франки у 812 р. примусили повсталіх слов'ян укласти мир. Проте у 816 р. лютичі знову підняли повстання проти загарбників. Імператор франків Людовік I Побожний (814–840) виступив у новий похід, скориставшись як приводом для втручання у справи бодричів змаганням правлячої верхівки за князівський трон. Конфлікт тоді вдалося уладнати, а князем бодричів проголосили Чердага. Людовік I продовжував владно опікувати полабських слов'ян, здійснюючи в їхніх землях судочинство, відлучаючи або призначаючи князів.

ВЕНДСЬКА ДЕРЖАВА СЛОВ'ЯН

Скориставшись ослабленням Франкської держави, викликаним династичними чварами, полабські слов'яни вже з 30-х років IX ст. поступово позбавляються залежності.

Вони знищують франкські опорні пункти й залоги, здійснюють напади на поселенців у німецьких марках тощо. Коли довготривала усобиця між онуками Карла Великого завершилася у 843 р. поділом імперії, правитель Східно-франкського королівства Людовік (Людвіг) II Німецький (843–876) мусив мати справу зі значною політичною силою, якою на той час стали слов'яни, — з Великоморавською державою.

Поки тривали внутрішні усобиці між німецькими рицарями, полабські слов'яни, разом з уторцями, данцями та норманнами, нападали на німецькі землі й спустошували їх. Німецька верхівка, як тільки владнала спірні питання, вирушила в похід проти слов'ян. Перший король Саксонської династії — Генріх I Птахолов (919–936), перетнувши Лабу,

напав у 927 р. на лютицьке плем'я стодорян. У результаті цього нападу німці захопили міста-фортеці Гана та Бранібор (Бранденбург). У 928 р. Генріх I скорив лютицькі племена ротарів і гломачів, примусивши їх сплачувати данину.

Однак тоді німці ще не мали достатньо сил для остаточного підкорення полабських слов'ян, більшість яких і надалі жила за власними звичаями та вірою. Лише в землях лужицьких сербів німці почувалися більш-менш упевнено.

Оттон I Великий (936–973), який прийняв титул імператора Священної Римської імперії германської нації, продовжуючи східну політику свого батька, вирішив змінити тактику боротьби. *Відтепер попереду завойовників рухались римо-католицькі місіонери. Християнізація слов'ян стала для німців одним із засобів зміцнення свого впливу.* Для єпископських кафедр і монастирів виділялися, за рахунок місцевих жителів, найкращі землі. Слов'янську людність змушували сплачувати десятину та інші податки. Богослужіння для слов'ян відправлялися латинською мовою.

Оттон I сприяв розселенню німецьких колоністів у прикордонних марках, створених на слов'янських землях, призначаючи маркграфів, які мали проводити політику онімечення корінного населення. Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні засоби. Так, один із маркграфів, запросивши до себе в гості 30 слов'янських князів, убив їх під час бенкету.

Наприкінці X ст. політика "тиску на Схід" ослабла. У слов'янських землях спалахнули антинімецькі повстання. Першими виступили лютичі, які в червні 983 р. відбили у німців добре укріплені міста Гавельберг і Бранібор. Незабаром військові дії перекинулися за Лабу — на територію, що належала німцям. Перемога повстання дала змогу лютичам визволитись від принизливої залежності й припинити сплату данини.

Естафету визвольної боротьби згодом перехопили племена бодричів, котрі в 1002 р. повстали проти засилля німців. У ході боїв вони не тільки неодноразово завдавали їм поразок, а й захопили фортецю Гамбург. Повстанці перестали сплачувати данину, руйнували церкви, звільнюючи свою землю від німецьких колоністів. І лише землі лужицьких сербів залишилися залежними від німців.

Завдяки успішній визвольній боротьбі XI ст. стало добою процвітання полабсько-поморських слов'ян. Вони не тільки мали значні здобутки в розвитку економіки й торгівлі, а й

створили власну державу. До складу Вендської держави увійшли племена лютницького та бодрицького союзів, а також частина поморських слов'ян.

Першим правителем Вендської держави став бодрицький князь Готшалк (1044–1066). На жаль, про внутрішній устрій нового державного об'єднання майже нічого не відомо. Ймовірно влада князя, який охрестився, мала вкрай авторитарний характер. Із власних дружинників він створив нове вельможне панство, яке цілком залежало від його волі. Політика Готшалка викликала протести не тільки родової знаті та духовенства, а й широких верств населення, які вбачали в особі князя-християнина насамперед німецького ставленика. Прагнучи зміцнити свою владу за допомогою християнської церкви, він жорстоко переслідував прибічників поганства, намагаючись у такий спосіб підірвати вплив родоплемінної знаті. Незабаром його було вбито в ході чергового повстання.

За правління Готшалка слов'яни постійно воювали з данцями, німцями та норманами. Численні слов'янські загони вдиралися до Саксонії і лише ціною великих зусиль німцям вдалося відстояти свої землі. Так, у 1055 р. загін лютичів завдав нищівної поразки саксонському війську. У відповідь, наступного року імператор Священної Римської імперії — Генріх III (1039–1056) — вирушив велику армію в землі лютичів, але слов'яни загнали її в багна, де винищили майже всю. Хроністи повідомляли, що Генріх III помер від прикρόсті, дізнавшись про цей розгром. Наведені факти свідчать про те, що Вендська держава у військовому відношенні була тоді досить потужною.

На добу існування Вендської держави припадає процес покріпачення вільних общинників. З метою закріплення своєї влади над селянами, князі часто зверталися по допомогу до німців і намагалися насаджувати у власних маєтностях християнство. Всі ці насильницькі дії викликали обурення населення й призводили до повстань. У ході одного з таких народних заворушень в останній третині XI ст. князем бодричів став Крутий. Скориставшись з ослаблення Німеччини, він розширив кордони Вендської держави до Північного моря. Однак, як і його попередники, новий правитель став жертвою інтриг родоплемінної знаті. І хоча окремі племена продовжували чинити опір німецькій агресії, Вендська держава, ослаблена внутрішніми династичними чварами, остаточно розпалася десь у 1129 р.

ПІДКОРЕННЯ НІМЦЯМИ ПОЛАБСЬКИХ СЛОВ'ЯН

Завершальний етап боротьби полабських слов'ян проти німецької експансії припадає на XII ст. Спочатку було підкорено племена лютицького союзу. В 1134 р. брандербурзький маркграф Альбрехт

Ведмідь отримав від імператора Священної Римської імперії землі в лен на лівому березі Лаби (в межах Північної марки), що лежали навпроти (через річку) території лютичів. Шляхом віроломства і втручання у чвари лютицької правлячої верхівки Альбрехт Ведмідь приєднав до інших своїх володінь землі лютицького союзу.

Наступ проти племен бодричів очолив Генріх Лев, який у 1142 р. став герцогом Саксонії. Замість участі в Другому хрестовому поході йому та іншим північнонімецьким рицарям було дозволено здійснити хрестовий похід проти сусідніх слов'янських племен з метою їх християнізації. Похід хрестоносців на землі бодричів у 1147 р. зустрів масовий опір, який очолив князь Ніклот. На цей раз спроба підкорити слов'ян завершилася повним провалом. Ще досить тривалий час Ніклот згуртовував навколо себе різні слов'янські племена для спротиву німецькій експансії.

Проте "тиск на Схід" не припинявся. Черговий похід, який очолив Генріх Лев у 1160 р., завершився підкоренням бодричів. Князь Ніклот загинув у бою, а опір слов'ян було жорстко придушено.

З більшої частини захоплених земель Генріх Лев у 1170 р. створив Мекленбурзьке герцогство, а решту поділили між собою інші учасники походу. Загарбники й надалі утискували і знищували слов'ян, відбирали в них землю та витісняли до місць, непридатних для нормального існування.

Проте опір полабських слов'ян тривав. У 1164 р. спалахнуло чергове повстання бодричів, яких підтримали інші племена. Повсталих очолив син князя Ніклота — Прибислав. Для протидії слов'янам Саксонія, Бранденбург і данці вирішили укласти воєнний союз. Князь Прибислав мусив відступити на північ, до узбережжя Балтики, звідки робив успішні наскоки на терени, загарбані німцями. Тоді Генріх Лев домігся підписання угоди з Прибиславом, у результаті якої в Примор'ї, між Лабою і Одрою, було створено напівзалежне слов'янське князівство, де насильно запроваджувалися католицизм та німецькі порядки.

Внаслідок продовження експансії, вже до кінця XII ст. полабські слов'яни остаточно втратили незалежність, а німці навзаєм утвердилися між Лабою і Одрою.

Інакше розгорталися події на землях помор'ян. Уже наприкінці X ст. поморські слов'яни увійшли до складу ранньофеодальної Польської держави, а наприкінці XII ст. — до Священної Римської імперії, де були згодом остаточно асимільовані.

Тривала боротьба за право на існування, проти німецької експансії виснажила сили полабсько-поморських слов'ян. Нескінченні війни призвели до загибелі людей та самотньої слов'янської культури, що розвивалася протягом століть у Центральній Європі. Після остаточного підкорення місцевої людності й загарбання її земель швидкими темпами відбуваються колонізація, понімечення й асиміляція.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Гильфердинг А. Ф. История балтийских славян // Собр. соч.: В 4 т. Санкт-Петербург, 1874. Т. 4.

Грацианский Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. Москва, 1943.

Исследования по славяно-германским отношениям. Москва, 1971.

История южных и западных славян: Курс лекций. Москва, 1979.

Любовский М. История западных славян. Москва, 1918.

Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956.

Повинский А. Балтийские славяне в борьбе с немцами в VIII—XII вв. Санкт-Петербург, 1877.

Седов В. В. Славяне в раннее средневековье. Москва, 1995.

Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. Эпоха средневековья. Москва, 1992.

Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981.

Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. Москва, 1959.

Лекція

5

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ ПЯСТІВ (IX — ДРУГА ПОЛОВИНА XIV ст.)

- Утворення і розвиток Польського князівства
- Польща в період феодальної роздробленості
- Боротьба за відновлення єдиної Польської держави
- Польська культура

УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

До IX ст. на польських землях проживали численні слов'янські племена — лендяни, слензяни, мазовшани, вісляни та ін. (на думку деяких дослідників, їх було близько тридцяти), які з часом

почали утворювати племінні об'єднання, очолювані князями (вождями). Хоча вони проживали відособлено, їх зближували вірування, звичаї, мова, способи землекористування й характер торгівлі. *Усе це сприяло поступовому об'єднанню цих племен під владою правителів племінного союзу полян, що став головним осередком становлення польської державності.*

“Землею полян” вважається басейн середньої течії річки Варти, а основним адміністративним центром — “город” Гнезно. Приблизно з середини IX ст. полянами керували спадкові князі з роду Пястів, які згодом започаткували першу польську династію. Найдавніша польська хроніка Галла Аноніма (початок XII ст.) зберегла легенду про те, як поляни за лиходійство, скоєне князем Попелем, вигнали з племені його самого та всіх його нащадків і за взаємною згодою проголосили вождем сина хлібороба Пяота — Земовіта. Земовіт об'єднав усі землі полян, які пізніше дістали назву Велика Польща. Його наступники — Лестек і син Лестека князь Земомисл — намагалися підкорити сусідні племена й зміцнити свою владу

на завойованих територіях. Однак простежити перші етапи процесу територіального зростання держави полян дуже складно. Більш-менш точні відомості про її розміри з'являються лише за часів правління сина Земомисла — *Мешка I* (бл. 960—992) — першого історично достовірного польського князя, про якого згадується в літописі.

Польська ранньофеодальна держава на початку XI ст.

1 — кордони Польської держави бл. 1000 р.; 2 — кордони тимчасових володінь Болеслава Хороброго; 3 — кордони між іншими державами

Важливу роль у створенні давньої Польської держави відіграло також племінне об'єднання віслян, яке жило на півдні польських земель у так званій Малій Польщі (верхів'я Вісли). Його центром був "грод" Краків, про виникнення якого розповідає Великопольська хроніка (XIII ст.). Вона повідомляє, що плем'я ляхів (поляків) обрало князем людину на ім'я Крак. Князь збудував на Вавельському пагорбі укріплений "грод" і назвав його Краків. Уперше це місто згадується в записах купця з Кордови Ібрагіма ібн Якуба в 965 р. В остан-

ній чверті IX ст. землі вісян захопило Великоморавське князівство, а після його занепаду вони увійшли до Чеської держави. Така сама доля спіткала польські племена за течією Одри — в Сілезії.

За часів правління Мешка I до держави полян увійшли землі Серадзька (верхів'я Варти) й Ленчицька (територія між поселеннями полян і мазовшан), Куявія і Мазовія, розташовані за середньою течією Вісли, землі сандомирських лендян разом із Червенськими містами (Червень, Перемишль та ін.), а також, мабуть, пониззя Вісли — Східне Помор'я. На черзі стояло питання про завоювання Західного Помор'я й розширення кордонів країни на заході. Характерно, що вперше Мешка I згадує хроніка сакса Відукінда (X ст.) саме у зв'язку з його зіткненням із західнопоморським племенем волинян у 963 р.

Однак намагання Мешка I захопити гирло Одри й розширити західні кордони своєї держави суперечили інтересам великих німецьких феодалів і незадовго перед тим (962 р.) проголошеної Священної Римської імперії германської нації, яка сама зазіхала на західнослов'янські землі. До того ж поляки були поганями, а німецькі феодали вважали своєю історичною місією навернення язичників у християнство за будь-яку ціну (поширення християнства вони використовували як привід для агресії). Тому новостворена імперія становила для молодій державі серйозну зовнішню загрозу.

Шукаючи підтримки у своїх прагненнях завоювати Західне Помор'я, Мешко I зблизився з чеським князем Болеславом I і в 965 р. скріпив союз із ним одруженням на його дочці Дубраві. Рік по тому, за посередництва чеських священиків, він прийняв від Риму християнство. *Хрещення польського князя та його оточення відбулося в Гнезно на Великдень 966 р. Ще через два роки духовна особа на ім'я Йордан заснувала в Познані перше на польських землях єпископство, яке підпорядковувалося безпосередньо папі Римському.* Розпочалася християнізація жителів держави полян римськими ченцями.

Запровадження християнства сприяло зміцненню Польського князівства. Важливе значення мало встановлення культурних і політичних зв'язків з Візантією і Римом, з країнами Західної Європи. Оскільки християнство поляки прийняли у формі католицизму, на території майбутньої Польщі поширювалася латинська писемність, а папство справляло великий політичний вплив.

Завдяки підтримці Чехії під час збройного зіткнення з німецькими феодалами польський князь захопив Любуську зе-

млю, розташовану між Одрою і Лабою, а в 967 р. таки приєднав до своїх володінь Західне Помор'я з "городами" Щецин, Колобжег і Волин. У 972 р. на Польське князівство напав маркграф Східної марки Одон, проте у битві під Цедином він зазнав поразки. Після цього у польські справи втрутився імператор Оттон I. Він викликав Мешка до себе і змусив його залишити заручником при дворі імператора свого семирічного сина Болеслава. Крім того, Польське князівство мало сплачувати імперії данину за Західне Помор'я. Проте перемога поляків у 972 р. і повстання полабських слов'ян у 983 р. призупинили німецьку експансію на два десятиліття і прискорили становлення Польської держави.

Участью Мешка I в боротьбі за західні землі скористався київський князь Володимир Великий. Як повідомляє руський літописець Нестор, у 981 р. він рушив на ляхів і захопив Червенські міста.

У результаті війни з Чеським князівством, що спалахнула після смерті Дубрави, Мешко I у 990 р. захопив Сілезію. В руках польського князя опинилася й значна частина Малої Польщі, однак Краків, імовірно, все ще залишався у складі Чехії. Отже, під кінець свого правління Мешко I об'єднав всі землі між Одрою і Віслою, на яких проживали польські племена, за винятком Краківської землі.

Внутрішнє і зовнішнє становище Польського князівства зміцніло за сина Мешка — *Болеслава I Хороброго (992–1025)*, який на початку князювання витримав боротьбу за престол проти мачухи і зведених братів. *У 999 р., згідно з повідомленням чеського хроніста Козьми Празького, Болеслав приєднав до своїх володінь Краківську землю з Краковом. Цим фактично завершився процес об'єднання польських територій у складі єдиної держави.*

У 1000 р., в Гнезно, у зв'язку з паломництвом імператора Оттона III до могили святого Войцеха*, відбувся урочистий з'їзд. На ньому ухвалили створити тут архієпископство, а також три нові єпископства: в Кракові — для Малої Польщі, в Колобжезі — для Західного Помор'я і у Вроцлаві — для Сілезії. До того ж Болеслав I дістав від імператора право призначати церковних ієрархів, що дало змогу польській церковній організації захистити себе від намагань німецького єписко-

* Місіонер Войцех під час навернення у християнство язичників пруссів нібито зазнав від них мученицької смерті. Канонізація римською церквою Войцеха й дуже поширений культ мученика допомогли Болеславу I в справі організації самостійного Гнезненського архієпископства.

пату підпорядкувати собі місцеве духовенство. *Гнезненське архієпископство підлягало лише папі Римському*. Першим архієпископом став християнський місіонер, брат святого Войцеха — Гаудентій (Радим). *Нова церковна структура охоплювала всі завойовані П'ястами землі, що сприяло прискоренню консолідації країни*.

Після смерті Оттона III новообраний імператор Генріх II поновив політику експансії на слов'янські землі. Протягом 1003—1018 рр. тривали кровопролитні польсько-німецькі війни. Вони завершилися підписанням миру в Будишині. Згідно з умовами цього договору Болеслав I залишав за собою захоплені в ході війни марки Лужиці й Мільско, створені німцями на колишніх слов'янських землях. Польський князь зберіг незалежність своєї країни й продемонстрував, що є гідним суперником могутньої Священної Римської імперії.

Після укладення миру з імперією Болеслав I звернув погляди на схід. У 1018 р. він здійснив похід на Київську Русь з метою підтримати свого зятя Святополка в боротьбі за київський престол. З участю печенігів, угорців і німецьких рицарів він розгромив на річці Буг військо київського князя Ярослава Мудрого й захопив Київ. Проте Святополк недовго втішався з перемоги. Незабаром Ярослав повернув собі владу, й Болеславу довелося відступити. На зворотному шляху він захопив Червенські міста й знову приєднав їх до своєї держави.

У 1025 р. Болеслав Хоробрий прийняв королівський титул, не узгоджуючи свого вчинку з німецьким імператором. Однак церемонія коронації в Гнезно не тільки демонструвала реальну міць монархії, а й мала засвідчити передусім зверхність власника корони над іншими членами династії П'ястів.

Наприкінці X — на початку XI ст. в Польщі завершився процес формування державного апарату. Всі землі вважалися власністю (вотчиною) правлячої династії. Владу в них цілком зосередив у своїх руках князь. Йому допомагали радники, яких обирали з-поміж князівських дружинників. Пізніше з них склалися окрема група знаті, її представники обіймали найвищі посади в Польській державі і при дворі — воєвод, підкоморія, канцлера, стольника та ін. “Гродами” керували комеси (пізніше їх стали називати каштелянами), котрих призначав князь. Усі представники органів центрального й місцевого управління цілковито залежали від глави держави й утримувалися з державної скарбниці. Згодом за служіння вони стали отримувати від князя в тимчасове користування або навіть у спадщину окремі земельні володіння, перетворюючись на феодалів.

Навколо “гродів” почали зростати торговельні й ремісницькі посади, закладалися так звані службові села, в яких мешкало залежне місцеве населення. Воно сплачувало данину, виконувало різноманітні повинності, за рахунок яких існувала держава. Проте переважну більшість населення давньої Польської держави становили вільні люди, об’єднані в територіальні громади (“ополе”) — первинні адміністративні одиниці, які також сплачували князеві відповідні податки або виконували на його користь певні роботи. Обидві категорії людності жили з хліборобства й вели здебільшого натуральне господарство.

Незважаючи на створену першими представниками династії Пястів основу для подальшого розвитку країни, їхнім наступникам довелося ще долати чимало труднощів. *Централізована держава з твердою князівською (короткий час навіть королівською) владою сприяла оформленню великого світського й церковного землеволодіння та зміцненню позицій окремих феодалів. Місцева знать поступово втрачала заінтересованість у підтримці державної єдності. З’явилися перші ознаки феодальної роздробленості Польщі.*

Уже в останні роки правління Болеслава I його боротьба з великими феодалами й вищим духовенством дуже ослабила країну. З цього негайно скористалися сусіди. За часів сина Болеслава — *Мешка II (1025–1034)* — Священна Римська імперія захопила Лужицю й Мільско, Київська Русь — Червенські міста, Чехія — Сілезію, відокремилися князі Помор’я і Мазовії. Центральна влада настільки занепадала, що Мешко II втратив королівський титул.

Відродив центральну владу й повернув утрачені землі в середині XI ст. *Казимир I Відбудовник (1034–1058)*. Цьому певною мірою сприяло й народне повстання 1037–1038 рр., що охопило Велику Польщу та Сілезію, спонукавши місцеву знать на деякий час знову об’єднатися навколо Пястів. За допомогою Ярослава Мудрого Казимир I приєднав Мазовію, а незабаром його зверхність визнали князі Східного (Гданського) Помор’я. Відновлення держави Пястів він завершив, відвоювавши Сілезію, але втримати її зміг тільки за умови сплати Чехії щорічної данини.

Наступник Казимира — *Болеслав II Сміливий (1058–1079)* — припинив сплачувати Чехії данину за Сілезію і повернув Польщі Червенські міста. Щоб продемонструвати свій суверенітет від Священної Римської імперії, він, за згоди папи Римського, вдруге за історію Пястів прийняв у 1076 р. королівський титул.

Проте місцева знать не бажала нового посилення центральної влади. Світські й духовні феодалі, підтримані німцями, організували заколот проти Болеслава II, й він мусив утікати до Угорщини. Після втечі Болеслава престол обійняв його молодший брат — *Владислав I Герман* (1079—1102).

На відміну від свого попередника, Владислав I підкорився диктатові великих феодалів і задовольнився князівським титулом. Виконуючи їхню вимогу, він у 1097 р. поділив країну між двома своїми синами.

В умовах наростання феодальної роздробленості молодший син Владислава Германа — *Болеслав III Кривоустий* (1102—1138) — востаннє об'єднав польські землі. Однак повернути країні могутність, яку та мала за перших Пястів, він не спромігся. *Перед смертю Болеслав III проголосив принципи успадкування верховної влади (пізніше вони дістали назву статуту), згідно з якими Польська держава остаточно поділялася між його синами на уділи. Верховна влада передавалася старшому синові, який ставав великим князем. Цей акт започаткував у польській історії період феодальної роздробленості.*

ПОЛЬЩА В ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Статут Болеслава Кривоустого був покликаний захистити його синів від братовбивчих воєн, а тому кожен із них отримав у спадкове володіння окремий уділ. *За старшим представником Пястів — сеньйором — закріплювався центральний уділ — Краківська, Серадзька й Ленчицька землі, східні райони Великої Польщі й частина Куявії, влада великого князя поширювалася також на Помор'я. Центральний уділ включав обидві столиці: стару — Гнезно, що залишилася резиденцією глави польської церкви, архієпископа Гнезненського, й нову — Краків, до якої в середині XI ст. переїхав князівський двір. Крім великокнязівського уділу, старший з Пястів — Владислав — дістав у спадкове володіння особистий уділ — Сілезію. Великий князь очолював військо, керував зовнішньою політикою, вирішував судові справи (у тому числі молодших Пястів, юніорів). Решту уділів Болеслав III передав іншим синам: Болеслав Кучерявий отримав Мазовію, Мешко Старий — Велику Польщу, Генріх — Сандомирську землю, яка після його передчасної смерті перейшла до наймолодшого сина — Казимира, народженого вже після смерті Болеслава. Проте статут не виправдав надій, що на нього покладались, не відвернув політичної роздробленості Польщі. У діях представників прав-*

лячої династії, світської та духовної знаті перемогли відцентрові тенденції.

Вже перший сеньйор — Владислав II Вигнанець (1138—1146) — порушив Статут Кривоустого, зробивши спробу зберегти Краківський уділ за своїми наступниками й позбавити братів права брати участь в управлінні державою за принципом старшинства. Однак він зазнав поразки від молодших братів і назавжди покинув країну. Якийсь час Владислав II ще намагався повернути престол. У 1157 р. йому вдалося схилити імператора Фрідріха Барбароссу до збройного походу на польські землі. Новий сеньйор Болеслав IV Кучерявий (1146—1173) визнав за краще присягнути імператорові й сплачувати данину. Його наступник Мешко III Старий протягом 1173—1202 рр. чотири рази обіймав великокнязівський престол і тричі його втрачав. Як і його старший брат Владислав II, він зрештою назавжди покинув країну. *Малопольська знать посадила на краківський престол Казимира II Справедливого (1177—1194), остаточно порушивши принцип сеньйорату. Право на верховну владу відтоді мав той, хто володів центральним (Краківським) уділом.*

За Казимира II феодальну роздробленість Польських земель юридично оформив Ленчицький з'їзд у 1180 р. Намагаючись здобути підтримку в перетворенні Краківської землі на свій спадковий уділ, Казимир зробив значні поступки церкві й світським феодалам у питанні розширення їхніх прав на земельні володіння. І хоча постанови Ленчицького з'їзду неодноразово порушувалися наступниками Казимира, *привілей 1180 р. відіграв велику роль у процесі оформлення феодального імунітету (права на землеволодіння) в середньовічній Польщі.*

Рішення Ленчицького з'їзду вплинули й на зовнішньополітичний курс Польської держави. З того часу великий князь потрапив у майже цілковиту залежність від малопольських феодалів і його зовнішня політика відбивала саме їхні інтереси. Про це свідчили відмова Казимира II від активної політики на заході і його боротьба з Галицькою Руссю.

Після смерті Казимира II його син — *Лешек Білий (1202—1227)* — намагався припинити чвари й упорядкувати стосунки між родичами. Але незабаром його вбили, а місце великого князя посів Владислав Тонконогий. *Із загибеллю Лешека Білого великокнязівська влада в Польщі втратила своє значення, а центральний уділ уподібнився до інших уділів країни. Проте боротьба за Краків не вщухала, а спадкові уділи продовжували дробитися між численними Пястовичами.*

Зовнішня політика удільних князів була вигідною лише для них самих, що суперечило принципам перших правителів Польської держави. Це призводило до згубних наслідків. У 1181 р. Пясти втратили Західне Помор'я, яке потрапило у васальну залежність від німецького імператора. Східне Помор'я перетворилося на самостійне князівство. Князь, який правив там у 1227 р., не належав до Пястів. Великі території Помор'я та Великої Польщі загарбали бранденбурзькі маркграфі, котрі в середині XII ст. створили на завойованих землях полабських слов'ян марку.

В XIII ст. німецькі феодали вже загрожували польським землям не тільки із заходу. В 1226 р. на запрошення удільного князя Конрада Мазовецького до країни прибули рицарі Тевтонського ордену. За їхньої підтримки він сподівався підкорити племена язичників-пруссів, які з півночі постійно нападали на Мазовію, і приєднати їхні землі до своїх володінь. За цю допомогу Конрад подарував ордену Хелмську землю. Однак тевтонці досить швидко забули про ленну присягу, яку давали князеві. У 1237 р. вони об'єдналися з прибалтійським Орденем меченосців і, спираючись на підтримку Священної Римської імперії та папської курії, протягом півстоліття захопили пруські, а згодом і польські північні землі — Східне Помор'я, Куявію і Добжинську землю. На завойованих територіях хрестоносці створили власну державу зі столицею в Марієнбурзі (Мальборці), яка протягом усього періоду свого існування була найнебезпечнішим ворогом Польщі.

У 40-х роках XIII ст. Польщу спустошила монголо-татарська навала. Татари спалили Люблін, Сандомир, Краків і рушили в Сілезію. *9 квітня 1241 р. у битві під Легницею сілезьке й великопольське ополчення зазнало від них поразки.* Під час битви загинув сілезький князь Генрік II Благочестивий. Монголо-татарська навала зруйнувала державне утворення, яке історики називають "монархією сілезьких Генріків" (її творець — Генрік I Бородатий (1202–1238)). І хоча Польські землі не потрапили в татарське ярмо, ще тривалий час країна була змушена рахуватися з постійною загрозою зі сходу.

Розпад держави Пястів на уділи призвів до певних змін в економіці. Можновладці, прагнучи збільшити прибутки, карбували власну монету, відкривали митниці на кордонах між уділами і стягували мито з купців, які проїздили через країну. Це стримувало розвиток загальнопольської торгівлі, водночас прискорюючи становлення численних локальних ринків.

За часів феодальної роздробленості збільшилася кількість осіб, які дістали право обкладати населення різноманітними поборами й повинностями. Крім князів, збирали данину великі світські землевласники й церква. Службові села майже зовсім зникли, а основним виробником у польському господарстві й основним платником податків став залежний селянин.

Разом із тим від кінця XII ст. окремі великі феодали розорювали нові землі й освоювали пустки, на які вони запрошували вільних польських та іноземних посадників (переважно німців). Посадники отримували позику у вигляді реманенту та насіння й на деякий час звільнялися від повинностей. По закінченні терміну "вольниці" землевласники стягали данину (чинш грошима або натурою), але про її розміри домовлялись заздалегідь. Це заохочувало селян до інтенсивнішої праці, оскільки решту врожаю вони залишали собі й могли обмінювати на необхідні товари. Посадники застосовували досконаліші методи обробітку землі, нові знаряддя праці. Основною системою в рільництві стало трипільля. Завдяки колонізації нових земель і наданню поселенцям пільг господарства почали давати значні прибутки.

Колонізація нових земель супроводжувалася також соціальними змінами у польському суспільстві. Вони були викликані передусім локацією (заселення сіл за німецьким правом), що поширилася по всій країні. Локатор (солтис), переважно німецького походження, домовлявся із землевласником про умови заселення й користування землями, на які він пізніше запрошував колоністів. За це локатор отримував від землевласника найліпші ділянки, які міг передавати у спадок, і звільнявся від усіх повинностей. Німецьке право давало змогу краще організовувати життя сільських общин, аніж польські юридичні норми, що діяли до того часу. Воно визначало принципи сільського самоврядування, узгоджуючи їх з верховними судово-адміністративними прерогативами землевласника.

Починаючи з XIII ст. німецьке право (магдебурзьке, любецьке тощо) поширюється й на міста, забезпечуючи їм більшу автономію. Серед міських жителів були як німецькі осадники, котрі займали в них провідні позиції в економіці й управлінні (більшою мірою в Сілезії та Західному Помор'ї, меншою — у Великій і Малій Польщі), так і поляки й євреї. Особливо інтенсивно зростали міста, розташовані на великих торговельних шляхах — Краків, Вроцлав, Познань тощо.

Збільшенню міст і промислових осередків сприяло поглиблення територіального поділу праці й удосконалення ремісничього виробництва. Зміцнювались економічні зв'язки не тільки між містом і його сільськогосподарською округою, а й, незважаючи на феодальну роздробленість, між окремими містами й регіонами країни. По всіх польських землях розвинулася сіль, яку видобували в Бохні й Величці. Район Олькуша славився видобуванням свинцю й срібла, Кельце й Лелів — залізорудним промислом. У Вроцлаві, Легниці та інших сілезьких містах виробляли добрі сукна. В гірничій, сукняній, шкіряній промисловості почали використовувати вітряки й водяні млини.

З XIII ст. в Польщі формується міський стан, що складався з трьох груп. Першу з них становив *патриціат*, до якого належали заможні купці та цехові майстри. Саме вони очолювали міське самоврядування. Патриціат обирав міські ради (магістрати), які виконували законодавчі, виконавчі та судові функції. До другої групи належали *міщани-ремісники середньої руки*, які також брали участь у міському управлінні й могли входити до магістрату. Третю групу становив *плебс*, позбавлений усіх прав. Серед патриціату й частини міщан, особливо у великих містах Сілезії, як правило, переважали німці, тоді як серед плебсу — поляки. *Внаслідок цього інтереси вищих міських верств не завжди збігалися з інтересами польського суспільства.* Разом із тим іноземне походження купців сприяло налагодженню зовнішніх зв'язків, що дало змогу Польщі прилучитися до широкої міжнародної торгівлі. Особливо інтенсивно Польща торгувала з Німеччиною, Київською Руссю, Чехією та іншими сусідніми країнами.

Якщо міський стан у Польщі в XIII ст. ще тільки почав формуватися, то духовенство на той час уже цілком склалося як окремий стан. Воно володіло величезними маєтностями, мало низку привілеїв і практично звільнилося з-під опіки князів. *Основні ж багатства й політичну владу дістав рицарський стан, який складався з великих феодалів (можновладців) і служилої знаті — рицарів.* Формування цього стану, як і міського, тривало.

З середини XIII ст., у зв'язку з повсюдним поділом праці між містом і селом та зростанням товарного виробництва, феодальна роздробленість гальмує подальший господарський розвиток країни, заважає обмінові між окремими регіонами й, що найголовніше, перешкоджає ефективній обороні кордонів від зовнішніх ворогів.

БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ЄДИНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Першу спробу об'єднати Польщу здійснив сілезький князь Генрік IV Праведний. Приєднавши до свого уділу Малу Польщу, він звернувся до папи Римського з проханням дозволити йому прийняти королівський титул. Так і не дочекавшись позитивної відповіді, Генрік IV помер у 1290 р. Згідно з його заповітом Краківська земля відійшла до великопольського князя Пшемислава II.

Пшемислав II правив Малою Польщею тільки рік. Невдовзі, за підтримки сілезьких князів і городян, її захопив чеський король Вацлав II Пржемыслович. Великопольський князь покинув Краків і повернувся до спадкового уділу, прихопивши з Вавельського палацу монарші регалії. Незабаром Пшемислав II приєднав до Великої Польщі Східне Помор'я. Князівство заповідав йому місцевий князь, який боявся, що після його смерті воно може підпасти під владу хрестоносців і бранденбуржців. *Володіючи двома удільними князівствами, Пшемислав II вирішив відродити традиції монархії і в 1295 р. коронувався. Отже, майже через 200 років польський князь повернув собі королівський титул.* Проте наступного року феодалі Бранденбурга й місцеві магнати вбили Пшемислава.

У Великій Польщі до влади прийшов куявський князь *Владислав Локетек (1306–1333)*. Він намагався продовжувати політику об'єднання польських земель, що спричинило гострий конфлікт з окремими можновладцями. Як і його попереднику, Локетку погрожували заколотом і в 1300 р. він змушений був рятуватися втечею. Деякий час Локетек переховувався в печерах під Краковом, а потім упродовж чотирьох років мандрував різними країнами, намагаючись заручитися підтримкою сусідніх володарів, щоб повернути собі трон.

Тим часом група великопольських сановників запросила на престол завойовника Малої Польщі чеського короля Вацлава II. Після одруження з дочкою Пшемислава II, той зміцнив своє становище й у Великій Польщі. У 1300 р. його коронували як польського короля. Здобувши дві головні провінції держави Пястів, Вацлав II розпочав змагання за посилення свого впливу на інші польські терени. Однак у цілому діяльність чеських Пржемысловичів суперечила інтересам майбутньої Польської держави, особливо за сина й наступника Вацлава II — Вацлава III (1305–1306). Розраховуючи на підтримку бранденбурзьких маркграфів у боротьбі з Владиславом

Локетком він пообіцяв їм віддати Гданське Помор'я. Певно, саме за це у 1306 р. Вацлава III підступно вбили.

Після загибелі Вацлава III Локетек, за підтримки угорського короля й малопольської знаті, невдоволеної політикою Пржемисловичів, захопив Краківську землю. Проте тривалий час він змушений був боротися з опозицією. Лише в 1311 р. Владислав Локетек остаточно утвердився в Малій Польщі. У 1314 р., скориставшись невдоволенням населення політикою місцевих князів, Локетек захопив Велику Польщу. Незважаючи на невизначену позицію папи Римського стосовно коронування польського князя, *Владислав Локетек у 1320 р. проголосив себе королем*. Його коронували не в Гнезно, як це відбувалося раніше, а в Кракові. Відтепер кафедральний собор на Вавелі став місцем коронації всіх наступних польських монархів. *Ця подія започаткувала новий період в історії Польщі й справила великий вплив на подальше об'єднання країни та зміцнення центральної влади*.

Однак об'єднання польських земель за Локетка не завершилося. У 1308 р. Тевтонський орден загарбав Гданське Помор'я. Під час війни з хрестоносцями у 1327–1332 рр. Польща знову втратила Куявію і Добжинську землю. У 1329–1331 рр. чеський король Ян Люксембурзький захопив Сілезію. Незалежним князівством залишалася Мазовія.

Змагання за зміцнення єдності польської держави продовжував син Локетка — *Казимир III Великий* (1333–1370). На відміну від батька він у зовнішній політиці віддавав перевагу дипломатичним методам. У 1343 р. Польща уклала мирну угоду з Тевтонським орденом у Каліші, за якою хрестоносці повернули Куявію та Добжинську землю, але залишили за собою Східне Помор'я і Хелмінську область. У 1348 р. Казимир III відмовився від прав на Сілезію, завдяки чому Польща здобула мир з Чехією. Сілезія відокремилася від королівства на довгі століття, хоча завжди підтримувала з ним тісні культурні й економічні зв'язки. У 1355 р. Мазовія формально визнала васальну залежність від Польщі.

Завершенню відновлення єдиної держави перешкоджала передусім наявність на етнічно польських територіях поза межами королівства великої кількості німців та онімечених поляків серед місцевих феодалів і переважання в містах німецького патріциату. Хоча слід зауважити, що політику міської верхівки частіше визначали не стільки етнічні, скільки матеріальні інтереси. Крім того, остаточною об'єднанню країни заважала агресивна політика малопольських феодалів на сході. Екс-

пансія на схід стала для Польщі фатальною. Кілька століть вона відволікала сили країни від боротьби за повернення власне польських західних земель.

Восени 1349 р., зібравши війська начебто для походу на Бранденбург, Казимир III раптово напав на Галицьку Русь. Війна закінчилася лише в 1366 р., після загарбання Галицької Русі, а також Хелмської, Белзької, Володимирської земель і Поділля. Внаслідок цього територія Польської держави зростала майже в два рази.

Забезпечивши спокій на кордонах, Казимир III розпочав реформи, спрямовані на посилення королівської влади й створення централізованої держави. Він перетворив удільні князівства на воєводства і землі, якими від королівського імені керували старости. На відміну від воєвод, яких обирала місцева знать, старост призначав сам король. Казимир III доклав чимало зусиль для того, щоб влада монарха могла спиратися на систему старостів. Водночас він створив королівську раду, королівську канцелярію, очолювану канцлером, центральну скарбницю, очолювану підскарбієм, та інші загальнодержавні органи влади й управління. Король дуже обачливо добирав сановників, надаючи перевагу насамперед відданості главі країни, а не знатності походження. Проте система старостів від самого початку зустріла опір місцевої феодальної аристократії, а тому не дістала широкого розвитку. Цьому сприяла й та обставина, що воєвода зберігав за собою право командувати місцевим ополченням, і навіть військова реформа, проведена Казимиром III, не змінила цього стану речей.

Згідно з положеннями військової реформи до служби в королівському війську залучалися всі землевласники, тобто не тільки магнати (пани) і рицарі (шляхта), а й духовенство, що мало збільшити чисельність армії. Казимир III створив міцну систему оборони країни. У прикордонних районах і навколо столиці він наказав збудувати кам'яні укріплені замки, а міста обнести фортечними мурами.

З метою централізації держави Казимир III провів судову реформу. По-перше, він намагався кодифікувати місцеве звичаєве право й запровадити єдине для всієї країни загальне законодавство. Однак через певні відмінності між Великою і Малою Польщею це йому не вдалося. Звичаєве право було кодифіковане окремо для кожної з двох частин королівства. По-друге, король заснував для магнатів і рицарів кримінальні суди старост (гродські суди), а для міщан і селян — у Кракові Вищий суд німецького права. Після створення цього суду ко-

ролівська влада заборонила містам звертатися за консультаціями з судових справ до Магдебурга та інших німецьких міст.

Казимир Великий виявляв особливий інтерес до торгівлі й ремесел. Він надавав містам, їхнім торговельним і ремісничим корпораціям привілеї, які давали змогу отримувати прибуток з міжнародного обміну. Пожвавленню торгівлі й збагаченню державної скарбниці сприяла грошова реформа. Замість знецінених грошей, які карбувалися на монетних дворах окремих князів, король ввів у обіг срібний гріш і наказав усім своїм підданим ним користуватися. Запроваджувалася також система єдиного мита.

Внаслідок усіх цих заходів Казимир III об'єднав більшість польських земель у складі централізованої держави, що, своєю чергою, сприяло посиленню ролі королівської влади. Про централізованість Польщі в XIV ст. свідчив, зокрема, той факт, що в офіційних документах вона почала згадуватися під одною назвою — “Regnum Poloniae” Казимир також усе частіше підкреслював належність до Польської корони тих етнічно польських земель, які входили до складу інших держав, і навіть вимагав від папської курії підпорядкування Західнопоморського єпископства архієпископові Гнезненському.

ПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Основи польської культури були закладені в період виникнення й зміцнення давньої держави Пястів. Надзвичайно великий вплив на культурний розвиток поляків справило прийняття християнства.

В країні поширилася латинська писемність, завдяки якій заможна верхівка польського суспільства прилучалася до західноєвропейської культури. Водночас офіційна латинська мова гальмувала розвиток писемності польською мовою, що негативно позначилося на розвиткові культурних зв'язків зі спорідненими слов'янськими народами.

У другій половині X ст. в польських землях виникли перші *кафедральні й монастирські школи*, призначені для підготовки духовенства. На початку XII ст. особливої популярності набули *школа й бібліотека при Краківському кафедральному соборі*. У XIII ст. відкриваються перші *парафіяльні школи*. Контингент учнів розширився. Хоча школи все ще належали церкві, освіту почала здобувати й світська молодь. У цей час у країні вже налічувалося 14 кафедральних і стільки ж парафіяльних шкіл. Їхніми ректорами могли стати лише ті особи, які, крім латини, добре володіли польською мовою.

Саме при кафедральних соборах з'явилися *перші хроніки та календарі латинською мовою*. Видатним представником польської літописної творчості був *Галл Анонім* — придворний хроніст Болеслава Кривоустого. Його літопис переповідав найзнаменніші події з історії династії Пястів і Польської держави тих часів. Особливе місце в історіографії XIII ст. посідає “Хроніка поляків” краківського єпископа *Вінцентія Кадлубека* (бл. 1160–1223). Ця перша хроніка, яку написав поляк, містила виклад подій з історії Польщі від найдавніших часів до 1202 р. Кілька десятків її рукописних примірників розійшлися по всій країні. Їх використовували як зразок для інших творів, наприклад “Великопольської хроніки” (друга половина XIV ст.).

До XIII ст. належать *перші літературні твори польською мовою*, які заклали основу для подальшого розвитку національної писемності. В цей час, імовірно, були створені славнозвісна польська “*Пісня Богородиці*”, що вважалася лицарським гімном, Свентокшишські проповіді, виявлені в латинському кодексі Свентокшишського монастиря тощо.

Важливою подією доби існування об'єднаного королівства Пястів було створення у 1364 р. Краківського університету, першого в Польщі й другого в Центральній Європі. Його поява була викликана широкою законодавчою діяльністю Казимира III, яка вимагала підготовки значної кількості правознавців. В університеті передбачалося відкрити 11 кафедр, у тому числі 8 юридичних. Однак після смерті короля діяльність університету призупинилася й відродилася тільки на початку наступного століття.

Визначними пам'ятками юридичної думки XIV ст. вважаються *латиномовні Віслицько-Петрковські статuti*. Вони відображали й захищали інтереси панівних верств, сприяли зміцненню їхньої влади над залежним сільським і міським населенням.

Інтересам соціальної верхівки служило й мистецтво, передусім церковне: архітектура, скульптура, живопис. Величні храми мали допомагати зростанню авторитету католицької церкви, освячувати панівний лад. У перші століття після запровадження християнства в Польщі будували здебільшого круглі, у візантійському стилі, увінчані банями, спочатку дерев'яні, а згодом — кам'яні храми. Такими є гранітний *кафедральний костел у Познані (966)*, *костел під Гнезно (980)*, *костел Св. Фелікса й Адаукта на Вавелі у Кракові (після 990)* тощо. На початку XI ст. з'явилися костели, збудовані в

романському стилі. За Болеслава Хороброго у цьому стилі було збудовано *кафедральний собор на Вавелі в Кракові*. У другій половині XI ст. завершилося спорудження кафедральних костелів у романському стилі в Гнезно і Познані. З XII ст. романський стиль остаточно витіснив візантійський.

На початку XIII ст. в Польщі поширюється готичний стиль, який поступово приходять на зміну романському. Після монголо-татарської навали в готичному стилі було перебудовано *романський кафедральний собор у Вроцлаві*. Протягом майже всього XIV ст. в Кракові споруджували всесвітньо відомий *готичний Маріацький костел*. Чимало готичних храмів збудовано на Помор'ї (Щецин, Торунь, Гданськ).

Новий стиль вимагав іншого будівельного матеріалу. Замість каменю почали використовувати цеглу. Змінилося й внутрішнє оздоблення храмів. Воно стає простішим, зникають фантастичні зображення тварин, рослин, людей. Зразки для своєї творчості митці почали запозичувати в навколишньої природи. Пам'ятками скульптури того часу є *Мадонна у Висоцицях, художня різьба в монастирях у Сулійовому, Вонхоцькому тощо*. Поширюється настінний живопис.

Пам'ятки світської архітектури X–XIII ст., за винятком решток фортечних споруд деяких міст, практично не збереглися. Від XIV ст. у світській архітектурі переважало будівництво замків, особливо в Малій Польщі та в центральній частині країни. Вони будувалися з каменю й цегли.

В XIV ст. інтенсивно розбудовуються міста. В їхньому центрі замість дерев'яних споруджувалися кам'яні крамниці й спеціальні торговельні суконні ряди — сукенниці. Сукенниця такого типу, щоправда, не в первісному вигляді, існує у Кракові. Визначними пам'ятками міської архітектури тих часів є готичні ратуші — резиденції міських рад (Краків, Вроцлав, Торунь).

У X–XIV ст. польська культура інтенсивно розвивалася, вирізнялася багатством і різноманітністю, вона все більше наближалася до європейської цивілізації, але разом з тим їй значною мірою вдалося зберегти власне обличчя.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Галл Аноним. Хроника и деяния князей и правителей польских. Москва, 1961.

“Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. Москва, 1987.

Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в по-

литических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. Киев, 1988.

История Европы: В 8 т. Москва, 1992. Т. 2.

История Польши: В 3 т. Москва, 1954. Т. 1.

Королюк В. Д. Древнепольское государство. Москва, 1957.

Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.

Краткая история Польши. Москва, 1993.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982.

Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян. Москва; Ленинград, 1958.

Рутковский Я. Экономическая история Польши. Москва, 1953.

Polska pierwszych Piastow. Panstwo — Społeczenstwo — Kultura. Warszawa, 1968.

Topolski. Historia Polski od czasow najdawniejszych do 1990 roku. Warszawa, 1993.

Лекція

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ ЯГЕЛЛОНІВ (КІНЕЦЬ XIV–XVI ст.)

- Політичний розвиток Польщі наприкінці XIV – в першій половині XV ст. Боротьба з німецькою експансією
- Формування станово-представницької монархії
- Соціально-економічний розвиток Польщі
- Польсько-литовські відносини. Люблінська унія 1569 р.
- Польська культура

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ НАПРИКІНЦІ XIV – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст. БОРОТЬБА З НІМЕЦЬКОЮ ЕКСПАНСІЄЮ

Після смерті бездітного Казимира III королівська гілка Пястів припинила своє існування. Згідно з династичним договором, який уклав Казимир, польський престол посів угорський король Людовік Анжуйський (1370–1382). Зміна правлячої династії викликала у поляків занепокоєння. Багатьох лякало іноземне походження монарха. Відверто ворожу позицію щодо нього зайняли великопо-

ляни, проте малопольська знать і рицарі підтримали Людовіка й вітали його вступ на польський престол. Під час коронації Людовік заприсягнувся, що не допустить зменшення території або поділу Польського королівства, а також пообіцяв відвоювати відторгнені землі. Згодом він повернувся до Угорщини, передавши управління Польщею своїй матері Ельжбеті, сестрі Казимира III.

З метою зміцнення позицій нової королівської династії у Великій Польщі *Ельжбета здійснила ряд нововведень: заснувала спеціальні суди, які розглядали справи щодо повернення шлях-*

ті конфіскованих у неї маєтків; надала привілеї деяким великопольським містам; скасувала митні бар'єри в торгівлі з Угорщиною. Проте ці заходи не могли задовольнити польських феодалів. Тоді в обмін на визнання ними права на польський престол за своїми дочками Людовік на з'їзді представників різних верств польського суспільства, який відбувся в місті Кошице у 1374 р., уклав з ними договір*. Ця угода пізніше дістала назву *Кошицького пакту*, або *Кошицького привілею*. За надання права на корону одній з його дочок Людовік зобов'язався:

1) звільнити землевласників від усіх державних податків, за винятком плати (у розмірі двох грошів) з кожного селянського лану (порадльне);

2) призначати на земські посади (воєвода, каштелян, підкоморій, суддя) лише місцевих феодалів;

3) не призначати на посади королівських старост іноземців;

4) надавати платню польським рицарям, які братимуть участь у війнах поза межами країни, та сплачувати викуп за дворянина, який потрапить у полон;

5) не зазіхати на всі надані раніше привілеї.

Доба правління Людовіка, який здебільшого опікувався справами Угорського королівства, не була спокійною для Польщі, а його смерть у 1382 р. ще більше загострила становище в країні. Жодна з дочок, які мали успадкувати престол, не досягла повноліття. У країні розпочався період безкоролів'я, що супроводжувався боротьбою за владу між різними угрупованнями феодалів Великої та Малої Польщі. Нарешті, в жовтні 1384 р. у Кракові на польський престол було обрано одинадцятирічну Ядвігу. На Радомському (Великопольща) й Віслицькому (Малопольща) сеймах магнати й шляхта ухвалили присягнути Ядвізі за умови її постійного проживання в Польщі. Всі ці події врешті-решт призвели до скасування польсько-угорської унії.

Пошук виходу з кризи, пов'язаної з визначенням правителя в польських землях, призвів до укладення в 1385 р. *Кревської польсько-литовської династичної унії***. Після прийняття католицтва й одруження з дванадцятирічною Ядвігою польським королем став великий князь Литовський Ягайло (Ягелло), відомий під іменем Владислава II (1386–1434) – засновника Ягеллонської династії.

* Людовік Угорський мав лише дочок, а згідно з польськими законами жінки не мали права на успадкування престолу.

** Церемонія укладення унії відбулася в замку Крево.

Кревська унія поклала край нападам Литви на польські північно-східні землі та суперництву за Галицьку Русь. В унії об'єднувалися дві держави з метою дати відсіч небезпечному сусідові — Німецькому (Тевтонському) ордену, який, захопивши польське Помор'я, остаточно відрізав королівські землі від Балтійського узбережжя, гальмував їхній економічний розвиток. Укладення унії підвищувало престиж польської держави як форпосту римо-католицької церкви на сході Європи.

В самому Великому князівстві Литовському ставлення до унії з Польщею було неоднозначним. *Двоюрідний брат Ягайла — Вітовт (Вітаутас) — не лише виступив проти унії, а й проголосив себе великим князем Литви.* Для боротьби з Ягайлом Вітовт, поступившись Жемайтією (Жмуддю), уклав союз із Тевтонським ордену. Після укладення в 1401 р. нової Віленсько-Радомської унії Вітовт урешті-решт визнав владу Ягайла, за що мав довічно зберегти титул Великого князя. Була досягнута домовленість, що в разі відсутності у Ягайла наступника не обирати польського короля без згоди Литви.

Укладення польсько-литовської унії призвело до загострення відносин із Тевтонським ордену, а згодом і до чергової війни. Приводом для неї стало повстання жителів Жемайтії, які відмовилися сплачувати данину тевтонцям. Воєнні дії розпочалися в серпні 1409 р., коли рицарі захопили північ Куявії та Добжинську землю.

Вирішальна битва між тевтонським і польсько-литовським військами сталася 15 липня 1410 р. під Грюнвальдом. До складу польсько-литовської армії, очолюваної Ягайлом, входили також руські, чеські й татарські загопи. До Тевтонського війська після оголошення хрестового походу приєдналися представники понад 20 західноєвропейських країн. Польсько-литовська армія перевищувала тевтонців кількісно, але мала гірше озброєння. Битву розпочали литовсько-руські полки, які знищили ворожу артилерію й потіснили тевтонське військо. Дальші події на полі бою призвели до поразки тевтонців і загибелі великого магістра ордену Ульріха фон Юнгінгена. В ході війни польсько-литовські війська захопили значні території, підвладні ордену, проте їм не вдалося взяти столицю тевтонців Мальборк. Від остаточного розгрому орден урятували нескінченні чвари між Ягайлом і Вітовтом, а також допомога, що надходила від Римської курії та імператора Священної Римської імперії Сигізмунда Люксембурга.

Згідно з мирним договором, укладеним у лютому 1411 р. в Торуні, тевтони повертали Польщі Добжинську землю, а Лит-

ві — Жемайтію; за повернення полонених орден сплачував викуп. У свою чергу, поляки мали повернути ордену всі захоплені ними міста, фортеці та замки. *Перемога над тевтонами у Грюнвальдській битві стала для нащадків переможців символом спільної боротьби слов'янських народів проти німецької експансії на схід і сприяла піднесенню престижу Польщі.*

Однак після укладення Торунського миру тевтонські рицарі не припинили свої грабіжницькі напади на польські та литовські землі. У 1414 р. на соборі римо-католицької церкви в Констанці польська делегація подала скаргу на орден, в якій засудила насильницькі методи навернення в християнство. Незважаючи на те, що на соборі не вдалося розв'язати польсько-німецькі суперечності, репутація ордену була підірвана. Згідно з умовами нового мирного договору, укладеного у 1422 р. поблизу озера Мельно, тевтонці підтвердили належність Жемайтії Великому князівству Литовському. У ході наступної польсько-німецької війни 1431–1435 рр. великий князь литовський, уклавши союз із тевтонами, виступив проти Польщі. Однак у 1435 р. під Вількомежем поляки завдали поразки тевтонсько-литовському війську.

На початку тринадцятилітньої польсько-німецької війни (1454–1466) на допомогу повсталим польським містам Східного Помор'я, чії права порушувалися Тевтонським орденом, прийшов польський король Казимир Ягеллончик. *Вже у 1454 р. було проголошено акт про інкорпорацію території Пруссії до Польського королівства, а її населення як повноправне переходило у підданство польської корони.*

Польські збройні сили на початку війни склалися головним чином з ополчення (“посполитого рушення”), яке не могло протистояти добре озброєному та навченому війську тевтонів. Саме в цей період у котрий раз загострилися польсько-литовські відносини. Литва відмовилася підтримати Польщу в її протистоянні з орденом, що свідчило про фактичне припинення Кревської унії. Однак уже на початку 60-х років Казимиру вдалося сформувати боєздатне наймане військо. В 1462 р. польська армія під проводом сандомирського підкоморія Петра Дуніна завдала серйозної поразки тевтонам у битві під Свенцино.

Восени 1463 р. польська ескадра, споряджена Гданськом і Ельблонгом, розгромила удвоє більший флот тевтонів. *Після ряду перемог і захоплення в 1466 р. міста Хойніце був укладений мирний договір у Торуні, за умовами якого до Польщі поверталося Привісельське Помор'я з Гданськом, Хелминська й Ми-*

хайлівська земля, а також т. зв. “Королівська Пруссія”, разом із Вармінським єпископством і містами Мальборк, Ельблонг і Штумм. Королівська Пруссія дістала широку автономію: мала власний сейм, скарбницю та окремі правові норми. Інша частина колишнього Тевтонського ордену — Орденська Пруссія — потрапила у васальну залежність від Польської корони, її столицею став Кенігсберг. Отже, Тевтонський орден утратив більшість своїх територій і був позбавлений суверенітету, а Польща, отримавши вихід до Балтійського моря, з кінця XV ст. стала активною учасницею європейських подій.

ФОРМУВАННЯ СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ МОНАРХІЇ *Протягом XIV–XV ст. у Польщі тривав процес становлення станово-представницької монархії, який супроводжувався зміцненням політичних позицій основної маси польських феодалів — шляхти.*

Оформлення польської шляхти як стану завершив Кошицький привілей Людовіка Угорського. Ліквідувавши різницю між умовними земельними маєтками колишнього рицарства й спадковими (вотчинними) землями феодалної аристократії, Кошицький привілей перетворив шляхту і магнатів (панів) на один панівний, привілейований стан — дворянство. Звільнення дворянства від усіх державних податків призвело згодом, поперше, до того, що в разі необхідності зібрати додаткові кошти на державні потреби королівська адміністрація і уряд мусили звертатися до феодалів, а отже, державна скарбниця потрапляла під їхній безпосередній контроль, по-друге, беручи участь у вирішенні податкових і фінансових питань, шляхта дістала можливість впливати на державні справи. Саме за Людовіка Угорського було зроблено перший крок у напрямі обмеження в країні привілейованого становища можновладців.

Уже на початку свого правління король Владислав II не тільки підтвердив усі колишні дворянські привілеї, а й значно розширив їх у 1386 р. Відразу після коронаційного церемоніалу Владислав II підписав Корчинські привілеї. Передусім у них ішлося про державні податки. Незважаючи на мізерність податку, визначеного привілеєм 1374 р., він викликав невдоволення збіднілого рицарства, яке дуже часто обробляло землі нарівні з селянами (кметями) і на цій підставі причислювалося до податкового стану. Корчинський привілей установлював, що “порадльне” надалі збиратиметься не з селянського лану, а “з голови кметя”, отже, дрібна шляхта звільнялася від цього збору. 1388 р. король видав Петрковський привілей, який

дуже обмежував компетенцію королівських судів і передавав судову владу земським чиновникам.

Наприкінці XIV ст. польські феодали завдяки новим привілеям Владислава II Ягайла зміцнили свої позиції в державі, до того ж і зовнішня політика короля спрямовувалася на забезпечення їхніх інтересів. Так, малопольські феодали були невдоволені відокремленням Галицької Русі від Польщі і приєднанням її до Угорщини. Після військової експедиції 1387 р. до Галицької Русі (угорські війська опору не чинили), вона знову ввійшла до складу Польського королівства, Львів став центром католицького архієпископства. Населення приєднаних територій дістало права й привілеї, які мали стани в Польщі, проте тільки католики могли посідати вищі державні посади.

На завершальному етапі правління Владислава II Ягайла польські феодали домоглися для себе нових привілеїв. Найважливішими з них були Червинський (1422 р.) і Єдлинський (1430 р.). Перший забороняв конфіскувати маєтки у шляхтичів, другий — позбавляти шляхтичів особистої недоторканості, якщо їхня провина не доведена в земському суді. Тепер шляхтича не можна було заарештувати чи покарати без відповідного судового розгляду й судової постанови. Поява Єдлинських привілеїв була викликана тим, що шлюб короля Владислава II Ягайла з Ядвігою не дав наступника престолу й лише в четвертому шлюбі у нього народився син. За правління засновника Ягеллонської династії далеко не всі сучасники вважали його законним монархом. Бралися під сумнів і права його сина на королівську корону. Феодална верхівка вміло скористалася обставинами й, пообіцявши обрати сина Ягайла королем, домоглася для себе нових привілеїв.

Дальше зростання політичної ваги шляхти в суспільстві було пов'язане з виникненням і діяльністю станово-представницьких установ. З останньої чверті XIV ст. в Польщі регулярно скликалися загальнодержавні з'їзди феодалної верхівки, на яких вирішувалися найважливіші питання внутрішнього й зовнішнього життя країни. В роботі цих зібрань брали участь представники різних верств населення: шляхта, королівські й земські чиновники, керівництво міст та ін. Згодом загальнодержавні з'їзди набули характеру станово-представницької установи і стали називатись вальним (загальним) сеймом. Удільні з'їзди провінційної феодалної знаті, т. зв. земські сеймики, виконували функції органів місцевого самоврядування. Оскільки в роботі сеймиків з часом почали брати участь усі місцеві феодали, вони перетворились на станово-представницькі органи

на місцях. Якщо магнати віддавали перевагу вальному сеймові, де головну роль відігравали члени королівської ради*, то шляхта – земським сеймикам, система виборів до яких забезпечувала ширше представництво середніх і дрібних феодалів.

Після смерті Владислава II Ягайла протягом чотирьох років, до повноліття його сина — короля Владислава III (1434–1444) — Польщею правила регентська рада, очолювана єпископом Краківським Збігневом Олесницьким (1389–1455). Для цього періоду характерна цілковита зверхність світських і церковних можновладців у політичному житті країни.

Швидко просування османських завойовників на Балканському півострові підштовхнуло польську й угорську верхівку до відновлення унії обох держав. Це сталося в 1440 р., коли Владислав III посів мадярський престол. Феодална верхівка, зосереджуючи владу у вальному сеймі, обмежувала права провінційної шляхти на земських сеймиках. Так, лише необхідність зібрати додаткові кошти для організації антиосманського воєнного походу, змусила польських магнатів дати згоду на скликання у 1441 р. земських сеймиків. Саме на них шляхта погодилася підвищити “порадльне” з 2 до 12 грошів з кожної “голови кметя”. Але коли в 1443 р. Владислав III знову звернувся з проханням про фінансову підтримку, шляхта на земських сеймиках йому відмовила, посилаючись на численні обмеження її прав. Після загибелі Владислава III у битві з османами під Варною у 1444 р. польсько-угорська унія втратила свою чинність.

Наступний польський монарх — великий князь литовський Казимир IV Ягеллончик (1446–1492) — фактично поновив польсько-литовську унію. Новий король, розраховуючи на підтримку шляхти, намагався обмежити владу феодалної аристократії. Однак у 1454 р., напередодні воєнного походу в Пруссію, шляхта зажадала від Казимира ІУ підтвердження її прав та привілеїв, погрожуючи в разі відмови розійтися по домівках. Саме внаслідок цього демаршу король змушений був прийняти Нешавські статuti, які започаткували новий етап у розвитку станово-представницької монархії. Їх значення полягало передусім в істотному посиленні впливу земських сеймиків на державні справи й водночас в обмеженні політичного впливу магнатів і керівництва великих міст. Статuti передбачали, що відтепер запровадження нових податків, а також скликання “посполитого рушення” відбувати-

* Нерідко одні й ті самі особи входили до королівської ради й водночас були депутатами вального сейму.

меться тільки за згоди земських сеймиків. Вони надавали шляхті право обирати суддів, розширили права шляхтичів на володіння селянами тощо.

Становлення інституту земських сеймиків сприяло також упорядкуванню в 1496 р. проблеми представництва шляхти у вальному сеймі. Саме за правління короля Яна Ольбрахта (1492–1501) — вальний сейм перетворився на двопалатний і складався з сенату й шляхетської депутатської палати (посольської хати). З цього часу між двома палатами розпочалося непримиренне протиборство за вплив на короля та при вирішенні державних справ. Водночас ішла боротьба між сеймом та королем за верховенство.

При королі Олександрі (1501–1506) була здійснена спроба запровадити єдиновладдя сенату. Так, згідно з Мельницькими привілеями (1501 р.) влада в країні переходила до сенату, який складався з членів королівської ради, проте король позбавлявся права призначати сенаторів. Потрапити до сенату могла лише та людина, яка обіймала певні посади, досягши вершин у службовій ієрархії. Однак шляхті не подобалися ці нововведення, а тому вона зробила все можливе, щоб Мельницький привілей так і не набрав чинності. Навіть більше, зусиллями шляхти в 1505 р. на черговому сеймі в Радомі була прийнята конституція, яка починалася словами “*Nihil novi*” (“Жодних нововведень”).

Так був сформований механізм прийняття законів у польському королівстві, який складався з трьох елементів: монарха, сенату й посольської хати. До сенату входили сановники, які обіймали вищі церковні й світські посади (єпископи, воєводи, каштеляни, міністри). До посольської хати — обрані земськими сеймиками представники воєводств. Відтепер до повноважень вального сейму входило прийняття законів, затвердження податків та ухвалення рішень про скликання ополчення. Згодом до його компетенції увійшов також контроль за діяльністю уряду, дотримання ним законів держави.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ

У другій половині XV ст. й особливо в XVI ст. в Польщі основою сільськогосподарського виробництва стала фільварково-панщинна система. В гонитві за підвищенням прибутків шляхта не могла

обминути увагою вигоди, створювані зростанням попиту й цін на хліб. Натуральне й споживче за своїм характером господарство селянина не спроможне було постачати їй багато

зайвого зерна, а тим паче грошей. Кріпака можна було тільки змусити працювати. Заінтересованість у селянській праці збільшувалась ще й тому, що зростання цін і неухильне знецінення грошей в усіх країнах Європи після початку доби Великих географічних відкриттів, знецінили й селянський чинш. За таких обставин польські феодали стали орієнтуватися на виробництво товарного зерна, яке ґрунтувалося на дармовій кріпацькій праці (панщині).

Створюючи фільваркове господарство, яке сприяло збільшенню зернової товарної продукції, польські землевласники прагнули до розширення площі орних земель. Це здійснювалося завдяки освоєнню пусток, корчування лісів і викупу ланів у солтисів, а також за рахунок вигнання селян з їхніх земель. Все це привело до того, що в XVI ст. загальна площа оброблюваних земель у Польщі зросла на 15%, збільшилися також площі під городами та садами.

Для ведення фільваркового господарства використовувалася праця селян, які відробляли панщину. Розмір панщини постійно збільшувався, незважаючи на збереження інших повинностей і залежав від розміру господарства кожного селянина. Так, у другій половині XVI ст. панщина становила 3 дні на тиждень для селян, які орендували один лан землі (близько 17 га) і відповідно зменшувалася за менших площ. Згодом розмір панщини почав залежати тільки від волі пана. Загалом XVI ст. стало періодом закріпачення польського селянства. *За Петрковським статутом (1496) право на вихід із кріпацького стану надавалося лише одному селянинові з певного поселення й лише один раз на рік. Однак уже на початку 40-х років XVI ст. вихід із кріпацького стану було остаточно заборонено.*

Втечі селян у XVI ст. стають основним засобом їхнього протесту проти закріпачення. Для боротьби з утікачами приймаються спеціальні закони. Судочинство в таких справах спрощувалося, але термін розшуку збіглих встановлювався необмежений. Як правило, ні король, ні сейм не втручалися у справи феодалів-землевласників, які на своїх землях уособлювали всю законодавчу, судову та виконавчу владу. Звертатися зі скаргами на господаря до державної адміністрації дозволялося лише королівським селянам. Судочинство і юрисдикція землевласника охоплювали всі аспекти селянського побуту — від народження до самої смерті. За рішенням сейму, прийнятим у Варшаві в 1573 р., землевласник міг на свій розсуд карати непокірного селянина. В описах маєтків кріпаки розглядалися як частина рухомого майна господаря.

Проте самовладдя феодала мало певні межі. Досить часто елементарний господарський глузд диктував йому необхідність дбайливого ставлення до джерела свого прибутку — кріпака. Незважаючи на безліч повинностей та підневільне становище селян, їхні господарства давали землевласникові великий зиск.

Соціальна структура польського сільського населення визначалася певною різноманітністю. До його складу входили: кметі (селяни, земельний наділ яких становив не менше одного лану); загородники (малоземельні селяни, які мали город і сад, але жили переважно за рахунок ремесла); комірники (безземельні селяни, які продавали свою робочу силу); корчмарі і мельники (селяни, звільнені від зобов'язань відробляти панщину).

У другій половині XVI ст. в соціальному складі населення Польщі селянство становило 67%, міщани — 23%, шляхта — близько 10%. Проте для більш ніж половини мешканців міст заняття сільським господарством було не тільки важливою сферою діяльності, а й головним засобом існування. За своїм характером занять і побутом (але не за правовим статусом) від селян мало чим відрізнялася й загорова шляхта, яка становила 2/5 усього дворянського стану. Ознакою, що вирізняла загородового шляхтича від решти дворян була відсутність у нього кріпаків, тож він мусив сам працювати на своєму полі. А щоб його не сплутали з селянином, такий шляхтич навіть працюючи завжди мав при собі шаблю.

Намагаючись поліпшити своє матеріальне становище, певна частина шляхти вела торгівлю зерном. Цьому сприяли пільги, які надавав дворянству Петровський статут 1496 р. Згідно зі статутом католицьке духовенство та його селяни звільнялися від мита на продаж продуктів харчування та худоби. Міщани таких пільг не мали. Наступним актом (1504) передбачалося не стягувати мита на річкових і сухопутних шляхах з осіб, які могли довести, що вони везуть на ринок продукцію, вироблену ними самими, а не перепродують чужу. За таких умов зазнавали дискримінації в торгівлі міські купці, а шляхта набувала певних переваг.

Поширення фільваркового господарства сприяло успішному розвитку міст, особливо тих, які збували свою продукцію сільським жителям і були розташовані на берегах повноводних річок, насамперед — на Віслі. Цією головною торговельною артерією Польщі зернова продукція доставлялася до Гданська, а звідти — за кордон (20 тис. т зерна щорічно). Зерно експортувалося також через Ельблонг, Кенігсберг, Щецин та

інші балтійські порти. У XVI ст. вивіз зерна зріс у 10 разів. Польща експортувала також ліс, смолу, дьоготь, віск, мед, льон, коноплі, вовну, прядиво тощо. Ввозилися до королівства здебільшого вироби з металу, сукно, шовк, вина, предмети розкоші та ін. Важливу роль у розвитку торгівлі відігравали великі міста — Краків, Познань, Варшава, Люблін, які стали центрами європейської торгівлі. Продукція польських ремісників мала попит здебільшого на внутрішньому ринку. Все це сприяло виникненню нових цехів і купецьких гільдій. Так, у Кракові на рубежі XV ст. виникають цехи золотарів, художників, вишивальників, аптекарів тощо. Цехова організація, як закрыта корпорація, захищала свої інтереси у боротьбі проти конкурентів. У цей період засновуються перші мануфактури (наприклад з виробництва дроту в районі Олькуша), на яких застосовувалась наймана праця. Первісне нагромадження капіталу сприяло розвитку гірничої справи й виробництва чорних та кольорових металів.

З іншого боку, прагнення здобути нові привілеї, а також суперництво за ринки збуту завважали встановленню зв'язків між містами. Хоча міщани в боротьбі за свої права часто об'єднувались, у цілому польські міста виявляли досить низьку політичну активність і, як правило, не прагнули підтримувати королівську владу, оскільки не хотіли ділитися своїми великими прибутками. У 1503 р., намагаючись заручитися підтримкою великих міст, король Олександр запросив представників Кракова, Львова і Любліна до сейму. Хоча тоді міста не скористалися цієї нагодою, згодом Краків, а після Люблінської унії — й Вільно, здобули право постійно брати участь у роботі сейму.

**ПОЛЬСЬКО-
ЛИТОВСЬКІ
ВІДНОСИНИ.
ЛЮБЛІНСЬКА
УНІЯ 1569 р.**

У XVI ст. в Польському королівстві тривав розвиток станово-представницької монархії. Король, не знайшовши підтримки з боку міст, мусив поступитися частиною своєї влади дворянству. Діставши протягом двох попередніх століть від короля широкі повноваження, магнати й шляхта тепер досягли майже цілковитого суверенітету. Проте в короля ще залишалися вагомі важелі влади: він вважався верховним суддею і проводив зовнішню політику, був розпорядником державного майна, призначав і звільняв сановників (хоча усунути їх із посади можна було тільки за державну зраду). Лише король міг скликати сейм, постанови якого набували чинності тільки за його підписом. На власний розсуд король міг видавати лише

такі едикти, які не обмежували чинні дворянські привілеї. Усі королі Ягеллонської династії вважалися виборними, проте це не завадило їй правити вже друге століття. Заради збереження унії з Великим князівством Литовським польська верхівка незмінно висувала на краківський престол великого князя або, як у випадку з Яном Ольбрахтом, королем ставав його рідний брат. Оскільки великокнязівський титул успадковувався, то виборність королів з династії Ягеллонів була скоріше номінальною.

За правління третього з синів Казимира IV — Сигізмунда I Старого (1506—1548) — відносини між королівською владою і можновладцями загострилися. З 1520-х років у польському суспільстві розгорнулася боротьба за “екзекуцію майна” — тобто за повернення королівських земель, які попередники Сигізмунда I роздали у власність або під заставу майна магнатам*. У разі проведення цієї реформи матеріальне становище знаті безперечно погіршилося б, проте доходи з повернених земель мали поповнити державну скарбницю. В урядових проектах навіть пропонувалося запровадити постійне оподаткування всіх дворянських маєтків, щоб на зібрані кошти замість посполитого рушення утримувати регулярну армію. Однак усі урядові проекти сейм відхилив. Шляхта побоювалася, що реформа посилить владу короля і він, за наявності регулярного війська, почуватиме себе надто незалежно. Проте рух за “екзекуцію” тривав. Його прихильники вимагали оздоровлення системи державного управління й судочинства, створення нового зводу законів, оподаткування церковних земель, обмежування повноважень церковних і світських судів тощо.

Новим приводом для конфлікту між королівською владою і шляхтою стало обрання майбутнім монархом і коронація у 1530 р. сина Сигізмунда — десятирічного Августа. Сигізмунд I і його дружина — італійка Бона Сфорца — розраховували, що обрання наступника престолу за життя короля стане реальною передумовою запровадження спадкової монархії. Однак коронація “молодшого короля” за життя батька викликала гостру критику з боку шляхти. У 1537 р. під Львовом зібралось шляхетське ополчення, яке виступило проти незаконних дій монарха. Сигізмунд I змушений був уточнити загальні принципи виборів самодержця, якого до цього часу обирали тільки сенат. У майбутньому вибори нового короля мали відбуватися

* Ягеллони позичали у можновладців гроші на утримання найманих військ під час воєнних кампаній, віддаючи їм за це під заставу королівські землі.

тільки після смерті попереднього й у них могла брати участь уся шляхта.

Ідеї Реформації уже в 20–30-ті роки XVI ст. проникають до Польщі та Великого князівства Литовського. В містах Королівської Пруссії та Великої Польщі поширилося лютеранство, а серед шляхти Малої Польщі та Литви – кальвінізм. Реформаційні ідеї в Польщі доповнювалися такими вимогами: підпорядкування католицької церкви королю; використання державою церковного майна; оподаткування духовенства й скасування церковної десятини; незалежність короля від папи Римського та невтручання Римської курії у справи польської католицької церкви тощо. З середини XVI ст. в королівстві поширилося аріанство, прихильники якого (“польські брати”) виступали проти основних догматів християнства.

Ані суворі королівські едикти, ані судові процеси проти прихильників Реформації не змогли припинити поширення протестантизму. Навіть більше, прихід до влади Сигізмунда II Августа (1548–1572), котрий ще за життя свого батька Сигізмунда I підтримував тісні стосунки з діячами реформаційного руху, посилив надії на зміни. У 1562–1563 рр. у Петркові за підтримки короля сейм скасував церковну юрисдикцію. З цього часу шляхта звільнялася від сплати десятини, могла вибирати віросповідання (лютеранство, кальвінізм тощо), а відлучення від католицької церкви фактично втрачало сенс.

Водночас на сеймі 1562–1563 рр. шляхті вдалося послабити майнове становище магнатів. Після ухвалення сеймом рішення про “екзекуцію майна” всі передані під заставу або подаровані (після 1504 р.) королівські землі магнати мали повернути. Передбачалася також фіскальна реформа, що стосувалася держателів королівських маєтків. Надалі вони мали отримувати тільки п'яту частину щорічного прибутку, а решта надходила до державної скарбниці. До того ж четверта частина цих коштів (“кварта”) призначалася на утримання найманого (“кварцяного”) війська.

Домігшись бодай часткового задоволення своїх вимог, шляхта почала поступово відходити від протестантизму й повертатися до лона католицької церкви. Водночас польський католицький клір перейшов у рішучий наступ на прихильників Реформації, чому сприяли постанови Тридентського собору 1563 р., спрямовані проти протестантів. В авангарді контрреформаційного наступу були єзуїти, які з'явилися в Польщі в 1564 р.

Зміни у внутрішньому житті країни позначилися й на зовнішній політиці. У 1526 р. до королівства було приєднано

останню з мазовецьких земель — Варшавську. Місто Варшава поступово перетворюється на важливий державно-політичний центр, а наприкінці XVI ст. стає столицею Польщі.

Після завершення у 1521 р. війни між Польщею і Тевтонським орденом, магістр ордену Альбрехт Гогенцоллерн прийняв лютеранство й утворив світську державу — герцогство Пруссія, яка, згідно з Краківським трактатом 1525 р., вважалася спадковим васалом польського короля, хоча ця залежність була скоріше формальною.

Інакше вчинив західнопоморський князь Болеслав X Великий, який у 1519 р. проголосив себе васалом Священної Римської імперії. Ще раніше, у 1508 р., король Сигізмунд I відмовився від будь-яких претензій на Сілезію, яку захопила Чехія. За цих обставин Ягеллони втратили можливість відновити свій контроль над цією областю, попри те, що в 1471–1526 рр. вони правили Чехією*.

Польща не використала можливостей, що виникли внаслідок унії з Чехією і Угорщиною для боротьби з Османською імперією, першу війну проти якої спровокував невдалий похід короля Яна Ольбрахта (1497 р.) в Молдавію. Восени 1498 р. турецькі війська прорвалися вглиб королівства, і тільки ранні морози змусили їх до відступу. *Загибель короля Людовіка в битві з османами під Мохачем у 1526 р. залишила спустілими чеський і угорський трони, що призвело до гострої боротьби між Австрією і Портою за угорську корону. Польща у цьому конфлікті намагалася дотримуватись нейтралітету.* Урешті-решт перемогла проавстрійська орієнтація, й замість чесько-угорського союзу, що існував з кінця XV ст., в центрі Європи утворився троїстий політичний блок під зверхністю Габсбургів. Польща погодилася на входження Сілезії до складу австрійської монархії. У свою чергу Австрія обіцяла надати підтримку Польщі у війні з Московською державою.

Московське царство в середині XVI ст. значно зміцнило свої міжнародні позиції. Після підкорення татарських ханств — Казанського й Астраханського — основною проблемою зовнішньої політики Москви за правління царя Івана IV став вихід до Балтійського моря. Головною перепорою на цьому шляху був Лівонський орден. Згідно з укладеним у 1554 р. договором, Лівонія протягом 20 років зобов'язувалася не укладати союзів з Литвою та Польщею. Однак під загрозою вторг-

* У 1471 р. чеський престол посів син Казимира IV Ягеллончика — Владислав (1471–1516). У 1490 р. він став також угорським королем. Після смерті Владислава обидві корони успадкував його син Людовік.

Річ Посполита в другій половині XVI ст.

1 — кордони Речі Посполитої та залежних від неї земель; 2 — кордони між Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським до Люблінської унії 1569 р.; 3 — кордони між Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським після Люблінської унії 1569 р.; 4 — кордони західних польських земель, відірваних від Польщі в XII—XIV ст.; 5 — території васалів Польщі; 6 — землі, загарбані Річчю Посполитою під час Лівонської війни.

нення 100-тисячного польсько-литовського війська, яке в 1557 р. за наказом короля Сігізмунда II Августа зосередилося на кордонах ордену, лівонський великий магістр Г.Кеттлер порушив свої зобов'язання перед Росією й уклав союз із Литвою і Польщею, спрямований проти Москви. Це стало однією з причин початку затяжної і виснажливої Лівонської війни (1558—1582). Уже в 1561 р. орден припинив своє існування, а землі Лівонії перейшли в спільне володіння Великого князівства Литовського і Польщі.

Прагнучи розширення своїх прав, дворянство та рицарство Великого князівства Литовського вже тривалий час із неприхованою заздрістю поглядали в бік Польського королівства. Проте литовські магнати добре усвідомлювали, що у випадку об'єд-

нання з Польщею їм доведеться поступитися не тільки владою, а й певною частиною своїх земельних володінь на користь польських дворян і феодалів, й тому виступали проти об'єднавчих тенденцій. Проте Лівонська війна, що точилася на північних кордонах Литви, стала ще одним вагомим аргументом на користь встановлення тісніших зв'язків із Польським королівством.

У червні 1569 р. на спільному польсько-литовському сеймі в Любліні Сигізмунд II Август пообіцяв литовсько-руському дворянству зрівняти його в правах з польською шляхтою, а також запевнив, що в разі об'єднання з Польщею Литва може розраховувати на її підтримку у захисті своїх східних кордонів. Водночас під владу польського короля мали перейти Підляшшя, Віленське, Брацлавське, Подільське та Київське воєводства. *Литовські магнати визнали рішення сейму й 1 липня 1569 р. був підписаний акт Люблінської унії, згідно з якою Польське королівство та Велике князівство Литовське утворювали єдину Річ Посполиту.* Нове державне утворення очолювали єдиний монарх і спільний сейм, проводилася спільна зовнішня політика, об'єднувалися грошова й митна системи. Водночас обидві країни зберігали власну адміністрацію, скарбниці, військо, суд.

Невдовзі після укладення Люблінської унії Сигізмунд II Август помер. Він був останнім із чоловічих представників династії Ягеллонів, а тому польський трон звільнився. На виборах ("вільній елекції"), що відбулися у *Варшаві в 1573 р., королем було обрано французького принца Генріха Валуа.* Однак, перш ніж посісти польський трон, Генріх дав обіцянку й запрягнувся в тому, що відтепер короля обиратиме шляхетський стан усієї Речі Посполитої, а титул "*спадковий король*" ніколи не *вживатиметься*, що видання законів і вирішення питань про війну й "посполите рушення" стане прерогативою сейму, який скликатиметься кожні два роки. Між сеймами мала діяти обрана постійна рада у складі 16 сенаторів при королі, без дозволу якої він не міг прийняти жодного рішення. Окремий пункт обіцянок короля, відомих як "Генріхові артикули", стосувався свободи віросповідання*. Крім усього іншого, в "Артикулах" наголошувалося, що у випадку порушення королем законів, піддані Речі Посполитої мають право на опір.

Генріх Валуа був королем Речі Посполитої лише п'ять мі-

* Генріх Валуа мусив погодитися з актом Варшавської конфедерації, який гарантував збереження в Річі Посполитій віротерпимості.

сяців. Після смерті свого брата — короля Франції Карла IX — він таємно виїхав до Парижа, де незабаром посів французький трон. Наступним королем був обраний (лише через півтора року) *трансільванський князь Стефан Баторій (1576–1586)*, за правління якого Річ Посполита змогла досягти перелому в ході Лівонської війни на свою користь. Згідно з Ян-Запольським перемир'ям 1582 р. Польща залишила за собою Лівонію і Полоцьку землю. Однак передчасна смерть Баторія спричинила чергове міжкоролів'я й смуту.

Добра пам'ять про Ягеллонів виявилася в обранні на трон сина шведського короля й сестри Сигізмунда II Августа — *Сигізмунда Вази (1587–1632)*, а згодом його синів, котрі правили Річчю Посполитою вже в наступному столітті.

ПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Великий вплив на розвиток польської культури в цей період справило італійське Відродження, носіями якого стали поляки, що навчались у Римі, Болоньї та Падуї. Значний внесок у поширення гуманістичних ідей у Польщі зробив Філіпп Каллімаха, який працював у Краківській академії. З Німеччини та Нідерландів, в основному через портовий Гданськ, на польські землі поширився вплив Реформації. Добру пам'ять у суспільстві залишила діяльність відомого німецького гуманіста Конрада Цельтиса — вихователя дітей короля Казимира Ягеллончика.

Після нетривалого занепаду, у 1400 р. відновила свою діяльність Краківська академія, яка поступово перетворилася на справжній науковий, навчальний та культурний центр, де відбувалося формування багатьох поколінь польської інтелектуальної еліти. Свого часу з ініціативи короля Владислава II Ягелло та його дружини Ядвіги був заснований спеціальний фонд для допомоги академії, яка згодом дістала назву Ягеллонського університету. Найбільше уваги в навчальних планах цього закладу приділялося вивченню природничих наук, насамперед — математики й астрономії. Студенти вивчали також географію, теологію, філософію, право, граматику, риторику, поетику тощо.

В академії зародилася польська правова школа. Один із її представників ректор академії Павел Владкович зажив слави своїм виступом на церковному соборі в Констанці, де він захищав Яна Гуса. В академії під наглядом видатних астрономів *Марціна Круля і Войцеха з Брудзьова у 1491–1495 рр.* навчався *Миколай Коперник (1473–1543)*. Своїм трактатом

“Про обертання небесних сфер” М. Коперник здійснив справжню революцію в астрономії, довівши що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. В академії було здійснено спробу розробити правила польської літературної мови, а *Якуб Паркош* написав перший трактат з орфографії. Інтерес до географії знайшов утілення у трактаті *Мацея з Мехова* “Про дві Сарматії” Хроніст *Бернард Вановський* намалював кілька великих карт Європи. У Краківській академії розпочав свою творчу діяльність і *Ян Длугош* (1415–1480), наукова праця якого “Історія Польщі (Щорічники або хроніка славного Польського королівства)” вважається вершиною польської середньовічної історіографії. Автор використав документи, хроніки й свідчення безпосередніх учасників важливих подій, завдяки чому “Щорічники” й досі залишаються цінним джерелом при вивченні польської минувшини. Певного поширення набули історичні праці М. Бельського, М. Кромера, Л. Гурницького.

Важливу роль у розвитку освіти і культури відіграло виникнення друкарства. Перша в Польщі друкарня відкрилася 1474 р. у Кракові. Тут видавалася як релігійна, так і світська література, документи сейму, закони, у тому числі й польською мовою. Серед видань того періоду слід виокремити трактат “Меморіал про устрій Речі Посполитої” *доктора права Яна Остророга (1436–1501) та працю Анджея Фрича-Моджевського (1503–1572) “Про виправлення Речі Посполитої”.* Згадані вчені були видатними теоретиками державного права й виступали послідовними прихильниками централізації і зміцнення Польщі. Бурхливий розквіт переживала література, найвизначнішими представниками якої були фундатори польської літературної мови — *Миколай Рей і Ян Кохановський.*

Значного поширення набула бібліотечна справа. Так, велику бібліотеку мав король Сигізмунд II Август, збирачем і знавцем літератури був архієпископ Львівський Гжегож із Санюка. У Познані, Кракові, Гданську, Торуні, Ракові у школах і гімназіях створюються перші бібліотеки. Стиль Ренесансу поступово поширився в польській архітектурі. Саме в цей період будуються такі архітектурні перлини, як Вавельський королівський замок у Кракові, Сигізмундова каплиця – усипальниця Сигізмунда I, каплиця родини великих магнатів Фірлеїв у Бейсеце.

Розквіт скульптури пов’язаний з ім’ям видатного майстра Віта Ствоша, який у 1477–1489 рр. створив справжній шедевр – дерев’яний різьблений вітар у Маріацькому костьолі

у Кракові. Відомим є також його оздоблення гробниці Казимира Ягеллончика на Вавелі (1492 р.)

Духом Відродження пройняті живописні полотна “Різдво Марії” та “Благовіщення” з вівтаря Скорботної Богоматері у Краківському соборі тощо.

“Вітаю народ, який – хоч раніше і вважався варварським – тепер досяг високого розвитку в науці, праві, релігії... і може суперничати з найкультурнішими народами”, – писав про поляків видатний гуманіст Еразм Роттердамський.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Длугош Ян. Грюнвальдська битва. Москва, 1962.

Дневник Люблинського сейма 1569. Санкт-Петербург, 1863.

Дыбковская А., Жарын М., Жарын Ян. Історія Польщі с древнейших времен до наших дней. Варшава, 1995.

История Европы: В 8 т. Москва, 1993. Т.3.

Карсеев Н. Очерки истории реформационного движения и католической реакции в Польше. Москва, 1926.

Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше, ее сущность и особенности (вторая половина XIV – конец XVI вв.). Ленинград, 1968.

Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарики. Варшава, 1887.

Полный свод статутів Казимира Великого (XIV–XV вв.) // Хрестоматія пам'яток феодального державства і права країн Європи / Під ред. В.М.Корецького. Москва, 1961.

Польские мыслители эпохи Возрождения. Москва, 1960.

Україна і Польща в період феодалізму: 36. наук. праць / Під ред. В.А.Смолія. Київ, 1991.

7

ВЕЛИКОМОРАВСЬКА ДЕРЖАВА

- Виникнення Моравської держави
- Німецька експансія на землі Великоморавського князівства
- Просвітницька діяльність Кирила і Мефодія
- Занепад Великоморавського князівства
- Культурне значення Великої Моравії

ВИНИКНЕННЯ МОРАВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Слов'янські племена вже у V–VI ст. стали заселяти родючі рівнини території Східної Словаччини, Південної Моравії і Центральної Чехії. Саме тут сформувалася оригінальна культура кераміки так званого “празького типу”, тісно пов’язана з іншими культурами Східної Європи і Балкан. Її основу становило землеробство й розведення свійської худоби. Земля оброблялася плугом із залізним лемешем. Широко застосовувалося чергування сільськогосподарських культур, що сприяло підвищенню їхньої врожайності. Металеві сільськогосподарські знаряддя: серпи, коси, сокири, а також зброя (мечі, списи, кинджали) виготовлялися прогресивним способом комбінації заліза й сталі.

Слов'янські поселення були невеликими, склалися з кількох заглиблених у землю будівель наземної стовпової конструкції або конструкції в зруб. Поруч з будинком викопувались ями для зберігання зерна.

У процесі переселення племен родоплемінні зв’язки порушувались, і на нових місцях виникали територіальні об’єднання, а не родові общини. Наприкінці VI — на початку VII ст. з’явилася родова аристократія, влада племінних вождів стала спадковою. З розпадом общини більшість її земель захопила

знати, з середовища якої виділялись князі. Ця частина суспільства поступово почала використовувати працю залежних селян.

Процес утворення держави в давніх слов'ян був досить тривалим. Так, для слов'ян, які мешкали в Дунайському регіоні, його ускладнювала поява в Центральній Європі на початку VI ст. кочівників-аварів. Авари підкорили землеробські слов'янські племена від Середнього Дунаю до Західної Словаччини і створили в Центральній Європі союз племен (каганат), що ґрунтувався на жорсткій експлуатації місцевого населення та пограбуванні сусідів. Це викликало опір слов'ян, який незабаром переріс у збройне повстання. До нього приєднався зі своєю дружиною франкський купець Само. Він добре зарекомендував себе серед повсталих і був обраний ватажком повстання. Слов'янський племінний союз під його проводом у 622–623 рр. розгромив аварів.

Новою перепоною на шляху утворення державного об'єднання слов'ян у Центральній Європі стала Франкська держава, яка прагнула захопити цей регіон. Так, у 631 р. франкське військо, очолюване королем Дагобертом I (629–638), напало на слов'ян, проте у вирішальній битві поблизу Воґастисбурґа зазнало цілковитої поразки. Воєнні перемоги цього племінного союзу в боротьбі проти аварів і франків пояснюються насамперед тим, що князівська влада зуміла згуртувати слов'янське населення проти зовнішньої загрози. Територія племінного об'єднання Само збільшилася за рахунок серболужицьких земель. У середині VII ст. воно, очевидно, займало територію від Лужиці на півночі до Карінтії на півдні, на заході межувало з королівством франків. Таким чином, до його складу входили чеські, моравські та частина західнословачьких земель. Проте внутрішні зв'язки у цьому ранньому феодальному державному об'єднанні відзначалися слабкістю, і незабаром воно розпалося.

На території Моравії та сусідніх чеських і словацьких землях уже в VIII ст. виникла система укріплених городищ. Моравські поселення були не лише великими торговельно-ремісницькими центрами, а й політичними і військовими осередками. Це свідчить про те, що дану територію населяла постійна людність. Землеробство досягло високого рівня розвитку, й забезпечувало продуктами харчування не лише самих виробників, а й ремісників та представників інших верств населення. Широко застосовувався плуг із залізним лемешем і плужним ножем, що давало можливість значно підвищити продук-

тивність праці. З'явилися високопродуктивні сорти зернових і бобових культур. Розвивалося овочівництво й садівництво.

Про політичну історію суспільства на території чеських та словацьких земель після зникнення племінного союзу Само достовірні свідчення відсутні. Суспільні відносини слов'янських племен цього регіону, що належали до однієї етнічної групи, після їхнього розселення в різних місцях зазнали певних змін.

Найбільш сприятливі умови для суспільного розвитку склалися в Моравії. Саме тут (на північ від Дунаю) у другій половині VIII — на початку IX ст. слов'янські племена згуртовуються у племінні союзи, які згодом трансформувалися у більш досконалі форми суспільного устрою. У ранньосередньовічних хроніках згадується назва лише одного з таких племінних об'єднань у цьому регіоні — “морави”

В період формування державності у слов'янських племен в Моравії суттєво змінилася ситуація в регіоні Центрально-Східної Європи. Аварський каганат, послаблений спочатку повстанням слов'ян, а потім наступом франків під проводом Карла Великого (742–814), остаточно розпався. Могутньою військовою й політичною силою стала Болгарська держава, яка вступила в суперництво з Візантією і серйозно впливала на розвиток подій у Дунайському басейні. Тривав процес активного державотворення у сербських племен.

Формування державності в Моравії розпочалося в 30-х роках IX ст. Це засвідчують тогочасні історичні джерела, згідно з якими морави не завжди виступали під одним іменем на чолі з одним князем, влада якого була спадковою. На чолі князівства, що знаходилося в долині річки Морави, стояв рід Моймировичів, засновником якого був князь Моймир I (близько 830–846). Згідно з даними хронік моравська знать брала участь у роботі Франкфуртського сейму (822), де вона представляла території, підпорядковані Франкській імперії.

Цим періодом датується також засноване в західнославацьких землях князем Прибіною Нітранське князівство. Однак у результаті протиборства сусідніх державних утворень у 833–836 рр. князь Прибіна зазнав поразки, а його землі приєднав до своїх володінь Моймир I. Ці події стали завершальним етапом інтеграції територій, які знаходилися на північ від середньої течії Дунаю. Так поступово почалося формування нової держави в центрі Європи, відомої під назвою Велика Моравія. Її столицею, ймовірно, було місто Велеград, розташоване на річці Мораві у Старомі Місті (частина сучасного

міста Угорське городище). На думку інших фахівців столиця Моравії знаходилася в районі городища Микульчице, розташованого також на Мораві. Уже в середині IX ст. до складу Великої Моравії увійшли території чеських, сілезьких, словацьких та серболужицьких земель, а також частина Паннонії.

НІМЕЦЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ЗЕМЛІ ВЕЛИКОМОРАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Після розпаду Франкської імперії (843) Людовік Німецький згідно з Верденським договором дістав східну частину великої держави, яка безпосередньо межувала із слов'янськими землями. Людовік вважав Велику

Моравію сферою своїх інтересів. Так, у 845 р. за його ініціативою була похрещена група представників слов'янської знаті, а після смерті Моймира I він посадив на трон його племінника Рагислава (846–870), який виховувався при східно-франкському дворі. На південь від Великої Моравії в долинах річок Дунаю, Драви і Дна Людовік Німецький заснував маріонеткове Блатенське князівство, на трон якого було посаджено колишнього Нітранського князя Прибіну.

Моравський князь Рагислав весь час прагнув звільнитися від опіки Людовіка. Скориставшись тим, що син Людовіка — австрійський маркграф Карломан — та деякі графи виступили проти короля, він надав підтримку бунтівникам. Це стало приводом для початку війни (853) проти Рагислава. У 855 р. війська франків вторгнулися до Великої Моравії і спустошили її землі. Але князь Рагислав, спираючись на військову підтримку сусідніх слов'янських племен, зумів звільнити свою країну від франкських загарбників.

У 858 р. Людовік почав готувати новий похід до Великої Моравії. Князь Рагислав, який підтримував союзницькі стосунки з маркграфом Карломаном, вирішив скористатися сприятливою ситуацією, щоб розправитися зі ставлеником Людовіка князем Прибіною. Після убивства Прибіни (861) престол Блатенського князівства успадкував його син — Коцел, який потрапив у васальну залежність від Рагислава.

Нарешті Людовік Німецький опанував ситуацію у своєму королівстві. Карломана змусили припинити опір. Франки почали готуватися до нового походу на Схід. Готувалися до опору загарбникам і у Великій Моравії. Щоб отримати підтримку в боротьбі проти короля, Рагислав уклав угоду з чеськими та серболужицькими князями про входження їхніх земель до складу Моравського князівства. Для протидії союзу, укладде-

ному між Людовіком та болгарським ханом (князем), Растислав установив дипломатичні контакти з візантійським імператором Михайлом III. Намагаючись створити таку церковну організацію, яка була б підпорядкована йому особисто, Растислав просив імператора направити до Моравії місіонерів для роз'яснення населенню догматів християнської віри.

Успіхи князя Растислава на дипломатичній ниві могли звести нанівець агресивні наміри Людовіка проти Великої Моравії. Після вторгнення у 864 р. королеві зрештою вдалося змусити моравського князя визнати васальну залежність від франків. До того ж у державі розпочалися внутрішні чвари, викликані конфліктом між Растиславом і його племінником Святополком — удільним князем Нітри. Святополк виношував плани відібрати князівську корону у свого дядька.

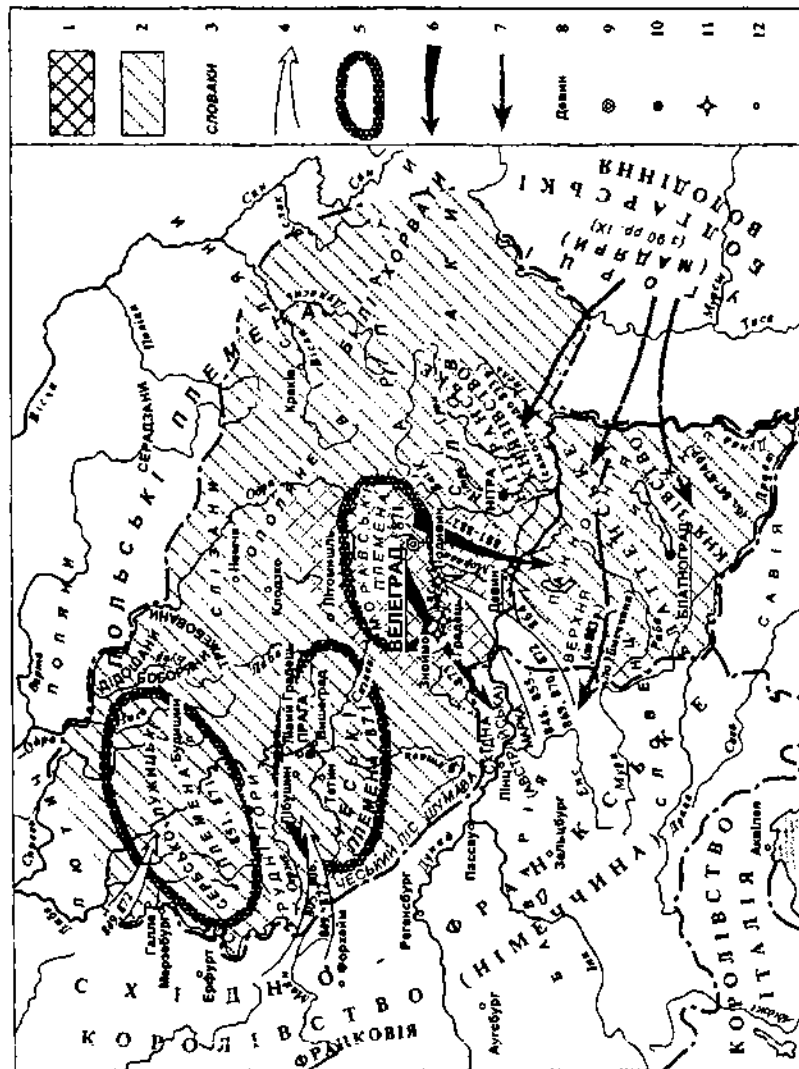
Свій черговий похід до Великої Моравії Людовік Німецький розпочав у 869 р. В ньому брали участь і його сини Карл і Карломан. У 870 р. Святополк, скориставшись підтримкою місцевої знаті, захопив Растислава у полон і видав його франкам. Моравський князь був відвезений до Регенсбурга й осліплений, а Святополк ціною зради став правити Моравією як франкський васал. За ним постійно пильнували двоє представлених до нього німецьких графів. Проте невдовзі німецьким “уповноваженим” було дано вказівку ліквідувати князівство взагалі. У 871 р. за наказом Карломана Святополка вивезли до Німеччини і посадили до в'язниці. Велика Моравія була оголошена частиною Східної Марки як складова Східнофранкського королівства.

Проте загарбники не змогли надовго закріпитися в Моравських землях. Проти влади намісників повстало місцеве населення. Після зникнення Святополка (вважалось, що він загинув) князем був обраний один з родичів Святополка священик Славомир. Німців позбавили влади і вигнали з країни. Тоді Карломан пішов на змову з Святополком і, випустивши його з в'язниці, на чолі війська вирушив до Моравії. Та Святополк не захотів воювати проти власного народу. Коли німецькі війська підійшли до столиці країни — Велеграда, він перейшов на бік повсталих. Ворожі гарнізони було розгромлено, Моравія знову стала вільною країною.

У 872 р. німецькі війська на чолі з королем Людовіком уже вкотре вторглися до Моравії, проте й цього разу вони зазнали поразки. У 874 р. між Людовіком і Святополком було укладено мирний договір, згідно з яким моравський князь визнавав себе васалом короля і зобов'язувався платити данину. Проте

Великоморавська держава

- 1 — початкова територія ранньосередньовічної Моравської держави за Моймира I (818—846);
- 2 — територія Великоморавської держави за Святополка (870—894);
- 3 — назви територіально-племінних об'єднань слов'ян у IX—X ст.;
- 4 — напрямом вторгнень німців (із зазначеним роком);
- 5 — райони і роки повстань проти іноземних загарбників;
- 6 — напрямом походів Святополка (із зазначеним роком);
- 7 — напрямом вторгнень угорців;
- 8 — найтодішній міський дільності Кирила і Мефодія;
- 9 — столиця Великоморавської держави;
- 10 — центри князівств;
- 11 — фортеці;
- 12 — решта населених пунктів

незважаючи на це угода фактично створювала передумови для Моравії, щоб стати незалежною державою. Після смерті Людовіка Німецького Великоморавське князівство значно розширило свої кордони. До нього на той час входили: Моравія, чеські та західнославацькі землі, території сербських (по річці Сала), лужицьких, сілезьких, віслянських племен та Паннонія.

У Великоморавській державі не склалася єдина централізована система управління. Влада князя Святополка поширювалася лише на територію Моравії. В інших землях правили місцеві князі, які не лише визнавали зверхність Святополка, а й мусили виставляти на його вимогу певну кількість воїнів. Таким чином Велика Моравія була своєрідним конгломератом залежних від моравського князя територій, які об'єднувалися у єдиній державі завдяки встановленим військово-адміністративним завданням. Східнофранкське королівство не змогло суттєво обмежити суверенність моравського князівства. Влада Святополка залишалася необмеженою до самої смерті князя у 894 р.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИРИЛА І МЕФОДІЯ

Процес християнізації західних слов'янських племен розпочався в 831 р., коли в Рененсбурзі було похрещено кілька моравських князів. У 845 р. християнство прийняли також чотирнадцять чеських князів разом зі своїми дружинниками. Місіонерська діяльність того періоду була пов'язана виключно з прагненням змінити політичний вплив Франкського королівства. Зрозумівши зміст та спрямованість цієї діяльності, керованої Римською курією, моравський князь Рагислав заходився створювати власний церковний клір. Саме тоді він звернувся до Візантії з проханням направити до Моравії проповідників з Константинопольської патріархії. Виконання цієї місії імператор Михайло III доручив братам Константину та Мефодію з міста Салоніки (Солуні), які вже мали певний досвід місіонерської діяльності й володіли мовою македонських слов'ян.

Константин, який ставши ченцем прийняв ім'я Кирила (826/827 – 869), здобув освіту в школі при імператорському дворі в Константинополі. Потім працював бібліотекарем патріаршої бібліотеки, викладав філософію (внаслідок чого дістав прізвисько — “Філософ”), виїздив з дипломатичною та просвітницькою місією до Сирії. Його брат Мефодій (близько 815–885) розпочинав свою діяльність як військовий, був ке-

рівником одного з адміністративних районів поблизу Салонік, але потім постригся в ченці й певний час був ігуменом монастиря Поліхрон у Малій Азії.

Готуючись до виконання своєї місії у Великоморавському князівстві, Константин та Мефодій переклали слов'янською мовою церковні книги, записавши їх з допомогою складеної Константином близько 863 р. слов'янської абетки.

Потрапивши до Великої Моравії, брати взялися активно проповідувати християнство, полемізували з представниками німецького духовенства, які представляли Римську курію. Водночас вони продовжували працювати над перекладами слов'янською мовою релігійних книг, писали релігійні твори, при церквах і монастирях відкривали школи для місцевого населення.

Невдовзі Константин і Мефодій зіткнулися з протидією і тиском з боку німецьких місіонерів, направлених Римом. Особливе неприйняття останніх викликала демократична ідея рівності всіх народів та мов, у тому числі в спілкуванні з Богом, що її проповідували брати-просвітителі з Візантії.

Німецькі місіонери звинувачували Константина і Мефодія в порушенні принципу “тримовного універсалізму”, згідно з яким спілкування з Богом і, відповідно, здійснення всіх релігійних ритуалів та обрядів дозволялося лише трьома мовами: латиною, грецькою та арамейською. Цей принцип застосовувався ще в Римській імперії для поділу народів на “культурні” і “варварські”. Право на “культурність” визнавалося тільки за мовами римлян та греків. Церковні ієрархи успадкували цей поділ, додавши до “богоугодних” мов ще й мову Біблії — давньоєврейську (арамейську).

Такий стан справ влаштував тих, хто тримав у своїх руках світську й церковну владу. Нерівноправність мов вони (свідомо чи підсвідомо) щоразу використовували з метою здійснення державно-політичної експансії і упокорення народів.

Мотиви, які спонукали Константина та Мефодія переглянути принцип “тримовного універсалізму”, залишаються невідомими. Можливо, у своїй діяльності вони прагнули залучити до християнської віри якомога більше слов'ян-язичників, використовуючи зрозумілу для них мову. Зі свого боку князь Рагислав розглядав діяльність християнських просвітителів як важливий чинник протидії німецькій експансії щодо Великоморавського князівства.

У 864 р. князь Рагислав змушений був визнати зверхність франків, після чого ворожість німецьких священнослужителів

лів до Константина та Мефодія ще більше посилилася. Після 40-місячного перебування у Великій Моравії “солунські брати” несподівано припинили свою місіонерську діяльність і покинули територію князівства. Ймовірно, вони отримали за прощення від папи прибути до Риму, щоб зняти звинувачення, які висувалися проти них.

По дорозі до Риму Константин та Мефодій зупинилися при дворі паннонського князя Коцеля, де продовжили свою просвітницьку діяльність. Очевидно, ця зупинка не була випадковою. Мабуть, брати свідомо пішли на цей крок, прагнучи поширити свої ідеї серед слов'ян в інших землях.

Згодом брати вирушили до Венеції, де їх зустріли вкрай вороже. Місцеве духовенство було обізнане про зміст їхньої діяльності та про ідеї, які обстоювали Константин та Мефодій.

Головні випробування чекали на просвітителів у Римі. Однак Константинові вдалося зробити тактичний хід, який виявився надзвичайно вдалим і фактично вирішив суперечку на користь братів: він привіз понтифіку мощі св. Климента — легендарного папи Римського, який загинув у Криму ще в 102 р.

Відомостей про хід дискусії між великими слов'янськими просвітителами та папою і його оточенням не збереглося. Проте відомо, що папа Адріан II схвалив діяльність братів у Моравії і підтвердив право використовувати слов'янську мову у відправах та літургійних книгах. Чимало учнів Константина та Мефодія глава Римської курії особисто висвятив у священники.

На жаль, цей безумовний успіх братів-просвітителів не мав серйозних наслідків. У 869 р. Константин помер в одному з грецьких монастирів у Римі, де він незадовго перед тим прийняв постриг. Мефодій повернувся до Нижньої Паннонії, куди його призначили паннонсько-моравським архієпископом і апостольським легатом. Одним із головних обов'язків нового архіпастиря було поширення християнства серед слов'янських племен.

Проте події в Моравії та Паннонії розгорталися дедалі трагічніше, внаслідок чого загальна політична ситуація в краї зазнала кардинальних змін: до влади тут прийшли політичні сили, зорієнтовані на німців, князів Растислава та Коцеля усунули від влади. Мефодія наприкінці 870 р. ув'язнили на два з половиною роки. Було заборонено вживати слов'янську мову в літургії. Мефодій після звільнення з в'язниці знову мусив їхати до Риму, щоб виправдатися перед папою у зв'яз-

ку зі звинуваченнями стосовно порушення ним цієї заборони. Особисто себе він реабілітував, але про продовження просвітницької діяльності думати вже не доводилося. У 885 р. Мефодій помер. Його численні учні продовжили справу “солунських братів” на інших слов’янських територіях: в Болгарії, Македонії, Хорватії.

ЗАНЕПАД ВЕЛИКОМОРАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА Великоморавське князівство було особливим типом ранньосередньовічної держави, яка очолювалася князем. Моймирівська династія, що уособлювала державність, мала спадкоємні права княжіння. Моравському князеві підпорядковувалися князі інших земель і великі феодалі, які мали власні дружини і входили до керівництва держави. Однією з головних функцій управління був збір данини та податків. Головною опорою й надійним інструментом виконавчої влади була князівська дружина, яка зосереджувалася в укріплених містах — Дубове, Микульчиці, Старому Місті та ін.

Політика, яку проводив князь Рагислав, мала не лише певні успіхи, а й прорахунки. В першу чергу це стосувалося визначення релігійної орієнтації, наслідком чого стало підпорядкування церкви Великоморавського князівства латинському духовенству. У свою чергу князь Святополк, зміцнюючи зв’язки між Моравією та приєднаними до неї землями Паннонії, Чехії та Малої Польщі, намагався активно використовувати церковну організацію, створену слов’янськими проповідниками. Поширення християнства, на думку Святополка, мало сприяти згуртуванню слов’янського населення в межах єдиної держави. Водночас князь Святополк сприяв діяльності німецького духовенства. Так, Нітранським єпископом він затвердив призначеного папою Римським німця Віхінга. Однак поведінку Святополка можна зрозуміти, беручи до уваги, що у своїй зовнішньополітичній діяльності він намагався використовувати існуючі суперечності між Східнофранкським королівством і Римською курією, а також між Римом і Константинополем.

У 887 р. Святополк допоміг правителю Паннонії та Хорватії Арнульфу скинути з престолу Карла III. Підтримку Святополка Арнульф купив, визнавши повну незалежність Великоморавської держави (890).

Проте мир для Великої Моравії виявився короткотривалим. Уже в 892 р. сталася збройна сутичка між Святополком і Ар-

нульфом. Останній використав у боротьбі проти Великої Моравії угорців, які почали проникати до Паннонії та словацьких земель. Водночас Арнульф здійснював економічну блокаду Великої Моравії. Він домігся припинення поставок солі у країну з Болгарії. Проте серйозно підірвати економічну міць країни Арнульфу не вдалося ні в 892, ані в 893 рр.

І все ж Великоморавське князівство, попри свої великі розміри й воєнні успіхи, не було міцним державно-політичним утворенням. Частина князівських династій, які зберігались у державі Святополка, знемагали під його владою й тими матеріальними зобов'язаннями, які лягли на їхні плечі. Після смерті Святополка Великоморавське князівство поділили між собою його сини. Моймир II став великим князем, а Святополк II став княжити в Паннонії та словацьких землях. З цієї ситуації скористався Арнульф. Він підтримав Святополка II, який змагався з братом. Згодом угорці загарбали Паннонію. У 895 р. від Моравії відокремилася Чехія, а у 897 р. — землі лужицьких сербів.

Незважаючи на територіальні втрати й несприятливі зовнішні умови, Великоморавське князівство намагалось подолати кризу, викликану міжусобицями та німецькою експансією, і залишалось досить значним державним утворенням. Моймир II зробив спробу запровадити у князівстві самостійну церковну організацію. Попри шалений опір баварського єпископату церква в Моравії була безпосередньо підпорядкована Римові. Проте подальший розвиток Великої Моравії припинила навала маляр-кочівників у 906 р.

Маляри проникли до Центральної Європи з Придністров'я. Значну частину земель, заселених племенами паннонських слов'ян, а також Моравію та словацькі землі — угорці розорили й підкорили. В Паннонії розпочався процес формування ядра угорської держави.

В умовах переходу угорців-кочівників до осілого способу життя вони стали асимілювати місцеву слов'янську людність, чисельність якої різко скоротилася в результаті воєнних дій. Моравським і словацьким землям угорське завоювання завдало великої шкоди. Припинилися зв'язки між землями, що входили до Великої Моравії, порушилися також культурні й економічні контакти між західними і південними слов'янами. Паннонські слов'яни внаслідок завоювання опинилися в лещатах процесів створення мадярами власної держави. Водночас слов'янське населення чеських та моравських земель згодом об'єдналося в рамках Давньочеської держави. Таким чином

порушилася єдність історичних доль слов'янського населення Великої Моравії. Процес формування єдиної народності на базі чехо-моравських і словацьких племен, а також паннонських слов'ян не дістав свого продовження. Паннонських слов'ян асимілювали прийшли мадяри. Історичний розвиток чехо-моравських племен сприяв формуванню чеської народності, поруч з якою зароджувалася словацька.

Історичне значення Великоморавської держави полягає в тому, що вона загальмувала експансію німецьких феодалів. Великоморавське князівство стало не лише колицкою державності для значної частини західних слов'ян, а й мало велике культурне значення для народів цього регіону Європи.

КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

У період виникнення і зміцнення Великоморавського князівства у VIII–IX ст. було закладено основи культурного розвитку чеського і словацького народів, споріднених спільністю походження, близькістю мов та історичної долі. Однією з найвизначніших подій культурного життя слов'янства стало винайдення й поширення у Великій Моравії старослов'янської писемності і літератури, пов'язане з діяльністю слов'янських просвітителів — братів Кирила і Мефодія.

З поширенням християнства у Великій Моравії значного розмаху набуло культове будівництво. Воно розвивалося в єдиному руслі з європейською архітектурною творчістю того часу, використовуючи європейський досвід і водночас урахуовуючи запити моравського суспільства і власні традиції. Відомі нині великоморавські пам'ятки різноманітні за своїм характером і наочно демонструють процес християнізації. Разом із християнськими місіонерами в Моравії з'явилися перші будівельники, які принесли з собою культурні традиції своїх народів.

Досить рельєфно у великоморавській архітектурі простежується візантійський вплив. Найкращим підтвердженням цього є група центральних будівель-ротонд поблизу села Мікульчице. Одна із них, з двома апсидами, була князівським храмом. Стіни ротонди розписані фресками. В Мікульчицькому посаді збереглися фрагменти ще двох ротонд. Одна з них невелика, інша — масивна, з чотирма напівциліндричними виїмками у стіні. В цій пам'ятці яскраво простежується пізньоантична традиція. Відкриття ротонд на території колишньої Великої Моравії засвідчує, що саме вона була центром, з якого ця архітектурна форма поширилася згодом на чеські, польські та інші землі Центральної Європи.

Найбільшу групу великоморавських храмів становлять будівлі типу базилік (прямокутна споруда, поділена всередині колонами або стовпами), як південно-східного, так і західного походження. Великий інтерес викликає храм у Старому Місті, який являє собою чудову купольну базиліку.

Видатним зразком великоморавської архітектури вважається комплекс культових споруд у селі Сади поблизу міста Угорське Городище. До нього входять церква, збудована у формі грецького хреста, вежі, притвор, де функціонувала школа, і два склепи. Комплекс міг бути центром великого маєтку, монастирем, чи навіть резиденцією архієпископа Мефодія. Підлога храму вимощена мармуром, а вітвар вкриває пелопоннеський порфірит. Стіни склепінь розписані.

Протягом другої половини IX ст. у Великій Моравії було споруджено кілька великих церков, палаців для князів і знаті. Наприклад, храм діви Марії у Празькому Граді, палац в Угорському Городищі тощо.

У містах Угорське Городище, Старе Місто, Мікульчице виявлено унікальні вироби із срібла й золота, майстерно виготовлені знаряддя праці, предмети побуту й різну зброю.

Привертають увагу оборонні укріплення Великої Моравії. Так, захисні споруди княжого замку в Мікульчице склалися з валу заввишки 10 м. Його основу складали рублені кліті, заповнені землею й облицьовані ззовні камінням. Підступи до валу перекривали кілька рядів частоколу, рів і річище Морави. До княжого замку примикали укріплені посад і двори вельмож, оточені кам'яними мурами й частоколом. На ті часи замок вважався неприступною фортецею і вражав своєю величчю ворогів мораван. Так, автори "Фульдських літописів", згадуючи про неї, зауважували, що замок навіть важко описати.

У Мікульчице, Старому Місті, Нітрі високого рівня сягнули ремесла, зокрема ковальство. Ковалі навчилися зварювати залізо, обробляти леза інструментів (зокрема плужного лемеша і ножа), а також виробляти якісну зброю. Особливо славилися сільські ковалі, інструментальники, зброярі та ін. Виробництво великої кількості залізних і сталевих інструментів сприяло розвитку столярства й теслярства.

У гончарстві широко застосовувалися гончарний круг і випалювання у вертикальній печі. Великоморавська знать активно користувалася послугами місцевих ювелірів.

Моравські майстри запозичили досвід художнього ремесла Паннонії VI–VIII ст., що базувалося на взаємодії провін-

ційної античної культури та культур слов'янських племен і аварів. Моравські ремісники, використовуючи досвід і традиції майстрів візантійсько-чорноморського регіону і франків, зробили вагомий внесок у скарбницю європейського ужиткового мистецтва. Свідченням цього є орнаментация багатих прикрас із поховань вельмож і дружинників першої половини IX ст., металеві наконечники, позолочені вироби, зброя тощо. З середини IX ст. в художньому ремеслі Великої Моравії застосовувалися нові матеріали й технології. Литі вироби слов'яно-аварського типу доповнилися оригінальними карбованими й гравірованими прикрасами з дорогоцінних металів, сферичними гудзиками тощо.

Культура Великої Моравії формувалася і розвивалася у зламний період європейської історії. В художній творчості ще звучало відлуння пізньої античності й зароджувався світ ідей та образів Середньовіччя. З падінням Великої Моравії її культурні надбання не зникли безслідно. Досягнення в галузі писемності дістали продовження у слов'янському середовищі Східної та Південно-Східної Європи, архітектурні форми й зразки були запозичені іншими слов'янськими народами.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Берштейн С. Б. Константин Философ и Мефодий. Москва, 1984.

Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. статей. Москва, 1985.

История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1956. Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. Москва, 1988.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.

Коралюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Москва, 1985.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 2 т. Минск, 1987. Т. 1.

Kováč D. Dejiny Slovenska. Bratislava, 1998.

Slovensé dejiny. Martin Matica Slovenska, 1992.

Лекція

8

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧЕСЬКОГО КОРОЛІВСТВА (IX–XIV ст.)

- Утворення держави Пржемисловичів
- Чеське королівство у XIII ст.
- Соціально-економічний розвиток
- Розвиток чеських міст
- Політична ситуація в Чехії в першій третині XIV ст.
- Чеська корона за правління Карла IV

УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ПРЖЕМИСЛОВИЧІВ

У IX ст. слов'янське населення на території Чехії франкські джерела називали "богемами". Їх поділяли на декілька племен: чехів, лужичан, лемухів, літомерійців, пішованів, хорватів, дулібів. Саме тоді у цих племен розпадається родовий лад і формуються феодальні відносини. Внаслідок відмінностей у внутрішньому розвитку та впливу зовнішніх подій відбувалася диференціація племінних об'єднань. Водночас відбувалося об'єднання дрібних територіальних та етнічних утворень. Пржемисловичі — князі племені чехів — поступово підкорили собі сусідні племена. Виникнення чеської держави стало результатом досить тривалого процесу взаємодії економічних, політичних і соціальних чинників.

До наших днів дійшли легенди про те, що плем'я чехів привів на терени Центральної Європи "праотець Чех", який побачив з пагорба Ржип красу цієї землі й тому обрав тутешні краї для розселення одноплемінників. Історичні хроніки повідомляють, що у 845 р. чотирнадцять чеських вождів зі своїми дружинами прибули до Регенсбурга, щоб запряися королю Східнофранкської держави. Цей акт супроводжувався прийняттям християнства.

Першим з династії Пржемисловичів хроніки згадують у

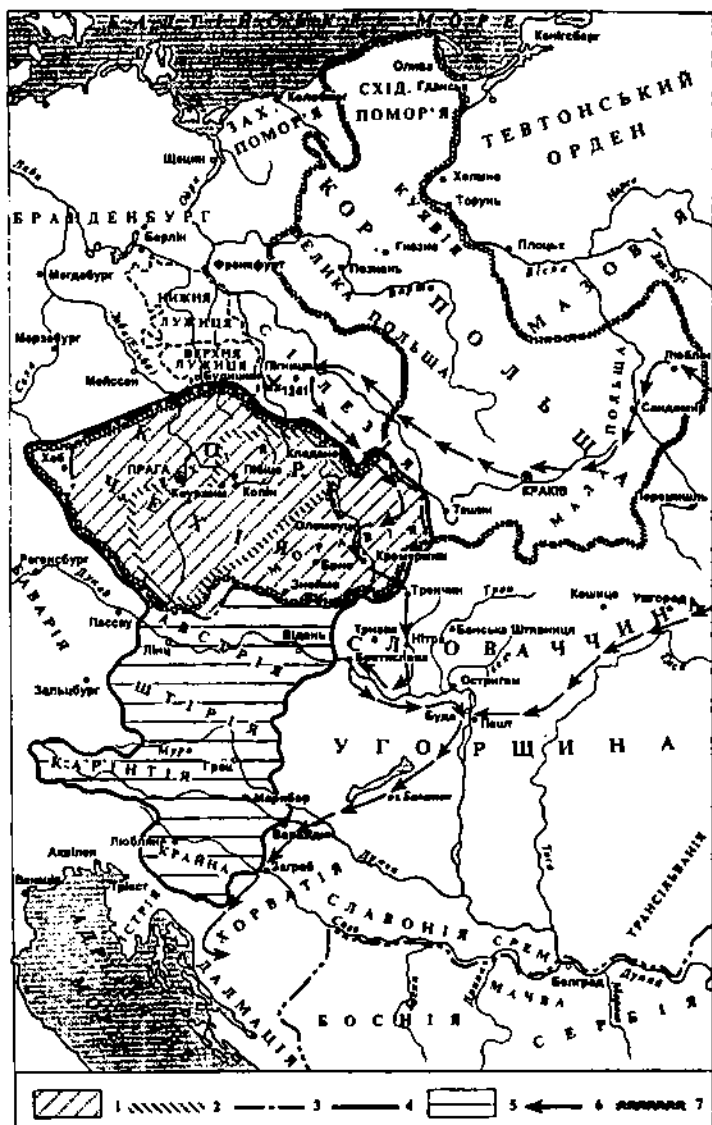
872 р. князя Борживоя. У 885 р., намагаючись зміцнити свою владу, він прийняв від архієпископа Мефодія християнство. У 895 р. Чеське князівство на чолі з Спитичгнівом вийшло зі складу Великої Моравії і перейшло під заступництво франкської династії Каролінгів. Саме в цей період, що характеризувався посиленням чеського князя, зросло значення Празького града як стратегічного та економічного центру.

Після доби нестабільності, викликані чварами серед місцевих князів, *влада чеських правителів стабілізувалася, особливо за князювання Вацлава (921–935)*. Він мусив воювати на два фронти — проти мадярських загарбників і проти Саксонської династії, яка набирала силу. Її засновник, Генріх I (919–936), зламав опір окремих князів і можновладців Східнофранкської імперії. Насамперед він намагався забезпечити східні кордони від мадярських наскоків. Завдяки успішному походу проти чехів у 929 р., Генріх I домігся від Вацлава обіцянки на вірність та зобов'язання сплачувати данину. Князь запроваджував у своїх землях християнство, збирав податки, організовував збройні акції проти непокірливих. Однак його честолюбні плани, а також політика у сфері культури викликали невдоволення найближчого оточення. Врешті-решт Вацлава підступно вбили змовники, яких найняв його рідний брат Болеслав.

Образ Вацлава як правителя набув певних героїчних і романтичних рис. В очах нащадків він постав мучеником, про якого легенди розповідали як про видатного християнського державця. Від XI ст., разом зі зростанням могутності династії Пржемысловичів, чия влада ототожнювалася з більшою частиною чеських земель, серед народу поширився культ князя як мудрого й сильного фундатора чеської держави. Водночас Вацлав досить успішно розв'язав проблему відносин Богемії з папою Римським і Священною Римською імперією, що зміцнило авторитет Чехії у Європі.

Цієї політики намагалися дотримуватися й наступні правителі з династії Пржемысловичів. Католицька церква проголосила Вацлава святим заступником Чехії, а згодом канонізувала. Від XI ст. святовацлавська традиція перетворюється на ключову складову чеської державницької ідеології, а згодом і на символ чеського державного права взагалі. Через традицію Святого Вацлава ідея земної держави трансформувалася пізніше в містичну концепцію вічного “царства святого Вацлава”, увійшовши до свідомості середньовічних чехів.

Наступний чеський князь — *Болеслав I (935–967)* — спершу намагався скористатися з непевної ситуації на німецько-

Чехія та Словаччина в X–XIII ст.

1 — землі Чеського (Празького) князівства Пржемысловичів до 967 р. (за Болеслава I); 2 — землі Либицького (Зличанського) князівства Славниковичів, об'єднані з Празьким князівством наприкінці X ст.; 3 — кордони Чеського королівства у XII ст.; 4 — територія, приєднана до Чехії в період правління Пржемысла II Отокара (1253–1278); 5 — напрям походів монголо-татарів у XIII ст.; 6 — кордони Чеського королівства, об'єднаного з Польським королівством у 1300–1306 рр.

му престолі, однак після тривалого конфлікту з Оттоном I (936–973) визнав верховенство короля (950). Болеслав чинив опір малярській експансії. На річці Лех у Баварії 950 р. відбулася битва німецького війська з мадярами, в якій брав участь і загін Болеслава. Унаслідок поразки маляр їхній наступ углиб Центральної Європи припинився.

У добу правління Болеслава I та його сина *Болеслава II (976–999) держава Пржемисловичів сягнула свого апогею*. Вона охоплювала більшу частину Моравії, значну частину Сілезії, Словацькі землі та Малопольщу. Болеслав II, хоча й дістав прізвисько Побожний, цілеспрямовано посилював особисту владу, безцеремонно усуваючи противників. У 995 р. за його наказом винищили майже повністю останній незалежний рід Славників, які правили Східною Чехією. Кривавої бані уникнув тільки один Славник — другий празький єпископ Войтех (936–997), який вчасно виїхав з країни і знайшов порятунок у саксонських королів, з котрими мав добрі стосунки. Проте через два роки, під час місіонерського перебування в Пруссії, він був убитий. Католицька церква згодом канонізувала Войтеха (Войцеха) як святого. У польських землях культ Святого Войтеха поширився як культ Вацлава у чехів.

Пржемисловичі в 50–80-ті роки XI ст. проводили активну зовнішню політику. Вони ревно захищали власні права і для зміцнення влади вміло використовували чвари у Священній Римській імперії, шукаючи вигідних союзників. Так, зокрема, князь Вратіслав II (1061–1092) у боротьбі за інвеституру між папою Григорієм VI та імператором Генріхом IV (1056–1106) підтримав цісаря, завдяки чому на тривалий строк дістав не тільки обширні землі в Мішні та Лужице, а й коронувався у Мотучі в 1085 р. Король Владислав II (1140–1173) також підтримував дружні зв'язки з німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою з династії Штауфенів (1152–1190). За послуги, надані німцям під час воєнної кампанії у Північній Італії, він у 1158 р. здобув королівський титул, який став спадковим.

Внутрішньополітичну ситуацію намагався поліпшити князь Бржетіслав. У 1039 р. він видав декрет, у якому кодифікував перші юридичні норми в галузі цивільного та кримінального права. Стабілізації та зміцненню влади Пржемисловичів мав сприяти його Спадковий статут, що з'явився незадовго до смерті Бржетіслава (1055). Ним запроваджувався принцип сеньйорату, згідно з яким трон завжди передавався найстаршому, хоч би скільки він мав родичів. Інші члени династії діставали

своєрідну винагороду, в тому числі завдяки новоутвореним моравським уділам в Оломоуці та Брно.

Проте наприкінці XI ст., після того як рід Пржемысловичів дуже розрісся, на даний статут перестали зважати. Не зовсім вдалий поділ Моравії перетворився на джерело численних інтриг. Особливо багато їх було в першій чверті XII ст., згодом пристрасті трохи вгамувалися, однак у 1125–1172 рр. вибухнули знову. За такий короткий строк князівський трон посідали вісім чоловік. У цей період певну роль у згаданих подіях відіграв імператор Фрідріх I Барбаросса. Він передав Моравію, як васальне володіння, Пржемысловичу Конраду Отті. Коли той у 1189–1191 рр. обійняв празький престол, Моравія знову зблизилася з Чехією, проте самостійність у межах держави Пржемысловичів вона зберігала тривалий час.

Так, попри складне економічне становище та політичну нестабільність, Чехія протягом трьох століть перетворилася на центр, потенційна сила якого набагато виразніше виявилася вже в наступному столітті.

ЧЕСЬКЕ КОРОЛІВСТВО У XIII ст.

В європейських країнах у XIII ст. завершився процес розподілу праці та формування товарного господарства.

Характерними рисами економічного розвитку цього періоду було розширення площ орної землі, налагодження зовнішньоторговельних зв'язків, розвиток ремісництва та видобутку корисних копалин, удосконалення грошової системи. Трипільна та багатопільна системи землеробства створювали умови для інтенсивнішого обробітку ґрунтів. Значне збільшення продукції сприяло розвитку міст, стимулювало феодалів до пошуку нових способів збагачення. За цих умов панщина та натуральні повинності перетворилися на грошову ренту. *Перехід до грошової ренти в Центральній Європі відбувався у XIII–XIV ст., на одне-два століття пізніше, ніж у Західній Європі. У Чеських землях інтенсивне освоєння нових земель почалося з середини XII ст. й тривало в XIII ст.*

Відносно вигідні економічні умови, сприятлива внутрішня та зовнішня ситуація піднесли Чехію в XIII ст. як одну з провідних країн Центрально-Східної Європи.

Саме в цей важливий період чеським князем став *Пржемысл I Отакар (1197–1230)*, який уміло втручався в боротьбу за імперський трон і, підтримуючи різних претендентів, кожен з яких нагороджував його, *домігся визнання королівського титулу для чеських правителів.* У 1212 р. Пржемысл I дістав у

дарунок Золоту сицилійську буллу, що визнавала неподільність чеської держави, право чеських феодалів обирати короля, право інвеститури королем чеських єпископів і тільки мінімальні зобов'язання чеських державців перед німецькими королями та імператорами.

Цей крок, крім іншого, провіщав зміни в політиці Пржемисловичів стосовно папської курії взагалі. Попри тиск папи Інокентія III, який не бажав посилення чеських королів, не погоджувався на створення Празького архієпископства, втручався у стосунки Пржемисла I з чеською церквою, Пржемисл I зробив усе, щоб вирішальне слово в заміщенні посад єпископів залишалося за королем, який збирав податки з церковного майна.

Пржемисл I Отакар добре пам'ятав про родинні негаразди наприкінці минулого століття й тому намагався усунути небезпеку суперечок за досягнуті привілеї. Заручившись підтримкою Фрідріха II, він уже в 1216 р. обрав собі наступника — п'ятнадцятирічного сина Вацлава. Щоб це рішення залишилося в силі, Вацлава коронували в 1228 р., ще за життя батька. Так з першої половини XIII ст. було скасовано принцип старшинства і встановлено принцип примогенітури*. Настав час розв'язати проблему юридичного та політичного статусу церкви, що в період понтифікату Інокентія III (1198–1216) вдавалася до дедалі більшого тиску. Пржемисл прагнув не погіршувати стосунки з папською курією, але й не міг змиритися з перетворенням церкви на державу в державі. Тривалі переговори завершилися компромісом: *5 квітня 1222 р. церква дістала великі привілеї. Перший договір між державою і церквою створював передумови для визнання католицькою церквою пріоритету короля та її всебічного розвитку. Церква ставала одним з цілком природних станів середньовічного суспільства.*

У 1241 р., коли монгольські орди вдерлися на територію Моравії, міста Оломоуц, Брно та ін. героїчно витримали облогу. Монголам було завдано рішучого удару, після чого вони покинули Моравію.

Безперечним є факт, що Пржемисл I Отакар зміцнив королівську владу, заклавши міцний фундамент для честолюбної політики своїх наступників. Вже його син — *король Вацлав I (1230–1253) — дбав про розширення кордонів держави Пржемисловичів.*

* Право першородного сина на престол.

Після смерті Вацлава I в 1253 р. його синові відкрився шлях на празький престол. Зосередження влади в одних руках, до якого прагнув новий король *Пржемисл II Отакар (1253–1278)*, не викликало заперечень у Священній Римській імперії.

У період міжцарів'я у Священній Римській імперії, за Пржемисла II, посилилася боротьба Чехії за приєднання нових територій і вихід до Середземного й Балтійського морів. У результаті протиборства з угорським королем Белою IV Чехія завоювала Австрію, Штірію, Карінтію і Крайну й дістала вихід до Адріатичного моря. Пржемисл II здійснив два походи на північ Європи з метою добитися виходу до Балтійського моря.

Німецькі князі побоювались зміцнення Чеського королівства. Коли Пржемисл II почав претендувати на імператорський трон, німецькі курфюрсти віддали перевагу Рудольфу Габсбургу. Він відібрав у Чехії Австрію, Штірію, Карінтію і приєднав ці землі до власних володінь. Під час війни, яку Пржемисл, не маючи жодних шансів на перемогу, вів проти Рудольфа, 26 серпня 1278 р. його військо зазнало поразки, а сам король загинув.

У країні після загибелі Пржемисла II Отакара запанував хаос. Це дало змогу дворянській опозиції виявити свою силу. Чеська шляхта, очолювана єпископом Празьким, Тобіашем із Бехіне, прагнула захистити інтереси чеської держави й династію Пржемисловичів. У 1282 р. земська управа, за підтримки більшості дворянства, взяла у свої руки владу в країні. Після п'яти років смуту ситуація в країні нормалізувалася. Шляхта обрала королем Вацлав II і разом з ним виступила носієм державної влади.

Вацлав II (1283–1305), залишивши вищих дворян на головних земських посадах, одночасно формував королівський уряд з фінансистів, правознавців, економістів, церковників, фахівців із зовнішньої політики, культури. Король, запровадивши державну монополію на видобуток срібла, збільшив доходи скарбниці, а в 1300 р. видав правовий кодекс. Наприкінці XIII ст. Вацлав II захопив польські землі й 1300 р. коронувався польською короною. Але вже у 1305 р. Польща відокремилася від Чехії.

В 1305 р. Вацлав II помер, а його сімнадцятилітнього сина Вацлава III, який правив усього один рік (1305–1306), убили в Оломоуці. Після цього рід Пржемисловичів за чоловічою лінією перервався.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

У X ст. в чеських землях зміцнюються феодалні відносини й різко зростає кількість феодално залежних селян. Князь вважався власником усіх вільних земель, ґрун-

тів селян, які не потрапили в пряму залежність від феодалів, церковних володінь. земель, наданих у тимчасове користування своїм близьким. Незначна частина земель перебувала у власності громад і окремих феодалів.

Таким чином, князь, очолюючи державу, був верховним володарем землі. Він мав широкі привілеї: право на користування лісами, водами, корисними копалинами, на будівництво замків, карбування монети.

Для управління державою князь мав адміністративний апарат і дружину. Він керував країною через систему ґравів, за якими закріплювалися певні території. Господарська організація спиралася на маєтки князя і поселення, що виконували чітко визначені служби й ремісничі роботи.

Всі податки й повинності з часом перетворилися на феодалну ренту. Вільні общинники ставали залежними — спочатку від князя, а згодом і від інших феодалів. Основну масу феодално залежних селян складала ті з них, які передавались у спадок дітьми.

Селяни, які розоралися, мусили залишати свої ґрунти і оселятися на землі феодала. За право користуватися землею селяни сплачували ренту феодалові й виконували низку повинностей. Окремі селяни несли військову службу у князя. Оскільки ця служба забирала багато сил і часу, селяни за борги часто потрапляли у феодалну залежність.

В XI ст. відбувається диференціація і серед самих феодалів. Поступово виникає прошарок вищої шляхти. Здебільшого — це вихідці з середовища дружинників, які за службу князеві діставали землю з селянами. У нижчій шляхті опинилися вільні вояки, які наділялися за службу королю або великим шляхтичам дрібними володіннями. Унаслідок дарунків князя і магнатів церква поступово перетворюється на значного землевласника.

Наприкінці XI ст. в чеському суспільстві сталися важливі зміни. Заселяються вільні землі, підвищується культура їх обробітку, зростає ефективність господарювання. У XII ст., на відміну від попередніх часів, вільні землі вважалися неабиякою цінністю, оскільки навіть невеликий маєток за рахунок праці селян міг прогодувати феодала. У зв'язку з цим ті, хто служив князеві, намагалися отримати від нього нові ґрунти. Князь зберігав вер-

ховне право на землю і селян, які на ній працювали, проте з часом це право фактично перетворилося на формальність.

У XII ст. в загальних рисах сформувалася васальна система як одна зі складових більш індивідуалізованих прав, привілеїв та обов'язків. За ті чи інші заслуги більшість представників шляхти, що зароджувалася, діставали землю, на ній оселялись і засновували автономні володіння. Оренда землі набувала більшого вноормування, що сприяло виразнішому визначенню васальних відносин (кріпосницької залежності), в які потрапила більшість селян. Проте тривалий час у чеських землях стосунки між князем і шляхтичами, залежними від нього, так само як і стосунки між шляхтичами і простим людом, залишалися не врегульованими. Лише в 1189 р. з'явився статут князя Конрада Отти, де гарантувалося право на володіння чесно одержаними маєтностями й водночас формулювалися загальнообов'язкові правила на випадок, коли б їх потрібно було змінювати. Статут став визначальним етапом на шляху від самовільного відчуження та невнормованої оренди до юридичного впорядкування нових власницьких і соціальних відносин.

З появою феодалної власності на землю з'являється і феодалний імунітет, за яким окремі права і функції центральної влади переходять до власників землі. Спочатку імунітет дістала церква. Світський імунітет поширюється з кінця XII ст. Великі землевласники поступово перетворюються на самостійних можновладців.

У XIII ст. розпочалася багата на події доба економічного розквіту чеської середньовічної держави. Незважаючи на те, що географічне положення чеських земель не сприяло господарському розвиткові й тіснішому входженню в міжнародний ринок, економічний потенціал Чехії та форми господарської діяльності зазнали відчутних змін. Суто аграрний характер економіки переростав у аграрно-ремісницький. Таким чином, припинилося відставання від розвиненіших регіонів Південної та Західної Європи. Позитивну роль у цьому відіграли насамперед певні технологічні й технічні новачки в аграрному секторі. Вирощування сільськогосподарських культур залишалось основним предметом праці й джерелом, з якого селянин харчувався, оскільки система трипільля, яка тоді переважала, гальмувала виробництво м'яса. Як правило, третина угідь засівалася озиминою, ще третина — яровиною, а решта пустувала протягом одного — двох років. Підвищення врожайності забезпечили використання досконалішого плуга та ефективніша культура землеробства. Не слід недооцінювати й той факт, що юридичні норми, за

якими земля здавалася в оренду, стабілізувалися. *Статистика свідчить, що у XIII ст. виробництво сільськогосподарської продукції зросло принаймні у два рази порівняно з попереднім. Завдяки цьому істотно підвищився рівень ринкових відносин, збільшився обіг у торгівлі сільськогосподарською продукцією, що, своєю чергою, зумовлювало подальше поглиблення поділу праці, сприяло розвитку несільськогосподарського виробництва й, нарешті, зростанню чисельності населення.*

Іншим важливим чинником, що мав далекосяжні економічні й політичні наслідки, стало різке зростання видобутку й обробки коштовних металів, насамперед срібла та золота. Попит на них викликав справжню срібну (золоту) лихоманку. Ще в першій половині XII ст. з'явилися багаті срібні копальні на Чесько-Моравській височині, зокрема під Іглавою та Гавличковим бродом. Через кілька десятиліть відкрилася дуже перспективна копальня на Кутній Горі. Прибуток швидко збільшувався й невдовзі чеські землі стали одним з найвідоміших європейських центрів з видобутку дорогоцінних металів.

Третьою визначальною рисою соціально-економічного розвитку XIII ст. стали істотні зміни у складі та густоті населення, в його структурі. У 20-х роках XIII ст. великого розмаху набуває колонізація вільних земель. Ситуацію змінила зовнішня, німецька, колонізація, яка в широкому масштабі більш-менш систематично розпочалася в другій половині XIII ст. Її, безперечно, стимулював розвиток видобувної галузі, що відкривало широкі перспективи для працевлаштування. Німецька колонізація аж ніяк не була насильницькою, оскільки здійснювалася за цілком усвідомленою згодою правителя. Вона не загрожувала обмеженням прав чи гнобленням корінного слов'янського населення. На відміну від інших регіонів, особливо на півночі Європи, куди німці проникали тривалий час, кількома потоками, асимілюючи місцеву людність, у чеських землях колонізація відбувалася інтенсивно, завершившись за життя трьох-чотирьох поколінь. Уже протягом наступного століття чужинський вплив ослаб і демографічна ситуація в Чехії стабілізувалася.

Звичайно, німецька колонізація не просто збільшила людність у досі переважно незаселених районах — вона сприяла їхньому окультуренню. Таким чином, з одного боку, зміцнювалися феодалні відносини, юридично оформлюючись на основі емфітевтичного права, а з іншого — чеські землі зазнавали урбанізації.

Емфітевтичне право, що формально гарантувало спадкову оренду маєтку та землі, яка до нього належала, й точно окреслювало умови оренди (розмір відповідних податків), передуд-

сім застосовувалося у новостворюваних господарствах. Та невдовзі воно набуло загального характеру. В певному сенсі нова юридична форма була вигідною для обох сторін, оскільки усувала свавілля знаті та невпевненість кріпака, й водночас забезпечувала панові регулярний прибуток, що раніше не мало правового оформлення. Основи стосунків правителя і шляхти заклав "Статут Конрада". Емфітевтичне право тепер визначало відносини між шляхтичем і його кріпаком. Таким чином завершилося формування системи феодалних відносин.

РОЗВИТОК ЧЕСЬКИХ МІСТ

Зміни в сільському господарстві й торгівлі в другій половині XII — на початку XIII ст. на чеських землях сприяли підвищенню ролі міст як центрів торгового обміну й ремісничого виробництва.

До XII ст. центрами обміну товарів виступали поселення навколо фортець, а також торгові села. У XIII ст., поряд зі старовинними поселеннями міського типу — Прагою, Оломоуцем, Брно — виникають перші справжні міста. Їх заснував насамперед король. Мешканці міст залишалися підданими, але могли вільно пересуватися й розпоряджатися власним майном. Вони будували міські стіни та укріплення. Міські привілеї узаконювали становище міст як центрів ремесла й торгівлі.

Закладення міст відбувалося на принципах приватного підприємництва. Його здійснював локатор, який забезпечував прибуття нових жителів, розподіл ділянок і будівництво. Локатори робили попередній внесок королю або шляхтичу, на землі яких засновувалося місто. Нові міста споруджувалися за певним принципом: від прямокутної площі в центрі розходилися вулиці — у напрямі до стін і шляхів.

Міщани регулярно сплачували зі своїх ділянок королю чи великому шляхтичу грошовий оброк. Окрім того, король одержував прибуток у вигляді штрафів, здавання в оренду різних посад тощо. Таким чином, закладаючи нові міста король і великі шляхтичі передовсім дбали про власний добробут. Разом з тим у містах король убачав не тільки джерело постійних доходів, а й опору корони на протигагу свавілю можновладців.

Король і феодали були заінтересовані в економічному розвої міст у своїх володіннях. Проте їх не задовольняв відтік кріпаків з сіл до міст. Аби запобігти цьому, вони підтримали переселення до міст іноземних колоністів, головним чином з Німеччини. Такі міста вирізнялися серед інших своїм юридичним статусом або привілеями. У Чехії поширювались нюрн-

берзьке і магдебурзьке право, у Моравії — система привілеїв, що виникла у Відні.

Міське право закріплювало за містами окремі привілеї. Право на проведення регулярних ярмарків, монопольне право на виробництво і продаж ремісничих виробів у певній окрузі; право обов'язкових складів і торгівлі, яке зобов'язувало іноземних купців продавати у певний термін свої товари при транзитному проїзді, тощо.

На першому етапі розвитку міст їхні жителі ще залежали від короля і магнатів, на землях яких стояло дане місто. Водночас вони мали такий рівень особистої і колективної свободи, який дав можливість їм перетворитися на суспільну верству.

Спочатку містами керували представники володаря, здебільшого колишні локатори. Але вже у *другій половині XIII ст. в містах виникли міські ради, до складу яких обиралися багаті городяни. Велику роль у житті міста відігравало загальне віче.*

Серед жителів міст не існувало ані майнової, ані політичної рівності. Той, хто володів у місті ділянкою землі й мав будинок, вважався повноправним мішанином. Із *середовища повноправних міщан незабаром виділився вузький прошарок патриціату. Наприкінці XIII ст. він був здебільшого німецьким, що створювало помилкове уявлення про німецький характер чеських міст. Патриціат зосередив у своїх руках великі багатства, використовуючи доходи від оренди, стягування податків і митних зборів, а також від самої колонізації. Це викликало заздрість шляхти.*

Найчисленнішим прошарком міщан були ремісники, більшість яких становили чехи.

У першій половині XIII ст. в Чехії виникло двадцять міст. Та найбільше їх з'явилося в другій половині XIII ст. — понад 120. Незабаром королівські міста стали розрізняти за іменами засновників чи власників. До королівських міст разом з Унічовим належали Опава (1224), Градец Кралове (1225), Літомержице (1230), Старе Место Празьке (1235), Брно (1240), Іглава (1249), Оломоуц (1253), Чеське Будейовіце (1265), Кутна Гора (1289), Пльзень (1295) та ін.

Заснуванню ряду міст у Чехії сприяв видобуток корисних копалин, зокрема срібла. Наприкінці першої половини XIII ст. було відкрито багаті поклади срібла в районі міст Іглава та Гавличків Брод. Моравія стала регіоном інтенсивної міської колонізації. У другій половині XIII ст. срібну руду знайшли і в інших областях Чехії. Протягом десятиліття виросла Кутна Гора з численним населенням.

Жителі гірничих міст мали значну особисту й колективну свободу. Провід тут перебував у руках кверків — підприємців, які фінансували видобуток руди. Певну роль у цих містах відігравали королівські чиновники, які стежили за видобутком і розподілом продукції: восьма частина срібла належала королю, решту ділили кверк, власник землі та рудокопи, які відразу продавали свою частину кверку. В 60-ті роки XIII ст. в Іграві створено “Кодекс гірничого права”, що став зразком для чеських і моравських гірничих міст. Інший подібний кодекс укладено в 1300 р.

**ПОЛІТИЧНА
СИТУАЦІЯ В ЧЕХІЇ
В ПЕРШІЙ
ТРЕТИНІ XIV ст.**

Після смерті Вацлава III (1306) боротьба за чеський трон не припинялася аж до 1310 р. Чеська шляхта міцно тримала владу у власних руках, підшукуючи кандидатуру на святовацлавський престол. У 1306 р. королем проголошено Генріха Хорутанського (*Каринтійського*). Імператор Священної Римської імперії Альбрехт Габсбург рушив з військом на Чехію, прагнучи посадити на престол свого сина Рудольфа. Генріх мусив залишити престол, королем обрали *Рудольфа Габсбурга (1306–1307)*, який зобов'язався визнати всі привілеї чеської держави і чеської шляхти. Після смерті Рудольфа, за домовленістю з Альбрехтом, чеський престол мав посісти Фрідріх Красивий, його другий син. Кандидатуру Фрідріха підтримували окремі пани й частина патриціату, а також німецьке населення Праги. Противники австрійської партії знову висунули кандидатуру Генріха Хорутанського, який був одружений з сестрою покійного Вацлава III. Боротьба двох угруповань доходила до кривавих сутичок. Нарешті Генріх Хорутанський (1307–1310) сів на престол. Фрідріх Красивий, діставши солідний викуп, відмовився від корони на користь суперника. Можновладці, які посадили на престол Генріха, захоплювали королівські землі й маєтності. Дехто з них домогся права на користування доходами з Кутногорських копалень, що зачіпало інтереси німецького патриціату. Наступні події, зокрема загострення конфлікту між патриціями і можновладцями, викликали невдоволення чеських панів, які перейшли на бік австрійської партії. Генріха вигнали з Празького замку, але незабаром він повернувся з німецьким військом, яке пограбувало місто. Проти Генріха виникла змова.

Пани вирішили одружити Яна Люксембурга, сина німецького імператора Генріха VII, з дочкою Вацлава II й посадити

його на престол. Ян Люксембург прийняв пропозицію і прибув до Праги, а Генріх Хорутанський покинув Чехію. *Ян Люксембург (1310–1346)* видав панам грамоту, в якій зобов'язувався не надавати жодних привілеїв, що обмежували б права і вольності вищого духовенства та можновладців, котрим гарантував особисту та майнову недоторканність. Чеське панство, діставши значні привілеї, тим самим юридично обмежило королівську владу. Король мусив скликати сейм, аби дістати дозвіл на збирання податків. На сеймах керували велика шляхта і вище духовенство. Король скликав також представників міст, щоб домогтися від них додаткових коштів.

Серед чеської шляхти не було єдності. Група можновладців, очолювана Генріхом з Липи, підтримувала короля. Інша група, під проводом Заїца з Вальдека, орієнтувалася на королеву. Після низки сутичок, 23 квітня 1318 р. було досягнуто мирної угоди, згідно з якою усі вищі державні посади король передавав великій шляхті. Таким чином влада панів зміцніла на протигагу владі королівській.

У 1320 р. Ян Люксембурзький покинув Чехію. Перебуваючи за кордоном, він брав участь у європейській політиці й домогся приєднання до Чехії низки нових земель. У 1322 р. його сестра Марія стала королевою Франції. Свого сина Вацлава Ян одружив із сестрою Філіппа Валуа, майбутнього короля Франції.

ЧЕСЬКА КОРОНА ЗА ПРАВЛІННЯ КАРЛА IV

Величезний вплив на історичний поступ Чехії здійснив син Яна Люксембурзького — *чеський король Карл. Період його правління ввійшов у історію під назвою “золота*

доба” На відміну від свого батька, схильного до авантюризму, що майже все життя провів у походах, беручи участь у нескінченних європейських війнах, витратив усі державні кошти й мало не довів Богемію до банкрутства, Карл з самого початку зарекомендував себе прагматичним і ошадливим державцем.

Перебуваючи на троні (1346–1378), Карл основну увагу приділяв вирішенню внутрішньополітичних питань як у самій Чехії, так і у всій імперії. Незважаючи на участь у численних сутичках і конфліктах, він ніколи не вів справжніх війн, намагаючись розв'язувати проблеми дипломатичними засобами, в тому числі завдяки цілеспрямованій шлюбній політиці.

Ставши чеським королем, Карл запровадив цілу низку правових актів, спрямованих на зміцнення своєї влади, повернув короні відторгнуті землі, створив умови для наступу на панську олігархію. Головною становою опорою корони король уважав цер-

ковних феодалів. Він звільнив від податків занедбані монастирі, а свою канцелярію комплектував з освічених, здібних церковних ієрархів. Стимулюючи розвиток міст як центрів внутрішньої та міжнародної торгівлі, Карл водночас прагнув не допустити їх перетворення на самостійну політичну силу, постійно підтримуючи рівновагу між різними міськими стадами.

У своїй діяльності Карл спирався на потужну підтримку свого духівника та вихователя, обраного в 1342 р. папою Римським — Клементом VI. Завдяки папській буллі чеська католицька церква в 1344 р. дістала статус самостійного архієпископства (з 973 р. вона підпорядковувалася Майнцькому архієпископству), до складу якого входили єпископства Оломоуцьке та Літомишльське. Празьким архієпископом був призначений високоосвічений політичний діяч, особистий друг короля — Арношт з Пардубіце.

Після відлучення від католицької церкви імператора Людовіка Баварського та його детронації, *папа Клемент VI сприяв обранню (липень 1346 р.) чеського короля імператором Священної Римської імперії під ім'ям Карла IV (коронований у 1355 р.)*. Тісні контакти Карла з церковними феодалами, папою та католицьким кліром дали підстави його суперникам називати монарха *"понівським королем"*. Водночас, будучи ставлеником папи, Карл ніколи не виступав провідником його політики на континенті, а використовував союз із курією у власних політичних цілях.

Священна Римська імперія германської нації на початку XIV ст. являла собою сукупність роздроблених і позбавлених внутрішньої єдності територій, ядро яких складали старонімецькі землі, а також великі області за Ельбою та вздовж Дунаю, понімечені в ході колонізації. Формально до неї належали держави Північної Італії і Тоскани та Королівство Чехія. Зовнішні й внутрішні кордони імперії постійно змінювалися під час воєн або після династичних шлюбів. За цих умов Карл як імператор мусив піклуватися не про абсолютну владу, а про визнання особистого авторитету, який, на його думку, мав спиратися на могутність Чеського королівства. Карл IV вирішив перетворити Чехію на центр імперії.

Кодифікацію правових норм устрою Священної Римської імперії Карл здійснив у "Золотій буллі" (1356). Вона залишалася ядром імперського законодавства (до скасування в 1806 р.) і ставила Чеське королівство у привілейоване становище. Булла підтверджувала, що імператора мала обирати спеціальна колегія у

складі семи князів-курфюрстів: трьох церковних (архієпископи Майнський, Кельнський, Рейнський) та чотирьох світських (король Чеський, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький). Вибори відбувалися з ініціативи архієпископа Майнського у Франкфурті-на-Майні простою більшістю голосів. Згода папи Римського вимагалася тільки при коронації імператора. Документ закріплював нові князівські привілеї: право на вищий суд, право на видобуток корисних копалин, карбування монет, збирання мита і податків.

“Золота булла” підтверджувала свободу обрання чеського короля в Чеському сеймі у випадку припинення династії, а імператор не міг самостійно призначати чеського короля або змінювати статус Чеського королівства. Йому надавалося право лише затверджувати вже обраного монарха. Підданих Чеського королівства мав судити тільки чеський суд. Чеський король міг придбати землі та маєтності в будь-якій частині імперії, тоді як інші курфюрсти, обрані імператорами, не мали права на придбання в Чехії майна.

За таку спрямованість політики окремі сучасники закидали Карлові IV, що “для чехів він був рідним батьком, а для німців — вітчимом” Насправді причини такого курсу були набагато глибшими.

Особлива увага до Чехії (богеоцентризм) як політичного центру імперії виявилася в намаганні Карла IV підвищити статус Праги. За його правління це місто вважалося не тільки столицею земель Чеської корони, а й центром архієпископства і резиденцією імператора.

В чотирнадцяти спеціальних грамотах (1348) Карл визначав місце Чехії в імперії і підтверджував права, свободи та привілеї чеських королів. У документах визначалися території, що належали до “земель Чеської корони”: Чехія, Моравія, сілезькі князівства, Верхня і Нижня Лужиця. До складу своєї держави Карл включив також Люксембург та маркграфство Бранденбург. У кожній із цих земель існував власний сейм, а рішення Чеського сейму мали обов’язковий характер для шляхти інших земель Чеської корони. Водночас сейм кожної землі мав право висловлюватися стосовно політики й особи монарха, вирішувати внутрішні питання, проте не мав права вести самостійну зовнішню політику.

Проводячи курс, спрямований на зміцнення центральної влади, Карл використовував суперечності всередині шляхетського стану. Однак для того, щоб остаточно приборкати панську олігархію, він заходився розробляти загальночеський законник,

відомий як *“Majestas Carolina”* (*“Велична Кароліна”*). У 109 пунктах цього кодексу правових звичаїв і норм регламентувалися економічні та правові відносини між королівською владою і підданими Чеської корони. Однак на Генеральному сеймі 1355 р. велика шляхта — прихильниця “неписаного права” — провалила прийняття нового кодексу. В проєкті законника прагнення Карла остаточно централізувати владу зайшли надто далеко, тоді як історичні умови для їх здійснення ще не виступили.

Політика Карла IV сприяла економічному зміцненню Чехії. В цей період тут активно розвиваються хліборобство, тваринництво, вирощування хмелю, зростають обсяги видобутку корисних копалин тощо. Влада забезпечувала стабільне функціонування річкових та наземних шляхів сполучення.

Особливу увагу Карл IV приділяв розвитку освіти, науки та культури, вважаючи їх вагомим політичним протидією зазіханню шляхти на владу. Саме знання й освіченість (сам Карл володів п'ятьма мовами), на його думку, створювали міцні підвалини не тільки для системи управління суспільством, а й для процвітання чеських земель узагалі. У 1348 р. в Празі був заснований університет — перший у Священній Римській імперії. Все це вело до того, що католицька церква втрачала монополію на освіту, яка відтепер ставала доступною і для світських осіб. Університет від самого початку свого функціонування вирізнявся певною демократичністю, а відносна свобода академічних дискусій сприяла розвитку передових ідей, формуванню у людській свідомості критичного ставлення до навколишнього світу.

До Празького університету запрошувалися провідні європейські вчені, завдяки чому тут не тільки викладалися навчальні предмети, а й виникло підґрунтя для проведення досліджень у галузі точних і природничих наук: астрономії, математики, медицини. Підвищився рівень шкільної освіти. Тільки в Празі налічувалося 25 шкіл. Школи існували в кожному королівському місті. Карл IV піклувався про розвиток мистецтва, літератури та музики, зібравши в Чехії кращі культурні сили Європи.

За сприяння монарха розвивалося красне письменство, особливо історична проза. Так, для написання історичних хронік імператор особисто добирав літераторів і складав план твору: до хроніки Беніша Крабіце і Пржібіка Пулжави він додав “Святоацлавську легенду” та власну “Автобіографію”

За правління Карла IV у Празі було побудовано нові собори, палаци та мости через Влтаву. В чеських землях розвива-

лися музика й театр. Значні здобутки були у книговидавничій справі та інших сферах культурної діяльності.

Таким чином, за часів правління Карла IV Чехія сягнула вершини своєї могутності. Однак у багатогранній діяльності імператора були не тільки позитивні моменти. Вже у 60-х роках XIV ст. помітним стає гальмування економічного розвитку чеських земель, причиною якого були об'єктивні закономірності, притаманні феодальному способу виробництва. Наприкінці правління Карла IV в країні загострилися соціальні суперечності. Імператор був надзвичайно обдарованою людиною, високоосвіченим, розумним політиком, проте йому, як і іншим середньовічним володарям, були притаманні підступництво, віроломство й цинізм. До останніх днів життя вищим законом для нього залишалися державні та династичні інтереси, заради яких він був готовий на все.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. Москва, 1985.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Козьма Пражский. Чешская хроника. Москва, 1962.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V в. — 1648). Москва, 1993.

Сказания о начале чешского государства в древнерусской письменности. Москва, 1970.

Тржештик Д., Достал Б. Великая Моравия и зарождение чешского государства // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.). Москва, 1991.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Хроповский Б. Славяне. Историческое, политическое и культурное развитие. Прага, 1988.

Dějiny zemi Koruny Českě. D. I. Od příchodu slovanů do roku 1740. Praha, 1997.

Čapka František Dějiny zemi Koruny Českě v datech. Praha, 1998.

Лекція

9

ГУСИТСЬКИЙ РУХ. ЗАНЕПАД ЧЕСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

- Криза чеського суспільства та зародження гуситського руху
- Гуситська революція та гуситські війни
- Суспільно-економічний розвиток Чехії
- Чеські землі під владою Габсбургів. Повстання станів 1620 р.
- Чеська середньовічна культура

КРИЗА ЧЕСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАРОДЖЕННЯ ГУСИТСЬКОГО РУХУ

Кризові явища, які стали проявлятися в Чехії вже з останньої третини XIV ст., були наслідком загального економічного занепаду в країнах Західної Європи. Криза в економіці, що набула особливо гострого характеру на зламі XIV–XV ст.,

мала далекосяжні соціальні наслідки для Чеського королівства. Йдеться насамперед про глибоку диференціацію суспільства: від селян і феодалів до духовенства й жителів міст.

Селяни поділялися на заможних (седляків) і бідноту (холупників). Вони не були власниками землі, а лише утримували свої наділи й мусили відробляти панщину, сплачувати натуральний і грошовий оброки, певну кількість різних податків. Селяни підлягали суду господаря-феодала, який жорстоко карав за найменшу провину. Фактично влада феодала над селянином була необмеженою.

Населення чеських міст поділялося на патриціат (складався з німців), який тримав у своїх руках усе управління та суд; бюргерство, об'єднане в цехи й представлене чехами; бідноту, яка становила майже половину населення.

Пануючим класом Чехії були феодали, серед яких багатством і могутністю вирізнялися церковні ієрархи. Католицька

церква володіла третинною всіх земельних угідь (половиною всіх земель узагалі). Основним джерелом її прибутків були селянські повинності. Крім того, вона отримувала від усіх верств чеського суспільства “десятину”, а також гроші від миян за відправлення обрядів. До світських феодалів належали також магнати й рицарська шляхта. Магнати прагнули обіймати високі державні посади й протистояли королівській владі.

Кількість шляхетських родів сягала кількох тисяч. Всі вони господарювали у своїх невеликих володіннях і мали досить скромні прибутки. Існував також прошарок зовсім збіднілих рицарів, які втратили свої володіння й заробляли на життя військовою службою. Незважаючи на те, що магнати і шляхта мали однакові права та привілеї, останні посідали дургорядні позиції в суспільстві.

Криза, що охопила Чехію, вкрай загострила відносини між усіма класами та верствами суспільства. Селяни прагнули позбавитися нещадної експлуатації феодалів; бюргерство — звільнитися з-під влади патриціату й набути власних прав; міська біднота була готова до найрадикальніших змін у суспільстві, щоб поліпшити своє злиденне становище; дворянство боролось з магнатами за землю, привілеї та владу. Водночас у чеському суспільстві зростало невдоволення політикою Римської курії і діяльністю католицького кліра. Представники різних станів прагнули не лише звільнитися від надмірних церковних поборів, а й при нагоді поділити церковне майно. Отже, на зламі XIV—XV ст. стали проявлятися й загострюватися кризові явища в економічній, політичній та церковній сферах життя чеського суспільства, всі прошарки та класи якого прагнули змінити суспільно-політичний лад, реформувати церкву, а також відстояти національну гідність, звільнивши країну від засилля німців.

Суспільно-економічні суперечності в Чехії викликали протест, який в умовах того часу міг проявитися тільки в релігійній формі. Римо-католицька церква, яка була чи не наймогутнішою структурою в країні, проявляла себе як регресивна сила, що гальмувала суспільний розвиток. Опозиційною силою щодо католицизму виступало передусім чеське бюргерство, яке прагнуло “дешевої церкви”. Ця опозиція мала яскраво виражений національний характер, оскільки спрямовувалася проти засилля привілейованого німецького духовенства й патриціату. Союзником бюргерства виступало також чеське селянство, яке нещадно експлуатувалося німецькими церковними й світськими феодалами. Оскільки критика католи-

цизму пов'язувалася з вимогами секуляризації церковних земель, вона дістала підтримку королівської влади, чеських магнатів, шляхти й рицарства.

З критикою політики католицької церкви вже в другій половині XIV ст. виступило чеське духовенство. Так, Міліч з Кромержижа (1320—1374) у своїх проповідях чеською мовою сміливо викривав вади духовенства: користолюбство, розбещеність, невігластво, здирицтво та ін. Він критикував справжніх винуватців розбещення церкви й підготував власну програму “виправлення” суспільства. Критика католицизму була підхоплена магістром Празького університету — Матвієм з Янова (1350—1394), який у своїх працях обґрунтував необхідність церковної реформи. В 1391 р. у Празі була заснована Віфлеємська каплиця. У проповідях, які читалися тут лише чеською мовою, викривалися зловживання католицької церкви.

У Празькому університеті відбувалися диспути, на яких обговорювалися питання реформації католицької церкви. За необхідність змін виступали чеські магістри—послідовники вчення (забороненого Римською курією) відомого реформатора, професора Оксфордського університету Д. Вікліфа (1320—1384). Однак антивікліфісти (здебільшого німецькі професори) у 1408 р. домоглися заборони вивчення праць реформатора-англійця.

Серед прихильників Д. Вікліфа був і магістр Празького університету Ян Гус (1371—1415). Незважаючи на своє селянське походження, він успішно закінчив університет у Празі й був посвячений у сан священника й призначений проповідником Віфлеємської каплиці. Так Ян Гус дістав можливість впливати не лише на студентів університету, а й на інші верстви населення Праги, внаслідок чого його діяльність набула для Чехії дійсно національного значення. А оскільки Я. Гус своїм бездоганно праведним життям, глибоким релігійним нахненням і прагненням повернути церкві її первозданну чистоту вирізнявся серед інших священнослужителів, його вплив на маси постійно зростав. Ім'я проповідника стало відомим далеко за межами столиці. Більшість чеського населення вважала Яна Гуса своїм духовним пастирем і була готова на жертви заради його вчення. Виступаючи з критикою римо-католицької церкви та папства, Я. Гус указував на те, що спасіння людини визначається волею Божою й не потребує армії священнослужителів. Протиставляючи Римську курію й католицький клір діяльності Ісуса Христа та перших християнських громад, Я. Гус доводив, що папа Римський не може бути “на-

місником Бога на землі”, а тому існування очолюваної ним церковної ієрархії безпідставне. Твердження Я. Гуса про необхідність створення чеської церкви, підпорядкованої лише королю, підірвало авторитет папства. Моральні норми для визначення належності до християнства, сформульовані Я. Гусом, стали потужною зброєю в руках реформаторів церкви.

Король Чехії Вацлав IV (1378–1419), позбавлений у 1400 р. імператорського трону, підтримував із політичних міркувань прихильників реформації, а більшість чехів — лінію монарха. За умов, коли німецьке населення вважало, що всі чехи стали еретиками, чеські магістри почали домагатися реформи Празького університету. Вацлав IV підписав Кутногорський декрет (1409), згідно з яким німці в університеті позбавлялися своїх привілеїв. Тоді німецькі магістри, бакалаври й студенти залишили Прагу й подалися до новозаснованого університету в Лейпцигу. Празький університет став центром діяльності прихильників Реформації.

Перебуваючи у вигнанні (1408) Я. Гус написав ряд творів, де висловив думки, що стали основоположними для всіх наступних церковних реформаторів: Священне Писання має бути єдиною основою в справах віри та християнських обрядів; індульгенція (куплені за гроші папські відкупні грамоти від гріхів) не може мати ніякого значення без справжнього покаяння грішника; духовенство необхідно позбавити церковного майна; світська влада папи незаконна; безгрішність папи навіть у вирішенні церковних питань — не безумовна; причастя мирян під обома видами* допустиме; основну роль у справі спасіння мала відігравати особиста переконаність.

Вчення Яна Гуса полягало в тому, що наявний порядок у церкві необхідно змінити, а люди мають повернутися до того життя, яке заповідав Христос, у суспільстві не повинно бути несправедливості, експлуатації та безморальності. Засоби досягнення накресленої мети, на думку Я. Гуса, мають бути мирними, але можливе й застосування сили. Невдовзі архієпископ Празький заявив, що висловлювання реформатора підбурюють до несправедливих дій, а тому підпадають під суд інквізиції. Папа Римський видав буллу на його прокляття.

Ідеї Реформації, що дедалі більше поширювалися в чеському суспільстві, стали проявлятися і в конкретних ситуаціях. Так, приїзд представників папи для продажу індульгенцій (1412) викликав масові виступи пражан. Власті стратили трьох

* Згодом прихильників причастя під обома видами стали називати “утраквістами”

міщан, а Я. Гус був підданий анафемі. Він мусив залишити Прагу, оскільки місту загрожував інтердикт. Ян Гус відтепер мав вибирати: припинити чи продовжувати свою реформаторську діяльність. Саме так постало питання, коли в 1414 р. його запросили на церковний собор у Констанці. Я. Гус майже без вагань погодився, підкреслюючи цим рішенням, що не збирається відступати від свого вчення, в якому закликав усіх: "Шукай правду, слухай правду, навчайся правді, люби правду, дотримуйся правди, захищай правду аж до смерті, бо правда звільнить тебе від гріха, від чорта, від смерті душі, і нарешті, від смерті вічної".

Знехтувавши власною безпекою, Я. Гус вирушив до Констанци, де виправдалися найгірші побоювання його друзів. Я. Гуса засудили наперед і позбавили можливості вести дискусію. Йому було запропоновано: зректися свого вчення або вмерти. Коли на третьому засіданні він відмовився зректися, імператор Сигізмунд (Жигмонд) наказав судити Я. Гуса як еретика. Після обряду позбавлення священницького сану (6 липня 1415 р.) він був засуджений до спалення. Під час страти він молився за себе й за своїх ворогів. Невдовзі за вироком інквізиції загинув на вогнищі і його друг Ієронім Празький.

ГУСИТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ

Звістка про мученицьку смерть Я. Гуса викликала в Чехії хвилю обурення й посилювала реформаторські прагнення суспільства. В країні розпочалася справжня революція: люди захоплювали церковні

землі, виганяли з храмів католицьких священників і замінювали їх на прихильників гусизму, які стали здійснювати відправи по-новому: причащаючи всіх обома видами (вином і хлібом). Раніше так причащалося тільки католицьке духовенство, що вважалося ознакою його привілейованого становища. На захист Я. Гуса виступили викладачі та студенти Празького університету, а від імені різних верств населення була складена "Демократична петиція" (вересень 1415 р.).

Налякані масштабом народного руху чеські католицькі магнати, міський патриціат, римо-католицький клір та імператор Сигізмунд об'єднали свої зусилля для наступу проти гуситів, стали піддавати гонінням гуситських священників, призначати на державні посади лише противників реформ. У відповідь процесія радикально налаштованих гуситів, очолювана священником Я. Желівським, рушила до Новоместської ратуші, вимагаючи звільнення ув'язнених однодумців. А ко-

ли власті відмовилися виконати цю вимогу, натовп захопив будинок ратуші й розправився з представниками влади. Невдовзі повсталі пражани обрали нову міську раду.

Ці події започаткували *гуситську революцію (1419–1471)*, в якій необхідно виділити основні етапи: *1419–1437 рр. — Гуситські війни; 1437–1471 рр. — період розвитку трансформованого чеського суспільства й прагнення до компромісу з навколишнім світом.*

Король Вацлав IV змушений був визнати зміну влади. Прага перетворилася на революційний центр країни. Після раптової смерті Вацлава IV (16 серпня 1419 р.) на чеський трон став претендувати Сигізмунд (Жигмонд) Люксембург. За цих умов поміркований табір гуситів (переважно представників заможних прошарків), готовий до компромісу з католицьким кліром та німцями, наприкінці серпня підготував вимоги до Сигізмунда, після виконання яких помірковані гусити погоджувалися визнати його чеським монархом:

- 1) гарантія причастя мирян обома видами (*sub utraque*);
- 2) свобода “закону Божого” або богослужіння;
- 3) секуляризація церковного майна;
- 4) визнання нової влади в Празі.

Ці вимоги стали відомі як програма “Празьких артикулів”.

Згодом поміркованих гуситів стали називати “утраквістами” (каліхстинами*), або чашниками. Захищаючи національні інтереси утраквісти вимагали заборонити іноземцям не лише обіймати в Чехії державні посади, а й купувати нерухоме майно.

Однак радикальні сили прагнули до подальшого розвитку революції. В середині жовтня 1419 р. Прагу наповнили тисячі селян, які прибули до міста з різних регіонів Чехії. Тоді противники реформації захопили Празький Град і Малу Страну й розмістили там свої війська. У відповідь гусити 25 жовтня зайняли Вишеград. Королева Софія мусила втікати з Праги. Й хоча невдовзі було укладено перемир'я, революція продовжувала свою переможну ходу.

В 1419–1421 рр. гуситська революція сягнула свого найвищого розмаху. За ініціативою радикальних елементів у Чехії швидко виникли нові центри гуситського руху: Градец Кралове, Пльзень. У червні 1419 р. на пагорбі Табор з усіх куточків країни зібралися майже 40 тис. гуситів, які чекали на друге пришествя Христа. Зрозумівши, що їхні сподівання марні, гусити захопили місто Сезимово Усти (лютий 1420 р.), де створили общину — прообраз рівноправного суспільства. Оскільки

*Callix — келих (чаша).

ки географічне положення міста не могло забезпечити його успішного захисту, гусити вибрали інше місце, де побудували добре укріплену фортецю під назвою Табор.

У Таборі виникла комуна — “товариство братів і сестер”, де була зроблена спроба ввести спільність майна. На вулицях стояли діжки, куди всі, хто приходив до міста, складали своє майно для спільного користування. Діяло правило: “В Таборі немає ані “мого”, ані “твого”, але всі мають порівну, в усіх все завжди має бути спільним, і ніхто не має права мати щонебудь для себе одного”. Населення Табора ділилося на “общину працюючих вдома” та “общину працюючих на ратному полі” Послідовники Я. Гуса — “таборити” — у своєму вірванні відкидали все, на що не було прямих посилань у Священному Писанні: поклоніння іконам і мощам, різні церковні обряди, вчення про чистилище.

У селянсько-плебейському осередку таборитів не було єдиних програмних вимог з питань перетворень суспільства. Однак більшість із них вимагали скасування всіх феодальних поборів, оброків і панщини. Вони виступали за ліквідацію станових привілеїв, вважаючи всіх людей рівними. Самих себе таборити називали “братами і сестрами” Саме з цього осередку вийшли найушлавленіші гуситські вожді — Ян Жижка, Прокоп Великий, Прокоп Малий.

У 1419–1437 рр. у Чехії тривали гуситські війни, в яких, з одного боку, чеським реформаторам протистояли захисники католицького кліру та чеські магнати, а з іншого — чехигусити вели боротьбу проти католицької реакції, очолюваної Римською курією, та іноземних інтервентів.

Утраквісти були готові на певних умовах визнати королем Сигізмунда Люксембурга, який вирішив силою зламати опір чеських “єретиків”. Благословення на початок хрестового походу надійшло від папи Римського Мартина V (1417–1431) у березні 1420 р. Вже наприкінці червня численне військо Сигізмунда підступило до Праги. На горі Вітков 14 липня 1420 р. сталася вирішальна битва, в якій на допомогу пражанам прийшли таборити. Військо під проводом Яна Жижки (бл. 1360–1424) завдало поразки хрестоносцям і змусило їх відступити. В битві яскраво проявився полководницький талант таборитського ватажка. Ян Жижка походив з родини південночеських дрібних шляхтичів. Усе життя він займався військовою справою й дослужився до чину гетьмана (капітана) королівської охорони. Дотримуючись досить поміркованих поглядів, Я. Жижка не поділяв вимог радикального селянсько-плебей-

ського осередку таборитів. Навесні 1420 р., коли таборитів очолили чотири гетьмани-шляхтичі, які не поділяли хіліастичних уявлень, представники радикалів, очолюваних проповідником Мартинеком Гускою, були оголошені порушниками порядку й дисципліни. В подальшому, із загостренням стосунків між поміркованими і радикалами, Я. Жижка нерідко вдавався до крайніх заходів — фізичного знищення радикалів-таборитів. Все це призвело до ліквідації революційно-плебейської комуни.

Незважаючи на свою поразку, Сигізмунд після коронації у соборі Св. Віта став чеським королем. Проте уже в червні 1421 р. на сеймі в місті Чеслав він був позбавлений чеської корони. Сейм проголосив “чотири празькі артикули” земськими законами. Другий хрестовий похід, який розпочався наприкінці серпня під керівництвом Сигізmunда, як і перший, закінчився повним розгромом хрестоносців у січні 1422 р.

Водночас і в стані гуситів посилювались розбрат і чвари. В березні 1422 р. в Празі загинув один із найпослідовніших прихильників Я. Гуса — Я. Жилівський; із його загибеллю завершився радикальний період гуситської революції.

Новий етап революції ознаменувався відходом Я. Жижки від Табора (1423), а також початком війни між гуситами і чеськими католиками. Доки гуситські війська очолював Я. Жижка, вони завжди перемагали. Після його смерті (1424) розстановка сил у Таборі гуситів різко змінилася.

Після позбавлення Сигізmunда чеської корони на сеймі в Чеславі влада у країні перейшла до так званої Адміністрації. До її складу входили: по п'ять представників від магнатів, шляхти й рицарства і десять — від міст (у т. ч. двоє таборитів і четверо пражан). Залучення представників міст до керівництва державними справами було не лише визнанням їхнього значення, а й важливою віхою в історії чеських земель.

По суті чеські міста виступали як головна рушійна сила гусизму, саме з них надходили потужні імпульси цього руху. В 1421 р. у Празі був утворений Великий союз, до якого в період найбільшого свого піднесення входили понад 20 королівських і феодальних міст Центральної та Східної Чехії. Водночас у південних та західних чеських землях навколо Табора виник ще один союз, до якого ввійшли сім міст. Однак згодом у Празі й у Таборі (зокрема після того, як останній покинув Я. Жижка), після певного перегрупування сил відбулися суттєві зміни. На сході Чехії, в Хебі, утворився новий міський союз, спрямований проти Празького. Водночас гуситів про-

довжували підтримувати багато чеських королівських міст, за винятком таких як Пльзень, Чеське Будейовіце та деяких інших. Незважаючи на зусилля католицької реакції, придушити гуситський рух та приборкати "еретичну" Чехію не вдалося. 1426 р. головним гетьманом таборитів став Прокоп Голий (Великий) (1380–1434) — представник поміркованого крила таборитів. Виходець із патриціанської родини, він закінчив університет, мав неабиякі військові й дипломатичні здібності. Новий гетьман очолив гуситську Чехію в нелегкий час. У червні 1426 р. відбувся третій хрестовий похід під проводом саксонського курфюрста. Він, як і попередні, завершився поразкою, воєнні дії були перенесені за межі Чехії. Невдалим виявився й наступний — четвертий — хрестовий похід. Зосереджені поблизу гори Тахов, війська хрестоносців при наближенні таборитів на чолі з Прокопом (серпень 1427 р.) просто розбіглися. Гусити розгромили також загоны союзу чеських магнатів.

Перемоги над чеськими прибічниками католицизму й хрестоносцями дали змогу гуситському війську перейти в 1428–1433 рр. від оборонної тактики до наступальних дій. У цей період окремі гуситські загоны здійснили ряд походів до сусідніх країн. Під час цих воєнних експедицій гусити вели активну пропаганду своїх ідей серед населення. Проте й вороги гуситизму не припиняли спроб знищити ненависний їм рух. Так, улітку 1431 р., з благословення папи Римського розпочалася підготовка до чергового хрестового походу. До Чехії майже з усієї Європи прибували рицарі та шукачі пригод. 14 серпня 1431 р. під Домажлице армія хрестоносців підступила до гуситських військ. Проте й цього разу хрестоносці не зважилися вступити в бій, і кинулися втікати. Варто зазначити, що й наступальні операції гуситів не відзначалися оригінальністю, проте в оборонній тактиці їм не було рівних.

Під час походів гуситів до сусідніх країн наочно виявилася обмеженість реформаторського руху. Гуситизм здобув підтримку переважно в Чехії, тому противники реформації ототожнювали його виключно з чехами. Але насправді, як критично-реформаторський, а відтак і революційний рух, гуситство ніколи не обмежувалося лише чеським середовищем. Серед його прихильників було чимало іноземців, зокрема німецький священнослужитель і політик Мікулаш із Дрездена, відомий дипломат — англієць П. Пейн та ін.

Заручившись підтримкою королівської влади й особисто короля Сигізмунда Римська курія доклала всіх зусиль для ізо-

ляції Чехії, неодноразово піддавала гуситів прокляттю. Зокрема, вдалося ізольовати Празький університет від інших європейських університетів. Громадськість країн, що межували з Чехією, була налаштована здебільшого антигуситськи. Цьому, зрештою, сприяла й поведінка самих гуситів, які іноді не дуже замислювалися при виборі засобів досягнення своєї мети.

Після невдалого хрестового походу 1431 р. чеський католицький клір запропонував гуситам розпочати переговори. Проте відверто вороже ставлення до гуситів на соборі в Констанці не викликало ентузіазму в гуситського проводу на чолі з П. Голім. Нове запрошення взяти участь у роботі Базельського собору надійшло влітку 1431 р. Згоди вдалося досягти тільки після досягнення домовленостей про надання гуситам певних гарантій стосовно того, що в дискусіях до уваги братиметься (як “третейський суддя”) лише текст Біблії, а також практика ранньохристиянських общин та церковної організації того періоду.

У січні 1433 р. в Базелі розпочалися слухання (окремі статті обговорювалися кілька місяців). Однак консенсусу досягти не вдалося й собор припинив свою роботу. Відсутність результатів не влаштувала обидві сторони. Було вирішено продовжити переговори в Празі. На Базельському соборі представники Римської курії намагалися скористатися з відсутності єдності та чварами між різними гілками гуситського руху, й досягти послаблення гусизму. Це їм зрештою вдалося. У той час, коли радикальні гусити (таборити) не бажали поступатися своїми вимогами, помірковані виступали лише за “чашу”, нехтуючи іншими пунктами. Так утворилася т. зв. “панська коаліція” чашницької та католицької шляхти, яка почала готуватися до вирішальних битв. *Гусити на чолі з П. Голім 30 квітня 1434 р. поблизу містечка Ліпани (в районі Праги) зазнали поразки від армії “панської коаліції”.*

Результати битви відкривали шлях до компромісу: делегати церковного собору визнали причастя під обома видами, проте інші статті прийняли із застереженням. З цим рішенням погодилися помірковані утравкісти, особливо коли Сигізмунд запевнив їх, що ресекуляризації церковного майна не відбудеться й церкві не повернуть відібрані маєтності. Ця угода дістала назву “Базельських (Празьких) компактатів”, які урочисто проголосили на сеймі в Іглаві 5 липня 1436 р. Згодом їх схвалив Сигізмунд, який підтвердив також цілу низку інших земельних прав і привілеїв. На сеймі в Іглаві Сигізмунда було

проголошено чеським королем. Після його смерті (грудень 1437 р.) припинила своє існування й Люксембурзька династія, а чеський престол залишився вільним.

З прийняттям *“Базельських компактатів”* і легалізацією гусизму Чехія стала своєрідним острівцем віротерпимості серед християнських країн Заходу. Чехія провіщала майбутню Реформацію, однак ще тривалий час залишалася ізольованою, оскільки офіційна церква вважала її небезпечним розсадником ересі.

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕХІЇ

Отже, реакції не вдалося подолати гусизм, хоча він усе ж не перетворився на широкий європейський рух. Ця обставина своєрідно позначилася на подіях наступних десятиліть.

Безперечно, спустошливі війни, вторгнення іноземних загарбників паралізували економіку країни, руйнували як внутрішній ринок, так і торговельні зв'язки із зарубіжжям. Проте у другій половині XV ст. ситуація поступово нормалізувалася. Повновлювалися традиційні ділові відносини (як внутрішні, так і зовнішні), у містах пошавилася торгівля, відновлювалися ремесла. У 60-х роках XV ст. відновився і навіть зріс видобуток срібла на Кутній горі. У 20-х роках XVI ст. відкрилася ще одна копальня — Якимовська, де згодом почали карбувати срібний якимовський талер. З роками його вага збільшилася настільки, що він став однією з найавторитетніших грошових одиниць на континенті. У другій половині XV ст. пошавилася інвестиційна діяльність. Минуло лише кілька десятиліть, і майже в усіх містах завирувало будівництво. Мурувалися чи перебудовувалися міські вали, костели, рагуші, брами та вежі.

Гуситський рух не вплинув ані на юридичні норми господарської діяльності, ані на виробничі відносини. Водночас майнові та соціальні відносини зазнали відчутних змін, унаслідок чого відбулися зміни і в соціальній структурі суспільства.

Однією з найпомітніших ознак у суспільному житті стало піднесення міст, які відігравали важливу роль у революційних подіях. Це піднесення мало відповідні політичні наслідки. Духовенство поступово втрачало риси феодалного стану. Водночас міста, як “третій стан”, слідом за панамі та рицарями, почали втручатися в політику. Все це створювало передумови для нових конфліктів, що дали про себе знати на зламі XV—XVI ст. Перші два стани були заінтересовані в обме-

женні економічних і політичних прав міст, і значною мірою досягли цього при кодифікації земельного права за короля Владислава II (1471–1516). У 1500 р. він видав земельний статут (*“Законник Владислава”*). На думку представників міст, їхнім правам і вимогам у цьому документі не було приділено належної уваги.

Тривалій суперечці в чеському суспільстві у 1517 р. було покладено край з прийняттям чеським сеймом Святовацлавської угоди. Шляхта визнала статус міст як третього земельного стану та їхню автономію у судових справах, водночас позбавивши міста певних господарських привілеїв. Міські ринки проголошувалися вільними, а отже, відкритими для товарів, вироблених на підприємствах шляхтичів.

Після 1440 р. шляхта в Чехії здійснювала адміністративні функції за посередництва регіональних з'їздів, що заміняли собою державну владу. У Центральній та Східній Чехії поступово сформувався союз місцевих адміністрацій, який у 1444 р. очолив Іржі Подебрад. Його вплив з часом зростав і в 1448 р. він проголосив себе “адміністратором королівства”, а 1452 р. приборкав своїх суперників – рід Рожебероків із Південної Чехії. *Навесні 1458 р. І. Подебрада був обраний чеським королем (1458–1471)*. Оскільки в Європі нового монарха вважали “гуситським королем” країна потрапила в міжнародну ізоляцію. Вийти з неї новому монархові вдалося значною мірою завдяки прихильності короля й імператора Священної Римської імперії Фрідріха III, а також укладенню угоди з династією Ягеллонів. Водночас І. Подебрад намагався утримати гуситство в рамках поміркованості. Він рішуче протидіяв проявам таборитського радикалізму й діяльності поміркованого продовжувача гуситських традицій Петра Хельчицького (1390–1460).

Дрібний шляхтич із Південної Чехії, П. Хельчицький наприкінці 20-х років XV ст. прибув до Праги, ставши свідком і учасником революції. Згодом він почав популяризувати власні ідеї, суть яких полягала в поверненні до “євангельської простоти” й “біблійської правди”, які для нього були єдиним критерієм правдивого християнського життя. З цих позицій він оцінював погляди Вікліфа, Гуса й інших тогочасних критиків католицької церкви, причому своєю рішучістю, безкомпромісністю, зокрема, в соціальних уявленнях, багато в чому випереджав їх. Будь-які нерівність і панство він засуджував як “людські викривлення”, що зіпсували й скаламутили первісний християнський ідеал.

Критичний пафос П. Хельчицького був нерозривно пов'язаний з абсолютизованим непротивленням злу насильством. Він відкидав будь-яке насильство (навіть якщо йшлося про самозахист), вважаючи його атрибутом поганства, до якого справжній християнин ніколи не вдаватиметься. Помірковану неслухняність він може проявляти лише в тих випадках, коли розпорядження властей суперечать заповідям Ісуса Христа. П. Хельчицький відкидав збройний опір гуситів як неадекватний і неприйнятний засіб досягнення морального й суспільного відродження. Він добре усвідомлював, що за тогочасних умов християнські ідеали не могли здобути широкого визнання, оскільки, на його думку, справжніх християн завжди обмаль.

Ідейні концепції П. Хельчицького сприяли виникненню т. зв. "зразкових християнських громад", які склалися з прихильників істинно християнського життя. В 60-х роках XV ст. послідовники П. Хельчицького створили у Східній Чехії перші громади — "братські товариства". Незважаючи на переслідування та утиски кількість товариств "Чеських братів" продовжувала зростати, а їхня діяльність набувала дедалі більших масштабів. Репресії властей проти прихильників ідей П. Хельчицького змусили їх перебратися до Моравії. Тут виникли нові осередки товариств, до яких вливалися здебільшого вихідці з низів. Зрештою у 1490 р. на загальному зібранні представників громад (синоді) вимогу бідності як обов'язкової умови для членства у товаристві було скасовано. Це відкрило доступ до товариств дворянам та міщанам.

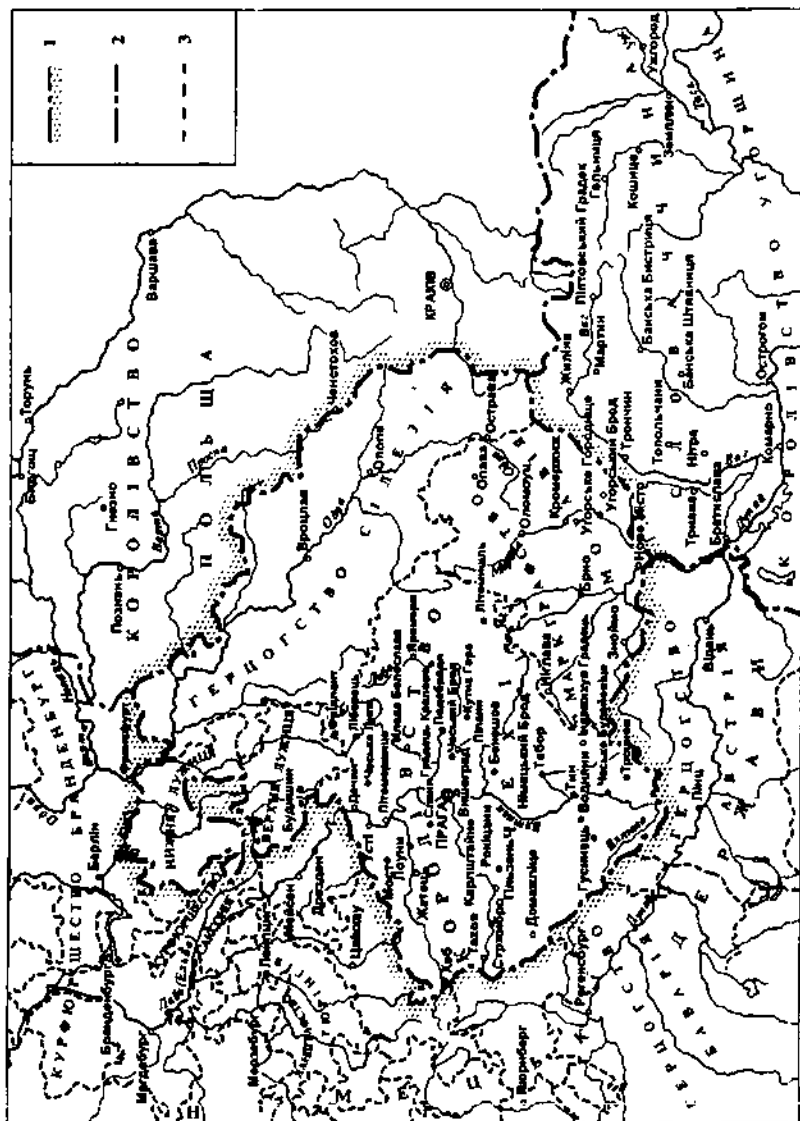
Король Подебрад не встиг завершити централізацію країни. Після його смерті (1471 р.) чеська знать віддала перевагу королям польської династії Ягеллонів. У 1487 р. сейм ухвалив закон, згідно з яким селяни позбавлялися права переходу до інших власників, їм заборонялося також оселятися в містах без дозволу феодала. Селянство виступило проти запровадження цих законів. Найбільшими за своїм розмахом були селянські повстання в 1494 р. в Літомержицькому краї (Моравія). За підтримки королівської влади феодали розпочали наступ на права міст. Наприкінці XV— на початку XVI ст. суперечності між феодалами і містами призвели до збройних сутичок. Міське керівництво змушене було піти на угоду з феодалами.

У чеських землях зростала соціальна напруженість. У 1517 р. вибухнуло повстання селян, яке охопило Північну й Східну Чехію. Водночас повстали робітники ряду металургійних підприємств і шахт. Під впливом народного руху представники

Чехія та

Словацьчина в XIV—XV ст.

- 1 — кордони земель
Чеської корони в
другій половині
XIV ст.; 2 — кордони
держави на 1400 р.;
3 — кордони фео-
дальних земель

міського патриціату і феодали в тому ж році уклали угоду, згідно з якою міста відмовилися від привілеїв на виробництво пива, а феодали визнали за ними право брати участь у сеймі.

Певний відгук у чеських землях мали події Селянської війни в Німеччині. Так, у квітні-травні 1525 р. спалахнули повстання в селах і містах Західної Чехії. Повстанці підтримували зв'язок із гірниками Саксонії та прихильниками Т. Мюнцера. У Північній Чехії заворушення селян і міського плебсу мали тісний зв'язок із селянсько-плебейським рухом у Верхній Австрії. У ході боротьби селяни як Чехії, так і Німеччини висували вимоги скоротити панщину, ліквідувати всі форми особистої залежності, зберегти общинні права на ліси та ріки. Бюргерство вимагало скасування податків на пиво і права вільного найму робочої сили, а плебс — підвищення оплати праці.

**ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ
ПІД ВЛАДОЮ
ГАБСБУРГІВ.
ПОВСТАННЯ
СТАНІВ 1620 р.**

У результаті перемоги турків-османів у битві при Мохачі (1526) значну частину Угорщини було приєднано до Османської імперії. Трансільванія (Семіграддя) потрапила у васальну залежність від Порту, а словацькі землі опинилися пер-

ед безпосередньою загрозою завоювання. Небезпека турецької окупації зросла також для Австрії та Чехії.

В австрійських землях у цей період відбулася централізація державного управління, тоді як у Чехії, Угорщині та Польщі спроби централізувати державу наприкінці XV ст. зазнали невдачі. Габсбурги виступали як захисники народів Південно-Східної та Центральної Європи від османської загрози. Зростанню їхнього авторитету сприяла також участь у придушенні Селянської війни в Німеччині. Вмілою дипломатією та вдалим династичними шлюбами Габсбурги забезпечили необхідні умови для остаточного загарбання Чеської та Угорської держав. З урахуванням усіх цих та інших обставин чеська знать у 1526 р. погодилася передати чеську корону австрійському королю Фердинанду Габсбургу (1526–1564). Своєю чергою, новий монарх зобов'язався дотримувати усі права чеського сейму. Приєднання чеських земель до Австрійської монархії започаткувало творення багатонаціональної імперії Габсбургів.

З моменту включення чеських земель до Австрії розпочався процес поступового обмеження законодавчих прав і різних при-

вілеїв, які належали чеському сейму. Так, вищі посади в адміністрації та суді надавались німцям, з'їзди феодалів і збори міських громад було заборонено, адміністративні й судові права королівських міст та їхні торгові привілеї обмежувались, зростає імміграція німців та ін.

Погіршення політичного й економічного становища чеських земель спонукало "Чеських братів" до активізації діяльності на захист національних інтересів. До цього визвольного руху вже з 30-х років XVI ст. приєднуються представники бюргерства, рицарства й шляхти. Діяльність "Чеських братів", зокрема, спрямована на розширення мережі народних шкіл, зростання рівня національної освіти, сприяла формуванню чеської національно-культурної еліти.

Початок Реформації в Німеччині вплинув на поширення реформаторських ідей серед різних прошарків чеського суспільства. Частина бюргерів і рицарів продовжували дотримуватися вчення чашників, відомого під назвою новоутраквізм. Цьому певною мірою сприяла угода про віротерпимість, укладена 1485 р. (чашники зрівнювалися в правах з католиками). В 20-х роках XVI ст. серед чеського населення поширилося лютеранство. З контрреформаційною хвилею в чеських землях з'являються єзуїти. Центрами їхньої діяльності стали Празьке (відновлене 1561 р.) та Оломоуцьке архієпископства. В Оломоуці було відкрито представництво Ватикану. Діяльність католицької церкви сприяла зміцненню влади Габсбургів у чеських землях.

Контрреформаторська діяльність єзуїтів сприяла процесу понімечення Чехії, що викликало в другій половині XVI ст. появу активної протестантської опозиції, яка діяла разом з "Чеськими братами". Католицька реакція значно посилилася в період правління імператора Рудольфа II (1576—1612), який переніс свою резиденцію до Праги.

За умов, що склалися, чеські феодали взялися до активної боротьби за збереження своїх прав на землю й поновлення привілеїв. Підтримані бюргерством, вони домоглися прийняття в 1575 р. "Чеського сповідання віри", згідно з яким визнавалися права лютеран і "Чеських братів".

На чеському сеймі в січні 1609 р. спалахнув конфлікт з приводу затвердження чеської конфесії 1575 р., однак питання залишилося нерозв'язаним. 1 травня того ж року представники станів без дозволу імператора зібралися в Новоместській ратуші. З огляду на непоступливість католицької партії вони створили власний уряд з 30 директорів, уклали союз зі

станами Сілезії і взялися готуватись до збройної боротьби. 9 липня Рудольф II мусив видати чеським станам грамоту на свободу віросповідання, а 20 серпня аналогічний дозвіл отримали стани Сілезії.

У 1610—1611 рр. боротьба між протестантами і католиками загострилася. В ході конфлікту було зруйновано кілька католицьких монастирів. Активна підтримка чеським населенням руху протестантів змусила Рудольфа II зректися престолу. Його наступник хоча й підтвердив “Грамоту величності”, але не дотримувався її. Це спричинило нову хвилю антигабсбурзьких виступів і зрештою привело до вибуху.

Повстання розпочалося в Празі у травні 1618 р. й охопило Чехію і Моравію. Повстанці створили тимчасовий уряд з 30 директорів, який *позбавив Габсбургів влади над Чехією*, вигнав з країни єзуїтів та ієрархів католицького духовенства, маєтки яких підлягали конфіскації.

У повстанні брали участь великі феодали й бюргерство королівських міст. Однак серед чеських станів не було єдності. Станова директорія переживала гостру фінансову кризу. Панство не бажало втрачати свої прибутки. Кризу вдалося подолати шляхом конфіскації майна відкритих ворогів повстання і розпродажу церковних маєтностей.

У березні 1619 р. помер імператор Маттіас. Престол мав посісти Фердинанд Штірійський, що багатьох не влаштувало. Це сприяло приєднанню до повстання Моравії. Таким чином, усі землі Чеської корони об'єдналися проти Габсбургів.

У Верхній Австрії опозиція також здійснила переворот і виступила в підтримку чеських повстанців, вирядивши військо проти імператорської армії. *31 липня 1619 р. Генеральний сейм земель Чеської корони ухвалив нову конституцію.* Королівство ставало конфедерацією п'яти рівноправних земель зі спільним володарем і слабкою центральною владою.

26 серпня 1619 р. на чеський престол зійшов *Фрідріх Пфальцьський*. Проте вже *27 серпня імператором Німеччини обрано Фердинанда Штірійського (1619—1637)*, що різко погіршило міжнародне становище повстанців. Чеські стани з часом потрапили майже в повну ізоляцію.

Фрідріх Пфальцьський оголосив, що передає значну частину свого майна на ведення боротьби з Габсбургами. Ватажків повстання він призначив на найвищі державні посади. Моравські стани обіцяли спорядити для короля невелике військо. Сілезькі стани взагалі нічого не дали.

Улітку 1620 р. війська імператора розпочали наступ з Ні-

меччини, на допомогу їм вирушили загони Католицької ліги, з півночі наступала армія саксонського курфюрста. Військові загони повстанців швидко відступили з Південної Моравії до Чехії. Найманці, під командуванням Мансфельда, зрадили чеського короля і уклали перемир'я з імператором.

На початку листопада 1620 р. війська імператора підійшли до Праги. Здеморалізована армія станів протягом двох годин 8 листопада намагалася чинити опір імперським силам на схилах Білої Гори. Фрідріх Пфальцьський утік до Сілезії. Поразка на Білій Горі остаточно засвідчила марність визвольних прагнень повстанців.

Невдача виступу 1618—1620 рр. призвела до втрати Чехією політичної незалежності. Габсбурги встановили порядки, які негативно позначилися на економічному, політичному, культурному й релігійному розвитку чехів.

За рахунок земель чеського рицарства збагатилися великі німецькі феодали та католицьке духовенство. Онімечення Чехії тривало з новою силою.

Утиски протестантів (“Чеських братів”, лютеран, кальвіністів) католицькою реакцією призвели до еміграції 30 тис. сімей ремісників, багатьох шляхтичів. Чехію покинули відомі вчені й письменники, зокрема Ян Амос Коменський.

У 1627 р. перемогу реакції закріпив “Основний земський статут” Чеські землі оголошувались спадковим володінням Габсбургів, які зосередили у своїх руках законодавчу і судову владу, дістали право призначати чиновників. Німецька мова набула статусу державної.

Перемога в битві поблизу Білої Гори посилила позиції Габсбургів у Центральній Європі. Антигабсбурзьке повстання чеських протестантських станів започаткувало Тридцятилітню війну (1618—1648), у якій брала участь більшість європейських країн. Вони виступали проти агресивних прагнень австрійських та іспанських Габсбургів.

У ході війни на початку 30-х років Габсбурги майже втратили контроль над чеськими землями, які захопив саксонський курфюрст. У 1631 р. саксонці навіть оволоділи Прагою. По всій Чехії прокотилася хвиля антигабсбурзьких виступів. У Празі був скликаний Синод протестантської церкви. Шляхта й міщани, які поверталися на батьківщину, повертали своє майно, конфісковане після поразки повстання. Євангелічні священики займали храми й відновлювали відправи. Проте згодом в антигабсбурзькій коаліції запанував розлад, що сприяло об'єднанню католицького табору. Навесні 1632 р. в ході

воєнних дій саксонці зазнали поразки, а чеські землі знову були окуповані.

Вступ шведських військ на територію Чехії в 1639 р. сприяв поширенню антигабсбурзького руху протестантів. Шведське керівництво звернулося до чеського населення з маніфестом, закликавши його повстати проти Габсбургів. Проте самі шведи поводили себе в Чехії як загарбники: руйнували міста, палили села, грабували та вбивали мирних жителів, вивозили до Швеції чеські культурні цінності.

Фердинанд III (1637—1657), який посів чеський престол після смерті свого батька Фердинанда II, зумів у середині 40-х років вигнати шведів з Чехії та Моравії. Проте влітку 1648 р. вони знову вторглися на чеську територію, захопивши Прагу (Празький Град і Малу Страну). Та невдовзі шведські війська були змушені залишити місто. Наприкінці вересня вони знову підступили до стін Праги, але цього разу взяти її не змогли. Це була остання битва війни.

Вестфальський мир 1648 р., який завершив Тридцятилітню війну і був укладений без участі чехів, закріпив позиції Габсбургів у цьому регіоні Європи й узаконив феодально-католицькі порядки. Саме в цей період відбулося так зване повторне закріпачення селян. До середини XVII ст. кріпаки вже значною мірою втратили власні землі, а панщина зросла до 120—150 днів на рік. Збільшилися розміри як грошової, так і натуральної ренти. Феодали контролювали майже всю торгівлю. Їхньому свавіллю не було меж: селян карали смертю за збирання хмизу і меду диких бджіл у лісі, осліплювали за рибальство у панських ставках тощо.

Процес закріпачення та посилення експлуатації викликав законний спротив селян. Про це свідчать численні селянські бунти й організація сил самооборони проти маркграфів. Однак найчастіше підданець мусив пасивно спостерігати й зносити кривду від різних можновладців. У країні, де протягом двох століть можна було вільно мислити й спілкуватися, тепер залишалось лише слухати й говорити пошепки.

ЧЕСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА

У X—XII ст. в чеських землях повсюдно поширилися християнство й латинська освіченість. Щоправда, в 30-х роках XI ст. в Сазавському монастирі відновилися відправи слов'янською мовою. Після схизми (1054), як називали церковний розкол католики, слов'янська мова назавжди потрапила в опалу.

На відміну від Пястів і Арпадів, Пржемисловичі не домоглися незалежної церковної організації. Вони наполягали тільки на заснуванні Празького єпископства (973), проте й це можна вважати за успіх, оскільки церква в чеських землях дістала автономію у складі *архідієцезії*. У 1063 р. виникло Оломоуцьке єпископство. Однак мета, з якою воно створювалося, була радше політичною — празькі князі використовували його як знаряддя в боротьбі проти моравських удільних князів.

У другій половині X ст. скрізь відкриваються монастирі, що ставали політичною опорою князів, духовними центрами та носіями освіченості. В 1100 р. їх налічувалося 7, а в наступному столітті з'явилося ще 27. Найстаріші з них — бенедиктинські, наприклад жіночий у Празькому Граді (970), чоловічий у Бржевніві поблизу Праги (993). Монастирі також виникли в Райграді під Брно (1045), у Тржелбічі (1101). У XII ст. засновуються монастирі інших орденів. В цей період у романському стилі були споруджені у Празькому Граді — базиліка Св. Віта та храм Св. Юрія; в Оломоуці — базиліка Св. Вацлава; Старому Болеславі — храми Св. Климента та Св. Вацлава. До відомих пам'яток романської архітектури належить також ротонда в Зноймі. На її стінах художник намалював картини, що відтворюють легенду про витоки влади Пржемисловичів. У світському будівництві застосовувалася нова техніка. Ціла низка градів *знала реставрації*, в містах виростали перші *романські кам'яниці*, насамперед у Празі. В першій половині XII ст. Прагу прикрасив кам'яний міст над Влтавою, що перетнув ріку в місці, де тепер милує око Карлів міст.

Панування останніх Пржемисловичів було періодом не тільки видобутку срібла, заснування міст, плетіння інтриг, укладення вигідних і не зовсім вигідних шлюбів, а й сорому за програні битви. За одне століття мистецтво зробило вирішальний крок від романського до готичного стилю. *Готичні елементи в архітектурі* проникли на чеські землі вже в XIII ст., але здебільшого як фрагменти, що вносилися у романські будівлі. Справжній розвиток ранньої готичної архітектури розпочався у 30–40-х роках XIII ст. у зв'язку зі спорудженням численних монастирів та прийняттям нових орденських статутів, зокрема в домініканців і міноритів. Особливо виразне утілення цей стиль знайшов у монастирському комплексі міноритів і кларисок поблизу храму Св. Франтішека на набережній Влтави у Старому Месті в Празі, який заснувала бл. 1279 р. сестра Пржемисла I Отакара блаженна Анежка. Інший неоціненний зразок ранньої готичної архітектури, що

дійшов до нас, — монастир у Тісневі під Брно зі знаменитим порталом. Досить завершені архітектурні зразки представлені в деяких інших монастирях, наприклад у Вишшій Броді (1259), Злате Коруні (1263), Збраславі (1292) тощо.

Політичні зміни й поширення латинської літургії призвели в XI ст. до занепаду старослов'янської писемності. У 1095 р. слов'янські ченці покинули монастир у Сазаві. Центр слов'янської літургії відтепер перемістився за межі Чехії. Зате чеська латиномовна писемність набула більшого поширення, передусім завдяки творчості каноніка собору Св. Віта Козьми Празького (бл. 1045—1125). Тоді ж з'явилася “Чеська хроніка”, автор якої намагався пояснити осібне історичне й політичне становище Чехії, залишивши у спадщину першу системну розповідь про її минувшину. Справу Козьми — “Геродота чеської історіографії” — продовжили в інших монастирях. І хоча місцеві зразки поступалися йому в майстерності, та все одно ми завдячуємо їм можливістю дізнатися про події XII ст.

Готичний стиль, пов'язаний із заснуванням міст, проникає у світську архітектуру. Визначною пам'яткою кінця епохи Пржемысловичів вважається Старонова синагога у Старому Месті, збудована в останні десятиліття XIII ст.

Латина й надалі залишалася “рідною” мовою для освічених людей, але вже почали з'являтися численні перекладні й оригінальні твори іншими мовами. Зовнішня колонізація та честолюбні плани останніх Пржемысловичів сприяли швидкому поширенню німецької мови та літератури. У королівському дворі, в будинках вельмож гостинно приймали мінезингерів, які оспівували пригоди закоханих придворних.

У надзвичайно складних умовах відбувався процес становлення чеської мови та літератури, яким доводилося спиратися на власні надбання. Старочеська мова поступово сформувалася на базі старослов'янської. У X ст. вона жила в епосі, “життях святих” та інших релігійних текстах. Певної досконалості форм та внутрішнього змісту чеська література набула в XIII ст., коли тривали хрестові походи, рицарські турніри й зростав інтерес до античного світу. Чеські й німецькі письменники черпали теми для своїх творів з однакових джерел. Чільне місце в давньочеському епосі посідає “Алекса́ндре́йда”, яку завершено бл. 1310 р. В інших літературних жанрах також уживалася чеська мова, зокрема нею написана римована “Далімілова хроніка”, в основі якої лежить латинський переказ.

У красному письменстві XIV ст. вживалися чеська і латинська мови. В 60-х роках XIV ст. чеською мовою перекладено

Біблію (Краліцька Біблія). Особливість літератури цієї доби — поширення чеськомовних творів, посилення світського впливу. Багато художніх творів позначаються високим рівнем патріотизму й національної свідомості.

У XIV ст. виникла *чеська драма*. Розвивалася *музична творчість*. У Ємауському монастирі практикувався слов'янський літургійний спів. При дворі існували оркестри.

У цей період бурхливо розвиваються *архітектура, скульптура, будівництво*. В 1344 р. розпочалося спорудження кафедрального собору Св. Віта в класично-готичному стилі. Прага мала своєю величчю і красою підтверджувати масштабність політики Карла IV. В березні 1348 р. він заходився будувати Нове Место у Празі. На площі в 360 га, де раніше тулилися селища й колосилися поля, виростав модерний міський комплекс з широкими вулицями та майданами. Неподалік Празького Граду прискорено споруджувалися палаци та будинки феодалної знаті, дипломатів і торговців. Правобережну і лівобережну частини міста з'єднав Кам'яний (Карлів) міст з брамами на обох кінцях. Прага того часу стала одним з основних центрів пізньоготичного стилю. До Чехії проникали твори італійських гуманістів. Прагу відвідали відомий трибун Кола ді Рієнцо та поет Франческо Петрарка.

Систематичне будівництво, в результаті якого у Празі з'явилося чимало величних споруд, продумане оздоблення храмів і королівських замків служили звеличенню діянь Карла IV. Так, своєрідним пантеоном останків святих, які король натхненно збирав, став замок Карлштайн, збудований у 1348–1365 рр. Цим Карл IV намагався показати себе захисником і поширювачем християнської віри.

Інтер'єри храмів і Карлштайна розписували найвідоміші маляри — Мікулаш Вурмзер і Освальд. *Чехія стала центром культурного життя Європи*.

Величезний вплив на культуру і освіту Чехії справив *гуситський рух*. Зросла роль Празького університету, особливо після того, як його ректором обрали Яна Гуса. В університетських стінах зародився і розвивався реформаційний рух, поширювалися гуманістичні ідеї.

По всій Чехії *відкривалися школи*, викладання в яких провадилося рідною мовою.

Релігійні та світські літературні твори перекладалися чеською мовою. Ян Гус удосконалив її орфографію і граматику.

Гуситський рух *сприяв розвитку літератури й усної народної творчості*. Видатною пам'яткою того часу є "Поема

про перемогу біля Домажлице” поета Варжінца з Бржезова, у якій прославляються подвиги гуситів. Саме тоді були створені численні *гуситські хроніки*, які розповідають про героїчну боротьбу чехів з чужоземними поневолювачами.

Надзвичайно популярними були *гуситські пісні*. В них народ славив Яна Гуса, Яна Жижку, подвиги таборитів, таврував загарбників і зрадників. Найвідоміші пісні — “Повставай, повставай, велике місто Прага”, “Хто ж ви, Божі воїни?”, “Пісня про правду” та ін.

Під впливом культури Ренесансу та гуситського руху в Чехії у XV ст. поширюється *гуманізм*. *Друкарство* сприяло зростанню кількості книг, виданих чеською мовою, які мали величезний попит серед різних верств людності.

Водночас політична нестабільність, повстання та війни в Чехії у XV — першій половині XVI ст. гальмували розвиток культури. Тому про здобутки в галузі архітектури, образотворчого мистецтва, музичної творчості тощо в цей період можна говорити з певним застереженням.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1. Средние века и новое время.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Лантева Л. П. Гуситское движение в Чехии. XV век: Учебно-методическое пособие. Москва, 1990.

Лантева Л. П. Гуситское движение в освещении современников: Источники и материалы для практических занятий. Москва, 1992.

Лантева Л. П. История Чехии периода феодализма (XV век — 1648 г.): Учебное пособие. Москва, 1993.

Dejiny zemi Koruny ceske. Praha, 1997. D. I. Od prichodu slovanu do roku 1740.

Сапка, Франтисек. Dejiny zemi Koruny ceske v datech. Praha, 1998.

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА (X–XV ст.)

- Приєднання словацьких земель до Угорського королівства
- Словацькі терени під владою Арпадів та Анжуйської династії
- Рух “братиків” і боротьба за Угорську корону в XV ст.
- Соціально-економічне становище словацьких земель
- Розвиток культури

ПРИЄДНАННЯ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Після розпаду Великоморавської держави основним політичним чинником для населення, яке протягом усіх наступних століть залишалося етнографічним поняттям, було постійне посилення мадярів. До X ст. угорські племена заволоділи частиною території Придунайської низовини, заселеної слов'янами. Введення словацьких земель до складу Угорської держави призвело до того, що слов'янське населення півдня було частково знищене, частково мадяризоване, багато хто назавжди залишив ці землі. Впродовж X — на початку XI ст. західний та центральні райони території Словаччини неодноразово входили до складу володінь князів Чехії та Польщі. В період правління угорських королів Іштвана I (997–1038) та Ладислава (Ласло) I (1077–1096) більша частина словацьких земель була приєднана до Угорської держави. Загарбання північних словацьких районів у XII ст. призвело до того, що безпосередньо словацька етнічна територія охоплювала північ Угорського королівства і дістала навіть відповідну назву — “Верхня Угорщина”. В адміністративно-територіальному відношенні

частиною території Придунайської низовини, заселеної слов'янами. Введення словацьких земель до складу Угорської держави призвело до того, що слов'янське населення півдня було частково знищене, частково мадяризоване, багато хто назавжди залишив ці землі. Впродовж X — на початку XI ст. західний та центральні райони території Словаччини неодноразово входили до складу володінь князів Чехії та Польщі. В період правління угорських королів Іштвана I (997–1038) та Ладислава (Ласло) I (1077–1096) більша частина словацьких земель була приєднана до Угорської держави. Загарбання північних словацьких районів у XII ст. призвело до того, що безпосередньо словацька етнічна територія охоплювала північ Угорського королівства і дістала навіть відповідну назву — “Верхня Угорщина”. В адміністративно-територіальному відношенні

словацькі землі були поділені на комітати (окрема область королівських володінь), або “жупи” Так, наприкінці ХІХ ст. із наявних 16 комітатів тільки в чотирьох був словацький моноетнічний склад населення, а ще в шести словаки становили більшість.

Відсутність достовірних джерел раннього періоду словацької історії породжувала різні легенди та концепції, які на різних етапах історичного розвитку використовувалися в угорському середовищі для обґрунтування законності загарбання слов'янських земель. Так, стверджувалося, що місцевий князь Святополк “обміняв свої землі на угорського білого коня” У словаків відома легенда про те, що місцеве населення зустріло мадярів як “добрих гостей”, а пізніше з ними був укладений “мирний договір” З таких легенд достовірним слід вважати те, що включення словацьких територій до складу Угорської держави являло собою тривалий процес, в ході якого траплялися як підписання угод, так і насильство.

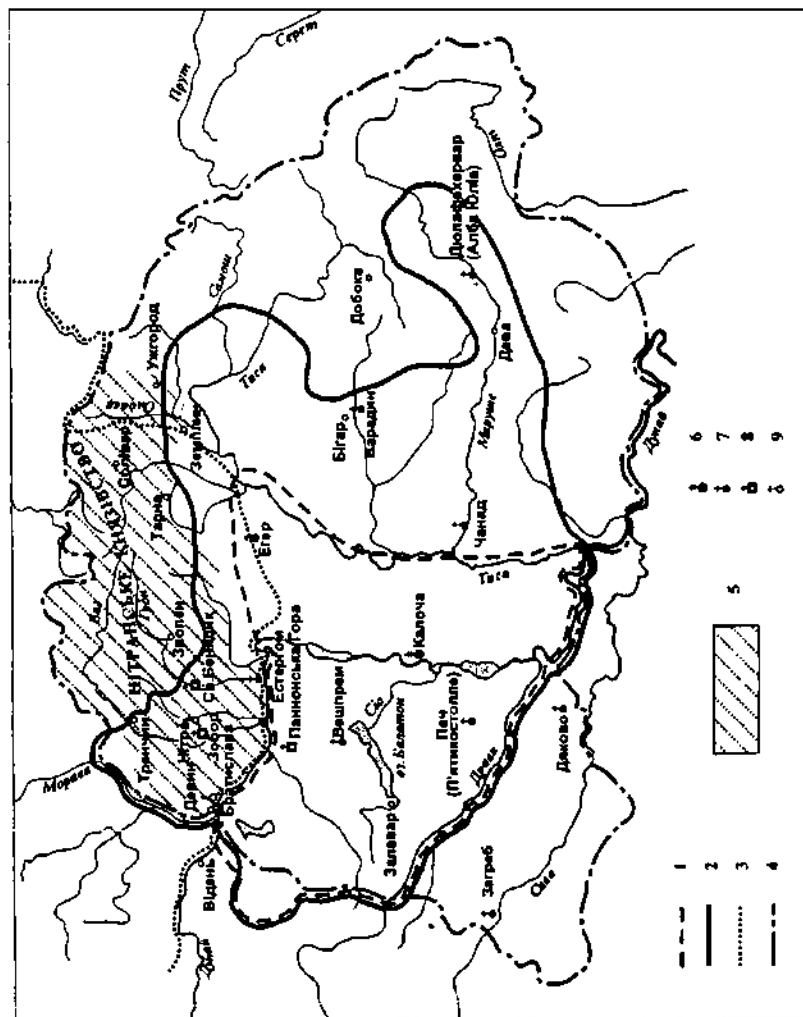
Про застосування мадярами насильницьких методів для підкорення слов'ян свідчить, зокрема, назва, яку вони їм дали — “тот” (скорений). Збереглися також відомості про мирне співіснування обох народів. Слов'яни з розвинутим ремісництвом і сільським господарством перебували на вищій стадії розвитку, ніж угорці-кочовики. Обставини змусили мадярів поступово переходити до осілого способу життя, пов'язаного з обробіткою землі. При цьому вони перейняли у слов'ян методи та засоби обробіткою землі. Терміни, запозичені мадярами зі слов'янської мови, свідчать, що вони переймали також форми територіальної та владної організації. Представники слов'янської знаті запрошувалися на службу до угорського королівського двору.

Стосунки слов'янського населення з прийшлими угорцями на словацьких теренах слід характеризувати як конфронтацію (у період захоплення земель) і мирне співіснування (за часів Угорської держави). Вже на початку Х ст. баварські єпископи повідомляли папі Римському, що придунайські слов'яни служать мадярам, перейняли їхній спосіб життя й беруть участь у воєнних походах мадяр.

Слов'янські землі були найбільш розвинутою частиною ранньофеодальної угорської держави. Слов'янське населення займалося землеробством і складалося з напіввільних селян, які мали обмежене право переходу й становили основну робочу силу в маєтках феодалів. Існував також досить численний прошарок особисто вільних “замкових людей”, які під-

Включення Словаччини до складу Угорської держави (X—XI ст.)

1 — приблизний кордон Угорщини на початку правління Стефана I (кінець X ст.); 2 — Угорщина наприкінці правління Стефана I (1035 р.); 3 — південний кордон держави польського короля Болеслава Хороброго (1018 р.); 4 — Угорщина наприкінці XI ст.; 5 — землі сучасної Словаччини; 6 — архієпископства; 7 — єпископства; 8 — монастирі; 9 — капітули

лягали жупанам. Вільними вважалися також воїни замку. В наступний період розвитку феодальних відносин диференціація населення зменшувалася, а найчисленнішу верству населення становили кріпаки.

Вже наприкінці XI ст. у словацьких землях виникло ремісництво. Наприкінці XII ст. розпочався процес розвитку міст як торговельно-ремісницьких центрів, які боролися за здобуття привілеїв. У містах діяло німецьке право, за винятком Спишських міст, де було запроваджене міське право і які підпорядковувалися безпосередньо королю. Пільгами користувалися й гірські міста, населення яких видобувало корисні копалини.

З приходом мадяр припинилося функціонування єпископства в Нітрі. Після прийняття мадярами християнства словацька церква опинилася під юрисдикцією Естергомського архієпископства. Вже в XI–XII ст. виник ряд монастирів, які згодом стали великими землевласниками.

Входження словацьких земель до складу ранньофеодального Угорського королівства зумовило панування тут мадярської політичної культури. Етногенез словаків відбувався у межах Угорської держави, яка ізолювала їх від решти слов'янського світу. Вже в XIII ст. в писемних джерелах згадується термін “словацький” Отже, внаслідок підкорення словацьких земель мадярами вони остаточно втратили свою самостійність і перетворилися на звичайну провінцію Угорського королівства.

СЛОВАЦЬКІ ТЕРЕНИ ПІД ВЛАДОЮ АРПАДІВ ТА АНЖУЙСЬКОЇ ДИНАСТІЇ

Ранньофеодальна Угорська держава, очолювана князями з династії Арпадів, була поділена на уділи, один із яких, з центром у Нітрі, знаходився в словацьких землях. Першим королем Угорщини став засновник централізованої держави Іштван I Святий, якому 1 січня 1001 р. папою Римським була надана корона. Іштвану I належить заслуга викорінення залишків язичництва серед мадяр. Спираючись на підтримку Римської курії, Іштвану I вдалося балансувати в небезпечному вирі подій середньовічної Європи, зберегти корону й територіальну цілісність країни. Заслуги першого короля Угорщини були високо оцінені католицьким кліром, який уже наприкінці XI ст. канонізував Іштвана як святого, а *святоїштванська корона стала символом мадярської державності.*

Необхідність зміцнення держави зумовлювалася зовнішньою загрозою. Особливу небезпеку для молодого країни становила Священна Римська імперія. Угорщина адміністратив-

но поділялася на замкові округи (комітати), очолювані іспаном, центрами яких були замки-фортеці. На зміну родопле-мінним відносинам поступово прийшли соціально-територі-альні. Так, іспан Нітранського комітату, як правило, був наступником престолу.

Закони, прийняті в період правління Іштвана I, заклали підвалини феодального землеволодіння, визначили відмінності між родовою власністю і родовими маєтностями, закріпили за вільними землевласниками право передавати власність за заповітом і за спадком. В Угорському королівстві крім мадя-рів жили хорвати, словаки, німці, серби та представники ін-ших народів. Офіційною мовою, як і в інших середньовічних державах, вважалася латинська, якою велося офіційне листу-вання, проводилося навчання, правилася служба в церкві.

У 1241 р. Угорське королівство зазнало руйнівного нападу монголів. Військо короля Бели IV (1235–1270) було розбите й загарбники вдерлися до внутрішніх районів Угорщини. Вна-слідок монголо-татарської навали країна була спустошена, мі-ста зруйновані, розпочався голодомор, від якого загинуло май-же мільйон чоловік. Однак у гірських районах, де словацьке населення становило більшість, монголо-татари завдали зна-чно менших збитків. У словацьких землях у цей період поси-люється німецька колонізація.

В умовах феодальної роздробленості та послаблення цен-тральної влади, що відбувалися в період правління королів з т. зв. “змішаних династій”, словацькі землі на початку XIV ст. фактично були розділені на дві частини. *Неофіційним прави-телем західних областей став магнат М. Чак (1260–1321) з Тренчина, а східний регіон контролював великий землевласник О. Абі.* Однак уже першому королю з нової правлячої Анжуй-ської династії *Карлу I Роберту (1308–1342)* вдалося, спираю-чись на підтримку шляхти та міських патриціатів, подолати сепаратизм феодальної опозиції і зміцнити королівську владу.

В Угорській державі відбулися значні соціально-економічні зрушення: завершилося формування системи феодальної за-лежності, зміцнили великі феодальні господарства, прискорився розвиток міст і торгівлі. Відсутність протягом досить тривалого періоду руйнівних війн, епідемій тощо, господар-ське піднесення та інші чинники сприяли збільшенню насе-лення королівства. *Переважну частину людності словацьких земель становили залежні селяни, які відробляли феодальну рен-ту, сплачували “церковну десятину”, а з XIV ст. й т. зв. “дев’я-тину” — натуральний державний податок.* Однак османська

загроза, що виникла на півдні країни, спричинила введення нових повинностей і посилення панщини. Так, у 1397 р. був запроваджений спеціальний податок, кошти від якого йшли на організацію оборони від османів. У словацьких землях будувалися кам'яні фортеці, засновувалися нові міста, загальна кількість яких сягнула в XIV ст. кількох десятків. Багато міст домогалися автономії в управлінні та судочинстві.

Наявність багатих родовищ корисних копалин, позитивні зміни в економічних відносинах сприяли прискоренню розвитку словацьких земель: зростав видобуток срібла, золота й міді; розвивалися господарство й торгівля в таких містах, як Банська Бистриця, Банська Штявниця, Нова Баня, Кремниця, Левоча та ін. Так, у другій половині XIV ст. дістав продовження торговельний шлях на північ від Дунаю до Ступави, а звідти — до Брно й Праги, завдяки чому виникло торгове місто Жиліна.

Розвиток торгівлі й поширення грошової ренти вимагали впорядкування монетної системи Угорського королівства. В обігу тут були як іноземні, так і власні металеві гроші. Однак вага монет, що карбувалися зі словацького срібла, постійно змінювалася. З ініціативи Карла II була впроваджена нова єдина грошова система. У Кремниці почали карбувати золоті дукати й срібні динари.

Дальший розвиток Угорського королівства був пов'язаний з правлінням *Лайоша I (Людовік Анжуйський Великий) (1342–1382)*. Саме в цей період міщани словацького походження були зрівняні в правах з німцями в Жиліні та інших містах.

Після смерті Лайоша I, який не залишив наступника, королівство знову пережило період анархії, викликаній боротьбою за трон. Після тривалої боротьби, в 1387 р. королем Угорщини став син німецького імператора й чеського короля Карла IV — Сигізмунд Люксембурзький, одружений з дочкою Лайоша I — Марією. Новий король намагався зупинити експансію Османської імперії, яка після поразки сербів на Косовому полі (1389 р.) фактично стала межувати на півдні з Угорщиною, проте зазнав поразки і сам ледве не потрапив у полон.

Для ведення війн королі потребували грошей. Коли їх не вистачало, вони позичали гроші у можновладців, віддаючи під заставу цілі міста й регіони. Так, Сигізмунд заставив Братиславу й Нітру моравським графам, тринадцять королівських міст відійшли польському королю і т. ін. Шляхта була невдоволена такою політикою, в Нітрі з цієї причини навіть спалахнуло повстання.

Наприкінці XIV ст. у гірській частині словацьких земель розпочалася волоська колонізація. Скотарські племена волохів, які перебували на родоплемінному етапі розвитку, прийшли сюди з Карпат. Прийдешні волохи залишалися вільними людьми, проте мусли сплачувати “дев’ятину” худобою, яку вони випасали на землях місцевих феодалів. З часом волохи осіли в цій місцевості й частково асимілювалися місцевим населенням.

**РУХ “БРАТИКІВ”
І БОРТЬБА
ЗА МАДЯРСЬКУ
КОРОНУ В XV ст.**

Відомості про розгортання гуситського руху в сусідній Чехії швидко досягли Словаччини. Поширенню гусизму сприяли словацькі студенти, що навчалися в Празі, а також мовна близькість і різноманітні культурно-господарські контакти між населенням обох земель.

Ще один канал поширення інформації про чеську революцію був пов’язаний із зовнішньополітичною діяльністю угорського короля *Сигізмунда (Жигмонда) Люксембурзького (1387–1437)*, який на початку століття намагався повторити досягнення свого батька — імператора Карла IV в західному напрямі. В 1411 р. Сигізмунд був обраний німецьким королем, а в 1420 р. — чеським; у 1433 р. він коронувався в Римі й став імператором.

Угорщині це не принесло користі, оскільки Сигізмунд витрачав кошти з королівської скарбниці для здійснення своєї імперської політики, і насамперед на боротьбу з гуситами. Так, під його проводом були здійснені кілька воєнних походів з метою боротьби з гуситськими “єретиками”. Всі вони завершилися поразками, а *таборити, переслідуючи залишки військ Сигізмунда, неодноразово (1422, 1423, 1428, 1432) вторгалися до словацьких володінь угорського короля.* У 1432 р. загони таборитів оволоділи Трнавою та іншими фортецями й замками на західнославацьких землях, а в 1433 р. під їхнім контролем опинилися всі міста центральної Словаччини. Слід зазначити, що прийшло чеське воїнство не завжди було лише носієм прогресивного гусизму. Нерідко воно влаштовувало в населених пунктах галасливі бешкети, здійснювало пограбування, що обурювало місцеве населення. *В цілому ж зміцнені чеськими таборитами громади відігравали роль опорних пунктів антифеодальних рухів словацького населення.*

В 20–30-х роках XV ст. у словацьких землях під впливом гуситських ідей посилювався рух міського населення проти застосовування німецького патріциату в органах самоврядування. Після

ля поразки в битві при Ліпанах (1434) у східних регіонах словацьких земель оселилися чеські таборити. Саме вплив переселенців з Чехії започаткував у середині 40-х років поширення таборизму, ідеї якого наслідував словацький рух “братиків”*, серед учасників якого переважали вихідці з незаможних прошарків сільського та міського населення. Ситуація ускладнилася настільки, що угорські Державні збори були змушені (1449) звернутися до папи Римського з проханням надати Угорщині допомогу в боротьбі з чехами, які сприяють поширенню гусизму серед словаків. Рух “братиків” був спрямований проти угорських феодалів, яким належала більшість земель у Словаччині, проти католицького духовенства та німецького патриціату міст. Форми цієї боротьби були різноманітними: селянські повстання в ряді волостей, виступи гірників, вигнання німецького патриціату з деяких міст, захоплення католицьких монастирів та ін.

Розгортання руху “братиків” у Словаччині збіглося в часі з династичними змаганнями за угорську корону, викликаними смертю Сигізмунда, між австрійськими Габсбургами, польськими Ягеллонами та угорськими магнатами. Вдова короля Альбрехта II Габсбурга (1437–1439) Єлизавета, захищаючи інтереси малолітнього сина Ладислава (Ласла), звернулася за підтримкою до моравського шляхтича Яна Іскри з Брандеса. Разом з ним до словацьких земель прибуло кілька тисяч колишніх гуситських воїнів, які досить швидко взяли під контроль значну частину території країни. В цей час Я. Іскра спирався на патриціат заможних гірських міст і вміло використовував антифеодальні настрої словацького руху “братиків”. Коли позиції Іскри значно зміцнилися, лідер мадярських магнатів Янош Хуньяді призначив його в 1440 р. жупаном словацьких міст Бардієв, Кошице, Левоча та Кремниця. Протягом усього періоду правління обраного на угорський престол Владислава (Уласло I) Ягеллона (1440–1444), Іскра стояв на сторожі інтересів Єлизавети та її сина Ласла. Після загибелі Владислава в бою з османами (це сталося під Варною) Державні збори призначили королем Угорщини немовля Ласла (Ладислава) V (1444–1457), який перебував на той час у полоні в імператора Священної Римської імперії Фрідріха III. До звільнення Ласла V правителем було обрано магната Я. Хуньяді, оточення якого в 1452 р. домоглося усунення Я. Іскри з усіх посад, позбавивши його маєтностей. Але після повернення короля

* Назва походить від словацького “bratik” (множина — “bratiki” — братики).

Ласла V з полону Я. Іскру було покликано на службу, йому повернули конфісковане майно. У 1453 р. Я. Іскра під тиском мадярських магнатів змушений був залишити Угорське королівство, проте його *військо, побудоване за таборитським зразком (20 тис. вояків) на чолі з капітаном П. Аксамитом з Кошева, перейшло на бік “братиків”, а укріплені табори “іскрівців” перетворилися на центри антифеодального руху словацьких селян.* У період піднесення руху (1453–1458), який охопив практично всю Словаччину, “братики” контролювали понад 30 міст і замків, у тому числі Бардійов, Бороч, Кежмарок, Кошице та ін. Повстання набуло такого загрозливого характеру, що феодальна верхівка змушена була звернутися за допомогою до Я. Іскри, який у 1460 р. знову повернувся до Словаччини. У 1458 р. об’єднані сили короля та угорських магнатів у битві, що відбулася поблизу Шарошського Поточу, завдали повсталим нищівної поразки, після чого розпочався загальний занепад руху. Останні загони “братиків” були ліквідовані в 1467 р. в західнославацьких фортецях Костелянах та Святого Петра, а на початку 70-х років рух було остаточно придушено.

Зміцнення центральної влади в Угорському королівстві відбулося за правління короля *Матіяша Хуньяді I Корвіна (1458–1490)*, який зміцнив апарат управління (насамперед канцелярію та казначейство), провів судову реформу й створив постійне наймане королівське військо. Завдяки цим та іншим заходам Корвін зміг проводити незалежну від магнатів політику. Вдало завершилися й переговори з Я. Іскрою, який після повернення до Словаччини (1460) об’єднав розрізнені загони “братиків” Згідно з досягнутою домовленістю воїнство братиків мало отримати грошову винагороду й залишити словацькі землі або ж перейти на службу до короля Матіяша. Сам Я. Іскра дістав титул барона у Трансильванії та грошову винагороду в 400 тис. форинтів.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У XV ст. Угорська держава формується як станово-представницька монархія. Її особливості визначалися специфікою станової структури мадярського королівства. Міські стани через свою слабкість не могли бути опорою королівської

влади в боротьбі проти магнатів, не могли забезпечити необхідний рівень незалежності від свавілля великих феодалів. Король шукав підтримки у шляхти, надаючи їй дедалі

більше прав і привілеїв, внаслідок чого дворянство сформувалося в досить численний і потужний стан. Угорська монархія склалася в протиборстві трьох компонентів: королівської влади, магнатів та шляхти. Посилення чи послаблення королівської влади залежало від ставлення до неї різних угруповань феодалів, що постійно ворогували.

Вищим представницьким органом у королівстві були Державні збори, історія яких ведеться з 1437 р., коли в Буді зібралися представники дворянства й духовенства. У 1445 р. тут з'явилися депутати від міст. Державні збори мали законодавчі функції, встановлювали податки й обирали королів. З'їзди збиралися щорічно: магнати отримували персональні запрошення, а представництво шляхти забезпечували дворянські комітати.

Процес формування основних станових структур в Угорському королівстві тривав до XV ст. Більшість населення країни становило *селянство*, правовий стан якого був досить строкатим, а статус визначався походженням, а також тим, у чиїх володіннях селяни мешкали. Трохи кращим було становище селян, що проживали в королівських землях і т. зв. "госпітів", які займалися землеробством на пільгових умовах. Водночас простежувалася загальна тенденція до пониження статусу вільних селян. Однією з найважливіших ознак правового статусу залишалася військова служба, від якої можна було в разі необхідності відкупитися.

Привілейований прошарок суспільства становили *військові*. Служити у війську могли як вільні мадяри, так і представники словацької, хорватської та іншої знаті. За наказом короля вони були готові виступити в похід під проводом королівських іспанів, на відміну від "сервієнтів", які постійно перебували при дворі короля. Через певний час військові переходили до феодального стану. В боротьбі проти племінної знаті король Іштван I спирався на іноземців (здебільшого німців). До країни прибували рицарі та місіонери з німецьких земель, які відіграли помітну роль у формуванні нової знаті й різних державних інституцій.

Розподіл земельних угідь у королівстві постійно змінювався. В період міжусобного феодального розбрату, якому поклав кінець король Андраш II (1205—1235), з'ясувалося, що королівський земельний фонд істотно скоротився, а створена Іштваном I система королівських комітатів остаточно занепала. До рук магнатів потрапляли не лише окремі комітати, а й цілі регіони королівства. Все це було наслідком того, що на відміну від інших європейських країн правителі Арпадської династії жа-

лували землі своїм васалам без усяких умов і довічно. Внаслідок цих процесів деякі магнати стали фактично незалежними від центральної влади. В цей період кількість повністю залежних селян дещо зменшилась, водночас зросла кількість напіввільних селян, які працювали на орендованих землях і виконували феодалні повинності. У XIII ст. з'явилося багато селян, які здобули право після виконання всіх феодалних повинностей переходити на інші землі. Всі піддані в країні мали обов'язки перед державою, феодалами й церквою, якій віддавали "десятину" з урожаю. Ті, хто працював на державних і королівських землях, сплачували натуральний податок — до 20% від урожаю. Селяни на землях феодалів відпрацьовували повинності й сплачували натуральний оброк.

У сільськогосподарському виробництві важливе місце відводилося *скотарству*, яке інтенсивно розвивалося в словацьких землях уже в XV ст. Цьому певною мірою сприяло переселення сюди волоських племен. Волохи-скотарі випасали худобу на високогірних луках і сплачували феодалам десяту частину від своїх прибутків. З метою урегулювання правового статусу селянства король видав спеціальний декрет (1351). У цьому документі селянські повинності на користь феодала вперше були регламентовані в межах усього королівства.

Угорські королі в XIV–XV ст. послідовно проводили політику, спрямовану на підтримку дворянства, розраховуючи на нього в боротьбі з магнатами. Декрет від 1351 р. закріплював права та привілеї дворянства й фактично підводив риску під його оформленням в єдиний стан. Відтоді шляхта за підтримки короля могла ефективніше захищати свої інтереси. Цим завданням також служили дворянські комітати (виникли в XIII ст. замість королівських). Шляхті надавалося право в межах комітатів мати власний суд, адміністрацію, фінанси, збройні формування. Вищим органом комітату були збори. Очолював комітат призначений королем ішпан.

Важливою галуззю економіки в словацьких землях було *ремісництво*. Якщо в XII ст. ремесла були зв'язані з сільськогосподарським виробництвом (ковальство, гончарство, телярство та ін.), то вже з XIII ст. ремісники працювали переважно в передмістях, або в містах, які стали центрами торгівлі. У XV ст. реміснича справа почала регламентуватися певними правилами. Вдосконалювалася цехова організація, збільшилась кількість ремесел. Словацька земля славилася виробами зі скла, кришталю, золота, срібла, заліза й дерева.

Уже в XIV ст. словацькі землі стають одним із центрів гір-

ничої справи в Європі. Тут постійно зростав видобуток залізної руди, міді, цинку, срібла й золота. Здавна в гірничому виробництві у глибоких шахтах застосовували енергію водяних коліс, насоси для відкачування ґрунтових вод. При виплавці заліза повітря подавалося в доменні печі механічним способом.

З метою розвитку міст угорські королі запрошували німецьких торговців і ремісників, надаючи їм всілякі пільги. Самоврядування міст здійснювалося на засадах “німецького права”, а міський патриціат здебільшого складався з німців. Однак уже в другій половині XV ст. завдяки поживленню господарської діяльності в містах зростала питома вага словацького населення, з якого формувалися основні прошарки робітничого люду. *Існування привілеїв для німців та нерівність словацького населення викликали невдоволення, що призводило до зростання соціальної напруженості в містах.*

Для XV ст. характерним залишалось прагнення феодалів підпорядкувати собі міста, які здебільшого (крім королівських міст) не були захищені від свавілля магнатів. З метою протидії зазіханню угорських феодалів і захисту власних інтересів словацькі міста об'єднувалися в союзи. Так, у 40-х роках XV ст. Кошице, Левоча, Пряшів, Бардієв і Сабінов створили “союз Пентаполітана” (п'яти міст).

У першій половині XV ст. міста Словаччини переживали економічну кризу: зменшилися видобуток руди та виплавка металів. Поверхневі рудні горизонти вичерпались, а для закладання нових глибинних шахт не вистачало необхідних коштів. Зменшення видобутку срібла й золота негативно позначилося на стані державної скарбниці. Водночас добуте у словацьких землях контрабандою надходило до Італії.

Поліпшенню економічного становища словацьких земель сприяла діяльність Я. Турзо. Завдяки цьому підприємцю було збільшено видобуток міді в Банській Бистриці. З метою розвитку гірничої справи в краї були залучені кошти німецького ділка Фуггера й “Товариства з видобутку руди та виплавлення срібла й міді”. Невдовзі словацькі землі стали одним із провідних центрів мідного виробництва в Європі.

Феодалні усобиці в Угорщині на межі XV–XVI ст. призвели до посилення феодалної експлуатації, що прискорило запровадження нового кодексу законів — “Трипартітуму”. Згідно з новим законодавством були скасовані будь-які юридичні обмеження для феодалів на право володіння своїми сільськими й міськими підданими, встановлювався фіксований мінімум грошової натуральної ренти. Селяни втратили рештки

особистої свободи й перетворилися на кріпаків. Водночас згідно з новими правовими нормами шляхта могла не сплачувати податків і захищати набуті привілеї. Новий кодекс набув чинності і в словацьких землях.

Важкі умови праці й нещадна експлуатація спонукали словацьких шахтарів до повстань. Гірники вимагали підвищення заробітної плати й запровадження контролю міської влади над цінами на продукти харчування. У середині травня 1525 р. шахтарі Банської Бистриці відмовилися працювати й незабаром домоглися підвищення заробітної платні. Активізувалися гірники Кремниці й Банської Штявниці, які змусили господарів підвищити оплату за свою працю. Восени того ж року було створено союз майже усіх міст — центрів з видобутку руди в Словаччині. Крім збільшення платні, шахтарі вимагали матеріального забезпечення хворих, сиріт і вдів, дотримання міськими й королівськими властями прав гірників.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Офіційною мовою в Угорському королівстві, до якого входили словацькі землі, вважалася латина. *Словаки використовували декілька мовних діалектів, відмінності між якими з часом зростали.* Проте консолідуючим елементом виступала компактність розселення словаків, які відрізнялися від угорців і німців своєю мовою та культурою.

Мовні або літературні словацькі пам'ятки середньовічної доби історичній науці невідомі. Провідним центром культури була Нітра, де існував шкільний навчальний заклад. *Книги в словацьких землях видавалися тільки латиною.* Лише послідовники гуситів у релігійних проповідях вживали чеську мову. В цілому події та ідеї революції в Чехії справили значний вплив на розвиток словацької культури й відбилися у піснях та народному епосі.

У XIV ст. в Угорському королівстві поступово поширювалася *освіченість*. У цей час в усіх регіонах функціонували школи, які закладалися й утримувалися містами або громадами. Вони готували не лише священнослужителів, а й світських освітян. Вищу освіту словаки здобували переважно в університетах Праги, Відня і Кракова. В другій половині XV ст. з ініціативи єпископа Я. Вітеза зі Стредни виник університет у Братиславі — "Академія Істрополітана", проте його діяльність невдовзі припинилася.

Значні здобутки в цей період були досягнуті в галузі *архітектури*. В XI–XII ст. були збудовані численні замки, кня-

зівські палаци й церкви, переважно в романському стилі. До наших днів збереглися храм Св. Марії поблизу Нітри, замок у Спиші тощо.

У XIV–XV ст. в Угорщині запанував *готичний стиль*. Для забудови міст здебільшого запрошувалися майстри з-за кордону, хоча працювало чимало й місцевих: *Штефан з Кошице, Ян з Пряшева* та ін. Відомими пам'ятками готики цього періоду є *костели в Банській Штявниці, каплиця Св. Катерини у Братиславі, Спишський, Нітранський і Тречинський замки*. У другій половині XV ст. в стилі раннього Ренесансу будуються палаци та міські ратуші в містах Спиш, Нітра, Жиліна тощо.

У XIV ст. в словацьких землях розвиваються живопис і скульптура. Справжніми центрами мистецтва стали Спиш, Тренчин, Нітра, Кошице та інші міста, в яких працювали малярі, різьбярі по дереву й каменю та скульптори. *Так, Павел з Левочі вважається представником пізньої готики*, однак у його творах простежується тенденція до зображення живих істот, виразу на обличчях, ознак руху. Найвизначнішою роботою Павла є головний вівтар у костелі Св. Якуба в Левочі.

Діяльність короля Карла Роберта, який наділяв словацькими землями своїх родичів з Італії, сприяла розвиткові культурних зв'язків Словаччини з іншими країнами. З тих часів зберігся настінний живопис з алегоричними зображеннями коронації Карла в Спишському соборі (1317).

З кінця XIV ст. зріс вплив чеської живописної школи, зразком якої є настінний живопис у *церкві Св. Якуба в Левочі* та ілюстрації рукопису священника *Михайла з Трнави*. З початку XV ст. посилюється вплив французької та віденської шкіл живопису.

Оцінюючи *розвиток культури в словацьких землях у X–XIV ст.*, варто зазначити, що він відбувався досить повільно. Це зумовлювалося відсутністю у словаків власного політичного центру, а також їхнім провінційним становищем в Угорському королівстві.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. Москва, 1991.

История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1956. Т. 1.

Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Королюк В. Д. Славяне и восточные романсы в эпоху раннего Средневековья. Москва, 1985.

Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья: В 2 т. Москва, 1987. Т. 1.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Kováč D. Dejiny Slovenska. Bratislava, 1998.

Лекція

11

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В XVI–XVII СТ.

- Словацькі землі в складі монархії Габсбургів
- Османська навала та її наслідки
- Реформація та контрреформація на словацьких теренах
- Словаччина в період османсько-габсбурзького протиборства
- Становлення словацької культури

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ Ще в середині XV ст. *словацькі землі перетворилися на арену боротьби між династіями польських Ягеллонів, австрійських Габсбургів та представниками малярських магнатів, які претендували на трон*

Угорського королівства. Занепад міст, погіршення становища усіх верств населення викликали масові протести. В Угорщині тривав процес подальшого закріпачення селян. Так, закони, що обмежували свободу пересування, було доповнено актом про переслідування за переховування втікачів. Повстання гірників у Банській Бистриці в 1525–1526 рр. за своїм розмахом і організованістю стало найбільшим соціальним виступом у регіоні.

Поразка, завдана малярському війську османами під Мохачем 29 серпня 1526 р., виявила не лише слабкість Угорського королівства, а й призвела до загибелі угорсько-чеського короля Лайоша II. На звільнений угорський престол претендували династії Ягеллонів і Габсбургів, які згідно з договором від 1515 р. визначали правонаступництво на чеський та угорський трони. В договорі зазначалося, що в разі смерті Владислава Ягеллона трон мав перейти до Габсбургів. На угорську

корону претендував також воєвода Трансільванії Янош Запо-
ляї.

У жовтні 1526 р. в місті Токай на зборах угорської шляхти прибічники Я. Заполяї проголосили його королем Угорщини. *Оскільки більша частина маєтностей магната розташовувалася в словацьких землях, його нерідко називали “словацьким королем”, а воїнів його війська — “словацькими гайдуками”* Водночас угорські Державні збори обрали мадярським монархом Фердинанда I (1527–1564), який уже володів чеською короною. Вступивши на престол він значно розширив територіальні володіння Габсбургів, до яких увійшли Хорватія, Славонія, Задунайська Угорщина та словацькі землі.

Фактично в Угорському королівстві було два правителі, які повели між собою боротьбу за владу. Однак у 1538 р. королі-суперники уклали угоду про взаємне визнання легітимності й поділ території королівства. Західна частина країни відійшла Фердинандові, східна — Я. Заполяї. Після смерті Заполяї (у нього на момент укладення угоди не було наступника) Східна Угорщина мала перейти до Габсбургів. Однак незадовго до смерті східного правителя (1548) у нього народився син Я. Жигмонд, що створило передумови для продовження суперництва за трон. Мадярських магнатів підтримала Османська імперія.

В ході протиборства Фердинанд I, який на той час розв’язував проблеми в чеських і німецьких володіннях, не встояв перед тиском османів й у 1547 р. був змушений підписати принизливий мирний договір, згідно з яким Угорщина визнавала право Порти на захоплені нею раніше угорські території й зобов’язувалася сплачувати султанові данину. Територію країни було поділено на три частини: центральна відійшла до Порти, східна — до Трансільванії. Лише Західна Угорщина (разом зі словацькими землями) залишалася під владою Габсбургів.

Фактичним розпорядником у своїх володіннях Фердинанд I призначив “капітана гірської Угорщини” Я. Катзіонера. *Становище населення у словацьких землях було не набагато кращим, аніж в інших частинах розділеного Угорського королівства, оскільки імператорські війська грабували місцеве населення майже так само, як і османи.* Однак, незважаючи на ці обставини, до західної частини Габсбурзької монархії переселялося багато родин, які шукали тут порятунку від османів. Це призводило до зростання податкового тиску, що, своєю чергою, викликало протести місцевої людності.

Прагнення габсбурзьких правителів зміцнити свою владу в “угорських володіннях” зустрічали рішучий опір угорської та чеської шляхти. До того ж, Відню були відомі плани Порту щодо остаточного загарбання всієї Угорщини. *Становище населення словацьких земель цього регіону, що стали складовою частиною Габсбурзької монархії, було досить важким.* Окрім феодалних повинностей селяни сплачували до імператорської казни великі податки, несли тягар військового постю, потерпали від утисків чиновників тощо.

ОСМАНСЬКА НАВАЛА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Унаслідок нескінченних конфліктів, спустошливих воєн і повстань, що не припинялися упродовж XVI–XVII ст., багато районів Словацького краю зазнали небачених руйнувань і збезлюдніли.

Постійну загрозу для населення регіону становили наскоки османів. Вперше з цією небезпекою людність південної частини словацьких земель зіткнулася в 1529 р., коли османське військо, яке прямувало на Відень, спустошило території в долинах річок Вагу, Грону та Нітри, а тисячі людей потрапили в полон. Відтоді загарбницькі рейди на словацькі території тривали аж до 1683 р., коли османське військо зазнало поразки в битві поблизу Відня. Однак у першій половині XVI ст. наступ Порту тільки починався. У 1541 р. нападники захопили Буду, в 1543 р. — фортецю Естергом — центр угорської римо-католицької церкви.

Після падіння Естергома для османів відкрився шлях до словацьких земель, населення яких відновлювало фортифікаційні споруди та організовувало оборону міст. Саме в цей період у краї збудовано ряд фортець, найбільшою з яких була Нові Замки. Рятуючись від ісламських завойовників, католицькі ієрархи переїхали до Трнави, архієпископ оселився у Братиславі (Прешпорку).

Намагаючись повернути втрачені за договором 1547 р. території, Фердинанд I оголосив війну Порту. Однак її наслідки були катастрофічними: після поразки габсбурзької армії в 1551 р. султан приєднав до своїх володінь нові землі. Так, після захоплення у 1554 р. фортеці *Філяківський Град на захоплених словацьких землях було створено чотири санджаки (округи): Естергомський, Новоградський, Сетанський і Філяківський.* Місцеве населення, яке опинилося під османською владою, було обкладене подушною податтю.

Протягом майже 150 років населення словацьких земель про-

тистojало тиску османів. Після захоплення Портою (1562) земель Центральної Угорщини словацькі терени (окрім південних) перетворилися на центр життя королівства, а Братислава фактично стала мадярською столицею. Саме тут відбувалися засідання Державних зборів, розміщувалася державна скарбниця, в замку зберігалися королівські клейноди, а в палаці Св. Мартина відбувалися церемонії коронації угорських монархів.

Турецька навала, наслідком якої було загарбання великої частини території Угорського королівства, спричинила суттєві зміни в етнічному складі населення словацьких земель. Під натиском загарбників багато угорців (представники шляхти, купецтва та інших станів) переселялися до підвладних Габсбургам територій, і насамперед до словацьких міст, — Братислави, Трнави, Кошице тощо. Серед угорців, які знайшли порятунк у словацьких землях, більшість становили селяни. Все це призвело до переміщення міжетнічного мадяро-словацького кордону на північ.

Своєю чергою, словацькі селяни, які традиційно мешкали й вели господарство в долинах річок та низинах, рятуючись від жорстоких завойовників, переселялися до важкодоступних гірських регіонів, де вони корчували ліси, освоювали нові землі й будували поселення.

Рятуючись від свавілля османських властей, до південно-західних регіонів словацьких земель у цей період переселилося декілька тисяч хорватських родин. Хорвати-переселенці, як правило, не змішувалися з місцевою людністю, а оселялися окремо, засновуючи власні поселення.

З центральних регіонів Угорщини на словацькі землі мігрувало багато родин мадярської шляхти, які відразу дістали чимало привілеїв: їх звільняли від податків, надавали право торгувати вином тощо. Збільшення населення краю в цілому сприяло розвитку міст.

Водночас змінювався й етнічний склад населення словацьких земель, яке здебільшого було двомовним — німецько-словацьким. У період загострення протиборства між Фердинандом I і Я. Запольяї в містах спалахували міжетнічні конфлікти: першого підтримували німці, а другого — словаки. Тому для підсилення "німецької партії" Фердинанд I указом від 1530 р. заборонив переселення словаків і поляків до Бардієва та інших міст.

Після переселення до словацьких земель мадяр (шляхти й представників інших станів) міжетнічні конфлікти в містах ще більше загострилися. В суперечках, що виникали з угорця-

ми, словаки здебільшого знаходили підтримку в німецького населення. Так, конфлікт, що виник у Трнаві, мало не завершився розправою мадярської шляхти над словаками й німцями. Для подолання міжетнічного протистояння в містах імператор Фердинанд I спеціальним декретом зрівняв словаків і німців з угорцями; для злагоди в суспільстві міську адміністрацію мали по чергово очолювати представники різних етносів.

Напруженість у міжетнічних відносинах започаткувала процес самоідентифікації словаків як окремого народу й сприяла пробудженню їхньої національної самосвідомості. Інтенсивнішими й різноманітнішими ставали контакти словаків з населенням сусідніх моравських і чеських земель.

Прагнучи повернути втрачені території, імператор Рудольф II (1576–1608) у 1593 р. розпочав війну проти Османської імперії, яка тривала 15 років. Спочатку австрійські війська здобули кілька важливих перемог. Їм вдалося, зокрема, повернути фортеці Філяково, Сечани, Новоград і Естергом. Проте надалі військові дії тривали з перемінним успіхом, до того ж словацькі землі в цей період неодноразово спустошували спільники османів — кримські татари.

Під час Тридцятилітньої війни (1618–1648) більшу частину словацьких земель зайняли війська правителя Трансильванії — князя Держя Ракоці, які протистояли шведській та австрійській армії під час облоги Брно (1645). В ході війн (1660–1664; 1683–1699), які вела Австрійська монархія з Портою, значна частина словацьких земель потрапила під владу султана.

Угорські магнати, спираючись на підтримку Порту, підняли в словацьких землях чергове повстання проти Габсбургів. Однак поразка османів під Віднем (1683) прискорила їхній остаточний розгром. Крім того, за часів османського панування угорську шляхту було позбавлено всіх земель і майна, десятки тисяч людей у словацьких землях потрапили в рабство. Економіка краю була дезорганізована й майже цілком зруйнована.

РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ НА СЛОВАЦЬКИХ ТЕРЕНАХ Уже в 20-х роках XVI ст. ідеї Реформації через Чехію та Моравію поширювалися у словацьких землях (у Бардієві 1518 р. чеською мовою вийшов друком “Катехізис Мартіна Лютера”), а в середині століття дістали офіційне визнання в “гірських містах” Словаччини.

Оскільки у складі місцевого населення досить численною і впливовою була німецька діаспора, вчення Лютера тут швидко набуло популярності. З поширенням Реформації пов'язані й

виступи соціальних низів (здобули масову підтримку рух анабаптистів, виступи гірників на словацьких рудниках у 1525–1526 рр.). За цих умов з ініціативи дрібного й середнього дворянства, наляканого швидким зростанням німецького впливу на першому етапі поширення реформаційних ідей, Державні збори в 1525 р. прийняли закон про знищення або вигнання з території Угорського королівства всіх прихильників лютеранства. Однак здійсненню цього рішення завадило османське вторгнення та поразка мадяр у битві під Мохачем. Після цих подій більша частина королівства перетворилася на театр тривалого воєнного протистояння.

У словацьких землях, як і в інших частинах Угорського королівства, позиції прихильників учення Лютера були досить міцними. Незначний вплив на місцеве населення мали баптисти, “Чеські брати” та кальвіністи, які поширювали свою ідеологію у Південній та Східній Словаччині. Водночас поширення лютеранства створювало певні труднощі для пропаганди ідей Реформації в словацьких землях, оскільки місцеве населення ставилося до нової конфесії як до “німецької віри” За цих умов переважна більшість соціальних низів і надалі дотримувалася католицької віри. Так, серед селян протестантські вчення здебільшого не знаходили прихильників, а їхній перехід до іншої конфесії був здебільшого пов’язаний зі зміною віри їхніх панів. Загалом боротьба за станове привілеї та свободу віросповідання створювала на словацьких теренах сприятливе підґрунтя для поширення реформаторських ідей.

Важливу роль у поширенні Реформації відіграв перехід до протестантизму угорського дворянства, симпатії якого до нового вчення були викликані не стільки прагненням оновити католицьку церкву, скільки наміром створити-сприятливі умови для проведення реформ, спрямованих на посилення позицій світських феодалів й обмеження королівської влади. *Ці реформи передбачали також скасування церковної десятини та інших поборів і податкових пільг церкви, конфіскацію частини церковних земель на користь держави; ліквідацію монополії духовенства на освіту тощо.*

З поширенням Реформації мадярське дворянство спрямувало свої зусилля на створення такої церковної організації, яка перебувала б під контролем державної влади і відповідала їхнім інтересам. Саме тому частина представників панівного класу в Угорському королівстві змінила віросповідання. Варто зауважити також, що така радикальна переорієнтація відбувалася в контексті конфлікту, що розгортався між мадяр-

ською верхівкою і Габсбургами, які й у період Реформації відстоювали позиції Римської курії.

Водночас Угорське королівство стало однією з перших країн Центральної Європи, де задовго до засудження протестантизму на Тридентському соборі (1645–1663 рр.) розгорнулася католицька Контрреформація. Так, під тиском Габсбурзької влади Державні збори у 1548 р. ухвалили закон, згідно з яким населення королівства мало повернутися в лоно римо-католицької церкви. Діяльність баптистських общин заборонялася. Наступ Контрреформації очолив архієпископ М. Олаг. *Головним знаряддям Контрреформації став орден єзуїтів, який облаштувався у словацьких землях в середині 80-х років XVI ст.* Саме у володіннях австрійських Габсбургів єзуїти могли розраховувати на всебічну підтримку влади у справі реставрації католицизму. Як і в інших регіонах Європи єзуїти вели тут активну полеміку зі своїми ідеологічними противниками. Особливу увагу вони приділяли підготовці духовенства, а також створенню навчальних закладів, у яких вихідці із заможних родин, передусім місцевої владної верхівки, виховувалися б у католицькому дусі.

Однак у другій половині XVI — на початку XVII ст. центральна влада в Угорському королівстві мала досить обмежені можливості для здійснення Контрреформації. Тому вона намагалася заручитися підтримкою місцевого дворянства, жителів міст та їхніх станових організацій. *В Угорському королівстві в цей період протестантизм був віросповіданням більшості населення.* Насадження католицизму розглядалося владною верхівкою як один із найважливіших засобів для встановлення тут абсолютної монархії під егідою Габсбургів. *За цих умов боротьба за свободу віросповідання перетворилася на боротьбу за збереження містами та шляхтою своїх станових привілеїв.*

Незважаючи на самовіддану діяльність єзуїтів та інших прихильників Контрреформації, яка проводилася з небачним розмахом, результати її в загальнодержавному масштабі залишалися досить обмеженими. До 20-х років XVII ст. противникам Реформації не вдалося залучити на свій бік дворян і міщан Угорського королівства. Слабкість позицій Римської курії стала особливо очевидною, коли після невдалих спроб відновити вплив католицизму Габсбурги та єпископат королівства вирішили перейти до силових методів. Наслідком цієї політики було об'єднання різних угруповань протестантської шляхти, її зближення з містами.

Внутрішньополітична криза в Угорському королівстві (1606–1608) засвідчила слабкість позицій прихильників Контр-

реформації і змусила їх піти на певні поступки. Так, право протестантів усіх станів вільно сповідувати свою віру було закріплено у Віденському мирі (1606), у земських законах, затверджених віденським сеймом (1608), тощо. Про певний рівень впливу протестантизму в межах габсбурзьких володінь королівства свідчить призначення на посаду мадярського палатина (верховний представник станів) євангеліста Ю. Турзо. Завдяки його зусиллям на зборах делегатів протестантських общин Центральної та Західної Словаччини (1610) було створено синод і призначено суперінтендантів, які очолили територіальні осередки нової конфесії. На засіданні синоду в Спішському Попрадї (1614) було ухвалено рішення про створення протестантських общин у східних районах словацьких земель, де словаки становили більшість населення.

Тиск Контрреформації знову посилювався в 1616 р., коли архієпископом Естергомецьким став П. Пазмань. Того ж року помер палатин Ю. Турзо, а на цю посаду знову був призначений католик. Спираючись на єзуїтів, П. Пазмань розбудував систему навчання і виховання священників, у 1635 р. заклав у Трнаві університет. До єзуїтських закладів освіти приймали дітей заможних шляхтичів. Завдяки цьому до лона католицької церкви було повернуто багато шляхетських родів.

У цілому в Угорщині становище протестантів було значно кращим, ніж на інших землях, де правили Габсбурги. Це пояснювалося кількома причинами. Одна з них — намагання Габсбургів, за умов експансії Османської імперії і внутрішньої нестабільності, утримати свої позиції ціною поступок у релігійному питанні. Внаслідок цього з Центральної Європи до словацьких земель мігрувало чимало протестантів, які шукали тут порятунку від утисків. Після поразки в битві поблизу Білої Гори значна кількість чехів різних станів оселилася в Словаччині. Сюди переїхав і видатний педагог Ян Коменський.

СЛОВАЧЧИНА В ПЕРІОД ОСМАНСЬКО- ГАБСБУРЗЬКОГО ПРОТИБОРСТВА

Внаслідок австрійсько-османських воєн уже в середині XVI ст. словацькі землі було штучно розділено. Більша частина Словаччини з центром у Братиславі становила основу угорських володінь Габсбургів, а південна її частина разом із відповідними районами Угорського королівства відійшла під владу Порти. Вона входила до складу Будишинського пашалика, де місцеве населення зазнавало ще більших утисків, ніж на півночі, у габсбурзьких володіннях.

Словацьке населення в другій половині XVI ст. й особливо в XVII ст. несло на собі головний тягар боротьби проти османської експансії. Водночас у словацьких землях (як і в інших частинах Габсбурзької монархії) сформувалося кріпацтво у його "другому виданні", що проявилось в збільшенні панщини, грошових і натуральних повинностей, обмеженні права переходу селян, ліквідації общинного самоврядування та ін. На посилення феодального гніту селяни відповідали повстаннями, які найбільшого розмаху набули в східних і південних регіонах словацьких володінь Габсбургів у першій половині XVII ст. (1618, 1631–1632, 1648).

Словацькі землі перетворилися на арену жорстокого воєнного протиборства між Османською Портою і Габсбургами. Вони постійно опинялися в епіцентрі антигабсбурзьких виступів мадярських магнатів і шляхти. Так, саме виступ словаків (1605) в підтримку трансільванського князя І. Бочкаї, який очолював антигабсбурзький рух, став визначальним і сприяв завершенню П'ятнадцятилітньої (Довгої) війни 1593–1606 рр. Згідно з Віденським договором (1606) Трансільванське князівство позбавилося "опіки" Габсбургів, потрапивши водночас у васальну залежність від Порти. В договорі, укладеному між султаном та імператором терміном на 20 років, фіксувалися території, які входили до складу Османської імперії. Крім того, Рудольф II мусив сплатити одноразову данину в 200 тис. форинтів.

Події, що відбувалися в розділеному на три частини Угорському королівстві (князівство Трансільванія, території, окуповані Портою, та землі, що належали Габсбурзькій монархії), вже на початку XVII ст. визначалися багатовекторною боротьбою. Габсбурги намагалися відвернути від своїх володінь загрозу османської експансії. Водночас угорська феодальна верхівка прагнула відстояти набуті нею права і привілеї. У 30–40-х роках XVI ст. в розчленованому королівстві не припинялася боротьба між магнатами-католиками (підтриманими Габсбургами) і феодальною верхівкою з протестантського табору в Державних зборах. В цій боротьбі, яка проявлялася не лише в полеміці чи законодавчих актах, а й набувала силових форм (війни, повстання), брали участь дворяни, селяни, ремісники.

Однак імператору Священної Римської імперії (і королю Угорщини) Рудольфу II доводилося протистояти не лише виснажливому османському тискові, а й властолюбним зазіханням рідного брата — ерцгерцога Матіаса (Матіяша). Після раптової смерті трансільванського князя І. Бочкаї (1606) Матіас — представник імператора в угорських володіннях — за підтрим-

ки частини австрійського, мадярського і моравського дворянства, після утворення угорсько-моравської конфедерації (разом зі словацькими землями), домігся врешті-решт у 1608 р. угорської корони. Скориставшись хворобою Рудольфа II він спочатку посів чеський трон, а потім став *імператором, відомим під іменем Матіаш II (1608–1619)*. Своїм спадкоємцем в Угорському та Чеському королівствах новий імператор призначив католика Фердинанда Штирійського (Фердинанд II (1619–1637)). Це стало однією з причин Чеського повстання (1618–1620), яке, своєю чергою, призвело до Тридцятилітньої війни (1618–1648).

Водночас Габсбурги, йдучи на певні поступки, не упустили нагоди для відновлення наступу Контрреформації. До того ж, недотримання ними договорів викликало невдоволення угорської шляхти. *Тому, коли в Празі спалахнуло антигабсбурзьке повстання (1618), мадярське дворянство підтримало цей виступ, а угорський лідер Г. Бетлен оприлюднив у Кошице маніфест, де перелічувались усі порушення Габсбургами обіцянок та укладених ними угод. Повстання поширилося на всі словацькі землі. Уже в жовтні 1618 р. військо, очолюване Г. Бетленом, зайняло Братиславу, де на засіданні Державних зборів його було обрано королем Угорщини (1620–1621). Імператор Фердинанд II, який вів боротьбу з чеською шляхтою, намагаючись виграти час, уклав з Г. Бетленом перемир'я. Перемога Фердинанда II над чехами в битві поблизу Білої Гори (1620) послабила позиції угорського короля. У травні 1621 р. імператорське військо оточило Братиславу й Нітру. Незадовго перед цим були захоплені фортеці Філяково й Сечани, міста Крупіна й Брезно. Однак у битві, що відбулася поблизу Нових Замків (липень 1621 р.), військо Г. Бетлена завдало поразки австрійцям, Трнава й Нітра опинилися під контролем мадяр. У січні 1622 р. імператор і король Угорщини уклали мирний договір, згідно з яким Г. Бетлен відмовлявся від корони, а угорській шляхті були гарантовані її давні права і привілеї.*

Під час Тридцятилітньої війни більша частина словацьких земель опинилася під владою трансільванського князя Дердя Ракоці I. У 1643–1645 рр. на цих територіях мадярська шляхта в союзі зі шведами чинила опір Габсбургам і навіть брала участь в облозі Брно.

Під час австрійсько-османських воєн (1660–1664; 1683–1699) частина словацьких територій перебувала під владою Порти, і лише за Карловецьким миром (1699) їх знову було повернуто до складу імперії Габсбургів.

Саме на словацьких теренах у 1678 р. мадярські магнати, спираючись на підтримку османів, організували один із найбільших антигабсбурзьких виступів. За короткий час війська повстанців на чолі з Імре Текеєм взяли під свій контроль землі Східної та Центральної Словаччини. Однак поразки османської армії під Віднем (1683), а потім і на угорських територіях ускладнили становище повсталих і прискорили їх остаточний розгром військами імператора Леопольда I (1657–1705). Ватажок повстання — І. Текей — мусив тікати разом з османами, а габсбурзька армія займала місто за містом. Найдовше оборонявся Пряшів. Захопивши місто, австрійці жорстоко розправилися з учасниками повстання.

В умовах, що склалися, угорська шляхта змушена була поступитися Габсбургам. Державні збори (листопад 1687 р.) визнали право австрійської гілки Габсбургів за чоловічою лінією на успадкування угорської корони, а також відмовилися від права на “співправління” — одного з найважливіших привілеїв угорських феодальних станів, що існував з 1222 р. Відтепер Угорське королівство стало спадковим володінням Габсбургів. На словацьких землях, визволених з-під османів, Габсбурги продовжували політику Контрреформації, застосовували проти реформатів терор і репресії.

СТАНОВЛЕННЯ СЛОВАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Війни та повстання XVII ст. спустошили словацькі землі, ниви було занедбано, а міста збезлюдніли. Все це не могло не відбитися й на розвитку культури. Розчленування Угорського королівства й утвердження османського панування над його середньою частиною призвели до переміщення центру політичного життя на північ і північний захід. Приплив біженців на словацькі землі, господарське освоєння цих територій спричинили зміни в етнічному складі місцевої людності. Оскільки словаки були активними учасниками всіх війн та станових повстань, що їх ініціювали угорці, в цей період відбувалося “ословачення” міст і витіснення з них німецького елемента. Саме за таких несприятливих умов відбувався процес формування словацької народності. Вже в XVI ст. у словаків з’являються ознаки етнотериторіального розуміння батьківщини. У 1685 р. вперше зафіксовано назву “Словаччина”. В цей період належність словаків до Угорського королівства являла собою основу їхнього національного світосприйняття, оскільки вони вважали себе складовою угорської політичної та історичної спільноти. Терміни “словак” і “татранський слов’янин” були ознаками селянського стану.

Поширення в словацьких землях гуманістичних і ренесансних ідей, зростання міст, зміцнення бюргерства у соціальній структурі суспільства зумовили появу нових елементів у духовному житті словаків. *Особливий вплив на розвиток словацької культури справила Реформація*. Однак багатства краю зосереджувалися в руках угорської шляхти та німецького бюргерства. Словацькі землі стали центром культурного життя габсбурзьких володінь Угорського королівства.

Важливим чинником розвитку культурних процесів у Словаччині стало входження її (так само як і Чехії) до складу однієї держави — Габсбурзької монархії. *Етнічна близькість народів сприяла посиленню впливу чеської культури на формування національної самосвідомості*. Так, у словацьких землях поширилася т. зв. “біблійщина” — чеська мова, якою було перекладено Біблію (відома під назвою Краліської). Поступово “біблійщина” утвердилася як мова писемності певної частини словаків, нею видавалися навіть королівські розпорядження. Проте загальний рівень грамотності населення залишався досить низьким.

Поширення ідей Реформації сприяло змінам у галузі освіти. Так, навчальні заклади в словацьких землях поступово набували конфесійної забарвленості, й хоча вони були приватними, їхня діяльність регламентувалася органами місцевого самоврядування. Найбільш відомими були протестантські школи в Бардієві, Глаговце, Біточі, католицькі — у Трнаві. У другій половині XVI ст. на території Словаччини налічувалося понад 130 шкіл. Але якщо в районі Братислави, в Малих Карпатах і на Загір’ї школи функціонували майже в кожному населеному пункті, то в інших регіонах їх було значно менше.

Більшість дітей здобували початкову освіту в церковних школах. Наступним етапом було навчання в “латинській” школі. Лише вихідці із заможних родин могли завершувати свою освіту в гімназіях. У деяких містах були відкриті спеціальні навчальні заклади для дівчат.

Становлення словацької культури відбувалося в надзвичайно складних умовах. Угорська правляча еліта всіляко гальмувала цей процес, проводила політику мадяризації словацької шляхти та інших верств населення. Всі ці негативні явища посилювалися діяльністю єзуїтів, які в 1561 р. з’явилися в словацьких землях. Очоливши контрреформаційний наступ єзуїти підпорядкували собі всю систему освіти. В наступний період у краї були відкриті єзуїтські школи, гімназії та університети. Так, у 1635 р. був заснований Трнавський університет, який мав теологічний, філософський та юридичний факультети, у 1657 р. — Кошицький університет.

Ідейне протистояння доби Контрреформації специфічно проявилось у сфері освіти, зокрема, у вигляді вистав дитячих театрів, які діяли як у католицьких, так і в протестантських школах. В них ставилися п'єси таких відомих літераторів-єзуїтів, як Я. Ліпаї, Д. Мітіс та ін.

Швидко розвивалася у словацьких містах видавнича справа. Так, уже в 70-х роках XVI ст. у Братиславі, Бардієві, Кошице, Трнаві, Банській Бистриці були відкриті друкарні. Тільки в друкарні Левочі до кінця століття вийшло друком близько 900 видань, у Трнавському університеті — понад 600. Після поразки повстання (1620) у словацьких містах Сеніц, Тренчин, Жиліна розмістилися друкарні чеських видавництв.

У XVI ст. в Словаччині розвивалася світська й духовна поезія. Так, відомими латиномовними поетами того часу були В. Мадер, Я. Бокатіус, П. Рубігалус, В. Балаша. В історичних піснях та любовній ліриці лунала тема боротьби проти османів. Надзвичайно популярними були "Пісня про Сегетський замок" та "Пісня про блакитний камінь". У цей період з'являються також поетичні твори, написані т. зв. змішаною "чесько-словацькою" мовою.

У творчості словацьких поетів XVII ст. домінував т. зв. "маньєризм". Яскравими представниками цього стилю були П. Беніцький, Я. Філіцький, Я. Ланіго. Їхні вірші написані здебільшого мадярською й змішаною "чесько-словацькою" мовою. У стилі "бароко" написана духовна лірика таких відомих поетів того часу, як Д. Матешіцький, Є. Млинарових, Я. Глоссіус. Цей стиль характерний також для деяких історичних пісень (наприклад "Пісня про Новий Замок"), в яких розповідалося про османську навалу, народні рухи та повстання в словацьких землях.

Наприкінці XVII ст. у Словаччині поширюються й прозові твори на релігійно-побутові теми, мемуари та розповіді про подорожі. Так, в автобіографічній книзі "Доля Піларика Степана, вірного слуги Господа Бога" (1666) розповідається про поневіряння автора в османській неволі. Бурхливі події періоду Контрреформації описані у творах Т. Машніка, Я. Сімоні-деса, Д. Крмана.

Вагомий внесок у скарбницю словацької культури зробив Д. Горчичка. За його активної підтримки було видано чимало праць чеських і словацьких діячів культури. Так, у Левочі вийшли друком відома праця Я. Коменського "Видимий світ у малюнках" (1685), збірка пісень Трановського (1684) та ін. З ім'ям Д. Горчички пов'язані перші дослідження словацького

фольклору та публікація “Нового латинсько-словацького базару”, де були вміщені словацькі прислів'я.

Вже на початку XVI ст. в королівських містах *словацьких земель активно будувалися храми, ратуші, фортифікаційні споруди*. В архітектурі, образотворчому мистецтві переважала пізня готика. Європейське визнання здобули майстри кошицької архітектурної та скульптурної шкіл.

Для багатьох словацьких міст кінця XVI ст. характерні ренесансні будівлі, в яких верхня частина стін прикрашалася багатофігурними композиціями. Словацькі замки того часу вирізнялися міцними наріжними вежами та внутрішніми аркадними двориками.

Поступово готичний стиль поступається місцем Ренесансу. На зміну архітектурного стилю вплинули італійські майстри, які брали участь у будівництві фортець. Було перебудовано стару фортецю в Комарно, збудовано фортецю Нові Замки. Розпочалося також спорудження костелів, які виконували оборонну функцію. Серед них — храми в Битчі, Бетлановце, Стражскі, Маркошеве тощо.

Під впливом Ренесансу впорядковувались майдани, вулиці, окремі будинки багатьох міст. Було розширено арки в будинках Левочі, Старої Любавни, Жиліни. Фасади будівель ренесансного стилю утворювали справжні ансамблі, такі як у Банській Бистриці та Банській Штявниці.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1956. Т. 1.

Краткая история Чехословакии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.

Словацкая литература от истоков до конца XIX в.: В 2 ч. Москва, 1997. Ч. 1.

Теорія та історія світової та вітчизняної культури: Курс лекцій. Київ, 1992.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 1.

Kovač D. Dejiny Slovenska. Bratislava, 1998.

Dokumenty slovenskej narodnej identity a statnosti. Bratislava, 1998.

Лекція

12

БОЛГАРІЯ В VII–XIV ст.

- Заселення слов'янами та протоболгарами Балкан
- Перше Болгарське царство
- Болгарія під зверхністю Візантії
- Друге Болгарське царство
- Болгарська культура

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНАМИ ТА ПРОТОБОЛГАРАМИ БАЛКАН

Територія центральної і східної частини Балканського півострова в давні часи була заселена індоєвропейськими племенами фракійців (мези, гети, асти, одризи). Сусідство з античним світом сприяло поширенню серед них грецької культури. В IV ст. до н. е. терени сучасної Болгарії завоювали македонці, а в середині I ст. н. е. — римляни. На територіях, заселених фракійцями, виникли дві римські прикордонні провінції — Мезія та Фракія. Ці провінції в IV–V ст. стали об'єктом вторгнень германців та аланів, а з VI ст. — слов'ян.

Так само як і фракійці, слов'яни належали до однієї з етнічних гілок індоєвропейців. Найраніші з писемних свідчень про них, що збереглися до наших часів, належать Плінію Старшому (I ст. н. е.). В VI ст. слов'ян згадували Прокопій Кесарійський, Мавркій, Йордан. Уже в перші століття нашої ери слов'яни заселяли великі простори від Ельби (Лаби) на заході до Верхньої Волги й Сіверського Дінця на сході, Середнього та Нижнього Дунаю і Чорноморського узбережжя на півдні, Балтійського узбережжя на півночі. З їхніх численних племен поступово утворилися три гілки слов'янства — західна, східна й південна. В історії Балканського півострова найпомітнішу роль відіграли південні та східні слов'яни. Їхні племена

візантійські й латинські автори називали “склавинами” й “антами”

У VI ст. слов'янське суспільство перебувало на останній стадії розкладу первіснообщинного ладу — стадії військової демократії. В цей період господарською одиницею слов'янського суспільства стала велика сім'я — задруга. Вона вбирала в себе кілька поколінь нащадків одного батька з їхніми дружинами й дітьми. Чисельність її членів звичайно становила 20–30 чоловік. Вони спільно господарювали й володіли землею. Кілька задруг складала територіальну общину, а кілька общин — плем'я. Територія, на якій проживало плем'я, називалася жупою. Керували племенем народні збори за участі всіх дорослих вільних чоловіків (віче), а також рада старійшин і вождь племені (жупан, князь). Влада родової аристократії та князів у VI ст. поступово посилюється, що пов'язано зі зростанням майнової нерівності. Цьому сприяли й успішні війни з Візантією.

Завоювання слов'янами Балканського півострова — один із етапів Великого переселення народів, що є невід'ємною складовою європейської історії IV–VII ст. Перші епізодичні наскоки слов'ян на Візантійську імперію відбувались у V ст. Саме в цей час утворилися могутні об'єднання слов'янських племен. З VI ст. подібні вторгнення стають постійними, а з середини того ж століття слов'яни переходять від набігів до завоювання й заселення провінцій імперії. Навіть за відсутності згуртованості та єдності слов'яни являли собою вельми грізну силу.

Бойовий порядок слов'янських воїнів ще не позначався досконалістю, однак відомо, що вони билися лавами, а не юрбою. Окрім піхоти в слов'янському війську існувала кіннота. Її бойові якості були настільки високі, що візантійці й араби охоче наймали слов'янських воїнів на службу. Відомо, що деякі візантійські воєначальники того періоду були слов'янами за походженням.

Масова колонізація слов'янами імперських земель, що розпочалася з середини VI ст., тривала приблизно століття. Протягом цього часу вони розселилися практично по всьому Балканському півострову й прилеглих до нього північно-західних областях. Візантія переживала тоді важкі часи й не могла ефективно захищати північні кордони.

Заселення слов'янами Балкан призвело до значних змін в етнічному складі людності. Тепер вони становили тут більшість населення й асимілювали фракійців та іллірійців. Лише невелика частина фракійців та іллірійців зберегла національ-

не обличчя. Згодом вони брали участь в етногенезі волохів та албанців.

Контакти з місцевими племенами позначалися й на розвитку господарства слов'ян. Хліборобство та скотарство продовжували відігравати домінуючу роль в їхньому сільському господарстві. На нових землях підвищилась урожайність зернових. У скотарстві на перше місце вийшла дрібна худоба. Скрізь поширюються виноградарство та садівництво. Певні успіхи спостерігаються і в розвитку ремесла, передусім у виготовленні сільськогосподарського знаряддя та зброї.

Розвиток економіки супроводжувався змінами в соціальних відносинах слов'янського суспільства. Господарство вели вже індивідуальні сім'ї, які стали повноправними власниками земельних наділів. Таким чином, стався остаточний перехід від родової та хліборобської до сусідської общини.

Завоювання нових земель збагачувало родоплемінну знать. Для збереження та зміцнення свого впливу вона прагнула створювати державні об'єднання. Перші слов'янські князівства виникали спочатку на території одного чи кількох племен. Такі військово-територіальні об'єднання дістали назву словіній. На початку VII ст. на Балканському півострові налічувалося понад двадцять словіній. Серед найзначніших племен і племінних об'єднань називають тимочан, берзитів, струм'ян, ринхінів, драгувітів.

Візантія намагалася підкорити слов'янські племена, які осіли на її території. *Змагання з імперією стали однією з причин утворення слов'янських племінних об'єднань. У результаті запеклої боротьби Візантія змусила значну частину слов'ян, головним чином у Македонії, Фракії, Мезії, визнати зверхність імперії. Інші племена зберігали незалежність до навали на Балкани тюркомовних племен булгар.*

В історичній літературі тюркських булгар заведено називати протоболгарами, на відміну від тих південних слов'ян, які прийняли від них цю племінну назву. Протоболгари були вихідцями з Центральної Азії. До IV ст. вони заселили Приазов'я, Північне Причорномор'я, Кавказ. У другій половині VII ст. частина протоболгар, на яку тиснули хазари, відійшла на північ. Тут, у середній течії Волги й Ками, виникла держава Волзька Булгарія. Інша протоболгарська орда попрямувала до гирла Дунаю. Її очолював хан Аспарух (Ісперих, Єсперих) (644–700). Під тиском аварів протоболгари Аспаруха здійснювали з 70-х років VII ст. спустошувальні походи на Візантію. Намагання імператора Константина IV організувати оборону імперських

кордонів не увінчалися успіхом. Войовничі, невибагливі протоболгари, що вправно володіли луком, шаблею, списом, становили велику загрозу для візантійців. Кіннота протоболгар складалася здебільшого з важкоозброєних вершників.

Союзниками протоболгар у їхніх війнах з Візантією виступила значна частина слов'янських племен. Це зближення, перед лицем візантійської небезпеки, племінної знаті двох народів прискорило оформлення спільних державних структур. Утворилася слов'яно-болгарська держава, яка відіграла велику роль у переможній війні з візантійцями. У 681 р. Константин IV уклав з Аспарухом мирний договір. За умовами договору імператор визнавав нову державу і зобов'язувався сплачувати Аспаруху щорічну данину.

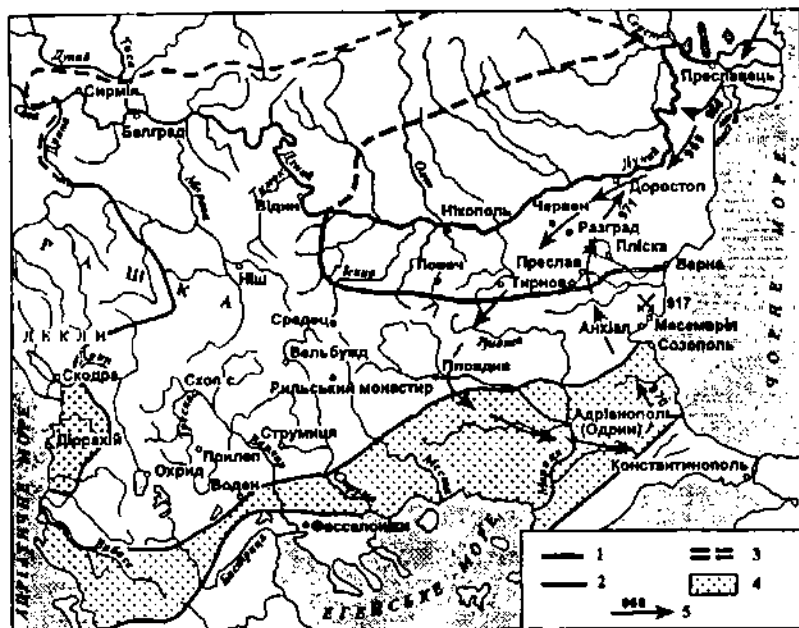
ПЕРШЕ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Новоутворену слов'янсько-болгарську державу в історичній літературі називають Першим Болгарським царством. Воно проіснувало з 681 по 1018 рр. Кордони країни

сягали на сході Чорного моря, на півдні — Балканського хребта, на заході — річки Тимок, на півночі — Дунаю. Проте в наступні 200 років межі Болгарії суттєво розширилися, головним чином на півночі, заході й південному заході. Столицею держави стало місто Пліска, яке спочатку являло собою військовий табір протоболгар.

Слов'янські племена, що проживали в новій державі, перебували на вищому рівні соціально-економічного розвитку, аніж протоболгари. Крім того, кількісно слов'яни також переважали своїх сусідів. Ці обставини сприяли переходові протоболгар до осілого способу життя та їх асиміляції слов'янами, які перейняли тільки племінну назву. Це пояснювалося помітнішою роллю протоболгарської знаті на початковому етапі існування нової держави. Протоболгарською була й правляча династія. За етнічною належністю перших ханів країна дістала найменування Болгарія.

Етнічно Болгарія мала дуалістичний характер і по суті була слов'яно-болгарською федерацією. Аспарухові та його наступникам довелося відстоювати її незалежність у частих війнах з Візантією. У ході цих воєнних змагань, які проходили з перемінним успіхом, болгарські хани значно розширили межі країни. Особливих успіхів Болгарія досягла під час правління енергійного й далекоглядного хана Крума (803–814). Він остаточно розбив аварів і захопив територію між Карпатами та Дунаєм. Згодом Крум здобув важливу перемогу над Візантією. У 811 р. в Болгарію вторгнулася армія ві-

Болгарія в VII — на початку XI ст.

1 — кордони Болгарії наприкінці VII ст.; 2 — кордони Болгарії на початку правління князя Симеона; 3 — приблизні кордони; 4 — територіальні здобутки царя Симеона; 5 — походи київського князя Святослава у 968–971 рр.

зантійського імператора Никифора, але на зворотному шляху вона потрапила в засідку. За невдалий похід Никифор заплатив власним життям — за наказом Крума з його черепа виготовили бенкетну чашу. Розгром візантійських військ у горах Стара-Планини дав змогу болгарам оволодіти всією Східною Фракією і навіть обложити Константинополь. За наступників Крума — ханів Омортаза, Малимара й Пресіана — Візантія не тільки визнала болгарську зверхність над Фракією, а й поступилася Болгарії великою частиною Македонії.

Завдяки успішним війнам значно розширилися кордони Болгарії, посилювався її вплив у міжнародних справах. Крім того, війни збагатили болгарську аристократію й сприяли зміцненню влади ханів. Окрім командування військом хан зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу. Йому також належав провід у відправах язичницького культу та здійсненні жертвопринесень. При хані діяла рада знаті, яка

складалася з цивільних і військових сановників, проте вона не обмежувала ханської влади.

У перші століття існування Болгарської держави при дворі домінувала протоболгарська аристократія. Слов'янська знать, як правило, задовольнялася владою на місцях, у словінях, що охоплювали більшу частину країни. Протоболгари осіли головним чином на сході та північному сході. Із оточення протоболгарської знаті — “бойлів” (пізніше — бояр) виходили головні посадові особи держави. Другою особою після хана вважався його помічник — “кавхан”, однією з функцій якого було командування військом.

Військо складалося з протоболгарської кінноти та слов'янської піхоти й було всенародним. Народним спочатку був і суд. Він по суті не підлягав державним чиновникам. Вироки виносились народними засідателями — присяжними. В сумнівних випадках, як і в Західній Європі, вдавалися до ордалій — випробувань вогнем або окропом.

Соціальна структура ранньофеодальної Болгарії складалася з двох основних класів — аристократії та вільного селянства. З поширенням великого землеволодіння в VII–IX ст. зростає економічний та політичний вплив аристократії. На її користь надходила велика частина натуральних селянських платежів.

Саме селянство в VII–IX ст. поступово залучається до процесу феодалізації. Про це свідчать записи звичаєвого права — “Землеробського закону” (VIII ст.) і “Закону судного людям” (IX ст.). В першому з них, укладеному у Візантії, фіксувалися суспільні відносини, що сформувалися тут під впливом слов'янських переселенців. Це дає підставу дослідникам Першого Болгарського царства використовувати його для характеристики соціально-економічного устрою слов'янського суспільства VIII ст. “Закон судний людям” виданий ханом Крумом на початку IX ст. Він відбивав суспільні відносини на території самої Болгарії.

Процес феодалізації, що розпочався в країні, був тісно пов'язаний з територіальними загарбаннями болгарських ханів. Хани дарували своїм близьким землі разом з людиною, яка проживала на них, що призвело до перетворення вільних селян на кріпаків. Цих кріпаків у Болгарії, як і у Візантії, називали париками. Зростання великого землеволодіння супроводжувалося збільшенням феодальних повинностей селян, проте, на відміну від країн Західної Європи, феодалізація в Болгарії відбувалася уповільненими темпами.

Поряд з аристократією та селянством у болгарському суспільстві існували раби. Рабство з'явилося в слов'ян ще до

приходу на Балканський півострів, проте воно мало патріархальний характер. Рабська праця в слов'янському суспільстві не набула скільки-небудь значного поширення, а самих рабів нерідко відпускали на волю. Після утворення Болгарської держави, внаслідок завойовницьких війн, кількість рабів значно зросла за рахунок військовополонених, однак їхня праця, як і раніше, мало використовувалася в сільському господарстві та ремеслі. Раби ставали здебільшого дворовими служниками в маєтках знаті або предметом торгівлі з Візантією.

У другій половині IX ст. тривало зміцнення влади болгарських ханів. Знать, що феодалізувалася, потребувала твердої центральної влади для придушення опору селянства процесові закріпачення й для успішних завойовницьких походів. *Болгарія значно посилилася за князювання Бориса I (852–889).* Він захопив території на північ від Дунаю, а також частину сербських земель. Болгарські володіння сягали тепер Адріатичного узбережжя. *У 865 р. Борис I запровадив у Болгарії християнство.* Цей майстерний політичний хід зрівняв Болгарію з іншими європейськими державами. *Християнізація сприяла поширенню духовної культури й ліквідації етнічних відмінностей слов'ян і болгар.* Водночас нова релігія мала зміцнити владу Бориса I в країні. Язичництво, яке освячувало патріархальні відносини, в умовах феодалізації вже не могло бути надійною опорою влади.

Папа Римський програв боротьбу за Болгарію Константинопольському патріархові: Борис охрестив свою країну за східним обрядом і прийняв при хрещенні ім'я Михайла. Його титул “хан” перейменували на слов'янський “князь” Борис домігся автономії болгарської церкви, яку очолив архієпископ. Богослужбовою мовою нової архієпархії спочатку була грецька, зрозуміла далеко не всім парафіянам. Таким чином, виникла нагальна потреба у відправах слов'янською мовою, за слов'янськими книгами. Це сприяло б подальшій християнізації й послабленню конфесійної залежності Болгарії від Візантії.

З вирішенням проблеми слов'янізації була безпосередньо пов'язана діяльність слов'янських першовчителів — братів Кирила (Константина) й Мефодія. Завдяки їхній місіонерській діяльності у 855 р. була створена перша слов'янська абетка — “глаголиця”. Пізніше з'явився її видозмінений варіант — “кирилиця”. Складена на основі грецького уставного письма з додаванням кількох літер, вона поширилася серед слов'янських народів. Після видання слов'янської азбуки Кирило й Мефодій переклали слов'янською мовою богослужбні книги.

Поява абетки справила великий вплив на розвиток слов'янської культури та консолідацію болгарської народності. В культурному відношенні болгари випередили інші південнослов'янські народи раннього Середньовіччя. На відміну від Західної Європи, де літературною мовою виступала мертва латина, в Болгарії виникла література національною мовою.

Успіхи в зовнішній політиці й культурі супроводжували все правління Бориса I. Він першим був проголошений болгарською православною церквою національним святим і у 889 р. пішов у монастир. Однак спроба його наступника Володимира відновити язичництво змусила Бориса ненадовго повернутися до влади. Володимира осліпили, а трон, за бажанням Бориса, посів його молодший син Симеон.

Царювання *Симеона* (893–927) в історичній літературі часто називають *“Золотою добою” Болгарської держави*, яка в цей період досягла вершини політичної могутності й стала гегемоном на Балканах. Для цього Симеонові довелося витримати тривалу боротьбу з Візантією та її союзниками — угорцями й сербами. Він чотири рази облягав Константинополь, але так і не взяв його. Перемоги болгар привели до істотних геополітичних змін на Балканах: *державою Симеона займала всю територію сучасної Болгарії, Македонію, Албанію, майже всю Сербію, частину Фракії, а також області на північ від Дунаю*. Таким чином, Болгарія стала однією з найбільших держав того часу. Зростання могутності й міжнародного авторитету Болгарії позначилося на її державному устрої. У 917 р. *Симеон відмовився від титулу князя і проголосив себе царем (василевсом) болгар і ромейів (греків)*. Вихований при дворі візантійських імператорів, Симеон намагався в усьому їм наслідувати. Проте, на відміну від виборності візантійських імператорів, він зробив царську владу спадковою. Посилення Болгарії позначилося й на релігійних справах. *Національна церква отримала автокефалію у 917 р., а болгарський архієпископ дістав сан патріарха*.

Воєнні перемоги Симеона сприяли економічному піднесенню країни. Збільшилася площа оброблюваних земель, підвищився рівень агрокультури, повсюдно поширилося трипільля. Знахідки археологів свідчать про розвиток ремесла, яке вже відокремилось від сільського господарства. Успішно розвивалися торговельні зв'язки, що, своєю чергою, сприяло зростанню болгарських міст — Варни, Охрида, Скопле, Среденця.

На розвиток ремесла і торгівлі значною мірою вплинула й та обставина, що болгарська знать у результаті війн накопи-

чила величезну кількість грошових коштів, якими вона шедро розплатувалася за товари. Іншим джерелом матеріального збагачення знаті, що феодалізувалася, було посилення експлуатації селян.

Утвердження в Болгарії феодальних відносин вело до масового закабалення сільської людності. Податкове гноблення особливо посилилося в X ст., коли часті війни вимагали дедалі більших коштів. Становище платників податків погіршувало й те, що в IX–X ст. основу болгарського війська складало не народне ополчення, а феодальні дружини. Таким чином, військові перемоги Симеона не поліпшили становище соціальних низів.

Народне обурення вилилося в антифеодальний рух, що виник у Болгарії в першій половині X ст. Цей рух, так само як інші рухи середньовічної Європи, проходив під релігійними прапорами. На честь першого проповідника нового вчення — священика Богомила — він дістав назву *богомилства*. Основою ідеології богомилів був дуалізм: увесь світ є боротьбою двох начал — Бога, що уособлює сили добра, та його сина Сатаніла (Сатани), що уособлює сили зла. Людина, стверджували богомили, духовно належить Богові, а тілом — Сатані. Сатанинським творінням богомили оголошували також царську владу, феодальне гноблення, а разом з ними — й увесь матеріальний світ, що оточує людину. Богомили рішуче виступали проти офіційної церкви, яку вони також вважали творінням Сатани, а відтак заперечували її таїнства та обряди, шанування ікон, мощей і хреста. Богові, за їхнім уявленням, можна молитися всюди, тож відвідування храмів не може вважатися обов'язковим. Богомили категорично висловлювалися й проти пролиття крові — це положення відбивало невдоволення широких мас частими війнами в першій половині X ст.

Богомили створили власну ієрархію, яка вбирала в себе три категорії прихильників: “досконалих”, “віруючих” і “слухачів”. Богомільські громади були тісно пов'язані між собою. Їхній вплив виходив далеко за межі Болгарії. Послідовники нового вчення з'явилися у Візантії, Сербії, Боснії, Італії. Дуже близькими до богомилів за догмами були південнофранцузькі альбігойці.

Богомільський рух набув великого розмаху. Він охопив здебільшого селян, але чимало прихильників знайшов і серед городян. Прихильники богомилів удавалися навіть до збройних форм боротьби. Така їхня діяльність підривала могутність феодалів, церкви й царської влади. *В науковій літературі немає єдності думок стосовно того, чи ослабив богомільсь-*

кий рух військової міць країни й тим самим полегшив завоювання Болгарії Візантією. Незалежно від негативної чи позитивної відповіді ослаблення Болгарської держави стало цілком закономірним процесом, оскільки посилення економічної та політичної могутності феодалів приводило до неминучих конфліктів з центром.

Ознаки занепаду царської влади почали відчуватись відразу після смерті Симеона. Енергійного, войовничого батька змінив на троні його старший син *Петро* (927–969), який виявив якості не державця, а ченця. За нього Болгарія вступила в період феодальної роздробленості. Цим не забарились скористатися її внутрішні й зовнішні вороги. Країну підривали міжусобиці та змови, в яких брали участь молодші брати царя. Після повстання 931 р. від Болгарської держави відпала Сербія. Три роки по тому через болгарську територію, сіючи смерть і руйнування, пройшли полчища угорців, які в той час воювали з Візантією. Згодом ці вторгнення відбувалися неодноразово.

Сама Візантія була вельми заінтересована в ліквідації незалежної Болгарії. Для цього її провід вирішив використати кочовиків-печенігів, а також військовою могутністю Русі. Київський князь Святослав двічі вторгався в Болгарію. Візантія запропонувала болгарам збройну допомогу, однак за таку підтримку останні сплатили дорогу ціну. Після відходу в 971 р. руських військ імператор Іоанн I Циміхій полонив болгарського царя й оголосив захоплені болгарські землі провінціями імперії.

Самостійність зберегли тільки південно-західні області Болгарії. В результаті повстання "*комитопуліє*" там виникло Західно-Болгарське царство. Протягом майже півстоліття воно намагалося чинити опір агресії Візантії. Перелом у бойових діях настав у 1001 р., коли сюди було спрямовано відразу кілька візантійських армій. Війна мала такий бузувірський характер, що імператор *Василій II* (976–1025), який вів її, ввійшов в історію під прізвиськом *Болгаробійця*. Так, після вирішальної перемоги поблизу гори Беласіце він наказав осліпити 14–15 тис. узятих у полон болгарських воїнів. Одне око залишили тільки одній людині з кожної сотні. Ці однооки поводили мали привести осліплених воїнів до царя Західно-Болгарського царства Самуїла. Побачене так вразило державця, що він незабаром помер.

Смерть Самуїла, капітулянтська політика окремих болгарських феодалів і міць візантійської армії зробили неминучим остаточне загарбання всієї країни. У 1018 р. впала її столиця *Охрид*. Перше Болгарське царство припинило своє іс-

нування. На його землях установилося візантійське панування, яке тривало аж до 1185 р.

БОЛГАРІЯ ПІД ЗВЕРХНІСТЮ ВІЗАНТІЇ

На завойованих землях візантійці встановили загальноімперські порядки. Було введено систему управління, яка позбавила Болгарію навіть примарної автономії й перетворила її на прикордонну провінцію імперії. Територію Болгарії було поділено на три феми (військово-адміністративні округи). Всю повноту влади у фемах зосередили у своїх руках візантійські стратиги (архонти). Візантійські урядовці замінили болгарських на всіх рівнях влади. Лише пізніше в місцевій адміністрації кількість представників болгарської знаті збільшилася. Чиновницько-бюрократичний апарат Болгарії зріс у два рази.

Візантія провадила й антиболгарську церковну політику. Хоча Василій II Болгаробійця визнав автокефалію болгарської церкви, на головні церковні посади призначалися греки. У 1037 р. грек Лев Пафлагонянин зайняв місце охридського архієпископа. Від цього часу еллінізація болгарської церкви помітно посилилася. Слов'янську мову у відправах замінила грецька. Навчальні заклади зі слов'янською мовою викладання починають закривати. Замість них відкривались грецькі. Жертвою еллінізації мали стати культура й менталітет болгарського народу. Зокрема, багато творів національної літератури перекладалося грецькою мовою. Разом з тим еллінізація сприяла прилученню болгар до більш розвиненої грецької культури, а тому її не можна розглядати тільки як негативний процес.

Візантійське завоювання Болгарії сприяло остаточному утвердженню феодальних відносин. Якщо спочатку візантійці майже не втручалися у відносини власності, що склалися у Болгарії до їхнього приходу, то в подальшому ситуація різко змінилася й наприкінці XI ст. болгарські провінції вже мало чим відрізнялися від решти провінцій імперії. Феодалізм у візантійській формі переміг у Болгарії остаточно.

Завершенню феодалізації допомогла та обставина, що завоювання супроводжувалося подальшим зростанням великого землеволодіння. В Болгарії утворився великий фонд державних земель, із якого імператори обдаровували своїх близьких. Спочатку ці дарунки отримували здебільшого церква та монастирі. Згодом, після приходу до влади в 1081 р. династії Комнінів, імператори почали активно роздавати землі й представникам світської знаті. Феодалізація активніше відбувалася на заході Болгарії, повільніше — на півночі та сході.

Водночас погіршується становище селян. Прискорився процес закріпачення. Основною формою феодального володіння стала пронія, яку діставала світська (іноді духовна) особа за військову або адміністративну службу. Візантійська пронія багато в чому нагадувала західноєвропейський бенефіцій, чи феод. Якщо спочатку її надавали на певний термін, то згодом вона перетворилася на спадкове володіння. Болгарські селяни, що сиділи на цій землі, як і в інших візантійських провінціях, називалися “париками”. Посилення експлуатації і запровадження в XI–XII ст. низки нових повинностей (церковного канонікону; синони, що передбачала примусовий продаж аграрної продукції державі за зниженими цінами, тощо) перетворювали формально вільних париків на кріпаків. Характерною рисою доби візантійського володарювання було постійне збільшення податків. Разом із тим запровадження з 1040 р. грошових зборів (раніше сплачувались тільки натуральні) об’єктивно сприяло зростанню товарності сільського господарства, пожвавленню торговельних зв’язків між селом і містом, а в кінцевому підсумку — відродженню міст. Бурхливий розвиток міського ремісничого виробництва підтверджують численні археологічні знахідки XI–XII ст. Економічний прогрес характеризував поступ міст тогочасної Візантії. Подібна тенденція спостерігалася і в інших країнах Європи.

Війни, які вела Візантія, тяжко позначились на становищі жителів Болгарії. В XI–XII ст. болгарські землі регулярно зазнавали наскоків печенігів, угорців, норманів, половців. Під час Першого та Другого хрестових походів відбувалися запеклі сутички між болгарами і хрестоносцями.

Зростання феодальних повинностей та руйнівні наслідки воєн посилили патріотичні настрої. Боротьба за незалежність Болгарії тривала протягом усього періоду візантійського панування. В перші два десятиліття вона набувала переважно пасивних форм: відмови від виконання феодальних повинностей, утеч із сіл тощо. Активізувалися й богомили, які закликали болгар звільнити рідний край від загарбників. Поступово боротьба проти візантійців дедалі більше активізувалася й переросла у відкриті збройні виступи.

Рушійними силами національно-визвольного руху, як правило, виступали середні й нижчі верстви суспільства. Та керували ними в основному представники болгарської знаті. Незважаючи на входження великої частини болгарських феодалів до панівного стану імперії, більшість з них не втратили національних рис і патріотичних почуттів. Активність болгарської знаті поя-

нювалася й прагматичними причинами — прагненням не ділити владу з візантійцями.

Перший організований виступ стався в 1040 р. Його спричинила нова податкова політика візантійської адміністрації. Боротьбу очолив онук царя Самуїла Петро Делян, який спромігся підняти люд Західної Болгарії. Допомогу повсталим надавали жителі сусідньої Сербії, Албанії, Епіру. Загони Деляна встановили контроль над усією південно-західною частиною Балканського півострова. Успіхи повстанців викликали запеклу боротьбу в їхньому керівництві. Під час цих сутичок Петро Делян убив свого спільника Тихомира, але незабаром його самого осліпив і видав візантійцям інший соратник — Алуціан. Після цього повстання болгар було придушено, проте частина сербських земель здобула незалежність.

У 1072–1073 рр. в Болгарії відбулося нове повстання, викликане черговим підвищенням податків і запровадженням монополії на торгівлю зерном. Його очолив боярин Георгій Войтех, який об'єднав навколо себе частину болгарських феодалів. Інші бояри зберігали вірність імперії і не підтримали повсталих. Допомога сербів не врятувала Войтеха від розгрому. Він потрапив у полон, де його замордували візантійці.

У національно-визвольному русі болгари шукали спільників серед деяких сепаратистськи налаштованих намісників імперії. Виборність імперської влади призводила до частих заколотів візантійських військових, які мріяли захопити імператорський престол. І хоч такі союзи приносили лише тимчасовий успіх, патріотично налаштовані болгарські феодали не мали іншого вибору.

Зростання податків і сепаратизм знаті й надалі призводили до виступів болгар проти Візантії. Кілька великих повстань потрясли болгарські землі з середини 70-х до середини 80-х років XI ст. Однак на початку і в середині XII ст. боротьба за незалежність втратила гостроту. Здавалося, воля болгарського народу до визволення остаточно зламана. Проте в 1185 р. Північно-Східна Болгарія опинилася в епіцентрі могутнього повстання, яке привело нарешті до відновлення незалежності.

ДРУГЕ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Успіху повстання болгар сприяла внутрішньополітична боротьба, яка точилася у Візантійській імперії з початку 80-х років XII ст. Її причина полягала в розвитку феодалних відносин, що посилював владу феодалів, які дедалі менше рахувалися з центральним урядом. За цих

обставин на ослаблену чварами Візантію накиннулися нормани, серби, венеціанці, угорці.

Скрутою імперії відразу скористалися прихильники незалежності Болгарії. Приводом до виступу стали нові податки, запроваджені для оплати весільних свят: візантійський імператор Ісаак II Комнін вступив у 1185 р. в династичний шлюб з угорською принцесою.

Повстанців очолили знатні боляри Федор і Асень — нащадки останніх болгарських царів. Ця обставина надала війні за незалежність законного характеру навіть з позицій імперськи налаштованої частини болгарського суспільства. Федора проголосили царем болгар і греків під ім'ям Петра. Центр повстання розташовувався в місті Тирново. До весни 1186 р. визвольний рух охопив усю Північно-Східну Болгарію. Активно допомагали болгарам волохи, серби й половці. В результаті війни, що проходила з перемінним успіхом, Ісаак II визнав незалежність Північно-Східної Болгарії. За мирним договором 1187 р. до складу Болгарського царства увійшли придунайські землі, частина Північної Фракії та Західне Причорномор'я. Його столицею став Великий Преслав.

Період в історії Болгарії від здобуття незалежності до завоювання її османами дістав назву Другого Болгарського царства (1187—1396 рр.). В історії цього царства вирізняють два етапи:

1) піднесення Болгарії, в результаті якого вона перетворилася на гегемона Балкан (1187—1241);

2) поступовий занепад, коли ослаблення центральної влади й феодална роздробленість призвели до виникнення на її території кількох незалежних держав (1241—1396).

Перші роки після відновлення болгарської державності війни з імперією не припинялися. Замість Петра, котрого фактично усунули від влади, боротьбу проти Візантії очолив його співправитель Асень (1187—1196). Він намагався укласти союз з німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою, війська якого прямували через Балкани у Третій хрестовий похід. Однак німці не збиралися зв'язувати собі руки союзницькими зобов'язаннями навіть з ворогами ненависної їм Візантії. Придворні інтриги й змови однаково негативно відбивалися в цей період на візантійцях і болгарях: скинення з візантійського престолу Ісаака II і вбивство Асеня сталися майже одночасно. Короткий час Болгарією правив Петро (1196—1197), а після його вбивства феодалами тронем заволодів молодший брат Петра Калоян (Іваниця) (1197—1207).

Калоян був непримиренним ворогом Візантії. Ця воро-

жість полегшила становище хрестоносців, які в 1204 р. захопили Константинополь і створили власну державу — Латинську імперію. Папа Римський Інокентій III і Калоян уклали угоду, згідно з якою болгарський цар прийняв від папи титул короля, а болгарський архієпископ — сан примаса. Виникли передумови для політичного союзу та церковної унії Болгарії з Латинською імперією і папством. Калоян навіть брав активну участь у війні проти Візантії й виявив таку жорстокість, що заслужив прізвисько Ромеєбійці (вбивці ромеїв, тобто візантійців). Однак після загарбання Константинополя хрестоносці почали зазіхати на Болгарські землі, які недавно входили до складу розгромленої ними імперії. Ці претензії змусили Калояна повернути зброю проти колишнього союзника. Його вдалі дії проти хрестоносців викликали гнів папи Римського, який проголосив болгарському цареві анафему. Хрестоносці залучили на свій бік частину представників грецької знаті, яка раніше підтримувала болгар. У 1207 р., під час облоги Фессалонік, сплячого Калояна проткнув списом один із його наближених. Певно, вбивцю підіслав небіж Калояна — Борил, який правив Болгарським царством у 1207–1219 рр.

Борила переслідували невдачі. За його правління від Болгарії відпали кілька феодальних володінь, головним чином на південному заході. Борил залишив по собі пам'ять боротьбою не стільки із зовнішніми, скільки з внутрішніми ворогами. Він нещадно придушував народні виступи, насамперед рух богомилів. Борилу довелося відстоювати свій престол у війні з сином Асеня I Іваном Асенем, який вступив у Болгарію в 1217 р. на чолі половецьких і руських загонів. Кинутого соратниками Борила схопили прибічники Івана Асеня й осліпили.

Іван Асень II (1218–1241) є одним з найвидатніших державних діячів середньовічної Болгарії. Він проводив активну зовнішню політику, вміло лавіруючи між Латинською імперією і візантійцями. У 1230 р. Іван Асень II здобув важливу перемогу, розбивши поблизу Клокотниці армію візантійського правителя Епіру. Успішні війни і вдалий династичний шлюб з угорською принцесою дали змогу болгарському цареві значно розширити територію своєї держави. До її складу ввійшли Македонія, Західна Фракія, більша частина Епіру. Болгарія здобула вихід до Адріатичного узбережжя і стала в 30-х роках XIII ст. гегемоном на Балканах. *Це був період найвищого розквіту Другого Болгарського царства.*

Утім навіть у цей період влада царя залежала від великих феодалів, які значно посилились за попередні 150 років. Бо-

ляри, з яких складалася державна рада (синкліт), активно впливали на внутрішню й зовнішню політику держави. Державний апарат організовувався в основному за зразком візантійського, хоча нові правителі всіляко підкреслювали наступність Першого і Другого Болгарських царств. Насправді старим залишався тільки герб — лев, що стоїть на задніх лапах. Замість протоболгарських закріпилися грецькі назви посадових осіб. Найважливішими з них були логофет (головний керівник придворних відомств, своєрідний прем'єр-міністр двору), великий воевода (командувач армією за відсутності царя) та протовестіарій (керівник скарбниці). За грецьким зразком формувалося й управління на місцях. В адміністративному відношенні Друге Болгарське царство поділялося на десять областей, так званих хорів. Їх очолювали дуки, що мали практично необмежену владу (адміністративну, судову, військову, фіскальну). Хоча дуки формально призначалися царем, фактично ними ставали представники великого місцевого боярства, які обстоювали власні інтереси. Царська влада не могла ефективно протидіяти зростанню їхнього сепаратизму, зумовленого закономірностями соціально-економічного розвитку країни.

Тривале візантійське панування справило великий вплив на економіку Болгарії. Тому й після звільнення в країні відбувалося зростання світського й монастирського землеволодіння. Особливо прискорився цей процес у другій половині XIII—XIV ст. Помітно збільшились і маєтності царя. Проте він роздавав наблизеним особам не тільки землі власного домену, а й ті, де жили вільні селяни. Це призводило до подальшого закріпачення сільської людності. Водночас особливістю аграрного розвитку Другого Болгарського царства залишалася наявність досить значного прошарку вільних селян.

Після визволення Болгарії податкове гноблення на перших порах трохи ослабло. Скорочення поборів торкнулося переважної частини населення, за винятком залежних селян-париків. Основними видами платежів у добу Другого Болгарського царства були два види ренти — та, що відпрацьовувалася, й натуральна. Разом з тим, у XIII—XIV ст. запроваджувалися грошові платежі (наприклад димніни). Суворо зафіксованої ренти не існувало, бо кількість і види продукції, що сплачувалась у вигляді податку, залежали від особливостей господарства, ландшафту, умов користування панською землею. Різновидами феодалної власності на землю в той час були баштина (вотчина) і, ймовірно, пронія, яка, очевид-

но, збереглася й після звільнення від візантійського владарювання, остаточно перетворившись з пожиттєвого володіння на спадкове.

Значні успіхи в сільському господарстві й збільшення аграрної продукції, яку селяни постачали на ринок, сприяли розвитку болгарських міст. Великими центрами ремесла й торгівлі стали Тирново, Варна, Відин, Средець, Бранічев, Преслав. Розвиток ремісничого виробництва в цілому відбивав загальноєвропейську тенденцію того часу. Найбільші успіхи були досягнуті в гірничій, будівельній, ювелірній, шкіряній галузях, металургії, ткацтві. З'явилися вузчі, ніж раніше, спеціалізації ремісників. Хоча в епоху Другого Болгарського царства торгівля не відокремилася остаточно від ремесла, торговельні зв'язки помітно пошквалились. У великих містах регулярно влаштовувались ярмарки. Загалом розвиток міського ремесла й торгівлі в Болгарії позначали такі особливості: болгарські міста зберігали напіваграрний характер; у болгарських містах не склалася система ремісничьких цехів і торгових гільдій; торгівлю тримали у своїх руках здебільшого іноземці, які мали набагато більше привілеїв, ніж болгарські купці; розвиткові торгівлі перешкоджали внутрішні митниці; міста не являли собою самостійної політичної сили. Залежні від феодалів, міста не могли надавати підтримку центральній владі, і це відразу позначилося на внутрішньополітичному розвитку країни.

Від середини XIII ст. Болгарія втрачає позиції гегемона Балкан. Після смерті в 1241 р. Івана Асеня II країна вступила в період поступового занепаду центральної влади. Її регулярно стрясають тривалі боярські усобиці. З внутрішнього розбрату відразу скористалися угорці та візантійці, які спромоглися захопити в Болгарії значну частину західних земель. З 1261 р., коли була відновлена Візантійська імперія, зростає загроза і для південних болгарських рубежів. З півночі до Болгарії вдиралися монголо-татари. Їхні спустошливі наскоки особливо посилилися в середині 70-х років XIII ст. За політичної нестабільності й зростання феодалного гноблення визріли всі необхідні передумови для великого селянського повстання.

Воно спалахнуло в 1277 р. на Чорноморському узбережжі Болгарії й поступово охопило всю країну. Повсталих очолив пастух Івайло, який за короткий час добився значних успіхів. Антифеодальний рух селян мав також національно-визвольний характер: монголо-татари, які вторглися в країну, були двічі

розбиті загонами Івайла. Після цього Івайло повернув зброю проти болгарських феодалів. У вирішальній битві, що відбулася наприкінці 1277 р., загинув цар Константин Тих, а його армія втекла. Незважаючи на втручання Візантії, яка висунула свого ставленика на болгарський престол, Івайло заволодів трон. Цариця-удова впустила його до столиці й після одруження з нею пастух у 1278 р. отримав болгарську корону.

Однак бояри, що приєдналися до повстання, не збиралися терпіти на престолі простолюдина. Більшість з них за підтримки візантійців намагалася посадити на болгарський трон представника роду Асенів. У кінцевому результаті долю царського вінця вирішив половецький аристократ *Георгій I Тертер* (1280–1294). Він заснував нову династію *Тертеровичів*. Івайло втік до татарського хана Ногая, за наказом якого його вбили. Після смерті Івайла очолюване ним повстання пішло на спад і до кінця 1280 р. царські війська розгромили останні повстанські загонами. Івайло довго залишався популярним серед болгарського народу, однак слід визнати, що він був не тільки талановитим вождем народних мас, а й відчайдушним авантюристом, який зміг у державі, яку роздирали міжусобиці, хвацько зайняти царське місце.

За правління династій Тертеровичів (1280–1323) і Шишмановичів (1323–1395) становище Болгарії погіршилось. Напади татар, візантійців, сербів, угорців тривали. Тимчасове посилення Болгарії за Федора Святослава (1300–1321) не змогло повернути їй роль гегемона Балкан. У ході війни з сербами болгари зазнали в 1330 р. тяжкої поразки поблизу Велбужди. Намагання болгарських царів лавірувати між могутніми сусідами не мали позитивних наслідків. Зростав сепаратизм великих феодалів. Так, у середині XIV ст. причорноморські області Болгарії здобули незалежність. На честь половецького деспота Добротича, який тут правив, ці землі дістали згодом назву Добруджа. Не було єдності й у інших частинах країни.

В 1363 р. сталася подія, яка великою мірою спричинила швидку втрату Болгарією державності. Цар Олександр зробив старшого сина Івана Срацимира правителем Відинської області, а молодшого — Івана Шишмана III — призначив своїм наступником. *Фактично Болгарія розпалася на три самостійних держави — Тирновську, Відинську й Добруджу.* В умовах османської загрози, що зростала, правителі цих держав не намагалися їх об'єднати. Результати цієї політики проявилися в 90-х роках XIV ст., коли турки-османи розпочали завоювання болгарських земель.

БОЛГАРЬКА КУЛЬТУРА

Розвиток болгарської культури VII–XIV ст. мав низку специфічних рис, що яскраво відбивали етнічні, конфесійні, політичні особливості історії країни. Слов'яно-протоболгарський дуалізм, перехід від язичництва до християнства, втрата державності, візантійське панування й відновлення незалежності — всі ці чинники справляли безпосередній вплив на культурне життя Болгарії.

Про культуру язичницької Болгарії (VII — перша половина IX ст.) можна дістати уявлення головним чином з пам'яток архітектури й прикладного мистецтва. За розпорядженням ханів, візантійські та місцеві архітектори будували величні культові споруди й палаци. Прикладом таких пам'яток є палац у давній столиці Болгарії Плисці. Особливо вшановували витесаний у священній скелі Мадара рельєф, що мав важливий ритуальний зміст (“Мадарський вершник”).

Поширення з середини IX ст. християнства і слов'янської писемності започаткувало новий етап у розвитку болгарської культури. Дедалі більше посилювався вплив Візантії. Цей вплив, а також самобутні внутрішні процеси сприяли перетворенню Болгарії доби раннього Середньовіччя в лідера слов'янських країн у галузі культури.

Йї розквіт припав на царювання Симеона. На цей час практично завершилося формування болгарської ранньофеодальної народності. Політичні успіхи Симеона дали новий поштовх розвитку архітектури. Особливою розкішшю вирізнялися будівлі нової столиці Преслава (Тронна палата, палацова Кругла (Золота) церква). Проте найбільших успіхів за правління Симеона досягла література.

Вже учні Кирила і Мефодія — Климент Охридський та Костянтин Пресвітер — по суті заклали основи стародавньої болгарської літератури. Климент, наприклад, створив охридську літературну школу. Саме йому дехто приписує авторство “Паннонських легенд” про життя Кирила і Мефодія. Ці легенди вважаються першим літературним твором слов'янською мовою.

В основному релігійними за формою, але глибоко патріотичними за змістом були й літературні праці епохи “золотого віку”: “Проглас до Євангелія” Костянтина Пресвітера, “Про писемності” Чорноризця Храбра, “Шестоднів” Іоанна Екзарха та ін. За Симеона перекладено з грецької мови на слов'янську офіційну пам'ятку національної історії — “Іменник болгарських ханів”

Візантійське панування уповільнило розвиток болгарської культури, хоча Візантія й надалі залишалася найцивілізованішою країною того часу. В ході візантійських завоювань було зруйновано чимало культурних центрів Болгарії, зокрема її столицю Преслав. Еллінізація болгарського духовенства призводила до зниження рівня освіченості слов'яномовних священників, що, своєю чергою, сприяло поширенню ересей. З'являється апокрифічна, тобто не визнана офіційною церквою, релігійна література. Написана під впливом учення богомилів, така література рясніла реалістичними сценами з життя різних, насамперед нижчих, верств болгарського суспільства.

Визволення Болгарії з-під візантійського панування дало потужний імпульс розвитку національної культури. Різноманітність її проявів, виникнення нових культурних центрів, патріотична спрямованість і підтримка з боку держави є відмінними рисами нового етапу культурного розвитку країни.

Великих успіхів досягла національна література. Нова столиця Другого Болгарського царства — Тирново — стала його визнаним літературним центром. Болгарська література того часу мала здебільшого офіційний та релігійний характер, і значна її частина являла собою переклади з грецької мови. Однією з найцінніших літературних пам'яток XIII ст. вважається "Синодик царя Бориса", укладений для боротьби з ересями, головним чином з богомилами. Він містив важливі історичні дані. Цінними пам'ятками болгарської писемності часів Другого Болгарського царства є також "Болонська псалтир", "Бітельська тріодь", "Добромирове Євангеліє" тощо.

Великий вплив на розвиток загальнослов'янської писемності справила реформа орфографії. Її запроваджено з ініціативи патріарха Євфимія Тирновського. Унаслідок цієї реформи виправлено релігійні книги й перетворено старослов'янську мову на суто літературну, богослужбну, що, зрештою, сприяло літературному обміну між слов'янськими країнами.

За часів Другого Болгарського царства процвітало культове й фортечне будівництво. У Тирново та інших містах будуються величні архітектурні споруди. Найбільш відомими пам'ятками архітектури того періоду вважаються церкви Сорока мучеників, Св. Димитрія, Св. Петра та Павла в Тирново, Боянська церква у Софії, Погановський монастир в Охриді. Нові болгарські храми вирізнялися меншими розмірами і збільшенням кількості декоративних деталей.

З успіхами культового будівництва був тісно пов'язаний і розквіт болгарського живопису, представленого переважно

церковними фресками й іконописом. Реалістичність образів, правдивість у змалюванні деталей побуту, широка кольорова гама характеризують тирновську художню школу — зокрема фрески Бояновської церкви, на яких зображені її засновники, а також болгарський цар Костянтин з дружиною.

Болгарські митці досягли великих успіхів у оформленні мініатюрами рукописних книг. Поряд з релігійними книгами (“Томічева псалтир”, “Четвероєвангеліє”) багатокольоровими мініатюрами прикрашалися й твори світського змісту (наприклад “Манасієва хроніка”).

Культурному розвитку Болгарії завдала відчутної шкоди навала османів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 7–8.

Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. Москва, 1972.

Зайцев Б. П., Чувпило А. А. Из истории символов государственного суверенитета Болгарии // Болгарский ежегодник. Харьков, 1994. Т. 1.

История Болгарии: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1. История южных и западных славян. Москва, 1979.

Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1987.

Косев Д. Краткая история Болгарии. София, 1963.

Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.

Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960.

Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт-Петербург, 1910.

Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. Москва, 1957. Т. 2.

Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII вв. Москва, 1985.

Тортика А. А. Некоторые проблемы этнической истории и археологии протоболгар // Болгарский ежегодник. София, 1996. Т. 2.

Лекція

13

СЕРБСЬКІ ЗЕМЛІ В ІХ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.

- Заселення сербами Балкан. Перші сербські державні утворення
- Держава Неманичів
- Царство Стефана Душана
- Початок османської експансії. Розпад Сербського царства
- Сербська деспотовина
- Сербська культура

ЗАСЕЛЕННЯ СЕРБАМИ БАЛКАН. ПЕРШІ СЕРБСЬКІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ

Слов'яни як учасники нападів варварських племен на Візантію — вперше згадуються в першій третині VI ст., за часів правління імператора Юстиніана I. З середини VI ст. рух слов'ян від Карпат і Дунаю на територію Балканського півострова набув регулярного характеру. Частина з них назавжди осіла в цих краях, хоча в першій чверті VII ст. більшість слов'янських племен ще не переселилися на лівий берег Дунаю, на землі Фракії та Іллірії.

Переселення сербів на Балкани дехто з дослідників пов'язує з подіями, що сталися в добу правління імператора Іраклія (610–641), якому довелося розв'язувати питання захисту своїх західних кордонів від аварів. Як свідчить Константин Багрянородний, імператор Іраклій звернувся по допомогу до слов'янських племен, котрі на той час постійно жили в Карпатах. Першими на заклик візантійського імператора відгукнулися хорвати, які раніше мешкали в так званій Білій (Великій) Хорватії. У 634 р. вони рушили до Далмації, перемогли аварів і захопили їхні терени, визнавши верховну владу Іраклія. Два

роки по тому на Балканах з'являються серби, котрі покинули свою прабатьківщину в Білій Сербії*.

Рух сербів спрямовувався до Македонії, де вони дістали від імператора дозвіл на постійне проживання. Незабаром нове місце чимось не сподобалося прибульцям, і вони — знову з дозволу греків — повернули назад. Діставшись Дунаю, серби відмовилися від ідеї про повернення до Прикарпаття й попросили Іраклія дозволити їм оселитися на схід від Далмації, між річками Дрина, Босна та Врбас, неподалік хорватів. *Імператор і на цей раз задовольнив прохання своїх потенційних союзників, і серби, перемігши аварів, у 638 р. заселили землі сучасних Сербії, Боснії, Герцеговини та Південної Далмації.*

Початковий період перебування сербів на Балканах у доступних нам документальних джерелах практично не висвітлено. Майже двісті років жодний літописець не згадує про життя сербів на новому місці. Відомо тільки, що правитель, який привів їх на Балкани, помер до появи на півострові болгар (тобто до 680 р.). Після нього правили, маючи статус жупанів, його син, онук і представники кількох наступних поколінь того ж роду. До них належали й перші сербські проводирі, про яких згадує Константин Багрянородний: Вишеслав, Радослав, Просигой, Властимир. Є відомості, що останній успішно воював з болгарським ханом Пресіамом, а свою дочку видав заміж за травунського князя. Після Властимира сербський престол посіли його сини — Мутимир, Стоїмир, Гойник, — яким теж довелося протистояти болгарській агресії. З їхньою діяльністю пов'язана й перша в сербів усобиця: Мутимир вигнав братів до Болгарії, а сам правив до 891–892 рр.

Наприкінці IX ст. серби прийняли християнство. Як наслідок — у них з'являються християнські імена: онуків Властимира звали Стефан (один із трьох синів Мутимира, інші — Прибислав і Бран) і Петар (син Гойника). Заведено вважати, що вони народилися у 870–874 рр. Початковий етап християнізації сербів належить до вкрай слабо висвітлених моментів сербської історії. Найімовірніше нову релігію сербам проповідували учні Мефодія та священники Сплітського архієпископства, які розмовляли латиною. Її прийняли в основному представ-

* На думку П. Й. Шафарика, прабатьківщина сербів охоплювала весь простір від Лаби до Дніпра і її складовою була Біла Хорватія (у вузькому значенні під Білою Сербією дехто розуміє Білорусь і південно-західну частину сучасної України).

ники панівної верхівки, переважна більшість населення тривалий час зберігала вірність язичництву.

Історія сербської державності наступної доби — з кінця IX до кінця XI ст. — характеризувалася загостренням боротьби за одноосібну владу в державі між представниками правлячої династії. У цій боротьбі в різний час брали участь сини Мутимира (Прибислав, Бран, Стефан), його племінники Петар (син Гойника), Клонімир (син Стоїмира) та онуки Павло (син Брана), Захарій (син Прибислава), Чеслав (син Клонімира). Кожен із них спирався на підтримку когось із потужних сусідів: Візантії чи Болгарії. Деяке посилення сербської держави, розширення її кордонів відбулося в середині X ст. Його пов'язують з ім'ям Чеслава, який загинув у битві з мадярами у 950 р. Він був останнім представником першої сербської династії. Заслуга Чеслава полягає в тому, що за підтримки Візантії він спромігся зміцнити особисту владу й значно посилити Сербію, розширивши до того ж її територію. Після смерті Чеслава сербські землі знову роз'єднуються: Рашка відокремлюється від Боснії, яку захопив хорватський король Крешимир II, в інших місцевостях владу перебирають локальні правителі.

Про події сербської історії другої половини X — початку XI ст. не існує жодних відомостей, і лише одне з джерел згадує, що в Сербії у 1015 р. правив Володимир, якого одні дослідники вважають прямим нащадком Чеслава, інші ж — сином Петрислава, короля Далмації. Володимир був одружений з дочкою болгарського царя Самуїла — Косарою, — і ця обставина виявилася для нього фатальною: побоюючись претензій Володимира на болгарський престол, тогочасний правитель Болгарії — Йоанн Владислав — запросив його в 1016 р. до себе в гості у місто Преспа й підступно вбив.

З 20–30-х років XI ст. сербські державні утворення — Рашка, Захум'є, Дукля (Зета) — після недовгого періоду залежності від Болгарії потрапили у васальну залежність від Візантії. Така ситуація зберігалася протягом усього XI ст., незважаючи на неодноразові, інколи успішні, виступи сербів проти загарбників. Наприклад, жупан Рашки Вукан досить вдало воював проти візантійського імператора Алексія I Комніна.

Боротьба сербів проти Візантії тривала й у першій половині XII ст., особливо активізувавшись під час візантійсько-угорської війни 1127–1129 рр., а потім — за правління жупана Уроша II, онука Вукана. Справу Уроша згодом продовжив його брат Деса, але також невдало.

ДЕРЖАВА НЕМАНИЧІВ

У 1165 р. великим жупаном став Стефан Неманя, який відіграв надзвичайно важливу й неординарну роль як у галузі державотворення, так і в царині дальшого розвитку й зміцнення православ'я.

Основним джерелом відомостей про життя та діяльність Стефана Немані є житіє, написане його молодшим сином Растком. У ньому повідомляється, що Стефан Неманя народився у 1114 р. в містечку Рибниці поблизу Подгориці в Зеті, куди втік від переслідувань родичів його батько. Стефана охрестили спочатку латинські, а згодом, після його переселення до Рашки, православні священики. У той час, коли великим жупаном був його старший брат Тихомир, Неманя, згідно з поширеною тоді практикою, управляв однією з областей держави. Рішучий і амбітний, Стефан Неманя зумів заручитися підтримкою Візантії, довівши тим самим свою перевагу над братами, й став великим жупаном Рашки.

Очоливши центральну сербську область Неманя, як і всі його попередники, поставив собі два основні завдання: позбутися залежності від Візантії і поширити свою владу на інші сербські терени, об'єднавши їх у межах однієї держави. Після кількох невдалих спроб, одна з яких випала на час війни Візантії проти Венеції (1171–1172), йому пощастило розв'язати першу проблему. З 1183 р. Неманя розширював територію власної держави, поступово приєднавши до неї Дуклю (Зету) з приморськими містами Скадар, Улцинь, Бар, Котор та ін., Метохію, Косово, Скоп'є, землі у верхній течії річки Вардар та між Західною і Великою Моравою, а також Ніш, Вранє, Дубочицю тощо. Неманя підкорив декілька міст за межами етнічних сербських земель: Перник, Велбужд (Кюстандил), Житомицьк. Єдине, чого він не домогся, це повернення Боснії, яка на той час стала самостійною державою.

Завдяки успішній діяльності Стефана Немані Сербія наприкінці XII ст. перетворилася на важливий чинник політичного життя на Балканському півострові. Саме за його правління виникла перша середньовічна сербська держава, яка охоплювала переважну більшість земель, населених сербами. Стефан Неманя увійшов у історію свого народу не тільки як збирач утрачених частин своєї батьківщини і обновник, а й як засновник династії Неманичів, що правила Сербією понад 200 років.

1195 р. Стефан Неманя добровільно зрікся престолу на користь свого середнього сина Стефана, прийняв постриг (діставши при цьому ім'я Сімеон) і 1200 р. помер у шойно

заснованому першому сербському монастирі Хиландар на Афоні.

Ще за життя батька двоє старших синів — Вукан і Стефан — почали змагатися за батьківський престол. Боротьба тривала й після смерті Стефана Немані, до перших років XIII ст. Попервах шастя посміхнулося Вуканові, який за підтримки угорського короля Імре в 1202 р. прогнав Стефана й став великим жупаном. Закріпити свою перемогу Вуканові не судилося. 1205 р. Стефан повернув собі верховну владу, залишивши старшому братові місце “великого князя” однієї з областей. *Акт перенесення мощей Стефана Немані (Святого Сімеона) з Хиландара до монастиря Студениця сприяв остаточному примиренню братів. Важливу роль у цьому відіграв наймолодший син Стефана Немані — Растко, більше знаний під ім'ям Сава, яке він прийняв після постригу.* В такий спосіб здійснилося бажання Стефана Немані, який заповідав престол саме Стефанові, а не Вукану.

Від початку XIII ст. розпочинається новий період в історії не тільки сербів, а й усього Балканського півострова. Унаслідок четвертого хрестового походу впала Візантійська імперія. На її території виникла низка нових с'ємостійних держав, що призвело до істотних змін у розподілі сил як усередині регіону, так і навколо нього. На тривалий період вирішального значення для кожної з новоутворених країн набули відносини з провідними західними державами.

Одним із перших на Балканах це зрозумів Стефан Неманіч. У 1208 р. він одружився вдруге, взявши за дружину венеціанську принцесу (його першою дружиною була візантійська принцеса Євдокія). Орієнтація на Захід виявилася правильною, і в 1217 р. Стефан одержав від папи Римського Інокентія III корону, здобувши право називатися не великим жупаном, а королем Сербії. Повний його титул був таким: “Стефан, король усієї Сербської землі, Діюклітії, Травунії, Далмації та Захлум'я” Сербія вперше у своїй історії стала королівством, а Стефан дістав прізвисько Першовінчаній.

1219 р. відбулася ще одна подія, яка справила величезний вплив на процес становлення Сербії як повноцінного королівства: сербська православна церква здобула автокефалію (самостійність). Вирішальну роль у розв'язанні цього питання відіграв Сава Неманіч, котрий і став першим сербським архієпископом. Він одразу розгорнув активну діяльність, спрямовану на зміцнення сербської церкви, вироблення основних духовних і організаційних засад її існування, причому таких, які мали виразно національне забарвлення.

Після смерті Стефана Першовінчаного (1228 р.) на сербський престол зійшов його *старший син Радослав*, який перебував під значним впливом епірського володаря Іоанна I, будучи одруженим з його дочкою. Це призвело до переорієнтації сербської політики із Заходу на Схід. Радослав царював недовго: невдоволені його політикою сербські феодалі домоглися зречення короля й передали владу *молодшому синові Стефана Першовінчаного — Владиславу*. Владислав узявся шукати підтримки в іншого сусіда Сербії — Болгарії — і таки знайшов. Він залишався на сербському престолі десять років. Коли регіональне лідерство Болгарії у зв'язку з появою на Балканах монголо-татарів було поставлене під сумнів, сербська феодална верхівка рішуче втрутилася в хід подій, передавши владу *третьому синові Стефана Першовінчаного — Урошу*. Урош майже тридцять років правив Сербською державою, забезпечивши недоторканість її кордонів і досить міцні позиції у відносинах із сусідами.

Уроша зараховують до когорти найславетніших сербських державців. Скориставшись тим, що зовнішньополітичні чинники були майже протягом усього періоду його правління сприятливими для сербів, він досяг значного посилення сербської держави, зростання її міжнародного авторитету. *За нього Сербія перетворилася на активного учасника регіонального політичного процесу, значні зрушення відбулися у внутрішньополітичному й економічному житті, новий поштовх для розвитку дістали література та культура.*

Уроша скинув з престолу його старший син Драгутин, який так і не дочекався від батька дозволу перебрати владу в одній з областей. Драгутин став сербським королем у 1276 р., але вже у 1282 р. зрікся престолу на користь свого молодшого брата *Мілутина*. *Мілутин правив Сербською державою майже сорок років (1282—1321).*

ЦАРСТВО *Мілутин проявив себе як видатний державний діяч. Завдяки його політичному талантові Сербія наприкінці XIII — на початку XIV ст. здобула чимало великих успіхів, перетворившись урешті-решт на найпотужнішу силу на Балканському півострові. Збільшилася територія країни, процвітали економіка та культура, було збудовано багато нових церков і монастирів. Доба Мілутина значною мірою підготувала розквіт середньовічної Сербської держави, що його зазвичай пов'язують з епохою царя Душана.*

Душан успадкував сербський престол від свого батька Стефана, котрий правив під ім'ям Уроша III й увійшов в історію головним чином як засновник монастиря Дечани. Уроша III сербські історики називають найтрагічнішою постаттю серед усіх Неманичів. Останньою з подій, що дала підстави для такої характеристики, стала боротьба за владу з власним сином, яка тривала протягом 1330–1331 рр. і закінчилася поразкою батька.

Сербія в період правління Стефана Душана

1 — орієнтовні кордони; 2 — кордони держави Стефана Душана

Під час правління Душана середньовічна Сербія сягнула вершин свого розвитку: Болгарія повністю залежала від його волі, Візантія шукала у нього підтримки, Венеція тішилася дружбою з ним. *Територія Сербської держави збільшилася майже вдвоє; коли в 1346 р. Душан проголосив себе “царем сербів і греків”, то мав для цього всі підстави.* Незадовго перед тим, у жовтні 1345 р., Душан, захопивши місто Серез, яке вважалося найзначнішим центром на території від Салонік до Константинополя, писав у листі до венеціанського дожа, що став “володарем майже цілого Царства Ромейського” Ідея перетворення Сербії на імперію — наступницю Візантії — не давала спокою сербському царю. Останні десять років свого життя Душан наполегливо готувався до походу на Константинополь, захоплення якого мало остаточно втілити в життя його амбітні плани.

За часів царя Душана серби зберігали свій традиційний соціально-економічний устрій, основу якого становили дві інституції — громада й задруга, перша з яких була специфічною національною формою організації суспільного життя, а друга — формою організації господарської діяльності.

Сербська громада мала яскраво виражений патріархальний характер. Заснована на родинних зв'язках між усіма її членами, вона базувалася головним чином на виховуваній з дитинства покірності “старійшині”, в ролі якого, зазвичай, виступав найстарший чоловік. Влада “старійшини” поширювалася на всі, навіть найінтимніші, сфери життя. Готовність членів громади в усьому слухатися “старійшину” ґрунтувалася не так на примусовості, як на беззастережному визнанні авторитету й майже підсвідомій любові до нього.

“Старійшина” громади найчастіше керував і задругою. Він був зобов'язаний дбати про оптимальне з погляду спільного економічного інтересу забезпечення всіх ділянок господарської діяльності, яка була досить різноплановою, оскільки задруга в сербів самостійно виробляла практично все, в чому в неї виникала потреба. Купувалися тільки сіль, металеві знаряддя праці та частина посуду. Майно в задрузі вважалося власністю всіх її учасників, але не могло передаватися комусь із членів задруги, якщо той з певної причини виходив з неї.

Рівень життя населення в державі царя Душана не був високий. За свідченням сучасників, великих міст у країні не існувало, в населених пунктах будівлі споруджували з дерева, а не з каменю, що також свідчило про бідність як простого

люду, так і можновладців. У країні виробляли багато вина, олії та м'яса, що давало змогу населенню не голодувати, але й не давало великих прибутків. Найбільшу економічну вигоду приносили численні копальні золота й срібла, вироби з яких мали традиційний попит у Душанових сусідів, зокрема в дубровчан і візантійців.

Протягом XII–XIV ст. у сербів тривав процес становлення феодалних відносин. Замість рівноправності всіх щодо землі як основної цінності та знарядь праці встановлюються відносини залежності селянина від світського й церковного панства. У середині XIV ст. ці відносини остаточно закріпив юридичний документ під назвою “Законник” — перший звід правил і норм суспільного життя у південних слов'ян і один з перших подібних зводів у Європі.

“Законник” царя Душана прийнято 21 травня 1349 р. після досить тривалої і ретельної підготовчої роботи, у 1354 р. до його тексту внесено доповнення. Перша частина, що складається з 135 статей, містить здебільшого положення, які регламентують державно-правову й адміністративну сфери, тоді як друга, менша за обсягом, не має цілісного характеру і є доповненням до першої, зумовленим, очевидно, суто практичними потребами.

Головне завдання “Законника” полягало в зміцненні царської влади і в забезпеченні її незалежності від волі правителів окремих областей. З прийняттям цього документа Сербія стала державою, у якій законність формально не залежала від волі монарха, хоча в практичному житті далеко не всі положення “Законника” виконувалися повною мірою.

Несподівана смерть Душана у грудні 1355 р., в розквіті сил (він народився 1308 р.) і в zenіті слави, докорінно змінила ситуацію як усередині країни, так і поза її межами. Свого часу Душан поділив Сербське царство на 10 намісництв, кожним з яких керував окремий правитель, що визнавав як де-юре, так і де-факто зверхність царя. Уся владна структура трималася на авторитеті верховного державця і виявилася абсолютно недієздатною в ситуації, коли його не стало. Після смерті Душана сербський трон посів його син Урош V. Скориставшись слабкістю нового царя, а також ситуацією, що склалася в регіоні з появою тут турків-османів, намісники розпочали боротьбу проти Уроша V. Вони швидко домоглися посилення власної ролі з одночасним ослабленням центральної влади, що фактично означало ліквідацію єдиної Сербської держави.

**ПОЧАТОК
ОСМАНСЬКОЇ
ЕКСПАНСІЇ.
РОЗПАД
СЕРБСЬКОГО
ЦАРСТВА**

У 1365 р. один із намісників — Вукашин Мрнявчевич — проголосив себе королем, поширивши свою владу на частину території Душанової Сербії. Брат Вукашина — Углеша — став деспотом в іншій частині Сербського царства. Про свою самостійність заявили також жупан Нікола Алтоманович і князь Лазар Хребелянович. Цар Урош остаточно втратив контроль над країною. Разом з ним скінчилося понад 200-літнє правління Неманичів.

У 1371 р. відбулася битва на річці Мариці між сербами, яких очолювали Вукашин й Углеша Мрнявчевичі, і османами. В цій битві серби зазнали нищівної поразки, а обидва державці загинули. Ця подія справила величезний вплив на історію не лише Сербської держави й сербського народу, а й усього Балканського регіону, започаткувавши період кривавого тривалого протиборства сербів та інших балканських народів з османами. Після перемоги на Мариці турки відкрили собі шлях углиб Балкан, одним ударом здолавши найпотужнішого у військовому відношенні противника. Сербія перетворилася на друго- чи навіть третьорядну країну без жодних шансів не тільки на перемогу, а й на серйозний опір. У ній запанувало безвладдя, розпочався голод, людей охопила паніка.

Сербське царство остаточно розпалося на окремі частини, в яких панували місцеві можновладці: брати Йован та Константин Деяновичі (Драгаші), Джурадж Балшич, Вук Бранкович, Нікола Алтоманович, Лазар Хребелянович та ін. Зверхність офіційного короля ніхто не бажав визнавати, тим більше що король — Марко Мрнявчевич, син Вукашина, — одним із перших серед сербських правителів визнав себе васалом османів.

Після битви на Мариці, протягом 1372–1374 рр., турки підкорили майже всю Македонію до річки Вардар. Центр сербської державності змістився на північ, в область, якою правив князь Лазар Хребелянович. Він досить швидко вирізвився поміж інших можновладців і розпочав боротьбу за проголошення себе наступником Неманичів та об'єднання сербських земель. До кінця 70-х років XIV ст. князь Лазар після перемог над Ніколою Алтомановичем, Радичем Бранковичем і деякими іншими правителями поширив свою владу на більшу частину території колишнього Душанового царства. Крім Лазаря, найвпливовішими сербськими володарями вважалися Вук Бранкович, який правив у Косово та Скоп'є, і Джурадж Бал-

шич, правитель Зети. Продовжити діяльність, спрямовану на об'єднання всіх сербських земель, Лазарю не вдалося, бо у 1380-х роках основні зусилля він мусив спрямувати на боротьбу проти османів.

На землі Лазаря турки вперше напали в 1381 р., коли сербське військо під проводом воєвод Црепа й Вітомира завдало поразки османам у битві на Дубравниці поблизу міста Парачин. У 1386 р. турки захопили місто Ніш, проте князь Лазар перетнув їм шлях і переміг у битві під Плочником. Наскоки турків тривали, але здійснювалися порівняно невеликими силами, що давало сербам змогу досить успішно чинити опір.

Вирішальна битва сталася 15 червня 1389 р. на Косовому полі. Майже 30-тисячному турецькому війську, очолюваному султаном Мурадом і двома його синами, Баязидом та Якубом, протистояло не менш потужне сербське під проводом князя Лазаря. На боці останнього виступили численні союзники, серед яких згадуються король Боснії, правителі волоський і албанський, герцеговинці, болгари, хорвати, угорці, чехи та поляки. Князь Лазар особисто командував центром свого війська, доручивши командування правим флангом Вуку Бранковичу, а лівим — боснійському воєводі Влатку Вуковичу (за іншими джерелами, лівим флангом сербського війська командував король Боснії Твртко). Албанці та інші союзницькі загони розташовувались у ар'єргарді.

Точних відомостей про хід Косовської битви не збереглося. Вважається, що спочатку серби домоглися помітної переваги. Вук Бранкович на своєму фланзі вщент розбив загони Якуба. Князь Лазар здійснив прорив турецького центру й продовжував розвивати успіх. Як стверджує легенда, один із сербських воїнів — Мілош Обілич — дістався командного пункту османів (зробивши для цього вигляд, що перейшов на бік султана) й убив Мурада, що викликало сум'яття в турецькому таборі. Ситуацію врятував Баязид, який діяв рішуче й жорстко. Віддавши наказ приховати смерть Мурада, він убив свого брата Якуба як можливого претендента на престол, зібрав рештки турецького війська й провів вирішальну атаку, яка змінила ситуацію на полі бою. Серби не витримали натиску й почали відступати. Значна частина сербських вояків загинула, інші кинулися втікати, знаходячи смерть у водах річки, багато хто потрапив у полон. Турки захопили й пораненого князя Лазаря, якого відразу стратили.

Після закінчення битви на Косовому полі османське військо відразу ж повернулося додому, не переслідуючи сербів.

Ця обставина, разом зі звісткою про смерть султана Мурада, створила в сучасників враження, що перемогу в бойовищі одержали серби. Європа святкувала поразку ворога християнського світу. *Проте реальні наслідки Косовської битви виявились фатальними не для турків, а для сербів та інших народів Балкан. Серби на Косовому полі втратили переважну більшість представників славних аристократичних і дворянських родів (серед тих, кому пощастило врятуватися, були Влатко Вукович і Вук Бранкович, якого народні перекази звинуватили у зраді й змові з турками) та значну частину війська. Смерть князя Лазаря, який — єдиний серед сербських правителів — намагався зупинити процес розпаду цілісної сербської держави, прискорила дезінтеграцію сербських земель. Сербія не зникла як самостійна держава унаслідок Косовської битви, але ця трагічна подія повернула історичний розвиток сербської державності в зовсім інший бік, аніж той, в якому вона рухалася протягом першої половини XIV ст.*

Сербія після поразки на Косовому полі визнала себе васалом турецького султана, що передбачало надання допоміжних загонів під час війни, сплату щорічної данини, розташування турецьких залог в окремих сербських містах. Новообраний сербський князь Стефан, старший син Лазаря, якому на той час виповнилося всього дванадцять років, та його молодший брат Вук мали регулярно відвідувати султана в його столиці, а молодша дочка Лазаря — Олівера — стала однією з дружин султана. До такого кроку сербів значною мірою підштовхнула загроза з боку Угорщини, король якої — Сигізмунд — уже восени 1389 р. здійснив перший похід проти Сербії. Не зустрівши будь-якого опору, мадяри дійшли до Шумадії і захопили міста Борач і Честин.

Протягом 90-х років XIV ст. турки здійснили багато походів проти ослаблених і роз'єднаних балканських держав і державних утворень, поступово підкоривши Болгарію, Валахію, частину Боснії, більшість сербських земель, дедалі серйозніше загрожуючи Угорщині. Король Сигізмунд, зібравши велике військо, до якого приєдналися загони із багатьох країн Європи, зробив спробу раз і назавжди розв'язати "турецьку проблему", проте в битві поблизу міста Нікополь на Дунаї його військо було вщент розбите османами, а сам він ледве врятувався. У цьому бою у складі турецької армії особливо відзначився сербський загін під проводом Стефана Лазаревича.

Усі сербські землі, у тому числі й Боснія, в цей час були охоплені усобицями, війнами й повстаннями; всюди запанували роз-

нач і зневіра. Позбавлені змоги чинити опір ворогові власними силами, сербські можновладці намагалися укласти союзи з однією “великою” регіональною силою проти іншої, по черзі кидаючись в обійми угорського короля проти турків або турецького султана проти угорців. Так, Стефан Лазаревич після досить тривалої вірної служби султанові у 1403 р. визнав зверхність короля Сигізмунда, діставши за це Мачву з Белградом (куди деспот переніс свою столицю). Однак через неповні десять років Стефан відновив активне співробітництво з турецьким султаном Магометом I.

СЕРБЬСКА ДЕСПОТОВИНА

Стефан, старший син князя Лазаря Хребеляновича, правив Сербією у 1389–1427 рр. У перші роки після Косовської

битви його роль була скоріше другорядною, оскільки фактично країною керувала княгиня Мілиця, дружина Лазаря і мати Стефана. Проте після смерті матері (1406 р.) Стефан Лазаревич став повноправним державцем Сербії з титулом деспота. У 1414 р. султан Магомет I надав йому титул “самодержця сербів” Стефан, на думку деяких дослідників, не раз мав нагоду виправити ситуацію, що склалася внаслідок поразки на Косовому полі, але не скористався жодним із шансів: об’єктивний хід подій складався не на користь сербів, до того ж постійно заважали внутрішні чвари (Стефана з молодшим братом Вуком, їх обох — з небожами Бранковичами та ін.).

Дехто вважає, що Стефанові забракло державної мудрості й уміння правильно оцінити ситуацію, що склалася тоді на Балканах. Протягом 12 років, поки тривала міжусобна боротьба синів султана Баязида за батьківський престол, Стефан шоразу опинявся на боці переможця, але так і не спромігся відновити власну державу. Як справжній віропідданий Стефан допомагав зійти на престол одному султанові за іншим, визнаючи зверхність кожного з них, і дотримуючись клятви, даної ще Баязидові. При цьому він навіть не намагався визволитись від османської залежності.

Стефанові Лазаревичу, щоправда, пощастило дати рідній країні нетривалий перепочинок. Зійшовши на престол і пам’ятаючи послуги Стефана, султан Магомет I подарував сербському деспотові місцевість Знеполе й місто Копріяні, а також “інші області”, які не називаються. Крім того, на деякий час значно послабив режим васальної залежності. Припинилися чвари між сербськими можновладцями, у тому числі між головними конкурентами: Стефаном Лазаревичем і Джураджем

Бранковичем. Протягом восьми років (1413–1421) Сербія жила без війни — випадок унікальний для сербської історії того періоду. Країна швидко повернула собі статус багатой в матеріальному та культурному відношенні держави, впливового в регіоні політичного й військового чинника.

Коли 28 квітня 1421 р. помер правитель Зети Балша III, він залишив свою область у спадок деспоту Стефану. Таким чином, територія Сербської деспотовини стала майже на третину більшою за ту, якою володів князь Лазар. *У цей час Сербія становила на Балканах другу політичну, економічну та військову силу після Османської імперії. Проте стиснута між двома потужнішими агресивними сусідами — Угорщиною і османами, — позбавлена змоги проводити незалежну політику, вона незабаром стала жертвою зіткнення інтересів інших народів і держав.*

Режим найбільшого сприяння, яким користувався Стефан у османів, скінчився після смерті Магомета I (1421). Турецькі загони знову почали нападати на сербські землі, хоча до значних воєнних дій між новим султаном і деспотом справа ще певний час не доходила. У жовтні 1425 р. Мурад II, стурбований зближенням Стефана з угорським королем Сигізмундом, увійшов з військом на територію Сербії, але деспотові вдалося залагодити непорозуміння мирним шляхом.

У першій половині 20-х років XV ст. Стефанові Лазаревичу доводилося вести боротьбу відразу на кілька фронтів: Венеція намагалася встановити контроль над частиною Зети; чвари роздирали Боснію, постійно зачіпаючи Сербію; Угорщина вимагала повернення Мачви та Белграда; Османська імперія загрожувала з південного сходу. Важливою проблемою для деспота, який не мав дітей, стало визначення спадкоємця престолу. Відчуваючи наближення смерті, Стефан у 1426 р. проголосив своїм наступником Джураджа Бранковича. Його без особливих протестів визнали учасники сербського державного Сабору в Сребрениці, а також угорський король, з яким Стефан, з огляду на зростаючу небезпеку з боку турків, домовився про підтримку та допомогу в обмін на окремі територіальні поступки.

Джурадждж Бранкович — одна з найтрагічніших постатей сербського Середньовіччя. Він був деспотом Сербії у 1427–1456 рр., у надзвичайно важкий період історії сербського народу й сербської держави. Країну охопила глибока криза. Володарі окремих сербських областей керувались у своїх діях особистими й локальними інтересами, не дбаючи про збереження й віднов-

лення єдиної держави. *Практично вся територія Сербії та Боснії перетворилася на арену міжусобиць і битв із зовнішніми ворогами.* Сербія під проводом Джураджа Бранковича майже постійно воювала з Боснією за місто Сребреницю; в самій Боснії точилася громадянська війна між претендентами на престол, у якій брав участь і сербський деспот. *Практично всі кроки Бранковича, спрямовані на збереження цілісності Сербії, виявились марними.*

Допомога угорців у захисті Сербії від турків, про яку свого часу домовився ще Стефан Лазаревич і за яку він розплатився Белградом та Північною Мачвою, не дала значних результатів. Невдовзі після смерті короля Сигізмунда (1436) султан Мурат II захопив місто Смедерево — столицю деспотії Джураджа Бранковича. Сам він зі своєю родиною покинув країну й шукав притулку в Угорщині, а згодом у Дубровнику. У 1440 р. султан зробив спробу — цього разу невдалу — взяти штурмом Белград; у 1441 р. впало місто Нове Брдо. Коли відразу ж після цього один із сербських можновладців — Степан Вукчич — увійшов до Зети й оволодів тамтешніми землями, що перед тим належали Бранковичу, катастрофа стала невідвратною: *сербська держава деспота Джураджа Бранковича практично припинила своє існування. Ці події окремі історики (В. Чорович) назвали “першим падінням Сербії”.*

“Перше падіння” виявилось не остаточним. Після Сегединського мирного договору між Угорщиною і Османською імперією (1444) остання, налякана створенням християнської антитурецької коаліції, повернула деспотові Бранковичу Сербію з 24 містами, серед яких були Нове Брдо, Голубац та Крушевац. Султан погодився сплатити 100 000 форинтів як відшкодування збитків і зобов'язався надавати в розпорядження угорського короля Владислава для боротьби з його ворогами загін у 25 тис. вояків. Сербія при цьому мала й надалі сплачувати султанові щорічну данину.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років XV ст. ситуація на Балканах різко загострюється. Сегединський мир, укладений терміном на десять років, не протримався й півроку: вже в листопаді 1444 р. відбулася битва між об'єднаним християнським військом і турками. У ній християни зазнали нищівної поразки, а король Владислав загинув. У жовтні 1448 р. сталася нова збройна сутичка між угорцями і османами, в якій також перемогли турки. Удача посміхалася османам і надалі — *29 травня 1453 р. султан Магомет II захопив Константинополь, що означало остаточне падіння Візантійської імперії.*

Наступною після Візантії на черзі виявилася держава Джураджа Бранковича, на околиці якої турки здійснили ряд нападів уже в 1454 р., жахливо їх спустошивши. П'ять років тривала боротьба між сербами і османами, в якій перші, спираючись на підтримку угорців, декілька разів здобували перемоги, але не уникли й гірких поразок. Перевага османів ставала дедалі відчутнішою. До того ж усередині сербського табору не було єдності. Після смерті Джураджа Бранковича (24 грудня 1456 р.) та його наступника Лазаря (20 січня 1458 р.) в Сербії спалахнула запекла боротьба між прибічниками союзу з Угорщиною, очолюваними дружиною деспота Лазаря Оленою та його старшим братом Стефаном, і туркофілами під проводом воєводи Михайла Анджеловича. Знову загострились суперечності між двома державами, населеними сербами — Сербською деспотовиною і королівством Боснія, що також ослаблювало опір турецькій загрозі.

Навесні 1458 р. перемогу здобула антиосманська партія. Сербські можновладці домовились про необхідність об'єднання деспотовини й королівства (Сербії і Боснії) в одну державу, яке вирішили здійснити шляхом шлюбу спадкоємця боснійського престолу — королевича Стефана Томащевича — і дочки деспота Лазаря й Олени — Мари. Навесні 1459 р. Стефан і Мара дійсно побралися. Угорське військо відразу ж увійшло до сербської столиці Смедерево, й Стефана проголосили деспотом Сербії.

Об'єднання двох держав було безперечно позитивним кроком і мало сприяти утвердженню сербської державності, проте для тих історичних умов, за яких воно відбулося, виявилось запізнілим і уже жодним чином не рятувало ситуації. Ані кожна з держав окремо, ані обидві вони разом не мали змоги зупинити османську агресію.

У самій Сербії посідання деспотського престолу боснійським королевичем, до того ж католиком, тільки поглибило кризу, що існувала, загостривши протистояння політичних угруповань. Улітку 1459 р. під Смедерево підійшло османське військо, й молодий деспот, не маючи змоги чинити опір, здав місто без бою, за що турки надали йому можливість вільно покинути країну з родиною й найближчим оточенням.

Таким чином, у червні 1459 р. Сербія остаточно втратила власну державність, перетворившись на частину Оттоманської Порти. Середньовічна держава сербського народу припинила своє існування.

СЕРБСЬКА КУЛЬТУРА

З X ст. стає можливим відстежувати розвиток сербської культури не лише у формі усної народної творчості, а й писемних джерел. *Розвою сербської культури сприяло прийняття і поширення християнства, яке наклало на найдавнішу сербську писемність відповідний відбиток. Сербська література була релігійною як за змістом, так і за формою та особливостями створення й функціонування.*

Перші із збережених писемних пам'яток датуються XII ст. ("Мирославлеве Євангеліє"), проте є всі підстави вважати їх результатом тривалого історичного розвитку. Протягом XIII—XIV ст. література та писемність у сербів сягнули дуже високого рівня, чому значною мірою сприяло використання візантійського досвіду. Воно здійснювалося шляхом перекладу творів візантійської літератури, запозиченням з неї системи літературних жанрів та ін.

У цей період у сербів активно розвиваються архітектура й живопис. Будівництво монастирів стає важливою прикметою доби. Стіни багатьох монастирів прикрашаються фресками, частина яких збереглася до сьогодні й свідчить про надзвичайно високий ступінь володіння пензлем старими майстрами. Як архітектура, так і живопис наслідували монументальний стиль, перенесений на сербське тло з Візантії.

Сербські монастирі Студениця, Раваниця, Мілешева та інші, в тому числі екстериторіальний центр сербської духовної культури — монастир Хіландар, розташований на Афоні, — стали провідними осередками культурного розвитку, зберігаючи за собою цю функцію досить тривалий час.

Яскраву сторінку в історію сербської культури вписав Святий Сава, який уклав на початку XIII ст. біографію видатного сербського світського та релігійного діяча — свого батька Стефана Немані ("Житіє Святого Симеона"). Ця біографія стала першою в низці інших аналогічних творів, характерних саме для давньої сербської літератури. Святий Сава переклав з грецької мови кілька текстів юридичного характеру. Згодом такі переклади посідають у сербській писемності одне з важливих місць ("Номоканон", "Хіландарський типик" тощо).

Особливості розвитку культури були спільними для всіх сербських територій, в тому числі й тих, що входили до складу Боснії та Чорногорії.

Після Сави сербська література поступово відмовляється від чужонаціональних зразків як провідного джерела свого розвитку, етап за етапом формуючи національно своєрідний

тип красного письменства. Дальший вільний розвиток цього процесу перервала турецька навала.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА *Дринов М.* Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Качановский В. История Сербии с половины XIV — до конца XV в. Киев, 1899.

Попов Н. Россия и Сербия. Москва, 1869.

Флоринский Т. Д. Памятники законодательной деятельности Душана — Царя Сербов и Греков. Киев, 1883.

Горовић Ђ. В. Историја српског народа. Београд, 1997.

Илюстрована историја Срба. Београд, 1991. Књ 1–4.

Лекція

ЧОРНОГОРІЯ В X–XV ст.

- Перші державні утворення на території Чорногорії
- Об'єднання Зети з Рашкою та його наслідки
- Зета між Венецією і Османською імперією

ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНОГОРІЇ

Перша назва, під якою Чорногорія згадується в історичних джерелах, — Дукля — походить від імені римського імператора Діоклетіана та слов'янського варіанта цього імені — Дуклян. Від XII ст. топонім “Дукля” дедалі частіше поступається місцем іншому — “Зета”, який на досить тривалий час закріплюється за територією від міст Драч і Бар до сусідньої Травунії, від Скадарського озера й міста Скадар до Півні.

У найдавніших з відомих хронік і літописів згадуються три міста: Градац (нинішня Будва), Нови Град (тепер, імовірно, Превлака) та Лонтодокла (місцеположення невизначене). Найбільшим і найважливішим містом краю була давня Діоклея (Доклея), назва якої згодом поширилася на всю область, проте в X ст. її було зруйновано.

У X ст. сербські племена, що населяли Дуклю, на деякий час приєдналися до державного утворення жупана Чеслава Клонимировича. Однак після його смерті (бл. 960 р.) вони продовжували існувати у вигляді окремих невеликих племінних об'єднань, які визнавали зверхність Візантії.

Коли наприкінці X ст. македонський правитель Самуїл підняв повстання проти візантійського імператора й почав здобувати одну перемогу за іншою, дуклянський князь Володимир опинився серед тих небагатьох балканських вождів, які

не тільки не підтримали повстанців, а й вчинили їм запеклий опір. Володимир керував територією, що охоплювала всю сучасну Чорногорію і частину Північної Албанії. Сили виявились нерівними. Володимир мусив шукати порятунку у важкодоступних горах, а згодом здався Самуїлові й був ув'язнений у місті Преспа. *Дукля увійшла до новоствореної держави царя Самуїла*, який мудро повернув її Володимирові на умовах його васальної залежності. Існує версія, що цьому сприяв шлюб Володимира з дочкою Самуїла Косарою, яка побачила молодого князя у в'язниці й закохалася в нього. Родинні зв'язки сюзерена й васала практично гарантували стабільність їхнього союзу, хоча ці гарантії ґрунтувалися головним чином на особистих рисах характеру Володимира.

Після смерті Самуїла (1014 р.) й захоплення влади його небожем Йованом Владиславом князь Володимир, сам того не відajući, потрапив до кола осіб, яких новий македонський правитель запідозрив у прагненні успадкувати престол. Володимира запросили до Преспи й, за наказом Владислава, забили на майдані перед церквою 22 травня 1016 р., а його землі захопив кривдник. Культ князя-мученика Володимира, що став жертвою віроломства, зберігається в сербській православній церкві по сьогодні.

У XI ст. Дукля, першою з історичних сербських територій, на певний час визволилася з-під зверхності Візантії. Це вивело її на провідне місце серед інших земель, заселених етнічними сербами, забезпечивши у цей період перевагу над іншим центром загальносербської інтеграції — Рашкою.

Процес визволення розпочався, коли в 1040 р. спалахнула низка повстань слов'янських племен проти візантійського панування (під владу Візантії всі південні слов'яни, крім словенців, повернулися після розпаду Македонського царства у 1018 р.). Повстання в Дуклі очолив князь Стеван Воїслав, син князя Драгомира, вбитого колись городянами Котора. Воїслав швидко заволодів майже всією Дуклею — від Захум'я до Скадарського озера.

Воїславу щастило й у наступні роки, з честю для себе і з користю для держави він знаходив вихід із найскрутніших ситуацій. На перших порах це виявилось в тому, що Візантія не квапилася виряджати проти нього каральної експедиції, зосередившись на придушенні повстань на інших теренах. Гнів візантійців Воїслав викликав сам: буря розбила корабель, який відвозив візантійському імператорові Михаїлу багато золота, і викинула його на дуклянський берег; золото потрапило до рук

Воїслава, який категорично відмовився повертати скарб справжньому власникові. Після цього Михайл вирішив покарати непокірного дуклянського князя відразу й за повстання, й за золото. Імператор направив проти нього військо під проводом Георгія Провата. Чорногорці вшент розбили загін Провата, який потрапив у засідку, влаштовану дуклянами в одній з ущелин. Повторити спробу покарати Воїслава негайно візантійцям не дали змоги несприятливі обставини: спочатку перейшли в наступ повстанці з іншого племені, очолювані Деляном, згодом передчасно помер імператор Михайл (1041 р.).

Нову каральну експедицію проти Дуклі послав уже імператор Константин IX Мономах, який захопив престол у червні 1042 р. після запеклих усобиць. Для того, щоб уберегти себе від неприємних несподіванок і забезпечити успіх операції, Константин вирішив залучити до боротьби проти Дуклі її сусідів — жупана Рашки, бана Боснії і князя Захум'я. Це йому вдалося завдяки щедрим дарункам і принадним обіцянкам.

Воїслав опинився поміж двох огнів: візантійське 60-тисячне військо під проводом намісника області Драч Михайла наступало на нього з південного сходу, а з заходу рухались об'єднані заgonи расціян, боснійців і захумців, очолювані захумським князем Лютовидом (Людевитом). Дукляни вже в котрий раз у своїй історії — і далеко не востаннє — знайшли порятунком високо в горах. Візантійці зібрали багату данину з приморських районів Дуклі, проте на зворотному шляху, в міжгір'ї поблизу Сутормана, їх атакували війська Воїслава. Візантійці зазнали нищівної поразки, втративши майже 40 тис. чоловік. Незабаром така ж доля спіткала військо Лютовіда в битві проти дуклянської армії під командуванням Гоїслава, одного з синів Воїслава. Це сталося наприкінці 1042 р. Воїслав іще більше зміцнив своє становище, захопивши до того ж нові землі: область Требине з Конавлем і частину приморського Хуму (до півострова Стон).

Після цього Візантія, змушена відбивати дедалі активніші напади русичів (1043 р.), норманів і печенігів, на тривалий час відмовилася від активних дій проти Дуклі, що дало можливість Воїславу успішно розв'язувати проблеми у відносинах з безпосередніми сусідами. Після смерті Воїслава (бл. 1050 р.) діяльність у тому ж напрямі продовжував його син Михайло (1050—1081), який успадкував батьківський престол. Михайло навіть налагодив тісніші зв'язки з Візантією. Він одружився з візантійською принцесою, а також дістав титул протоспатора, визнавши зверхність Візантії (1053 р.). Піти на такий

крок Михайла, мабуть, змусила постійна небезпека нової війни з імперією. Це небезпека значно зросла після вирішальної перемоги візантійців над печенігами.

На початку 70-х років XI ст. слов'яни Македонії зробили спробу скористатися з усобиць, породжених боротьбою за візантійський престол, і визволитись з-під зверхності Константинополя. Князь Михайло підтримав македонців, вирядивши до них свого сина Бодина (1073) із загоном у 300 вояків, очолюваним воєводою Петрилою. У місті Призрен, згідно з традицією, що склалася за царя Самуїла, Бодина проголосили "болгарським царем", надавши йому ім'я Петро (так звали останнього болгарського царя). Повстанці зазнали поразки. Сам Бодин потрапив до рук візантійців, і його відправили як в'язня до Константинополя, де тривалий час утримували в одному з монастирів. Згодом Бодин утік і повернувся на батьківщину. Гнів Візантії відчували на собі не лише македонці, а й князь Михайло: каральна експедиція проти нього була стрімкою і напрочуд успішною для його противників. Візантійці в кількох сутичках розбили дуклян (у цих битвах загинули всі сини князя Михайла, крім полоненого раніше Бодина), взяли заручників, розмістили свої гарнізони у найбільших населених пунктах уздовж кордону, зруйнували місто Преспу. *Мрії Михайла про єдину державу дуклян, расціян і македонців на чолі з ним самим не здійснилися.*

Тим часом Балканський півострів привернув увагу Римської курії. Папа Григорій VII розгорнув активну діяльність, спрямовану на посилення католицького впливу на балканських слов'ян. У 1077 р. Михайло отримав від папи королівську корону. Усі попередні державні утворення в цьому регіоні Балкан не вважалися легітимними, оскільки, згідно з тогочасними уявленнями, право на владу той чи інший правитель діставав тільки з Риму або Константинополя. Михайло розв'язав цю проблему, здобувши правове потвердження своєї влади в тій самій формі, що й більшість інших європейських державців.

Михайлові належить першість у реалізації ще однієї ініціативи, надзвичайно важливої з огляду на утвердження реального суверенітету держави. Він розпочав переговори з Римом стосовно заснування в Дуклі архієпископства для дуклян-католиків. Незважаючи на певну млявість, переговори зрештою завершилися цілком успішно для дуклян. *8 січня 1089 р. в місті Бар виникло окреме католицьке архієпископство.*

Після Михайла престол обійняв його син Бодин, який довів своє право першості перед іншими претендентами на трон.

Бодин здобув корону в тяжкі для Дуклі часи, коли складні й суперечливі політичні процеси тривали як усередині країни, так і поза нею. У боротьбі Візантії та норманів за домінування на Балканах король Бодин вичікував, не виступаючи відкрито на боці жодного із суперників. Уміло балансує й максимально використовуючи переваги моменту, Бодин здійснив низку успішних походів, унаслідок яких відновив свою владу над Рашкою та Боснією, втрачену під час змагань за батьківський престол. Рашка після цього стала звичайною областю Дуклі; керувати нею Бодин доручив двом своїм підлеглим — Вукану і Марку. Намісником Боснії він призначив князя Стевана.

Бодин робив спроби збільшити свої володіння й за рахунок територій Візантії, намагаючись захопити область Драч і Дубровник.

Під час походу на візантійські землі в 1090 р. військо Бодина було розбите, а сам він потрапив у полон, звідки, щоправда, швидко врятувався й повернувся додому. В 1091 р. Бодин разом із рашківським жупаном Вуканом вирушив у черговий похід, але незабаром повернувся до своєї столиці Скадара. Поступово Бодин зосередив увагу на боротьбі проти деяких своїх родичів, які намагалися усунути його від влади. Він змусив внутрішніх противників утікати спочатку до Дубровника, а потім — до Константинополя.

Особистий успіх Бодина в боротьбі за владу не посприяв дальшому зміцненню його держави. Навпаки, центральна влада швидко ослабла, й розпочався занепад Дуклі. Ситуацію погіршували чвари всередині правлячої династії, а також поступове посилення сусідньої Рашки.

Бодин помер на зламі XI–XII ст. Його смерть спричинила черговий спалах династичних усобиць, які врешті-решт призвели до того, що Дукля остаточно втратила провідну роль у регіоні, заселеному сербами. Наступним королем Дуклі став брат Бодина — Доброслав. Такий розвиток подій не влаштував імператора Алексія, який вирішив втрутитися в династичні суперечки. Він направив проти Дуклі військо, а з ним і тих родичів Бодина, які колись утекли до Константинополя. Проте їх випередив інший претендент на дуклянський престол — Кочапор, один з бодинових дядьків. Спираючись на політичну та військову підтримку жупана Рашки Вукана, Кочапор захопив владу в країні, а Доброслава ув'язнив.

Суперництво Дуклі і Рашки за лідерство серед сербських земель у цей час загострилося, і Кочапор відмовився від патро-

нату жупана Рашки, намагаючись зберегти за Дуклею провідне місце серед інших сербських державних утворень. Він усіляко уникав відкритої воєнної сутички з Рашкою, активно збираючи навколо себе інші території, де проживали серби. Кочапор одружився з дочкою боснійського бана, прагнучи в такий спосіб утвердити дуклянсько-боснійський союз проти Вукана. Однак під час одного з походів до Хумської області Кочапор загинув.

У боротьбі за дуклянський престол у цей час виразно простежується протистояння двох угруповань, одне з яких підтримувала Візантія, а інше — Рашка. Після смерті Кочапора королівські регалії перейшли до Володимира, сина найстаршого з бодинових братів, який після одруження з дочкою рашківського жупана Вукана підпав під вплив свого тестя. Через певний час ініціативу перехопила вдова Бодина — Яквінта. Їй вдалося посадити на трон прямого Бодинового спадкоємця — його сина Джордже. Цьому значною мірою сприяла смерть Вукана й перехід влади в області Рашка до Уроша. Урош і Джордже вважали Візантію головним ворогом як Рашки, так і Дуклі, й продовжували інтеграцію двох провідних сербських територій, що її започаткував Вукан. Такий перебіг подій викликав гостре невдоволення Візантії. Візантійська армія, очолювана майбутнім імператором, а на той час намісником області Драч — Іоанном Комніном, — завдала поразки війську Джордже й захопила столицю Дуклі (Скадар). Візантія посадила на трон представника роду Браніславевичів (з нього ж походив і Кочапор) Грубешу.

Протягом кількох наступних років дуклянський престол ще двічі переходив від одного до іншого представника прорашківської або провізантійської орієнтації. Спочатку Джордже з допомогою Рашки повернув собі трон, перемігши Грубешу в битві поблизу Бара (сам Грубеша в цій битві загинув). Невдовзі Браніславевичі, за підтримки Візантії, завдали поразки війську Джордже, а його самого захопили в полон і відправили до Константинополя, де він незабаром помер. Королем Дуклі проголосили Градихну Браніславевича, який визнавав зверхність Візантії.

Унаслідок усобиць всі сербські терени знову потрапили під владу Константинополя. Крім того, Дукля та Рашка тимчасово пішли різними шляхами, занедбавши традиції об'єднання сербських племен, закладені Чеславом, Михайлом і Бодином. Від них відокремилася Боснія, яка незабаром поступово підпала під вплив Угорщини.

ОБ'ЄДНАННЯ ЗЕТИ З РАШКОЮ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Від середини XII ст. Дукля, що відтоді дедалі частіше фігурує в історичних джерелах під назвою Зета, остаточно втрачає як власну державність, так і провідну роль в об'єднанні сербських країв.

Відбувається перерозподіл сил і серед впливових сусідів Зети й Рашки: на одне з помітних місць у регіональних політичних процесах висувається Угорщина, яка поступово стає основним конкурентом Візантії в боротьбі за домінування на Балканах. Угорщина починає якнайактивніше впливати й на перебіг подій у сербських землях, намагаючися повернути на свій бік найбільших сербських можновладців. Унаслідок візантійсько-угорського протистояння чвари в Зеті й Рашці поновилися з іще більшою гостротою: Урош II, який у своїй політиці, ймовірно, спирався на підтримку угорців, поступився короною своєму молодшому братові Белошу, якого, у свою чергу, досить швидко змінив ще один представник тієї ж родини — Деса.

Найвні відомості про Десу та його діяльність дають підстави вважати його енергійним, розумним правителем, впливовим не лише у власній країні, а й за її межами. Намагаючись відшукати нових зовнішніх партнерів, Деса розпочав переговори з німцями, а також видав свою дочку заміж за сина венетійського дожа.

Перебіг династичної боротьби в Рашці безпосередньо впливав на ситуацію в Зеті. Особливо яскраво це виявилось саме за правління Деси. З допомогою зорієнтованих на Рашку зетських феодалів Деса запровадив свою владу на більшій частині Зети, витіснивши князя Зети Радослава у приморські райони (за Радославом залишалася вузька смуга узбережжя між містами Котор і Скадар).

Від цього моменту Зета остаточно перетворилася на периферію Рашки. Проте в питаннях віросповідання та церковної ієрархії вона залишалася в зоні впливу Римської папської курії (більшість населення тут становили католики; відомо, що на початку XII ст. в багатьох районах Зети взагалі не було православних священників, навіть Стефана Неманю охрестили спочатку за західним обрядом). Цивільне управління Зетою здійснював намісник — представник правлячої династії області Рашка під зверхністю Візантії, церковне — архієпископ, який очолював архієпископію в місті Бар.

Стефан Неманя, який став великим жупаном Рашки, скориставшись сприятливими зовнішньо-політичними обстави-

нами, здійснив низку воєнних походів, з метою збільшення своїх володінь. Зета опинилася серед територій, на які Неманя відразу заявив свої права. Візантія в цей час розв'язувала інші проблеми (протистояння з Венецією тощо) і не могла допомогти своєму васалові, князю Радославу. Неманя досить легко приєднав до Рашки більшу частину зетських земель, а також Неретву. В місті Котор Неманя вирішив збудувати один зі своїх палаців.

Це сталося на початку 80-х років XII ст., а наприкінці того ж десятиліття Неманя зробив ще один важливий крок на шляху остаточного приєднання Зети до Рашки. Восени 1190 р. візантійський імператор Ісаак здобув переконливу перемогу над військом Немані. Правитель Рашки змушений був шукати притулку в горах. Проте, укладаючи мирний договір із сербами, Візантія навіть не порушувала питання про відновлення свого суверенітету над приморськими районами Зети. *Більшість територій, захоплених Неманею протягом попереднього часу, в тому числі вся Зета, залишилися в складі новостворюваної Сербської держави.*

Після того, як Стефан Неманя зрікся престолу на користь свого середнього сина Стефана (1195 р.), Зету разом з Требіне, Хвасно й Топлицею було передано в управління його старшому синові Вукану. Спираючись на зетських прихильників самостійності, а також на католицьке духовенство, невдоволене тим, що Неманя проголосив офіційною релігією у своїй державі православ'я, Вукан, як старший в родині, спробував відстояти свої права на батьківський трон.

Для того, щоб збільшити шанси на перемогу в боротьбі з братом, якого активно й послідовно підтримувала Візантія, Вукан звернувся за підтримкою до папи Римського, прохаючи посилити вплив католицької церкви у Зеті та інших областях, йому підвладних. Папа вирядив до нього двох повноважних представників (легатів), проте зобов'язав їх співпрацювати як із Вуканом, так і зі Стефаном. Вукан таки на короткий час заволодів батьківським тронем (1202), але втриматися на ньому не зміг: улітку 1203 р. Стефан, за допомогою болгар, повернув собі престол. Вукан відступив до Зети, чекаючи на дальший розвиток подій.

Коли молодший син Стефана Немані — Растко, більше знаний під своїм чернечим ім'ям — Сава, в 1208 р. привіз до Сербії мощі батька, що їх перепоховали в монастирі Студениця, Вукан прибув на церемонію перепоховання й над труною батька остаточно помирився зі Стефаном. Улітку того ж

року Вукан, імовірно, помер, бо вже 3 липня 1208 р. в одному з документів як правитель Дуклі згадується його старший син Джордже. Джордже повернув собі титул короля (від якого дуклянські державці відмовилися за часів Радослава), визнав зверхність Венеції, але фактично проводив цілком самостійну політику.

Сава (Растко) заснував самостійну Сербську православну церкву, під юрисдикцію якої потрапила й Зета. У 1219 р. він одержав дозвіл на це від імператора та патріарха Нікеї, однієї з країн, що виникли після розпаду Візантії (1204). Сава здійснив низку заходів, спрямованих на посилення ролі й місця православ'я в житті держави й народу, особливо в областях, де переважали католики або між конфесіями існував певний паритет. Це стосувалося й Зети: тут було створено окреме єпископство у місті Превлака. На той час, коли формування нації ще тільки розпочиналося, а спільне етнічне походження не усвідомлювалося як інтегративний фактор, саме належність до однієї релігії — православ'я — стала основою для зближення та об'єднання Зети й Рашки. Боснія і в цьому відношенні пішла своїм власним шляхом. У ній, як відомо, поширилося богомилство.

За правління синів Стефана Першовінчаного (Неманича) Зета за традицією перебувала під владою того з них, хто програв боротьбу за рашківський престол. Так, після 1242 р. нею правив Владислав, який визнавав зверхність короля Уроша. У документі, датованому 10 травня 1309 р., Мілутин, який у той час правив Сербією, офіційно називав себе “королем Сербії, Хуму, Дуклі та Албанії” Водночас намісником Дуклі-Зети був син короля від одного з його численних шлюбів — Стефан. Стефана згодом змінив інший син Мілутина — Константин, владарювання якого, шоправда, не тривало довго, хоча він і встиг проголосити себе королем і розпочати карбування власної монети.

Коли сербський престол посів Стефан, намісником у Зеті став його син Душан. Стефана небезпідставно називають найтрагічнішою постаттю династії Неманичів, оскільки він протягом усього життя брав участь в усобицях як із власним батьком, так і з братом та сином. Збройні змагання Стефана з Душаном не обминули й Зету: Стефан рушив з військом на Душана і дійшов аж до Скадара, зруйнувавши по дорозі чимало з того, що належало Душанові. Зетські феодалі, невдоволені правлінням Стефана, особливо ті з них, що були свідками славної минувшини, відверто виступили на боці Душа-

на, змусивши його очолити повстання проти центральної влади. Душанові пощастило перемогти. У 1331 р. його проголосили королем Сербії, до складу якої відтепер входила й Зета. Дехто із зетських феодалів знову виявив невдоволення; в Зеті вибухнуло повстання, яке очолив воєвода Благоє (весна 1332 р.). Проте воно швидко скінчилося мирним шляхом, після переговорів заінтересованих сторін, посередником у яких виступив Дубровник.

Численні можновладці Зети знову заявили про себе на загальнодержавному рівні, коли розпочався розпад Душанового царства. Зета однією з перших серед сербських територій проголосила незалежність (перед нею це саме зробили правителі земель на півдні та півночі царства, приєднаних свого часу Душаном). Найпотужнішою й однією з найавторитетніших у Зеті в цей час вважалася родина Балшичів, яка перебрала на себе політичну ініціативу. Брати Балшичі — Страцимир, Джурдже, Балша — з січня 1361 р. вступали у воєнні сутички практично з усіма своїми сусідами, прагнучи розширити власні володіння. Вони приєдналися до Дубровника у війні проти сербського царя, щоб здобути Котор; напали на місто Улцинь; розпочали війну з новим державцем Албанії (1364). Зупинити Балшичів і повернути Зету до складу Сербського царства не було кому, оскільки в самій Сербії тривали чвари між місцевими правителями. Все це призвело до жакливого поразки сербського війська на Мариці в 1371 р. та битви на Косовому полі в 1389 р., що скінчилася для сербів катастрофою.

Внутрішні негаразди в Сербії та змагання сербських князів і жупанів проти османів спочатку пішли на користь Балшичам. Після загибелі в битві на Мариці Вукашина вони захопили Призрен і його околиці — колишні маєтності небіжчика. Поразка в міжусобній боротьбі жупана Ніколи Алтомановича в 1373 р. дала їм змогу приєднати до власних земель південні райони Требине, Конавле та Драчевицю. Нові терени Балшичі здобували й мирним шляхом; так, Балша Балшич одержав албанські області Валону та Берату як шлюбний посаг.

Ситуація змінюється для Балшичів на гірше у 1377 р., коли вони посварилися (через територіальні суперечки) з боснійським баном, а згодом — королем, Твртком. Ще більшу небезпеку становили напади османських загонів; відбиваючи один із них, загинув поблизу Валони у вересні 1385 р. Балша Балшич. *Ситуація особливо загострилася після Косовської битви. Джурдже Страцимирович Балшич, шукаючи союзників для*

опору османам, звернувся в 1391 р. навіть до папи Римського Боніфация IX. Він запропонував папі стати своїм наступником, якщо він помре, не залишивши сина, але відповіді не отримав. У 1392 р. Джурдже полонили турки й повернули свободу тільки після того, як він передав султанові Скадар і Дріваст, а також пристань Святого Срджа, визнавши себе турецьким васалом.

ЗЕТА МІЖ ВЕНЕЦІЄЮ І ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

На зламі XIV–XV ст. у Зеті посилюється рід Црноєвичів, що призвело до загострення внутрішньої ситуації в країні. Црноєвичі розпочали відкриту боротьбу з Балшичами за перерозподіл земель. У цій

боротьбі Балшичі намагались використати у своїх інтересах авторитет Венеції, яка їх нібито підтримувала (Джурдже Балшич навіть прийняв венеційське громадянство й увійшов до венеційського Сенату). Однак зростання впливу Венеції у Зеті не викликало особливого захоплення в більшості населення й провідних можновладців, котрі воліли визнати зверхність султана, аніж змиритись із залежністю від венеційців.

У 1402 р. за наказом венеційських посадових осіб було страчено сина Джурдже Балшича — Константина, котрий спирався на підтримку османів. Це призвело до відкритих збройних сутичок між Венецією та наступником Джурдже — Балшою III, який мав намір повернути землі, що їх колись віддав венеційцям батько (у 1395 р. Джурдже повернув собі Скадар і Дріваст разом з частиною узбережжя, але віддав їх Венеції). Ставлення до Венеції поділило Зету на два ворожі табори: на боці венеційців опинилися Црноєвичі, проти яких виступали Балшичі та частина албанських феодалів. Війна тривала з перемінним успіхом і з перервами — з 1403 по 1421 р. Спочатку Венеція з моря захопила Будву, Бар і Улцинь. У 1405 р. після повстання в Скадарі та Дрівасті останній визволився з-під венеційської зверхності. Проте перевага Венеції з кожним роком відчувалася все виразніше, що зрештою і визначило домінування Республіки Святого Марка в Зеті протягом майже всього XV ст.

Венеція реально оцінювала ситуацію, що склалася на Балканах у зв'язку з турецькою експансією. Її панівна верхівка усвідомлювала неспроможність малих балканських держав і державних утворень чинити успішний опір султанові й прагнула скористатися моментом для загарбання нових теренів, насамперед на узбережжі. За допомогою різноманітних засо-

бів — збройних нападів, переговорів, підкупу зетських можновладців — *Венеція протягом 20–50-х років XV ст. зміцнила свої позиції в Зеті, витіснивши сербських деспотів і подолавши відчайдушний опір антивенетійськи налаштованих місцевих племен.*

Одним із перших юридичних документів, що фіксував венетійську присутність у Зеті, став *сербсько-венетійський договір від 12 серпня 1423 р.*, згідно з яким венетійці одержували Скадар, а також Улцинь і Котор. За кожне з міст вони зобов'язувались сплачувати сербському деспотові по 1000 дукатів на рік (під владою останнього залишалися Дриваст, Бар і Будва). Через три роки договір доповнено пунктом про визнання за Венецією права на області Паштровичі та Грбаль.

Договір являв собою результат багатолітньої війни, яку вів проти Республіки Святого Марка Балшич. На її останньому етапі фортуна відвернулася від нього: після невдалої спроби вигнати венетійців із Котора, який вони зайняли на прохання жителів міста в березні 1420 р., правитель Зети відмовився від дальшої боротьби. Він вирушив до сербського деспота Стефана, де й помер 28 квітня 1421 р.

Війну з Венецією за Зету наступний сербський деспот Джурдже Бранкович продовжив одразу після відновлення сербської державності за Сегединським мирним договором 1445 р. Він вивірив до Зети одного зі своїх воевод — Алтомана — з 12-тисячним військом. Водночас у Зеті проти влади Венеції повстали місцеві племена, серед яких опинилися навіть знані своїми провенетійськими настроями Црноєвичі. Ситуація для венетійців стала вкрай небезпечною, але вони досить швидко оговтались, перетягли на свій бік Стефана Црноєвича, а згодом, уже вкотре, перехопили ініціативу, змусивши сербів відступити.

Стефана Црноєвича було призначено венетійським намісником (“капітаном”) у Верхній Зеті з платнею в 600 дукатів на рік. Погодившись працювати на Венецію, Стефан посварився не лише з сербським деспотом, а й з більшістю власних родичів. Серед мотивів, що спонукали Стефана наважитися на такий кардинальний крок, сучасники називали вдячність венетійцям за допомогу у визволенні з турецького полону його сина Івана. У першій половині 1452 р. справи у Стефана йшли зовсім непогано: за активної підтримки покровителів він приєднав до особистих володінь землі кількох зетських племен (Паштровичів, Лешевичів, Богдашичів та ін.) і навіть розгромив сербське військо під проводом воеводи Алтомана.

Після того, як серби вдруге мало не зазнали поразки, вони взялися за справу серйозніше. Восени 1453 р. сербські загони захопили столицю Црноєвичів — Жабляк, спаливши декілька сіл, що належали родичам Стефана.

У 1455 р. Стефан змушений був відбивати напад турецького султана, котрий під час чергового походу на Сербію захопив і частину Зети, в тому числі стародавнє місто Медун, де розташувався турецький гарнізон. *Налякані загрозою з боку Османської імперії, зетські племена 6 вересня 1455 р. масово присягнули на вірність Венеції в монастирі Враніна.* Серед тих, хто присягнув, були Нікшичі, Белопавличі, Піпери, Лужани, Кучі, Матагужі та ін. Венеційським намісником Зети залишився Стефан Црноєвич. Небезпека османського завоювання змусила Зету приєднатися до християнської антитурецької ліги, створеної 12 вересня 1463 р. Ліга, в якій провідну роль відігравали Венеція та Угорщина, здобула низку локальних перемог, допомігши Стефанові повернути собі Медун.

Син Стефана Црноєвича — Іван, який успадкував батьківські володіння в 1465 р., на початку свого правління вчинив напад на райони Зети, контрольовані Венецією. До нього приєдналися Паштровичі та ще кілька сусідніх племен. Війна відбувалася на два фронти — проти Венеції і Османської імперії одночасно. Проте для Зети вона була непосильним тягарем, і, зрозумівши це, Іван Црноєвич уже навесні наступного року пішов на переговори з венеційцями. Вони завершилися підписанням у листопаді 1465 р. мирного договору. Іван, як і свого часу його батько, став венеційським намісником у Зеті.

Перебіг подій в останній третині XV ст. показав помилковість Іванового рішення. Туреччина посилювала тиск на ті держави Балкан, які ще не визнали її зверхності, й перевага султана над Венецією ставала дедалі відчутнішою. Від 1474 р. османи неодноразово здійснювали напади на венеційські залоги на території Зети. Іван Црноєвич самовіддано боровся на боці своїх заступників, проте турки зрештою захопили ключовий пункт на узбережжі — Скадар, а згодом і Жабляк, разом з яким під їхнім контролем опинилася практично вся Зета. Іван Црноєвич утік до Венеції, звідки без особливого успіху звертався до правителів сусідніх держав по допомогу в боротьбі проти султана.

Црноєвичу пощастило тимчасово повернути собі свою державу: після смерті султана Магомета II в травні 1481 р., скориставшись загостренням внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії, *Іван підняв повстання в Зеті й знову проголо-*

сив себе її правителем. Не сподіваючись на реальну підтримку християнських держав, він у 1482 р. визнав зверхність султана, чим спричинив різке невдоволення Венеції.

Відносини Зети з Венецією поліпшуються влітку 1490 р., коли Іван звернувся до Сенату Республіки Святого Марка з проханням дозволити його синові Джурдже взяти шлюб з венеційкою. Дозвіл було одержано, але Іван не встиг побачити сина одруженим: у липні того ж року він раптово помер.

Сини Івана Црноєвича — Джурдже та Стефан — не мирилися один з одним й у своїх змаганнях спирались на різні зовнішні сили: перший на Венецію, другий — на Османську імперію. Спочатку Зетою правив Джурдже, залежність якого від держави-заступниці була значно більшою, аніж за часів його діда та батька. У 1496 р. Джурдже виїхав до Венеції, а керувати Зетою почав Стефан, який цілком підпорядковувався османам. У 1498 р. його з невідомих причин заарештували за наказом турецького губернатора Скадара; намісником володінь Црноєвичів султан призначив турецького субашу. Однак це тривало зовсім недовго: вже у березні 1499 р. Зету приєднано до Скадарського санджаку (адміністративної області). Остання сербська держава остаточно втратила незалежність і потрапила під владу Порти.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА *Дринов М.* Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Макушев В. Задунайские и Адриатические славяне. Санкт-Петербург, 1867.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.

Ровинский П. Черногория в ее прошлом и настоящем. Санкт-Петербург, 1888.

Историја Црне Горе. Титоград, 1970.

Лекція

15

БОСНІЙСЬКІ ЗЕМЛІ В X — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV ст.

- Боснійські землі в X–XIII ст.
- Боснійська бановина
- Боснія за правління Твртко
- Занепад Боснійської держави

БОСНІЙСЬКІ ЗЕМЛІ В X– XIII ст. *Територію Боснії та Герцеговини, як і більшість теренів Балканського півострова, слов'яни заселили в VI–VII ст.* За

тих часів на цих землях не існувало спільного державного утворення, проте історичні джерела згадують окремі області: Захум'є, Травунію, Неретвлянську землю, Раму та ін. Наприкінці IX ст., за правління візантійського імператора Василя I (867–886), боснійські землі, як і півострів у цілому, крім Болгарії, перебували під зверхністю Візантії, а в середині X ст. майже повністю (від Дрини на сході до Врбаса на заході) належали до першої держави сербів, яку очолював Чеслав.

Чеслав уперше в історії об'єднав у одній державі практично всі терени, заселені сербами. Після його смерті в 950 р. у першій сербській державі запанували дезинтеграційні тенденції, і Боснія відокремилася, розпочавши боротьбу за здобуття власної державності. Ця боротьба, щоправда, не відразу принесла позитивні результати. Спочатку Боснію прибрав до рук хорватський король Крешимир II, а згодом вона знову опинилася в складі сербської держави: на початку 80-х років XI ст. король Бодин захопив Рашку та Боснію, передавши останню в управління своєму намісникові, князю Стевану. До складу держави Бодина входили Зета, Рашка, Боснія, Хум, Травунія. Її столицею було місто Скадар.

На початку XII ст. сталися події, які мали велике значен-

ня й вагомі наслідки для жителів Балкан: угорці — войовничий і агресивний народ, якого наприкінці IX ст. візантійський імператор Лев VI Мудрий покликав на допомогу у своїй боротьбі проти болгарського царя Симеона, настільки посилювався, що став достойним суперником Візантії і розпочав експансіоністський рух на південь, намагаючись вийти до Адріатики. У 1102 р. хорвати визнали угорського короля Коломана своїм правителем. У 1136 р. мадяри з'явилися у Боснії, захопивши велику жупу (область) Раму. З 1138 р. Рама є складовою угорського королівського титулу.

Водночас правитель Зети — Кочопар, змагаючися з Рашкою за першість серед сербських земель, зробив спробу утворити зетсько-босанський союз проти жупана Вукана, одружившись з дочкою боснійського бана. Цей союз виявився непродуктивним, і незабаром Рашка остаточно перебрала на себе провідну роль у сербській історії, відсунувши Зету на другий план. Захоплені боротьбою одна з одною та з Візантією, Рашка й Зета залишили поза своєю увагою Боснію. Згодом та остаточно відокремилася від інших сербських областей.

З середини XII ст. Боснією правив незалежний можновладець (бан), який визнавав зверхність Візантії. Одним із банів був Борич, котрий походив з містечка Грабар'є поблизу Брода й мав маєтки на обох берегах Сави. Яким чином і за які заслуги Борич дістав місце боснійського бана, відомостей немає; в історичних документах є лише згадки, що він належав до потужної родинної спільноти (братства). Під час династичної кризи в Угорщині 1162–63 рр. Борич підтримував візантійського претендента на мадярський престол, але переміг інший кандидат — Стефан IV, син короля Гейзи (Гейза був одружений з дочкою руського великого князя). Стефан помстився банові, вирядивши проти нього німецького рицаря Готфріда з потужним військом. Окремі сербські історики висловлюють припущення, що разом з Готфрідом до Боснії прибув і князь Котроман, родоначальник знаної в майбутньому боснійської династії Котромановичів.

У 1180 р. в документах уперше згадується ім'я ще одного боснійського бана — Куліна, котрий правив, очевидно, й раніше (можливо, він став баном відразу після Борича, десь у середині 60-х років). На межі XII–XIII ст. Кулін був васалом Угорщини.

Після розколу християнської церкви на католицьку і православну (1054) питання віри дедалі частіше стають важливим політичним чинником на Балканах. На початку XIII ст. бан

Кулін потрапив у вкрай складну й небезпечну ситуацію: його звинуватили перед папою Римським Інокентієм III у тому, що він надав притулок еретикам, вигнаним із далматинських міст. Папа зажадав від угорського короля Імре покарати боснійського бана. Кулін мусив робити вигляд, що він не розуміє, в чому полягає ересь, яка нібито охопила його країну, і просити у понтифіка роз'яснень з цього приводу. 8 квітня 1203 р. в присутності спеціального посланця папи боснійці, очолювані Куліном, урочисто відмовились від релігійних звичаїв, які були в них поширені. Боснійські представники, разом із згаданим папським легатом і сином Куліна, ім'я якого невідоме, незабаром вирушили до угорського короля, заприсягнувшись в його присутності у вірності папі.

Єресь, що стурбувала понтифіка й викликала таку гостру реакцію, справді мала місце в Боснії. Це — богомільство, яке набуло тоді в окремих областях значної популярності. *Богомільство поширилося на всі південнослов'янські землі; богомили згадуються в Хорватії, Далмації, Сербії (де проти них активно боровся Стефан Неманя), але найбільшого розмаху богомільство сягнуло саме в Боснії.* Деякі дослідники пояснюють це відсутністю сильної центральної влади, постійними змаганнями католицького і православного впливів, а також причинами соціального характеру (близькістю постулатів богомилів антифеодальним й антицерковним прагненням широких народних мас). С. Станоевич, автор "Історії сербського народу", вказує і на суголосність богомільства з "анархістськими схильностями народу"

У 20–30-ті роки XIII ст. Боснія, де богомільство, незважаючи на офіційні покаяння перед папою Римським бана Куліна, дійсно перетворилося мало не на загальнодержавну релігію, потрапила в дуже скрутне становище. У 1221–1222 рр. папа Римський уперше закликав правителів католицьких держав до хрестового походу проти богомільської Боснії. Щоправда, цього разу перевести справу від закликів до походу не вдалося через наявність серйозних внутрішніх проблем в Угорщині, що розглядалася як ударна сила хрестоносців.

БОСНІЙСЬКА БАНОВИНА

Незабаром протистояння боснійських богомилів і Римської курії ще більше загострилося. В 1232 р. в Боснії скинули з престолу Стефана, сина Куліна; баном проголосили Нінослава, що свідчило про посилення позицій богомилів. Після кількох спроб розв'язати проблему шляхом умовлянь і пере-

говорів, а також погроз, *папа знову оголосив про початок хрестового походу проти богомилів (1234)*. Католицьке військо очолив угорський король Коломан, котрий дбав не стільки про утвердження істинної віри, скільки про власні інтереси, пов'язані зі здобуттям нових земель. Війна на території Боснії тривала п'ять років. Мадярам спочатку не таланило, проте згодом вони дістали підтримку одного з боснійських можновладців (угорського князя Себислава, сина Стефана й онука Куліна). Завдяки цій підтримці угорці здобули низку перемог, змусивши капітулювати боснійців, а незабаром і жителів області Хум, яка в той час належала до Рашки. У 1239 р. угорське військо покинуло Боснію, що дало змогу банові Нінославу цілком відновити й навіть зміцнити особисту владу та суверенітет країни. Небезпека з боку Угорщини зовсім зникла, коли в 1241 р. на угорські землі вдерлися татари-монголи. У 1242 р. один із татарських загонів, повертаючись з Далмації, пройшов і територією Боснії, завдавши їй мешканцям значної шкоди.

Суперечності між боснійськими правителями і Римською курією, спричинені поширенням у Боснії богомилства, існували й у наступні десятиліття. Чергове загострення їх сталося в другій половині 40-х років, коли папа Римський втретє закликав до хрестового походу проти Боснії. Нінослав, наслідуючи приклад Куліна, звернувся до нього з листом, у якому доводив, що він є добрим католиком, а певну допомогу від богомилів приймав виключно заради захисту країни від зовнішніх ворогів. Папу задовольнили пояснення, і хрестовий похід не розпочався. Проте вже у 1250 р. угорський король Бела IV, скориставшись смертю Нінослава й загостренням боротьби між претендентами на боснійський престол, вторгнувся до Боснії й без особливих труднощів захопив її. Для того, щоб легше контролювати загарбані землі, Бела поділив Боснію на дві частини: з північних областей зробив провінцію Угорщини, якою мали керувати угорські намісники, а південну частину — Верхню Боснію — залишив під владою боснійського бана. Крім того, було виділено нову адміністративну одиницю — Мачванську бановину, — першим правителем якої став зять Бели IV, чернігівський князь Ростислав Михайлович (під його зверхністю, крім Мачви, опинилася північно-східна частина Боснії з місцевостями Солі та Усорою). Банський престол після поділу Боснії посів Приезда, котрого дехто вважає родичем Нінослава й котрий ще в 1233 р. згадується серед тих боснійців, які перейшли в католицизм. За однією з версій,

саме він заснував династію Котромановичів. Бан визнавав васальну залежність від Угорщини, про що, зокрема, свідчить той факт, що в 1260 р. боснійські загони в складі угорського війська брали участь у війні проти чеського короля Пржемисла II Отокара.

Наприкінці XIII ст. Боснія залишалася поділеною на окремі області й становила ласий об'єкт для агресивних зазіхань сусідніх державців. Боснійський бан (у той час — Стефан I Котроман, зять сербського короля Драгутина) контролював тільки центральні райони країни. Північні (Солі та Усору) в 1284 р. угорський король Ладислав подарував Драгутинові, а окремі області на заході в 90-ті роки загарбав хорватський бан Павло Шубич. У квітні 1299 р. Шубич називав себе “володарем Боснії”, проте документальних потверджень цьому немає. У грамоті, якою Карл Неаполітанський улітку 1299 р. підкріпляв права Шубича на ті чи інші терени, Боснія взагалі не згадується. У 1301 р. Шубич передав свою частину Боснії молодшому братові Младену, котрий через рік зробив спробу розширити боснійські володіння, виступивши проти Стефана Котромана. У червні 1304 р. Младен загинув у одній з битв проти “невірних єретиків”, але війну проти боснійського бана продовжував Павло. Він добився бажаного результату: в 1305 р. Шубич поширив свою юрисдикцію на всю Боснію, незабаром передавши управління нею синові — Младену II. Через певний час Младен II проголосив боснійським баном Стефана II Котромановича, сина Стефана I.

На перших порах новий бан цілком залежав від свого трона, практично виконуючи роль його намісника, проте згодом, виявивши неабиякий політичний хист і скориставшись чварами, що охопили Сербію після смерті короля Мілутина, не тільки утвердився як повноправний володар, а й розширив свої володіння майже вдвоє. Північний кордон держави Стефана II сягав Сави (після захоплення Усори та Солі), а південний проходив узбережжям Адріатики (після завоювання території між Неретвою і Цетине й частини Хумської землі).

На початку 20-х років XIV ст., після падіння бана Младена Шубича, Стефан II Котроманович залишився єдиним правителем Боснії. У цей час активно розвивалася економіка, поживалися торгівля. Особливо міцними й плідними були в ту пору зв'язки Боснії з Дубровником.

Протягом наступних тридцяти років бан Стефан II, незважаючи на численні проблеми й перманентні загострення як внутрішньо-, так і зовнішньополітичної ситуації, знаходив

компроміси з впливовими сусідами й забезпечував умови для нормального життя країни. Навіть коли восени 1350 р. сербський цар Душан з великою армією рушив на Боснію й становище Стефана II стало критичним (сам він мусив шукати порятунку у важкодоступних гірських районах, частина боснійських можновладців перейшла на бік Душана) — доля ще раз посміхнулася банові. Душан одержав звістку про загострення ситуації на південних кордонах Сербії і негайно припинив воєнні дії в Боснії, повернувшись до Македонії.

БОСНІЯ ЗА ПРАВЛІННЯ ТВРТКО

У 1353 р. Стефан II Котроманович помер, не залишивши після себе сина — спадкоємця престолу. Боснійський трон посів брат Стефана — Владислав, але ненадовго, бо також пішов з життя. Як це часто траплялося в подібних ситуаціях у часи, коли різні знатні роди постійно конкурували між собою у боротьбі за центральну владу в країні, в Боснії спалахнули усобиці, учасниками яких були правителі окремих областей. Дружина Владислава — Олена — заручилася підтримкою угорського короля Лайоша I Великого. Завдяки його допомозі боснійський престол обійняв син Владислава — п'ятнадцятирічний Твртко. З ім'ям Твртко пов'язані важливі події в історії Боснії і, зокрема, перетворення її на королівство. Попервах він правив за активної участі матері, проте досить швидко перебрав ініціативу до власних рук. Але це не принесло особливих успіхів: у другій половині 50-х років бан віддав угорцям західну частину Хумської області, а також прийняв жорсткіші умови васальної залежності.

Ситуація змінилася на краще після 1363 р., коли Лайош, звинувативши боснійців у посиленні ересі, вирядив проти Твртко два війська, одне з яких очолив особисто. Цього разу боснійцям поталанило — угорці досить швидко відступили. Твртко святкував перемогу, яка дала йому змогу позбутися статусу угорського васала.

У другій половині 60-х років XIV ст. Боснію охопила громадянська війна. Проти бана виступив його молодший брат Вук, якого підтримала частина можновладців. Твртко мусив покинути країну й звернутися по допомогу до угорського короля. Попри серйозні конфлікти, які виникали між ними донедавна, Лайош підтримав Твртко, завдяки чому той досить швидко відновив статус-кво. Толерантність Лайоша значною мірою пояснювалася тією обставиною, що Вук і його прибічники відкидали традиційну орієнтацію Боснії на Угорщину,

шукаючи зближення із сербами. Для того, щоб остаточно придушити бунт, Твртко знадобилося майже три роки: сутички тривали до 1369 р. Противникам бана, серед яких провідну роль відігравали небіж Твртко Дабіша, воєвода Пурча, правитель Хумської області Санко Мілтеневич, активно допомагав Нікола Алтоманович, один із сербських можновладців.

Жупан Нікола Алтоманович, столиця якого розташовувалася в місті Ужице, після загибелі короля Вукашина в битві на Мариці (1371) мав усі підстави претендувати на сербський престол. Серед інших сербських правителів він вважався одним із найсильніших; підвладна йому територія починалася поблизу містечка Рудник у Центральній Сербії і сягала Адріатичного моря. Алтоманович виступав як основний і дуже небезпечний конкурент князя Лазаря; наприкінці 1371 р. він навіть відібрав у того область Рудник. Важко сказати, чим би завершилися змагання Ніколи Алтомановича та Лазаря Хребеляновича за сербський престол, якби перший не збурих проти себе більшість сусідів, а другий не скористався цією обставиною й не зібрав проти конкурента потужний союз сербських можновладців, до якого приєднався Твртко і який підтримав угорський король Лайош. У 1373 р. союзники схопили Алтомановича в Ужице, а його землі поділили між собою.

Унаслідок поділу жупи Алтомановича бан Твртко отримав землі в Західній Сербії з містами Мілешево, Прісполе, Гацко та ін. У такий спосіб *Боснійська держава розширила свої кордони за річку Дрину, яка протягом століть вважалася природною межею між Боснією і Сербією, сягнувши теренів навкруги річки Лім. Значна частина Рашки потрапила після цього під владу Твртко.*

Ситуація на Балканах і навколо них у другій половині 70-х років XIV ст. відкривала для боснійського бана непогані перспективи, що виходили за межі його попередніх інтересів. Перед Твртко з'явилася реальна можливість претендувати на сербський престол, який залишався вакантним після загибелі короля Вукашина Мрнявчевича й смерті останнього з Неманичів — Уроша (1371). На сербський трон також небезпідставно розраховував князь Лазар. Його надії після перемоги над Ніколою Алтомановичем зміцніли, проте й для Твртко ця перемога стала додатковим стимулом; адже після всіх цих подій його держава виявилася майже вдвоє більшою, аніж держава Хребеляновича.

Легітимність претензій Твртко на сербський престол підкріплював і той факт, що його рідна баба — Єлизавета, дру-

жина бана Стефана II Котромановича — була дочкою короля Драгутина Неманича. Водночас Лазар своє право на спадщину Неманичів обґрунтовував родинними зв'язками з династією своєї дружини Мілиці. Отже, Твртко був онуком одного з Неманичів, представника основної династичної лінії, тоді як Лазар був тільки чоловіком представниці однієї з неосновних ліній, яка ніколи не посідала престолу.

Питання легітимності влади за тих часів мало надзвичайну вагу, у зв'язку з чим позиції боснійського бана були міцнішими, аніж у його основного конкурента. Втім до прямої сутички між Твртко і Лазарем справа не дійшла. Обидва вони виявили мудрість і політичну зрілість, надавши один одному змогу діяти за власними планами й зберігши партнерські стосунки, що склалися в боротьбі проти Ніколи Алтомановича. Лазар намагався об'єднати під своєю рукою сербські землі, діючи здебільшого шляхом установаження родинних зв'язків з іншими правителями. *Твртко в 1377 р. проголосив себе королем Сербії та Боснії, прийнявши після цього, відповідно до традиції, що склалася в сербських правителів ще за Неманичів, ім'я Стефан Твртко.*

Протягом 1377–1390 рр. король Твртко зміцнював як власну державу, так і особисту владу. Боснія стала наймогутнішою серед усіх балканських країн. Цьому сприяли зовнішні обставини, але не меншою мірою й такий суб'єктивний чинник, як неординарні особисті якості Твртко.

Під час війни Венеції проти Генуї 1378–1381 рр. Твртко розширив сферу впливу на півдні держави, що дало змогу впритул підійти до вирішення надзвичайно важливого питання стосовно забезпечення виходу країни до моря (Боснія користувалася портовими послугами Дубровника). Місце для будівництва нового міста-порту було вибране на північному березі Которської затоки, а грамоту з цього приводу боснійський король підписав 2 грудня 1382 р. (сьогодні це місто має назву Херцег-Нові й стоїть на території Чорногорії).

Чвари в Угорщині, що спалахнули після смерті Лайоша (вересень 1382 р.), по-перше, дали змогу Твртко остаточно позбутися васальної залежності від угорських правителів, а по-друге, сприяли активізації його зусиль, спрямованих на розширення своїх володінь за рахунок колишніх угорських територій (Хорватія, Далмація).

Угорський престол після Лайоша успадкувала його старша дочка Марія; проти неї виступили окремі хорватські можновладці (брати Хорвати, один з яких — Іван — був баном

Мачви, інший — Павле — загребським біскупом, та їхній дядько Іван Паліжна). В пошуках підтримки за межами країни вони досить швидко згуртувалися навколо боснійського короля. Твртко у певний момент обернувся на неприхованого противника королеви Марії, своєю активною допомогою рятуючи раз по раз від остаточної поразки її опонента — принца Ладислава — та його прибічників.

У серпні 1388 р. досить великий османський загін під проводом Шаїна з'явився на території Боснії. 27 серпня, неподалік від міста Білеча, боснійське військо під командуванням воєводи Влатко Вуковича зустріло турків і розбило їх ушент. Твртко продовжив активну політику в Далмації, проте вже наступного року мусив зосередити свої зусилля на новій османській загрозі: проти союзної Сербії з великою армією вирушив султан Мурад. Зрозумівши небезпеку, яка загрожувала не тільки Сербії, а й Боснії, Твртко вирядив на допомогу князеві Лазарю великий загін під проводом Влатко Вуковича; разом із боснійцями до Лазаря прибув і хорватський союзник Твртко — Іван Паліжна.

Битву на Косовому полі (28 червня 1389 р.) в тогочасній Боснії сприйняли специфічно. Воєвода Вукович, виходячи, очевидно, з того, що Мурад загинув у битві, й турки відразу після бою покинули Сербію, повідомив Твртко про перемогу християнського війська князя Лазаря. Твртко, у свою чергу, поділився радісною новиною з деякими західними сусідами, а також із жителями далматинських міст. При цьому повідомлення до міста Трогір було відправлене з двору боснійського короля 1 серпня, отже, навіть через місяць після битви оцінка її наслідків не зазнала змін.

Ще у 1388 р. Твртко установив контроль над значною частиною Хорватії. Протягом першої половини 1390 р. зверхність боснійського короля визнали всі далматинські міста (крім Задара та Дубровника), а також острови Хвар, Брач і Корчула. У деяких документах, датованих липнем—серпнем 1390 р., з'являється новий титул Твртко: “король Рашки, Боснії, Далмації, Хорватії та Примор'я”

У цей час держава Твртко переживала добу найвищого піднесення. Боснія стала найбільшою за територією балканською країною: до її складу входили, крім традиційно боснійських земель і частини Рашки, майже все-Далматинське узбережжя й так звана Вузька (Стара) Хорватія. На півночі боснійські кордони сягали річок Сави й Уни, на півдні — Адриатичного моря, на сході — річок Дрини, Ліму й Морачи. Після заги-

белі князя Лазаря Твртко мав можливість ще більше розширити свої володіння на південному сході, проте не скористався нею — або з морально-етичних міркувань, або не бажаючи наблизитися впритул до земель, підкорених Османською імперією.

На межі 80–90-х років XIV ст. Боснія була найбільшою й наймогутнішою серед держав Балканського півострова, поступаючись тільки Порті. Вона являла собою політичну, економічну та військову силу, здатну претендувати не тільки на субрегіональне (у центральній частині Балкан), а й на регіональне (усі Балкани, Центральна Європа) лідерство. Дехто із сербських істориків порівнює Боснію часів Твртко з державою царя Душана, наголошуючи водночас, що перша мала набагато більше шансів на тривале існування, аніж друга. Вони пояснюють це етнокультурною однорідністю Боснії, на відміну від суміші різномовних народів, що їх зібрав Душан, “цар сербів, греків і албанців”

Між державами Твртко і Душана є ще одна спільна риса: обидві вони стали результатом діяльності їхніх правителів і обидві занепали, коли ті померли. Їх об'єднує й те, що Твртко, як і Душан, помер раптово у середині березня 1391 р. на п'ятдесят другому році життя, перебуваючи в розквіті сил і в zenіті слави. Щоправда, держава царя Душана розпалася відразу після його смерті, тоді як держава Твртко після березня 1391 р. існувала певний час, утративши роль регіонального лідера й активність у зовнішній політиці.

ЗАНЕПАД БОСНІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Боснійський престол після Твртко успадкував його дядько — Дабіша, котрий за відсутності особистого авторитету не зміг приборкати сепаратистські прагнення можновладців, дуже швидко перетворившись на іграшку в їхніх руках. Проти нового короля діяли й зовнішньополітичні чинники: країни-сусіди Боснії, насамперед Угорщина, намагались повернути собі території, втрачені за правління Твртко. Усе це разом — недостатній авторитет нового короля, сепаратизм феодалів, загрози ззовні — призвело до того, що королівська влада, яка формально зберігалася в Боснії до 60-х років XV ст., фактично втратила роль центрального проводу вже через кілька років після смерті Твртка. Натомість окремі області, що й за Твртка мали певну автономію, ще більше зміцнили й взяли курс на політику, практично незалежну від нового боснійського державця. Реально Дабіша контролював тільки

частину Центральної Боснії, тоді як значно більші терени перебували в руках можновладців: князя Павле Раденовича, воеводи Влатко Вуковича (наступником якого став у 1392 р. його небіж Сандаль Хранич), братів Радивоевичів, Хрвоє Вукчича, котрий мав найбільший авторитет і здійснював найсильніший вплив на хід подій у країні. Не випадково саме Хрвоє Вукчич, разом з його братом Вуком, ще влітку 1391 р. проголосили хорватсько-далматинськими банами.

Серйозні проблеми для Дабіши виникли в 1393 р., коли на нього почав чинити тиск угорський король Сигізмунд, вимагаючи відновлення васальної залежності Боснії від Угорщини. Ресурсів для опору Дабіша не мав, через що мусив прийняти умови Сигізмунда, уклавши з ним Джаковацьку угоду (від назви міста, де проходили переговори). Згідно з нею Дабіша визнавав зверхність монарха Угорщини над Боснією. Також зазначалося, що Дабіша залишатиметься на боснійському престолі до кінця життя, а після його смерті корону успадкує Сигізмунд.

Джаковацька угода, безумовно, йшла врозріз із боснійськими інтересами, проте вона мала для Боснії і позитивне значення, оскільки залишала недоторканною територію країни. Проти угоди виступила частина боснійських феодалів на чолі з Іванишем Хорватом. Однак вони не змогли чинити організований опір угорському війську короля Сигізмунда. Дабіша не підтримував Хорвата, але це не врятувало його від помсти угорського монарха. Сигізмунд скористався повстанням боснійських феодалів як приводом для висунення нових претензій. Цього разу він зажадав, щоб Дабіша відмовився від влади над Хорватією і Далмацією. Тому не залишалося нічого іншого, як погодитися й на це. Незабаром, у вересні 1395 р. Дабіша помер, а боснійський трон, згідно з ухвалою провідних боснійських можновладців, обійняла його вдова Олена. Це суперечило Джаковацькій угоді, але Сигізмунд, що в той час готувався до вирішальних битв з турками, не став вимагати негайного забезпечення власних прав на боснійський престол, відклавши розв'язання цього питання до кращих часів.

Королева Олена справляла ще менший вплив на внутрішньо- та зовнішньополітичну ситуацію, аніж її чоловік. Вона протрималася на престолі до 1398 р. завдяки вдалому для себе збігові обставин, хоча фактично влада в Боснії на той час належала трьом наймогутнішим феодалам: Павле Раденовичу, Сандалю Храничу, Хрвоє Вукчичу. Хрвоє висунув наступного кандидата на престол — Остою Христича, який протя-

гом усіх років свого правління (1398–1404) слухняно виконував його волю.

Протягом 1398 р. Боснія двічі ставала жертвою агресії з боку Османської імперії та Угорщини — й двічі святкувала перемогу. У січні численне турецьке військо мусило відступити, втікаючи від несподівано холодної зими й величезної кількості снігу. У липні король Сигізмунд, якого аж ніяк не влаштовував розвиток подій у Боснії, зробив спробу повернути ситуацію на свою користь. Однак мадяри зустріли впертий опір і, зрозумівши, що швидкої перемоги не здобути, припинили похід. Хрвоє, переслідуючи угорців, захопив Дубицьку жупу.

Події на зламі XIV–XV ст. принесли Хрвоє Вукчичу нові успіхи й ще більше посилили його роль і становище в державі. У 1400 р. він одержав від Остої як винагороду за вірну службу область Лівно, після чого майже вся Західна Боснія опинилася під його владою. Щоправда, в 1402 р. хорватський бан Мірко Бубек, скориставшись відсутністю Хрвоє, повернув собі Дубицьку жупу, але Вукчич надолужив утрачене на іншому напрямі — в Далмації. Восени 1403 р. один із претендентів на угорський престол — король Неаполітанський Владислав (саме його підтримували Остоя та Хрвоє) — призначив Вукчича своїм головним намісником в Угорщині, Хорватії, Далмації та Боснії, подарувавши йому острови Брач, Хвар і Корчулу, а також місто Спліт. Хрвоє одержав від Владислава ще один подарунок — герцогський титул, що, де-юре, давало йому право вважати свої володіння окремою, цілком самостійною державою.

Тим часом усобиці в Угорщині завершилися перемогою основного противника короля Владислава — Сигізмунда, котрий негайно взявся наводити порядок у своїх володіннях і вже наприкінці 1403 р. з'явився з військом у Боснії. Король Остоя не ризикнув виступити проти нападника й визнав зверхність угорського державця, що викликало невдоволення частини боснійських феодалів, у тому числі й Хрвоє Вукчича та Сандаля Хранича. Остоя намагався балансувати між сторонами, що протистояли одна одній, однак це йому не вдалося й у травні 1404 р. його усунули від влади. Новим королем Боснії став Твртко II Тврткович, залежність якого від тих, хто привів його до влади (насамперед від Хрвоє Вукчича та Сандаля Хранича), була майже абсолютною. Твртко II залишався на престолі до 1408 р. Цей рік приніс Боснії та боснійцям серйозні зміни: король Сигізмунд знову виступив проти них і

здобув перемогу, внаслідок чого його владу визнали навіть ті, хто до останнього підтримував Владислава. У листопаді 1408 р. королем Боснії знову проголосили Остою. Не до кінця задоволений з досягнутого й, очевидно, маючи на меті домогтися виконання умов Джаковацької угоди, Сигізмунд протягом 1410–1411 рр. здійснив кілька походів на Боснію. Його союзниками тепер були Хрвоє Вукчич, який навіть очолив один із загонів, виряджених угорським королем проти боснійців, і сербський деспот Стефан Лазаревич, а основними противниками — Сандаль Хранич і Павле Раденович.

Усобиці в Боснії тривали й у наступні роки, внаслідок чого в країні запанував цілковитий хаос. У 1415 р. сталася подія, що мала дуже серйозні наслідки як для основних учасників цих конфліктів, так і для держави в цілому: Хрвоє Вукчич звернувся по допомогу до турків. Незабаром Османська імперія перетворилася на вагомий зовнішній чинник, що впливав на внутрішньополітичну ситуацію в Боснії, дуже швидко відсунувши Угорщину на другий план. У такий спосіб розпочалася підготовка до вирішального наступу турків, що завершився втратою Боснією державності в 1463 р.

На перших порах турків, як альтернативу домінуванню Угорщини, підтримала в Боснії не лише феодалська верхівка, яку підштовхували до цього інтереси змагань з конкурентами, а й значна частина простого люду. Від Османської імперії чекали нових способів розв'язання проблем, у тому числі й питання віросповідання (толерантність ісламу стосовно поширених у Боснії православ'я та богомільства була набагато вищою порівняно з агресивною нетерпимістю католицизму).

Події в Боснії в 20–30-ті роки XV ст. в основному пов'язані з перманентною громадянською війною, дальшим погіршенням економічної ситуації та умов життя більшості населення, поступовим зростанням османського впливу й присутності. Головну роль у вирішенні внутрішньополітичних питань відігравав Сандаль Хранич, а боснійський престол по черзі обіймали Остоя (помер у 1418 р.), його син Стеван (де-факто до 1420 р., де-юре до смерті в 1423 р.), Твртко II (помер у листопаді 1443 р.). Угорщина час від часу намагалася робити кроки, спрямовані на повернення її колишніх позицій у Боснії; Боснія та Сербія воювали між собою, намагаючись розв'язати територіальні суперечки навколо міста Сребрениця. Традиційно активну роль у внутрішньобоснійських справах прагнула відігравати Венеція; значний вплив справляв Дубровник. В умовах релігійного плюралізму, наявності на території країни прихильників

відразу чотирьох віросповідань (богомільства, православ'я, католицизму, ісламу), найбільшу вагу мали богомили, які виступали проти будь-якої королівської влади, будь-якої централізації і тим самим об'єктивно сприяли процесові дезинтеграції країни, гальмували утвердження боснійської державної ідеї.

Наступним, після Твртко II, боснійським королем став Стефан Томаш, син Остої (1443–1461). Проти нього виступили окремі боснійські можновладці, очолювані найвпливовішим на той час у Боснії феодалом, небожем Сандаля Хранича — Стефаном Вукчичем, якого до того ж підтримували Османська імперія, частина угорських феодалів, зокрема Герман Цельський, який претендував на боснійську корону, а також богомили. Томаш урятував ситуацію лише завдяки підтримці палської курії (заради цього він прийняв католицизм) та іншого мадярського феодала, конкурента Германа Цельського — Янко Хуняді.

Обставини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру не дали змоги Томашеві виробити стратегію і тактику боротьби за збереження боснійської державності перед лицем османської загрози, що дедалі зростала. Боснія в добу його правління, як і раніше, потерпала від чвар, втрачала нові й нові області. Найбільшою територіальною втратою було відокремлення в 1448 р. земель, що належали герцогові Стефану. Незабаром, зважаючи на титул їхнього володаря, ці землі дістали назву "Герцеговина". У 1454 р. султан, окрилений захопленням Константинополя (1453), зажадав від Томаша передання туркам чотирьох боснійських міст, а через три роки вирядив до Боснії великий загін робітників, які мали під захистом 8-тисячного війська збудувати переправи через річку Сава. Фактично покинутий напризволяще західними союзниками, Томаш зробив спробу бодай частково виправити становище через об'єднання Боснії та Сербії під владою свого сина Стефана Томашевича, проте це йому не вдалося.

Після падіння Сербії в 1459 р. стало зрозуміло, що наступною на черзі стане Боснія і, що загарбання її турками є лише питанням часу. В липні 1461 р. Томаш помер, престол успадкував його син Стефан, якому судилося бути останнім боснійським королем. Навесні 1463 р. османські загони почали регулярно здійснювати рейди проти Герцеговини та Боснії. Стефан, розуміючи безвихідь свого становища, запропонував султанові договір, який передбачав збереження статус-кво на п'ятнадцять років, але відповіді на свою пропозицію не одер-

жав. У травні 1463 р. султан на чолі потужної армії вступив на територію Боснії, крок за кроком просуваючись углиб країни й захоплюючи одне за одним усі найважливіші міста. Похід тривав лише шість тижнів і завершився цілковитою перемогою турків, без жодної серйозної битви й практично без опору боснійців. Короля Стефана Томашевича, як і більшість боснійських можновладців, за наказом султана стратили. У всіх основних містах країни розмістилися османські залоги. Боснія перестала існувати як самостійна держава.

Соціально-економічний розвиток Боснії в цілому відбувався так само як і в інших сербських землях. Певні відмінності зумовлювалися в основному її розташуванням, або, за твердженнями деяких істориків, тим, що вона протягом майже всієї своєї історії залишалася “периферією периферії”

Існували дві основні соціальні верстви: панство і селянство. Окрему групу становило духовенство. До панів належали всі, хто мав у своєму розпорядженні чи у власності надлишок землі й селян, які цю землю на певних умовах обробляли. Всі інші вважалися селянами. Останні, своєю чергою, поділялися на “себрів”, “кметів”, “отроків”, “селян” — залежно від характеру майнових відносин з паном. Цікаво, що за відсутності перехідної соціальної групи існував такий соціальний прошарок, як слуги.

Основними заняттями населення були землеробство і тваринництво. З часом дедалі важливішу роль починає відігравати торгівля. Традиційно прибутковою діяльністю вважалося утримання “ханів” — місць для ночівлі вздовж численних караванних шляхів, що проходили територією Боснії.

Рівень життя більшості боснійців був відносно невисокий, що пояснювалося низьким рівнем організації праці, її традиціоналізмом і майже повною відсутністю механізації. Їжа селян була досить одноманітною, а побутові умови примітивними.

З приходом османів у Боснії мало що змінилося. На відміну від Сербії, більша частина боснійської феодальної еліти прийняла іслам і залишилася при своїх маєтностях. Отуречення не становило нагальної потреби, оскільки турки загалом у питаннях віросповідання виявляли неабияку толерантність. На цей крок боснійські пани йшли головним чином заради збереження своїх прав і майна. Вагому роль у цьому процесі відіграла й колишня належність багатьох боснійських панських родів до богомільства, а відтак значно менша, ніж у Сербії, “прихильність” до певної віри й значно більша готовність

використовувати релігію як інструмент для забезпечення власного добробуту.

- РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА** *Гильфердинг А.* Босния, Герцеговина и Старая Сербия. Санкт-Петербург, 1859.
- История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
- История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979.
- История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
- Босна и Херцеговина од среднијег вијека до новијег времена. Београд, 1995.

Лекція

ХОРВАТСЬКІ ЗЕМЛІ В ІХ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

- Перші історичні відомості про хорватів. Держава короля Томислава
- Прийняття християнства. “Глаголяші”
- Занепад середньовічної хорватської держави
- Соціально-економічний розвиток
- Хорватська культура

ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ХОРВАТІВ. ДЕРЖАВА КОРОЛЯ ТОМИСЛАВА

Хорвати, разом з іншими слов'янськими племенами, з'являються на Балканах у першій половині VII ст. н. е. Підхоплені черговою хвилею переселення народів, вони покинули місця свого попереднього перебування в так званій Білій Хорватії і розселилися вздовж узбережжя Адріатичного моря, в Далмації, істотно змінивши загальну державно-політичну та етнокультурну ситуацію в регіоні.

Витіснені за допомогою військової сили аварів, які проживали на цих землях (Константин Багрянородний стверджував, що вони зробили це за наказом візантійського імператора Іраклія), хорвати й надалі проводили агресивну політику стосовно романської людності приморських міст, примушуючи її рятуватися на довколишніх островах.

Попередники хорватів у Далмації сповідували християнство й перебували під захистом церкви, що намагалася полегшити їхнє становище. У 641 р. папа Римський Іоанн IV відрядив до Далмації та Істрії свого спеціального посланця — абата Мартина — із завданням викупити місцевих християн з “язичницького”, тобто слов'янського, полону. Дехто із сучасних хорватських дослідників припускає, що повноваження

Мартина не вичерпувалися переговорами, пов'язаними з викупом; він мав також спробувати встановити контакти з новими жителями східного берега Адріатики з метою поширення на них впливу папської курії. Крім іншого, папа Іоанн IV, імовірно, був заінтересований у цьому особисто, оскільки сам походив із Далмації.

Місія абата Мартина, певно, виявилася досить успішною. Про це свідчить, зокрема, й дозвіл слов'янських (хорватських) ватажків на вивезення мощів кількох християнських мучеників, похованих на зруйнованому більш як чверть століття тому цвинтарі міста Салони. Можливо, саме з переговорів із цього приводу розпочинаються мирні відносини новоприбулого слов'янського етносу з романським населенням далматинських міст.

З приходом хорватів на Балкани притаманна їм у минулому військово-племінна система розпадається, поступаючись місцем новій формі внутрішньої організації, заснованій насамперед на територіальному принципі. Поволі, протягом VII–VIII ст., на провідні ролі серед інших хорватських родів і племен висувається плем'я далматів. Навколо нього згуртовуються інші, утворені на певних територіях об'єднання хорватів.

Саме далматинські хорвати чинили найзапекліший опір франкам, які вторгнулися на Балкани. У 799 р. в битві під містечком Ловран хорватське військо здобуло перемогу над армією франків, очолюваною маркграфом Еріхом. Проте вже через кілька років опір слов'ян було зламане, й франки встановили свій контроль над хорватськими землями як на адриатичному узбережжі, так і на материку. Карл Великий вирішив не ставити на завойованих територіях своїх намісників, залишивши управління в руках хорватських князів і жупанів, які визнавали зверхність франкського короля.

Стосунки місцевого населення з франками, які проводили насильницьку політику щодо підкорених народів, склалися важко. У 819 р. в Паннонській Хорватії, розташованій між річками Савою і Дравою, вибухнуло повстання під проводом Людевіта Посавського, хорватського можновладця, столицею якого було місто Сісак. Обурений насильствами і жорстокостями, що їх чинили франки над слов'янами, Людевіт звернувся зі скаргою до франкського короля. Коли вив'язене ним посольство повернулося ні з чим, князь Посавський розпочав справжню визвольну війну, яка тривала майже чотири роки й серйозно полсувала нерви найпотужнішій на той час збройній силі у Європі.

До Людевіта Посавського приєдналися численні сусідні слов'янські племена. Згодом повстання охопило простори від Каринтії на північному заході Балкан до річки Тимок на південному сході півострова. Людевітові тривалий час таланило, завдяки чому він неодноразово відбивав напади франкських каральних загонів. На боці франків проти князя Посавського воював і далматинський князь Борна, виконуючи свої обов'язки васала Карла Великого. *Зрештою у 823 р. Людевіт загинув десь у Далмації, після чого франки відновили контроль над хорватськими теренами. Процес формування хорватської державності не припинився тільки в Далмації.*

Цей процес знову активізувався наприкінці IX ст. після приходу на придунайські землі угорців, які згодом відіграли важливу роль в історії Центральної Європи та Балкан. Угорці, за допомогою сили, утвердилися в Паннонії, змусивши місцевих слов'ян відступити на інший берег Драви. Агресивні плани войовничих мадярів сягали ще далі — на південь і південний захід, окремі їхні загони почали турбувати жителів північної частини Балканського півострова й далматів.

У цей час далматинськими хорватами правив князь Томислав (бл. 910 — бл. 930). Саме він очолив боротьбу проти угорської навали й після кількох важких і кривавих битв зупинив нападників. Кордон між володіннями Томислава і землями, захопленими мадярами, проліг по річці Драва. Завдяки досягнутим перемогам далматинська Хорватія значно розширила свої межі; так, зокрема, до її складу ввійшли й окремі паннонські території, на яких колись відбувалося повстання Людевіта Посавського. Згодом до держави Томислава приєдналися декотрі словенські й боснійські землі, а також острови в Адріатичному морі (Віс, Брач, Хвар). Незабаром Візантія передала під його управління свої володіння в Далмації — міста Задар, Трогір, Спліт, а також острови Црес, Крк і Раб.

У певний момент Томислав став одним із наймогутніших правителів на Балканах. Східні кордони його країни сягали Болгарського царства, він мав підтримку папи Римського, розпоряджався потужним флотом, що налічував 80 великих і 100 менших бойових кораблів, міг зібрати величезне військо зі 100 тис. піших та майже 60 тис. кінних вояків.

У 925 р. Томислав проголосив себе королем хорватів, а хорватська держава вперше у своїй історії стала королівством. Конкуренцію Томиславу на півострові складали тільки болгари, проте він досить легко відбивав усі їхні напади. Після смерті болгарського царя Симеона в 927 р. та швидкого зане-

паду його держави ситуація й на цьому напрямку виявилася сприятливою для хорватського короля, що дало йому змогу ще більше зміцнити своє становище.

Томислав правив у тяжкі часи становлення хорватської державності. Водночас у хорватів формується власна церковна організація, і цей процес був не менш складним і суперечливим, аніж процес державотворення.

ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІАНСТВА. “ГЛАГОЛЯШІ”

Прийняття християнства хорватами тривало в VII–IX ст. і завершилося за правління попередників Томислава — князів Домагоя (864–876) та Бранімира (879–892). Деякі дослідники називають навіть точну дату першої спроби охрещення хорватів — 640 р., інші акцентують увагу на важливості франкської експансії на хорватські землі для активізації цього процесу. Вони, зокрема, підкреслюють, що разом із франками-воїнами до хорватів прийшли й франкімісіонери, називаючи серед тих, хто першими охрестився, князя Вишеслава з міста Нін (800).

Останніми прийняли християнство жителі області, розташованої на берегах річки Неретви, та Південної Далмації. Це відбулося внаслідок проповіді не римських, а візантійських священиків, оскільки до цього часу хорватські племена після тривалої визвольної війни витіснили франків зі своєї території (бл. 870 р.).

Уже на початку IX ст. в Нині засновано окрему єпархію під егідою Римської курії. Вона охоплювала практично всі області, підвладні хорватському князеві. Незабаром розпочинається протистояння Нінської єпархії з архієпископством у місті Спліт. Поступово це протистояння із суто майнового перетворилося на ідеологічне, коли керівництво Нінської єпархії стало активно пропагувати ідею зміцнення власної автономії та вживання мови місцевого населення у відправах. Виходячи із суто політичних міркувань, хорватські князі, заінтересовані в підтримці папи, послідовно трималися сплітської церковної верхівки, внаслідок чого становище Нінської єпархії поступово погіршувалося.

Особливої гостроти церковні суперечності у хорватів набули в перші десятиліття X ст. На чергову спробу Сплітського архієпископства добитися вирішальної переваги нінське духовенство відповіло посиленням опору, який очолив Грегур Нінський — одна з найяскравіших постатей хорватської історії.

На думку деяких дослідників, приблизно в цей час папа

Римський пообіцяв Нінській єпархії в найближчому майбутньому дозволити проводити відправу слов'янською мовою, що значною мірою зміцнило її позиції. Ще одним важливим чинником, який також грав на руку Гргурові Нінському та його прихильникам, було посилення хорватського королівства, якому сплачувала данину навіть така потужна європейська держава, як Республіка Святого Марка (Венеція).

Розв'язка в протистоянні між хорватами, які прагнули захистити й остаточно утвердити власного єпископа (церкві у цьому допомагав король Томислав), і Римською курією, котра зосередила всі зусилля на боротьбі з релігійним "сепаратизмом", настала в 20-ті роки X ст. З цією метою у Спліті було проведено два церковні собори (925 р. та 928 р.), де Гргур Нінський не зміг переконати своїх опонентів. Постановами, що їх ухвалили собори, заборонялося вживати слов'янську мову та письмо в церковних справах; усі єпископства Хорватії підпорядковувалися архієпископові Сплітському, а самого Гргура звинуватили в розкольницькій діяльності. Йому навіть погрожували відлучити від церкви у разі, якщо він не припинить антипапської діяльності. Подальша доля видатного діяча хорватської церкви невідома.

Перемога Римської курії над нінським єпископом поклала край хорватському церковному сепаратизмові серед духовенства, але не зупинила розвиток подібних настроїв серед широких мас. Ідея відправ рідною мовою продовжувала здобувати прихильників. За нових умов ця ідея знайшла своє конкретно-історичне втілення в боротьбі за право використовувати хорватський варіант глаголиці — слов'янську абетку, винайдену в другій половині IX ст. Кирилом і Мефодієм. Хорватські "глаголяші" — патріотично налаштовані священники та їхні послідовники з миян — на тривалий час перетворилися на впливовий чинник національного духовного та політичного життя.

X—XI ст. минули для хорватів у нескінченних усобицях, які ще більше ослаблювали країну за ситуації, що поступово складалася в результаті посилення відцентрових тенденцій всередині Хорватії та активізації загарбницьких поривань сусідніх держав.

Після смерті короля Крешимира (бл. 945 р.) неретвляни, скориставшись з внутрішніх негараздів у Хорватії, захопили острови Казу, Віс, Ластово, що ослабило позиції хорватів у Адріатиці. Щоправда, незабаром король Крешимир II певною мірою урівноважив ситуацію, приєднавши до своєї держави боснійські землі, які після смерті Чеслава Клонімиро-

вича відокремилися від Сербії (бл. 960 р.). Проте до кінця X — початку XI ст. на хорватів чекало ще декілька серйозних політичних і соціальних струсів. Під час чергового спалаху чвар, спричиненого смертю короля Стевана Држислава (997), їх істотно потіснили венеційці, а в 1018 р. хорватською територією, не зустрічаючи серйозного опору, переможно пройшло візантійське військо. Того ж року хорвати визнали зверхність Візантії.

Тривала діяльність “глаголяшів” Світські хорватські можновладці на чолі з королем і його найближчим оточенням, котрі в минулому намагалися зберігати нейтралітет у боротьбі національних церковних ієрархів проти Риму, тепер стали на його бік, що призвело до наповнення релігійних суперечок соціальним змістом. За правління короля Петра Крешимира IV, який остаточно порвав з національними слов'янськими традиціями, відбулися дві важливі події: третій церковний собор у Спліті (1060) та повстання “глаголяшів” (1063).

Найважливішою, з огляду на внутрішню ситуацію в Хорватії, постановою третього сплітського собору була заборона — “під загрозою анафемі” — висвячувати в сан тих священників, які не розуміють латини й відправляють службу слов'янською мовою. На практиці для хорватів, на чийх землях духовенство переважно не вживало латини, це означало закриття більшості церков і припинення діяльності багатьох священників. Ухвали собору, втілювати які в життя Рим зобов'язав передусім хорватського короля, призвели до поляризації суспільства. Вони викликали невдоволення найбільш соціальних верств і духовенства, котрих підтримало дрібне й середнє дворянство, обурене королівською політикою. Повстання 1063 р. охопило велику територію. Особливого розмаху воно набуло на острові Крк, звідки місцеві жителі вигнали католицького єпископа, обравши замість нього хорватського, “глаголяша”

Римська курія доклала багато зусиль для придушення повстання. Після того, як це вдалося зробити, вплив Риму на хорватське політичне життя ще більше зріс. У 1076 р. король Дмитрій Звонимир, який також був прихильником “латинської партії”, погодився прийняти королівську корону від папи, визнавши його зверхність. Проте в 1089 р., коли він намагався виконати наказ Риму про участь хорватів у хрестовому поході, короля Звонимира було вбито на Кнінському полі під час зібрання місцевих феодалів.

ЗАНЕПАД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ХОРВАТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після смерті Звонимира в Хорватії активізуються дезінтеграційні тенденції, прискорюється процес занепаду державності. У 1102 р. в новій столиці хорватських правителів — Біограді — хорват-

ським королем проголошено представника угорської правлячої династії Арпадів — Коломана. Ця подія засвідчувала втрату Хорватією власної державності й знаменувала початок тривалого перебування хорватів під владою угорських королів. У цей період остаточно розпалася історична єдність хорватських земель. Відтепер долі Хорватії, Далмації, Славонії склалися по-різному. Вирішального значення для кожної з них набула дія зовнішньополітичних чинників.

У XII ст. значний вплив на становище хорватських земель справляла боротьба між Угорщиною і Візантією, за домінування в регіоні, а також наполегливі спроби мадярів вийти до Адріатики. Протягом 1162—1163 рр. хорватський бан Белош підтримував Візантію, але внаслідок перемоги угорського короля Стефана IV втратив не лише місце бана, а й власне життя.

Однією з важливих подій XIII ст. була навала татаро-монголів, які в 1241—1242 рр. дісталися далматинського узбережжя, завдавши величезної матеріальної шкоди землям, через які пролягав їхній шлях. У Далмації татари не досягли особливих успіхів, оскільки їхня нездоланна у відкритому полі кіннота нічого не могла вдіяти проти потужних фортечних мурів далматинських міст, однак посіяли страх серед місцевої людності.

Наприкінці XIII ст., коли дедалі активнішу роль у Далмації та в цілому на Балканах стала відігравати Венеція, населення Хорватії, захищене авторитетом угорської корони, жило відносно стабільно й спокійно. Водночас на узбережжі хорвати, під проводом князів Брибирських, намагалися чинити опір Республіці Святого Марка, відстоюючи власні національні інтереси.

Певна стабільність політичної ситуації в Хорватії в черговий раз була порушена в XIV ст., коли припинення в Угорщині династії Арпадів спричинило розгортання тривалої міждинастичної боротьби за мадярський престол. Спочатку за монаршу корону змагалися дочки Лайоша Великого, який помер у вересні 1382 р., не маючи наступників-чоловіків, а згодом — представники іноземних династій — Сигізмунд Люксембурзький та Ласло (Владислав) Неаполітанський, до яких незабаром приєднався брат французького короля Карла IV Людовик Орлеанський.

Хорватське дворянство активно втручалось в ці події, розподіливши свої симпатії поміж ними всіма. Серед прибічників Владислава особливо відзначилися пріор монастиря Врана Іван Паліжна та представник відомої на той час родини Хорватів Іван, бан Мачви (його брат Павле був загребським біскупом). Протягом лютого-березня 1387 р. об'єднане хорватсько-боснійське військо, очолюване Паліжною, Хорватом і боснійським воєводою Хрвоє Вукчичем, штурмом узяло Загреб і встановило свій контроль майже над усією "Вузькою" Хорватією та Славонією. Воєнне щастя ще деякий час посміхалося хорватам, однак зміни у зовнішньополітичній розстановці сил урешті-решт змусили їх шукати зближення з королем Боснії Твртко — на той час одним із наймогутніших правителів на Балканах.

З кінця 80-х років уся "Вузька" Хорватія та значна частина Далмації входили до складу держави Твртко — Боснії, та оскільки в березні 1391 р. Твртко раптово помер і створена ним й утримувана його особистим авторитетом держава невдовзі розпалася, хорвати знову залишилися без надійних покровителів.

Поява на Балканах нової потужної політичної сили — османів, а також поступове загарбання ними нових теренів протягом першої половини XV ст. вплинули на стан справ у хорватських землях. На тлі масового переселення сербського та іншого християнського населення з областей, що потрапили під владу Порти, до сусідніх країн, у тому числі до Хорватії, розпочався активний вихід хорватів з місць постійного проживання, яким загрожувала османська експансія, у внутрішні райони Угорщини й Австрії.

У 1527 р., після нищівної поразки угорського війська від османів у битві під Мохачем у серпні 1526 р., Сабор "Вузької" Хорватії, щоб урятуватися від турків, обрав своїм королем Фердинанда Габсбурга. Ця подія започаткувала новий етап хорватської історії.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

На Балкани слов'яни принесли досить розвинену матеріальну та духовну культуру, основні риси якої зберігались і на їхній новій Батьківщині. Хорватські дослідни-

ки одноставно стверджують, що давні слов'яни, які прийшли на Балканський півострів у VII ст., мали плуг власної конструкції, що перевершував аналогічні знаряддя обробки землі у римлян, а також інший сільськогосподарський реманент,

ткацький верстат тощо, котрі без особливих змін використовувалися упродовж наступних століть.

Матеріальна культура та соціально-економічна організація материкової Хорватії і розташованої на узбережжі Адриатичного моря Далмації мали свою специфіку, що зростала під впливом іонаціональних чинників. Разом з тим спільна слов'янська основа забезпечувала їхню спорідненість і близькість.

Важливим кроком уперед у соціально-економічному розвитку стало для хорватів, як і для інших народів Європи, будівництво міст як центрів торговельно-господарського життя. Зміцнення і розквіт далматинських міст і Дубровника відбувається раніше, ніж становлення міських центрів у “Вузькій” Хорватії та Славонії, що зумовлювалося конкретно-історичними особливостями різних хорватських земель та навколишніх районів, зокрема активним розвитком морської торгівлі й ремесел, продукція яких вивозилася за межі країни.

У загальному річці розвитку міст і збільшення їхнього значення в житті областей і територій протягом XII–XIII ст. зростає й посилюється місто Загреб. Перші згадки про нього датуються кінцем XI ст., коли тут було засновано єпископство. Після приєднання до Угорщини Загреб став адміністративним осередком — тут розташовувався центр однієї з трьох хорватських жупаній. У 1217 р. в Загребі завершено будівництво кафедрального собору в романському стилі, на церемонії урочистого відкриття якого був присутній угорський король Андрей II. У 1243 р. в Загребі знайшов порятунок від переслідувань татаро-монголів угорський монарх Бела IV. Для Загреба ці відвідини закінчилися трагічно: татари захопили місто й спалили його. Разом з іншими будівлями нападники зруйнували й кафедральний собор.

Завдяки своєму надзвичайно вдалому розташуванню на найвигіднішому шляху з Центральної Європи до Італії та Далмації, Загреб традиційно привертав до себе особливу увагу. Тому місто швидко відбудували, й воно знову перетворилося на один з провідних центрів ремісництва й торгівлі. Цьому значною мірою сприяло надання Загребу статусу вільного міста, підпорядкованого безпосередньо королю, що відкривало в ті часи додаткові перспективи в організації як самого виробничого процесу, так і реалізації створених матеріальних цінностей.

Ремісництвом і торгівлею у “Вузькій” Хорватії на перших порах займалися переважно іноземці. У Загребі в XIII ст. дія-

ли спілки, в які ремісники об'єднувалися не за фаховим, а за мовно-етнічним принципом. Таких об'єднань існувало чотири: слов'янське, угорське, латинське (італійське) та німецьке. Згодом, унаслідок асиміляції та кроатизації, виникли національні кадри, що відіграли важливу роль як в економічному, так і в культурному розвитку нації.

У сільському господарстві в хорватських землях того періоду домінували феодальні відносини, причому як феодали виступали і світські можновладці, й церква. Рівень та умови життя населення були вкрай низькими, що спричинювало постійне соціальне напруження й нерідко призводило до антифеодальних повстань. Одним із найпотужніших вважається повстання в Загребській єпархії в XIV ст., спрямоване проти церковних поборів (десятини).

ХОРВАТСЬКА КУЛЬТУРА

Духовна культура хорватів розвивалася на протослов'янській основі з VII—IX ст. Відомості про неї вкрай обмежені й часто суперечливі. Новий поштовх подальшому розвитку культури дало прийняття християнства, а також виникнення слов'янської писемності. На тривалий період культурне життя хорватів розпадається на дві складові: латиномовну, релігійну за змістом і формою культуру панівної верхівки і релігійну культуру соціальних “низів”, створювану в межах діяльності “глаголяшів”.

Протягом X—XI ст. хорватською глаголичною абеткою створювалися літературні твори практично всіх видів і форм, відомих у той час в інших європейських країнах, у тому числі апокрифічні та агіографічні, які переважно перекладалися з різних західноєвропейських мов, тексти легендарного характеру, релігійні пісні та ін.

Найдавнішою з пам'яток хорватської писемності є “Башчанська плита” з острова Крк, яка датується приблизно 1100 р. і являє собою короткий запис глаголицею, в якому йдеться про те, що король Звонимир подарував монастирю Св. Люції місцевість під назвою Ледина. Глаголицею написано й “Винодольський законник” (1288) — один із перших правових документів у Європі.

Паралельно з глаголицею на хорватських землях поширювався інший варіант слов'янської абетки — кирилиця, а з XIV ст. — латиниця. Саме латиниця виконала місію, що виявилася не-посильною для глаголиці, яка протягом усього періоду свого існування (до кінця XIII ст.) використовувалася виключно

сільським населенням, латиниця ж стала загальнови́знаним письмом.

Широкого розмаху набуває у хорватів церковна архітектура, яка в різних областях мала свою специфіку, пов'язану з орієнтацією на ті чи інші інонаціональні зразки та з місцевим колоритом. Характерним елементом цієї архітектури вважається “плетена орнаменталістика” — особна форма кам'яної скульптури, виконана в необ'ємному (плоскому) рельєфі.

Характерним прикладом народної культури є оригінальні за формою могильні пам'ятники — “мрамори”, — які вирізнялися високим художнім рівнем, а також особливою якістю обробки каменю. Ці пам'ятники також відігравали роль засобу стихійного народного протесту проти насадження католицтва: замість хреста на них вирізьблювали сонце та півмісяць.

Хорватська культура X–XV ст. досягла високого рівня розвитку й мало чим поступалася іншим західноєвропейським культурам, які були для неї невичерпним джерелом нових художніх ідей і форм. Співіснування, з одного боку, народної, а з іншого — латиномовної, культури в межах єдиної національної культури сприяло гармонійності й багаторівневості її розвитку, забезпечувало хорватам можливість швидкого подолання розриву, що існував між ними та іншими народами Європи в галузі культурного розвитку, не загрожуючи денационалізацією.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА *Дринов М.* Заселение Балканского полуострова славянами. Москва, 1873.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.

Смирнов И. Очерк истории хорватского государства до подчинения его угорской короне. Казань, 1879.

Чрня З. История хорватской культуры. Загреб, 1965.

Hrvatski povijesni zemljovidi. Zagreb, 1998.

Лекція

17

ДУБРОВНИК І ДАЛМАЦІЯ В X–XV ст.

- Дубровник і Далмація в X–XI ст.
- Розквіт Дубровника. Далмація в XII–XIV ст.
- Економічні та політичні здобутки (перша половина XV ст.). Актуалізація османської загрози
- Дубровницько-далматинське літературне Відродження

ДУБРОВНИК І ДАЛМАЦІЯ В X–XI ст.

Топонім “Далмація” спочатку вживався як назва території від Драча або Бара до Істрії та Дунаю. Інколи його також використовували як синонім іншої назви — “Іллірик”, маючи на увазі “Вузьку” Далмацію, до якої

відносили Адріатичне узбережжя від гирла річки Дрини на півдні до річки Арії на півночі, в Істрії. Саме таке значення топоніма збереглося за ним дотепер.

Далмація, як і Балканський півострів у цілому, опинилася між Західною і Східною Римськими імперіями, внаслідок чого приблизно в середині VII ст. відбувся поділ країни на дві частини — північну і південну, — перша з яких (Римська Далмація) опинилася під владою Риму, а друга — Візантії.

До IX ст. провідним центром Далмації вважався Дубровник, але подальша його доля не збігається з долею цієї провінції. У переліку міст, які, згідно з розпорядженням візантійського імператора Василя I Македонянина (867–886), мали сплачувати данину хорватському жупанові, Дубровник не фігурує. *Далмація в 995 р. потрапила під владу Венеції, пізніше — під руку хорватських державців, потім — під зверхність Візантії, знову під Венецію, й зрештою увійшла до складу угор-*

ського королівства. Дубровник до 1205 р. визнавав владу Візантії (з невеликими перервами), протягом 1205–1358 рр. перебував під контролем Венеції, а в 1358–1526 рр. — під захистом і покровительством Угорщини.

Дубровник виник на початку VII ст. поблизу колишнього грецького міста Епідавр, на місці якого пізніше утворилося досить велике римське поселення, зруйноване, як вважають, травунськими сербами. Його жителі, яким пощастило врятуватися, й заснували в декількох кілометрах від старого поселення нове місто (на думку інших дослідників, спочатку утворилося два поселення: слов'янське — Дубровник — у горах, і романське — Рагуза — на невеличкому острові, які згодом злилися в одне). Незабаром до засновників Дубровника приєдналися мешканці навколишніх островів та міста Салони, що також зазнали нападу об'єднаних сил слов'ян та аварів.

Слов'янський та романський елементи співіснували в Дубровнику з перших років його історії. Якийсь час романське начало домінувало, а слов'янське ледве вгадувалося в периферійних галузях життя. Згодом, приблизно з X ст., слов'янська стихія дедалі інтенсивніше проникає в культуру й побут міста, що врешті-решт спричинило практичну “слов'янізацію” Дубровника в XIII ст.* Проте з останньої чверті XV ст. тут знову переважає романський елемент.

Прийняття слов'янами християнства, що розпочалося в першій половині IX ст., особливо активного характеру набуває в його другій половині. Воно відбувалося в умовах гострої боротьби східного (візантійського) і західного (римського) обрядів. Співіснування слов'янського і романського елементів у Дубровнику ще більше загострило цю боротьбу, на тривалий час забезпечивши майже рівну присутність у релігійному житті міста як православної, так і католицької церкви.

Розташований між важкодоступними горами та морем, Дубровник постійно відчував потребу в нових теренах, нарощуючи свої володіння за рахунок придбання чи оренди земель у найближчих сусідів — правителів Хуму й Травунії, за яку сплачував щорічну винагороду, що називалася “могорич”

Основним заняттям дубровчан вважалася торгівля, яку вели навіть представники аристократії і яка зрештою зробила Дубровник впливовим чинником економічного життя в масштабах цілого регіону. Перелік товарів, що їх розвозили по всіх усядах

* П. Й. Шафарик, з яким погоджувався О. М. Боянський, датував завершення цього процесу кінцем XII ст.

дубровницькі купці, був досить широким і різноманітним. Чималий зиск дубровчанам приносила торгівля сіллю, яку видобували на соляних шахтах у Боснії та Сербії. Вони не гребували й “живим товаром”: работоргівлю в Дубровнику було заборонено лише в 1416 р.

Експлуатація соляних шахт, а також місць видобутку інших корисних копалин на сербській та боснійській території давала змогу дубровчанам заробити багато грошей. Велася вона завдяки венеційським кредитам. Однак економічне співробітництво Дубровника і Венеції аж ніяк не свідчило про безхмарність їхніх політичних відносин. Навпаки, протягом усього періоду свого існування Дубровник намагався триматися подалі від Венеції як головного конкурента, всіляко сприяючи її ворогам. Ця тенденція яскраво виявилася вже у X ст.: скориставшись добрими стосунками з сильними в ту пору неретвянами, які завдавали великих втрат венеційському флоту, дубровчани підтримували будь-які їхні дії проти Венеції.

У 1000 р., після того як венеційський дож Петр II Орсеоло підкорив Неретву, а згодом і більшу частину Північної Далмації, Дубровник був змушений визнати зверхність Венеції. Незадовго перед тим і Далмація, і Дубровник серйозно постраждали в результаті нападу на них військ македонського царя Самійла, який своїми успішними діями проти Візантії значною мірою посприяв посиленню позицій Венеції на адриатичному узбережжі. У 1018 р. держава Самійла втратила незалежність. Візантійська армія досягла Примор'я, внаслідок чого під владу Константинополя повернулися Дубровник і частина Далмації. Принагідно зазначимо, що *в цей час візантійський імператор Василій II стає верховним правителем усіх південних слов'ян, крім словенців.*

В останній чверті XI ст. Далмація і Дубровник опинилися в колі інтересів *нової для Балканського півострова зовнішньої сили — норманів*, які підкорили в 1073 р. всю “візантійську” Південну Італію і, підбурювані Римською курією, намагалися продовжити наступ на інші території, підвладні Візантії. Протягом 1081–1085 рр. Дубровник визнавав залежність від норманів, що дало йому змогу поширити торгівлю на південно-італійські області, а також на Апулію та Сицилію. У наступні віки цей регіон перетворився на одну з найважливіших для Дубровника економічних зон, виконавши до того ж роль проміжної ланки в розвитку торговельних зв'язків у межах усього Середземномор'я.

Дослідники звернули увагу на те, що Дубровник, на відміну від більшості інших середньовічних держав і державних утворень, для яких єдиним джерелом збагачення були війни, усі свої надії на зростання могутності та авторитету пов'язував з торгівлею. Шукаючи покровителів серед потужних сусідів і "великих" держав, укладаючи угоди з іншими суб'єктами тогочасних міжнародних відносин, дубровчани завжди прагнули домогтися від протилежної сторони тих чи інших пільг у торгових операціях, а доставши ці пільги, міцно за них трималися.

**РОЗКВІТ
ДУБРОВНИКА.
ДАЛМАЦІЯ
В XII–XIV ст.**

На початку XII ст. зазнала змін політична ситуація в Далмації, що опинилася під владою Угорщини, яка поступово витісняла з адриатичного узбережжя Венецію. Відтоді Угорщина тривалий

час брала участь у політичних процесах, пов'язаних з Далмацією, дедалі успішніше втручаючись у традиційну конкуренцію Візантії і Венеції. Ця конкуренція в другій половині XII ст. приносила успіх кожній із сторін по черзі. У 1167 р. візантійське військо, не зустрічаючи особливого опору, пройшло через усю Далмацію від Спліта до Бара, внаслідок чого і Далмація, і Дубровник повернулися під суверенітет Візантії (на території Далмації в цей час уперше було створено окрему адміністративну одиницю). У 1171 р. Дубровник ненадовго захопила Венеція, але, прийнявши захист норманів, уже наступного року дубровчани позбавилися "опіки" Республіки Святого Марка. Далмація відразу після смерті візантійського імператора Мануїла Комніна (1180 р.) повернулася під зверхність Угорщини. 1185 р. Дубровник, прагнучи забезпечити себе від домагань Стефана Немані, знову покликав на допомогу норманів, але в 1192 р. Візантія відновила над ним свій контроль.

З останньої чверті XII ст. розпочинається період процвітання Дубровника, який значно розширив свою територію й суттєво збільшив торговельний оборот — передовсім завдяки дуже вигідним для себе угодам з боснійським баном Куліном і Стефаном Неманею, а також зміцненню зв'язків з іншими партнерами. Визнання дубровчанами зверхності Венеції в 1205 р., під якою вони залищались до 1358 р., також сприяло економічному зростанню Республіки Святого Влаха (саме так називали Дубровник), оскільки на тривалий час перетворило головного конкурента на партнера.

Дубровник зберіг свій попередній державно-політичний устрій у формі аристократичної республіки (однак центральний орган виконавчої влади — Мале Віче — відтоді мав очолювати представник Венеції), а також практично цілковиту свободу торгово-економічної діяльності. У 1206 р. він закріпив цю свободу, домігшись торговельних пільг від правителя Епіру (однієї з держав, що виникли після падіння Візантійської імперії в 1204 р.) — традиційного політичного суперника Республіки Святого Марка.

Протягом першої половини XIII ст. Дубровник значно активізував торгівлю за рахунок укладення великої кількості договорів з правителями низки держав і державних утворень Сходу і Заходу про надання тих чи інших пільг. До торговельних угод 90-х років XII ст. з неретвлянами, Хумом, італійськими містами Анконою і Баром додаються угоди зі Стефаном Першовінчанам (1215 р., підтверджено 1222 р.), болгарським царем Іваном Асенем II (1230), італійськими містами Феррарою, Ріміні, Равенною (1231) та ін., Сплітом, Шибеніком, хумським князем Андрієм, боснійським баном Нінославом (1234) тощо. Дубровник фактично здобув право вільної торгівлі практично в усіх сусідніх державах і територіях: Сербії (Рашиці), Боснії, Болгарії, Епірі, Албанії тощо.

За частоті зміни правителів і відсутності послідовності в державній політиці й міждержавних домовленостях Дубровник мусив підписувати угоди з кожним із володарів держав і територій, що його оточували. У нових договорах дубровчани намагалися завжди дотримуватися принципу підтвердження засад, закладених у попередніх. О. Бодянський звернув увагу на те, що серед такого роду угод Дубровника з іншими суб'єктами міжнародних відносин є грамоти, присвячені виключно підтвердженню попередніх. Наприклад, грамота боснійського бана Куліна, а також окремі фрагменти грамот сербських правителів Владислава й Уроша I вказують на наявність аналогічних документів, що регулювали торговельні відносини Дубровника з Боснією та Сербією часів Стефана Немані та перших Неманичів. У пізніших договорах з боснійськими банами та королями Дубровник посиляється на свої домовленості з королем Твртко I. Збереглися документи, які свідчать, що вже у IX ст. дубровчани прагнули закріпити окремі правила торгівлі в угодах, укладених ними з тогочасними правителями Травунії та Хуму.

Домовляючись з представниками центральної влади тієї чи іншої держави — передусім це стосується Сербії та Бос-

нії, — Дубровник разом з тим завжди прагнув підтримувати прямі контакти й з окремими місцевими правителями, що за доби феодалізму давало безперечні переваги. Про мудрість і завбачливість дубровницьких політиків свідчить, зокрема, і той факт, що в договорі, укладеному ними з болгарським царем Михайлом Асенем, закріплювалося право Дубровника залишатися в рамках уже існуючих відносин із Сербією навіть у разі, якщо Михайло Асен її підкорить.

Найбільші обмеження в торговельних операціях для Дубровника передбачали його угоди з Венецією. Особливо жорсткими ці обмеження були в тих випадках, коли доводилося регламентувати діяльність у зонах, однаково привабливих як для однієї, так і для іншої сторони. Венеція у своїх стосунках з торговим партнером максимально використовувала право сильного. Так, згідно з угодою 1232 р., дубровницькі купці мали сплачувати за товари, які вони привозили до Венеції з Візантії, 5 % мита, а за товари з Єгипту, Тунісу та “варварських” країн — 20 %. З іншого боку, товари, що надходили з Далмації, Хорватії, Боснії, Сербії та інших теренів, розташованих у глибині континенту, митом узагалі не обкладалися.

У 1241 р. Далмація зазнала руйнівних набігів татарських загонів, які, перемігши руських князів і угорського короля, досягли Адріатичного узбережжя. Повертаючись із Центральної Європи та Балкан у рідні степи, татари нищили й грабували все, що бачили. Урятувалися лише ті міста, які мали потужні стіни (у тому числі Котор).

Одним із наслідків татарської навали стала війна між далматинськими містами Сплітом і Трогиром, що в певний момент могла поширитися на весь субрегіон. Причиною цього конфлікту була грамота угорського короля Бели від 18 травня 1242 р., згідно з якою Трогир діставав право на володіння землями, частину з яких жителі Спліта вважали за свої. Сплітчани у відповідь напали на трогирян. На боці перших виступили боснійський бан Нінослав, хумський князь Андрій і ще дехто з сусідів; другим узялись активно допомагати хорватські феодалі, вірні королю Белі. Об'єднані сили сплічан і боснійців рушили на Трогир. Узяти штурмом добре укріплене місто їм не вдалося, але всьому, що знаходилося поза фортечним муром, було завдано значної шкоди. Згодом сплітське військо здійснило напади й на інші далматинські міста, які підтримували Трогир, зокрема на Кліс.

Король Бела, до якого звернулись трогиряни, поставився до подій у Далмації дуже серйозно, що пояснювалося участю

в них боснійського бана: одне угорське військо вирушило в похід проти непокірного Спліта, інше — проти Боснії. Перше військо очолював славонський бан Діонісій, який влітку 1244 р., разом з трогирянами, розпочав облогу Спліта й незабаром примусив непокірне місто визнати свою поразку. Іншим військом керував сам Бела, який дістався до міста Глашко в Боснії, де зупинився, щоб розпочати переговори з баном Нінославом.

Початок 50-х років XIII ст. виявився для Дубровника багатим на події. У 1251 р. жителі міста, невдоволені діями венеційського князя, котрий очолював Мале Віче, вигнали його з міста. Це фактично означало відмову від патронату Венеції. Однак у 1252 р. Венеція таки змусила Дубровник визнати її зверхність, додавши при цьому нові обмеження й зобов'язання. Того ж року зазнав деяких змін політичний устрій Республіки Святого Влаха: сформовано новий державний орган — Віче благородних (Сенат). У червні 1252 р., внаслідок загострення відносин Дубровника з Сербією, між ними розпочалася війна.

Вона була викликана передусім територіальними суперечками. Дубровчани тривалий час поступово захоплювали землі, які офіційно належали Рашці, розводячи на них нові виноградники й сподіваючись у майбутньому утримати їх за собою не лише де-факто, а й де-юре, посилаючись на давність володіння. *Сербські державці час від часу нагадували дубровчанам про свої права на спірні території.* Урош також вирішив домогтися своїх прав за допомогою військової сили, маючи на меті водночас ослабити економічну експлуатацію власної країни Дубровником.

Приводом для початку бойових дій стали спроби Дубровника перевести під свою юрисдикцію архієпископство у місті Бар і відчайдушні зусилля правлячих кіл Рашки — як церковних, так і світських — завадити цьому. Далося взнаки й особисте негативне ставлення до Дубровника короля Уроша, який підозрював дубровчан у підтримці свого головного конкурента Владислава у його намаганнях повернути собі рашківський престол.

Війна між Дубровником і Рашкою тривала, хоча й з перервами, понад два роки й завершилася восени 1254 р. перемогою Уроша, що цілком відповідало реальному співвідношенню військових сил. Дубровник здебільшого покладався на допомогу союзників, що їх старанно й наполегливо добирав майже десять років. Проте як болгари, котрі підтримали

дубровчан, так і хумський князь Радослав, який також спочатку став на їхній бік, дуже швидко припинили активні дії, залишивши Дубровник сам на сам з королем сербів. Після цього Дубровник мусив прийняти умови Уроша й підписати дуже невигідний для себе мирний договір. Його стосунки з сербським королем і після цього залишалися вкрай напруженими, і в 1268 та 1275 роках між ними знову відбувалися збройні сутички.

Остання з них виявилася для Дубровника напрочуд владою: коли сербське військо під проводом Уроша обложило місто, дубровницький князь Петар Чеполо вперше в історії Республіки Святого Влаха не обмежився лише успішною обороною, а й вийшов за фортечні мури і напав на супротивника, змусивши його відступити. На деякий час ініціативу у дубровницько-сербському протистоянні перехопили дубровчани. Дубровницькі кораблі почали атакувати розташовані на узбережжі сербські міста й грабувати їх. Однак під час одного з таких наскоків нападники потрапили у засідку, влаштовану сербами. У полоні опинились сорок представників найзнатніших дубровницьких аристократичних родів. Двох із них — Бенедикта Гундулича та заступника Петара Чеполо — за наказом Уроша осліпили.

У другій половині 80-х років XIII ст. конфронтація Дубровника і сербських державців — тепер уже сина Уроша, короля Мілутина — тривала, завдаючи дубровчанам чималих збитків. Кінець століття видався для них узагалі дуже важким: *крім постійних проблем із сербами, доводилося весь час бути напготові, щоб захиститися від інших агресивних сусідів — омішан і неретвлян, які грабували дубровницьких торговців на морі.* У 1296 р. в місті сталася велика пожежа, яка знищила майже всю центральну ("стару") частину Дубровника, а також значну частину його околиць. Дехто з жителів, котрим пощастило врятуватися, збирався навіть покинути це місце і, так само як їхні прашури в VII ст., заснувати нове місто. З великими труднощами вдалося завадити цьому задуму і розпочати відбудову Дубровника в його традиційних межах. Ця відбудова здійснювалася за наперед розробленим і затвердженим планом.

У 1301 р. король Мілутин, який незадовго перед тим визнав за Дубровником усі його традиційні права й пільги, пішов на чергове загострення відносин, наказавши заарештувати всіх дубровницьких купців на території Сербії. У такий спосіб Мілутин виявив солідарність зі своєю новою союзни-

цею — Візантією, яка підтримувала Генуезьку республіку у війні проти Венеції. У відповідь на цей крок сербського державця дубровчани захопили острів Млет і заблокували стратегічно важливе для сербів гирло річки Бояна. У вересні 1302 р. конфлікт було вичерпано, й Мілутин повернув Дубровникові його давні привілеї.

Після цього відносини Дубровника з сусідніми країнами, населеними сербами, поступово поліпшуються. Цю зміну ситуації дубровчани використали для вирішення одного з головних своїх завдань — збільшення територіальних володінь. У 1324 р. сербський король Стефан Дечанський передав у розпорядження Дубровника місцевість Конавле (остаточно Конавле стало дубровницьким у першій чверті XV ст.), а в 1333 р. боснійський бан Стефан II Котроманович і новий сербський король Душан — півострів Пелешац та містечко Стон, яке відіграло роль “ключа” до Пелешаца. Крім того, поблизу Стона розміщувалися важливі соляні копальні. Нові здобутки коштували Дубровнику 8 тис. перперів*. По 500 перперів виплачувалося щороку у вигляді “подарунків” сербським королям і боснійським банам. Передбачалося також сплатити по 1000 дукатів як заохочення тим представникам королівського оточення, котрі сприяли позитивному для Дубровника розв’язанню питання. Основному посередникові — Ніколі Бучі з Котора — правителі Дубровника пообіцяли земельну ділянку в Дубровнику та маєтності в Стоні.

Необхідність домовлятися про купівлю Стона одночасно з сербським королем і боснійським баном була викликана тим, що реальним володарем Хуму (до якого входив і Стон) був бан, проте Стон і Пелешац визнавали зверхність короля й формально належали йому. Розуміючи делікатність ситуації і прагнучи захистити власні інтереси в майбутньому, дубровчани домовилися з обома — фактичним і юридичним — господарями теренів, на які претендували. Правильність такого підходу підтвердили події 1346 р., коли Хум остаточно перейшов під суверенітет сербського короля.

У Далмації в першій чверті XIV ст. також відбувалися важливі події. У 1319 р. Шибенік, а невдовзі й Трогир заявили про свій вихід з-під зверхності хорватського бана Младена Шубича, знайшовши при цьому підтримку й захист у Венеції. Сформувався політичний союз повсталих далматинських міст і хор-

* Перпер — грошова одиниця Дубровника; дорівнював венеційській грошовій одиниці, що свідчило про його вагу.

ватських феодалів, невдоволених Шубичем. До союзу приєднався й бан Боснії Стефан, який також прагнув скинути Шубича.

Угорський король Карл, якому тоді належали Хорватія і Далмація, сприйняв цей виступ як виклик для себе. Він вирядив військо під проводом славонського бана Івана Бабунича на хорватів, а сам на чолі іншого війська рушив до Далмації. Незважаючи на певний успіх походу, Далмація й надалі залишалася об'єктом дипломатичних і воєнно-політичних сутичок заінтересованих сторін, насамперед Угорщини та Венеції.

У 1345 р. Дубровник одержав у власність острів Млет, що сприяло зміцненню його міжнародного авторитету й економічної потужності. Це сталося за правління короля (з 1346 р. — царя) Душана, з ім'ям якого пов'язується значне потепління відносин між Дубровником і Сербією. Воно було викликане суб'єктивними чинниками: під час боротьби за престол між Душаном і його батьком — Стефаном Дечанським — Дубровник допоміг Душанові, прийнявши його у себе в момент, коли здавалося, що усобиця остаточно завершилася перемогою Стефана.

У черговий раз Дубровник з великою користю для себе виступив посередником між претендентами на сербський престол одразу після смерті царя Душана. За безпосередньої участі Дубровника помирилися (хоча й не остаточно) Симеон та Урош. У винагороду за це Урош 24 квітня 1357 р. підтвердив дубровчанам усі привілеї, які вони колись одержували від сербських правителів, а також подарував територію від Люти до Курила з горами над Жупою, Шуметом і Рієкою. Завдяки цьому Дубровник забезпечив практично повну недоторканість своїх околиць.

У другій половині 50-х років XIV ст. завершується багатолітня боротьба між Угорщиною і Венецією за право володіння Далмацією. Від весни 1356 р. мадярський король Лайош здійснив низку рішучих кроків, спрямованих на підрив венеційського впливу в Далмації, здобувши кілька локальних перемог. Ініціативу в традиційному угорсько-венеційському протистоянні перехопили мадяри, й далматинські міста, налякані перемогами Лайоша, почали добровільно відмовлятися від патронату Венеції й переходити під суверенітет Угорщини. *Венеція була змушена піти на переговори, які завершилися підписанням 18 лютого 1358 р. мирної угоди в Задарі.* Згідно з цією угодою Республіка Святого Марка відмовлялася від усіх своїх володінь у Південній Далмації — від середини Кварнера до Драча.

Водночас у травні 1358 р. визнав зверхність Угорщини Дубровник, який залишався частиною "Хорватсько-Угорської Корони" до 1526 р. Відповідно до угоди, підписаної в місті Вишеград, Дубровницька республіка зберігала всі автономні права, які вона мала, перебуваючи під владою Венеції. Обов'язки перед новим патроном передбачали сплату йому 500 дукатів на рік, участь дубровницьких військових кораблів у всіх війнах угорського короля, прийняття його самого з супровідниками за рахунок міського бюджету, обов'язкове використання угорського прапора тощо. Зі свого боку король Угорщини брав на себе зобов'язання захищати Дубровник від зовнішніх ворогів, а також підтверджував його права на всі попередньо здобуті територіальні володіння. Король дозволив дубровчанам торгувати як з Венецією, так і з Сербією, навіть у випадку, якщо Угорщина воюватиме з кимось із них. Поштовхом для дальшого економічного піднесення Дубровника стало одержання від папи Римського Григорія XI дозволу на торгівлю з "невірними" (1371 р.), до чого також доклав руку як посередник угорський король.

Від середини 50-х років на Далмацію звертає погляди Боснія, яка за короля Твртко поступово перетворюється на впливовий чинник регіональної політики. Претензії боснійців почали втілюватися в життя після коронації Твртко й проголошення його "королем сербів і Боснії, і Помор'я, і Західних Країв" (1377) та смерті угорського короля Лайоша Великого (1382). Становище далматинців і дубровчан погіршилося настільки, що вже наприкінці 1382 р. виникла ідея створення оборонного союзу далматинських міст, спрямованого головним чином проти Твртко. Втім її так і не було реалізовано. За умов посилення боснійського короля, що збіглося в часі з міжусобицями в Угорщині, Далмація в травні 1390 р. визнала зверхність Твртко, захистивши себе в такий спосіб від експансіоністських зазіхань Венеції.

Першим присягнув на вірність новому володареві Спліт (2 липня 1390 р.), приклад якого відразу ж наслідували Трогир, Брач, Хвар, Корчула. Відданість угорській короні зберіг тільки Задар. Твртко досить активно шукав способу приборкати його непокірних жителів, звертаючись по допомогу навіть до Венеції, проте його плани так і не здійснилися. Передчасна смерть Твртко в березні 1391 р. докорінно змінила розстановку сил, перетворивши Боснію на джерело дезінтеграційних тенденцій: скориставшись слабкістю нового державця, дубровчани вже у квітні 1391 р. "одержали" від бос-

нійських феодалів Санковичів область Конавле, від якої, що правда, дуже швидко відмовились, а мадяри відновили свою зверхність над Далмацією.

**ЕКОНОМІЧНІ
ТА ПОЛІТИЧНІ
ЗДОБУТКИ (ПЕРША
ПОЛОВИНА XV ст.).
АКТУАЛІЗАЦІЯ
ОСМАНСЬКОЇ
ЗАГРОЗИ**

Кінець XIV — початок XV ст. принесли Дубровнику нові територіальні здобутки. Спочатку боснійський король Остоя, намагаючись покрити витрати, пов'язані з боротьбою за престол та з опором Угорщині, продав дубровчанам землі від Петрова Села до Стона, що дало змогу їм установити зв'язок суходолом з ма-

етностями на півострові Пелешац (1399). Згодом угорський король Сигізмунд подарував Дубровнику острови Корчулу, Хвар і Брач (1413—1417), однак дубровчани не змогли їх втримати через відчайдушний спротив жителів Корчули. У 1419 р. Республіка Святого Влаха придбала Східне Конавле у воєводи Сандаля Хранича, а в 1426 р. до складу Дубровника увійшло й Західне Конавле з Цавтатом. Його продав місту Радослав Павлович. Після цього Дубровник більше не розширював свої володіння ані на суходолі, ані на морі.

У цей час Дубровник сягнув вершини свого економічного та політичного розвитку, висунувшись на перші позиції в галузі торгівлі не тільки в басейні Середземного моря, а й за його межами (Близький Схід, Іран, Індія тощо). Основна гордість дубровчан — флот — налічував у цей період до 300 кораблів, що давало змогу Дубровнику успішно конкурувати з провідними морськими державами Європи. Населення міста збільшилося до 40 тис. чоловік (без мешканців передмість). Про фінансово-економічні можливості Дубровника промовисто свідчить той факт, що його постійний резерв становив понад 7 млн червінців.

Завершилося формування державного устрою (Дубровник належав до аристократичних республік) та системи управління. Остаточо сформувалася законодавча база політичного та економічного життя міста; за рівнем правового забезпечення життєдіяльності Дубровник посідав одне з перших місць серед найрозвиненіших держав Європи. Високого ступеня розвитку набула система міського господарства: функціонував водогін, забудова здійснювалася згідно з єдиним планом розвитку міста, працювали лікарні, аптеки, притулки для хворих і злидарів тощо. У 1463 р. проведено перепис населення (як міського, так і сільського), котрий вважається одним із перших не лише на Балканах, а й в усій середньовічній Європі.

В соціальному відношенні населення Дубровника поділялося на три групи: “властела” (або “благородні” — “нобілес”), громадяни та люди. До першої групи належали переважно особи італійського походження. Вони помітно вирізнялися серед інших жителів міста-республіки як зовнішнім виглядом, освітою та багатством, так і своїми функціями в суспільно-політичному житті: саме вони виконували всі важливі управлінські роботи, обіймали керівні посади, вирішували ключові питання.

Громадяни (“популіс”) були особисто вільні й так само, як і властела, торгували й займалися ремеслами, але не брали участі в управлінні. Вони мали право носити зброю. На відміну від властели, громадяни сплачували податки і виконували обов’язкові роботи. Багатство деяких громадян навіть перевищувало майно властели.

Селян і поселенців називали людьми (“вілані”). Чимало з них були особисто вільними, інші належали до кріпаків властели. Для того, щоб прогодувати себе та сім’ю, “вільні” мусили брати землю в оренду, через це їх інколи називали “колоні”.

Земля в Дубровнику належала властелі або міській громаді. В міру розвитку товарно-грошових відносин, власниками землі дедалі частіше ставали багаті громадяни, які скуповували її у збіднілих властельських родів.

Окрему невеличку групу складали в Дубровнику пастухи, котрих називали “морлаками”. Вони здебільшого належали до однієї етнічної групи — слов’ян із материкової частини Сербії.

Раби, яких у Дубровнику було багато, не входили до жодної соціальної верстви й не мали ані соціальних, ані економічних прав.

Чинники негативного характеру, які зрештою призвели до суттєвого погіршення становища дубровчан і далматинців, накопичувались з середини XV ст., після активізації зусиль Османської імперії, спрямованих на встановлення своєї влади в субрегіоні. Загарбавши Сербію (1459) та Боснію (1463), турки стали дедалі частіше нападати на Далмацію. Їхні відносно невеликі загони здійснювали стрімкі рейди на територію країни, грабуючи й знищуючи все на своєму шляху. Загроза османського завоювання на тривалий час висувається для Дубровника й Далмації на перший план.

Зважаючи на традиційно вкрай складні й суперечливі відносини Дубровника з Венецією, єдиним потенційним союзником, на підтримку якого можна було сподіватися в бороть-

бі проти османів, залишалась Угорщина. Проте після катастрофічної для мадярів поразки в битві при Мохачі (1526) дубровчани мусили визнати зверхність турецького султана. Це викликало негативну реакцію провідних європейських держав, заінтересованих в об'єднанні християн проти турків, особливо Австрії та Іспанії.

ДУБРОВНИЦЬКО-ДАЛМАТИНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ Яскравим явищем духовної культури сербів і хорватів стало дубровницько-далматинське літературне Відродження XVI–XVII ст., яке розпочалося в річищі загальноєвропейських процесів і під значним впливом італійського Ренесансу. Завдяки Відродженню література сербів і хорватів уперше протягом своєї історії потрапила до європейського культурного кола.

Літературне Відродження в Дубровнику й Далмації розвивалося в рамках ідеології петраркізму та літературної практики трубадурської лірики. Запозичуючи італійські зразки, дубровницько-далматинські поети й драматурги поступово виробили власний, цілком оригінальний, національно-своєрідний поетичний стиль, що найяскравіше виявився у творах таких митців, як Марин Држич, Іван Гундулич та ін.

Творчість представників дубровницько-далматинського Відродження була новаторською як за змістом, так і за формою, причому це новаторство в окремих випадках мало не тільки локальне, а й загальнослов'янське, навіть загальноєвропейське значення. Справжній творчий прорив, здійснений дубровницько-далматинськими митцями, спирався насамперед на енергію, сприйняту з інонаціонального — італійського — впливу, але водночас увібрав у себе важливу національну складову, ґрунтуючись якщо не на загальнонаціональній, що тільки починала формуватися, то на локальній культурно-мистецькій традиції.

У літературі Дубровника і Далмації того періоду домінували теми антитурецької боротьби, захисту християнства, єдності слов'ян, вільного від догматичних перепон кохання тощо. Надзвичайно плідною залишалася тема місцевого патріотизму, особливо помітна у творчості письменників-дубровчан, які створили своєрідний поетичний культ рідного міста.

Основоположниками дубровницько-далматинського Відродження стали Марко Марулич (1450–1523) зі Спліта й дубровчани Шишко Менчетич (1457–1527) та Джорє Држич (1461–1501). Марулич був не лише оригінальним поетом, а й пере-

кладачем, автором творів повчального й просвітницького змісту. Основний твір Марулича — поема “Юдіф”, присвячена боротьбі народу проти іноземних загарбників і написана на основі образів і мотивів християнської міфології. Яскравим зразком патріотичної лірики став вірш “Молитва проти турків” Менчетич і Држич створили блискучі зразки трубадурсько-петраркістської лірики сербською мовою, у її національно своєрідному варіанті й з виразними елементами народної пісенної традиції.

Вершиною дубровницько-далматинського Відродження є творчість Марина Држича (1508–1567), автора комедій та сентиментально-ідилічних пасторалей. Држич був типовим представником “ренесансної людини”, сповідував нову “ренесансну віру” з притаманними їй оптимізмом, гедонізмом, гуманізмом, антидогматизмом і відмовою від середньовічного аскетизму. У творах Држича панує атмосфера веселощів, гумору, молодості, жадоби життя в усіх його проявах. Для більшості його персонажів головний сенс буття полягає в пошуках шляхів задоволення природних людських прагнень і мрій, довго стримуваних релігійними догмами.

Новаторство Држича виявляється на різних рівнях і в масштабах різних національно-культурних ареалів. Він вносить у звичний для того часу художній світ пасторалі реалістичні елементи, що приводить до появи нового жанру. Држич істотно оновлює жанр комедії, збагачуючи її елементами як реалізму, так і сатири — індивідуальної та соціальної. Він створює низку героїв-типів — Дундо Мароє, Помета, Скнуру та ін., котрі являють собою не просто карикатурних носіїв однієї риси, як це було заведено в той час, а реалістичні образи з помітною часткою індивідуалізації і типізації. На сто років раніше за мольєрівського Скнуру, народився Скнура з Дубровника, що започаткував розробку теми у європейській комедіографії і наслідував традиції Плавта. Відкриттям Држича варто вважати і образ служника Дундо Мароє — Помета, попередника Фігаро і Труффальдіно з творів Бомарше та Голдони. Помет є дотепним і винахідливим носієм народної мудрості, народного світосприйняття, народної моралі.

На початку XVII ст. дубровницько-далматинське Відродження дає ще одну постать — дубровчанина Івана Гундулича (1588–1638), творчість якого становить перехідний етап од Відродження до бароко. У творах Гундулича домінували два світоглядні елементи: християнсько-моралістський і національно-патріотичний, що співіснував з ідеєю єдності слов'ян. Перший ґрун-

тувався на антипетраркізмі й бароковій концепції людини, другий — на усвідомленні жадливої небезпеки, що з'явилася у вигляді османів і загрожує самому існуванню як Дубровника, так і всього християнського світу.

Основні твори Гундулича — поема “Сльози блудного сина”, в якій автор, спираючись на популярні в ті часи твори італійців, зокрема Торквато Тассо, скористався біблійним сюжетом для ілюстрації ідеї швидкоплинності всього земного; пастораль “Дубравка”, що в оригінальній художній формі прославляє Дубровник як ідеальний світ ідеальних людей; епічна поема “Осман”, яка описує поразку турків, очолюваних султаном Османом, у битві проти об'єднаного християнського війська під проводом польського королевича Владислава під Хотиним у 1621 р.

XVII ст. завершує “золотий вік” дубровницько-далматинської літератури, пов'язаної з Відродженням. Воно вичерпує себе як актуальне літературне явище, залишаючись в історії у вигляді надзвичайно багатой і плідної традиції.

- РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**
- История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
- История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
- Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.
- Українська літературна енциклопедія: В 5 т. Київ, 1990. Т. 2.
- Чрня З. История хорватской культуры. Загреб, 1965.

Лекція

18

ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ (XIV — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

- Завоювання турками-османами південнослов'янських земель
- Внутрішня політика Порти на загарбаних землях
- Соціально-економічне становище поневолених народів
- Національно-визвольний рух та його форми
- Культура південних слов'ян

ЗАВОЮВАННЯ ТУРКАМИ- ОСМАНАМИ ПІВДЕННО- СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Політична ситуація, що склалася наприкінці XIV ст. на Балканах, якнайкраще сприяла агресивним замірам турків.

Болгарія, як уже зазначалося вище, остаточно розпалася в 1363 р. на три окремі держави — Тирновську, Відинську й Добруджу. Відсутність у їхніх правителів

прагнення до об'єднання країни робила Болгарію закономірною жертвою османського завоювання.

Відцентрові тенденції поширювалися й у Сербії. Царювання Стефана Душана (1331–1355), який завоював візантійські землі до Егейського моря й оголосив себе в 1345 р. государем сербсько-грецького царства, стало “бабиним літом” середньовічної Сербії. Період її короточасного процвітання завершився зі смертю Стефана. Його наступник — Урош (1355–1371) — не був обтяжений талантами попередника. Безхарактерний, довірливий, добродушний, він ледве ніс на собі тягар державних справ і не спромігся зберегти єдності країни. Фактично незалежними від центральної влади стали за його владарювання Албанія, Македонія, Фессалія, Епір. Феодална роз-

дробленість охопила й етнічні сербські землі. Різні феодальні угруповання вели між собою запеклу боротьбу за державну владу. В цій боротьбі сербські феодали нерідко зверталися по допомогу до сусідів. *Наприкінці 70-х років XIV ст. в Сербії утворилися два полюси тяжіння: північними й центральними областями володів князь Лазар Хребелянович, південними — Вука Бранкович.* Спроби князя Лазаря остаточно подолати роздробленість виявилися марними.

Своєрідністю позначався у цей період внутрішній розвиток Хорватії. На відміну від сербів і болгар, хорвати, подібно до угорців, сповідували *католицизм*. Конфесійна єдність сприяла політичному зближенню двох країн: з 1102 р. *Хорватія перебувала в унії з Угорщиною.* Дуалістичний характер Угорсько-Хорватського королівства мав гарантувати його слов'янській половині досить широку внутрішню автономію. Угорські королі, після окремої церемонії, коронувалися хорватським вінцем, а 12 хорватських племен на перших порах навіть не сплачували жодних державних податків і не виконували повинностей, окрім військової. Незважаючи на те, що наприкінці XIII й упродовж XIV ст. королівська влада ослабла, а могутність магнатів зростала, Угорсько-Хорватське королівство напередодні османського вторгнення на Балкани виявило більшу внутрішню згуртованість, аніж Болгарія і Сербія.

Самостійна *Боснійська держава* утворилася на початку XII ст. Вона вела тривалу боротьбу з угорськими феодалами, які намагалися її підкорити. Ця боротьба не завершилася навіть напередодні османського вторгнення.

Таким чином, війни між балканськими країнами поряд із феодальними суперечками в кожній із них полегшували завдання турецьким завойовникам.

Незалежне князівство турків-османів утворилося наприкінці XIII ст. у північно-західній частині Малої Азії. Ім'я його творця — князя *Османа* — дало назву цій державі, площа якої швидко зростала. Розпад Сельджуцького султанату, до складу якого спочатку входило *Османське князівство*, й ослаблення колись потужної Візантії, відкрили новому еміратові шлях до територіальних загарбань. *До 1331 р. османи захопили всі візантійські володіння в Малій Азії.* Виникла реальна загроза їхнього вторгнення на Балкани.

Турецьке військо було значно могутнішим за феодальні ополчення південних слов'ян. Головною його ударною силою виступала легка кіннота. Вона рухалася окремими, близько розташованими колонами, кожна з яких складалася з

численних лав. Османський кіннотник користувався у бою як шаблею, так і луком. Поряд з легкою кіннотою в османів існувала й важка кавалерія ("сіпахи"). Ще до вторгнення на землі південних слов'ян турки створили постійне піше військо з "яничарів", озброєних ятаганами, луками, шаблями й списами. В яничари набирали юнаків з підкорених народів, насильно навертали в іслам і давали їм спеціальну військову підготовку. Пізніше серед яничар з'явилося чимало представників південнослов'янських народів.

Збройна перевага турків виявилася вже в перших сутичках із сербами й болгарами. У другій чверті XIV ст. османи обмежувались окремими наскоками на балканські держави, але з 1352 р. вони перейшли до завоювань. На європейському березі протоки Дарданелли турки захопили важливі опорні пункти — Цимпе і Галліполі. Було перегорнуто першу сторінку в історії загарбання Балканського півострова.

У ході цього завоювання балканські держави неодноразово створювали союзи, спрямовані проти турків, або ж вступали у змови із самими турками, виступаючи проти недавніх союзників. Така двоїста політика лише збільшувала шанси турків на успіх.

Боротьба Болгарії і Візантії заважала їм об'єктивно оцінити османську небезпеку, що зростала. До 1360 р. обидві сторони поступилися на користь турків Фракією. За султана Мурада I (1362—1389) натиск османів посилювався. У 1363 р. вони захопили Адріанополь (Мурад I зробив його своєю столицею), наступного року — Стару Загору й Пловдив. Успіхи султана так збентежили християнський світ, що папа закликав візантійців, угорців та савойців до хрестового походу проти турків. Ці воєнні дії не завдали османам великої шкоди, зате призвели до подальшого ослаблення Болгарії. Угорці тимчасово відібрали у болгарів Відин і Відинську область, а Південна Болгарія перейшла під контроль італійських родичів візантійського імператора.

Загарбання турками Фракії загрожувало всій південно-західній частині Балканського півострова. У 1371 р. на річці Мариці, поблизу селища Черномена (Чирмена), турки розбили сербських правителів Македонії — братів Вукашина і Угелеша. Частина сербських феодалів поквалитася після цього визнати себе васалами султана. Так учинив і болгарський цар Іван Шишман, який втратив у боротьбі з османами низку міст, у тому числі й Софію.

Однак незабаром серби і болгари вирішили забути про цю васальну присягу. Сербський князь Лазар уклав союз із бос-

нійським баном Твртко й залучив до нього болгарських феодалів. У 1387 р. союзники завдали туркам поразки в битві поблизу Плочника. Але цей локальний успіх південних слов'ян не зупинив подальшого просування османів на Балканах. Щоб покарати Івана Шишмана за порушення васальної клятви, султан захопив декілька болгарських міст. Територія болгарських держав виявилася розшматованою, а їхнім державцям довелося вдруге присягатися.

Розправившись з болгарами, турки вдерлися в Сербію. Сербське військо князя Лазаря і боснійські загопи воєводи Влатко Вуковича заступили їм шлях на Косовому полі. Тут, поблизу Приштини, 15 червня 1389 р., в день Святого Вітта, сталася вирішальна битва сербів і босняків з армією Мурада I. Турки мали чисельну перевагу (30 тис. проти 15–20 тис. воїнів у сербів і босняків), проте бій розпочався зовсім не так, як замислив султан. Слов'янські загопи спершу досягли тимчасового успіху. Важку кінноту союзників не змогли зупинити ані загопи яничар, ані широкі траншеї, викопані ними напередодні. Відчутні втрати османів на фронті поєднувалися з не менш відчутними втратами в їхньому запіллі. У розпалі бою один із сербських командирів — Милош Обілич — під виглядом перебіжчика пробрався до турецького табору. В султанському наметі він, несподівано для охорони, вихопив кинджал, яким смертельно поранив Мурада I. І хоча звістку про смерть султана спочатку вдалося приховати від військ, вона незабаром спричинила у стані турків сум'яття. Обидва сини султана раптом почали сперечатися один з одним за владу. Переможцем із цієї сутички вийшов молодший брат Баязид. Убивши свого брата Якуба, він очолив турецьке військо, яке вже оговталося після перших невдач. Турки перейшли в контрнаступ. Розрізнені загопи південних слов'ян не витримали турецького натиску й були розбиті. Князь Лазар та інші сербсько-боснійські воєначальники потрапили в полон. Їм відтяли голови біля трупа султана. Згодом сербська православна церква оголосила князя Лазаря мучеником.

Незважаючи на поразку сербів і боснійців, успіх турків не був повним. Їхні втрати виявились надто великими, а смерть султана і його старшого сина загрожувала внутрішній консолідації Османської держави. Разом з тілами загиблих у Косовській битві серби ще не поховали останні надії на незалежність. І все ж сербські феодали змушені були визнати себе васалами султана, а вдові князя Лазаря довелося випроводити свою доньку до султанського гарему.

Поразка Сербії наблизила остаточну втрату Болгарією незалежності. Дізнавшись, що Іван Шишман має намір укласти союз із угорцями, Баязид I у 1393 р. обложив Тирново. Облога тривала три місяці. Його захисники виявили надзвичайну стійкість. У місті лютував голод, однак усі пропозиції про здачу обложені відхиляли. Лише за допомогою зрадника турки вдерлися до Тирнова. Городян жорстоко покарали за опір. Частина з них убили, частину вигнали, а частину обернули на рабів. Івана Шишмана турки полонили в м. Нікополі. У 1395 р. османи завоювали Добруджу. Всі ці території увійшли до складу Османської держави. З болгарських земель примарну самостійність зберігало тільки Відинське царство, що вважалося васалом султана. Після того, як військо угорських хрестоносців розпочало воєнні дії проти турків, цар Іван Срацимир зважився зректися васальної залежності. Розрахунки царя виявилися помилковими: хрестоносці не здолали османів. У вересні 1396 р. вони зазнали поразки під Нікополем. Цей розгром вирішив долю останнього осередку болгарської державності. У покарання за зраду Івана Срацимира турки оволоділи Відином, а самого царя полонили. На п'ять століть болгарські землі опинилися під владою османів.

Тепер на Балканах залишалися осколки лише двох невідданих туркам держав — Сербії та Візантії. Їхню загибель відстрочило вторгнення до Малої Азії монгольських військ Тимура (Тамерлана). У 1402 р. османів розбили поблизу Анкари, а Баязид I потрапив у монгольський полон. Зі скрутного становища Порту намагались скористатися її сербські васали. Серби зблизилися з Візантією, а князь Стефан Лазаревич (1389–1427) дістав від візантійського імператора титул деспота. Цей титул дав найменування Сербській державі, яка в першій половині XV ст. називалася “деспотовиною”.

Однак остаточню розірвати васальні зв'язки з Портою сербам не вдалося. Угорці не надали їм належної допомоги, і князь Стефан Лазаревич мусив виявляти чудеса спритності, щоб зберегти прихильність султана Мехмеда. Він навіть підтримував Мехмеда в його боротьбі з сепаратизмом турецьких феодалів. У нагороду за це султан включив до складу Сербії окремі суміжні території. У 1421 р. Стефан Лазаревич оволодів Зетою (майбутньою Черногорією). Однак зміцнення Сербської деспотовини виявилось нетривалим. Її ослаблювали війни з Венецією, внутрішні міжусобиці, васальна залежність від Османської імперії та Угорщини. З другої чверті XV ст. Сербія вступила в період занепаду. Натиск угорців і турків зменшував

її територію. Серед сербських феодалів, які очолили боротьбу за збереження деспотовиною самостійності, *не було єдності*. Частина з них орієнтувалася на Угорщину, частина — на Венецію, частина — на османів. У 1439 р. турки захопили м. Смедерево й оволоділи всією Сербією. Лише чутки про організацію європейцями хрестового походу змусили султана укласти в 1444 р. договір з Угорщиною. Договором передбачалося відновлення Сербської деспотовини. Спроба мадярів порушити того ж року цей договір призвела до їх розгрому турками під Варною.

Новий етап османської експансії розпочався у 1453 р., коли султан Мехмед II оволодів Константинополем. *Падіння Візантійської імперії докорінно змінило ситуацію в Південно-Східній Європі*. Османи більше не бажали рахуватися з напівзалежним статусом Сербії. У найближчі роки турки декілька разів вторгалися на її територію. Здолавши опір героя сербського народу воеводи Ніколи Скобалича, турки до 1459 р. підкорили Сербську деспотовину. Самостійність Сербії було остаточно ліквідовано. Тоді ж турки зробили спробу захопити Зету (Чорногорію). Її територію поділили між собою Османська імперія і Венеція. Антитурецька боротьба державця Верхньої Зети Івана Чорноєвича тривала 25 років. Тільки в 1496 р. Чорногорію остаточно завоювали османи.

Кілька десятиліть турки намагалися загарбати Боснію. Спочатку вони лише втручалися у змагання місцевих феодалів за верховну владу. В ході цієї боротьби одна частина боснійської знаті спиралася на підтримку османів, інша шукала союзу з Угорщиною. На союз із Угорщиною сподівалися й останні боснійські королі, котрі правили у 1421–1463 рр. — Твртко II, Стефан Томаш I, Стефан Томашевич. Їхнім наймогутнішим противником виступав південнобоснійський феодал Степан Вукчич Косач. За допомоги турків він домогся у 1448 р. самостійності від центрального боснійського уряду, а його новий титул ("герцог святого Сави") дав Південній Боснії нову назву — Герцеговина.

Загарбання турками Константинополя збентежило боснійську знать. Заручившись підтримкою папи Римського, король Стефан Томашевич відмовився сплачувати османам данину. У відповідь на це Мехмед II у 1463 р. рушив з військом на Боснію. Найважливіше місто Бобовац здалося туркам без бою. Незабаром у полон потрапив і сам боснійський король, якому за наказом султана відтяли голову. Така сама доля спіткала й багатьох воевод. Трохи більше місяця знадобилося тур-

кам, щоб остаточно підкорити Боснію, і майже стільки ж — угорцям, щоб відбити у турків два північнобоснійські міста — Яйце і Сребрениця. Ці останні осередки сербської державності існували до початку XVI ст. Падінням у 1528 р. Сребрениці завершилося загарбання турками Сербії.

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ПОРТИ НА ЗАГАРБАНИХ ЗЕМЛЯХ

Османське іго протрималося на більшості південнослов'янських земель до 1878 р. Турецькі завоювання буквально вимостили трупами підкорених народів Балканський півострів. Десятки тисяч людей загинули від османської зброї, інші перетворилися на рабів, стали біженцями, зuboжили. Скорочення кількості населення супроводжувалося занепадом сільського господарства, ремесла, торгівлі. Релігійні відмінності переможців і переможених надавали турецькому пануванню особливо деспотичного характеру.

Всі ці негативні риси османського ярма зовсім не згладжувалися внутрішнім громадянським миром, який прийшов на зміну колишнім чварам слов'янських феодалів. Активна зовнішня політика Порти* найзгубнішим чином позначалася на становищі балканських народів — її історія Османської імперії ще довго писалася слов'янською кров'ю.

Адміністративну й соціальну структуру Османської держави докладно описує "Канун-наме". Цей збір законів, виданий за розпорядженням Мехмеда II у 1476 р., закріплював панівне становище турецької людності імперії.

Єдиної системи управління на загарбаних землях не існувало. Місцеві умови, особливості суспільних відносин, ступінь розвитку економіки, ландшафт регіонів, їхня близькість чи віддаленість від столиці імперії (Стамбула) істотно впливали на особливості адміністративного устрою. Наприклад, на територію Болгарії, завойовану раніше за інші південнослов'янські країни, яка до того ж межувала з власне турецькими володіннями, поширювалися загальноосманські закони. Нею керували турецькі чиновники. Водночас на окраїнах імперії, наприклад у Чорногорії, де зберігалися пережитки первіснообщинного ладу, тривалий час діяло широке внутрішнє самоврядування.

В адміністративному відношенні держава поділялася на провінції, які спочатку називалися "бейлербействами", а з кінця XVI ст. — "еялетами". Бейлербеї, котрі їх очолювали, призна-

* Порта — османський уряд.

чалися султаном і, окрім громадянської влади, розпоряджалися значною військовою силою. Завойовані території Балканського півострова входили до Румелійського бейлербейства (еялету) — Румелією османи на свій лад називали Візантію. Адміністративним центром Румелії у XVI ст. стала Софія. У середині й другій половині XVI ст. було утворено ще три еялети, які включали слов'янські землі, — Будський, Тимішоарський і Боснійський.

Бейлербейства (еялети) поділялися на “санджаки” (“знамена”), які очолювалися особливими чиновниками — “санджакбеями”. У містах найважливішим чиновником вважався “мухтесіб”, який розпоряджався усім міським господарством.

Судовий устрій імперії вирізнявся своєрідністю. Суд здійснювали духовні судді мусульман — “каді”, що розглядали справи за законами шариату. Каді судили не тільки турків, а й християн, якщо ті виступали позивачами або відповідачами мусульман. Коли християнин судився з християнином, право верховної судової влади над ним належало патріархові та єпископам. Православне населення в “Канун-наме” називалося “рум-мілети” (грецька община) незалежно від походження.

Однією з характерних особливостей внутрішньої політики османів були потуречення та ісламізація християнської людності. У перші роки османського панування іслам прийняло багато південнослов'янських феодалів, які бажали таким чином зберегти свою владу. Відповідно, вони зливалися з північним класом турків (“аскері”). Інша категорія населення імперії називалася “райя” або “реайя” (“паства”, пізніше — “стадо”). До райя належали всі платники податків. Серед райя траплялися й мусульмани, але становище християн було значно важчим. Християни сплачували більші збори. Вони, за рідкісним винятком, не мали доступу до системи державного управління, їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, вдягатися ошатніше за мусульман, споруджувати будинки, вищі за турецькі, відкрито пити вино й споживати свинину. Християнин був зобов'язаний виявляти повагу при спілкуванні з завойовниками. Система подібних заходів мала закріпити у свідомості жителів Балкан почуття неповноцінності перед османами. Не всі витримували тягар подібної дискримінації. Опріч феодалів, до ісламу переходила більшість купців та ремісників. Як наслідок — південнослов'янські міста все частіше набували типово турецьких рис.

Одним із способів насильницької асиміляції слов'ян був особливий “податок кров'ю” — “девшурме”. Раз на п'ять років, а

іноді й частіше, турки забирали у батьків-християн сильних і здорових хлопчиків. Цих 10—12-річних дітей насильно навертали в іслам, і, навчивши військової справі, зараховували в яничари. Тільки багаті міста відкуповувалися від девшурме.

На селі ісламізація відбувалася значно повільніше, ніж у містах. За винятком Боснії, де частина селян прийняла віру завойовників, слов'янське сільське населення, як правило, зберігало вірність християнству.

Турки неодноразово здійснювали спроби насильно зробити мусульманами всіх “гяурів”, або “невірних”, як пихато вони називали християн. Ті, що прийняли іслам, звільнялися від рабства, мали низку торговельних привілеїв, сплачували менші податки. Але навіть ці заходи “батога і пряника” не змінили кардинально конфесійну ситуацію на південнослов'янських землях.

Духовною опорою слов'ян Османської імперії, захисницею народних традицій упродовж багатьох століть виступала православна церква. Багато храмів і монастирів було зруйновано або закрито в ході османського завоювання. Нерідко турки перетворювали їх на мечеті. Християнська церква втратила чимало земель, хоча й надалі залишалася великим феодалом.

Після завоювання Болгарську православну церкву було позбавлено власної (Тирновської) патріархії й підпорядковано Константинопольській. Це призвело до еллінізації Болгарської церкви, особливо її ієрархів. Болгари могли дістати лише нижчі церковні сани. У трохи кращому становищі перебувала Сербська православна церква. Вона зберігала свою самостійність до 20-х років XVI ст., відколи потрапила під зверхність архієпископа Охридського, який також підлягав патріархові Константинопольському. В 1557 р. сербська церква відновила власну патріархію в м. Печ, якій підпорядковувались православні приходи Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини, частини Болгарії та Македонії. Відносна самостійність сербської церкви дала можливість згодом згуртувати православні південнослов'янські народи, зберегти їхню мову, звичаї, культуру.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОНЕВОЛЕНИХ НАРОДІВ

Османське завоювання завдало економіці південнослов'янських народів відчутної шкоди. Воно на декілька століть затримало тут процес розкладу феодальних відносин. Цими обставинами головним чином пояснюється значне господарське відставання південнослов'янських земель від країн Західної Європи. Військово-феодальний характер Османської імперії

вимагав завоювання і пограбування все нових і нових земель. Тому припинення з середини XVI ст. зростання території імперії неминуче мало привести її до поступового економічного занепаду.

Імперські земельні відносини вирізнялися тим, що більша частина земель вважалася власністю держави. Інша частина земельного фонду ("вакф") передавалася на релігійні або благодійні цілі й належала мусульманському духовенству. Ще одна частина ("мюльк") роздавалася у власність окремим світським особам. Дві перші форми земельної власності переважали.

Саме з державних земель проводилися ленні дарування турецьким феодалам за відбування ними військової служби. Такі феодали називалися "сіпахи" (спахії), а військово-ленна система, що встановилася в Османській імперії — сіпахійською. Сіпахи служили у султанському кавалерійському корпусі. Ця обставина, а також умовний характер земельного користування робили їх схожими на західноєвропейських бенефіціаріїв. Роздаючи сіпахам землі на час їхньої служби, султан залишався верховним власником землі. Таким чином, він міг у будь-яку мить відібрати лени в одного тримача-сіпаха й передати іншому. Подібна практика мала міцніше згуртувати військово-феодалну верхівку імперії.

Лени поділялися за прибутками на три категорії: "тимари" (прибуток 3—20 тис. акча*), "зеамети" (20—100 тис. акча) і "хаси" (понад 100 тис. акча). Хасами володіли найвпливовіші чиновники, у тому числі візири, бейлербеї, санджакбеї. Співвідношення тимарів і зеаметів на загарбаних слов'янських землях становило приблизно дев'ять до одного. Тимари й зеамети передавалися від батька до сина, якщо той відбував військову службу. Поступово спадковими стали й хаси, які батько передавав синові разом з посадою.

Етнічний склад панівного феодального класу не був однорідним. Поряд з турками, котрі чисельно переважали, серед феодалів імперії з'явилося чимало "потурченців" — колишніх православних бояр, які прийняли іслам. Кількість слов'янських феодалів, що залишалися християнами з кінця XVI ст., була незначною.

Селянство слов'янських земель, завойованих османами, майже повсюди потрапило у феодальну залежність. За користування наділами, які переходили у спадок, селяни відробляли різноманітні повинності. Практикувалися всі три види феодаль-

* Турецька срібна монета.

ної ренти: грошова, натуральна та панщина. З XVI ст. грошові податки почали переважати над натуральними. *Свою частку податків отримували й держава, й феодал.* Основними податками феодально залежних селян були:

1) *поземельний натуральний податок* — “йошур”, або десятина, що сплачувався феодалові й сягав у християнських селах третини врожаю;

2) *поземельний натуральний податок* — “харадж”, що сплачувався не феодалові, а державі й формально вважався викупом християн за звільнення від військової служби;

3) *загальний грошовий податок* — “джиз’я”, що сплачувався християнським населенням державі (у XVIII ст. злився з хараджем);

4) *грошовий податок* — “іспендже”, що йшов у доход феодалові.

Поряд з основними податками й “податком кров’ю” селян обтяжували екстраординарні податки, кількість яких у різний час й у різних регіонах Балкан сягала кількох десятків. Покинути феодала де-юре селянин не міг. Сільська людиність від середини XVI ст. остаточно прикріплювалася до землі. Держава запроваджувала суворі закони, покликані утримати селян від утечі. Втікачів, спійманих протягом десяти (в деяких районах 15) років, повертали колишньому господареві. В містах утікачів мали право шукати до 20 років. З XVII ст. пошук збіглих, наприклад у Північній Сербії, стає безстроковим.

Життя селян на землях сіпахів було найважчим, тоді як вакуфні селяни, що належали непідконтрольним державі вакфам, не сплачували державних податків і перебували в трохи кращому становищі.

Поряд з цими категоріями існувало кілька нечисленних груп селян, які замість грошових і натуральних податків виконували військову й трудову повинність на користь держави. У найбільш привілейованому становищі серед цих селян були “войнуки”. Вони відбували допоміжну військову службу й мали право внутрішнього самоврядування. Без особливого дозволу їхнього воєводи озброєний турок навіть не міг зайти до поселення войнуків. До загонів войнуків часто вливалися скотарі-волохи, які розселилися в Сербії, Боснії та Герцеговині й також належали до привілейованого прошарку сільського населення Балкан.

Загальний рівень соціально-економічного розвитку південнослов’янських земель різнився, а тому поземельні відносини й сту-

пільг експлуатації в окремих регіонах також суттєво відрізнялися.

У найтяжчому становищі перебувала Болгарія, яку турки підкорили раніше за інші південнослов'янські держави. У XV–XVI ст. тут повсюди занепадають ремесла та сільське господарство.

Значне скорочення чисельності болгарського населення та його міграція, а також міркування про безпеку держави змушували султана сприяти переселенню мусульман до Болгарії. Переселенці осідали у найважливіших економічних і стратегічних районах: на Чорноморському узбережжі, в долинах Мариці, Дунаю тощо. Особливо багато турків переселилося до міст. Вже у XVI ст. турки становили більшу частину населення таких міст, як Софія, Відин, Пловдив, Нікополь. Колишні центри ремесла й торгівлі перетворювались на адміністративні осередки та фортеці, ставали опорними пунктами османського проникнення у Європу. Деяке пожвавлення міського ремесла на межі XVI–XVII ст. пов'язане із зростанням державних замовлень на виготовлення військової амуніції та зброї і втечами до міст селян, що розорилися.

Однак загальна економічна ситуація в Болгарії залишалася вельми тяжкою. Турецьке загарбання змінило маршрути торговельних шляхів, які з'єднували країни Сходу з Європою. Це завдало відчутного удару болгарським містам, так само як і всій східносередземноморській торгівлі, яка до того ж відчутно потерпіла унаслідок Великих географічних відкриттів XV–XVI ст. Сплески торговельної активності наприкінці XVI–в першій половині XVII ст., викликані деяким піднесенням економіки, збагачували, насамперед, турків та іноземних купців. Саме іноземці, а також місцеві греки відігравали провідну роль у зовнішньоторговельних зв'язках Болгарії із Заходом. При цьому вони отримали від османського уряду низку пільг і привілеїв.

Сербію турки підкорили пізніше, ніж болгарські землі, а тому вона опинилася в кращому становищі. У Сербії не відбувалися бурхливі міграційні процеси, характерні для Болгарії. Турецький елемент не дуже змінив етнічну картину в сербських землях, оскільки їх заселення османами не мало масового характеру. Практично турки мешкали тут лише в містах.

Більшою мірою османське завоювання вплинуло на релігійну ситуацію в Сербії. Щоб не втратити прибутки, багато сербських купців і ремісників перейшли в іслам. Оскільки в містах Османської імперії городяни різних віросповідань прожива-

ли в окремих кварталах — *махалах* — це ще більше сприяло зближенню сербських мусульман із завойовниками, *поступовій втраті ними рідної мови і культури*.

У перші десятиліття після завоювання міста Сербії, як і Болгарії, відігравали переважно роль адміністративних центрів і фортець. Але вже у XVI—XVII ст., як і скрізь в імперії, в них розпочалося певне економічне пожвавлення. Збільшилася кількість ремесел, прогресувала технологія виробництва, відбувалися структурні зміни. *Ремісники утворювали корпорації, подібні до західноєвропейських цехів. Вони дістали назву еснафів (руфетів) і поділялись як за професійним, так і за релігійним принципом. Аналогічні об'єднання створювали й купці. Їхні особливі права закріплювалися в султанських фірманях (указах). Найбільшими центрами ремесла і торгівлі в Сербії були Белград, Ніш, Ужице та інші міста.*

На відміну від економічно розвинених північних районів, *Південна Сербія зберігала аграрний характер. У цій гірській місцевості, де основою господарства залишалося скотарство, існували значні патріархальні пережитки. Особливості соціально-економічного розвитку й природно-кліматичні умови південних регіонів Сербії сприяли збереженню тут широкого місцевого самоврядування. Глави цього общинного самоврядування — кнези — часто відстоювали інтереси своїх селян у фіскальних суперечках з османською адміністрацією. Поряд з адміністративними кнези мали судові повноваження й віддали збиранням податків.*

Найбільшою мірою ісламізації зазнали Боснія і Герцеговина. Крім більшості феодалів, іслам тут прийняло й багато селян. Така політика османських властей пояснювалася стратегічно важливим положенням боснійських земель, які межували з християнським світом. Османи були заінтересовані в лояльності автохтонного населення, а тому не поспішали ліквідувати систему місцевого самоврядування. Тільки після утворення наприкінці XVI ст. окремого Боснійського еялету турецькі мовновладці поступово централізують систему управління Боснією і Герцеговиною. Майже одночасно із заснуванням нового еялету в його західних районах османський уряд створив особливі військово-адміністративні округи — капітанії. Їм належало стати османськими форпостами в Європі.

Особливе становище в Османській імперії тривалий час посідала Чорногорія. Після народного повстання 1513 р., викликано-го запровадженням тут турецьких порядків, Чорногорія здобула внутрішню автономію і була виділена в окремий санджак.

При цьому політичні вигоди володіння Чорногорією значно перевершували економічні: вона залишалася слаборозвиненою країною, а основа її господарства — скотарство — не сприяло надходженню до османської скарбниці великих доходів. Ці чинники спонукали Порту скасувати тут низку податків, наприклад харадж. Замість них було запроваджено податок з кожного будинку (фірулія), який до цього сплачували лише волохи. Однак навіть фірулію турецькі чиновники не завжди збирали вчасно і в повному обсязі.

Гірський ландшафт Чорногорії сприяв її ізольованості від зовнішнього світу. Тут ще більшою мірою, аніж у Боснії, законсервувалися патріархальні відносини. Одним із таких пережитків була, наприклад, *кревна помста*. Населення Чорногорії складалося з “племен” — територіальних громад, кожна з яких включала кілька патріархальних сімей — *задруг*. Керували громадами *вожди* (*кнези*). Серед “племен” не було внутрішньої єдності, і вони часто воювали одне з одним за сільсько-господарські угіддя.

Македонію османи остаточно підкорили наприкінці XIV ст. В адміністративному відношенні вона входила до Румелійського еялету й перебувала в такому ж безправному становищі, як і Болгарія. Разом з тим, вигідне географічне положення Македонії та її головного міста — Скоп'є, розташованих на перехресті торговельних шляхів, сприяли розвиткові ремесла й торгівлі. Тимчасовому поживленню економіки Македонії сприяла й урядова програма розвитку гірництва. Кратівські копальні відігравали у XVI—XVII ст. вельми помітну роль, постачаючи метал для армії. Однак відсталість виробничого процесу й загальний економічний занепад імперії призвели до згортання наприкінці XVI ст. гірничої промисловості Македонії.

Особливий статус серед південнослов'янських земель мало купецьке місто-республіка Дубровник. З середини XV ст. його жителі сплачували до османської скарбниці щорічний харадж, але зберігали внутрішню автономію. Лише після поразки угорців у битві з турками при Мохачі (1526) і розпаду Угорської держави Дубровник перейшов під зверхність Порти. Проте османи не поспішали втручатися у самоврядування Дубровника. Навпаки, місто перетворилося в XVI ст. на найбільший торговельно-промисловий центр Адріатики. Дубровчани активно торгували не тільки в Середземномор'ї, а й у межах усієї Османської імперії. Купці Дубровника, подібно до греків, генуезців та венеційців, користувалися значними торговельними при-

вілеями й за ввіз товарів до імперії сплачували символічні мита (2–3 %).

Таким чином, долі підкорених турками південнослов'янських народів мали як спільні, так і відмінні риси. Однак за всіх відмінностей у їхньому становищі прагнення болгар, сербів, боснійців, чорногорців до національного визволення міцнішало впродовж багатьох століть.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА ЙОГО ФОРМИ *Рівень національно-визвольного руху та його форми, як правило, безпосередньо залежали від зовнішньополітичної, внутрішньополітичної й соціально-економічної ситуації в Османській імперії. Перші-ліпші труднощі Порти на міжнародній арені, кожную феодальну міжусобицю в самій Туреччині патріотично налаштовані групи південних слов'ян намагалися використати як шанс визволитися від гніту. Нерідко причиною боротьби проти завойовників виступали й такі чинники, як фіскальна політика, зміни в системі управління та адміністративному статусі території. На кінець XVII ст. внутрішню автономію, наприклад, зберегли тільки окремі райони Сербії та Македонії.*

Національно-визвольний рух південнослов'янських народів став можливим завдяки збереженню в їхньому середовищі почуття національної самосвідомості. Ісламізація й отуречення не змінили кардинальним чином етнічну та релігійну ситуацію в більшості південнослов'янських регіонів, а силою, що сприяла збереженню звичаїв, мови, культури, як і раніше, залишалася православна церква. В умовах чужоземного й іновірного володарювання церква являла собою могутню опозиційну силу. Зовнішня лояльність її ієрархів османському режимові зовсім не означала, що церква змиралася з пануванням іновірців. Християнство стало в мусульманській країні ідеологією підкорених народів. Церква істотно впливала на формування світогляду своєї пастви, а активна участь представників духовенства у національно-визвольному русі ще більше підносила її престиж.

Національно-визвольний рух, що розпочався відразу після завоювання, набував різноманітних форм — як пасивних (еміграція в інші країни, втеча в гори, відмова від виконання повинностей), так і активних (партизанський рух, збройні повстання проти поневолювачів).

Партизанський рух на Балканах розгортався у вигляді гайдуцтва (від угорського hajduk — “пихотинець”). Гайдуками ста-

вали переважно селяни, які втікали від податкового гноблення, деякі представники християнської церкви, а також декласовані елементи. У гірській місцевості та лісових масивах вони створювали свої загони (чети), які налічували здебільшого кілька десятків чоловік. Нечисленність цих загонів сприяла їх маневреності й давала змогу легко уникати переслідування. Лише в окремих випадках чисельність гайдуцьких чет сягала сотень вояків. Командирами чет іноді ставали й жінки. Звичайно таких командирів називали “воєводами” Помічником воєводи був байрактар (хорунжий). Прапор мав бути в кожній гайдуцькій четі. *Фактів, які б свідчили про гайдуцьких провідирів слов'янського дворянського походження, небагато. Це пояснюється головним чином тим, що гайдуцький рух поєднував у собі не лише національно-визвольні, а й соціальні риси.* Жертвами нападів гайдуцьких чет ставали не тільки представники османської влади, а й збирачі податків, купці, феодалі, незалежно від їхньої національності та віросповідання. Нерідко показовим розправам підлягали й занадто лояльні до турків слов'янські ремісники та селяни. У зв'язку з цим *надмірна ідеалізація гайдуцького руху неприпустима, бо багато чет нагадували за характером своїх дій банди розбійників. Але в цілому слов'янська людність Балкан симпатизувала гайдукам і надавала їм підтримку, хоча турки карали за це якнайжорстокіше.* Каральні експедиції проти гайдуків закінчувалися стратами, привселюдними шмаганнями, насильним наверненням цілих сіл в іслам, відправленням запідозрених на галери тощо. Однак такі заходи тільки посилювали опір.

Природним спільником гайдуків виступав гірсько-лісовий ландшафт. Як правило, взимку боротьба гайдуків затихала й відновлювалася з першими ознаками весни. Як тільки зеленіло листя, партизани покидали села й вирушали до лісів, де збиралися на т. зв. “гайдуцьких зборищах”

Змагання гайдуків особливо активізувалися на межі XVI–XVII ст., коли все виразніше стали виявлятися ознаки занепаду військової могутності Османської імперії. Будь-яка воєнна сутічка турків з європейськими християнськими державами автоматично пожвавлювала партизанську боротьбу. Однією з найбільш вдалих операцій гайдуків було раптове захоплення ними у 1595 р. Софії. Така зухвала акція двотисячного загону безперечно зміцнила віру слов'ян у можливість визволення й породила серед турків відчуття невпевненості. Це відчуття іноді змушувало турків мігрувати з болгарських земель у спокійніші регіони імперії.

Гайдуцький рух охопив весь Балканський півострів. Найзапеклішого характеру він набув у Південно-Західній і Північно-Західній Болгарії, гірських районах Сербії, в Македонії.

Загони гайдуків як реальна збройна сила брали участь і в народних повстаннях. В міру ослаблення Порти повстання спалахували все частіше й частіше, однак вони мали здебільшого локальний характер. Це пояснювалося відсутністю єдиної організації, здатної очолити визвольний рух, невідповідністю виступів, відсутністю навичок ведення сучасної війни, нарешті, труднощами у пошуках союзників. *Християнські країни Європи не могли надати південним слов'янам належної допомоги хоча б тому, що самі ворогували між собою.* Реформація, війни між протестантами і католиками, франко-іспанський антагонізм призвели до зближення Франції і Османської імперії, а це підштовхувало останню до подальшої агресії в Центральній і Східній Європі.

Антиосманські повстання південних слов'ян тривали у XVI — першій половині XVII ст. головним чином у Болгарії, Сербії і Македонії. В них брали участь здебільшого селяни, яких підтримували гайдуки. Виступи городян у той період мали дружрядний характер.

Першим великим народним виступом південних слов'ян вважається Прилепське повстання 1564—1565 рр. Воно вибухнуло поблизу м. Прилепа в Македонії і було викликане зростанням податків. У повстанні взяли участь македонські селяни й частина міських жителів, однак цей виступ виявився географічно обмеженим.

Більшого розмаху набуло Тирновське повстання 1598 р. в Болгарії. Йому передувала тривала дипломатична підготовка. Представники південнослов'янського духовенства і князі домовилися про спільні дії з антитурецькою коаліцією. До цієї коаліції в різний час входили венеційці, іспанці, трансільванці, папство, але головну роль у ній відігравали австрійські Габсбурги.

Австрійці приєднали до своїх володінь землі османських васалів — Валахію, Трансільванію і Молдову. Цей приклад спонукав до активних дій і південних слов'ян. Як наслідок — коли у 1593 р. османи розпочали війну проти Австрії, в Південній Сербії, Чорногорії і Албанії поширилися антитурецькі виступи. Але наймогутнішим виявилось повстання в Болгарії (1598) з центром у Тирново. Саме тут після вступу до Болгарії австрійського союзника — волоського господаря Михая Хороброго (1592—1601) — було здійснено спробу відродити болгарську

царську владу. Царем Болгарії тирновські повстанці проголосили Шишмана III — представника колишньої династії Шишмановичів.

Порта з великими труднощами повернула собі стратегічну ініціативу. Молдавський господар Михайл Хоробрий не дочекався від австрійців допомоги й під тиском османів відступив. Оскільки в його військах служило багато слов'ян, значна частина населення Болгарії була змушена покинути її межі разом з ним.

Після цієї війни, впродовж усієї першої половини XVII ст., дипломатичні відносини Австрії і Туреччини залишалися досить стабільними. Це змушувало південних слов'ян шукати собі інших союзників. Проте ані Іспанія, ані герцог Савойський, які мріяли розпочати війну проти турків, не надали християнам Османської імперії військової підтримки. Допомогу вони здійснювали лише шляхом виведення на Балкани численних католицьких місіонерів. Однак проповідь католицизму серед південних слов'ян не мала успіху, хоча об'єктивно й сприяла поєднанню культурних зв'язків з передовими країнами Заходу.

Тридцятилітня війна в Європі (1618–1648) змусила південних слов'ян надовго забути про допомогу із Заходу. Водночас турецька загроза в очах європейців відступила на другий план. Саме це, мабуть, і було однією з основних причин, чому майже вся перша половина XVII ст. характеризувалася відносним затишшям національно-визвольного руху у цьому регіоні.

КУЛЬТУРА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Багатівікове османське панування дуже негативно позначилося на стані національних культур південних слов'ян. Турецькі завоювання супроводжувалися руйнуванням багатьох історичних пам'яток. Занепадали література, мистецтво, писемність південнослов'янських народів, а отуречення й ісламізація підкореного населення поєднувалися з асиміляторською політикою грецького духовенства. Ці процеси особливо гостро зачіпали Болгарію, яка була завойована Портою раніше за інші країни і найбільше потерпала від турецького гноблення.

За умов національного та релігійного гніту осередками болгарської культури стали монастирі (Рильський, Бачковський, на Афоні тощо). Тут зберігалися цінні предмети православної культури та православно-слов'янські бібліотеки. Багато книжок переписувалося, створювалися збірки православної

літератури, серед яких траплялися й апокрифічні твори. Агіографічна література (“житія святих”), присвячена в тому числі й новим болгарським святым, прославляла патріотизм, вірність Батьківщині й православ'ю. Одним з найпопулярніших творів вважалося “Житіє Св. Миколая Софійського” (XVI ст.), присвячене болгарському ремісникові Матвію Граматику, який обрав люту смерть, але не зрадив православ'ю. Упродовж наступних століть “Житіє” було своєрідним моральним кодексом для всіх болгар. Його цінність полягала й у тому, що тут містилися важливі історичні відомості: про соціальну структуру болгарського суспільства, особливості судової системи, характер взаємин між завойовниками і підкореним населенням, опис Софії та ін.

Османське іго призвело до відтоку з Болгарії значних творчих сил. Наприклад, на Русі мусили шукати притулку визначні представники болгарської літератури Григорій Цамблак і Кіпріан. Останній згодом став московським митрополитом.

У перші століття турецького панування провідну роль у болгарській культурі відіграв народний фольклор. Героїчний епос, казки, гайдуцькі пісні сприяли збереженню історичної пам'яті, рідної мови, пробуджували патріотичний дух як серед болгар, так і серед інших південнослов'янських народів.

У Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині відбувалися майже тотожні етнокультурні процеси. Іноземне панування завдало культурі цих країн величезних втрат. Тут також центрами культури залишалися здебільшого монастирі сербської православної церкви в Требіне, Мелешеві, Дечанах, при яких, як правило, діяли школи.

Через зазначені вище причини *література в Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині мала переважно релігійний характер* і видавалася здебільшого за кордоном. Сербські та чорногорські церковні книги виходили, наприклад, у друкарнях Північної Італії, створених самими сербами й чорногорцями. До південнослов'янських земель завозилися книжки з Росії, що сприяло дальшому зміцненню загальнослов'янських культурних зв'язків.

Найбільшого розквіту досягла в XVI–XVII ст. художня література в Дубровницькій республіці. Статус Дубровника як фактично незалежної від Порту держави сприяв розвитку тут мережі освітянських закладів. Географічна близькість Італії зумовлювала вплив Ренесансу на місцеву літературу, розвій у ній традицій гуманізму. З'явилися твори різних жанрів, у то-

му числі історичні п'єси, комедії, трагедії. Видатним дубровницьким поетом першої половини XVII ст. вважається Іван Гундулич. В епічній поемі "Осман" він змалював перемогу над турками польських військ і українських козаків у битві під Хотином. Твір пройнятий закликами до об'єднання слов'янських народів і їхньої спільної боротьби проти турецького панування.

Загальний занепад культури південнослов'янських народів позначився й на архітектурі. Церковне будівництво, яке здійснювалося раніше з ініціативи царської влади, за часів османського панування майже зовсім припинилося. У цивільному будівництві поширюються елементи східної архітектури. Однак ці процеси не торкнулися Дубровника, де італійський Ренесанс справив істотний вплив на місцеве будівництво. Серед архітектурних стилів там переважало бароко.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 9, 11.

История Болгарии: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

Косев Д. Краткая история Болгарии. София, 1963.

Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.

Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт-Петербург, 1909.

Погодин А. Л. История Сербии. Санкт-Петербург, 1909.

Разин Е. А. История военного искусства: В 3 т. Москва, 1957. Т. 2.

Розділ третій

ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В НОВУ ДОБУ

Лекція

19

РІЧ ПОСПОЛИТА В XVII — НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

- Внутрішня та зовнішня політика Речі Посполитої в період династії Ваза
- Економічний і політичний занепад Польщі
- Спроба державних реформ і територіальні поділи країни
- Культура Речі Посполитої

ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ПЕРІОД ДИНАСТІЇ ВАЗА

Нову династію в Речі Посполитій започаткували вибори на польський престол у 1587 р., на яких обрали фактично двох королів. Примас (глава католицької церкви) Станіслав Карнковський проголосив королем шведського принца Сигізмунда, якого підтримувала шляхта. Два

дні по тому королем проголосили й ставленика сенату — австрійського ерцгерцога Максиміліана Габсбурга. Обидва королі запряглися “Генріховим артикулам” і вирушили на коронацію до Речі Посполитої. Однак ватажок шляхти, канцлер і великий коронний гетьман Ян Замойський, що командував армією, зайняв Краків і не впустив туди Максиміліана та його прибічників. У грудні 1587 р. Сигізмунда III Ваза коронували польським королем і великим князем литовським (1587–1632). А через кілька тижнів Замойський розбив під Бичиною війська ерцгерцога.

На нового монарха покладалися великі надії. По матері він був Ягеллоном, а тому поляки сподівалися, що Сигізмунд III керуватиме країною відповідно до принципів, запроваджених його великими прашурами. Проте в перші роки свого правління, Сигізмунд Ваза вважав своє перебування в Поль-

щі та Литві за тимчасове явище і мріяв про ті часи, коли він посяде трон у себе на батьківщині. У 1592 р., після смерті свого батька — короля Яна III — він таки дістав титул короля Швеції і вирушив туди на коронацію. Після коронації, залишивши намісником свого дядька, Сигізмунд повернувся до Польщі.

Прагнення молодого монарха зберегти обидві корони викликали в польському суспільстві підозру й нагадували про поведінку Генріха Валуа. Серед поляків навіть поширювалися чутки про існування в Сигізмунда III планів передати трон у Речі Посполитій Габсбургам, щоб заручитися підтримкою Австрії його прав на шведський престол. Багатьом шляхетським політикам не подобалося й те, що король оточив себе прибічниками зміцнення королівської влади й намагався ослабити роль сейму в країні. Крім того, він призначав на державні посади тільки католиків, обмежуючи при цьому права протестантів. *За Сигізмунда III в Речі Посполитій посилювався вплив єзуїтів, а нова столиця Польщі — Варшава — перетворилася на оплот католицизму**.

На початку XVII ст. невдоволення урядовою політикою спричинило антикоролівський збройний заколот (рокош), який очолив краківський воєвода Міколай Зебжидовський. На з'їздах рокошан лунали голосні вимоги скинути Сигізмунда III з престолу за його замахи на шляхетські вольності. Однак у битві під Гузовим у 1607 р. королівські війська розбили заколотників. Проте заворушення в суспільстві тривали. Король був змушений оголосити амністію учасникам рокошу, а його керівники навіть отримали щедрі дарунки. Сигізмунд III удруге запрягся "Генріховим артикулам" і начебто відмовився від планів зміцнити особисту владу.

Тим часом, за відсутності Сигізмунда у Швеції, його дядько-регент захопив владу у свої руки. Шведський парламент формально позбавив Сигізмунда корони, але запропонував її його синові за умови, що той оселиться в Швеції і там виховуватиметься. Сигізмунд відхилив цю пропозицію і вирішив довести права на шведський трон за допомогою зброї. *Претензії польських Ваза на шведський престол і прагнення шведів захопити Балтійське узбережжя призвели до серії польсько-шведських воєн, перша з яких розпочалася вже у 1600 р.*

Ініціаторами війни були шведи. Спочатку вони захопили Лівонію до Двіни, але незабаром польсько-литовські війська

* З 1596 р. Варшава фактично стала столицею Речі Посполитої.

відкинули ворога. Найзначнішим бойовищем цього етапу війни стала битва з участю великого гетьмана литовського Яна Ходкевича, котрий у 1605 р. під Кірхгольмом розбив шведські війська, що кількісно втриє переважали поляків. Тільки в 1622 р. воєнні дії тимчасово припинились, і в Мітаві було укладено перемир'я, за яким до Швеції відійшли землі на північ від Двіни.

Чергова польсько-шведська війна 1625–1629 рр. є одним із епізодів Тридцятилітньої війни (1618–1648). *Річ Посполита не брала прямої участі в Тридцятилітній війні, хоча й співпрацювала з католицьким табором, зокрема з Габсбургами.* У 1625 р. армія шведського короля Густава Адольфа напала на Жмудь і захопила порти в Прусському герцогстві та Королівській Пруссії. Незважаючи на перемогу в морській битві під Олівою (1627) і кілька переможних битв на материках, поляки не змогли відтіснити війська противника. Укладене між Польщею і Швецією у 1629 р. Альтмарське перемир'я закріпило за останньою загарбані в Прибалтиці та Помор'ї землі. *За правління сина Сигізмунда III — Владислава IV (1632–1648) — сторони підписали в 1635 р. ще одне перемир'я в Штумсдорфі. Згідно з ним Польща повертала собі гирло Вісли, але за Швецією залишалася Лівонія.*

Вестфальський мир, яким завершилася Тридцятилітня війна, зберігав за Швецією загарбані нею в ході війни території, зокрема Західне Помор'я зі Щецином і о. Рюген. Бранденбург захопив Слупсько-Кошалінське Помор'я, Саксонія — частину Сілезії.

У той самий час, коли Сигізмунд доводив своє право на шведську корону, в Росії, у зв'язку зі смертю останнього Рюриковича, розгорнулася боротьба за московський трон. *Польські магнати вирішили втрутитися в цю боротьбу й підтримали Лжедмитрія, який видавав себе за “чудом урятованого” сина покійного царя Івана IV Грозного.* У 1604 р. князі Вишневецькі та сандомирський воевода Є. Мнішек організували військовий похід на Москву з метою посадити самозванця на царський престол. Під час боїв московський цар Борис Годунов помер. *Лжедмитрій захопив Москву і прийняв титул царя. Рік по тому жителі Москви повстали проти поляків. Самозванець загинув, а його прибічники опинились у в'язниці або втекли до Польщі.*

Царем проголосили ватажка московського повстання Василя Шуйського. Новий цар мусив боротися ще з одним самозванцем, *Лжедмитрієм II, котрого цього разу підтримали ма-*

знати Р. Ружинський і Я. Сапега. Невдовзі неприховану агресію проти Росії розпочав Сигізмунд III. Приводом до неї стало підписання російсько-шведського договору, завдяки якому Москва сподівалася покласти край домаганням нового претендента на царство. У 1610 р. кіннота гетьмана Станіслава Жолкевського розбила під Клушино шведські та російські війська, що переважали. Ця перемога відкривала полякам шлях на Москву. Московські бояри змусили В. Шуйського зректися престолу й визнали російським царем польського королевича Владислава. Однак це вже не задовольняло Сигізмунда III. Після захоплення Смоленська у 1611 р., він сам зажадав російської корони, щоб приєднати Московію до Речі Посполитої.

Піднесення російського патріотичного руху на чолі з Кузьмою Мініним і Дмитром Пожарським звело нанівець плани польського короля. Восени 1612 р. Москву звільнили від поляків. Новий московський цар Михайло Романов підписав у 1619 р. із Сигізмундом III Деулінське перемир'я. Згідно з ним до Речі Посполитої відійшли Смоленська, Чернігівська та Сіверська землі.

Після смерті Сигізмунда Росія зробила спробу повернути собі ці області. Але Владислав IV негайно вирушив на допомогу польській залозі у Смоленську й змусив московські війська капітулювати. Підписаний у 1634 р. Поляновський мир підтверджував загальні умови Деулінського перемир'я. Москва задовольнилася відмовою Владислава від претензій на російський престол.

Досить напруженими тривалий час залишались відносини Речі Посполитої з Османською імперією та її васалами й спільниками, що пояснювалося, з одного боку, частими нападами татар на польські південно-східні воєводства, а з іншого — козацькими наскоками на турецькі міста й походами українських магнатів у Молдавію. Під час одного з таких набігів козаки спалили в 1620 р. м. Варну, що стало вирішальним приводом для війни.

У Молдові, під Цецорою, польські війська й запорозькі козаки зіткнулися з турецькими й татарськими силами, що чисельно їх переважали. Командувач польсько-козацькою армією — видатний польський полководець С. Жолкевський — організував відступ, але на Дністрі, поблизу Могилева, був змушений прийняти бій. Значна частина польсько-козацького війська й сам командувач загинули під час бою, багато вояків опинилися в полоні (серед них — і майбутній лідер Визвольної війни українського народу Богдан Хмельницький). Ту-

рецько-татарські війська спустошили край аж до Львова і Перемишля.

Вирішальна битва чергової кампанії сталася в 1621 р. під Хотиним. Попри великі втрати, турецько-татарські війська намагались захопити цю польську фортецю. Проте активна оборона Хотина польсько-козацьким військом під проводом гетьмана Я. Ходкевича зруйнувала всі плани противника. Турки змушені були погодитися на підписання миру. Згідно з ним кордон між країнами проходив, як і раніше, вздовж Дністра, обидві сторони зобов'язалися стримувати козаків і татар від взаємних нападів, а султан пообіцяв призначати в Молдову правителів, лояльних до Речі Посполитої. Незабаром у Стамбулі розпочалася доба дворцевих переворотів, які на кілька років відсунули загрозу турецької агресії.

Однією з головних причин, що стримувала польських магнатів від великої війни з Османською імперією, було їхнє небажання змінювати курс на релігійну, культурну і соціальну асиміляцію населення східних окраїн Речі Посполитої. Ще за часів Сигізмунда I, й особливо за Сигізмунда II Августа, здійснювалися спроби утворити з частини українського козацтва щось подібне до прикордонної варті, підлеглої польському урядові. Козаки заносились до реєстру й діставали платню від держави. Прагнення короля підкорити козаків відповідали його домовленостям з кримським ханом і турецьким султаном. З іншого боку, ці прагнення посилювалися тим, що у вільному козацтві польсько-литовські феодалі вбачали небезпечний соціальний елемент, здатний підняти на збройну боротьбу проти феодального ярма українське та білоруське селянство.

Залишивши тонкий прошарок реєстрового козацтва, польська адміністрація робила все можливе для перетворення інших українських селян і міщан на кріпаків. Влада всіляко заохочувала магнатів і шляхту до ополячення місцевої людності. Діячі контрреформації за підтримки частини православного єпископату запровадили Брестську церковну унію 1596 р. Згідно з нею православна церква, зберігаючи східний обряд, підпорядковувалася папі Римському*. Незабаром проти брестських постанов виступила більшість української та білоруської шляхти, а пізніше й козаки. Україною прокотилася хвиля народних повстань. Найзначнішими з них були виступи під проводом Косинського (1591–1593), Наливайка (1594–1596), Павлюка, Гуні

* З моменту укладання Брестської унії православна церква де-юре ставала нелегальною.

і *Острянина (1637–1638)*. Ці повстання польська шляхта жорстоко придушила. У другій половині 40-х років народне невдоволення політикою польської правлячої верхівки переросло у *Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького*, приводом до якої став розпуск королем війська, сформованого для походу на султана. Це викликало велике розчарування в козаків, які сподівались на платню і багаті трофеї.

Героїчна боротьба українського й білоруського народів у 1648–1654 рр. завдала Речі Посполитій тяжких втрат і започаткувала в ній політичну й соціально-економічну кризу. Підбадьорене поразками польських військ (під Жовтими Водами, Корсунем, Пиллявцями), до антифеодальних виступів приєдналося пригноблене населення етнічної Польщі. Короткочасним, але відчутним для шляхти було повстання селян і міської бідноти в 1651 р. у Великій Польщі та Мазовії. У Калішському воєводстві повстання очолював П. Гжибовський, який організував двотисячний селянський загін. За прикладом українців і білорусів польське селянство розправлялося з магнатами й представниками королівської адміністрації. Заколот придушили війська єпископа Познанського. Ще більшого розмаху набуло повстання, що спалахнуло того ж року в Краківському воєводстві, під керівництвом дрібного шляхтича О. Костки-Наперського, який видавав себе за емісара Хмельницького. Підтримані українськими селянами, повстанці захопили Чорштинський замок. Однак війська єпископа Краківського та шляхетські загони, перекинуті сюди з-під Берестечка, придушили цей виступ.

Укладення в січні 1654 р. Переяславської угоди і перехід українського козацтва під проводом Б. Хмельницького під зверхність Москви спричинили війну Речі Посполитої з Росією. У 1654 р. російські війська захопили Смоленськ і Вільно, а в 1655 р. разом із козаками обложили Львів. Воєнні дії перервало шведське вторгнення. Знесилена тривалою війною, Річ Посполита змушена була підписати перемир'я з Росією.

У черговій війні з Річчю Посполитою Швеція прагнула завоювати все балтійське узбережжя й перетворити Балтійське море на своє "внутрішнє озеро" Влітку 1655 р. дві армії Карла Густава вторглися зі Щецинського Помор'я до Великої Польщі, а з території Лівонії — до Литви. Серйозного опору жодна з них не зустріла. У Великій Польщі ополчення, очолюване познанським воєводою К. Опалинським і калішським воєводою А. Грудзинським, капітулювало і здало провінцію шведам. У Литві великий гетьман Януш Радзивілл уклав із загарбниками договір, згідно з яким Велике князівство Ли-

товське приєднувалося до Швеції. *Шведи захопили Варшаву й розгромили під Жарновом королівську кінноту під проводом короля Яна Казимира (1648–1668).* Монарх із міністрами й двором покинув країну і переховувався у Сілезії. Капітулював Краків. За чотири місяці ворог загарбав майже всю Польщу. Карл Густав дістав допомогу від своїх спільників — бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, котрий як прусський герцог формально вважався васалом Речі Посполитої, а також від трансильванського князя Ракоці.

Поступово до боротьби зі шведськими інтервентами та їхніми союзниками береться простий люд. Розгортається партизанський рух, який у Польщі очолив майбутній гетьман Стефан Чарнецький, а в Литві — Павел Сапега. Польських патріотів на боротьбу з ворогом надихнула героїчна шеститижнева оборона Ченстоховської твердині, яку шведи так і не змогли захопити. Укладення перемир'я з Росією і вступ її у війну зі Швецією дали змогу патріотичним польським силам згуртуватися й потіснити шведів. *У ході воєнних дій вдалося відвоювати більшість захоплених шведами польських земель. Сили обох сторін були виснажені, і в травні 1660 р. в Оліві (поблизу Гданська) Польща і Швеція підписали мирний договір.* За Олівським миром поляки визнавали втрату більшої частини Лівонії, але це тільки оформлювало де-юре становище, що склалося після Штумсдорфського перемир'я. Водночас Ян Казимир відмовився від претензій на шведський трон. Швеція своєю чергою зобов'язалася не перешкоджати Польщі у веденні вільної торгівлі на Балтійському морі.

Побічним наслідком війни 1655–1660 рр. стало звільнення від васальної залежності Пруського герцогства. Ще на початку XVII ст. Річ Посполита могла приєднати до себе герцогство, але Сигізмунд III шукав підтримки Бранденбурга в розв'язанні російських і шведських справ і тому не зробив цього, давши згоду на перехід герцогського титулу до бранденбурзької гілки Гогенцоллернів. Незважаючи на те, що бранденбурзький курфюрст як прусський герцог вважався васалом Речі Посполитої, він допомагав Карлу Густаву, а коли поляки почали здобувати перемоги, перейшов на бік Яна Казимира. Фрідріх Вільгельм зобов'язався надати військову і фінансову допомогу Речі Посполитій у війні зі Швецією. За це він зажадав верховних прав на колишні володіння Тевтонського ордену. В 1657 р. у Віляві та Бидгощі були підписані трактати, що скасовували залежність прусських Гогенцоллернів від Польщі й визнавали суверенітет Східної Пруссії. *З часом єдина*

бранденбурзько-пруська держава стала джерелом постійної загрози для Речі Посполитої.

У 1658 р., коли результати польсько-шведської війни вже не викликали сумнівів, Росія поновила воєнні дії проти Речі Посполитої. Безпосереднім приводом для війни стало підписання гетьманом Лівобережної України І. Виговським Гадяцької угоди. За нею Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали “Руське князівство”, яке, поряд з Польщею та Литвою, мало посісти рівноправне місце в Речі Посполитій. У ході воєнних дій шастя інколи ще посміхалося полякам (перемоги під Полонкою в Литві, під Чудновим на Волині), але їхні сили вже було підірвано. Улітку 1664 р. розпочалися мирні переговори. У 1667 р. в с. Андрусово сторони уклали *перемир'я*, згідно з яким Річ Посполита відмовлялася від Лівобережної України та Смоленщини, до Росії відходив Київ. Ці умови підтверджував мирний договір, підписаний 1686 р. в Москві.

З вісімдесяти років правління династії Ваза в Речі Посполитій майже сімдесят припали на війни. Вони підірвали політичну й економічну міць країни. Польща втратила прусського васала, Лівонію, Смоленську та Сіверську землі, Лівобережну Україну разом з Києвом, усього понад 10 % території. Тягар зовнішньополітичних і воєнних поразок став однією з головних причин, що змусили короля Яна Казимира в 1668 р. зректися престолу.

ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ЗАНЕПАД ПОЛЬЩИ

Війни під час правління Сигізмунда III і Яна Казимира значно погіршили становище Речі Посполитої. Різко скоротилася чисельність населення країни: з

більш як 10 млн на початку століття до менш ніж 6 млн після “шведського потопу”. Найбільших втрат зазнали густонаселені й економічно розвинуті регіони королівства (Велика Польща, Королівська Пруссія, Мазовія), спустошені шведами й трансільванцями. Тут занепали міста і села, збідніли міщани й селяни, дрібномаєтна й безземельна шляхта. Через постійні неврожаї зменшення прибутків відчули й великі землевласники. Не вистачало худоби, коней, реманенту, робочих рук. Величезні земельні простори не оброблялися. Значно скоротилася зовнішня і внутрішня торгівля.*

Зубожіла шляхта часто мусила найматися до магнатів — служила в їхніх володіннях і війську, орендувала землі. Поступо-

* Під такою назвою увійшло в історію шведське вторгнення 1655 р.

во між ними зав'язувались стосунки, що базувалися на особистій залежності перших від других. Магнати користувалися послугами залежних від них шляхтичів на сеймиках, у трибуналі, в земських судах. Натомість вони підтримували їхні клопотання при вирішенні справ про призначення на різні посади, про оренду державних земель тощо. *З часом у Речі Посполитій сформувалася система влади, побудована не на основі державної адміністрації, а на особистій залежності шляхтича від магната. Це явище спостерігалось передусім у регіонах Речі Посполитої, де існували величезні земельні володіння — латифундії, зокрема в Литві та в Україні. Їхні власники — роди Потоцьких, Сапег, Оссолінських, Любомирських, Конецпольських та ін., разом зі старими магнатськими родами, в першій половині XVIII ст. стали визначальним чинником політичного життя країни, а шляхетська республіка поступово перетворилася на магнатську олігархію.*

Оскільки регулярне стягнення податків на утримання найманих військ призводило до спустошення державної скарбниці, розрахунки з солдатами проводили скарбничі комісії сеймиків. Це давало змогу їм великою мірою впливати на формування збройних сил. *Підвищення ролі сеймиків за умов, коли шляхта часто залежала від магнатів, посилення магнатських партій, складнощі зі скликанням вального сейму у воєнний час і наростання хаотичності в його роботі — все це підірвало значення парламенту. З 1652 р. в роботі польського парламенту запроваджено практику “Libegum veto” Достатньою підставою для зриву сейму і скасування раніше ухвалених постанов могла бути незгода з постановами парламенту навіть одного з його депутатів. З цієї причини депутати сеймів досить часто, нічого не вирішивши, роз’їжджались. Інколи збиралися конфедераційні сейми, куди шляхта, якщо вона не погоджувалася з діями короля, приїздила озброєною*. Постанови на них приймалися простою більшістю голосів.*

Війни помітно ослабили країну й поставили питання про необхідність реформи державного управління. Її ініціатором виступила частина королівського оточення, а також окремі політично далекоглядні сенатсько-шляхетські кола. Реформа передбачала посилити королівську владу шляхом обрання наступника престолу ще за життя короля, ухвалення постанов на сеймах більшістю голосів, запровадження твердих подат-

* Право конфедерацій, тобто створення тимчасових союзів для досягнення мети, якої шляхта не могла домогтися через державні органи, закріплено за нею ще в XV ст.

ків і загального мита тощо. Однак рокош великого коронного маршала Є. Любомирського, який очолив противників запропонованої системи виборів, змусив реформаторів відмовитися від задуманих змін.

Проте на виборах наступника Яна Казимира магнатська олігархія зазнала поразки. *Обурена самовладдям магнатських партій, пихатістю й продажністю сенаторів, середня та дрібна шляхта обрала монарха на власний розсуд. У дикому галасі та безладді, якими вирізнявся елекційний сейм 1669 р., королем проголосили Михайла Корибута Вишневецького (1669–1673). Хворобливий і безвольний новий король тільки поглибив кризу влади. Його правління характеризувалося суперництвом і боротьбою між магнатсько-сенаторськими таборами за вплив, державні посади й місця в сенаті. Кожен із таборів намагався перетягнути на свій бік шляхту на сеймиках. Лише війна з Туреччиною змусила противників діяти спільно.*

У 1672 р. турки перетнули Дністер, захопили могутню фортецю на польсько-турецькому кордоні — Кам'янець-Подільський, а незабаром, усе Поділля, обложили Львів. Зазнавши поразки й за відсутності потужних збройних сил на Поділлі, *Річ Посполита у жовтні 1672 р. підписала в Бучачі дуже невигідний для себе мирний договір. За Бучацьким миром Порта отримала Подільське, Брацлавське й частину Київського воєводства. Варшава зобов'язувалася щорічно сплачувати султанові по 22 тис. червоних злотих. Умови договору ганьбили країну. Під проводом гетьмана Яна Собеського зібралася конфедерація, учасники якої зажадали зміщення з престолу Михайла Вишневецького. Прибічники короля або просто вороги Собеського були готові до можливих збройних сутичок. Громадянська війна не розпочалася тільки з причини турецької небезпеки. Сейм не ратифікував Бучацького договору, але затвердив великий податок. На зібрані кошти вдалося сформувати 50-тисячну армію. 11 листопада 1673 р., в битві під Хотином, Собеський розгромив османське військо.*

Блискуча перемога надихнула поляків. Вона також забезпечила Яну Собеському обрання на спустілий після смерті Михайла трон. Але, діставши королівський титул і прийнявши на себе відповідальність за долю країни, *Ян III Собеський (1674–1696) усвідомив, що сил для подальшої війни з Портою Речі Посполитій не вистачить. Тому він вирішив змінити напрям і в союзі з Францією або Швецією напасти на Бранденбург, щоб повернути Пруське герцогство, а потім у такий же спосіб відбити в Габсбургів Сілезію. Проти цих планів короля*

виступили магнатські партії прогабсбурзької орієнтації. Вони вимагали продовження війни з султаном будь-якою ціною. У випадку опору з боку короля вони навіть були готові до заклоту з метою скинення його з престолу. Ян III мусив піти на поступки й у зовнішній політиці Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. запанував войовничий антитурецький курс.

Для боротьби з Османською імперією в травні 1683 р. Польща уклала угоду з Габсбургами. Невдовзі османи обложили австрійську столицю, і польський король на чолі 30-тисячної армії негайно вирушив їй на допомогу. Під його командування перейшли австрійські полки й допоміжний корпус з німецьких князівств. *Армія Собеського, що налічувала до 70 тис. вояків, 12 вересня 1683 р. дала генеральний бій туркам і здобула блискучу перемогу. Долю славетної битви вирішило праве, польське, крило союзного війська.*

Розгром османів під Віднем кардинально змінив ситуацію у Південно-Східній Європі. Хоча Порта й надалі залишалася грізним противником, її експансії було покладено край. Підбадьорені успіхом, Австрія, Річ Посполита, Венеція і папство у 1684 р. об'єднались для подальшої боротьби з османами у Священну лігу, до якої через два роки увійшла й Росія.

*Проте на внутрішнє становище Речі Посполитої Віденська битва істотно не вплинула. Після 1683 р. зриви сеймів тільки почастишали, країна потопала в анархії, втрачаючи самостійний голос у європейській політиці. Ще більший розбрат спричинила смерть Собеського. На елекційному сеймі 1697 р. новим польським королем під ім'ям *Августа II (1697–1733) обрали ставленика Відня і Москви, саксонського курфюрста Фрідріха Августа Веттіна.**

У січні 1699 р., в результаті успішних воєнних дій Священної ліги, її учасники підписали мирні угоди з Портою. За Карловицьким миром Польща повернула собі Кам'янець-Подільський та землі, втрачені за Бучацьким договором. Кордон знову проходив по Дністру. Того ж року Август II, мріючи про ослаблення Швеції, домігся укладення між Саксонією і Росією Преображенського договору, спрямованого проти шведів. Незабаром через цей договір Річ Посполита була втягнута в руйнівну для неї Північну війну, хоча офіційно участі в ній не брала.

Перший етап Північної війни виявився для країни невдалим. Август II на чолі саксонських військ напав з території Речі Посполитої на Лівонію, що належала шведам, але зазнав поразки. Шведи захопили Варшаву й Краків і позба-

вили Августа II польської корони. У 1704 р. елекційний сейм, що проходив під патронатом шведського короля Карла XII, обрав на престол познанського воєводу Станіслава Лещинського (1704–1709). Лещинський підписав зі Швецією угоду, за якою Річ Посполита потрапляла у залежність від Карла XII й відмовлялася від Курляндії.

Переважна частина шляхти не визнала нового короля й залишалася вірною Августові як законному монарху, утворивши на його захист Сандомирську конфедерацію. У 1704 р. її представники уклали союзницький договір з Росією, і Річ Посполита вступила у війну.

Численні саксонські, шведські та російські війська проходили через польські й литовські землі, відбирали в населення продовольство, коней і все, чого потребували армії, що воювали, стягали контрибуції, розоряли володіння політичних противників. Ця, друга після “попопу”, хвиля руйнувань поставила людність Речі Посполитої на межу зuboжіння, її становище було набагато гіршим, аніж жителів усіх сусідніх країн.

Унаслідок стрімкого наступу Карла XII на Дрезден восени 1706 р. Саксонія вийшла з війни. Саксонський курфюрст прийняв принизливі умови Альтранштадтського миру, розірвав союз із Росією й відмовився від польського трону на користь Лещинського. Проте Сандомирська конфедерація продовжувала боротьбу. Після розгрому армії Карла XII під Полтавою у червні 1709 р. в Речі Посполитій знову все змінилося. Август II поспішно відновив союз із Петербургом і, за підтримки російського царя Петра I, його вдруге визнали королем.

Відчувши після полтавської перемоги свою міць, російський цар Петро I почав все відвертіше втручатися до польських справ, нагадуючи Августу II про те, кому він зобов'язаний троном, і заважаючи його абсолютистським домаганням. Росія заохочувала шляхетську антикоролівську опозицію, дії якої у 1715 р. набули форми нової, Тарногородської конфедерації. Конфедерати виступили проти саксонських військ, що перебували в Речі Посполитій. Щоб уникнути кровопролиття і чергової громадянської війни, обидві сторони погодилися на посередництво Петра I і введення російських військ на територію країни. Розпочалися переговори.

Умови угоди між Августом II і його підданими, а також між Річчю Посполитою і Саксонією, затвердив сейм, який увійшов в історію під назвою “Німого”. Він тривав тільки один день, 1 лютого 1717 р. Крім маршала Тарногородської

конфедерації, котрий відкрив засідання, і депутата, який оголосив законопроект, на ньому нікому не надали слова. *“Німий сейм” символізував трагічну для польського народу ситуацію, в якій опинилася Річ Посполита.*

Сейм ухвалив, що надалі в країні перебуватимуть не більше як 1200 саксонських гвардійців і шість саксонських чиновників; королю заборонялося самочинно розпочинати війну, а також заарештовувати без вироку суду незгодних з його діями шляхтичів. Воднораз зменшувався вплив сеймиків на наймане військо. Успіхом Августа II могло стати затвердження постійного податку на утримання війська, але чисельність цього війська різко обмежувалася (всього 24 тис. солдатів). *У цілому постанови “Німого сейму” не задовольнили ані конфедератів, ані короля й були вигідними лише для Росії.*

Про занепад міжнародного престижу Польщі свідчить недопущення її делегації на переговори 1720–1721 рр., що відбулися після закінчення Північної війни. Без Польщі вирішувалася доля Щецина, захопленого у шведів Бранденбурзько-Прусською державою, та Лівонії, яку, за Преображенським договором, Петро I обіцяв Августу II, а тепер залишав собі.

Колись велика держава, яка нерідко визначала політичний клімат у Центральній і Східній Європі, країна з величезною територією і значними ресурсами, Річ Посполита в першій половині XVIII ст. опинилася на рівні третьорядної держави, позицію якої в міжнародних питаннях можна було цілком ігнорувати. Шукаючи причини цього занепаду, безумовно, варто пам'ятати про наслідки багатолітніх воєн, які вона вела протягом усього XVII — початку XVIII ст. хоча повоєнна руїна випадала на долю багатьох країн. Певно, значною мірою погіршення ситуації в країні зумовило панування фільварково-панщинної системи господарства з її тяжкими для села і міста, для всієї польської людності, соціальними наслідками. Якщо в XVI ст. з ланів збирали в 5–6 разів більше, ніж засівали, то тепер, через два століття, раділи врожаю сам-три. Падіння продуктивності праці тривало одночасно з посиленням експлуатації. Але головною причиною того, що трапилося з Польщею, слід убачати в характері державного ладу країни з його слабкою центральною адміністрацією, зривами роботи сеймів, рокошами та іншими атрибутами “золотої шляхетської вольності” Цей державний лад різко контрастував з режимами абсолютистських монархій, що набирали сили й рухались до зеніту своєї могутності. Невдовзі ці держави розпочали поділ польських володінь.

Сусідні держави були заінтересовані в слабкості Речі Посполитої. Тому їхні повновладні правителі, котрі не терпіли свавілля у своїх країнах, охоче виступали захисниками й гарантами шляхетських вольностей у Польщі. Так, у 1720 р. Росія і Пруссія зобов'язалися підтримувати чинні в Речі Посполитій порядки й не допустити запровадження спадкової королівської влади. До цих зобов'язань приєдналися Швеція в 1724 р. й Австрія в 1726 р. У 1732 р. Росія, Пруссія й Австрія підписали трактат "трьох чорних орлів", у якому вони ухвалили обрати на польсько-литовський престол після смерті Августа II людину, котра задовольняла б усіх.

Після смерті Августа II на королівський трон претендували екс-король С. Лещинський, якого підтримував Париж, і син Августа II, португальський принц, якому протегували Петербург, Відень і Берлін. У вересні 1733 р. королем обрали Лещинського, але у Відні та Петербурзі з цим рішенням не погодились. Менш ніж через місяць елекційний сейм під тиском іззовні передав престол Августу III Саксонському (1733–1763). Шлях до коронації йому "проклав" російський 30-тисячний корпус.

Після нетривалої війни за "Польську спадщину", яку в 1733–1734 рр. вела Франція проти Росії та Австрії і яку вона програла, Лещинський зрікся польської корони. Королем Речі Посполитої, за бажанням усіх її сусідів, залишився Август III. Він виявився абсолютним нікчемою. За його правління провідну роль у країні відігравали перші міністри, які майже відкрито торгували державними посадами, роздавали за хабарі коронне майно, розкрадали державну скарбницю. Лише два сейми ухвалили нові закони. Всі інші фактично були зірвані. На цьому тлі тривало загострення національних і соціальних суперечностей. Хвиля народних повстань прокотилася Правобережною Україною ("гайдамаччина"), Литвою, Білоруссю, Малопольшею. Відчувалося, що країна перебуває на порозі великого потрясіння.

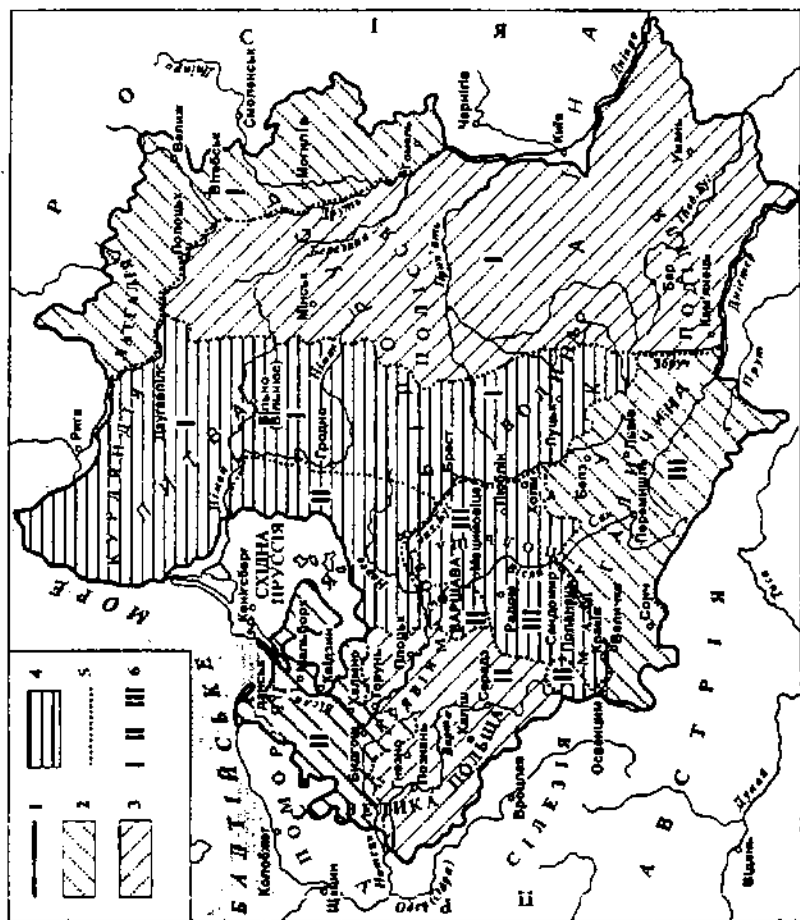
**СПРОБА
ДЕРЖАВНИХ
РЕФОРМ
І ТЕРИТОРІАЛЬНІ
ПОДІЛИ КРАЇНИ**

З 40-х років XVIII ст. і особливо в другій його половині в Польщі та Литві спостерігається економічне піднесення. Цьому головним чином сприяло те, що після виходу з Північної війни у 1710 р. Річ Посполита не брала участі в збройних

конфліктах. Позитивні економічні перетворення, що розпочалися в країні, зумовило також поліпшення торговельної кон'юнктури і збільшення попиту на продукцію сільського

Поділи Речі Посполитої (1772—1795 рр.)

I — кордони до поділів; 2 — перший поділ; 3 — другий поділ; 4 — третій поділ; 5 — розмежування земель, загарбаних унаслідок поділів; 6; I — території, що відійшли до Росії; II — території, що відійшли до Пруссії; III — території, що відійшли до Австрії.

господарства. Окремі магнати і шляхта переводили селян з панщини на чинш, ширше застосовували вільнонайману працю, вирощували нові культури — картоплю, рапс, кормові рослини, використовували вдосконалені знаряддя праці й різноманітні добрива. Але врожайність усе ще залишалася нижчою, ніж у XVI ст. Зростала кількість збіднілих селян, котрі наймалися на поденну працю, тоді як кількість заможних господарів збільшилась не набагато.

У другій половині XVIII ст. пожвавлюються промисловість і торгівля. Відновлюються виробничі підприємства, з'являються мануфактури з виготовлення скла і фаянсу, гобеленів і килимів, сукна й оксамиту, дзеркал і карет, гармат і рушниць (урядові замовлення для війська). Скасування внутрішнього мита, організація роботи монетного двору, запровадження офіційної системи мір і ваги, піклування магнатів і шляхти про шляхи сполучення — все це створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі. Для транспортування продуктів сільського господарства зі східних районів країни прокладено два канали: канал Огінського, що з'єднав Буг із Прип'яттю і Дніпром, та Королівський канал, що сполучив Буг із Прип'яттю.

Поступово відроджуються міста, в яких зосереджувалось ремісниче виробництво. Ті з них, що містились у приватних володіннях, діставали нові привілеї, у великих міських центрах відкривалися банки, які фінансували розвиток промисловості й торгівлі. У містах з'явилися нові прошарки городян: купці, підприємці, збідніла шляхта, чиновники, військові, юристи, журналісти. Під впливом ідей Просвітництва вони вимагали поліпшення становища міщан і селян.

Економічному розвою та зміцненню внутрішньополітичного становища країни певною мірою сприяли реформи 60-х років. Ідея реформ як засобу відродження Польщі зародилася в середовищі прогресивних магнатсько-шляхетських кіл. *Передові люди того часу розуміли, що Польща дуже відстала від західноєвропейських країн.* Це могло призвести до втрати незалежності. Потрібно було вжити заходів для її збереження і створення умов для швидкого економічного й політичного розвитку країни.

Пропозиції та проекти реформ спрямовувалися головним чином на вдосконалення системи державного управління, але декотрі з них передбачали й поліпшення умов існування міського й сільського населення. Однак до самої смерті Августа III ніяких практичних заходів не вживалося. Лише під час безкоролів'я, у 1764 р., група магнатів, очолюваних Чарторийськими, здійснила деякі реформи державного устрою. Бу-

ло впорядковано процедуру проведення сеймів, обмежено практику "liberum veto", реформовано управління військом, фінансами, судами, скасовано місцеві мита й запроваджено обов'язкове для всіх "генеральне мито" на кордонах держави, розширено права міського самоврядування. Незважаючи на обмеженість, реформи мали прогресивний характер, оскільки спрямовувалися на зміцнення центральної влади, сприяли розвитку нових економічних відносин.

У 1764 р. під тиском Росії королем Речі Посполитої обрали родича Чарторийських і прибічника імператриці Катерини II, польського посла в Петербурзі Станіслава Понятовського, який коронувався під ім'ям Августа (1764–1795). Російський уряд прагнув одноосібно контролювати Польщу й тому до певного часу погоджувався на обмежені реформи. Та коли сейм нового скликання відмовився виконати вимоги Росії щодо повернення прав дисидентам (православним і протестантам), відібраних за часів Саксонської династії, Петербург використав це, щоб виступити проти будь-яких змін у шляхетській конституції. Зрештою сейм ухвалив постанову про зрівняння дисидентів у правах з католиками. Піклування Росії та Пруссії про свободи іновірців і надалі забезпечувало їм змогу втручатися в польські справи.

Консервативні політики за підтримки російського війська домоглися скасування всіх нововведень і відновлення старих порядків, "кардинальних прав" (вільних виборів короля, практики "liberum veto", права на відмову королю в покорі, виключне право шляхти обіймати державні посади й володіти земельною власністю). Ці права гарантувала Катерина II. На практиці це означало, що надалі реформи державного управління мали проводитися лише за згоди Росії.

Ухвали сейму 1767–1768 рр. свідчили про поразку реформаторського угруповання на чолі з Чарторийськими, але водночас вони стали й поразкою противників реформ державного устрою, Радомської католицької конфедерації. У 1768 р., в Барі на Поділлі, представники обох угруповань створили нову конфедерацію "на захист віри і свободи", тобто в ім'я панування римсько-католицької церкви, прав Речі Посполитої та її незалежності від Росії. До стихійно сформованих антиросійських загонів увійшли не тільки представники магнатсько-шляхетських кл., а й міщани та селяни. На бік конфедератів перейшли корогви коронного війська.

Барські конфедерати сподівалися на допомогу країн, заінтересованих в ослабленні Росії: Франції, Османської імперії,

Австрії. Восени 1768 р. Туреччина оголосила Росії війну, й частину російських військ вивели з Польщі. Проте на Правобережній Україні вибухнуло антишляхетське селянське повстання (“коліївщина”), яке змусило коронні війська взаємодіяти з царськими, а частину шляхти — відійти від Барської конфедерації і стати до боротьби з повстанцями.

З 1770 р. деяку допомогу барським конфедератам надавала Франція, надсилаючи гроші, зброю та інструкторів. Конфедерати добилися певних успіхів, зокрема захопили Ченстохову і Вавель. Вони навіть оголосили про позбавлення Станіслава Понятовського престолу. *Змагання барських конфедератів часто розглядають як перше повстання на захист незалежності Речі Посполитої.* Їхня тривала боротьба з російськими військами свідчила, що Росія неспроможна підкорити Польщу і Литву. Разом з тим ця боротьба привернула увагу до Речі Посполитої інших її сусідів, які прагнули задовольнити взаємні територіальні претензії за рахунок Польських і Литовських земель.

У 1772 р. Австрія, Пруссія та Росія уклали в Петербурзі угоду про поділ польських земель. Згідно з угодою Австрія одержала Белзьке і Руське воєводства, а також частину Краківського й Сандомирського, Пруссія — Помор’я (без Гданська і Торуня) й частину Куявії та Великої Польщі, Росія — Східну Білорусь. Три країни, що здійснили поділ, обґрунтовували його “історичними правами” на захоплені області й “розкладом польської держави”, керівництво якої власне тоді розпочало реформи. До того ж вони зажадали від Речі Посполитої затвердження поділу її власних земель.

Протягом кількох місяців скликання сейму відкладалося. Лише після погрози Пруссії і Австрії окупувати нові терени, обидві палати польського парламенту зібрались. Під тиском великих держав сейм 1773–1775 рр. погодився з результатами поділу. Він також підтвердив “кардинальні права”, але цього разу їх дотримання гарантувалося урядами трьох держав.

Перший поділ польських земель ще не поклав кінець Речі Посполитій. Країна, хоча й втратила третину території і понад 30 % населення, мала всі умови для подальшого самостійного існування. Король знайшов спільну мову з частиною барських конфедератів, завдяки чому боротьба між ними на деякий час припинилася. Скликаний після поділу польських земель сейм продовжував реформування країни. Він створив Постійну раду — своєрідний уряд, що в період між сеймами керував дер-

жавними справами, а також Едукаційну комісію для реформи освіти в Речі Посполитій. Сейм удруге запровадив генеральне мито, що сприяло розвитку національного ринку й зміцненню внутрішньої єдності країни.

Особливо плідну роботу в напрямі державного й соціального реформування проводив Великий сейм 1788–1792 рр. Він знову став місцем суперництва політичних таборів, що ворогували. Патріотична партія (“родина” Чарторийських) домогалася реформи уряду й незалежності Речі Посполитої від Росії. Прибічники короля намагалися посилити владу монарха та уряду без порушення зв’язків з Росією. У свою чергу старошляхетська партія під проводом великого коронного гетьмана К. Браницького вимагала збереження всіх колишніх привілеїв і скасування Постійної ради, яка розглядалася як засіб російського втручання у польські справи. Депутати домогалися, зокрема, виведення російських військ і визнання недоторканності території Речі Посполитої. Був установлений податок на прибутки духовенства й шляхти з метою збільшити чисельність армії до 100 тис. вояків. Настрої депутатів сейму підігрівала політична публіцистика Г. Коллонтая, С. Сташица, Ф. Єзерського, С. Малаховського, листівки й газети, авторами яких були члени відомого гуртка, так званої “Коллонтаївської кузні”

*Навесні 1791 р. сейм прийняв найважливіші постанови. Міщанам у королівських містах надавались основні громадянські права: особистої недоторканності, придбання землі й отримання світських і духовних посад. Депутати ухвалили рішення допустити до участі в сеймі уповноважених від міст, спочатку з дорадчим голосом. Нарешті 3 травня 1791 р. за відсутності більшості депутатів опозиції сейм прийняв урядовий закон (“конституцію”), який докорінно змінював державний устрій Речі Посполитої. Конституція скасовувала вільне обрання короля — престол мав посідати саксонський курфюрст та його нащадки, ліквідовувалося “*liberum veto*”, заборонялись конфедерації і рокоші. Законодавча влада належала сеймові, який мав ухвалювати постанови більшістю голосів і обирався на дворічний термін. Кожен 25 років передбачалося скликати конституційний сейм, який міг вносити зміни в державний устрій. Виконавча влада передавалася так званій Варті законів, загальній для Польщі та Литви. Їй підлягали всі установи, армія і скарбниця. Відповідальність за порушення законів, що до цього часу покладалася на короля, переходила до міністрів, котрих сейм міг звільняти з посад. Конституція 3 травня сформулювала*

основи сучасної конституційної монархії з парламентом і урядом чіткої дії. Вона свідчила, що в Речі Посполитой ще достатньо сил для подолання кризи.

Відразу після ухвалення конституції магнатсько-шляхетська опозиція, спираючись на підтримку Петербурга, створила в 1792 р. в Україні Торговицьку конфедерацію. Її керівники — відомі діячі старошляхетської партії К. Браницький, Щ. Потоцький, С. Жевуський — проголосили завданнями конфедератів ліквідацію конституції, захист католицької релігії та колишніх кордонів Польщі. У відповідь на прохання конфедератів російські війська рушили на Річ Посполиту. Пруссія, на яку орієнтувалися патріоти, порушила угоду з Польщею щодо її підтримки в боротьбі з Росією і поквалілася зайняти проросійську позицію. На бік конфедерації перейшов і Станіслав Понятовський. У нетривалій польсько-російській війні 1792 р. патріоти зазнали поразки, їх змусили відмовитися від урядових посад і виїхати в еміграцію. Вступ царських військ разом з конфедератами до Варшави знаменував скасування конституції 3 травня й водночас зумовив другий поділ Речі Посполитой.

Новий поділ Польщі було оформлено угодою Росії та Пруссії в січні 1793 р. Росія отримала білоруські землі на схід від Двіни і Правобережну Україну. Пруссія захопила Гданськ, Торунь, частину Великої Польщі, Куявії та Мазовії з містами Гнєзно, Познань, Каліш, Серадз, Плоцьк та ін. Як і за першим поділом, до Пруссії відійшли території з етнічно польським населенням, тоді як Росія захопила території, де поляки становили меншість. Кожна з держав наводила різноманітні аргументи, намагаючись обґрунтувати законність своїх “придбань”

У червні 1793 р. в Гродно відкрився останній польський сейм, який ратифікував другий поділ країни. Армія Речі Посполитой скорочувалася до 15 тис. солдатів. Сейм відновив у країні державний устрій, що існував за часів Постійної ради. Відповідно до нового польсько-російського договору роботу Постійної ради контролював російський посол. Водночас розпускалася Торговицька конфедерація.

Відповіддю на другий поділ Речі Посполитой і ухвали Гродненського сейму стало піднесення польського національно-визвольного руху і, зокрема, повстання під проводом Тадеуша Косцюшка (1746—1817). Він походив з родини дрібного шляхтича, за освітою був військовим інженером. Протягом семи років воював за незалежність Америки, виступав палким по-

борником ідей Просвітництва і брав участь у польсько-російській війні 1792 р.

Повстання почалося з відмови кавалерійської бригади генерала А. Мадалінського підкоритися наказові Постійної ради про скорочення польського війська. Всупереч наказу бригада покинула казарми під Остроленкою й рушила до Кракова. Коли російська залога залишила місто, Т. Косцюшко вступив до Кракова й 24 березня 1794 р. проголосив акт повстання. Він закликав до повстанських лав близько 2 тис. селян і зробив спробу пробитися до Варшави. 4 квітня 1794 р. у битві під Рацлавицями загони повстанців завдали поразки царській армії. Вирішальну роль у битві відіграли селяни, озброєні косами. У середині квітня за активної участі міських низів на чолі з чоботарем Яном Кілінським повстання перемогло у Варшаві, а через кілька днів — у Вільно, де повстанцями командував полковник Якуб Ясінський.

Адміністративну владу під час повстання здійснював Головний національний комітет, до складу якого входили діячі патріотичної партії Великого сейму. Вони домагались відновлення кордонів 1772 р. і конституції 1791 р., виступали за продовження реформ 1788—1792 рр. Під впливом здобутих перемог Т. Косцюшко намагався сильніше пов'язати селян з ідеєю повстання. 7 травня, у таборі під Поланцем, він видав універсал, за яким селяни ставали вільними і отримували право на спадкове володіння землею, що належала власникові села, скорочувалася панщина. Однак шляхта саботувала втілення універсалу в життя, через що підняти на боротьбу широкі селянські маси не вдалося.

У червні 1794 р. об'єднані сили Росії та Пруссії за підтримки Австрії перейшли в контрнаступ. Дії російських військ стали особливо успішними після того як їх очолив О. В. Суворов. 10 жовтня, у битві під Мацеєвичами, російська армія розбила польські загони, а тяжко поранений Т. Косцюшко потрапив у полон. У листопаді царські війська штурмом оволоділи Варшавою й остаточно придушили повстання.

Поразка повстання 1794 р. зробила неминучими третій поділ польських земель і остаточно ліквідацію польської державності. За договорами 1795 р. між Росією, Пруссією і Австрією перша загарбала Західну Волинь і Західну Білорусь, частину Литви і Курляндію; друга, — більшу частину Мазовії з Варшавою й частину Литви; третя — Малу Польщу. *Третій поділ знищив Річ Посполиту, стерши її з політичної карти Європи.* Запроваджений на польських землях жорстокий окупаційний

режим, соціально-економічне та національне гноблення на багато десятиліть загальмували розвиток країни.

КУЛЬТУРА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ *З часу утворення Речі Посполитої на її величезних просторах переплітались і взаємодіяли різні культури: польська, руська, литовська. До того ж, на ці багаті й різноманітні культури справляли вплив зразки архітектури, живопису, ремесла, одягу із Заходу і Сходу. Все це в XVII ст. втілювалося в оригінальні форми “сарматського” бароко.*

Поняттям “сарматизм” визначаються ідеали, визнані цінності, стиль життя і звичаї польської шляхти XVII ст. Подібно до жителів інших країн Європи того часу, поляки шукали своє історичне коріння. Вони вірили хронікам XV і XVI ст., що їхніми предками було войовниче плем’я сарматів, від яких (а також від стародавніх римлян) польська шляхта успадкувала закони і звичаї, що гарантували свободу і рівність громадян (під громадянами шляхта розуміла лише себе). Ідеали громадянських чеснот і зразки поведінки республіканського Риму шляхта поєднала з дворянськими традиціями, елементами рицарської культури, релігійністю, а також із пристрасстю до розкоші й прагненням жити “на широку ногу”

З часом, особливо під впливом нескінченних воєн XVIII ст. з протестантськими народами (шведами і бранденбуржцями), з православними (росіянами й українськими козаками), з мусульманами (турками і татарами), “сарматизм” й “польськість” ототожнюються з католицизмом, а захист римсько-католицької церкви — з особливим значенням Польщі в історії Європи. Звідси випливали такі характерні для “сарматизму” риси, як панування латини, що поступово ставала другою мовою жителів Речі Посполитої, а також почуття власної вишості над культурами сусідніх країн і народів.

“Сарматизм” позначився на розвитку літератури і мистецтва. В літературі його започаткували художні та історичні твори Самуеля Твардовського (1600–1661), Анджея М. Фредри (бл. 1620–1679), Веспасіана Каховського (1633–1700) та ін. У мистецтві “сарматизм” пов’язувався з культурою бароко. Барокова архітектура з’являється в Польщі після Тридентського собору у зв’язку з реформою католицької церкви. Новий стиль у релігійному мистецтві засвідчував появу нових засобів впливу на віруючих і мав сприяти уславленню величі й сили релігії та церкви, поглибленню почуттів парафіян. Будуються нові, величніші, ніж раніше, храми, монастирі, комплекси каплиць,

а також перебудовуються готичні й ренесансні споруди, в яких з'явилися пишно декоровані вівтарі, амвони, органи, словідальні. Поширенню бароко у світському мистецтві протегував королівський двір, про що свідчила перебудова у Варшаві королівського замку.

У XVIII ст. в Польщі поширилися ідеї французького Просвітництва. Основна увага польських освічених і патріотичних кіл зосередилася на розвитку національної свідомості, захисті власної державності, необхідності реформування держави.

Період Просвітництва започаткували *реформи шкільної освіти*. Видатний релігійний і політичний діяч *Станіслав Конарський (1700–1773)* розробив нову програму навчання і в 1740 р. запровадив її у варшавській школі. Варшавська школа — Колегіум Нобіліум (школа шляхтичів) — відіграла важливу роль у дальшій перебудові всієї шкільної освіти в Польщі й передусім єзуїтських шкіл. Рішучого удару по старій шкільній системі завдала також відкрита в 1766 р. “*Рицарська школа*”, яка цілком звільнилася від церковного контролю. Та особливе значення мала діяльність першого в Європі міністерства освіти — *Едукаційної комісії*, яка успадкувала майно, що залишилося після скасування папою Римським ордену єзуїтів і на місці орденських колегій стала утворювати державні школи. При Комісії існувало Товариство з *елементарних книг*, яке підготувало багато нових підручників і, зокрема, *підручник польської граматики Онуфрія Копчинського*. Окремими підручниками, які рекомендувала Едукаційна комісія, користувалися до середини XIX ст. Сама система освіти пережила поділи і в 1803 р. стала зразком для освітньої реформи в Росії.

Розвивалися точні та природничі науки — *Ян Снядецький і Марцин Почобут-Одлянницький* проводили астрономічні спостереження, *Юзеф Осинський* заснував першу хімічну лабораторію, *Ян Кшиштоф Клюк* описав флору польських земель. Історичні дослідження вів *Адам Нарушевич (1733–1796)*. Його семитомна “*Історія польського народу*” є вагомим внеском у європейську історичну науку. Важливу роль у розвитку польської науки відіграла перша публічна варшавська бібліотека, що відкрилася в 1747 р. Ініціаторами її створення були єпископи, брати Залуцькі, які передали до її фондів власне книжкове зібрання (300 тис. томів). У середині століття в наукову літературу проникає польська мова, яка поступово витісняє латину, що панувала до того часу. Польською мовою викла-

дали в Головних школах — реформованих Краківському і Віленському університетах.

Найвидатніші представники суспільно-політичної думки — священники Гуго Коллонтай (1750—1812) і Станіслав Сташиц (1755—1826). Перший із них у своїх працях аналізував причини занепаду Польщі й висував широку програму державного реформування. Другий — обстоював необхідність проведення, крім державних, соціальних реформ. Головною причиною слабкості держави С. Сташиц уважав злиденність підданих, а тому виступав за скасування особистої залежності селян і заміну панщини оброком, за зрівняння в правах міщан із шляхтою. Подібні ідеї пропагували й публіцисти журналу “Монітор”, які знайомили читачів з філософськими, суспільними й економічними поглядами та подіями культурного життя. Журнал намагався поширювати нові ідеали й боротися з вадами “сарматів”, зберігаючи при цьому повагу до минулого.

У суспільному й культурному житті Польщі важливе місце посідали *література, театр, музика, образотворче мистецтво*. Через них оточення короля Станіслава Понятовського пропагувало просвітницькі ідеї і підтримувало реформи. Письменники другої половини XVIII ст., прихильники провідного на той час у Польщі літературного напрямку — просвітницького класицизму — *Ігнацій Красицький, Францишек Богомолець, Юліан Урсин Німцевич* — у своїх поемах і сатиричних творах викривали людські вади й погані вчинки, утверджуючи повагу до простої й порядної людини.

Важливим центром культурного й мистецького життя був *маєток князів Чарторийських у Пулавах*. Магнати запрошували до себе композиторів, поетів, архітекторів, художників, протегували й допомагали їм. Чудовою пам'яткою архітектури тих часів є палац у Лазенках — літня резиденція Станіслава Августа, побудована в стилі класицизму. У 90-х роках створює свої перші полонези видатний *польський композитор і патріот, автор національного гімну Міхал Клеофас Огінський (1765—1833)*.

Доба Просвітництва зробила значний внесок у розвиток передової польської культури і науки, польської мови та літератури, визначила новий напрям у національній і державній свідомості, що стало важливим чинником збереження національних традицій після втрати країною незалежності.

**РЕКОМЕНДОВАНА
ЛІТЕРАТУРА**

Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1981.

История Европы: В 8 т. Москва, 1994. Т. 4.

История Польши: В 3 т. Москва, 1955. Т. 2.

Кареев Н. И. Падение Польши в исторической литературе. Санкт-Петербург, 1888.

Краткая история Польши. Москва, 1993.

Любавский М. К. История западных славян. Москва, 1917.

Островер Л. И. Тадеуш Костюшко. Москва, 1961.

Україна і Польща в період феодалізму: 36. наук. праць. Київ, 1991.

Rostworowski E. Ostatni Król Rzeczypospolitej: Geneza i upadek Konstytucji 3 maja. Warszawa, 1966.

Serejski M. H. Europa a rozbiory Polski. Studium Historiograficzne. Warszawa, 1970.

Лекція

20

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XVIII — В 60-х РОКАХ XIX ст.

- Становище польських земель
- Листопадове повстання 1830–1831 рр.
- “Велика еміграція” і національно-визвольний рух у 30–40-х роках XIX ст.
- Січневе повстання 1863–1864 рр.

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

З 1795 р. не існує єдиної історії Польщі — вона перетворюється на історії її окремих частин, що перебували у складі трьох держав: Росії, Пруссії і Австрії. Однак

завдяки багатовіковій традиції державності, високому рівню національної самосвідомості польський народ значною мірою зберіг національну єдність, особливо в духовному житті, культурі, національно-визвольному русі. Незважаючи на митні бар'єри та інші перешкоди, тривалий час не переривалися й економічні зв'язки. З 1790-х років з'єднувальною ланкою в духовному й матеріальному житті поляків виступали емігрантські кола.

За трьома поділами до Росії відійшло 62% території Речі Посполитої, де проживало 45% населення, до Пруссії — 20% території і 23% населення, до Австрії — 18% території і 32% населення. На всіх приєднаних до Росії, Пруссії і Австрії землях окупанти відразу запровадили свої закони й адміністративну систему, мову, податки.

Відсутність власної держави відчули на собі всі верстви польського суспільства. Шляхту було позбавлено громадянських і політичних прав, якими вона користувалася протягом кількох століть, зокрема можливості брати участь у законотворчості і встановленні розміру податків, оскільки в жодній з трьох країн піддані таких прав не мали. Шляхта не могла

відкрито висловлювати свою думку з приводу державних справ і передусім з приводу рішень монарха, втратила власні суди та органи місцевого самоврядування.

Втрата державності вплинула й на становище римсько-католицької церкви, яка підпала під цілковитий контроль влади. Усі монархи вимагали, аби польське духовенство зносилося з Ватиканом тільки за їхнього посередництва. На території Росії в 30-х роках ХІХ ст. греко-католицьку (уніатську) церкву взагалі було скасовано.

Зміна кордонів спричинила зміни в економіці: утворилися митні бар'єри в межах колишнього єдиного господарського комплексу країни, в обігу з'явилися нові гроші, зросли ціни. Все це заважало розвитку торгівлі й погіршувало становище міст і міської людності. Яскравим прикладом є Варшава, яку протягом кількох років покинула майже третина її жителів. Матеріальне становище селян у цілому не змінилося, хоча запроваджувались нові податки, а також тяжка військова служба, яка тривала 12–14 років у Австрії й до 25 років у Росії.

Найпоміркованіші представники польського суспільства сподівалися відродити Польську державу, спираючись на підтримку однієї з держав, що брали участь у поділі. Наприклад, магнати з австрійської смуги окупації, що дістала назву "Королівство Галичини і Лодомерії", розраховували на Австрію. Натомість князь О. Чарторийський, міністр закордонних справ петербурзького уряду, укладав плани відродження Польщі за допомогою російського царя Олександра І.

Однак більшість патріотично налаштованої польської шляхти всі надії щодо визволення країни покладала на Францію. Тут зосереджувалася найактивніша частина польської еміграції. З 1798 р. у Франції оселився Т. Косцюшко, котрого звільнив Павло І. Радикальне крило однієї з емігрантських організацій під назвою "Депутація" виступило з ініціативою створення у складі французької армії спеціальних військових формувань-легіонів з польських емігрантів-добровольців. У майбутньому вони могли стати ядром збройних сил незалежної Польщі. І справді, в 1797 р. в Ломбардії (Італія), яку захопили французи, такі легіони було створено під командуванням генерала Яна Генріха Домбровського. Проте головнокомандувач французькою армією в Італії генерал Наполеон Бонапарт, хоч і намагався використати польські легіони для тиску на своїх противників у Європі, ніяких зобов'язань щодо Польщі на себе не взяв. Коли італійська кампанія наближалася

до завершення, Наполеон уклав мирну угоду з Австрією, в якій про поляків і їхню державу навіть не згадувалося.

У зв'язку з французькою експансією на схід театр воєнних дій наблизився до польських земель. За таких обставин Наполеон продовжував загравати з поляками. Нічого конкретного їм не обіцяючи, він у 1806 р. знову дозволив створити польські збройні загони, які цього разу брали активну участь у війні Франції з Пруссією.

Розгромивши прусську армію, Наполеон зіткнувся з союзними їй російськими військами. Після важких для обох сторін боїв у червні 1807 р. Франція і Росія підписали Тільзітський мир. За умовами мирного договору польські землі, що належали Пруссії, Росія і Франція поділили між собою. За Пруссією залишались тільки Сілезія, Вармія і Помор'я. Підляшшя відходило до Росії. *Центральна частина Польщі разом із Варшавою й Великопольща утворювали Варшавське герцогство, на чолі якого Наполеон поставив свого спільника — саксонського короля Фрідріха Августа, того самого, який, відповідно до Конституції 3 травня, мав обійняти польський престол після смерті Станіслава Понятовського.* Гданськ проголошувався вільним містом. Проте й Варшавське герцогство, й Гданськ перебували під протекторатом Франції.

Польські політики і військові, які співпрацювали з Наполеоном, висловлювалися за відновлення Конституції 3 травня 1791 р. Однак Наполеон запропонував власний варіант державного устрою герцогства. Він визначався конституцією, яку французький імператор підписав у липні 1807 р. в Дрездені. Згідно з нею зовнішньою політикою герцогства керували саксонські дипломати, проте питання внутрішнього життя варшавський уряд вирішував самостійно. Конституція скасовувала особисту залежність селян, хоча за королівським указом, який доповнював конституцію, земля залишалася у власності поміщиків. Запроваджувався принцип рівності прав усіх жителів герцогства. Такі політичні права, як право обіймати державні посади, обирати й бути обраним до сейму надавалися тим, хто мав певний достаток або освіту. *Фактично в герцогстві набував чинності французький цивільний кодекс (Кодекс Наполеона), що, безумовно, сприяло подальшому політичному й соціально-економічному розвитку цієї частини Польщі.*

У 1809 р. армія герцогства, очолювана небожем останнього польського короля, князем Юзефом Понятовським (1763—1813), разом із французькими військами брала участь у воєнних діях проти Австрії, яка напала на Варшавське герцогство.

За Шенбрунським миром Наполеон приєднав до герцогства більшу частину Малої Польщі, яка до цього часу належала Австрії. В умовах зростання напруження у відносинах між Францією і Росією Варшавське герцогство перетворювалося на передовий форпост Наполеона на сході. В поході французького імператора на Росію брали участь і польські збройні формування, зокрема окремий корпус під командуванням Ю. Понятовського. *Вигнавши Наполеона з Росії і переслідуючи рештки французької армії, російські війська зайняли територію Варшавського герцогства.* Перед Ю. Понятовським постала дилема: скласти зброю перед росіянами чи залишитися з Наполеоном. Він обрав другий шлях: польський корпус підтримував французьку армію в кампанії 1813 р. У жовтні того ж року в "битві народів" під Лейпцигом Наполеон зазнав поразки. Ю. Понятовський загинув.

Долю герцогства після остаточної поразки Наполеона в Європі вирішив Віденський конгрес країн-переможниць. Згідно з його заключним актом, підписаним 9 червня 1815 р., відбувся новий поділ польських земель. Більша частина Варшавського герцогства відходила до Росії під назвою Королівства Польського. Познанський і Бидгоський департаменти герцогства, з яких утворювалось Познанське велике князівство, а також місто Гданськ, знову дісталися Пруссії. Мала Польща (без Кракова) поверталася Австрії. Краків з невеличкою округою проголошувався "вільним містом" (Краківською республікою) і мав перебувати під контролем трьох держав. Черговий поділ польських земель укотре порушував економічну й політичну єдність країни, а також створював специфічні умови для розвитку різних її частин.

Згідно з Конституцією Королівства Польського, підписаною 27 листопада 1815 р. у Варшаві російським імператором Олександром I, виконавча влада в ньому цілком належала російським царям, які відтепер водночас вважалися й польськими королями. Законодавча влада розподілялася між Сеймом і царем, але фактично останнє слово залишалося за монархом. Вищим урядовим органом ставала Адміністративна рада, а управління Королівством здійснював призначений імператором намісник. Територія Королівства поділялася на вісім воеводств і за своїми розмірами й кількістю населення посідала перше місце серед інших польських земель. Конституція давала дозвіл на створення польського війська. Адміністративні й судові справи мали провадитись польською мовою. Жителі Королівства отримували приво на недоторканність особи, свободу

слова і друку. Таким чином своїм польським підданим Олександр I фактично надавав набагато більше прав, ніж їх мали інші піддані Росії.

Першим намісником у Королівстві Польському російський імператор призначив генерала Ю. Зайончека, в минулому депутата Великого сейму, учасника повстання 1794 р., а на останньому його етапі — навіть заступника Т. Косцюшка. Генерал Ю. Зайончек улаштував і Варшаву, і Петербург, оскільки був польським патріотом і водночас не виявляв особливої ворожості до Росії і всього російського. Щоб запобігти можливим сепаратистським діям генерала, головнокомандувачем польської армії призначили великого князя Костянтина Павловича, а сенатора М. Новосильцева Олександр I призначив своїм комісаром в Адміністративній раді Королівства.

Хоча Конституція і гарантувала полякам громадянські свободи, однак царська бюрократія уже в ході роботи перших сеймів продемонструвала своє прагнення обмежити ці свободи. Під час чергових виборів до сейму 1825 р. опозиційно налаштовані польські політики не мали змоги висунути свої кандидатури. У Конституції Королівства з'явилася "додаткова стаття", що скасовувала гласність сеймових засідань. За відсутності змоги відкрито виступити із засудженням існуючих порядків поляки, передусім студенти і військові, почали створювати спочатку просвітницькі, а пізніше й таємні революційні організації.

Познанське велике князівство недовго залишалося на особливому становищі у складі Пруссії. Невдовзі на нього поширилася політика онімечення, що проводилася прусською владою на інших, "старих" польських землях. Познанський сейм, позбавлений автономних прав, не став органом національного самоврядування для польської людності Пруссії. Більшість його учасників склали лояльні до прусської влади депутати, меншість перебувала на становищі ліберальної опозиції. Поза сеймом, як і в Королівстві Польському, існували нелегальні студентсько-офіцерські організації.

Становище "Королівства Галичини і Лодомерії" у складі австрійської монархії протягом 1815–1830 рр. не зазнало суттєвих змін. Незначні поступки на користь "польськості" австрійська влада зробила для того, щоб зменшити притягальну силу конституційного ладу Королівства Польського. *Краківська республіка* формально вважалася незалежною, але фактично нею керувала створена в 1816 р. "Організаційна комісія", що складалася з резидентів Австрії, Пруссії та Росії. Проте навіть

невеличкий ступінь свободи, наданий “Вільному місту” цією комісією, давав йому змогу відігравати роль важливого центру національного й культурного життя польського народу в цю добу.

Віденський конгрес, що забезпечив тривалий мирний період в історії Європи, сприяв певним чином і позитивним зрушенням в економіці польських земель. Це насамперед стосувалося Королівства Польського. У 1815 р. площа Королівства становила 127 тис. км² з населенням близько 2,7 млн чоловік. Переважна більшість людності жила за рахунок селянської праці. Тим часом зруйновані війнами й обтяжені боргами дворянські маєтки занепадали. В такій ситуації уряд заснував *Кредитне земське товариство*, яке надавало землевласникам позики на вигідних для них умовах. *Завдяки урядовій підтримці поміщики ліквідували заборгованість і стали запроваджувати сучасні методи господарювання, передусім вирощувати більш рентабельні культури (картоплю, цукрові буряки, льон і коноплі), розводити худобу, зокрема овець.*

У 20-ті роки ХІХ ст. в Королівстві зростало велике мануфактурне виробництво, передусім суконне (Каліське й Мазовецьке воєводства), гірничодобувна промисловість і металургія (околиці Кельце і Домбровський басейн), помітно розширилося *текстильне виробництво* (передмістя Варшави, Лодзь), яке фінансувалося приватними підприємцями.

Значний внесок у модернізацію й розвиток економіки і промисловості в Королівстві Польському зробили князь К. Друцький-Любецький і ксьондз Станіслав Сташиць. Друцький-Любецький, перебуваючи на посаді міністра державної скарбниці, уклав вигідні для Королівства митні угоди з Росією, збирав кошти на будівництво й реконструкцію Домбровського басейну тощо. Станіслав Сташиць (1755–1826), автор наукових праць про природні багатства польських земель, основні зусилля спрямовував на розвиток і модернізацію промислових підприємств у Старопольському басейні. У Кельце він заснував Гірничу школу.

Особливе піклування про розвиток початкових і середніх шкіл у цей період виявляла Урядова комісія народної освіти, очолювана членом патріотичної партії Великого сейму, великим знавцем мистецтва і меценатом Станіславом Косткою Потоцьким. Завдяки йому в 1820 р. в Королівстві створено понад 1200 початкових шкіл. *1816 р. у Варшаві було засновано університет*, ще через кілька років відкрились *консерваторія, Політехнічний і Агронамічний інститути*. Усі охочі мали до-

ступ до великих книжкових зібрань варшавського Товариства друзів науки, Плоцького наукового товариства.

Економічне піднесення сприяло розвитку міст і будівництва. У Варшаві споруджувалися великі будівлі громадського користування: *Польський банк, Великий театр, будинок Товариства друзів науки* тощо. До найбільших досягнень Королівства варто віднести прокладання мережі брукованих шляхів сполучення між найзначнішими містами, а також будівництво Августовського каналу, який поєднав басейни Вісли і Немана.

Певні позитивні зміни в економіці відбувалися й на польських землях, захоплених Пруссією. У 1823 р. в Познанському великому князівстві проведено реформу, внаслідок якої селяни отримали права на землю, якою користувались, за умови її викупу в землевласника. Ця реформа зробила самостійними значну частину селян і водночас дала колишнім землевласникам кошти на модернізацію господарства. Проте місцева промисловість розвивалася повільно. Причиною такого становища було засилля німецьких товарів, а також дискримінаційна політика прусського уряду, який намагався перетворити польські землі на сировинний додаток німецької промисловості. Виняток становила лише Сілезія, яка стала важливим індустріальним районом. Це зумовлювалося тим, що онімечену Сілезію правлячі кола Пруссії вважали не польською, а німецькою територією.

Найповільніше розвивалася економіка Галичини. Указ імператора Йосифа II про ліквідацію особистої залежності селян (1781), а також підготовлені ним податкову та урбаріальну реформи (1789), що нормували селянські повинності й дещо обмежували права поміщиків, під тиском консервативних політиків було невдовзі скасовано. Тому аж до революції 1848 р. економічні відносини в Галичині зберігались у майже недоторканому вигляді. Через жорстоку експлуатацію селян землевласниками і державою внутрішній ринок був надзвичайно вузьким. Розвиток місцевої промисловості гальмувала також конкуренція австрійських і чеських промислових товарів, що вільно проникали до Галичини.

ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Поділену й поневолену Польщу протягом більш як півстоліття (від початку XIX ст. до середини 60-х років) неодноразово охоплювали революційні настрої і великі національні повстання. Головною вимогою польського визвольного руху було відродження незалежної Польщі й об'єднан-

ня її розрізнених частин. Цей рух мав загальнонаціональний характер, хоча й не всі верстви польського суспільства брали в ньому однакову участь. В умовах слабкості нового промислово-торговельного стану, котрий тільки в другій половині ХІХ ст. почав відігравати помітну роль у громадсько-політичному житті польських земель, основною рушійною силою, а водночас і керівником визвольного руху на першому його етапі (до середини ХІХ ст.) виступала патріотично налаштована частина шляхти. Однак слід пам'ятати, що в той час польська шляхта складалася з представників як панівних кіл, так і народних низів. Через це склад учасників і навіть керівників визвольного руху позначався неоднорідністю.

У польському визвольному русі політичні вимоги були тісно пов'язані з вимогами соціальними. Ідеологи його правого крила на перше місце ставили відродження Польської держави і проблему її кордонів, відсуваючи соціальні перетворення на другий план. Їхня соціальна програма не йшла далі вимог відновлення Конституції 3 травня 1791 р. Ідеологів лівого крила також турбувала проблема незалежності Польської держави, проте головне завдання руху вони вбачали в боротьбі за демократизацію суспільних відносин. Строкатість складу учасників польського визвольного руху, а також переплетення політичних і соціальних вимог дають підстави стверджувати, що хоча перший етап цього руху традиційно вважається шляхетським за своїм характером, однак не варто применшувати роль, яку відіграли в ньому всі інші соціальні верстви суспільства, як патріоти, так і демократи.

Центром польського національно-визвольного руху після Віденського конгресу стало Королівство Польське. Після нетривалого періоду здійснення відносно ліберального курсу щодо Польщі Петербург починає відходити від нього. Усупереч конституції на Королівство поступово поширювались самодержавно-кріпосницькі порядки імперії, що зумовило появу конспіративних патріотичних організацій. Окремі з них мали тільки просвітницький характер, тоді як учасники інших передбачали необхідність збройної боротьби для досягнення національного й соціального визволення. Найвпливовішою організацією було Патріотичне товариство, що діяло протягом 1821–1826 рр. на польських землях Австрії, Пруссії і Росії. Його очолював майор В. Лукасінський, а після арешту останнього — полковник С. Кишижановський. Польське товариство ставило собі за мету відновлення незалежної Польської держави на основі Конституції 3 травня 1791 р.

В ході боротьби з декабристським рухом у Росії, після поразки повстання в Петербурзі в 1825 р., царський уряд розгромив Патріотичне товариство. *Проте ідеї товариства, а також діяльність деяких його учасників підготували ґрунт для національно-визвольного повстання 1830–1831 рр.* Ініціативу підготовки повстання взяла на себе нова таємна організація, заснована поручником П. Висоцьким наприкінці 1828 р. в Школі підхорунжих піхоти, розташованій неподалік від Варшави. Керівники організації встановили контакт з іншими польськими таємними товариствами.

Початок повстання прискорило повідомлення про те, що імператор Микола I вирішив направити польські війська на придушення французької і бельгійської революцій 1830 р. Увечері 29 листопада 1830 р. (звідси назва повстання — Листопадове) озброєні повстанці під проводом діячів відродженого Патріотичного товариства П. Набеляка і С. Гоцинського напали на Бельведер — резиденцію царського намісника у Варшаві — великого князя Костянтина. Водночас група учасників таємного товариства в Школі підхорунжих, очолювана П. Висоцьким, зробила спробу захопити розташовані неподалік казарми російських військ.

Напад на Бельведер не мав особливого значення, оскільки намісник утік у район зосередження російської армії. Польські генерали відхилили прохання ініціаторів виступу очолити повстання. Однак виступ активно підтримали робітники і ремісники Варшави, які досить легко оволоділи Арсеналом. *30 листопада польська столиця опинилася в руках повстанців. Російські війська покинули Варшаву, а через деякий час і всю територію Королівства Польського.*

Відразу активізувалося помірковане крило прихильників повстання, яке було готове задовольнитися обіцянками російського уряду дотримуватись Конституції Королівства Польського. Воно розпочало переговори з намісником, але припинило їх під тиском відродженого Патріотичного товариства. За сприяння вищих кіл польського суспільства, які утворили *Тимчасовий уряд на чолі з А. Чарторийським, з 5 грудня диктатором повстання в Королівстві проголосили командувача польською армією, наполеонівського генерала Ю. Хлопицького.* Він направив до Миколи I делегатів, сподіваючись, що цар погодиться задовольнити найважливіші для поляків вимоги: розширення Королівства за рахунок приєднання Литви, Волині й Поділля, а також обов'язкового дотримання конституції. Однак *Микола I зажадав беззастережної капітуляції.*

8 січня 1831 р. Ю. Хлопицький склав з себе диктаторські повноваження. 25 січня Патріотичне товариство організувало у Варшаві велелюдну маніфестацію на знак ушанування пам'яті страчених декабристів. Того ж дня сейм, скликаний Тимчасовим урядом, ухвалив рішення про позбавлення Миколи I польського престолу, що фактично означало проголошення війни Росії. Сейм сформував Національний уряд.

У відповідь на детронізацію російські війська під командуванням генерала І. Дібіча на початку лютого вступили на територію Королівства. Проти них вирушила вдвоє менша польська армія, доповнена добровольцями. *У першій битві, що відбулася 14 лютого 1831 р. під Сточеком, росіяни зазнали поразки. У генеральній битві під Гроховим (тепер один із районів Варшави) 25 лютого явної перемоги не здобула жодна зі сторін.*

Повстання охопило й землі, що безпосередньо входили до складу Росії. Для боротьби з повстанцями в Литві, Білорусі та Україні царський уряд використовував десятки тисяч російських солдат. Польські партизани нападали на невеликі загоны противника, руйнували мости, дезорганізували рух транспорту. Повстанцям Королівства надавали всебічну допомогу співвітчизники з територій, підвладних Пруссії та Австрії. Виряджені в Литву на допомогу повстанцям загоны регулярної армії, якими командували генерали Д. Хлаповський і А. Гелгуд, були змушені відійти за прусський кордон. Корпус генерала Ю. Дверницького, що діяв в Україні, також відступив до кордону і склав зброю на території Галичини. *З кінця травня повстанці зазнавали поразок майже повсюдно. Найбільшою невдачею польських військ і їхнього нового командувача, генерала Я. Скішинецького, стала битва під Остроленкою 26 травня 1831 р.*

Скориставшись підтримкою Пруссії, яка активно сприяла придушенню повстання, російські війська під командуванням генерал-фельдмаршала І. Паскевича форсували Віслу в районі Торуня і з північного заходу наблизилися до Варшави. Організувати належний опір царським військам заважали консервативні й угодовські сили. Народні виступи в столиці 29 червня і 15 серпня призвели тільки до самосудів, однак не справили істотного впливу на співвідношення сил. *Новий уряд під проводом генерала Я. Кружовецького, вважаючи, що подальший опір не має сенсу, відмовився озброїти варшав'ян.* Коли 6 вересня війська Паскевича штурмом оволоділи передмістям столиці — Волею, польське військо покинуло місто й відсту-

пило до Модліна. 8 вересня російська армія захопила Варшаву, а 5 жовтня головнокомандувач польською армією разом з 20 тис. вояків перетнув прусський кордон. Того ж місяця капітулювали останні вогнища опору — Модлін і Замостя.

Листопадове повстання тривало десять місяців. Протягом восьми з них — з кінця січня до початку жовтня 1831 р. — поляки відчували себе вільним народом, хоча жодна з європейських країн не визнала незалежності Польської держави. Верховна влада під час повстання належала сейму, який призначав уряд і головнокомандувача, ухвалював рішення з питань бюджету і податків. Незважаючи на те, що повстання 1830—1831 рр. нічого не змінило у внутрішньому становищі польського народу, воно стало важливим етапом боротьби поляків за національну незалежність. Повстання мало велике міжнародне значення, оскільки підривало лад, запроваджений Віденським конгресом, сприяло розвитку національно-визвольного й демократичного руху в багатьох країнах Європи.

**“ВЕЛИКА
ЕМІГРАЦІЯ”
І НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ
У 30–40-х РОКАХ
XIX ст.**

Після придушення повстання тисячі польських вояків виїхали до Пруссії і Австрії. Емігрували також члени Національного уряду, депутати сейму, письменники, журналісти, студенти, середня та дрібна шляхта, ремісники і селяни. На відміну від старої еміграції, переважно магнатсько-шляхетської, нова еміграція за своїм соціальним складом була надзвичайно строкатою. Наприкінці 1831 р. Микола І оголосив амністію, що дозволяла біженцям повернутися на батьківщину. Однак ця амністія не поширювалася на політиків, а також жителів областей, що не входили до Королівства Польського.

Пруські й австрійські власті примусили багатьох рядових і підофіцерів прийняти “царську ласку” й повернутися до Королівства, де їх відразу забрали до російської армії. Проте понад десять тисяч осіб — офіцерів і солдатів, а також політичних діячів — обрали для себе долю вигнанців. Еміграція після поразки Листопадового повстання за її численність і визначну роль у змаганнях за незалежність, у розвитку культури й зміцненні національного духу дістала назву Великої еміграції.

Біженці оселялися в європейських державах, на співчуття яких у польському питанні вони сподівалися — в Англії, Бельгії, Швейцарії і передусім у Франції. Керівники біль-

шості країн побоювалися, що численні угруповання емігрантів пропагуватимуть революційні ідеї, а тому намагались оселити біженців таким чином, щоб вони не утворювали занадто великих скупчень. Попри невеличку грошову допомогу, яку уряди Франції, Англії та Бельгії надавали польським емігрантам, матеріальне становище більшості з них було вкрай скрутним.

Емігрантів об'єднували любов до вітчизни і туга за нею, але розділяли погляди на минуле і майбутнє рідної країни, на причини поразки повстання й методи подальшої боротьби за свободу, на характер майбутнього політичного устрою і соціальних перетворень. У результаті суперечок виникло кілька угруповань різної політичної спрямованості.

Аристократи, відомі політики і керівники повстання, заможні поміщики й узагалі всі противники радикальних соціальних реформ зосереджувалися навколо вже старого князя А. Чарторийського та його паризької резиденції під назвою "Готель Лямбер". Майбутня Польща уявлялася їм як конституційна монархія в кордонах 1772 р., котра б гарантувала рівність усіх громадян перед законом, а політичні права надавала лише заможним. Вони вважали, що змагання за незалежність повляться тільки в разі війни західних країн з Росією і поразки царату в ній. До початку такої війни слід готувати кадри для майбутнього повстання. Князь та його прибічники водночас визнавали необхідність розкріпачення селян і наділення їх землею, яку вони обробляли.

Демократичний табір очолював видатний польський історик і політичний діяч Йоахім Лелевель (1786–1861). У грудні 1831 р. він створив Польський національний комітет, програма якого передбачала відродження Польської держави як республіки. Шлях до незалежності, на його думку, пролягав через повстання в усіх трьох частинах Польщі. Лелевель виступав за скасування кріпацтва й демократичну владу народу. Його прихильники підтримували зв'язок з революційними організаціями інших країн, і тому французька поліція розпустила комітет, а самого Лелевеля примусила покинути Францію. Він оселився в Брюсселі й надалі активної участі в політичній діяльності не брав.

Найчисленнішим і найкраще організованим табором Великої еміграції було Польське демократичне товариство, що виникло в Парижі у 1832 р. Свою програму молоді демократи виклали в двох маніфестах. На їхню думку, за поразку повстання несла відповідальність шляхта, що не розв'язала селянського питання.

Майбутня Польща мала стати демократичною республікою. Її незалежність товариство сподівалося вибороти шляхом народного повстання, основною рушійною силою якого виступило б селянство. Товариство обіцяло передати селянам у власність без викупу їхні земельні наділи. Щодо кордонів майбутньої Польщі, то вимоги Польського демократичного товариства нічим не відрізнялись від вимог консерваторів. Товариство в роки свого піднесення налічувало понад 4 тис. членів і проіснувало до 1862 р.

Найрадикальніші позиції серед польських емігрантських організацій займала революційно-демократична організація "Люд польський", що виникла в Англії в 1835 р. під проводом С. Ворцеля і Т. Кремовецького. Погляди ідеологів цього угруповання вирізняли дві найважливіші особливості: визнання нерозривного зв'язку змагань за національну незалежність із соціальною революцією і вкрай негативне ставлення до шляхти і приватної власності. Соціальна програма "Люду польського" є найрадикальнішою в польському визвольному русі того часу, але вплив самої організації був досить обмежений.

Всі політичні угруповання емігрантів приділяли велику увагу постійним зв'язкам зі співвітчизниками в усіх частинах Польщі, прагнучи знайти там підтримку своїм політичним концепціям. На батьківщину виряджались емісари, створювалися надійні канали для регулярного пересилання в Польщу надрукованих за кордоном журналів, книг, брошур і листівок, в яких викладалися нові ідеї і програми. У розповсюдженні власних видань на польських теренах найбільших успіхів досягло Польське демократичне товариство.

Після поразки Листопадового повстання царська влада почала переслідувати його учасників. Микола I разом із новим намісником у Варшаві і командувачем російськими військами в Королівстві Польському генерал-фельдмаршалом І. Паскевичем запроваджували тут новий лад. Конституція 1815 р. була скасована, замість неї з'явився "Органічний статут" "Статут" передбачав збереження польських установ, але він так і не набув чинності. Насправді тривало цілеспрямоване руйнування автономії Королівства Польського. Було ліквідовано сейм, Державну раду й вищі судові установи Королівства, польську армію. З 1834 р. в країні запроваджено воєнний стан, що давало змогу місцевій владі заарештовувати кожного, хто викликав бодай найменшу підозру. Учасників повстання вислали до Сибіру, кидали до в'язниць, забирали до російської армії, відправляючи служити в Сибір або на Кавказ. Маєтки за-

суджених за участь у повстанні підлягали конфіскації. Запроваджувалася суворая цензура на твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, І. Лелевеля та інших видатних польських діячів науки і культури. Закрито університети у Варшаві й Вільно, Кременецький ліцей. На територію Королівства поширилися загальноросійська грошова система та система мір і ваги. У Білорусі та Україні остаточно ліквідовано уніатську церкву. Уніатів почали насильно наvertати у православ'я. *Дрібну шляхту позбавили станових привілеїв, близько 90 тис. польських родин переселили вглиб Росії.*

Повстання 1830–1831 рр. викликало хвилю репресій і на території Польщі, що перебувала у складі Пруссії. З посади польського намісника в Познанському великому князівстві звільнили А. Радзивілла, а главою провінції призначили Ё. Флотвелла, відомого своїми антипольськими поглядами. Утисків зазнали не тільки повстанці, в яких реквізували маєтки, а й уся людність Великої Польщі. В установах і школах замість польської мови вводилася німецька. На князівство поширилася прусська система мір і ваги. У поляків скуповували землі, на яких оселялись німецькі колоністи. Таку саму політику стосовно польського населення проводила й Австрія.

Поразка повстання й наступні репресії не зломали волі польського народу до змагань за національну незалежність. Від середини 30-х років поживалася підпільна політична діяльність у Королівстві. Першою невдалою спробою поновити збройну боротьбу стала експедиція полковника Ю. Залівського, яку організували прихильники І. Лелевеля в 1833 р. Її учасники пробралися з Галичини на територію Королівства з метою підняти тут повстання, але через кілька тижнів відмовилися від свого наміру, оскільки їхні заклики не були підтримані жодним із соціальних прошарків польського суспільства. У соціально-політичній програмі й тактиці організатори й учасники експедиції Залівського повторювали лозунги повстанців 1830–1831 рр.

Протягом 30–40-х років у польських землях існувало чимало таємних організацій. Найбільші серед них у Королівстві — “Співдружність польського народу” (1835–1838), Келецько-Люблінська організація (1840–1844), яку очолював ксьондз П. Сцеґенний, Організація 1848 р. тощо. У Великій Польщі, Сілезії і на Помор'ї патріоти створили “Союз плебей” під проводом книговидавця В. Стефанського. У Галичині діяла організація “Селянський союз”

Хоча в 1843–1844 рр. окремі таємні товариства в Польщі зазнали погрому, боротьба за незалежність не припинилася. Ті організації, що збереглися або відновили свою діяльність, установили тісний контакт з польською еміграцією і спільними зусиллями розпочали підготовку загальнопольського повстання. Його ініціатором виступило Польське демократичне товариство.

Підготовка до повстання проводилася майже на всіх польських землях. Проте арешт його керівників у прусській частині, а також невдалі спроби збройного виступу в Королівстві Польському обмежили повстання територією Краківської республіки. Бої у Кракові розгорнулися в ніч з 21 на 22 лютого 1846 р. Незабаром австрійські війська покинули місто. Повстанці сформували Національний уряд, який проголосив маніфест. У ньому містився заклик до населення брати участь у повстанні, давалися обіцянки ліквідувати стану нерівність і передати селянам землю без викупу.

Найвидатнішим діячем Краківського повстання був літературний критик і філософ, аристократ за походженням Е. Дембовський (1822–1846). Щоб привернути на свій бік селян, він організував мирну процесію, яка 27 лютого вирушила з Кракова на зустріч із людностю навколишніх сіл. Несподівано шлях їй заступили австрійські війська, які відкрили вогонь по учасниках процесії. Під час сутички загинуло багато патріотів, у тому числі й Е. Дембовський.

Незабаром повстання пішло на спад. Під час його остаточного придушення Краківську республіку окупували війська Росії, Пруссії і Австрії. Невдовзі представники трьох країн уклали спільну угоду, згідно з якою ця територія передавалася Австрії. Вона дістала назву Великого князівства Краківського.

Майже одночасно із Краківським повстанням розпочалися стихійні антипоміщицькі виступи селян у Західній Галичині. Повстанці громили маєтки магнатів, захоплювали їхні землі. В цілому під час цього виступу було знищено понад 450 маєтків, загинуло близько 1 тис. осіб. Австрійська влада вміло скористалася з антипоміщицьких настроїв селянських мас, спрямувавши їх проти повстанських загонів шляхти, що подекуди створювалися в Галичині, а також проти Краківської республіки. Таким чином, селяни, самі того не усвідомлюючи, сприяли поразці повстання, а жертви з обох сторін на тривалий час затримали налагодження взаємодії між селянами і землевласниками. Протягом короткого часу австрійсь-

кий уряд шляхом незначних поступок ліквідував селянський рух у Галичині.

Нове піднесення визвольної боротьби на польських землях викликала революційна хвиля, що прокотилася по Європі в 1848—1849 рр. На територіях, підвладних Австрії та Пруссії, сталися збройні виступи. У березні 1848 р., коли у Відні вибухнула революція, імператор Фердинанд I оголосив амністію і пообіцяв конституцію. У відповідь патріотичні маніфестації відбулись у Кракові, Львові та деяких інших галицьких містах. Однак, прагнучи зміцнити й розширити власні права, польські діячі проігнорували національні інтереси українського населення Галичини. Як наслідок — українсько-польські суперечності загострилися, з чого скористався шойно призначений губернатором Галичини граф Ф. Стадіон. Навіть більше, дізнавшись про наміри польських шляхтичів оголосити акт розкріпачення й таким чином повернути селян на свій бік, Ф. Стадіон вирішив випередити їх і сам виявив ініціативу, пообіцявши звільнити селян від панщини. Завдяки цій акції, австрійська влада завоювала прихильність селян і перекреслила сподівання керівників польського руху залучити широкі народні верстви до боротьби за незалежність. Невдовзі польські органи влади у Кракові та Львові припинили свою діяльність.

Найбільшого розмаху революційні події набули в Познанському великому князівстві. 20 березня 1848 р. в Познані відбулася масова антиурядова демонстрація. Того ж дня сформовано Польський національний комітет, який мав домагатися надання широких повноважень Великому князівству: відновлення польської мови в школах і установах, а також формування польського військового корпусу.

Складна політична ситуація — тиск революційних сил і загроза конфлікту з Росією — примусили прусський уряд погодитися на ці вимоги. У Великій Польщі виникли польське самоврядування і збройні загони під проводом Л. Мерославського. Незабаром політична ситуація змінилася, а з нею зазнала змін і позиція прусського уряду. Пруські власті запропонували поділити Велику Польщу на дві частини — польську і німецьку, а також обмежити чисельність польського війська. Після відхилення поляками цієї пропозиції Пруссія розпочала воєнні дії. Незважаючи на перемоги повстанців у битвах під Милославом і Соколувом, перевага залишалася на боці прусської армії. Польські офіцери не вірили в успіх повстання, а Мерославський, відмовившись від командування,

разом зі своїм загоном склав зброю. Незабаром прусський уряд анулював усі поступки полякам і жорстоко помстився повстанцям. З придушенням революційних виступів 1848–1849 рр. польський національно-визвольний рух пішов на спад.

СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр.

З середини XIX ст. в національно-визвольному русі в польських землях розпочався новий етап. Він майже збігався з початком тут промислової революції і переходом, головним чином у Королівстві Польському та Сілезії, від мануфактурного до фабричного виробництва. У 1850 р. ліквідовано митні бар'єри між Королівством і Російською імперією, що забезпечувало швидший і вигідніший збут польських промислових товарів, особливо текстильних. Розвиткові перевезень промислової та сільськогосподарської продукції сприяло будівництво нових шляхів сполучення, зокрема залізниць, які з'єднали Варшаву з Петербургом, Берліном і Віднем. Водночас революційні події 1848–1849 рр. у Європі висували новонароджений польський промисловий стан, поряд із заможною шляхтою, у перші лави польського визвольного руху.

Після поразки Росії у Кримській війні 1853–1856 рр., з якою населення польських земель пов'язувало певні надії на поліпшення свого становища, в імперії насправді розпочався період "відлиги" *Новий імператор Олександр II скасував у Королівстві воєнний стан, оголосив амністію в'язням і засланцям.*

Проте поляки сподівалися на більші поступки царської влади. Поступово у Королівстві посилились антиурядові настрої, які в першій половині 1861 р. набули форми масових вуличних маніфестацій. У Варшаві уряд застосував проти маніфестантів зброю. На міських майданах з'явилися біваки російських військ, а вулиці цілодобово патрулювалися. Маніфестації перемістилися до костелів.

До кінця 1861 р. польське суспільство розкололося на два основних політичних табори. До першого належали помірковані ("білі") на чолі з А. Замоїським і О. Вельопольським, які захищали інтереси заможних верств. Вони сподівались, що автономію Королівства з приєднаними до нього українськими, білоруськими і литовськими землями вдасться відновити мирним шляхом. У соціальних питаннях "білі" виступали за ліквідацію феодальних відносин на селі за пруським зразком, тобто селяни мали викуповувати свої земельні наділи у землевласників. Другий табір складався з радикалів ("червоних") —

дрібної та декласованої шляхти, інтелігенції, міських низів, частини селянства. Правиця "червоних", у тому числі Л. Меро-славський, на перший план висувала завдання відродження Польської держави в кордонах 1772 р. і, недооцінюючи соціальні проблеми, не пропонувала для їх вирішення майже нічого такого, що відрізняло б їхню програму від програми "білих" Лівіця (З. Сераковський, Я. Домбровський, К. Калиновський) визнавала право українців, білорусів і литовців на самовизначення і виступала за радикальніші соціальні реформи. "Червоні" орієнтувалися на збройне повстання й активно його готували. У Королівстві Польському й на прилеглих територіях також існувала інтернаціональна за складом революційна організація російських офіцерів (Комітет російських офіцерів у Польщі), якою керував офіцер російської армії Я. Домбровський, а з середини 1862 р. — О. Потебня.

Царська влада намагалася залучити до співпраці поляків і з цією метою зробила деякі поступки. У Королівстві було відновлено цивільний уряд, який з 1862 р. очолив аристократ О. Вельопольський. Він уважав, що Королівство Польське має зберегти тісний зв'язок з Росією і в межах імперії дістати ширшу автономію. Голова уряду дізнався, що "червоні" створили підпільну організацію, яка готує повстання, і що збройний виступ призначено на весну 1863 р. Вельопольський виступав проти боротьби з Росією, а тому вирішив запобігти цьому виступу. З його ініціативи влада провела позачерговий рекрутський набір, але не серед селян і не шляхом жеребкування, як завжди, а за спеціальними списками, куди заносили найбільш "політично неблагонадійних" молодих чоловіків, переважно з великих міст. Водночас було прийнято рішення сконцентрувати підрозділи царських військ у найбільших населених пунктах.

За таких обставин керівний орган "червоних" — Центральний національний комітет (ЦНК) — вирішив вивести до лісу всіх осіб, що підлягали призову, й прискорити підготовку повстання. Воно розпочалося в ніч з 22 на 23 січня 1863 р. (звідси назва повстання — Січневе) невдалими нападами озброєних груп повстанців на кілька десятків російських залог. Перші бої — під Венгровим, Семятичами, Меховим — продемонстрували, що перевага російських військ надто велика, аби розраховувати на перемогу у відкритій битві. Розгорнувся польський партизанський рух.

ЦНК, який проголосив себе Тимчасовим національним урядом, видав маніфест про передання селянам земельних наділів,

які вони обробляли, без викупу. Це, однак, не принесло, всупереч надіям “червоних”, масової підтримки селян. Залучення “білих” до уряду також не вплинуло на воєнну ситуацію. Партизанським загонам не вистачало зброї, набоїв, одягу, продовольства.

Улітку 1863 р. повстання охопило майже все Королівство Польське, а також частину Литви, Білорусі та України. Національний уряд створив центральні й місцеві органи управління, запровадив податок, організував друкування повстанської преси, вирядив своїх представників до західноєвропейських країн для переговорів щодо надання повстанцям допомоги, а також закупівлі зброї.

Європейська громадськість підтримала поляків — до Польщі приїздили добровольці з Угорщини, Італії, Франції, Німеччини, Чехії. Однак уряди Франції, Англії і Австрії обмежилися дипломатичними демаршами на адресу Петербурга. Імператор відхилив вимоги цих держав про надання Королівству автономії і відмовився обговорювати з ними внутрішні справи Росії. Тривалий час на територіях, охоплених повстанням, царська влада нормально функціонувала тільки у великих населених пунктах, де розташовувались військові залоги.

Поступово на основних стратегічних напрямках російський уряд зосередив каральні війська на чолі з новим намісником у Варшаві графом Т. Бергом (Вельпопольського усунули з посади голови уряду) і віленським генерал-губернатором М. Муравйовим. Вони дістали спеціальні повноваження, зокрема право застосовувати принцип колективної відповідальності. На території Королівства і в Литві прилюдно страчували цілі групи людей. *У повстанців та їхніх прихильників конфісковували майно, багатьох відправляли на заслання.*

За цієї ситуації восени 1863 р. Національний уряд передав усю владу генералові Ромуальду Траугутту. Ставши одноосібним диктатором, він виявив великі організаторські здібності, відзначався послідовністю в діях, відповідальністю й особистою хоробрістю. Траугутт створив єдину організацію збройних сил і підпорядкував їй цивільну владу, наказав виконувати положення маніфесту про надання селянам землі. Однак, незважаючи на всі його зусилля, повстання вицухало. У квітні 1864 р. Траугутта заарештували, а в серпні того ж року страшили у Варшавській цитаделі.

У березні 1864 р. в Королівстві Польському обнародовано царський указ про надання землі у власність селянам на умовах Маніфесту Національного уряду, що остаточно відірвало їх від

повстання. Після появи указу тільки окремі невеличкі групи продовжували опір. Остання з них, під командуванням ксьондза С. Бжускі, протрималася в Підляшші до осені 1864 р.

Царський уряд жорстоко помстився повстанцям. Десятки тисяч їх загинули під час боїв, були страчені, заслані на каторгу до Сибіру і до внутрішніх губерній Росії, насильно рекрутовані до війська. Але жертви не були даремними. Січневе повстання стало ще одним кроком на шляху національної консолідації і сприяло зростанню суспільної свідомості поляків усіх польських регіонів. Воно примусило царську владу узаконити перетворення, сформульовані в повстанському аграрному маніфесті. Зміст селянської реформи 1864 р. в Королівстві Польському, умови звільнення селян у Литві та Білорусі істотно відрізнялися від загальноросійської селянської реформи 1861 р. в кращу сторону. Польське питання здобуло широку підтримку народів Європи.

У середині 60-х років XIX ст. в польському визвольному русі завершився період великих національних повстань, незважаючи на те, що польському народові так і не вдалося відновити незалежність своєї країни. Припинення поляками подальшої боротьби пояснюється передусім тим, що її успіх значною мірою залежав від задоволення соціальних вимог основної маси польської людності — селянства. У стосунках між польськими землевласниками і селянами здавна існував конфлікт, породжений системою кріпосної залежності і панщиною. Взаємні образи і претензії всіляко намагались підсилити можновладці країн-окупантів, які протиставляли нібито доброзичливому ставленню імператора до кріпаків інтриги поміщиків, котрі прагнуть зберегти й навіть збільшити тягар селянських повинностей. Визвольна боротьба на польських землях була приречена на поразку не стільки діями каральних військ, скільки указами австрійського та російського імператорів про скасування феодально-кріпосницьких порядків у польському селі. Не зустрівши розуміння з боку власних поміщиків і отримавши землю внаслідок здійснених імперськими властями реформ 1848 та 1864 років, польське селянство здебільшого втратило інтерес до визвольної боротьби.

Причини поразки польського визвольного руху пояснювалися й тим, що в Литві, Білорусі та Україні, населення яких також брало участь у виступах, між дворянським станом і селянством, крім соціальних, існували не менш гострі національно-релігійні суперечності. Станово-націоналістична упередженість польської шляхти, з одного боку, і політична нерозвиненість переважної

маси литовського, білоруського та українського селянства, з іншого, зменшили можливості для співпраці цих груп і послабили польський визвольний рух.

Однак, незважаючи на поразку, визвольна боротьба польського народу завдала потужного удару по російській, австрійській та пруській монархіях і зробила Польщу союзницею європейської “весни народів” У Європі вже ніхто не міг поставити під сумнів право на існування народу, який так рішуче відстоював власні права.

- РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**
- История Польши: В 3 т. Москва, 1955. Т. 2.
Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 г. в Царстве Польском. Москва, 1962.
Краткая история Польши. Москва, 1993.
Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967.
Миско М. В. Польское восстание 1863 г. Москва, 1962.
Обущенкова Л. А. Королевство Польское в 1815—1830 гг. Экономическое и социальное развитие. Москва, 1979.
Польша на путях развития и утверждения капитализма, конец XVIII — 60-е гг. XIX в. Москва, 1984.
Ревуненков В. Г. Польское восстание 1863 г. и европейская дипломатия. Ленинград, 1967.
Смирнов А. Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии. Москва, 1963.
Фалькович С. М. Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50—60-х годов XIX в. Москва, 1966.
Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1989. Т. 2.

Лекція

2

ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

- Становище польських земель
- Суспільно-політичне життя на початку ХХ ст.
- “Польське питання” в роки війни
- Розвиток польської культури

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В останній третині ХІХ ст. міжнародне становище країн, які захопили польські землі, змінилося. В умовах політичної ізоляції, економічної слабкості, спричинених

поразкою в Кримській війні, Росія, хоча й залишалася великою державою, втратила провідні позиції на міжнародній арені. Невдачі в Італії і поразки у війні з Пруссією в 1866 р. переконливо свідчили, що й імперія Габсбургів переживала кризу. Імператор Франц Йосиф І, щоб урятувати цілісність держави, зробив деякі поступки, і в 1867 р. Австрія перетворилася на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину. Проте Пруссія завдяки “залізного канцлеру”, видатному політику й водночас завзятому ворогові поляків Бісмарку, домоглася зміцнення єдності німецьких земель і утворення в 1871 р. Німецької імперії. Ці зміни позначилися й на політиці Росії, Німеччини та Австро-Угорщини в польському питанні. Політика великих держав дедалі більше заважала розвитку польського народу.

Після поразки повстання 1863–1864 рр. в Королівстві Польському посилилися політичні репресії і національне гноблення. Учасників повстання засуджували до страти або на заслання. З території Королівства, Литви, Білорусі та України до Сибіру вислали близько 40 тис. повстанців і тих, хто їх підтримував. Гарська влада конфіскувала понад 1600 маєтків у Коро-

лівстві і 1800 поза його межами. Їх передали росіянам, які відзначились у придушенні повстання.

Царський режим ліквідував рештки адміністративної і національної автономії Королівства Польського, навіть змінивши його назву на "Привіслянський край", а замість намісництва запровадив генерал-губернаторство. З кінця 60-х років у всіх середніх і вищих навчальних закладах викладали тільки російською мовою. Варшавська Головна школа перетворилася на російський університет. У 80-х роках викладання російською мовою ввели і в початкових школах. За підтримку повстання утисків зазнала католицька церква. Відтепер священики підлягали Римсько-католицькій колегії, яка перебувала в Петербурзі, а ті, що залишалися лояльними до папи Римського й апостольської столиці, піддавалися гонінням. Незважаючи на те, що греко-католицька церква не підтримала повстання, її ліквідували, а уніатів змусили прийняти православ'я.

Загальна пригніченість, викликана поразкою повстання, наростала у зв'язку з відсутністю надії на швидке скасування воєнного стану й здобуття національної свободи. Група молодих письменників і публіцистів почала на сторінках преси і в літературних творах закликати до пошуків інших шляхів відродження державності. У Королівстві Польському поширилася концепція "органічної праці", прихильники якої вважали, що найефективнішим способом захисту національних інтересів є не збройна боротьба, а діяльність, спрямована на підвищення економічного й культурного рівня життя суспільства та його здатності до самоорганізації. Ідея органічної праці закладалася в основу створення просвітницьких установ, які фінансувалися заможними людьми: Музею промисловості і сільського господарства, Торговельної школи, наукових журналів тощо.

Після поразки повстання 1863–1864 рр. тривало онімечення польських територій, які належали Пруссії. Пруський уряд намагався остаточно асимілювати землі, де проживали поляки, особливо Велику Польщу і Помор'я. У 1867 р. Познанське Велике князівство і Помор'я ввійшли до Північно-Німецького союзу, а пізніше до Німецької імперії без жодних ознак автономії. У 1872–1874 рр. з'явилася низка розпоряджень, які фактично забороняли викладання в школах польською мовою. Виняток становили тільки молодші класи початкових шкіл і уроки Закону Божого. Але в ході проведення О. Бісмарком кампанії "культуркампфу" (боротьби за культуру) і наступу на поляків під приводом "гонінь на католиків", заборонили й викладання релігії польською мовою, а польське духовенство позбави-

ли права нагляду за школами. Надалі польську мову вилучили із судочинства та адміністрації, польські імена і географічні назви змінювалися на німецькі, фальсифікувалися дані про чисельність польського населення.

Законом 1885 р. із західних земель виганялися всі поляки, які не мали німецького підданства. Влада заохочувала до бойкоту польських товарів. У 1886 р. було створено Колонізаційну комісію з капіталом у 100 млн марок для придбання польських земель і заселення їх німецькими колоністами. Боротьбу за онімечення польських земель активно проводили *Пангерманський союз* (з 1891 р.) і “Гаката” (Союз для підтримки німців на східних територіях — з 1894 р.), які від 1901 р. патрунував канцлер Б. Бюлов. Німецька верхівка, готуючись до війни, прагнула очистити важливу стратегічну територію від ненадійного польського елемента. За проявами національного життя стежив німецький поліційний апарат; польські діячі, організації, преса часто піддавалися судовим репресіям.

Іншим чином склалася ситуація на польських землях, що належали Австрії. Під час створення та зміцнення Австро-Угорської монархії Габсбурги потребували підтримки польської громадськості, а тому в 60–70-х роках Галичина дістала автономію з місцевим сеймом. Сейм приймав ухвали з питань сільського господарства, культури, освіти й соціального забезпечення, мав право запроваджувати особливі податки. Державну адміністрацію очолював намісник — поляк, а до складу віденського уряду входив міністр у справах Галичини. Кандидатури на ці посади узгоджувалися з польською фракцією в рейхсраті. Поляки мали також кілька місць в уряді Австро-Угорщини. Представництво українців, які становили майже половину населення Галичини, у місцевому сеймі й віденському парламенті було обмеженим. У навчальних закладах, у судочинстві й адміністрації панувала польська мова. Відновили діяльність польські університети в Кракові та Львові, у 1873 р. на базі Ягеллонського університету створено Польську Академію наук.

Поразка Січневого повстання і репресії, які вона спричинила, а також загальна політична ситуація в Європі переконали частину польського суспільства, що шанси на відновлення польської державності з'являться ще не скоро, а тому головним завданням є збереження нації. У зв'язку з цим поширилася думка про відмову від намагань здобути незалежність і про підкорення властям. Лояльне ставлення до законів країн, що поділили Польщу, а також до політики їхніх урядів могло сприяти кра-

щому розумінню владою польських національно-культурних вимог. *Лоялісти існували в усіх трьох частинах Польщі, однак їхня програма реально втілювалася лише в Галичині, де влада погодилася на участь поляків у роботі уряду.* Серед галицьких лоялістів найбільший вплив мала група консервативних політиків, які об'єдналися навколо газети "Час" ("станчики"). Серед керівників цієї групи були відомі історики, зокрема *Ю. Шуйський і М. Бобжинський.* Вони критикували традиції шляхетської демократії і вважали, що поляки самі винні у розчленуванні країни, оскільки Річ Посполита занепала, на їхню думку, внаслідок ослаблення суспільної дисципліни. Така оцінка минулого справляла вплив і на політичну діяльність лоялістів. Консерватори вважали необхідним припинити збройні змагання і конспірацію, зберегти наявні суспільні й політичні відносини, у політиці прагнули дотримуватися тільки здорового глузду.

В останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. в Королівстві Польському прискореними темпами розвивалася промисловість. Постійними ринками збуту для промислової продукції Королівства були східні, а також аграрні райони Великої Польщі й Помор'я, де існувала потреба в промислових товарах. Водночас село забезпечувало приплив робочої сили, оскільки царський декрет 1864 р. про надання селянам землі не поширювався на безземельних. Це сприяло швидкому і значному зростанню чисельності зайнятих у промисловості: в 1870 р. на фабриках і заводах працювало 80 тис. чоловік, а в 1900 р. — вже понад 300 тис.

Промисловість Королівства зосереджувалася в кількох районах: у Домбровському басейні й Старопольському окрузі переважала важка індустрія — металургійна, металообробна, гірничо-галузі; в Лодзькому — текстильна (бавовняна); у Варшаві — металургія, машинобудування і харчова промисловість.

Найрозвиненішою економічно в цей період залишалася Верхня Сілезія, яка належала Пруссії. У регіоні виплавлялася третина сталі, видобувалася третина вугілля Німеччини, а за виробництвом цинку завдяки Сілезії Пруссія посідала до початку ХХ ст. перше місце у світі. Продукція сілезької промисловості мала попит передусім у Великій Польщі, Помор'ї, Галичині та Королівстві. Познанське князівство перетворилося в другій половині ХІХ ст. на житницю Німеччини, а конкуренція між польськими і німецькими селянами позитивно вплинула не тільки на продуктивність землеробства і тваринництва, а й на розвиток харчової та переробної промисловості. Вигідна ко-

н'юнктура на аграрну продукцію позитивно позначилася й на розвитку сільського господарства Королівства, оскільки на власному ринку воно не витримувало конкуренції з дешевим зерном з Росії і України.

На землях, анексованих Австрією, промисловість обмежувалася в основному — крім вовнопрядіння в околицях Бельсько Бяла — видобутком сировини: в Тешинській Сілезії — вугілля, у Величці та Бохні — солі, в Бориславі — нафти. Понад 70 % нафти, що видобувалася в Галичині, вивозилося на переробку до Німеччини. Сільськогосподарське виробництво задовольняло місцеві потреби й переживало застій — не вистачало нових машин, не розвивалася агрокультура.

Розвиток промисловості викликав зростання міської людності в Королівстві Польському: з 8,6% у 1870 р. до 17,5% у 1897 р. і 32% у 1913 р. Чисельність жителів Варшави зросла з 200 тис. в 1864 р. до 900 тис. в 1914 р., а Лодзі — майже до 460 тис. (1910 р.). Водночас у польських землях зберігався високий природний приріст населення. Так, у Королівстві воно збільшилося з 6 млн у 1870 р. до 12,5 млн у 1910 р., у Галичині — з 2 млн до 8 млн; у Познанському князівстві — з 1,5 млн до 2,1 млн.

Умови життя різних суспільних верств мали певні відмінності. Так, серед нижчих верств, особливо в Галичині та Королівстві Польському, неписьменність стала однією з найгостріших проблем. До 1914 р. в Галичині на 1000 жителів припадало більше всього учнів — 193, однак тих, хто не вмів читати і писати, налічувалось до 56 %. На землях під владою Пруссії на 1000 жителів припадало 129 учнів, а в Королівстві — всього 30. Неписьменність широких верств населення була докором для польського суспільства, тому її ліквідація вважалася одним із основних завдань прихильників “органічної праці”

Після поразки повстання 1863–1864 рр. значних розмірів набула політична еміграція. В її середовищі переважали люди демократичних переконань. Частина старої еміграції продовжувала виступати за підготовку нового повстання під гаслами 1863 р. Інші все тісніше зближувалися з “Готелем Лямбер”, прибічники, якого все ще сподівалися на підтримку західних країн у відновленні польської державності. Якщо в першій половині XIX ст. центром польської політичної еміграції вважалася Франція, то в 70-ті роки, після поразки Паризької комуні, польська колонія у Франції розпоросилася: значна частина емігрантів повернулася на батьківщину (в Галичину), інші переселилися до Швейцарії або виїхали за океан. У цей період політичні емігранти з Королівства Польського жили у Фран-

ції, Швейцарії, Бельгії та Англії, однак своє перебування у країнах Західної Європи вони вважали явищем тимчасовим.

Великого розмаху набула в цю добу трудова еміграція. Злиденне польське, особливо галицьке, село не забезпечувало роботою всіх, і тому найактивніші покидали рідні терени. Основна хвиля еміграції спрямовувалася до США і Бразилії, багато хто виїздив до Західної Німеччини, Рейнланду і Вестфалії. На початку ХХ ст. з польських земель до США емігрувало понад 2 млн чоловік, у тому числі 500–600 тис. із районів, анексованих Пруссією, 800–900 тис. із областей, захоплених Росією, і 600–700 тис. з Галичини. Водночас понад 100 тис. польських переселенців потрапило до Бразилії, по кілька десятків тисяч — до Канади і Аргентини тощо. *Вважається, що в 1870–1914 рр. польські землі залишило близько 3,5 млн чоловік.* Це призвело в окремих регіонах до нестачі робочих рук на селі та сезонної міграції з Галичини до Тешинської Сілезії і Помор'я, з Королівства — до Великої Польщі та Помор'я.

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в польських землях активізується суспільно-політичне життя і формуються нові політичні течії в селянському, робітничому й національному русі. У Галичині

зусиллями депутата місцевого сейму і рейхсрату ксьондза С. Стояловського, а також його прибічників у 1895 р. засновано селянську партію “Стронніцтво людове” (з 1903 р. — Польська селянська партія — ПСЛ, Польське стронніцтво людове). Вона виступила на захист політичних прав селян, за рівність їх перед законом, за право обирати до сейму справжніх представників села, за підвищення рівня освіти на селі. *У перспективі ПСЛ вбачала головним завданням здобуття Польщею незалежності.* Партія готувалася до боротьби, сприяючи пробудженню національної свідомості поляків, зокрема проводила святкування пам'ятних дат, популяризувала традиції повстання Косцюшка.

У Королівстві Польському поширився робітничий рух. У 1882 р. Л. Варинський створив Міжнародну соціал-революційну партію “Пролетаріат”. Невеличка група її членів виступала за повалення капіталізму в усьому світі, усупільнення землі і знарядь праці. Проте в програмі першої партії польських соціалістів не йшлося про боротьбу за національне визволення. Після арешту керівників власті розгромили “Пролетаріат”, діяльність якого тривала менше року.

Через 10 років на з'їзді в Парижі група соціалістів з Королівства Польського заснувала *Закардонний союз польських соціалістів*, який головним своїм завданням уважав боротьбу за незалежність об'єднаної Польщі, за демократичні права й соціальні гарантії для найманих робітників. Емісари Союзу створили в 1893 р. у Варшаві нелегальну *Польську соціалістичну партію (ППС)*. Водночас виникли легальні ліві партії: *Польська соціалістична партія на землях, анексованих Пруссією, та Польська соціал-демократична партія (ППСД) Галичини і Тешинської Сілезії*.

Створенням ППС на землях, підвладних Росії, керував *Юзеф Пілсудський (1867–1935)*, який провів 5 років на засланні за звинуваченням у замаху на царя. Одним із лідерів ППСД став талановитий оратор, парламентарій і публіцист *І. Дашинський*. Він активно виступав на захист національних прав поляків, проте вважав за можливе діяти лише відповідно до закону. Прихильником радикальніших методів боротьби був організатор першотравневої демонстрації у Варшаві в 1890 р., співзасновник ППС у Великій Польщі *М. Каспшак*. Пізніше він вийшов зі складу ППС.

У 1893 р. виникла партія *Соціал-демократія Королівства Польського (з 1900 р. і Литви — СДКПіЛ)*, яка ігнорувала боротьбу за незалежність. Своім найближчим завданням СДКПіЛ убачала повалення царату і завоювання політичних свобод тими верствами населення, які їх не мали. На думку однієї з лідерів партії і водночас німецького робітничого руху — *Р. Люксембург* — відродження Польщі було вже неможливим, оскільки польські землі економічно залежали від державокупантів, а національна культура не могла переважати над економікою. У 1906 р. СДКПіЛ увійшла до *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, й тим самим остаточно визначила своє негативне ставлення до питання національної незалежності. Організацією мережі СДКПіЛ у польських землях керували, зокрема, *Ю. Мархлевський і Ф. Дзержинський*.

Одним із найвпливовіших у суспільно-політичному житті польських земель залишався *національний табір*. У 1887 р. у Швейцарії виникла *таємна Ліга польська*, яка з 1893 р. діяла в Польщі як *Ліга народова* (Національна ліга). Вона виступала за об'єднання всіх суспільних груп в усіх частинах Польщі в ім'я захисту від асиміляції і чужинницьких впливів. Керівники Ліги народової — *Я. Понлавський, З. Балицький, Р. Дмовський* — вважали, що головним завданням поляків має стати не лише здобуття незалежності, а й постійна робота освічених

кїл суспїльства з метою пробудження національної свідомості "народних верств". Задля цього вони заснували кілька організацій, що підлягали Лізі ("Зет, "Пет", Товариство національної просвіти, Товариство захисту уніатів тощо).

Політичну програму Ліги народової здійснювало Стронництво народово-демократичне (націонал-демократична партія, ендеція), що з 1897 р. діяло в Галичині, з 1905 р. — в Королівстві Польському, з 1909 р. — на землях, підвладних Пруссії. Представники Ліги брали участь в австрійському рейхсраті, пруському ландтазі і німецькому рейхстазі, а також у російській Думі. У 1908 р. один із лїдерів Ліги і "Польського кола" в російській Думі — Р. Дмовський — дійшов висновку, що для здобуття незалежності слід піти на тактичні поступки, тобто укласти тимчасовий союз із Росією проти більш серйозної небезпеки, яку, на його думку, являла собою Німеччина.

Польські політичні угруповання особливо активізувалися після початку російсько-японської війни й оголошення мобілізації на території Королівства. Дїячі ППС вирішили висловити протест і 13 листопада 1904 р. провели у Варшаві демонстрацію. З ініціативи Ю. Пілсудського виникла *Бойова організація*. У відповідь на напад царської поліції і військ на демонстрантів її члени також застосували зброю. З моменту придушення Сїчневого повстання це був перший збройний виступ поляків проти царату. Внаслідок сутичок, з обох сторїн були убиті й поранені. У наступні тижні бойовики ППС підірвали кілька мостів, щоб запобігти відправленню військових ешелонів. Представники ендеції в цей час вичікували, сподїваючись, що поразка Росії у війні приведе до суспільних змін і надасть змогу відновити автономію Королівства.

У 1905 р. революційні виступи посилилися. "Кривава недїля" 9 сїчня в Петербурзі викликала заворушення в усїй імперії. У Варшаві ППС оголосила загальний страйк на знак солідарності з розстріляними царатом учасниками мирної процесії. У лютому розпочався шкільний страйк. Припинили заняття студенти царських вузів, а незабаром і учні середніх шкіл. Молодь протестувала стихійно, але невдовзі молодїжний рух очолила *Лїга народова, котра з 1904 р. боролася за введення в гмінних школах польської мови. Уряд мусив піти на поступки й дозволив відкриття на території Королівства приватних шкіл з польською мовою викладання*. Протягом декількох місяців з'явилося понад 250 таких середніх шкіл. Виникли вчительські організації, у тому числі "Польська Шкільна

Матиця", що заснувала близько 800 початкових шкіл, багато дитячих садків і бібліотек. Розгорнули діяльність наукові товариства, передусім Товариство наукових курсів, яке створювалося як зародок майбутнього польського університету.

Кульмінацією революційних заворушень у 1905 р. в Королівстві стало повстання робітників у Лодзі. Протягом 22–24 червня 1905 р. внаслідок кривавих сутичок з царськими військами на барикадах міста загинуло близько 300 чоловік і майже тисячу було поранено. Повстання очолювали представники ППС. Націонал-демократи, навпаки, рішуче виступали проти нових страйків, вважаючи можливим досягти успіху шляхом політичних переговорів. З листопада 1905 р. в Королівстві Польському запроваджувався воєнний стан. Незважаючи на це, бойові акції і страйки тривали.

У 1906 р. суперечності між основними польськими партіями поглибилися. Вибори до російської Думи, які бойкотували ППС і СДКПЛ, виграла націонал-демократи. Всі новообрані депутати або належали до ендеції, або поділяли її програму, дотримуючись лояльних позицій стосовно Російської держави. Навіть, коли через три місяці цар розпустив Думу і лідери опозиції виступили за організацію пасивного опору політиці уряду, польські депутати не підтримали цієї пропозиції. Тим часом ППС розкололася на "лівицю", що виступала за продовження страйків і зближення із загальноросійським революційним рухом, і "революційну фракцію" під проводом Ю. Пілсудського, що наполягала на здійсненні бойових акцій проти царських функціонерів, а також з метою здобуття коштів для фінансування партійної діяльності.

До Другої Думи знову потрапили представники націонал-демократії. Вони виступили з ініціативою про внесення на обговорення Думи законопроекту про запровадження автономії в Королівстві Польському на зразок автономії Галичини. Однак цей законопроект не встигли розглянути, а незабаром цар розпустив Другу Думу. В наступній Думі представництво неросійських народів значно урізали. До неї потрапили тільки 11 поляків на чолі з Р. Дмовським.

Водночас царат уже переходив у наступ, поступово ліквідовуючи революційні завоювання народів Росії, в тому числі пільги, надані полякам. Російський уряд заборонив діяльність профспілок і культурних об'єднань ("Шкільна Матиця"), закрив періодичні видання (передусім селянські). У польських власників викупили Варшавсько-Віденську залізницю й на місце польських службовців призначили росіян. Нарешті, зі складу

Королівства Польського вилучили Хелмську землю, створивши в 1912 р. окрему Хелмську губернію.

Важливим осередком польського національного руху залишалася Галичина, й зокрема Львів. Місцеві діячі дедалі частіше висували гасло відокремлення Галичини від інших австрійських земель. Великого політичного значення набули тут польсько-українські відносини. Русини, як тоді називали українців, підкреслюючи свою окремішність, прагнули створити на території Східної Галичини (землі на схід від річки Сян) власний автономний край. Вони вимагали також розширення свого представництва у місцевих і центральних виконавчих і законодавчих органах влади, запровадження в школах і адміністративних закладах Східної Галичини української мови, реального зрівняння у правах греко- й римо-католицького духовенства. Жертовою напружених стосунків між місцевими польською та українською людністю став намісник Галичини граф А. Потоцький, якого в 1908 р. було вбито. Його наступник — консервативний політик і відомий історик М. Бобжинський — намагався залагодити польсько-українські відносини, але конфлікт роздухували певні віденські бюрократичні кола.

Польсько-український конфлікт у Східній Галичині намагалася використати у власних інтересах націонал-демократія, яка спиралася на тамтешню польську шляхту ("подоляків"). Уже на перших виборах до місцевого сейму й австрійського парламенту представники ендеції посіли тут друге місце після людовців. Проте сформулювати конструктивну політичну програму розв'язання польсько-українського конфлікту вони не спромоглися. До того ж галицькі ендеки підтримували Р. Дмовського, який орієнтувався на Росію. Проросійську позицію вони розглядали як певну протизагу Німеччині та українському національному рухові.

Таким чином, поступово у польському суспільстві визначились дві основні політичні течії. Першу репрезентувала націонал-демократія, очолювана Р. Дмовським, яка вважала основним ворогом Польщі Німеччину й сподівалася на об'єднання польських земель під царським скіпетром з подальшим наданням полякам політичної автономії. Другу течію уособлювала "революційна фракція" ППС під проводом Ю. Пілсудського, яка в умовах австро-російського протистояння, що наростало, навпаки, виступала прихильником військової співпраці з австрійськими панівними колами й розраховувала на відновлення польської державності під владою Габсбургів.

Прибічники союзу з Австрією вбачали шанси поляків у

тому, щоб у війні, яка, на їхню думку, невідворотно наближалася, брати участь власними збройними загонами. В Австрії офіційно дозволялося створювати воєнізовані організації і в 1910 р. в Галичині виникли “Стрілецька спілка”, “Стрілецькі дружини”, “Дружини Бартошове”, “Підгалянські дружини” тощо. Австрійські військові надавали їм допомогу в проведенні навчальних зборів, організації навчальної стрільби й теоретичних занять. Таємно “Стрілецьким союзом” керував Союз активної боротьби Ю. Пілсудського, заснований у 1908 р. В разі війни ці організації передбачалося перетворити на збройні формування, котрі воювали б на боці Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини). І хоча стрілецькі дружини і союзи приєднувалися до різних політичних угруповань, вони, як правило, взаємодіяли в ході бойової підготовки й не змагались між собою за вплив на жителів польських теренів, підвладних Росії, і на польську еміграцію.

Створення польських підпільних збройних загонів активізувалося з початком воєнних конфліктів на Балканському півострові у 1912 р. З метою розгортання в Польщі активної боротьби того ж року засновано Тимчасову комісію об’єднаних партій за незалежність. Серед її засновників зібралися сили, які безкомпромісно обстоювали незалежність Польщі: ППС-революційна фракція, ППСД, ПСЛ, національні союзи робітників і селян із Королівства Польського, що не погоджувалися з політикою ендеків, емігрантські організації. Тимчасовій комісії підпорядковувалися стрілецькі союзи і дружини під командуванням Ю. Пілсудського, в яких навесні 1913 р. налічувалося понад 10 тис. вояків.

Націонал-демократія і надалі орієнтувалася на ворожий австро-німецькому військово-політичному блоку союз Англії, Франції та Росії — Антанту. На своєму з’їзді навесні 1914 р. Ліга народова заявила, що Польща здобуде незалежність у разі розгрому Центральних держав у майбутній війні.

Проти двох основних польських політичних таборів виступали ліві робітничі партії, які розгорнули антивоєнну пропаганду. Однак їхні програми суперечили прагненням більшості польського народу.

“ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ” В РОКИ ВІЙНИ

Представники обох основних польських політичних таборів розглядали події кінця XIX ст. — 1914 р. як прелюдію до великої війни. Учасники поділів Польщі —

Росія, Німеччина і Австро-Угорщина — через розбіжності між ними опинились у ворожих воєнних блоках, і тому, на думку

і народовців, і пілсудчиків, слід було чекати, коли “польське питання” стане об’єктом політичної гри, а “польська карта” набуде важливого значення в ході воєнних дій. У своїх прогнозах стосовно ймовірного розвитку подій, польські політики зважали на наслідки перемоги тих чи інших учасників конфлікту. І, залежно від передбачуваної розв’язки, будували власні плани щодо якнайвигіднішого використання ситуації в інтересах відновлення польської державності. Кожна з партій намагалася переконати співвітчизників у слушності свого вибору.

На початок війни головні політичні сили польського суспільства відреагували відповідно до своїх зовнішньополітичних орієнтирів. 6 серпня 1914 р. рота стрільців під проводом поручника Т.Каспишицького та інші стрілецькі підрозділи вирушили з Кракова на територію Королівства Польського. 7 серпня Ю. Пілсудський від імені неіснуючого “національного уряду” у Варшаві оприлюднив дві відозви. В першій із них він заявляв, що бере на себе функції коменданта польських збройних сил і закликав усіх поляків об’єднатися для боротьби за досягнення незалежності країни. У другій відозві оголошувалося про вступ очолюваних ним польських збройних формувань на територію Королівства. Метою свого походу Пілсудський вважав організацію визвольного повстання на польських землях, підвладних Росії. Проте місцеве населення не виправдало сподівань Пілсудського і не підтримало ідею повстання. Відень у свою чергу був невдоволений воєнною самодіяльністю стрільців і зажадав від Пілсудського, щоб той склав з себе командні повноваження, а стрільцям пропонувалося вступити до австрійської армії. Невдовзі пропозицію голови “Польського кола” в Австрійському рейхсраті про створення на базі стрілецьких загонів Польських легіонів, які воювали б на боці Австро-Угорщини, було схвалено Віднем. Після ухвалення цього проекту, 15–16 серпня в Кракові постав Головний національний комітет (ГНК), який репрезентував майже всі польські політичні угруповання Галичини. Комітет очолив краківський консервативний політик Ю. Лео. ГНК мав зосередити у своїх руках розгляд усіх справ — військових, фінансових, політичних, що виникали у зв’язку з діяльністю майбутніх легіонів. Пілсудський змушений був погодитися з усіма цими рішеннями Відня і стрільці запрягнули на вірність Габсбургам.

Тим часом Відень не мав жодної програми стосовно розв’язання “польського питання”. Щоправда, більшість галицьких

партій прагнула утворення троїстої австро-угорсько-польської монархії і здавалося, що до цієї ідеї прихильно ставиться і Франц Йосиф I. Однак мадяри і німці рішуче заперечували проти такого повороту подій. З цього погляду спільна відозва австрійського і німецького урядів від 9 серпня 1914 р., як і наступні звернення військового командування із запевненнями, що війська Центральних держав принесуть людяності Королівства Польського свободу й незалежність, були досить загальними й ні до чого не зобов'язували.

Більш прийнятним для поляків виглядав маніфест головнокомандувача російською армією — великого князя Миколи Миколайовича — від 14 серпня 1914 р., який закликав їх бити ворога заради об'єднання всіх трьох частин Польщі під скіпетром російського монарха з наданням їй самоврядування, свободи віри та мови. Але вже та обставина, що маніфест був оприлюднений не від імені царя чи уряду, свідчила, наскільки нещирою була офіційна російська позиція щодо Польщі.

Незважаючи ні на що, у відповідь на маніфест російського головнокомандувача, керівники націонал-демократії одноставно висловилися за підтримку Росії у війні. Спочатку у Варшаві, а згодом у Петрограді ендеки та їхні прибічники створили Польський національний комітет (ПНК) під проводом З. Вельпольського і Р. Дмовського. З метою збройної допомоги Росії ПНК намагався розгорнути серед польського населення добровольчий рух і сформувати польські легіони у складі російської армії. Один з таких батальйонів (близько тисячі чоловік) створили в Пулавах (на початку 1917 р. батальйон розгорнули в дивізію).

Восени 1914 р. розпочався наступ російської армії в Галичині та Королівстві. Разом з австрійцями відступали й загони Ю. Пілсудського, які в другій декаді листопада 1914 р. повернулися до Кракова.

Після прориву російського фронту в районі Горлиці у травні 1915 р. австро-німецькі війська знову перейшли в наступ. Успіхи німецького наступу в Галичині змусили царське командування розпочати відступ і з території Королівства, 5 серпня російські війська покинули Варшаву. Відступ тривав три місяці й призупинився тільки наприкінці вересня 1915 р. На окупованих територіях Центральні держави заснували два генерал-губернаторства: німецьке, з центром у Варшаві та австрійське — у Любліні.

Хід бойових дій показав, що всі обіцянки держав-окупантів являють собою порожній звук. Ставлення російської армії до

жителів загарбаної восени 1914 р. Галичини, так само як німців і австрійців до населення окупованих у серпні 1915 р. земель Королівства, практично було однаковим. Загарбникам були потрібні тільки покірність місцевої людності й забезпечення безперервного постачання фронту всім необхідним. Перебуваючи в такій скрутній ситуації, польське суспільство вичікувало й намагалося ухилитись від співпраці з окупантами.

Через великі втрати Німеччини на Західному фронті Центральні держави вирішили зробити деякі поступки полякам. *Імператори Вільгельм II і Франц Йосиф I видали 5 листопада 1916 р. маніфест, у якому проголосили створення на польських землях, що належали Росії, "самостійної держави зі спадковою монархією, конституційним устроєм і армією"*. До часу остаточного визначення кордонів Королівства воно підлягало Німеччині та Австрії. Незабаром розпочалася мобілізація до польських збройних сил.

Формуванням "польського вермахту" опікувалася Тимчасова державна рада (ТДР), яку німці створили в січні 1917 р. у Варшаві. Одним із членів цієї Ради став командувач польськими легіонами Ю. Пілсудський. Поступово Пілсудський дійшов висновку, що подальша боротьба на боці Центральних держав є безперспективною для польської справи, оскільки німці збираються використовувати легіонерів лише для забезпечення власних інтересів. За його наказом останні відмовилися скласти військову присягу на вірність союзницьким німецькій і австро-угорській арміям. Частина легіонерів інтернували в таборах у Бенямінові та Щипйорні. Самого Пілсудського заарештували й вивезли до магдебурзької фортеці.

Ворожа позиція німців, неможливість створення справжнього польського уряду змусили Тимчасову державну раду прийняти рішення про саморозпуск. Імператори Німеччини і Австро-Угорщини дозволили у вересні 1917 р. заснувати новий орган — *Регентську раду на чолі з князем З. Любомирським*. Регентська рада отримала повноваження законодавчої та виконавчої влади до часу переходу польських земель під руку короля або регента.

Російський уряд 15 листопада 1916 р. оголосив маніфест Центральних держав про утворення Королівства Польського недійсним. У грудні цар пообіцяв полякам автономію у складі імперії з власною законодавчою владою і армією. Англія і Франція підтримали цей крок Росії.

Велике значення для розв'язання "польського питання" мала

Лютнева революція в Росії. 14 (27) березня 1917 р. революційна Росія від імені Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів у відозві "До польського народу" проголосила, що "Польща має право бути цілком незалежною в державно-правовому аспекті" Зміст звернення, а також революційний ентузіазм, з яким його зустріло російське суспільство, не могли не вплинути на позицію Тимчасового уряду стосовно Польщі. У зверненні 17 (30) березня Тимчасовий уряд визнавав право польського народу на національну незалежність, але підкреслював необхідність збереження між Польщею і Росією вільного військового союзу.

В умовах війни, що тривала, та революційних подій у Росії питання про долю Польщі дедалі більше набувало міжнародного значення. 8 січня 1918 р. президент США В. Вільсон у тринадцятому пункті своїх миротворницьких пропозицій ("14 пунктів") указав на необхідність утворення незалежної польської держави на територіях, заселених польською людністю. У спільній декларації від 2 червня 1918 р. уряди Франції, Англії та Італії підтримали цю заяву.

Після кількох великих поразок Німеччини на Західному фронті влітку 1918 р. уряди Центральних держав звернулися 4 жовтня до США з проханням розпочати мирні переговори.

Політичні режими Німеччини та Австро-Угорщини агонізували. За цих умов Регентська рада оголосила про підготовку виборів до сейму. Поступово вона перебрала на себе командування армією. Водночас поляки стихійно ліквідували німецькі та австрійські органи окупаційної влади й створювали власні. У Кракові було засновано Польську ліквідаційну комісію, в Тешині виникла Національна рада Тешинського князівства, яка оголосила про приєднання цієї частини Сілезії до Польщі, в Познані утворилася Польська народна рада. Нарешті, з 6 на 7 листопада в Любліні було сформовано Тимчасовий народний уряд Польської Народної Республіки на чолі з І. Дашинським, який проголосив принципи суспільно-політичного устрою нової держави. 10 листопада до Варшави спеціальним потягом з Берліна приїхав Ю. Пілсудський, якому Регентська рада наступного дня надала повноваження головнокомандувача. Так розпочалося відродження польської державності.

РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За умов відсутності власної держави багато хто з діячів польського Відродження надавав перевагу не збройній боротьбі, а збереженню і розвитку культури, національних звичаїв та історичних пам'яток, уважаючи, що саме в такий спосіб можна зберегти національну самобутність і відродити державний суверенітет. Виник напрям, який дістав назву традиціоналізму.

Традиціоналізм заклав основи романтизму — нової ідейної течії, яка у 20-ті роки XIX ст. набула на польських землях великої популярності. Романтизм зароджувався як форма протесту особистості проти загальноприйнятих естетичних принципів і суспільних норм. Його прихильники проголошували рівність людей різних станів, визнавали зверхність почуттів і віри над розумом. Молоді романтики — письменники, музиканти, художники — створювали цілком нові за своїм характером твори, відкривали чарівність народних переказів і селянських пісень, намагалися словами, звуками, зоровими образами передавати найрізноманітніші почуття.

У ті роки зажили слави юний піаніст Фредерик Шопен (1810–1849), розквіт творчості якого припав на 30–40-ві роки, і поет Антоній Мальчевський (1793–1825) — автор романтичної поеми “Марія”, присвяченої минулому Польщі. Нове мистецтво популяризував літературний критик, історик і політик Маврицій Мохнацький (1804–1834). Найзначнішим його критичним твором є праця “Про польську літературу в XIX ст.” Та найвидатнішим діячем культури цього покоління став поет Адам Міцкевич (1798–1855), який після навчання у Віленському університеті працював учителем у Ковно. Саме його твори — балади і романси, а також друга і четверта частини лірико-драматичної поеми “Дяди”, написані у 1822–1823 рр., започаткували польську романтичну поезію.

Кращі сили польського романтизму зосереджувалися за кордоном. Зокрема в Парижі романтизм Міцкевича повною мірою втілювався у третій частині “Дядьков” і поемі “Пан Тадеуш”. В еміграції написали свої кращі твори великий польський лірик Юліуш Словацький (1809–1849), драматург Зигмунт Красінський (1812–1859), а пізніше Ципріан Норвїд (1829–1883). Їхні твори оспівували красу рідної країни, висловлювали любов до Батьківщини, віру в здобуття поляками свободи.

Література, що з'явилася після поразки Січневого повстання, дістала назву позитивістської. Цензура не пропускала творів патріотичного змісту, тому письменники часто вживали пе-

рифраз, вдаючись до порівнянь, які всім були зрозумілі. До найвідоміших представників позитивізму належали *Болеслав Прус* (1847–1912), *Генрік Сенкевич* (1846–1916), *Еліза Ожешко* (1841–1910) і *Марія Конопницька* (1842–1910). Вони створили цілу галерею позитивних героїв і в різних формах пропагували ідею “органічної праці”. Г. Сенкевич написав багато історичних романів про минуле Польщі (“Вогнем і мечем”, “Потоп”, “Пан Володимерський”). Е. Ожешко започаткувала реалізм у польській літературі, вплив якого переважав до 90-х років XIX ст.

Тема польської старовини була представлена не тільки в літературі, а й у живописі, музиці, театральному мистецтві. Автор історичних картин *Ян Матейко* (1838–1893) звеличував минуле Польщі. Картина “Грюнвальдська битва” прославила його як національного митця. Реалістичні тенденції в образотворчому мистецтві проявлялись у творах художників-баталістів, пейзажистів, портретистів, в історичних полотнах, у графіці (*Максиміліан і Олександр Геримські, Юзеф Хелмонський, Леон Вичулковський* та ін.). Розвиток національних традицій спостерігається в музичній творчості *Генріка Венявського, Ігнація Падеревського, Максиміліана Карловича*.

На польський театр і драматургію кінця XIX — початку XX ст. великий вплив справили реформатор польської сцени *Станіслав Висп'янський* (1869–1907). Видатний живописець-портретист і графік, поет-романтик і драматург, *Висп'янський* виявив талант у різноманітних сферах мистецтва. Його творчість пов'язана з тенденціями неоромантизму і символізму (драми “Варшав'янка”, “Листопадова ніч” тощо).

Короткочасне існування у Варшаві вишого закладу освіти — *Головної школи* (1862–1869) — не дало змоги розвинути модерний дослідницький центр у Королівстві Польському. Проте школа значною мірою сприяла розвитку науки, в ній зосередилися видатні вчені, а її вихованці посіли провідні місця в позитивістському русі. Досить високого рівня досягла варшавська біологічна школа. Значні успіхи були помітні в хімії та медицині, з'явилися дослідження в галузі філології, права, економіки, історії.

Після перетворення Головної школи на російський університет польську науку підтримували різноманітні наукові і громадські організації. З 1875 р. активну діяльність у галузі точних наук і техніки проводив *Музей промисловості і землеробства*. У 1907 р. виникло *Варшавське наукове товариство*, яке незабаром стало центральною науковою установою Ко-

ролівства Польського. За допомоги наукових спілок видавалися наукові праці: “Словник польської мови”, “Географічний словник Королівства Польського” тощо. Майбутніх науковців готували різноманітні курси, які давали освіту на рівні вищої школи. Існували спеціальні журнали, популярні видання з різних галузей знань.

Багато видатних польських учених працювало у вузах Росії, в наукових інституціях інших країн. У Парижі жила *Марія Склодовська-Кюрі* — вчений зі світовим іменем, лауреат Нобелівської премії з фізики (1903 р.) і хімії (1911 р.).

У Галичині центрами підготовки фахівців і науковців були Ягеллонський університет у Кракові, Львівський університет, Львівський політехнічний інститут, Польська Академія наук. У вузах викладали польські вчені з усіх частин Польщі, що сприяло підтриманню високого рівня освіти й приваблювало молодь з Королівства та Пруссії.

Наука Галичини пишалася досягненнями фізика *Зигмунта Врублевського* і хіміка *Кароля Ольшевського*, котрі першими у світі одержали рідкий кисень і азот; фізіолога *Наполеона Цибульського*, що виявив збудника черевного тифу, та інших вчених. Успішно розвивалася краківська історична школа (*В. Калінка, Ю. Шуйський, М. Бобжинський, Б. Смолька та ін.*).

На межі століть Краків став центром польського культурного життя. Переживало піднесення театральне мистецтво. У місті ставилися найкращі сучасні та старі п'єси, зокрема твори романтиків. Організовувалися художні виставки відомих живописців, авторів історичних полотен — *Яна Матейка, Юліуша Коссака та їхніх учнів: Станіслава Висп'яньського, Яцека Мальчевського, Юзефа Мехоффера*. Серед скульпторів вирізнявся Ксаверій Дуніковський. Неабияку популярність здобули молоді поети і прозаїки: *Станіслав Пшибишевський, Казимеж Тетмайєр, Ян Каспрович, Габрієла Запольська, Владислав Оркан*.

Зміцненню внутрішньонаціональних зв'язків сприяли з'їзди польських фахівців з усіх частин країни (зокрема лікарів, природознавців, юристів, економістів), крайові виставки господарських здобутків у Галичині, регулярні наукові з'їзди у Кракові та Львові, присвячені, наприклад, пам'яті Яна Длугоша та Яна Кохановського. В усіх польських землях живий інтерес викликали повідомлення про урочисте перепоховання Казимира Великого, про викуп громадськістю Вавельського замку, в якому протягом десятиліть розташовувались австрійські казарми. На демонстрацію почуттів національної ці-

лісності роз'єданого народу перетворилося святкування 500-ї річниці перемоги під Грюнвальдом. У відкритті пам'ятника, спорудженого на кошти всесвітньо відомого піаніста й композитора Ігнація Яна Падеревського, взяли участь представники усіх польських земель, а виконану об'єднаними хорами пісню на слова Марії Конопніцької "Не кинемо землі, звідки наш рід (Рота)" учасники церемонії сприйняли як присягу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА *История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.*

Общественное движение на польских землях. Основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. Москва, 1988.

Погодин А.Л. Главные течения польской политической мысли. Санкт-Петербург, 1907.

Погодин А.Л. История польского народа в XIX веке. Москва, 1915.

Пухлов Н.Н. Польское рабочее движение (1890–1904 гг.). Москва, 1977.

Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Київ, 1996.

Voguska M. Dzieje Kultury polskiej do 1918 roku. Wrocław, 1987.

The History of Poland Since 1863. Cambridge, 1980.

Wandycz P.S. The Lands of Partitioned Poland. 1795–1918. Seattle, 1974.

Лекція

22

ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ В РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — КІНЕЦЬ XVIII ст.)

- Наслідки Тридцятилітньої війни для чеських земель
- Становище чеських земель у першій половині XVIII ст.
- Політика “освіченого абсолютизму” в Чехії
- Культура в чеських землях

НАСЛІДКИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ *Фактичне підпорядкування чеських земель Габсбурзькій монархії, яке стало наслідком поразки чеського повстання (1620), було узаконене Вестфальським мирним договором 1648 р. Відтепер вони “довічно” входили до складу Австрійської імперії, але чеський народ не припинив боротьби за національне визволення.*

Ще досить тривалий час населення чеських земель потерпало від руїни та спустошення, що їх завдала Тридцятилітня війна. Наслідки війни дійсно були катастрофічними: населення скоротилося на 800 тис. чоловік; з 150 тис. сільських садіб уціліла третина; багато чеських дворян покинули власні маєтки, які зайняли іноземці. Нові господарі зневажали місцеві традиції та мову, чинили утиски селянам, обкладаючи їх новими податками та запроваджуючи панщину. Промисловість, ремесло, торгівля Чехії занепали, а національні скарби розграбували та розвезли по всій Європі. Особливо постраждали від війни та репресій чеські міста, людинність яких несла важкий тягар військових податків та примусових позик. Бойові дії порушили торговельні зв'язки чеських земель з іншими країнами, катастрофічно зменшився обіг у внутрішній торгівлі.

Австрійський імператор Фердинанд III (1637–1657) намагався поліпшити становище чеських земель. З його згоди Чесь-

кий сейм у 1649 р. звільнив на три роки від усіх податків сільських та міських жителів. Урядом запроваджувалася нова система судочинства та поліційної влади в містах, до яких призначалися спеціальні інспектори, які здійснювали контроль за фінансовими витратами.

Сільське населення постраждало не менше, ніж міське. Методи обробітку орної землі за кілька десятиліть не зазнали змін, у чеських землях і надалі переважала орієнтація на рослинництво, зокрема на нові сільськогосподарські культури. Прискорений і масштабніший перехід до модерних способів господарювання в панських маєтках не дістав технічної основи, а визначався насамперед економіко-географічними умовами. Створення більш-менш перспективних господарств не потребувало вигнання селян з їхніх ґрунтів, хоча такі випадки й траплялися. Спустошення цілих областей, спад народжуваності (природне скорочення населення) вже самі собою означали, що земельний фонд вивільнюється. Пани, як правило, не селили нових кріпаків на якісніші ґрунти, а приєднували їх до власного господарства. У середині XVII ст. панські землі в Чехії охоплювали тільки четверту, а в Моравії навіть шосту частину сільськогосподарських угідь.

Панські землі обробляли кріпаки, залежні від панів набагато більше, ніж колись. Селяни втрачали спроможність самостійно приймати рішення та розпоряджатися власною долею. Так, *“Оновлений земський устрій” (1627) істотно обмежував свободу кріпаків і дозволяв господарям втручатися в їхнє особисте життя, контролювати всі найважливіші етапи буття селянина від народження до смерті. Головним завданням статуту було знайти та зберегти робочу силу для землевласника. Оскільки чисельність селян після Тридцятилітньої війни значно зменшилася, лешата кріпосної залежності дедалі сильніше стискувалися.*

Панщина не регулювалася жодним чином і залежала тільки від потреб поміщицького маєтку. Відповідно до сезонності сільськогосподарських робіт їх тривалість збільшувалася або зменшувалася протягом року, але під час сівби або збирання врожаю переходила розумні межі. Часто в селянина не залишалося часу для обробітку власного наділу. Кріпаки домагалися повернення “старих прав”, тобто поліпшення власної долі, щоб жити так, як їхні предки в минулому.

1679 р. у Чехії ознаменувався антифеодальними виступами селян, обурених панським свавіллям. Згодом селянські протести вилилися в справжнє збройне повстання. Один з найзначніших

виступів відбувся на півночі Чехії, охопивши згодом майже половину її території, й перекинувся до Моравії. Спершу селяни надсиляли імператорові численні клопотання з проханнями полегшити тягар феодальних повинностей. У березні 1680 р. видано імператорський патент, який забороняв населенню звертатися до цесаря. Переконавшись у неможливості вирішити свої проблеми мирним шляхом, селяни взялися за зброю. Вони припинили відробляти панщину, руйнували маєтки феодалів і костели, розправлялися з королівськими чиновниками. До руху приєдналися найбільшні верстви городян.

Австрійські війська в червні 1680 р. жорстоко придушили повстання. Багато повстанців загинуло в боях, понад сто чоловік було страчено, понад тисячу засуджено до каторги. Згідно з імператорським указом, що з'явився після закінчення каральних акцій, встановлювалася панщина по три дні на тиждень; заборонялося залучати селян до робіт у неділю та у свята; феодалам дозволялося необмежено використовувати селян у період жнив; обсяги грошових і натуральних повинностей залишилися без змін.

Уже наприкінці XVII ст. в Чехії виникли перші мануфактури, засновані дворянами. Але розвиток мануфактурного виробництва відбувався повільно аж до середини XVIII ст. Переважна більшість мануфактур не витримали конкуренції і згорнули свою діяльність. Процвітання шляхетського підприємництва згодом призвело до занепаду міст і зuboжіння городян.

В окремих галузях — наприклад у складувній — певних успіхів досягли підприємці незначного походження. Ця галузь, поряд із ткацтвом, у другій половині XVII ст. вважалася однією з найрозвиненіших, її вироби становили найголовнішу статтю експорту. Але міста, порівняно з іншими країнами Європи, відігравали в економічному розвитку незначну роль. Майже всі вони, за винятком Праги, зберігали дрібнобуржуазний, напівселянський характер. Навіть відносно масштабне будівництво, що змінювало вигляд міст, здебільшого в стилі бароко, не справляло вирішального впливу на спосіб життя городян. Ніколи раніше в чеських землях не споруджувалося й не облаштовувалося стільки храмів і монастирів, як у добу розквіту бароко. Цікавим є той факт, що ратуш у ту пору збудували набагато менше.

Панівні позиції в суспільному житті чеських земель посіла католицька церква, яка визначала політику у сфері освіти та культури. Більшість населення Чехії та Моравії в другій поло-

вині XVII ст. прийняла католицьке віросповідання. Єзуїти відігравали чільну роль у вищій освіті, цензурували друковані видання, проводили активну місіонерську діяльність тощо. Уже в 1656 р. з'явилися укази проти некатоліків, які позбавлялися майна, підлягали ув'язненню або навіть смертній карі. Усі землевласники протягом трьох місяців мушили перейти в католицизм або виїхати з країни.

**СТАНОВИЩЕ
ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ
XVIII ст.**

На початку XVIII ст. Габсбурзька монархія проводила політику меркантилізму, сприяла розвитку промисловості та торгівлі, надавала підтримку мануфактурному виробництву. В 1706 р. засновано Віденський банк. Однак сподіван-

ня на те, що розвиток зовнішньої торгівлі сприятиме зростанню промисловості, не виправдалися, оскільки чеські землі були ізольовані від великих морських та річкових портів, а транспортування товарів суходолом не приносило зиску. Розвій внутрішнього ринку гальмувався феодальними чинниками. Чеські землі, що входили до Австрійської імперії на початку XVIII ст., стали суттєво відставати від західноєвропейських сусідів.

Водночас у Чехії в цей період спостерігається розвиток розсіяної мануфактури на селі та концентрованої мануфактури в маєтностях церкви і знаті. У 1715 р. в Горному Літвінові було засновано найбільшу в Австрійській імперії суконну мануфактуру, на якій працювало 400 чоловік. У містах з'явилися мануфактури, де було до 100 й більше робітників. Габсбурги заохочували створення мануфактур, надаючи привілеї їхнім засновникам, і обмежували діяльність цехів.

У зв'язку зі збільшенням населення, а отже й чисельності найманих робітників, і розвитком внутрішнього ринку становище кріпаків на початку XVIII ст. дещо поліпшилося.

Унаслідок поразки чеського станового повстання та придушення визвольної боротьби угорців виникли певні передумови для утвердження в Австрії сильної централізованої влади. Монархія спиралася на шляхту, армію, чиновництво, католицький клір. На місцях влада перебувала в руках шляхти, яка обіймала керівні посади, вела судочинство тощо. Державна самобутність Чехії проявлялася у функціях сейму та земської ради, які від 1627 р. називалися намісництвом. Земські сейми визначали розміри податків. Чеська двірцева канцелярія у Відні керувала справами на місцях. До складу намісництва у Чехії входило від 10 до 16 країв. Члени намісництва (земського уря-

ду), як і *крайові гетьмани*, обиралися з дворян і призначалися імператором. *Земські сейми* скликалися щорічно, а в період між ними діяла *земська рада*.

Міське населення згідно з “Оновленим земським устроєм” мало лише один голос у Чеському сеймі. У містах зміцнилася влада королівських уповноважених, які пильнували за дотриманням інтересів цісаря. Від 1739 р. під державний контроль потрапили й цехи.

Австрійський імператор Леопольд I (1657–1705) наслідував політику окатоличення чеських дворян-протестантів. Його наступник — Йосиф I (1705–1711) — у Кримінальному кодексі визначав смертну кару кожному, хто переховуватиме в себе еретичних учителів, проповідників та розповсюджувачів еретичних книг. За розпорядженням імператора Карла VI (1711–1740) проведено ревізію десятків тисяч чеських книг, після чого їх спалили тільки за те, що вони були видані чеською мовою. У результаті цієї акції Біблія чеською мовою вціліла лише в 20 примірниках.

Проти засилля єзуїтів, які контролювали в чеських землях систему освіти й здійснювали цензуру друкованих видань, виступив з протестом видатний педагог Я. Коменський у своїй праці “Дидактика”. Невдовзі він, як і багато інших діячів культури, мусив покинути Чехію і продовжити свою діяльність у Польщі.

Габсбурзька монархія протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. вела численні війни, витрати на які мала відшкодовувати поряд з іншими землями й Чехія. Сейми в той час скликалися тільки для того, щоб визначати обсяги податків. Від нескінченних утисків, що їх чинили імператорські чиновники та земельна адміністрація, страждало передовсім сільське населення.

На початку XVIII ст. Габсбурзька монархія перетворилася на велику державу. В цей період було ухвалено відповідні рішення, які закріплювали її новий територіальний статус. Так, у 1708 р. побачив світ імператорський указ “Реадмісія Чеської корони”, згідно з яким чеські землі мусили сплачувати данину, а Габсбурги забезпечувати їх своїм заступництвом та захистом. Відтепер на Чеське королівство поширювалася загальноімперська організація.

За “Прагматичною санкцією” 1713 р. всі володіння Габсбургів оголошувалися неподільним цілим і переходили у спадок одній із дочок цісаря. Чеська панівна еліта зобов’язувалася не тільки дотримуватися цього закону, а й захищати його “своєю кров’ю

та майном”, про що й було зроблено відповідний запис у земських документах. Однак у багатоетнічній імперії так і не була створена чітка централізована система управління, в окремих провінціях збереглися залишки різних станових привілеїв. Через економічну відсталість та панування кріпосництва Австрійська імперія занурювалася в гостру соціально-політичну кризу, що виявилася відразу після смерті Карла VI.

Суттєві зміни відбулися і в етнічному складі населення чеських земель. Приплив німців, який розпочався ще в XVI ст., під час та після Тридцятилітньої війни посилювався. Зазнав змін і національний склад чеської та моравської шляхти. Можливість купувати землю й діставати високі посади сприяла припливу до Чехії іноземців. Усе це призвело до того, що чужоземна шляхта становила більшість у чеських землях, а багато нащадків чеської еліти зрікалися власної етнічної належності.

Зростанню чисельності німецьких колоністів у чеських землях сприяла наявність тут великої кількості вільних земель, які можна було легко придбати. Вихідці з Німеччини заселяли міста й поступово захоплювали управління. За формальної рівності чеської та німецької мов перевагу здобувала німецька. *Мова чехів зникає з повсякденного вжитку. Вже у другій половині XVII ст. більшість міст Чехії понімечено.* І хоча земський патріотизм ще сповідувала певна частина чеських та моравських феодалів, однак скоріше він був простою даниною місцевим традиціям.

Процес втрати етнічної незалежності меншою мірою торкнувся селян і незаможних городян. Незважаючи на функціонування школи та церкви, які ще залишалися осередками народної мови, чехи поступово втрачали національну свідомість. У регіонах зі змішаним населенням іноді виникали конфлікти на національному ґрунті, спричинені поділом людності на соціальні та майнові стани: землевласників, адміністрацію та провід міст репрезентували іноземці, а селян та мішан — чехи. В селянському середовищі продовжувала жити чеська мова, а народна культура зберігала чеський характер.

Після смерті Карла VI імператрицею згідно з “Прагматичною санкцією” стала його дочка Марія Терезія (1740—1780). У монархії розпочалася криза, викликана як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, що переросла у війну за “Австрійську спадщину” У ході бойових дій найбільше потерпіла Чехія, яку зайняли баварські, французькі та саксонські війська. На чеський престол планувалося посадити баварського курфюрста Карла Альбрехта. Втім у 1743 р. в Празі відбу-

лася церемонія коронування короною Св. Вацлава Марії Терезії, під час якої імператриця підтвердила всі давні права Чеського королівства й забрала чеську корону до Відня. Згідно з Дрезденським миром (1745) Сілезія відходила до Пруссії. Несприятливі для Австрії підсумки війни спонукали її до проведення реформ, які, своєю чергою, привели до змін у соціально-політичному устрої імперії.

**ПОЛІТИКА
“ОСВІЧЕНОГО
АБСОЛЮТИЗМУ”
В ЧЕХІЇ**

Період правління Марії Терезії та Йосифа II (1780–1790) увійшов у історію Австрійської імперії як доба “освіченого абсолютизму”. Саме тоді відбулися найрадикальніші перетворення в суспільному

житті монархії. У ході війни за “австрійську спадщину” перебудовується військове управління та засновується Загальна комерційна колегія з метою централізації управління економічною політикою країни. У 1748 р. Австрійський та Чеський сейми передали центральному урядові право збирання податку на десять років уперед. Відтепер влада дістала можливість без жодного втручання сеймів збирати й розпоряджатися коштами для утримання постійного війська. У 1749 р. намісництво було замінено представництвом та камерою, які фактично стали виконавчими органами уряду на місцях.

Значні зміни сталися в організації австрійської армії. Від середини XVIII ст. чеське ополчення (так само як і інші) об'єднувалося з військом, яке підпорядковувалося центральній владі. В армії запанувала німецька мова. Спочатку військо комплектувалося на добровільних засадах, але вже з 1753 р. запроваджено рекрутський набір, від якого звільнялися священники, шляхта, чиновники, міщани та люди вільних професій. Так Чехія, як і інші землі імперії (крім Угорщини), втратила те, що становило основу державної самостійності — окреме військо та власні фінанси.

У Відні було об'єднано чеську й австрійську придворні канцелярії, створено Директоріум для внутрішніх справ та Верховну судову палату. Таким чином з Праги усувалися органи центрального управління Чехією, повноваження яких з 1761 р. передавалися спільним австрійсько-чеським установам у Відні. Зазнала змін структура органів місцевого самоврядування. У 1763 р. в Чехії засновувалися губерніуми, які очолював верховний бургграф (пуркрабій). Моравський губерніум у Брно очолював гетьман. Керівники губерніумів, котрі одночасно були головами сеймів і земських станових комітетів, репре-

зентували інтереси заможних верств у центральних органах влади. Представники місцевої шляхти (без відповідної освіти) не могли обіймати посад державних службовців у губерніумах.

Великий вплив на подальший розвиток економіки країни справили зміни у фінансовій та митній галузях. З 1750 р. запроваджувалася єдина грошова одиниця. У Моравії (1758) та Чехії (1765) вводилася як обов'язкова нижньоавстрійська система мір і ваги. Ці та інші заходи сприяли усуненню перешкод, що гальмували процес формування єдиного ринку. Ліквідувалися також митні кордони між окремими чеськими краями та з австрійськими землями. Завдяки цьому витворилися митна та господарська цілісність австрійсько-чеської частини імперії. Було прийнято Закони про податок на спадщину та про загальне оподаткування (згідно з кадастром 1757 р.), який позбавляв місцеву шляхту права не сплачувати податків.

Необхідність підтримки життєздатності селянських господарств, які становили головне джерело податкових надходжень та рекрутів для армії, змусила Марію Терезію на початку 1770-х років розпочати аграрні реформи. З'явилася низка указів. Одним з найважливіших із них були *Панищинні патенти для Чехії та Моравії (1775)*, що запроваджували диференційовану панищину — залежно від майнового стану селянина. Згідно з іншим указом панська земля розподілялася між селянами. Вони переводилися з панищини на грошову ренту. Перехід на грошову оплату повинностей ослаблював особисту залежність селян. Було видано указ про викуп селянами права на спадкове володіння землею, якою вони користувалися. *Запроваджувався єдиний для всієї країни Кримінальний кодекс*, що обмежував право землевласників чинити суд над кріпаками. Нове законодавство забороняло тортури під час допитів і значно обмежувало застосування смертної кари.

У завершальний період правління Марії Терезії важливі зміни започатковано в системі освіти. З 1774 р. *Австрійська імперія, однією з перших на континенті, створює розгалужену мережу шкіл за рахунок державних коштів*. У 1775 р. було прийнято *Шкільний статут*, яким запроваджувалося обов'язкове навчання всіх дітей від 6 до 12 років. У Чехії швидко зросла кількість шкіл (від 1500 у 1775 р. до 2600 наприкінці 1790-х років). Школи поділялися на "головні" та "нормальні", викладання в них велось німецькою мовою. При церковних приходах працювали "тривіальні" школи, де навчали чеською мо-

вою. Існували також навчальні заклади при церковних орде-
нах. Після ліквідації Єзуїтського ордену (1773) реформовано
гімназії, кількість яких зменшено до 20, а умовою вступу до
них стало володіння німецькою мовою. У гімназії два роки
викладали німецькою мовою, а в чотирьох старших класах —
латинською.

*За правління імператора Йосифа II реформи набули ще ра-
дикальнішого характеру. Так, "патент про підданих" (1781)
скасовував особисту залежність селян від феодала — спочатку
в Чехії та Моравії, а згодом і в інших землях імперії. Тепер
селянин міг вільно брати шлюб, покидати маєток, віддавати
дітей до школи. Розмір і обсяг повинностей змін не зазнали.
У 1785–1788 рр. на основі обліку селянських та панських зе-
мель визначено розміри податків, панщини та оброку, які
переводилися в грошовий еквівалент, а повинності селян ви-
значалися доходами господарств. Віднині селянин насампе-
ред мусив розраховуватися з державою, а вже потім зі своїм
господарем.*

Централізація держави супроводжувалася колонізацією че-
ських земель, куди десятками тисяч переселялися німці з Пів-
денної Німеччини та Австрії. У 1784 р. Йосиф II видав указ
про обов'язкове вживання німецької мови в усіх адміністра-
тивних органах влади. Це робилося з метою уніфікації суспі-
льного життя імперії.

*Кардинальних змін зазнала конфесійна політика Габсбургів.
Згідно з "патентом про віротерпимість" (1781) скасовувалися
дискримінаційні заходи стосовно віросповідування. Католицька
церква й надалі мала статус державної, але водночас дозволя-
вся перехід до протестантизму, православ'я або уніатства; ви-
знавалося іудейство; заборонялася діяльність сект.*

Йосиф II продовжував *реформувати систему початкової,
середньої та вищої освіти імперії. Розвиток системи освіти в
Чехії перетворився на один із найважливіших чинників форму-
вання чеської нації. Розвиток капіталістичних відносин вима-
гав значної кількості високоосвічених молодих людей. Сутте-
вої реорганізації зазнав Празький університет. В навчальному
закладі приділяється більше уваги вивченню природничих наук
та історії, засновуються нові кафедри, запроваджується три-
річне навчання. У 1784 р. факультети позбулися схоластики,
церковної цензури, мовою навчання замість латини ставала
німецька. Вводилося обов'язкове відвідування лекцій та скла-
дання іспитів в установленний термін. У 1791 р. в університеті
було створено кафедру чеської мови.*

Зміни в усіх сферах життя, здійснені в період “освіченого абсолютизму”, сприяли поліпшенню стану охорони здоров'я та соціального забезпечення широких верств населення. Так, згідно з “імперським статутом” (1776) усі заклади охорони здоров'я підлягали Центральній імперській комісії. Вже наприкінці XVIII ст. в Чехії налічувалося майже 300 приватних і громадських лікарень. У 1781 р. побачили світ Основні директивні правила, які визначали найважливіші принципи створення нових лікувальних установ.

Реформи за правління Марії Терезії та Йосифа II об'єктивно сприяли руйнуванню феодальних підвалин та прискоренню розвитку капіталістичних відносин як у Чехії, так і в інших краях імперії. Однак смерть Йосифа II в 1790 р. знаменувала закінчення доби “просвітницького абсолютизму” в Габсбурзькій монархії. Вже перебуваючи на смертному одрі, тяжкохворий монарх був змушений відмінити більшість реформаторських указів за винятком двох: про звільнення селян від кріпацтва та про віротерпимість. Утім чимало заходів періоду реформ продовжували й надалі справляти помітний вплив на суспільне життя імперії.

КУЛЬТУРА В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Після Білогорської битви у культурному житті чеських земель чільну роль відіграла католицька церква, яка за підтримки держави боролася з усіма проявами від-

ступництва. Церковне управління вдосконалювалося. Передусім виникли нові єпископства: у Літомержице (1655) та Градці Карловому (1664) засновувались єзуїтські осередки та інші церковні інституції. Релігійні книги, котрі мали замінити “єретичне читиво”, випускало окреме видавництво — “Спадщина Святого Вацлава”, засноване в 1669 р. у Празі. Всі ці зусилля не залишилися марними: релігійна ситуація в Чехії та Моравії зазнала відчутних змін. Так, у Сілезії контрреформаційний рух символічно благословив зведення в сан святого Яна Непомуцького (1729) й активно поширював його культ, з метою стерти з людської пам'яті згадку про сучасника Непомуцького — Яна Гуса.

Невід'ємним і ефективним *знаряддям реокатоличення* в чеських землях виступала *барокова культура*. Бароковий стиль не міг пробитися без втрат крізь Ренесанс з його розумінням повноцінності буття і розвивався своїм, відмінним шляхом, котрий, шоправда, позначався певною суперечливістю. Барокове мистецтво в багатьох напрямках виходило за межі вузь-

кого суспільного замовлення, створюючи естетичні цінності, в яких поєднувались пластичність, барвистість і фантастичність.

Після закінчення Тридцятилітньої війни з Італії та німецько-австрійського Придунав'я до Чехії та Моравії вирушило чимало знаменитих архітекторів, котрим церковні та світські діячі робили вигідні замовлення. До них належав передусім Карл Лураньо (1615–1648), якого найняли єзуїти для будування низки нових і перебудови старих храмів і монастирів. Головною його справою стало спорудження єзуїтського гуртожитку в празькому Клементині, розбудова Маріанської площі на Святій горі під Прашибрамом.

Згодом гідну конкуренцію йому склав інший відомий італієць Франческо Карраті (1620–1677), який, крім іншого, спроектував монументальний Лабковицький замок у Роудниці на Лабі та Чернинський палац у Празі (1669–1687).

Визначними представниками чеської барокової архітектури вважаються Криштоф Дінзенгофер (1655–1722) і його син Кіліан Дінзенгофер (1689–1751). Вони посіли в історії архітектури місце поруч з Петром Парлержем у вершинній та Бенедиктом Рейтом у пізній готичі. У Чехії Дінзенгофери спорудили храм Св. Микулаша в Празі на Малій Страні (1702–1752). За проектом молодшого Дінзенгофера було збудовано костел на Староместській площі (1732–1734).

У Моравії відчувався вплив віденської архітектурної школи, насамперед Яна Фішера з Ерлаха (1656–1723), що працював у маєтку кардинала Дітріхшейна в Микулові, Домініка Мартініеллі (1650–1720), який збудував замок братів Коуніцу, та Яна Гільдебрандта (1668–1745), котрому належить проект храму в Жидліховіце. Бароко в Чехії та Моравії поступово проникло до всіх будівель і справило вплив не тільки на міську, а й на народну архітектуру в сільській місцевості.

Інтенсивне будівництво, яке розгорнулося в чеських землях, дало поштовх розвитку барокової скульптури й малярства. У ранньому бароко великих успіхів досяг Ян Бенде (1620–1680), автор пам'ятника Св. Вацлаву в центрі Вацлавської площі в Празі (1678). Та вершиною барокової скульптури вважається творчість Фердинанда Брокаффа (1688–1731) і Матіаша Брауна (1684–1738). Вони оздоблювали кам'яний міст через Влтаву, що в 1670 р. дістав назву Карлового (згодом там виникла одна з найкращих скульптурних галерей), оформлювали готичний міст, на якому в 1730 р. поставили скульптуру Яна Непомуцького. Просто неба розташувалася ще одна чу-

дова галерея “Розпусти і Добročинності”, що її створив М. Браун у маєтку Шпорка в Куксі (Східна Чехія). Яскравими представниками раннього бароко в живописі були пражанин *Карела Шкрета* (1610–1674) та *Петер Брандл* (1668–1706), майстер дивовижних картин для вітварів.

Бароко переважало не тільки в малярстві, а й у музиці і театрі. Музика та спів стали складовою частиною барокових літургій, в усіх храмах їх дбайливо культивували. Чудові зразки ранньобарокової музики створив органіст, граф *Адам Міхна з Отрядовіце* (1600–1676).

Певне тематичне звучення спостерігається в бароковій літературі. Більшість єзуїтів, у тому числі найвідоміший з них — *Богуслав Балбін* (1621–1688), писали латиною, і про їхні наукові праці люди довідалися набагато пізніше. Однобічний духовний тип давався взнаки у фактах певного придушення власної думки, що стосувалося як чесько-, так і німецькомовних творів. Хоча з літературного боку останні були досконалішими, вони не мали великої популярності в Чехії та Моравії.

Уже на початку XVIII ст., під впливом соціально-економічних змін у чеських землях, чехи ознайомилися з ідеями раннього Просвітництва. Так, в Оломоуці в 1746 р. виникло перше просвітницьке товариство. Але якщо спочатку поширення просвітницьких ідей в Австрійській імперії відбувалося в річиші австрійсько-німецького духовного процесу, то вже з 60-х років ситуація зазнала кардинальних змін. У чеських землях виникли загальноавстрійський, німецький, чеський напрями розвитку просвітницької думки. *Головною заслугою представників чеського напрямку, біля витоків якого стояли літератори та історики, було те, що вони переосмислили, трансформували й звільнили від контрреформаційного духу чеську патріотичну традицію, поєднавши її з вимогами філософії Просвітництва.*

У цілому суспільно-політична позиція чеських просвітників у цей період була досить поміркованою. Однак вони зробили значний внесок у боротьбу за свободу думки та сумління. Так, *Г. Добнер* і його прихильники звернулися до розробки з погляду раціоналістичної критики питань вітчизняної історії, розпочали систематизацію науки, вдосконалювали й збагачували чеську літературну мову. Все це сприяло зростанню національної свідомості, а згодом і поширенню загальнослов'янських настроїв. Діяльність прихильників національно-просвітницького напрямку справила суттєвий вплив на становлення чеської нації. Не дивно, що зазначений напрям втягнув у свою

орбіту практично всіх найвидатніших чеських діячів культури та науки 60–70-х років. Чільні позиції в просвітницькому русі посідали фізіолог І. Прохазка та інші вчені-природознавці, художники, діячі музичної й театральної культури. Від початку 70-х років у Празі здійснюються перші спроби театральних вистав чеською мовою.

За сприятливих умов “Йосифінського десятиліття”, коли було скасовано цензуру й проголошено свободу наукових пошуків, просвітницький світогляд перестав уважатися “приватною” і прихованою справою. У більшості середніх шкіл замість латини запроваджувалася німецька мова. Чеську мову викладали спочатку в Терезіанській військовій академії у Відні (1752), а згодом у Віденському (1775) та в Празькому (1792) університетах. Чеська мова стала одним з багатьох шкільних предметів. Просвітницькі реформи надавали перевагу німецькій мові як панівній у Габсбурзькій монархії. Німецька освіченість, що мала великі культурні здобутки, перетворилася на мірило освіченості взагалі. Німецькою мовою створювалися літературні й наукові праці, нею викладали в університетах, вживали в товариствах освітян і вчених.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Ваничек В. История государства и права Чехословакии. Москва, 1981.

Гуса В. История Чехословакии. Прага, 1963.

История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1959. Т. 2.

Краткая история Чехословакии. Москва, 1988.

Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма. Москва, 1985.

Лаптева Л. П. История Чехии периода позднего феодализма и раннего Нового времени (1648–1849). Москва, 1998.

Любавский М. История западных славян. Москва, 1918.

Неедлы З. История чешского народа. Москва, 1952.

Рубцов Б. Эволюция феодальной ренты в Чехии. Москва, 1958.

Лекція

23

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА СПРОБИ ВІДНОВЛЕННЯ ЧЕСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (КІНЕЦЬ XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

- Чеське національне Відродження
- Суспільно-економічний розвиток чеських земель
- Револуція 1848–1849 рр. у Чехії
- Розвиток чеської культури

ЧЕСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

“Освічений абсолютизм” майже повністю знищив рештки чеської державності. Вважаючись осібним королівством, що мало власного монарха, увінчаного короною Св. Вацлава, Чехія фактично опинилася в становищі однієї з багатьох провінцій Габсбурзької монархії. Нею керували центральні австрійські інституції та місцеві чиновники, яких призначав уряд. Віденська влада послідовно інкорпоровала чеські землі до єдиного державного тіла з іншими австрійськими провінціями: державною мовою була німецька, викладання в освітніх установах усіх рівнів також проводилося німецькою (крім сільських шкіл). Знищуючи головні національно-історичні особливості Чехії, “освічений абсолютизм” водночас закладав підвалини чеського національного Відродження, сприяв накопиченню сил і засобів, які згодом посприяли процесу відновлення національно-політичної самобутності Чехії.

Чеське національне Відродження тривало майже століття (остання третина XVIII — 60-ті роки XIX ст.). Воно припадає на важливий етап розвитку капіталістичних відносин та формування чеської нації. За умов поширення в Європі просвітницьких ідей в чеському суспільстві уже в 70-х роках розпочався процес відновлення народних традицій та становлення модерної культури, що ґрунтувався на національній культурно-історичній спадщині. Відродження в чеських землях мало певні

особливості: чехи тривалий період входили до складу багатонаціональної імперії, де влада належала австрійським німцям; після поразки повстання станів (1620) була ліквідована чеська державність; значна частина чеської шляхти зазнала понімечення або покатоличення, а інша мусила покинути батьківщину; країну фактично колонізували німці, а в містах вони становили більшість населення. Так, наприкінці XVIII ст. в Чехії проживало понад 60 % чехів і близько 40 % німців; у Моравії відповідно — 70 і 30 %; у Сілезії — понад 25 % чехів, 40 % німців, близько 35 % поляків.

При визначенні періодів формування чеської нації передусім потрібно зважати на соціальні чинники: розвиток національної свідомості та участь у національному русі. Перший період чеського національного Відродження характеризується зростанням інтересу до дослідження культурних традицій, мови, етнічної самобутності та історії. У свою чергу він складається з “просвітницького” та “передромантичного” етапів. У другий період (кінець 10-х — 40-ві роки XIX ст.) відбувається активізація пропаганди національної ідеї та поширення національного руху. Третій період Відродження (від революції 1848 р. до 60-х років) позначений масовим національним рухом, в якому брали участь майже всі верстви чеської людності.

Становленню та розвитку національної ідеології, носієм якої спочатку виступав лише вузький прошарок чеського суспільства і яка проявлялася насамперед у *земському (територіальному) патріотизмі*, сприяли поширення просвітницьких ідей та проведення Габсбургами політики реформ. У цей період чеська патріотична шляхта докладала багато зусиль для відродження чеської мови, заснування національних товариств, бібліотек і музеїв. Метою земських патріотів було досягнення особливого статусу чеських земель, що входили до складу Габсбурзької монархії.

Складовою чеського та моравського земського патріотизму був *патріотизм міський*. Його палкими носіями виступали передовсім чеські діячі науки та культури, яких згодом назвали “будителями”. Так, у 1775 р. в Празі виникло *Землеробське товариство*, а невдовзі й інші, завдання яких полягало в розвитку різних галузей промисловості і торгівлі. У Празькому університеті в 1784 р. засновано *Королівське наукове товариство*, що поставило собі за мету вивчення природи та історії Богемії.

У наступний період чеські діячі культури зніщували заснування цілої низки просвітницьких установ. У 1796 р. в

Празі засновано *Академію мистецтва*, у 1798 р. — *Празький театр* (німецький, але в ньому відбувалися аматорські вистави чеською мовою), в 1802 р. — *Празький технічний інститут*, у 1810 р. — *Празька консерваторія*.

Праці чеських та німецьких учених того періоду несли на собі відбиток суто науково-теоретичного інтересу, видавалися латинською і німецькою мовами. Так, патер *Г. Добнер* (1719—1790) підготував зібрання джерел з історії Чехії в 6 томах і зробив латинський переклад “*Чеської хроніки*” *В. Гаска* з коментарями. Професор Празького університету *Ф. Пелцл* (1734—1801) у 1774 р. видав багатотомну “*Історію Чехії з давніх часів*” та “*Історію німців у Чехії*” (німецькою мовою). Вчені підготували видання багатьох історичних джерел, написаних у дусі просвітництва, та праць, присвячених королям Вацлаву IV та Карлу IV.

Одним із провідних діячів чеської культури, що належать до “будителів”, є абат *Йосеф Добровський* (1753—1829). Він видав низку критичних досліджень з історії давньої Чехії та слов'янства взагалі. Й. Добровський багато зробив для організації наукового життя Чехії, але найважливішим є його внесок у формування нової чеської мови. Незважаючи на досить скептичне ставлення до молоді генерации чеських патріотів та певні сумніви щодо перспективності чеської мови й літератури, Й. Добровський своїми працями (“*Історія чеської мови та літератури*”, “*Чеська граматики*” тощо) об'єктивно сприяв їхньому розвитку.

Відродженню чеської мови сприяла діяльність директора празьких, а згодом і всіх гімназій Чехії *Франтішека Прохазки* (1749—1809), який зробив вагомий внесок у видання багатьох чеських літературних пам'яток. Ф. Прохазка також переклав чеською *Новий Заповіт*.

Важливу роль на цьому етапі чеського національного Відродження відігравали “будителі” — публіцисти і видавці. Наприклад, син кравця, випускник Празького університету *М. Крамеріус* (1753—1808) з 1785 р. видавав газету чеською мовою “*Шанфельдські новини*” У 1790 р. він заснував у Празі видавництво “*Чеська енциклопедія*”, навколо якого згуртувалися провідні чеські діячі науки та культури. М. Крамеріус протягом вісімнадцяти років видавав чеською мовою часопис “*Вітчизняні новини*”, а також разом з Ф. Прохазкою сприяв насиченню книжкового ринку багатьма виданнями чеської та іноземної перекладної літератури.

Завдяки цілеспрямованій діяльності видавців *чеська книга*

швидко поширювалася серед населення, а чеська літературна мова поступово посіла чільні позиції в громадському житті. Так, з 1796 р. Ф. Пелцл видавав чеською мовою "Хроніку Чехії", в якій узагальнив усі свої попередні дослідження з чеської історіографії. Це видання незабаром перетворилося на справді народну книгу й сприяло процесові формування національно-історичних почуттів та свідомості серед різних верств суспільства.

На межі XIX ст. в культурному житті чеських земель формується романтичний напрям, під впливом якого сильний поштовх дістала ідея слов'янського єднання. Згодом ці тенденції в чеському національному Відродженні стимулювали розпад Наполеонівської імперії, об'єднавчий рух у німецьких землях і сприяли піднесенню впливу Росії в Європі. Русофільство було складовою формування теорії слов'янського єднання. У 1806 р. чеські "будителі" започаткували видання журналу "Гласател ческі", головним редактором якого став Я. Неедли (1776–1843). Знаменною подією стало відкриття в Празі у 1818 р. Музею Королівства Чеського.

Одним із визначних діячів чеського національного Відродження є Йосеф Юнгман (1773–1847). Випускник Празького університету, високоосвічена людина, яка володіла багатьма європейськими мовами, Й. Юнгман у своїх працях обмежував поняття чеського народу та чеської національної культури лише тими верствами населення, які користувалися чеською мовою. Саме цю концепцію сприйняла й підтримала нова генерація чеських патріотів. Й. Юнгман виступав як публіцист, перекладач творів західноєвропейських письменників, написав "Історію чеської літератури", видав "Чесько-німецький словник" у 5 томах. Увесь вільний від літературної діяльності час він присвячував безкоштовному викладанню чеської мови. Й. Юнгман обирався деканом, а згодом і ректором Празького університету.

Багато сил справі національного виховання чехів віддав Франтішек Палацький (1798–1876), котрий досить тривалий час обіймав посаду історіографа Чеського королівства. Завдяки своєму розуму та широкій освіті він уже в молоді роки вважався впливовою постаттю у визвольному русі. У 1827 р. він заснував двомовний "Часопис Чеського музею", згуртувавши навколо себе талановитих чеських учених і літераторів. У 1831 р. Ф. Палацький став одним із засновників "Матиці Чеської". Як секретар Королівського товариства наук Чехії Ф. Палацький сприяв його поступовому переходу на національні

позиції. У 1836 р. німецькою мовою з'явилася друком перша книга п'ятитомної *"Історії чеського народу в Чехії та Моравії"*, а у 1848 р. — чеською. Праця Ф. Палацького, що ґрунтувалася на широкому колі першоджерел (події викладалися до 1526 р.), по суті була першою науковою історією чеського народу. Водночас учений намагався брати участь у різних сферах громадського життя: піклувався про театр; робив усе можливе для того, щоб провідні чеські вчені залишалися на Батьківщині; прагнув перетворити Прагу на "слов'янські Афіни"; уклав та видав чеський науковий словник. За його самовіддану діяльність сучасники визнавали Ф. Палацького вождем чеського народу.

Посиленню відчуття слов'янської спільності в чеському суспільстві сприяла діяльність *Павла Йосефа Шафарика* (1795–1861). Він був сином протестантського священника-словака, предки якого належали до "Чеських братів", вигнаних із Богемії. П. Шафарика виховували на збережених у родині гуситських традиціях. Згодом він здобув освіту в Єнському університеті. П. Шафарик працював професором гімназії в Новому Саді. Його монографія *"Історія слов'янської мови та літератури всіма нарідчями"* (1826), пронизана ідеалізацією первісного слов'янства, набула широкої популярності в Центрально-Східній Європі. За підтримки чеських патріотів П. Шафарик переїхав до Праги, де прилучився до національного руху. У своїй праці *"Слов'янські старожитності"* (1837), в якій він використав метод порівняльно-історичного аналізу, П. Шафарик обґрунтував індоевропейське походження слов'ян, показав їхній внесок у світову історію. Дослідження вченого, що сприймалося як енциклопедія слов'янознавства, після перекладу європейськими мовами принесло йому заслужену славу. Значний розголос дістала праця П. Шафарика *"Слов'янська етнографія"* (1852 р.), у якій містилися основні знання з історії, культури і статистики слов'янських народів, окрема карта подавала ареал розселення слов'ян.

В ідеології учасників національного руху чільне місце посідала теза про належність чехів до великої слов'янської родини. Історичні умови та стан справ у Європі в 20-ті роки ХІХ ст. (там політично домінувала Росія) сприяли усвідомленню значною частиною чеського суспільства власної етнічної самобутності. Спираючись на результати історичних досліджень, активісти національного руху у своїй пропагандистській діяльності робили наголос на мовну близькість усіх слов'янських мов з чеською. У середовищі інтелігенції в той час на-

віть вважалося за можливе створення спільної слов'янської літературної мови, висувалася концепція слов'янського єднання. Уперше її обгрунтував Ян Коллар (1793–1852). Будучи проповідником протестантської громади в Пешті, він написав поему “Донька слави” (1824), у котрій пророкував можливість зникнення слов'янських народів, чий порятунок уможливило лише згуртування всіх слов'ян. Поема набула надзвичайної популярності серед чеських патріотів і стала справжнім “Євангелієм всеслов'янства”. Однак запропонована Я. Колларом концепція культурного слов'янського єднання не мала політичного характеру і була тільки першою програмою зближення всіх слов'ян у царині культури.

Важливу роль у формуванні національно-патріотичної думки в 30–40-ві роки ХІХ ст. відігравали часописи: “Квяти” за редакцією драматурга Й. Тила (1808–1856) та “Чеська бджола” за редакцією поета Ф. Челаковського (1799–1852), а з 1846 р. — поета-сатирика К. Гавличека-Боровського (1821–1856). Усі разом вони брали участь у виданні єдиної дозволеної владою чеської газети “Празькі новини”. З ім'ям К. Гавличека-Боровського пов'язане обгрунтування політичної програми чеських лібералів — теорії австрославізму, яка передбачала перетворення Австрійської імперії на федеративну конституційну монархію з наданням автономії чехам та іншим народам.

Уже в той час у лібералів з'явилися опоненти на лівому фланзі національного руху, який відбивав настрої певної частини інтелігенції, селян та робітників. Місцем зосередження цих сил з 1845 р. став таємний гурток “Чеський ріпіл”, до складу якого входили публіцисти К. Сабіна (1813–1877), Є. Арнольд (1800–1869), Й. Фріч (1829–1891) та ін. Розуміючи значення національних гасел, члени гуртка намагалися поєднати їх з гаслами соціальними. Прибічники радикальних поглядів прагнули використовувати для пропаганди різні культурно-просвітні осередки та об'єднання. Однак їхня загальна ідейна та організаційна слабкість не дала змоги радикалам посісти скільки-небудь помітне місце в проводі визвольного руху.

СУСПІЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Уже наприкінці правління Йосифа II в Австрійській імперії розпочався процес *переродження “освіченого абсолютизму” в консервативну монархію*, який завершився за правління імператора Франца II (1792–1835). Уособленням австрійської державної системи, котрою керували поліція та чиновники, після завер-

шення Віденського конгресу став міністр закордонних справ (1809–1821) і канцлер уряду (1821–1848) князь *К. Меттерніх* — *Віннебург* (1773–1859), хоча головним натхненником системи виступав сам монарх.

Після смерті імператора К. Меттерніх залишався провідною фігурою в австрійській політиці аж до революційних подій 1848 р., оскільки імператор Фердинанд I (1835–1848) постійно хворів і не брав активної участі в державних справах.

Політична філософія канцлера К. Меттерніха виходила з досвіду змагань з революційною та наполеонівською Францією і ґрунтувалася на переконанні, що будь-яка глибока реформаторська діяльність — це наближення до революції та відхід від традиційних істин і стабільності “вічного правопорядку”

Політичною вимогою суспільного життя держави визнавалася усталеність відносин, а сенсом владної та адміністративної діяльності — запобігання всім можливим спробам її порушити. Проте панівна еліта не наважувалася скасувати основні реформи періоду “освіченого абсолютизму” Навпаки, завдяки реалістичній позиції ряду чиновників-йосифістів стійка індустріалізація та модернізація не припинялися.

На початку ХІХ ст. Австрійська держава приєдналася до інших європейських країн, де відбувалися динамічні зміни у виробничо-технологічній галузі, відомі під назвою “промислова революція” Настав час переходу від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського з широким застосуванням машин і нових технологій. У чеських землях “промислова революція” пройшла такі етапи розвитку: початковий (1800–1830) — машини використовувалися тільки в текстильному виробництві; серединний (1830–1850) — машини почали застосовувати в харчовому виробництві, з’явилися перші залізниці; завершальний (1850–1870) — утворилася залізнична мережа, механізувався вуглевидобуток, виникла машинобудівна промисловість.

Перше машинне прядильне виробництво виникло в 1796 р. поблизу Дечина. У 1810 р. в Чехії вже було 163 прядильні машини, а в 1825 р. на 81 фабриці використовувалося близько 1700 машин. Товарне машинне виробництво текстилю розвивалося в Празі, Брно та на півночі Чехії і Моравії. За обсягом виробництва перше місце посідав Ліберець з округою.

У другому десятиріччі ХІХ ст. на чеських і моравських заводах з’явилися перші парові двигуни. Як поки що допоміжна галузь у центрах текстильного виробництва у районі Брно, Лі-

берця і трохи згодом Праги в 20-х роках виникло машинобудування. У 1836 р. на Вітковицьких залізоплавильнях спорудили першу коксову піч, з якої розпочався процес технологічної модернізації виробництва заліза. Нові виробничі технології, що в ту пору тільки зароджувались, торували собі шлях у хімічній галузі та у виробництві продуктів харчування.

Повільно утворювалася нова транспортна система, котра мала усунути відірваність Чехії від зовнішнього світу, а також поживати внутрішні зв'язки. Шосейні шляхи з'єднали Прагу з усіма найважливішими пунктами чеських земель. У 1832 р. стала до ладу перша кінна залізниця від Чеське Будейовіце до Ліпця, в 1836 р. — від Праги до Ланів. Перша залізниця на паровій тязі з'єднала у 1839 р. Відень з Брно. Потім були споруджені також залізниці від Праги до Оломоуца (1845), від Праги до Дрездена (1851). Виникло виробництво локомотивів, вагонів, залізничного обладнання. Розвиток транспорту сприяв зміцненню єдиного внутрішнього ринку товарів та робочої сили.

Перша парова машина в Чехії з'явилася в 1814 р., а з середини 20-х років XIX ст. у машинобудівних майстернях їх стали виробляти для внутрішнього ринку. В 1841 р. тут уже функціонувало понад 150 парових машин. Як паливо у чеській промисловості переважно використовували буре вугілля та кокс. У 40-ві роки водяні млини поступово замінили на парові. Вдосконалювалися технології в цукровій та пивоварній промисловості, де поступово встановлювалося спеціальне обладнання.

Урбанізація в чеських землях не йшла в ногу з індустріалізацією. Ще в 20-х роках міста здебільшого існували у своїх традиційних межах і тільки Прага (89 тис. жителів) та Брно (34 тис. жителів) являли собою великі населені пункти. Всі інші міста, за винятком Оломоуца, Ліберця, Іглави та Хеба (по 10 тис. жителів), залишалися "містечками на долоні"

У сільському господарстві капіталістичні відносини розвивалися повільно. В чеських землях вони стали активно виявлятися лише в 40-х роках XIX ст. в окремих господарствах великих землевласників, у яких для вирощування аграрної продукції застосовувалися добрива й техніка для обробітку ґрунту та збирання врожаю. Відкрилися спеціальні навчальні заклади. Розвиток середніх та дрібних господарств гальмували феодалні повинності. Діяв указ від 1 вересня 1793 р., котрий дозволяв викуп із кріпацтва за обопільної згоди пана і кріпака. За винятком окремих районів Північної Чехії та частини

Моравії, де ще перед 1848 р. панщину витіснив викуп, в інших регіонах значного поширення це явище не набуло. Люди, позбавлені засобів до існування, являли собою армію дешевої робочої сили, що використовувалася на будівництві шляхів, залізниць та інших виробництвах, які не вимагали високої кваліфікації.

У чеських землях швидко зростала чисельність населення: з 4,8 млн (1815) до 6,5 млн чоловік (1847), що було наслідком як промислової революції, так і поліпшення охорони здоров'я.

Уже в 40-х роках ХІХ ст. чеські землі перетворилися на модернізований господарський осередок Габсбурзької монархії, де вироблялася третина всіх товарів.

Головною соціальною суперечністю в чеському суспільстві виступав антагонізм між землевласниками і залежними від них селянами. Найбільший виступ селян, жорстоко придушений військами, стався у Моравії (1821). Соціальне напруження в промисловості між робітниками і підприємцями виливалося в численні страйки. Одним із найзначніших був виступ ткачів у Празі в червні 1844 р., коли суперечності переросли в конфлікт, під час якого робітники потрошили на фабриці верстати і все обладнання.

На початку ХІХ ст. зазнав змін статус чеських земель. Так, з 1806 р. Чехія перестала бути частиною Священної Римської імперії німецької нації, яку зліквідував Наполеон, і увійшла до складу Австрійської імперії, разом з котрою в 1815 р. вступила до Німецького союзу. Однак процес національного пробудження та зростання національної самосвідомості, що незадовго перед тим розпочався, допоміг чехам не миритися з таким станом речей і спонукав національну еліту зробити спробу відновлення чеської державності.

Консервативна внутрішньополітична система Габсбурзької монархії 1815–1848 рр., що дістала назву *“меттерніхівського абсолютизму”*, встановила в чеських землях особливий поліційний стан, цензурувала пресу, контролювала поштові відправлення, приватне життя чехів. Були піддані репресіям діячі культури. Так, у 1820 р. увільнили з посади професора Празького університету відомого філософа й математика Б. Больцано (1771–1848). Політична опозиція Габсбургам охопила майже всі верстви чеського суспільства. Чільні позиції в національному русі посідали підприємці та інтелігенція, хоча в акціях брали участь студенти, чиновники, духовенство, торговці та ін.

Головним напрямом чеського національного руху стала боротьба за відродження та утвердження чеської мови, як найважливішої етнічної ознаки. Незважаючи на певні сподівання, запровадити вивчення чеської мови в гімназіях не вдалося, не були підготовлені й чеські підручники. Однак уже в 20-ті роки чехи домоглися дозволу на видання рідною мовою одного журналу та однієї газети.

На подальший розвиток ситуації на початку 30-х років XIX ст. в чеських землях вплинули революційні події у Франції та польське повстання. До національного руху прилучаються представники вільних професій, студенти, чиновники, які об'єднуються навколо часопису "Квяти" (1834). Поразка польського повстання привела до втрати колишніх ілюзій, пов'язаних із концепцією слов'янського єднання. Молоді патріоти відвертаються від Росії, підкреслюючи, що слов'яни — це конгломерат самобутніх народів, а тому для чехів вітчизною можуть бути лише землі Чеської корони.

Серед напрямів національного руху особливе місце належало чеському театрові, значення якого для пробудження національної свідомості особливо високо оцінив письменник Йосеф Тил (1808—1856). Він є автором відомої п'єси "Фідловачка", поставленої у грудні 1839 р. Під час цієї постановки вперше пролунала пісня "Де мій дім?", що згодом стала чеським національним гімном. Й. Тил організував у містах Чехії масові народні заходи — загальні чеські бали.

Активісти національного руху проводили в різних містах "Чеські читання", де співали чеських пісень і читали чеські вірші. Поширенню визвольних ідей допомагала діяльність Товариства сприяння промисловості Чехії, в статуті якого (1844) підкреслювалося прагнення розширити сферу освіти народу, щоб кожний виробник, користуючись посібниками чеською мовою, міг ознайомитися з найпередовішими методами та винаходами.

Німці в чеських землях жили переважно в містах та в прикордонних регіонах. Розвиток виробництва сприяв зосередженню фінансового і торговельного капіталу в руках німців ще до початку промислової революції. Власті Чехії постійно нав'язували думку про особливу придатність енергійної німецької влачі, про певну закономірність панівного становища австрійських німців у державі. Серед богемських німців побутувало різне ставлення до національних прагнень чехів. Деякі з них були прихильниками якомога швидшого понімечення чехів, інші — німецькі ліберали — не тільки симпатизували їх-

нім національним змаганням, а й вважали, що з чехами в перспективі можна створити німецьку національну державу, а ще інші намагалися й надалі зберігати білінгвізм.

У другій половині 40-х років чеський національний рух фактично вже виробив власну політичну програму. Його очолювали діячі ліберального напрямку — Ф. Палацький, Ф. Рігер, Ф. Браунер, А. Троян, яких об'єднувала концепція австрославізму. Соціальні питання в програмі посідали другорядне місце, зміни в суспільному устрої також пропонувалися в австрославістському дусі. Органом чеських національних сил була газета "Празькі новини", яку редагував К. Гавличек-Боровський.

РЕВОЛЮЦІЯ 1848—1849 рр. У ЧЕХІЇ

Настрої, що поступово поширювалися в чеському суспільстві під впливом національно-патріотичної пропаганди, сприяли активізації політичного життя. У Че-

ському та Моравському сеймах виникла станова опозиція, яку не влаштувала економічна та національна політика віденських властей. Так, сейм Чехії не захотів виконувати роль пасивного й слухняного виконавця урядових розпоряджень і виступив з вимогами надати депутатам право визначати нові податки, збільшити представництво міщан у сеймі, призначати до гімназій викладачів чеської мови тощо.

Серед проблем, що перебували на той час у центрі уваги чеського суспільства й вимагали якнайскорішого розв'язання, були: рівність чехів і німців, улагодження відносин в аграрній сфері, врегулювання соціально-економічного становища міського населення.

Після перших повідомлень про революційні події у Франції в Празі активізувалося політичне життя. 11 березня 1848 р. в Празі, на Святовацлавській площі, відбулися збори представників чеських і німецьких політичних сил радикального і ліберального напрямку. Так, чеські радикали вимагали прийняття конституції, розширення виборчих прав, скасування панщини, забезпечення свободи слова, зборів, гарантій особистої безпеки, свободи віросповідання, запровадження чеської мови у судочинстві та шкільництві, вирішення соціальних питань тощо. Чеські ліберали також підготували документ, у якому пропонували створити єдиний сейм Чехії, Моравії та Сілезії, надати виборчі права всім верствам населення, скасувати панщину та привілеї шляхти, зрівняти чеську мову з німецькою, встановити свободу друку, зборів та віросповідання, скоротити строк служби в армії, зменшити податки та ін.

Однак проекти підготовлених петицій не були ухвалені. Для підготовки остаточної редакції документа був створений Святовацлавський комітет. 19 березня депутація комітету відвезла до Відня петицію до імператора.

Документ, який потрапив до імператора Фердинанда I, вимагав об'єднати чеські коронні землі й створити в Празі спільний становий сейм і уряд; надати всьому населенню рівні з дворянством і духовенством права на представництво у сеймі; забезпечити рівність чехів і німців у адміністративних установах і школах та публічне судочинство; призначати на посади людей, які б володіли чеською та німецькою мовами; запровадити свободу особи, друку, зборів, віросповідання; ліквідувати рештки феодальних відносин шляхом викупу державою повинностей селян.

У Відні 13 березня вибухнула революція. Імператор відправив у відставку канцлера К. Меттерніха, скасував цензуру й пообіцяв конституцію. Реакцією на чеську петицію став оприлюднений 23 березня "Кабінетний лист", який дозволяв використання чеської мови та формування збройних загонів. У Празі почалося формування *Національної гвардії*. Один із її загонів — *Академічний легіон* — складався зі студентів. Але серед чехів запанувало розчарування, оскільки імператор не дав ствердної відповіді на вимогу державної єдності чеських земель.

У Чехії в революційних виступах брали участь широкі народні маси. Особливою організованістю позначалися виступи робітників, які голосно заявили про свої права. Так, у березні 1,2 тис. празьких текстильників виступили з вимогою поліпшити житлові умови і встановити 10-годинний робочий день. Посилилася боротьба селян. У багатьох місцях селяни відмовлялися виконувати повинності, спалювали урбаріальні книги*, вирубували панські ліси, захоплювали пасовиська й вимагали розподілу поміщицької землі.

Збори Святовацлавського комітету 29 березня підготували другу петицію з вимогами чехів до імператора. 8 квітня влада мусила погодитися на створення в Празі вищих державних установ Чеського королівства, запровадження широкого виборчого права на виборах до сейму, визнання рівності чеської і німецької мов. Панщину на всій території імперії скасував спеціальний патент від 28 березня. Проголошувалася також свобода друку

* Описи (подібні до кадастрів), які склалися місцевими властями; включали податки та інші доходи публічно-правового характеру.

та віросповідання, знижувалися податки на виробництво продуктів харчування.

Якщо чехи в цілому сприятливо поставилися до відповіді на петицію, то німці в чеських землях не тільки виступили проти певних вимог, а й вимагали приєднання чеських та австрійських теренів до Німеччини. Це не відповідало інтересам Австрійської імперії, тому віденська влада прагнула співпрацювати з чеськими лібералами, які виступали за збереження Габсбурзької монархії. Так, Ф. Палацький вважав, що створення об'єднаної Німеччини призведе до розпаду Габсбурзької монархії — гаранта безпеки всіх народів, що входили до її складу. У відкритому листі до Франкфуртського парламенту, куди запросили і його, він заявив, що тільки Австрійська імперія спроможна забезпечити вільний національний розвиток чехів та інших слов'янських народів. Ця позиція, якої дотримувалася більшість чеських лібералів і радикалів, загострила чесько-німецькі відносини й формально розколола спочатку єдиний рух. У той час, коли австрійсько-німецька ліберальна ідеологія, що народжувалася, в багатьох випадках спиралася на "йосифінську" спадщину й підкреслювала насамперед загальні аспекти державно-політичної перебудови Центральної Європи, чеські ліберали висували здебільшого національні вимоги.

10 квітня 1848 р. Святовацлавський комітет у Празі було перетворено на Національний. До його складу увійшло 100 здебільшого ліберально та консервативно налаштованих політиків. Комітет висловив негативне ставлення до виборів депутатів Франкфуртського парламенту, через що вибори відбулися тільки в німецьких округах.

Підготовка до виборів у Франкфуртський парламент, а також посилення у зв'язку з цим войовничих настроїв серед ідеологів пангерманізму спонукали чеських, словацьких, хорватських та інших слов'янських політиків до згуртування. *2 червня 1848 р. в Празі розпочав роботу Слов'янський з'їзд, який становив певну альтернативу Франкфуртському парламенту й розглядався як прообраз майбутнього слов'янського наддержавного союзу.*

Віденський уряд заборонив скликання загальнослов'янського з'їзду, але не заперечував проти зборів представників австрійських слов'ян. Австрославізм організаторів конгресу розглядався при дворі як передумова використання з'їзду проти революційних сил. Однак австрійська преса різних напрямів виступила проти ідеї з'їзду, вбачаючи в ньому панславістську

демонстрацію. Негативною була реакція й угорського уряду, який зробив спробу переконати частину слов'ян відмовитися від участі в роботі з'їзду й домагався од Відня його заборони.

Програма роботи з'їзду передбачала обговорення таких питань: про значення та взаємовідносини слов'ян у Австрійській імперії; про ставлення слов'ян до інших народів монархії; про ставлення австрійських слов'ян до інших слов'янських народів; про ставлення до всіх інших європейських народів. *На з'їзд прибуло понад 300 делегатів з різних слов'янських земель монархії.* Більшість учасників форуму належала до ліберальної течії, але були й радикали від “Чеського Репіту”, 35 делегатів репрезентували аристократів. До порядку денного з'їзду було внесено питання про підготовку “Маніфесту” і петиції до імператора, про можливість утворення союзу слов'ян.

“Маніфест до європейських народів” — єдиний ухвалений на з'їзді документ — являв собою компромісний варіант на основі декількох проектів, підготовлених Ф. Палацьким. У ньому містилися гасла рівності націй (“природного права народів на національну свободу”), проголошувався принцип соціальної рівності й засуджувалися станові привілеї. Поряд із цим у “Маніфесті” й особливо у проекті петиції імператору, який так і не було затверджено у зв'язку з передчасним завершенням з'їзду, проходила ідея збереження Австрійської імперії у вигляді конституційного союзу рівноправних народів під скіпетром династії Габсбургів. Принцип побудови австрійської федерації в документах з'їзду детально не розглядався. 12 червня, після початку повстання в Празі, Слов'янський з'їзд закрився.

Повстання спалахнуло раптово. Значною мірою його спричинив демонстративний військовий вишкіл 40-тисячного гарнізону Праги, який здійснювався за наказом його командувача — князя В. Віндішгреца. Празькі студенти, зібравшись на мітинг 11 червня, зажадали виведення військ із міста взагалі. Незабаром у різних районах Праги відбулися напади вояків на робітників і студентів. У відповідь стихійно формувалися загони опору, споруджувалися барикади. У бойових діях брали участь радикально налаштовані люди, незалежно від національної приналежності. Однак німецькі газети трактували події на вулицях Праги як виступи чехів проти німців, а дії В. Віндішгреца видавали за героїчні. *Реакційну роль під час повстання відіграла “Тимчасова урядова рада”, утворена 7 червня.* Її очолив земський президент граф Л. Тун. До складу Ради ввійшли провідні члени Національного комітету — Ф. Палаць-

кий, Ф. Рігер, Ф. Брандер та ін. Однак для чеських лібералів повстання виявилось цілковитою несподіванкою й не вписувалося в їхню стратегію дій. Тому вони своїм авторитетом намагалися вплинути на студентів, щоб ті припинили опір. З 15 червня австрійські війська обстрілювали Старе місто з важких гармат, там розпочалися пожежі. 17 червня повстанці капітулювали.

Одна з основних причин поразки Празького повстання полягала в тому, що німці і чеські ліберали відмовили йому в підтримці, вбачаючи у виступі лише "панславістську змову". Утім революційних вибух за своїм змістом був суто політичним, оскільки в ньому брали участь як чехи, так і окремі німці.

Після поразки повстання в Празі було запроваджено воєнний стан: війська оточили підприємства, безробітних вислали з міста, а студентів-учасників заарештували. Однак за межами Чехії революція тривала. Був скликаний парламент, який законом від 7 вересня 1848 р. скасував панщину, надавши селянам громадянські права та право власності на землю. Шляхта на отримані як викуп за панщину кошти відтепер мала змогу господарювати капіталістичним способом. Саме остаточне скасування феодалної залежності селян стало головним здобутком революції.

Після придушення за допомогою російських військ угорського повстання наприкінці жовтня 1848 р. в моравському місті Кромержиж зібрався загальноімперський парламент. Його головним завданням була підготовка конституції, в розробці якої брала участь група чеських лібералів під проводом Ф. Палацького. 2 грудня 1848 імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь свого небожа, 18-річного Франца Йосифа.

До березня 1849 р. проект конституції був підготовлений, але 7 березня імператор розпустив парламент, а до Кромержижа увів війська. Це викликало невдоволення в Чехії. Студенти створили в Празі Революційний комітет, який разом із радикальними силами в Німеччині і Австрії розпочав підготовку до спільного виступу. Однак австрійська влада викрила плани змовників і 10 травня провела масові арешти. У Празі знову було запроваджено воєнний стан, що діяв до 1853 р.

Після успішного наступу австрійських військ проти угорських революційних сил імператор Франц Йосиф 7 березня 1849 р. окруїрував (запровадив) конституцію. У ній проголошувалася неподільна конституційна австрійська спадкова монархія, а також рівність усіх націй, що входили до складу імперії. Конституція стала відповіддю на автономістські прагнен-

ня слов'ян. Однак після остаточного придушення революції централістично-абсолютистську систему було відновлено, а конституція так і не набула чинності.

РОЗВИТОК ЧЕСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розвиток чеської культури в першій половині XIX ст. ознаменувався відродженням чеської мови та літератури, успіхами національного театру й образотворчого мистецтва, появою наукових і літературних видань чеською мовою.

Чеське національне Відродження являло собою захисну реакцію на асиміляційні процеси, що запанували в Габсбурзькій монархії. Природною основою захисту національних культурних традицій виступали мільйони людей у Чехії, Моравії, Сілезії, які розмовляли рідною мовою. Саме з народних джерел, віри в їхню життєздатність насамперед черпали силу й натхнення захисники чеської мови. Так, хранитель Оломоуцької бібліотеки *Я. Ганке* в 1783 р. видав німецькою мовою "Рекомендації з використання чеської мови та літератури" Наукову розробку проблеми чеської мови здійснювали *Й. Дробовський* та *Й. Юнгман*.

Співіснування чехів і німців у чеських землях на початку XIX ст. ще не набуло характеру відвертої конфронтації. Творчість німецькомовних та чеськомовних діячів культури проходила паралельно, а при висвітленні історичних тем вона навіть перепліталася. Однак більшість чеських науковців публікувала свої праці німецькою мовою і лише згодом перекладала деякі з них чеською.

Значний внесок у розвиток чеської мови та літератури зробив *Ф. Челаковський* (1799–1852), який після закінчення Празького університету став редактором чеськомовної газети "Празькі новини"; викладав чеську мову у Празькому та в інших університетах. У чеській літературі він відомий як поет-романтик, популярності в народі зажили його збірки "Відлуння руських лісень" (1829) та "Столиста троянда" (1840). Поет залишив по собі цілу школу поетів-послідовників. Відомим поетом цього періоду є *К. Марка*, чия лірико-епічна поема "Май" відкрила нову добу в чеській поезії.

Оригінально використовував народну творчість у своїх віршах *К. Ербен* (1811–1876). Майбутній поет закінчив Празький університет і працював архіваріусом у Чеському Національному музеї, а потім у Головному Празькому архіві. Багато історичних джерел, які він зібрав, опубліковано в серіях

“Архіву Чеського” К. Ербен був етнографом, перекладачем, істориком, літератором. Його перу належать драматичні твори, романтичні балади, пройняті патріотичним духом.

Особливе місце в чеській літературі посідає *К. Гавличек-Боровський* — автор багатьох сатиричних віршів, спрямованих проти католицизму та бюрократії. Найвідомішою є його поема “Хрещення Св. Володимира”

За формою та змістом художні твори, написані чеською мовою в першій половині ХІХ ст., відповідали вимогам романтизму, який літератори застосовували як засіб перетворення світу, змальовуючи далеке від дійсності ідеальне середовище. Особливо поширені були твори про героїчну минувшину чеського народу та слов’янський демократизм. Народ вони вважали охоронцем головних духовних цінностей і мови.

У Чехії в першій половині ХІХ ст. динамічно розвивалася *журналістська справа*. Перша газета чеською мовою з’явилася в 1719 р. й виходила майже до кінця століття. Її останній редактор — *В. Крамеріус* — заснував власну “*Патріотичну газету Крамеріуса*” (1791–1825), на шпальтах якої чільне місце відводилося захистові чеської мови й розвитку чеської культури. Від 20-х років ХІХ ст. видавалася перша чеська політична газета “*Празькі новини*”, яку редагували *Й. Лінда*, а згодом *Ф. Челаковський*. У 1846 р. виникла газета “*Празькі посел*”, яку редагував *Й. Тил*. У період революції 1848–1849 рр. видавалося багато чеськомовних політичних газет.

Дійовим засобом пробудження національної свідомості став *театр*. Важливу роль у розвитку чеського театру відіграв драматург і актор *Й. Тил*. Найкращий його твір — п’єса “*Волинщик зі Стракониць*” — обійшов сцени багатьох театрів Європи. Більш як 60 драм і комедій створив засновник чеської національної комедії *В. Кліунер* (1792–1859). Першу чеську оперу “*Проволочник*” написав композитор *Ф. Шкроуп* (1801–1862), автор музики до чеського національного гімну.

Видатними художниками, які залишили по собі образи багатьох діячів чеської культури, краєвиди країни, змальовували життя та працю простого народу були *А. Махек* (1775–1844), *Ф. Ткадлик* (1786–1840), *А. Манес* (1784–1843).

У першій половині ХІХ ст. наукові дослідження в чеських землях проводилися головним чином у царині гуманітарних наук, що найбільшою мірою відповідало завданням виховання національної свідомості народу. Постала потреба в науковій аргументації ідеї про культурну рівність чехів з іншими народами Європи. Найяскравішим представником науки цього

часу є *Я. Пуркіне* (1787–1869) — фізіолог, який здійснив у своїй галузі низку епохальних відкриттів. З 1823 р. він обіймав посаду професора фізіології в університеті Вроцлава. У 1850 р. Я. Пуркіне повернувся до Чехії, став професором Празького університету, організував тут інститут фізіології, видавав науковий журнал “Жива” й брав активну участь у громадській діяльності.

В архітектурі панував класицизм. Розвиток економіки сприяв перебудові міст за модерними зразками. У Празі знесено кріпосні мури й укріплення, з’явилися набережні та бульвари, споруджувались ампірні будівлі, мости через Влтаву, закладалися парки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1996. Т. 1.

Костюшко И. И. Аграрная реформа 1848 г. в Австрии. Москва, 1993.

Краткая история Чехословакии. Москва, 1988.

Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII — 30-е гг. XX ст.). Москва, 1971.

Мыльников А. С. Павел Шафарик, выдающийся ученый-славист. Москва; Ленинград, 1963.

Мыльников А. С. Иозеф Юнгман и его время. Москва, 1973.

Мыльников А. С. Эпоха просвещения в чешских землях. Идеология, национальное самосознание, культура. Москва, 1977.

Мыльников А. С. Культура чешского Возрождения. Москва, 1982.

Титова Л. Н. Чешская культура первой половины XIX в. Москва, 1991.

Dějiny zemi korony české. Praha, 1997. D. II. Od nastupu osvícenství po naši dobu.

Лекція

24

ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ В ДОБУ МОДЕРНІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)

- Становище чеських земель у 50–60-ті роки ХІХ ст.
- Чехія у складі конституційно-дуалістичної монархії
- Чеське суспільство за нових політичних реалій
- “Чеське питання” під час Першої світової війни
- Розвиток чеської культури

СТАНОВИЩЕ ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 50–60-ті РОКИ ХІХ ст.

Події та наслідки революції 1848–1849 рр. у чеських коронних землях (Чехія, Моравія, Сілезія) справили значний прогресивний вплив на суспільство, його перехід до капіталістичних відносин. Зі скасуванням

панщини відходив у минуле феодальний спосіб виробництва, а з ним і найвідсталіші традиції суспільного життя. Створення розгалуженого державного апарату й проголошення свободи підприємницької діяльності сприяли глибоким змінам у економічній сфері.

Чеські землі в цей період охопив індустріальний бум. Тут відбувся промисловий переворот, який закріпив їхнє провідне місце в економіці Габсбурзької монархії. Ліквідація митного кордону з Угорщиною в 1850 р., скасування або зниження мита за торговельним договором з Пруссією сприяли розширенню ринку збуту й розвитку підприємств у цілому, особливо ж засобів зв'язку і транспорту. Активне залучення передових наукових досягнень і нових технологічних можливостей стали переконливим свідченням не тільки перетворення промисловості з мануфактурної на машинну, а й швидкої індустріалізації чеських земель.

Слов'янські землі у складі Австрійської імперії в 1849 р.

1—2 — кордони держав; 3 — кордони провінцій; 4 — столиці держав;
5 — адміністративні центри

Нові форми організації капіталістичного виробництва, прискорення процесу акумуляції капіталу збудили інтерес німецьких підприємців і фінансистів до чеських земель. У 1869 р. створено перший чеський "Живностенський банк", зорієнтований на національний капітал.

Майже 50 % населення чеських земель працювало в сільському господарстві. Приблизно половина посівної площі перебувала у великому землеволодінні, яке швидко трансформувалося в капіталістичні аграрні підприємства. Саме тут широко застосовувалися машини, запроваджувалися передові технології, здійснювалася спеціалізація виробництва, засновувалися підприємства з переробки аграрної продукції тощо.

Понад 50 % посівних площ зосереджувались у господарствах розміром 20—50 га. Їхні власники широко використовували найману працю й постачали продукцію на ринок. Малоземельні господарства тяжіли до кустарного виробництва або шукали додаткових джерел до існування. Саме ці селяни поповнювали лави робітників у містах та емігрували.

Процеси модернізації та урбанізація справляли суттєвий вплив на зміни в соціальній структурі людності чеських земель. Передовсім зростала чисельність національної буржуазії, найманих робітників. Інтенсивність збільшення населення чеських міст (їх налічувалося майже 500) була пов'язана з формуванням нових промислових центрів.

У 50–70-ті роки ХІХ ст. значно зросла загальна кількість населення чеських земель і ця тенденція зберігалася до кінця століття. У цьому регіоні імперії проживали чехи, німці, євреї, поляки, словаки. Так, за даними перепису 1857 р., чехи становили 61 %, німці — майже 37 %, а євреї — 1,8 % усієї людності. У Моравії німців було — 25 %, а в Сілезії — 50 %.

“Часом живцем похованих” назвав перше післяреволюційне десятиліття великий чеський письменник Ян Неруда (1834–1891). Така оцінка влучно характеризувала сутність тогочасних подій. Радикально-демократичне крило національних сил було повністю розгромлене, для чеських теренів у 1850 р. укладено “Земельну конституцію Чеського королівства” У ній вказувалося, що вони “є невід’ємною частиною Австрійської спадкової монархії та коронною землею цієї імперії”, а відносини між Австрією і чеськими землями визначаються загальною конституцією. Однак положення конституції не були реалізовані: в чеських землях дозволялося лише скликання сейму. Встановлювалася система намісників, які безпосередньо підлягали Відню.

На початку 50-х років ХІХ ст. формується режим неоабсолютизму імператора Франца Йосифа І (1848–1916). Новий режим намагався централізувати державну владу, створити стабільні політичні умови для розвитку в країні процесів модернізації.

Сформована весною 1851 р. Імперська рада (рейхсрат) підготувала “Сильвестрівські укази”, в яких закладалися реальні підвалини неоабсолютистського режиму. Перший указ скасовував чинність конституції 1849 р.; другий забезпечував захист основних громадянських прав, підтверджував рівність усіх перед законом, скасування кріпацтва та панщини; третій оприлюднював основний закон — Засади органічного управління коронними землями Австрійської імперії.

Провідником ідей посилення імперської влади виступав міністр внутрішніх справ А. Бєх (1813–1893). З його ініціативи земельне управління повністю підпорядковувалося держапарату, запроваджувалося єдине загальноавстрійське громадянство, уніфіковувались кримінальний кодекс і судочинство. *Ор-*

ганізовано нову владну вертикаль: окремі історичні землі, за формального збереження старих кордонів, дістали статус адміністративних районів (провінцій) без жодних ознак політичної самобутності. *Управління в історичних землях замінювалися намісництвами, а в "малих" землях — президіями.* Водночас скасовано адміністративний союз Моравії та Сілезії, що існував з XVIII ст., а в Моравії (крім Брноського намісництва), в Опаві, засновувалася земельна президія.

Для захисту національно-правових інтересів чеська буржуазія в цей період активно використовувала досить розгалужену мережу громадських організацій, культурно-спортивних спілок, позичкових та ощадних кас, різноманітних товариств і гуртків.

На рубежі 60-х років XIX ст. правлячі кола Австрійської імперії під тиском економічної кризи та національних рухів переходять до конституційних форм правління. *Оприлюднений у 1860 р. "Жовтневий диплом" віддзеркалював тенденцію єдності принципів управління імперією з принципами децентралізації.* До загальноімперської компетенції належали іноземні та військові справи, фінанси, торгівля і транспорт. Усі інші функції передавалися місцевим ландтагам (сеймам), які надіялися правом обирати депутатів до рейхсрату.

Але незабаром новий голова уряду (державний міністр) А. Шмерлінг посилив позиції централістів у наступному указі — *"Лютневому патенті"*. За рахунок передання частини повноважень ландтагів центрові рейхсрат перетворювався на орган парламентського типу. В Австрійських коронних провінціях, до яких належали й чеські землі, засновувався "вузький" рейхсрат з 203 депутатів.

Відхід у Відні від неоабсолютизму стимулював чеську буржуазію до консолідації на платформі поміркованого лібералізму. В 1860 р. в чеських землях виникла перша загальнонаціональна організація — *Національна партія*. Її очолили ідеологи лібералізму — *Ф. Л. Рігер та Ф. Палацький*. *Головні програмні засади партії полягали в здобутті національної рівності, громадянських прав і розширенні самоврядування.* Для учасників ліберального руху важливого значення набувала проблема подальшого співробітництва з історичним дворянством і ставлення до "державного історичного права"

На початку 60-х років Національна партія фактично розкололася на дві течії. Крило партії, яке репрезентувало інтереси представників поміркованої чеської національної еліти, дістало назву "*старочеського*". Радикально налаштовані полі-

тичні діячі, які представляли інтереси промислової і торговельної буржуазії, утворили “младочеську” течію. Однак поділ на фракції в Національній партії відбувся тільки на початку 1863 р., у зв'язку з польським повстанням. Один із лідерів старочехів — Ф. Палацький — характеризував повстання як безнадійну та шкідливу для всіх слов'ян подію. Младочехи, навпаки, вбачали у повстанні приклад послідовної боротьби за державну незалежність. Водночас провідні угруповання чеського ліберального руху не висували на перший план соціальні мотиви й не підтримували застосування насильницьких методів.

У 1861 р. уряд у Відні затвердив “земські статuti”. Вони передбачали створення однотипних структур для всіх коронних земель, у тому числі для Чехії, Моравії, Сілезії. Вибори до сейму мали проводитися на основі майнового цензу та інших обмежень, зокрема двоступеневих виборів у селянських громадах. У чеському сеймі був 241 депутат, у моравському — 100. У 1864 р. на основі “імперського закону” в Чехії та Моравії прийнято закони про “общинний (муніципальний) устрій”

Коли влітку 1863 р. чеський ліберальний рух перейшов до тактики пасивного опору, а чеські депутати відмовилися від участі в роботі рейхсрату, оскільки, на їхню думку, виборчий закон обмежував чеське представництво, саме органи самоврядування перетворилися на опорні пункти чеського національного руху.

**ЧЕХІЯ У СКЛАДІ
КОНСТИТУЦІЙНО-
ДУАЛІСТИЧНОЇ
МОНАРХІЇ** Австрійська імперія зазнала ряду невдач, пов'язаних з “італійським питанням” та загостренням австро-пруського суперництва, яке незабаром призвело до короткочасної війни. Виступ численної австрійської армії зустріли пруські війська, які перед тим загартували більшу частину Моравії та Чехії. 26 липня 1866 р. сторони підписали перемир'я в Микулові.

Блискавична війна, що тривала менше двох місяців, змінила не тільки геополітичну ситуацію в Європі, а й поставила Габсбурзьку монархію в нові умови, що вимагали суттєвих реформ. Безпосередньо зніщював цісарське рішення про перетворення імперії на *дуалістичну Австро-Угорську державу* новий міністр закордонних справ — саксонський граф Ф. Бейст (1809--1886).

Відповідно до побажань і вимог більшості депутатів угор-

ського сейму повністю відновлювалася державна незалежність Угорщини з усіма правовими наслідками. Ця частина держави дістала назву Транслейтанія. Святкова церемонія коронації угорською короною Франца Йосифа I 8 червня 1867 р. в Буді (нині частина Будапешта) стала важливим чинником політичної перебудови Габсбурзької монархії. До складу австрійської частини монархії — *Цислейтанії* зі столицею у Відні — увійшли *17 королівств і земель*, у тому числі й *Чеські коронні землі*.

У Відні в грудні 1867 р. ухвалено конституцію Цислейтанії, яка проголошувала ряд буржуазно-демократичних свобод: рівність громадян перед законом, рівність їхньої участі в суспільних інститутах, вільне пересування осіб та майна всією територією держави, недоторканність власності, недоторканність особи, свободу слова і віри, право громадських відправ, свободу розвитку науки і освіти, рівність усіх народів у державі, захист національних мов, право навчатися рідною мовою. Австрійський парламент (рейхсрат) складався з двох палат. Депутати верхньої палати призначалися імператором із представників панівної верхівки, депутати нижньої — обиралися. Вибори проходили за становою (куріальною) системою. Існувало чотири курії (поміщиків, торговців і промисловців, сільська і міська), виборці яких нерівно репрезентували різні верстви суспільства. До того ж у виборчій системі відбивалося й національне гноблення. Так, у Чехії один депутат обирався на 40 тис. німців і 90 тис. чехів.

У конституції 1867 р. всі королівства та землі, що належали до Цислейтанії, розглядалися як *окремі історико-політичні утворення*, об'єднані представництвом у рейхсраті. Конституція визнавала автономію за землями, населеними різними народностями та з власними ландтагами (сеймами). Однак ці установи розв'язували тільки дрібні питання: підготовки земського статуту, виборчих законів, освіти, обробітку землі, будівництва місцевих шляхів сполучення тощо.

У добу змін, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, чеські ліберали піднесли "чеське державно-історичне право" до рівня загальнонаціональної ідеї. Вони вимагали відновити автономію та єдність земель Чеської корони, виборчої реформи на засадах національної рівності, згоди імператора на коронування чеською короною.

Навесні 1868 — восени 1871 рр. у чеських землях розгорнувся масовий рух таборів (мітингів), який об'єднав опозиційно налаштованих чехів, які критикували укладення австро-угорської

угоди. Младочехи солідаризувалися з вимогами ораторів, старочехи прагнули переговорів з урядом. Напруження політичної боротьби спонукало лідерів Національної партії та дворян-автономістів розпочати перетрактації з Віднем, у результаті яких з'явилися три, пов'язані між собою законопроекти, що закладали підвалини майбутнього чесько-австрійського порозуміння (Фундаментальні статті): закон зрівнювання, закон про охорону нації і закон про зміну системи виборів до сейму. Йшлося тільки про Чехію, а не про всі землі Чеської корони, які не мали спільних представницьких і управлінських органів.

У Декларації від імені 81 депутата чеського сейму (серпень 1868 р.) чеська політична еліта, оголошуючи бойкот роботи земського сейму, заявляла про несприйняття дуалістичного устрою імперії, в якому відбивався пріоритет австрійських німців і угорців над слов'янами. У документі підкреслювалося, що дуалізація не тільки відкидала "історико-політичну індивідуальність" теренів чеської корони, а й ставила їх на рівень звичайних адміністративних провінцій Цислейтанії. Депутати виступали на захист державно-правової самобутності чеських земель, за справедливе представництво всіх чехів у рейхсраті, за підписання угоди з імператором.

У вересні 1871 р. Франц Йосиф пообіцяв коронуватися у Празі чеською короною, а в жовтні Фундаментальні статті ухвалив (за підтримки німецьких депутатів-лібералів) чеський сейм. Це означало визнання дуалізму та відмову від реорганізації імперії на основі триалізму (Австро-Угорсько-Чеське королівство). Загальноавстрійськими справами проголошувалися військові та закордонні, фінанси, торгівля, комунікації, законодавство та громадянство. Ці питання передавалися в компетенцію сенату (замість верхньої палати рейхсрату), а уряд Цислейтанії мав складатися з придворних канцлерів окремих земель.

Під тиском угорських політичних сил, що дістали підтримку Німецької імперії, Франц Йосиф відмовився підписати угоду з чехами. *Це свідчило про остаточну поразку курсу на федералізацію двоєдиної монархії і призвело до зміни концептуальних настанов усередині чеського ліберального руху. На зміну австрославізму, що ґрунтувався на етнічних принципах, прийшов австрофедералізм, що спирався на державно-історичне право.*

Процес перетворення Габсбурзької монархії з абсолютистської держави на конституційну завершився *навесні 1873 р.*

прийняттям *“Квітневої конституції”*, що була нічим іншим, як оновленим законом про вибори до рейхсрату. Вона однозначно змінювала систему виборів: імперська рада обиралася прямим голосуванням, а не за посередництва земських сеймів, збільшувалася кількість курій. Чисельність депутатів зроста до 253.

Провал австро-чеської угоди призвів до поглиблення кризи в чеському ліберальному русі. Чеські ліберали чинили пасивний опір тискові правлячих кіл Цислейтанії, уряд якої в 1871–1879 рр. очолювали німецькі ліберали. За цих умов старочехи відмовлялися брати участь у засіданнях рейхсрату та Чеського сейму, а младочехи виступали за припинення пасивного опору. Останні, дотримуючись послідовних позитивістських і реалістичних переконань, гостро критикували *“духовні лінощі”* чеського суспільства, котре не бажало сприймати нові ідеї. Загострення протистояння ліберального і радикального крил Національної партії завершилося її розколом.

Младочехи, зібравшись наприкінці 1874 р. на свій з'їзд, заснували Національну партію вільнодумців. В її програмі проголошувалася необхідність використання трибуни сейму та рейхсрату для обґрунтування й захисту вимог щодо демократизації суспільства, запровадження рівності, вдосконалення парламентського устрою, розширення самоврядування, поліпшення системи освіти, стимулювання діяльності чеських підприємців тощо. Головна мета младочехів полягала у визнанні самостійності чеських земель на основі *“чеського державного історичного права”*, національної рівності та запровадження загального виборчого права.

Трансформацію державно-політичного устрою Габсбурзької монархії в третій чверті XIX ст. супроводжували зміни в економіці. Певною мірою цьому сприяла уніфікація системи мір та ваги. У липні 1877 р. з'явився закон про запровадження метричної системи довжини, площини, об'єму, ваги, яка з 1 січня 1878 р. стала єдиною загальновизнаною. У зв'язку з різким падінням у 70-х роках вартості срібла на світовому ринку, що призвело до знецінення австрійських грошей, під час реформи здійснено перехід до золотої крони.

Зміни в умовах господарювання сприяли ефективному застосуванню технічних можливостей промислової революції й забезпечували високі темпи економічного зростання на чеських землях. Державна підтримка акціонерного підприємництва привела до того, що вже в середині 70-х років у Чехії і Моравії налічувалось понад 300 акціонерних товариств.

У ході індустріалізації чеська економіка посіла чільні позиції в Австро-Угорщині. Так, видобуток значної кількості вугілля створив умови для утворення паливно-енергетичної бази в чеських землях. Тут активно розвивалися сталеливарна (Вітковіце, Прага) та машинобудівна (Прага, Пльзень, Брно) промисловість. Прогресивні технології послідовно запроваджувалися на підприємствах легкої та харчової промисловості. Досить швидко виникла нова транспортна система. Вже у середині 70-х років довжина залізниць у чеських землях збільшилася в 4,5 рази й досягла 5 тис. км. Поширювалася телеграфна мережа.

Концентрація промислового виробництва на чеських землях найсильніше виявилась у важкій промисловості. Так, великі чесько-моравські машинобудівні заводи поглинули багато дрібних підприємств. Серед п'яти найбільших металургійних підприємств Цислейтанії були Вітковіцьке гірничо-металургійне і Празьке металургійне товариства.

Поступово зміцнював свої позиції чеський фінансовий капітал. І хоча кількість банків на початку ХХ ст. зросла в 3,5 рази, австро-німецьким фінансистам належало 75 % їхніх фондів. Цей період позначався активізацією процесів зрощування банківського і промислового капіталів. Німецький капітал продовжував домінувати на чеських землях, особливо впливовими його позиції були в електротехнічній, моторноавтомобільній, локомотивобудівній, хімічній та інших галузях промисловості.

На рубежі 80-х років уряд проводив політику "державного інтервенціоналізму" щодо економічної і соціальної сфер. У цей період внесено зміни до митних тарифів, які обмежували розвиток торгівлі. Спрямованість митної політики Австро-Угорщини в наступні роки сприяла економічному зближенню й інтеграції країн Центрально-Східної Європи.

Соціальні наслідки процесів модернізації, що відбувалися в чеських землях на зламі століть, призвели до поділу суспільства на класи, верстви, групи і стани. Цьому сприяли дальший поділ праці, виникнення нових галузей промисловості, поліпшення якості праці в загальнопромисловому процесі.

Наприкінці ХІХ ст. на чеських землях завершується промислова революція, в ході якої вони перетворилися у найбільш розвинений індустріальний регіон Центральної Європи. Саме тут тривало прискорене зростання основних галузей економіки, що характеризувалося переходом від екстенсивних до інтенсивних форм господарювання. У цілому ж на чеських теренах переважало велике й середнє промислове виробництво. Дво-

рянські латифундії і надалі відігравали провідну роль в аграрному секторі: підвищувалася товарність господарства великих землевласників, збільшувалася чисельність малоземельних селян та ін.

Унаслідок загострення внутрішньої кризи в Габсбурзькій монархії після окупації Боснії і Герцеговини в 1878 р., зміни зовнішньополітичного курсу, пов'язаної з підписанням таємного договору між Австро-Угорщиною і Німеччиною в 1879 р., відновлення чинності австро-мадярської угоди, приходу до влади в серпні 1879 р. одного з найвідоміших австрійських політиків свого часу *Е. Тааффе* (1833—1895), складних переговорів між представниками різних національних фракцій у рейхсраті, переорієнтації політики імператора Франца Йосифа — Цислейтанія, опинилася на порозі перемін, які віщували певні перспективи для чеських політичних сил. *У 1879 р. після 16 років пасивної опозиції представники обох чеських Національних партій повертаються до активної політики: беруть участь у засіданнях рейхсрату і входять до уряду Цислейтанії.*

Чеські депутати рейхсрату, об'єднавшись у *Чеському клубі*, в листопаді 1879 р. надіслали імператорові чотири меморандуми: перший вимагав рівності чеської і німецької мов у державних установах та суді; другий — рівноправ'я мов у Празькому університеті; третій — у середніх школах; четвертий — у школах ремісничих. Однак, незважаючи на відповідні урядові укази, що проголошували рівність мов (для Чехії та Моравії у 1880 р., для Сілезії — 1882 р.), насправді єдиною державною мовою залишалася німецька.

Але були й певні позитивні результати наступальних вимог чеських політиків: по-перше, поділ Празького університету (1882) за мовною ознакою; по-друге, реформування виборчої системи до чеського сейму, внаслідок чого чеські депутати становили там більшість. Незважаючи на опір німців, чеська мова запроваджувалася в державних установах. Саме в цей час виникло багато чеських шкіл та гімназій.

ЧЕСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА НОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Досягнення певних позитивних для чехів зрушень у мовному питанні спричинило негативну реакцію німецьких консервативних політиків. З іншого боку, поміркованість вимог чеських лібералів викликала невдоволення радикально налаштованих політичних сил. *Так, ухвалена з'їздом Національної партії вільнодумців програма (1887 р.) вимагала надання ав-*

тономії чеським коронним землям у складі Австро-Угорщини, засуджувала проект поділу Чехії на національні округи, наголошувала на необхідності закріплення прав чеської мови в адміністративних і судових органах, у системі народної освіти.

Зростанню популярності младочехів сприяв їхній рішучий опір урядовій політиці, спрямованій на підтримку німецьких шкіл у Цислейтанії. Младочехи активно пропагували й відстоювали концепцію розвитку нації на ґрунті “чеського державного історичного права” й рішуче вимагали загального виборчого права. Засуджуючи політичну лінію старочехів, демонструючи вкрай націоналістичний радикалізм стосовно німців та відверту опозиційність владі (в 1888 р. створено “Клуб незалежних чеських депутатів” у рейхсраті), Національна партія вільнодумців не тільки підносила власний авторитет в очах виборців, а й спонукала до певних змін у чеському суспільстві.

В міру активізації радикального руху дедалі виразнішою ставала реакційність консерваторів. У 1890 р. старочехи пішли на змову з німецькими панівними колами, проголосувавши за розчленування Чехії на чесько-німецьку й німецьку частини. Тому в 1891 р. під час чергових виборів до рейхсрату старочехи зазнали цілковитої поразки. Депутатом не обрали навіть визнаного їхнього лідера Ф. Рігера. *Провід у політичному житті чеських земель остаточно перебрали младочехи.* На своєму з’їзді в 1894 р. Національна партія вільнодумців заявила про намір дотримуватися в політичній боротьбі лише законних методів та про бажання перетворитися на “достойну” парламентську опозицію.

Позиції младочехів зміцніли на виборах у листопаді 1895 р., коли вони одержали 89 мандатів проти 3 у старочехів. Від цього часу консерватори остаточно втратили вплив у законодавчих органах країни. Одночасно на початку 90-х років набула популярності соціал-демократія.

З 1893 р. основну увагу чеської громадськості привернула боротьба за загальне виборче право, ініціатором якої виступили соціал-демократи. Під їхнім керівництвом проходили сотні зборів і демонстрацій, у результаті яких вони залучили на свій бік молодіжну організацію “Омладина” та частину селянства. Голова уряду — Е. Тааффе — запропонував проект, що передбачав збереження курій, але в міській і сільській куріях виборче право надавалося усім громадянам, яким виповнилося 24 роки. Однак німецькі ліберали перейшли в опозицію до канцлера, змусивши його у листопаді 1893 р. піти у відставку.

Наступний уряд, очолюваний *К. Бадені*, за активної підтримки младочехів розробив реформу виборчого права, запроваджену в липні 1896 р. Згідно з нею до попередніх чотирьох станових виборчих курій додавалася наукова курія загального виборчого права, для запису в котру не вимагався майновий ценз.

На чеських землях від середини 80-х років розвивається новий громадсько-політичний рух, ініціаторами й ідеологами якого стали професори Празького університету *Т. Масарик* (1850–1937), *Й. Кайзл* (1854–1901) та *К. Крамарж* (1866–1937).

Група молодих талановитих інтелігентів рішуче виступила за оновлення чеської громадської думки, що мало сприяти формуванню нової політичної еліти та модерної політичної культури народу. *Одним із головних засобів досягнення поставленої мети мало стати критичне ставлення до наявної реальності.* Рух, який згодом дістав назву “реалістичного”, було започатковано на сторінках часопису “Атенеум”, де молоді інтелектуали розгорнули боротьбу за визнання фальсифікованими найдавніших чеських хронік (Краледворської та Зеленогірської), котрі в очах старшого покоління становили недоторканну національну святыню. Їх фальсифікація ганьбила не тільки чеську науку, а й вимагала, на думку молодих позитивістів, первинного знання та права на критику в усіх сферах суспільного життя.

Поступово реалісти розробили власну концепцію державної (в межах автономії) самостійності, яка гарантувала б не тільки національну самобутність, а й подальший розвиток нації взагалі. Наприкінці 80-х років головний акцент у своїй діяльності реалісти перенесли до сфери практичної політики й заходилися розширювати контакти з Національною партією, яка, незважаючи на значні втрати на виборах до Чеського сейму в 1889 р., все ще залишалася досить впливовою силою.

У січні 1890 р., після переговорів між представниками Національної партії, історичної шляхти та німецькими лібералами, підписано чесько-німецьку угоду “пунктації”. Однак її прийняття стало кроком назад від указів 1880 р., в яких мовна рівність чехів і німців не обумовлювалася територіальними межами. “Пунктації” передбачали своєрідну сегрегацію на чеських землях: поділ за національними ознаками секцій земської шкільної освіти, промислової і торговельної палат та інших органів; при Чеському сеймі створювалися національні курії.

Лідери німецьких лібералів на чеських землях святкували перемогу, вважаючи, що чеський “мовний федералізм” похо-

вано. Однак прийняття “пунктацій” здійняло хвилю обурення у чехів, котрі розцінили угоду як поступку лідерів старочехів. Все це призвело до того, що Національна партія втратила в очах реалістів свою цінність як партнер, і стало причиною нищівної поразки старочехів на виборах до рейхсрату в 1891 р.

Усупереч відмові чеського сейму затвердити “пунктації” уряд поділив адміністративні й судові округи та органи освіти за національними ознаками, що викликало у чеського населення бурхливі протести. Невдовзі ці протести переросли в демонстрації й сутички між чехами і німцями, що змусило владу у вересні 1893 р. запровадити стан облоги. Е. Тааффе не зміг уладнати ситуацію і це стало однією з причин його відставки.

Спроби досягти примирення між чехами і німцями здійснював і наступний уряд *К. Бадені*, який у квітні 1897 р. видав укази про рівність чеської та німецької мов у судових і адміністративних органах Чехії та Моравії. Ці розпорядження вимагали від установ, підпорядкованих міністерствам фінансів, торгівлі та землеробства, а також судів у своєму листуванні користуватися мовою, якою подавалося клопотання або виголошувалася усна заява. Чиновники мали через чотири роки (з 1901 р.) знати обидві мови.

Урядові розпорядження викликали бурхливу реакцію австро-німецьких політиків. У Відні та в місцях компактного проживання німців на чеських землях відбулися масові мітинги та демонстрації протесту. Уряд *К. Бадені* пішов у відставку, що призвело до масових заворушень, у ході яких сталися погроми німецьких крамниць і будівель. Голова нового уряду — *П. Гауч* — у грудні 1897 р. оголосив воєнний стан.

Уже в березні 1898 р. підготовлено проект закону про впровадження на чеських землях місцевих мов, згідно з яким офіційною мовою на певній території мала стати мова національної більшості, а в округах зі змішаним населенням громадяни могли користуватися обома мовами. Чехи висунули зустрічні вимоги про створення Міністерства чеських земель, про відкриття в Брно політехнічного інституту з чеською мовою викладання та ін. Напруження в чесько-німецьких відносинах, що зростало, спричинило відставку чергового уряду. *Розгул національних пристрастей на чеських землях сягнув небезпечної межі, а протистояння охопило практично всі сфери життя.*

Поглиблення етнічних та соціальних конфліктів на чеських землях сприяло подальшій диференціації національно-політичних

сил. На рубежі століть відбулося розмежування всередині вільного руху, течії якого відтепер репрезентували інтереси різних верств і станів чеської людності: буржуазії, інтелігенції, робітників, селян, службовців та ін.

Завдяки індустріалізації на чеських землях швидко поширюється робітничий рух, який від самого початку розвивався під впливом австрійської соціал-демократії. Так, уже в 1878 р. засновано *Чехослов'янську соціал-демократичну робітничу партію*. Ідейно-політичні суперечки в середині 80-х років призвели до розпуску цієї партії. Однак уже в 1889 р. чеські соціалісти зініціювали об'єднавчий з'їзд соціалістичних організацій Цислейтанії. Основною метою нової інтернаціональної партії проголошувалося встановлення соціалістичного ладу. Серед найважливіших політичних вимог були: демократизація країни, запровадження загального виборчого права, прийняття законодавства про працю та ін.

Чеські соціалісти послідовно домагалися реформування соціал-демократичного руху на національній основі і вважали за необхідне поєднати боротьбу за національні права й рівність народів з інтернаціоналізмом. На V загальноавстрійському з'їзді (1896) відбулася федералізація соціал-демократичного руху Цислейтанії, а серед шести створених за національними ознаками соціал-демократичних партій була й чеська. Вже на виборах до рейхстагу в 1897 р. соціал-демократи Цислейтанії здобули 87 депутатських мандатів (на чеських землях 24 мандати дістали чехи, а 21 — німці). У 1910 р. еволюція відносин у робітничому русі спричинила поділ профспілок на чеські і німецькі.

На початку 90-х років XIX ст. на чеських землях поширюється прогресистський рух, який заснували брати Гайни, А. Ращин, В. Клофач та ін. Його соціальну базу складали інтелігенція, студентство та молоді робітники. Чітка демократична орієнтація, неприхований республіканізм прогресистів поєднувалися з радикальним націоналізмом, спрямованим проти німців (на чеських землях) та на інтеграцію Чехії, Моравії та Сілезії. Слідом за соціал-демократами, котрих підтримали реалісти, прогресисти в 1893 р. висунули вимогу про впровадження загального виборчого права. У 1897 р. на базі лівиці цього руху організаційно оформилася *Радикально-прогресистська партія* під керівництвом А. Гайна (1868–1949). Правниця прогресистів утворила Радикально-правову партію.

У 1898 р. конституйовано *Чеську національно-соціальну партію*, котру очолив В. Клофач (1868–1942). Партія, спираючись

на національно свідомих робітників, виступала за національний соціалізм, що протиставлявся інтернаціоналізмові соціал-демократії, й обстоювала “чеське державне історичне право”

Тривалий процес становлення аграрного руху на чеських землях урешті-решт завершився заснуванням у 1899 р. *Чеської аграрної партії* на чолі з *А. Швєглою* (1873–1933). Головне гасло аграріїв: “Чеське село — одна родина” Партія відображала настрої здебільшого середніх прошарків землевласників. Аграрії запропонували низку конкретних заходів для збереження землі переважно за чеським селянством. Партія виступала за налагодження кооперації, розширення кредитної системи, перегляд земельного кадастру, встановлення диференційованого податку, запровадження прогресивних технологій і техніки та ін., що мало забезпечити провідні позиції чеському сільському господарству.

Процес соціально-політичної диференціації чеського суспільства завершився створенням *Чеської народної (реалістичної) партії* (1900) на чолі з лідером реалістів *Т. Масариком*. *Головна програмна вимога реалістів полягала у визнанні “чеського державного історичного права”*. Партія намагалася проводити щоденну копітку роботу, спрямовану на економічне, культурне та духовне самовдосконалення чеської нації. Вона вимагала запровадження загального виборчого права та пропонувала здійснити реформу системи самоврядування для демократизації чеського суспільства.

На чеських землях у цей період виникли й інші партії, які репрезентували інтереси, наприклад, землевласників або певних конфесій. Ці партійні структури зберігали політичний вплив у межах окремих областей земель Чеської корони.

У практичній політиці чеські партії дотримувалися проавстрійських або опозиційних поглядів, які часом химерно перепліталися чи стикалися. *Для координації взаємодії партій (крім соціалістів) у 1900 р. створено Чеську національну раду — громадсько-політичну організацію, завдання якої полягало в об’єднанні політичних сил, зорієнтованих у розв’язанні національного питання на державно-правову традицію.*

На активізацію боротьби за демократизацію суспільства і впровадження загального виборчого права у Цислейтанії значний вплив справили події першої російської революції. Так, у день відкриття чеського сейму (10 жовтня 1905 р.) відбувся одноденний загальний страйк. Водночас проходили демонстрації в Кладно, Моравській Остраві, Пльзені та в інших чеських містах.

У січні 1907 р. ухвалено закон про загальне виборче право, що знаменувало завершення важливого етапу змагань національно-політичних сил. Кількість депутатів рейхсрату визначалася в 516 осіб, німці діставали 43 % місць, а решта віддавалася представникам інших національностей. Водночас активне виборче право обмежувалося цензом осілости (проживання в одній місцевості не менше одного року) та віковим і статевим (тільки для чоловіків, яким виповнилося 24 роки). Нові правила не поширювалися на вибори до ландтагів, на жінок та військовиків. Залишалася стара внутрішня структура парламенту, яка усувала більшість депутатів від розв'язання важливих державних питань.

Підсумки виборів у травні 1907 р. засвідчили новий розклад політичних сил у рейхсраті. Найширше в парламенті були представлені аграрії (28 мандатів), младочехи (18 мандатів), католики Чехії та Моравії (17 мандатів). Серед німецьких партій чеських земель найсильніші позиції мали аграрії (19 мандатів), ліберали (14 мандатів), народники (13 мандатів), національні радикали (12 мандатів). На початку роботи рейхсрату чеські депутати об'єдналися в Чеському клубі, постанови якого мали обов'язковий характер.

Чеські політичні сили, репрезентовані в парламенті, намагалися проводити реалістичну й прагматичну політику, спрямовану насамперед на зміцнення позицій чехів. Так, восени 1907 р. було підтримано австро-угорську економічну угоду, яка забезпечувала принцип цілковитої свободи (в обох частинах монархії) у сфері внутрішньої й зовнішньої торгівлі, що відповідало прагненням чеських фінансових і підприємницьких кіл.

Важливим напрямом діяльності чеських політичних сил була розробка концепцій зовнішньополітичних пріоритетів. Перша з них — “неославізм” — передбачала підтримку австрійсько-російського співробітництва; другу висунули ті, хто орієнтувався на Англію та Францію. Загальноприйнятною вважалася концепція необхідності забезпечення інтересів на Балканах. Чеські політики віддавали перевагу мирній економічній експансії, тому анексія Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини в 1908 р. не знайшла у них підтримки.

Проведення влітку 1908 р. в Празі виставки та слов'янського з'їзду німецькі кола одноставно розцінили як “відродження панславізму”. Невдоволення подібними тенденціями перебігу подій спонукало німецьких депутатів застосувати політику обструкції в Чеському сеймі, в результаті чого його діяльність було паралізовано. З іншого боку, постанова уряду

про призупинення роботи сейму призвела до виходу чехів-міністрів із його складу, що спричинило вже парламентську кризу. Жорсткий характер протистояння між чеським і німецьким населенням у першій половині грудня 1908 р. змусив уряд запровадити надзвичайний стан і заборонити більшість чеських громадських організацій.

Наступний етап посилення опозиції властям Габсбурзької монархії пов'язаний з діяльністю *Слов'янського союзу*, в якому об'єдналися 125 депутатів рейхсрату слов'янського походження (серед них — 83 чехи). У 1910 р. чеські парламентські фракції утворили *Об'єднаний чеський клуб*. Застосовуючи тактику обструкції, Слов'янський союз шоразу демонстрував не тільки своє критичне ставлення до рішень цісарського оточення, а й забезпечив провал бюджету та інших законодавчих актів у парламенті. Це призвело до розпуску рейхсрату 30 березня 1911 р.

На виборах до рейхсрату в 1911 р. чеські політичні сили зміцнили свої позиції: аграрії одержали 38 мандатів, молоді чехи — 18, національні соціалісти — 16, католики — 7. Найбільшими німецькими партіями на чеських землях стали радикали (22 мандати) та аграрії (21 мандат), представництво лібералів зменшилося до 12, народників — до 9 мандатів.

Тим часом криза в чеському сеймі поглиблювалась, а протистояння загострювалося. Спроби примирити ворогуючі сторони успіху не мали. Оскільки обструкція німецьких депутатів повністю паралізувала діяльність сейму, його виконавчий орган утратив фінансові та інші засоби й був неспроможний виконувати свої функції. За цих умов чеський сейм було розпущено в червні 1913 р., а управління Чехією передано комісії чиновників.

У січні 1914 р. уряд вдався до чергової спроби розв'язати чесько-німецькі суперечності. Опубліковано проект нового закону про мови, згідно з яким мовою урядових органів у кожному окрузі Чехії мала стати мова більшості населення; в округах, де меншість населення складала принаймні 35 %, внутрішньою державною мовою мала стати мова більшості, а в стосунках між владою та населенням належало вживати обидві мови; обидві мови визнавалися офіційними в структурах, діяльність яких поширювалася на всі землі Чеської корони. Проект закону відхилили і німці, і чехи. Тактика обструкції, застосовувана в рейхсраті, призвела до його розпуску в березні 1914 р. Уряд Цислейтанії почав правити без парламенту, на основі статті 14 чинної конституції.

**“ЧЕСЬКЕ
ПИТАННЯ”
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Фактично до самого початку війни чеські національні сили трималися курсу на збереження Австро-Угорщини з наступною її трансформацією в федерацію.

Лише напередодні 1914 р. з'явилися проекти розв'язання чеського національного питання поза межами монархії. Чеська економічна й політична еліта претендувала на рівні з німецькими та угорськими панівними колами умови та можливості. Водночас чеським лідерам була притаманна достатня тверезість у виборі тактики та методів політичної діяльності.

Виступивши одними з ініціаторів війни, правлячі кола Австро-Угорщини сплатили за воєнну авантюру сотнями тисяч убитих і покалічених на фронтах, померлих від хвороб і голоду людей різних національностей. Парламент Цислейтанії припинив свою діяльність (до 1917 р.), конституційні свободи було обмежено, повсюдно діяли трибунали. Під час наступу російських військ у Галичині в 1914 р. посилювалися репресії в Чехії. За антинімецьку орієнтацію заарештували лідерів младочехів К. Крамаржа, А. Рашіна та ін., яких звинуватили в зраді й засудили до страти. Тільки смерть імператора Франца Йосифа (листопад 1916 р.) зробила можливим їх звільнення.

Військово-бюрократичний режим Габсбургів для більшості чехів утілював у собі всі нещастя й лиха, пов'язані з війною. Економічні труднощі на теренах Габсбурзької монархії проявилися раніше, ніж в інших країнах, що воювали: промислові підприємства були мілітаризовані, в селян насильно реквізували продовольство. Антигабсбурзькі настрої та ідеї загальнослов'янської солідарності віддзеркалювалися в гаслах антивоєнних маніфестацій і страйків, акціях мобілізованих при відправці на фронт, дезертирстві й, нарешті, масових здачах чехів у полон на російському та сербському фронтах.

Війна змушувала чеських політиків зробити вибір між двома варіантами розв'язання “чеського питання” — або залишитися в складі монархії, або проголосити незалежну державу. Одна група політичних сил (аграрії, партії католицької орієнтації та соціал-демократи) розглядала майбутнє чехів крізь призму демократичної еволюції державного устрою Австро-Угорщини. Інша (здебільшого младочехи під проводом К. Крамаржа) — розраховувала на перемогу у війні держав Антанти та посилення позицій Росії в Центральній Європі, що мало привести до утворення союзу слов'янських держав (або Слов'янської імперії) під скіпетром династії Романових. Третій політичний напрям очолював лідер партії реалістів Т. Масарик, який вва-

жав неминучою поразку та розпад Австро-Угорщини й утворення на її основі незалежних держав.

Лідер реалістів Т. Масарик виїхав за кордон у листопаді 1915 р., заснувавши в Парижі центр національно-визвольного руху — *Чеський національний комітет*, який після приєднання групи словацьких політиків під проводом М. Штефаника перетворився на Чехословацьку національну раду.

Центром антигабсбурзької опозиції в чеських землях з 1915 р. стала "*чеська мафія*" — досить розгалужена підпільна організація, яка збирала розвідувальні дані для Антанти. Восени 1916 р. провідні чеські політичні партії створили Чеський союз (об'єднання парламентських фракцій) у Відні та Національний комітет у Празі.

Важливе значення мала координація діяльності чеських і словацьких емігрантських організацій у США: *Чеського національного об'єднання* та *Словацької ліги*, які в Клівленді у жовтні 1915 р. висловили прагнення чехів і словаків до створення державної федерації братніх народів.

Лютнева революція в Росії сприяла подальшій активізації національно-ліберальних кіл чеської та словацької еміграції. На початку травня 1917 р. в Києві відбувся з'їзд *Союзу чехословацьких товариств*, який визнав Чехословацьку національну раду керівним органом чехословацького руху і створив її російський відділ. Отже, "чеське питання" вийшло на міжнародну арену, що свідчило про сумнівність її подальшого перебування у складі Австро-Угорщини.

Восени 1917 р., після *Жовтневого перевороту в Росії*, радикалізуються гасла, форми та методи діяльності чеських національних сил. Відтепер головною тенденцією визвольного руху чехів стала боротьба за створення чеської суверенної держави під егідою країн Антанти.

Чехословацька національна рада розгорнула формування військових легіонів у Росії, Франції, Італії. Влітку 1917 р. в чехословацьких легіонах налічувалося 40 тис. вояків, а в середині 1918 р. — 128 тис. (92 тис. в Росії).

Передбачаючи неминучий крах Габсбурзької монархії, кілька чеських політичних партій у лютому 1918 р. об'єдналися у *Державно-правову партію* на чолі з К. Крамаржем. У липні 1918 р. було реорганізовано празький Національний комітет, до складу якого ввійшли представники всіх (крім соціал-демократів) чеських політичних партій. Оновлений комітет мав стати насамперед чинником "збереження порядку", а вже потім органом майбутньої державної влади. У червні 1918 р.

Франція офіційно визнала Чехословацьку національну раду як першооснову майбутнього чехословацького уряду.

Переконливою демонстрацією активності робітничого руху та національних сил стало проведення *14 жовтня 1918 р. в Чехії загальнонаціонального страйку*, щоб запобігти вивезенню австрійськими властями продовольства. Ця акція була організована з ініціативи “Земельної економічної ради” та “Соціалістичного кола” (об’єднання всіх партій соціалістичної орієнтації). В ході страйку висувалися вимоги надання національної незалежності та утворення “вільної Чехословацької республіки”

28 жовтня 1918 р., в день, коли уряд Австро-Угорщини оголосив про намір укласти перемир’я з країнами Антанти, празький *Національний комітет перебрав до своїх рук цивільну та військову адміністрацію й оголосив про створення незалежної держави. 14 листопада 1918 р. в Празі на урочистому засіданні Тимчасових Національних зборів була проголошена Чехословацька республіка. Першим її президентом обрали Т. Масарика, а уряд “загальнонаціональної коаліції” очолив К. Крамарж.*

РОЗВИТОК ЧЕСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. система освіти в чеських землях набула форми багатоступеневої структури. Шкільна реформа, започаткована

в роки революції, закріпила принцип загального обов’язкового шкільного навчання для дітей з 6 років. Наприкінці 60-х років скасовано контроль церкви над змістом підручників, поведінкою учнів і вчителів, а державні органи дістали право нагляду за діяльністю шкіл. У результаті реформ чехи на рубежі ХХ ст. випередили німців за рівнем генераційної письменності й посіли перше місце в Габсбурзькій монархії за рівнем загальної письменності. Кількість чеських шкіл (1914) складала 57 % від їхньої загальної кількості. Якщо реальні гімназії та інші навчальні заклади цього рівня давали ґрунтовні професійні знання, то класичні готували випускників до продовження освіти в університетах.

У цей період чеською мовою видавалися наукові праці, підручники, довідники, переліки навчальної та класичної літератури, фахові журнали та книги для дітей. Левову пайку цієї роботи провадила “*Чеська матиця*”. Фактично в цей час виникли всі передумови для вивчення чехами основ майже усіх галузей знань рідною мовою.

Чеські національні сили домоглися того, що вже у 80-ті роки ХІХ ст. чеська мова стала мовою для всіх студентів усіх

освітніх закладів. Поділ у 1882 р. Празького університету на чеський і німецький сприяв процесу консолідації чеської інтелігенції та залученню до науково-навчальної роботи нових сил. Надати вітчизняній науці європейського рівня намагалися правник *Й. Кайзл*, соціолог *Т. Масарик*, історик *Я. Голл*, мовознавець *Я. Гебауер*, мистецтвознавець *О. Гостинський*, лінгвіст і поет *Ч. Врзлінський* та ін. У 1880 р. виникла *Чеська Академія наук, словесності та мистецтв*.

Друга половина ХІХ ст. є добою розквіту чеського мистецтва. У літературних творах чільне місце посіла тема народного життя та боротьби проти національного й соціального поневолення. Так, поет *Я. Неруда* (1834–1891) у “Піснях палкої петиції” закликав до боротьби за краще майбутнє. Оспівував рідну природу у своїх поетичних циклах (“Сільські пісні”, “Чеські сонети” тощо) *С. Чех* (1846–1908). Історії боротьби чехів за свободу та незалежність присвячені епічні твори письменника *А. Ірасека* (1851–1930).

Найвідомішим художником того часу вважається *Й. Манеса* (1820–1871), автор циклу картин “Пори року”, виконаних для годинника Празької ратуші, ілюстрацій до народних казок та ін. Своєю творчістю *Й. Манеса* відкрив новий період у розвитку чеської історичної, побутової та пейзажної шкіл живопису. Наслідувачем його традицій став художник-карикатурист та ілюстратор *М. Аlesh* (1853–1913). Знанням представником реалізму був скульптор *Й. Мислбек* (1848–1922), який створив кінну статую Св. Вацлава у Празі.

Культурну атмосферу цього періоду визначали занепад класицизму й зародження модернізму. Молода генерація чехів прагнула відчутти себе частиною європейської цивілізації, відкидаючи національну меншовартість. Дуже бурхливо розвивалися архітектура й декоративне мистецтво. Історичні центри міст постійно перебудовувалися, виникали нові міські райони.

У культурній галузі емпіричний класицизм існував поряд із модерном та іншими романтичними стилями. Новоготичний історизм найвиразніше виявився при перебудові Староместської ратуші (1846–1848). Новоготична архітектура 60-х років чергувалася з неоренесансом, символом якого став Національний театр у Празі. Його спроектував *Й. Зітек* (1832–1909), автор Музею Карловарських колонад. Більшість визначних скульптурних замовлень виконували брати *Й. Макс* (1804–1855) та *Е. Макс* (1810–1901). Вони збудували пам’ятник Радецькому на Малостранській площі та кілька скульптур на Карловому мосту.

У музиці виділяється творчість композитора й піаніста *Б. Сметани* (1824–1884), який заснував чеську модерну симфонічну та оперну музику. Його опери “Бранденбуржці в Чехії” (1863), “Продана наречена” (1866) та симфонічні поеми “Моя Батьківщина”, “Чеські танці” сприяли патріотичному й музичному вихованню чеського народу. Відомим творцем чеської національної музики був *А. Дворжак* (1841–1904), особливу популярність мали його “Слов’янські танці”. У Празі вирувало театральне і музичне життя, зростала кількість п’єс й концертів. Восени 1901 р. перший самостійний концерт дала Чеська філармонія.

Зародження модернізму наприкінці XIX ст. внесло новий зміст у поняття “спортивна культура” У Чехії заснуються *спортивні товариства*, першим з яких був “*Сокіл*” (1864).

На зламі XIX–XX ст. суспільство винайшло нові культурні орієнтири і цінності. Соціально-політична ситуація в Чехії справляла великий вплив не тільки на австро-угорську політичну систему, а й на стан справ у Європі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. Москва, 1997.

Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. Москва, 1995.

Коровицина Н. В. Агония соцмодернизации. Москва, 1993.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1998.

Ненашева З. С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в. Чехи, словаки и неославизм, 1848–1914 гг. Москва, 1984.

Ненашева З. С. Общественно-политическая мысль в чешских землях в конце XIX — начале XX вв. Москва, 1999.

Формирование нации в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторические и историко-культурные аспекты. Москва, 1981.

Чешская нация на заключительном этапе формирования. 1850 — начало 70-х гг. XIX в. Москва, 1989.

Ebmertova M. C. Českě země v letech 1848–1918. Praha, 1998.

Лекція

25

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

- Суспільно-економічне становище та політика “освіченого абсолютизму” в словацьких землях
- Словацьке Просвітництво
- Словацьке національне Відродження
- Участь словаків у революції 1848–1849 рр.

СУСПІЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОЛІТИКА “ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ” В СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У 1703–1711 рр. на території Угорщини, Словаччини і Трансильванії розгорнувся потужний національно-визвольний рух під проводом ватажка угорських магнатів Ференца II Ракоці. У ході бойових дій імператорському війську було завдано декілька відчутних поразок, у результаті чого Словаччина потрапила під контроль повстанців. Звіди антигабсбурзькі виступи

поширилися на інші краї Угорського королівства. У 1707 р. імператор Йосиф I (1705–1711) був навіть позбавлений мадярського трону. Однак угорська шляхта не зуміла скористатися з підтримки, що надходила від сільської та міської людності. Так, війська Ракоці жорстоко придушили повстання гірників. У 1708 р. під Тренчином імператорська армія розбила повсталу угорську шляхту. Поступово антигабсбурзькі виступи були придушені на всій словацькій території. Згідно з Сатумарським миром (1711) династія Габсбургів визнавалася в Угорському королівстві довічно, повстанське військо розпускалося, але права угорської шляхти практично не обмежувалися.

Імператор Карл III (1711–1740) прагнув поліпшити зовнішнє та внутрішнє становище імперії. Робилися спроби зміцнити центральну владу й стабілізувати економічну ситуацію в

країні. Але всі ці заходи вимагали значних коштів, які поновлювалися лише за рахунок нових податків. Оподаткуванню підлягали навіть ті, хто палив. Посилення поборів з боку мадярської шляхти, яка домінувала у словацьких землях, постійні злидні та неврожайні голодні роки викликали у селян невдоволення. Вони втікали до лісів і чинили розбої. Так, у 1713 р. в Ліптовському Св. Мікулаші був розгромлений один із селянських загонів, а його ватажка *Юрая Яношика* піддали тортурам і повісили на гак за ребро. Згодом це ім'я набуло великої популярності в усній народній творчості. Яношика оспівували як народного героя, котрий відбирав майно в багатіїв і роздавав його біднякам.

Після придушення виступів угорської шляхти словацькі землі перебували в стані відносного спокою, який порушувався тільки діяльністю єзуїтів, котрі намагалися знищити наслідки Реформації. Політику покатоличення протестантів послідовно проводив австрійський уряд.

Поразка повстання Ракоці призвела до занепаду словацьких земель як центру політичного, громадського та культурного життя Угорського королівства. Поступово цей регіон перетворився на політичну периферію, яку покидали не тільки магнати, представники угорської еліти, а й пересічні піддані-мадяри. Такі суспільно-демографічні процеси сприяли посиленню тут словацького етнічного елементу. У першій половині XVIII ст. у словацьких землях проживало 2 млн чоловік, більшість із яких становили словаки. Серед словацьких міст найбільшими (10 тис. жителів) були Братислава (Прешпорок) і Комарно, в Банській Штявниці налічувалося 7 тис. жителів. Разом із тим, унаслідок нескінченних війн, повстань, епідемії багато районів Словаччини збезлюдніли.

Спустошення словацьких теренів вело до економічного занепаду. У вкрай складному становищі опинилося селянство, яке виконувало по суті нерегламентований обсяг панщини та інших численних феодалських повинностей.

Навіть проводячи політику "освіченого абсолютизму", імператриця *Марія Терезія* (1740–1780) прагнула обмежити права угорської шляхти та нівелювати рештки державної самобутності Угорського королівства. Намагаючись ослабити соціальне напруження в аграрній сфері, Марія Терезія в 1767 р. видала для королівства "земельний акт" — "Урбарій". Згідно з ним обов'язки селян визначалися залежно від майнового стану. Тікаючи від феодалських повинностей, селяни переселялися до районів, залишених османами.

Угорській шляхті, незважаючи на процес централізації монархії, що відбувався за правління Марії Терезії, до середини 60-х років XVIII ст. вдалося відстояти свої автономні права. Однак у 1765 р. були розпушені Державні збори. Водночас за допомогою певних торговельних та митних законів Відень розпочав перетворення угорських та словацьких земель на сировинну базу. До того ж у 1771 р. в Угорському королівстві було заборонено засновувати нові мануфактури.

До середини XVIII ст. у словацьких землях виникла парадоксальна ситуація. З одного боку, на цих територіях склалися досить сприятливі умови для розвитку капіталістичних відносин. А з іншого — повне національне безправ'я словаків в Угорському королівстві та панування феодално-кріпосницької системи не давали їм жодних шансів соціально-економічного прогресу.

Територія компактного розселення словаків на півночі Угорського королівства з її багатими природними ресурсами (мідь, срібло, сірка, деревина) та відносно високою густотою населення (внаслідок османської навали в Задунав'я) була в економічному відношенні більш розвинутою, ніж інші області Угорщини. Саме тут розташовувалися головні центри з видобутку срібла, міді та заліза, на базі яких виникли підприємства з обробки металів. На цих підприємствах, шахтах, копальнях працювали словаки. Звідти вийшли мандрівні ремісники і торговці, утворивши особливу групу осіб, які займалися відхідним промислом. Вже у XVIII ст. далеко за межами країни уславилися своєю майстерністю словацькі ковалі, складуви, а також лікарі-знахарі, які працювали не тільки в Угорщині, а й у Чехії, Австрії, на південно- та східнослов'янських землях. Водночас поширювалося виготовлення різних виробів ручного ремесла для продажу (полотно, мереживо, кераміка тощо).

Особливе значення для розвитку словацьких земель мав *видобуток коштовних металів*. Застосування прогресивних технологій, запропонованих словацькими майстрами з міста Банська Штявниця, вивело виробництво на європейський рівень. Нові технічні здобутки використовувалися на всіх копальнях Центральної та Східної Словаччини, що сприяло розвою гірничої промисловості. *В середині XVIII ст. на словацькі терени припадало 12 % європейського видобутку міді, тут виникли перші суконні, паперові, шкіряні та керамічні мануфактури.*

У Братиславському та чотирьох прилеглих комітатах (округах), а також у південних придунайських регіонах Словаччини було багато “королівських вільних” та гірничих міст, у яких разом з німецьким населенням традиційно проживала

майже половина аристократичних угорських родин. *Саме в словацьких землях діяли найзначніші культурні центри Угорщини: університет у Трнаві, Гірнична академія в Банській Штявниці, друкарні в Кошице й Трнаві, театр у Братиславі.*

Указом Марії Терезії *“Раціо едукаціоніс”* (1777) започатковано реформу системи освіти, яка заклала основи світської освіти в Угорщині. Головним завданням реформи виступала ліквідація неписьменності населення королівства. І хоча проголошений у законі принцип навчання дітей 6–10 років не було реалізовано, загальний прогрес у цьому напрямі виявився значним. Наприкінці XVIII ст. завдяки спільним зусиллям владних структур, шляхти, міського та сільського населення побудовано тисячі нових шкіл.

У ході реформи освіти в словацьких землях, як і у всьому королівстві, зазнали змін програми навчання. Церковна схоластика і теологія поступалися місцем математиці, природничим наукам, історії, в тому числі історії Угорщини. Викладання в початкових школах здійснювалося рідною мовою місцевого населення — німецькою, угорською, словацькою. Латина залишалася як мова навчання в середніх школах. Німецька мова визначалася як *“особливо корисна”*. *Реформа освіти в Австрійській імперії була, таким чином, продовженням загальної політики централізації та понімечення населення багатонаціональної країни.*

Однак внесення до *“Закону про національні школи семи націй в Угорському королівстві”* положення про запровадження мадярської, німецької, словацької, русинської, хорватської, іллірійської (сербської) та румунської мов створювало умови для поширення письменності та вивчення рідної мови для представників різних національностей. У королівстві стали видаватися підручники з граматики і правопису угорською, словацькою та іншими мовами.

Імператор *Йосиф II* (1780–1790) наслідував реформаторську політику своєї матері. Важливе значення для Угорського королівства мав *Патент 1785 р.*, згідно з яким селяни звільнялися від особистої кріпосної залежності, їм надавалося право на вільний відхід від поміщиків, хоча повинності залишалися. У державі також проведено церковну реформу. *“Патент про толерантність”* (1781) поклав край дискримінації греко-католиків і протестантів в Угорщині й Трансильванії. Закон про віротерпимість дозволяв протестантам вільно сповідувати рідну релігію, обіймати громадські і державні посади, будувати школи та храми.

У ході релігійної реформи римо-католицька церква втрачала певні права та привілеї, в тому числі право проголошувати папські булли без санкції імператора, розпускалися релігійні ордени, закривалися монастирі. *Йосиф II проводив реформи, нехтуючи інтересами не тільки окремих осіб, а й цілих станів і навіть народів.* Намагаючись досягти максимальної одноманітності та суворої централізації в управлінні імперією, *Йосиф II підніс німецьку мову в ранг єдиної офіційної, зводячи тим самим усі інші мови до розряду другорядних.* Це викликало масові протести представників інших народів, й водночас активізувало національно-культурні рухи.

Деспотичні методи управління та мовна політика Габсбургів загострили ситуацію в Угорському королівстві. До того ж Йосиф II протягом усього періоду свого правління жодного разу не скликав Державні збори й демонстративно відмовився коронуватися угорською короною. Він наказав перевезти коронаційні клейноди з Братиславського замку до Відня, де їх розмістили в придворному музеї. У річичі централізації в Угорщині була проведена адміністративна реформа: скасовувалося угорське шляхетське ємоврядування, а королівство поділялося на десять країв на чолі з комісарами, котрих призначав особисто імператор. *Словацькі землі були поділені на три області: Нітранська, Бансько-Бистрицька і Кошицька.*

СЛОВАЦЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО *Словацькі землі в XVII — першій половині XVIII ст. перетворилися на арену нескінченних руйнівних війн. Габсбургам, які виступали в Угорщині під прапором Контрреформації, протистояли словацькі протестанти. В оплот контрреформації перетворився створений єзуїтами в 1636 р. університет у Трnavі. В антигабсбурзькому русі словацькі лютерани виступали в союзі з мадярськими магнатами й шляхтою.*

Боротьба за лютеранське віросповідання справляла величезний вплив на розвиток культури в словацьких землях. Переможна хода Контрреформації залишила тут глибокий слід у бароковому мистецтві. В архітектурі панівним став монументальний стиль з притаманною йому розкішню інтер'єра, який став характерним не тільки для культових споруд, а й для палацових комплексів, замків та забудови багатих міських кварталів. Більша частина мистецьких робіт цього періоду — це твори анонімних малярів, різьбярів по дереву та скульпторів. У портретному живописі, в оформленні вітарів, у виробках майстрів-ювелірів та ін. відбувається синтез модерних художніх

течій з місцевими традиціями. Нові імена з'являються серед літераторів, які писали як латиною, так і чеською мовою.

Широкої популярності набула діяльність діяча словацької та угорської культури *Мартина Бела* (1684–1749), який після закінчення університету в Галле був протестантським священником. Згодом М. Бел — директор євангелічної школи в Банській Бистриці, а з 1714 р. — ректор лицю в Братиславі. М. Бел писав латиною, угорською, німецькою та чеською мовами. Як визначний учений він був членом багатьох європейських академій та наукових товариств. У своїй 4-томній праці *“Історичні та географічні відомості про сучасну Угорщину”* (1735–1742) вчений розглядав словаків як нащадків слов'ян Великої Моравії. Твердження М. Бела про автохтонність словаків, що проводиться в дослідженні *“Стародавня та нова Угорщина”*, і висока оцінка ним літературних якостей словацької мови відіграли важливу роль у становленні словацької національної свідомості.

Помітний слід на ниві просвітницької діяльності, яка сприяла формуванню словацьких патріотичних традицій, залишив *Адам Коллар* (1718–1783). Після навчання в ряді єзуїтських навчальних закладів він очолив придворну бібліотеку у Відні. Працюючи радником у Марії Терезії, Коллар став організатором освітньої реформи, що передбачала внесення до навчальних програм вивчення рідної мови та історії. А. Коллара ще за життя називали *“словацьким Сократом”*, віддаючи належне освіченості вченого. Великий резонанс у державі викликала його праця *“Про походження і постійне використання законодавчої влади”* (1764), де обґрунтовувалися права угорського короля в його стосунках з католицькою церквою та необхідність обмеження наявних привілеїв угорської шляхти, яка, до того ж, не квапилася сплачувати податки до скарбниці. Зміст цього дослідження викликав бурхливу реакцію угорських магнатів. Урешті-решт увесь наклад книги був конфіскований та урочисто спалений на майдані в Братиславі.

Палкий заклик А. Коллара до словаків любити рідну мову й бути патріотом своєї Вітчизни не тільки почуло, а й підхопило наступне покоління патріотів. Певною мірою цьому також сприяла ліквідація Ордену єзуїтів у королівстві (1773), усунення католицької церкви від контролю за освітньою та культурною сферами. Активна участь А. Коллара у проведенні реформи шкіл, університетів та інших закладів освіти створювала умови для подальшого розвитку словацької культури.

В останній чверті XVIII ст. культурна ситуація в словаць-

ких землях зазнала певних змін. Братислава втратила своє значення адміністративного центру Угорського королівства, який був перенесений до Буди. Туди ж переведено Трнавський університет і перевезено коронаційні регалії угорських королів, які до 1784 р. зберігалися в братиславському соборі Св. Мартина. Це викликало відтік із Західної і Середньої Словаччини угорських чиновників та університетської еліти.

Саме в цей період багато аристократичних мадярських родин — традиційних заступників і меценатів мистецтва та літератури — переїхали до нової столиці, а життя в їхніх маєтках і палацах у Словаччині завмерло або набуло сезонного характеру. Навіть економічне піднесення, на яке передусім була розрахована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило тенденцій у суспільно-політичному житті цього регіону Угорського королівства. Зрушення, що відбувалися в Габсбурзькій монархії, перш за все відбилися на зростанні національної свідомості передових представників словацького суспільства, в опозиційних настроях людей, які виступали проти соціального та національного гноблення.

СЛОВАЦЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Словацький національний рух наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. опинився у складному становищі. З одного боку, він мав протистояти наростанню ма-

дяризаторських тенденцій, а з іншого — його сили були розпорошені.

Для першого етапу словацького національного Відродження (до 30-х років XIX ст.) характерним є переважання просвітницьких ідей. У цей період засновувалися народні школи, змінювався зміст навчальних програм, відкривалися заклади технічної та професійної освіти. Підвищений інтерес до минулого сприяв появі історичних праць, що пробуджували патріотичні почуття словаків.

Просвітницькі ідеї були провідними в поглядах словацьких "будителів" — патріотично налаштованої інтелігенції першої третини XIX ст. "Будителі" намагалися поєднати ідеї Просвітництва з боротьбою за національні права словаків. Історії як засобу пробудження патріотичних настроїв та чиннику формування національної свідомості надавалося при цьому важливе значення. Так, Ю. Папанек (1738–1802) у виданій латиною праці "Історія словацького народу" доводив автохтонність словаків. Минувшина словаків, у яких не було традицій власної державності, розглядалася в рамках історії мадярів.

Особлива увага в книзі приділялася діяльності Кирила та Мефодія. Вчений одним із перших зробив спробу відтворити історію Великої Моравії. Послідовники Ю. Папанека намагалися визначити межі словацької етнічної території, а в угорському завоюванні вони відмовлялися вбачати факт цілковитого підкорення словацьких земель, наголошуючи на сприйнятті давніми слов'янами угорців як своїх гостей.

До кінця XVIII ст. словаки не мали власної літературної мови, а словацька писемність розвивалася в рідній католицькій або протестантській літературі. Це сталося внаслідок того, що Контрреформація поділила інтелігенцію на два табори — католиків і протестантів-євангелістів. Так само у двох напрямках відбувався розвиток національної культури та літератури. Однак обидва табори радо зустріли ідеї “освіченого абсолютизму”, які на певний час стали їхньою спільною ідейною платформою. Наприклад, “патент про толерантність” давав змогу більшій частині протестантської інтелігенції прилучитися до активної культурної діяльності. У 1785–1787 рр. видавалася перша словацька газета “Прешпорські новини”, а в 1785–1786 рр. — перший словацький часопис “Старе новини літерного умені”.

Початок процесу формування словацької нації та національної культури умовно можна датувати виходом у світ в 1782 р. в Братиславі першого словацького віршованого твору — “Перша книга різних віршів”, написаного західнославацьким мовним діалектом. Автор книги — католицький священник Й. Бейза (1755–1836) — в передмові до наступного твору — першого словацького роману “Юнак Рене, пригоди та випробування” (1783), декларуючи принципове ставлення до мовної проблеми, звинувачував пращурів у зраді рідної мови. У своїй творчості Й. Бейза одним із перших рішуче висловився за необхідність відновлення словацьких культурно-мовних традицій.

Першу науково обгрунтовану кодифікацію словацької літературної мови на основі західнославацького діалекту зробив Антон Бернолак (1762–1813). Він народився у північнославацькому місті Орава, здобув освіту в Трnavі та Відні. В 1787 р. вийшли друком його праці “Мовознавчо-критична філологічна розповідь про словацьку писемність”, згодом — “Словацька грамати́ка”, “Етимологія словацьких слів”, “Словацько-чесько-латинсько-німецько-угорський словник”. Цими працями вчений заклав під словацьку мову міцні лінгвістичні підвалини й створив умови, необхідні для її різнобічного розвитку.

Варіант словацької літературної мови за грамати́кою А. Бернолака поширювало “Словацьке вчене товариство”, засно-

ване у Трnavі в 1792 р. Головою товариства був А. Бернолак, а секретарем — письменник *Ю. Фандлі* (1750—1811). У цей час Відень уже став проводити антипросвітницький курс у сфері культури, який підтримала мадярська шляхта, а в Угорському королівстві насаджувалася мадярська мова.

Суспільно-політична ситуація в країні наприкінці XVIII ст. не сприяла плідній роботі “Словацького вченого товариства” Наступ реакції та ослаблення згуртованості серед членів товариства призвели до припинення його діяльності. Попри наявність багатьох прихильників словацької мови, цей рух поступово занепадає. Проте його значення в розвитку словацького національного руху залишається величезним. А. Бернолак та його послідовники не тільки створили певний варіант літературної словацької мови, вершиною якої стали вірші та переклади *Я. Голли* (1785—1849), а й сформувавши концепцію словацького народу як самобутнього етносу.

*У свою чергу словацькі протестанти-євангелісти виступали за вживання чеської мови в її ортодоксальному варіанті, канонізованому перекладом “Крالیцької біблії” (“біблійщина”). У завершальному вигляді їхні погляди репрезентувала поетична збірка “Муза словацьких гір” (1801), в якій простежується свідоме прагнення поета *Ю. Палковича* (1768—1850) вписатися до чеського літературного контексту. Інша тенденція простежується в поетичній та історично-філологічній діяльності *Б. Табліца* (1769—1832), автора праці “Пам’ятки чесько-словацьких поетів, які або народилися в Угорщині, або принаймні в Угорщині жили” (1806—1812). Ця робота фактично доповнювала “Історію чеської мови та літератури” *Й. Добровського* відомостями про чеськомовну поезію в Словаччині у XVI—XVIII ст. та про внесок словаків у спільну скарбницю літератури, написаної чеською мовою, чим певною мірою відокремлювала словацьке красне письменство від чеського.*

Послідовна боротьба словацької протестантської інтелігенції привела до відкриття в 1803 р. при Братиславському євангелічному ліцеї кафедри чехо-словацької мови та літератури, яку очолив письменник, перекладач, видавець, професор *Ю. Палкович*. Але “біблійщину” вживали здебільшого середні стани словаків, тоді як представники політичної та культурної еліти віддавали перевагу латині.

Найвпливовіші осередки словацької католицької інтелігенції зосереджувалися в Братиславі й Трnavі. У 1784 р. з дозволу Йосифа II в Братиславі був відкритий спеціальний навчальний заклад — Генеральний семінар, у програмі якого передба-

чалось вивчення священниками словацької мови. Більшість словаків-католиків у повсякденному житті тяжіли до розмовного західнославацького діалекту. Саме католик А. Бернолак кодифікував мовний порядок, що базувався на західнославацькому діалекті з багатьма елементами середньословацького. Цей варіант літературної мови, відомий під назвою “бернолачина”, використовувався католиками до середини ХІХ ст.

Словацьке культурне життя зосереджувалося в різноманітних регіональних об'єднаннях патріотичної інтелігенції. У 1810 р. з ініціативи Б. Табліца виникло “Наукове товариство Банської (гірничопромислової) області”, яке до 1832 р. провадило краєзнавчі та етнографічні дослідження, вивчало народні традиції, збирало старовинні рукописи, літературні пам'ятки, ікони, картини тощо. Товариство очолювало боротьбу за підвищення культурного рівня словацького населення, проти забобонів, невігластва, за поширення серед простого люду агрономічних і медичних знань.

Ще більшої ваги набула діяльність “*Малоготського наукового товариства*” (1808—1842). Коло наукових інтересів його членів було надзвичайно широке — філософія, історія, педагогіка, соціологія, географія, природничі дисципліни тощо. Товариство видавало щорічник, про авторитет якого свідчать численні рецензії на його публікації в окремих австрійських, чеських, німецьких виданнях.

Водночас проти процесу створення та вдосконалення словацької літературної мови виступали такі авторитетні словаки, як поет *Ян Коллар* (1793—1852), філолог *Павел Шафарик* (1795—1861) та ін. Всі вони були широко переконані, що відмова від чеської мови матиме негативні наслідки для створення чесько-словацької єдності й послабить позиції словаків у Габсбурзькій монархії. Так виникла ідеологія “слов'янської взаємності”, обґрунтована видатним словацьким поетом, проповідником євангелічної громади в Пешті, професором археології Віденського університету *Я. Колларом*. Він створив концепцію “єдиного чехо-словацького племені” Обґрунтування основних ідей теорії духовної єдності всіх слов'ян та їхнього зближення у сфері культури *Я. Коллар* сформулював у поемі “*Донька слави*” (1824) й у трактаті “*Про літературну взаємність між племенами та наріччями слов'янськими*” (1836).

Першим загальнословацьким осередком патріотичної інтелігенції стало “*Товариство аматорів словацької мови та літератури*” (1834—1844), яке виникло в Пешті. У своїй діяльності, а також на сторінках літературного альманаху “*Зоря*” члени то-

вариства прагнули відшукати компроміс між конфесійними течіями національного руху, намагалися зблизити дві мовні традиції, друкуючи статті і “бернолаччиною” і “біблійщиною”

Видатним діячем словацького національного Відродження є *Павел Шафарик* — автор “Історії слов’янської мови та літератури всіма наріччями” (1826). Вчений довів індоєвропейське походження слов’ян і показав їхній вагомий внесок у розвиток світової культури, а словацьку мову вперше виділив як самостійну. Після переїзду в 1833 р. до Праги П. Шафарик написав двотомне дослідження “Слов’янські старожитності” (1837), в якому дійшов висновку, що окремі слов’янські мови виникли не пізніше середини I тис. н. е. Саме з цього періоду він і розпочинав історію слов’ян. Як один із найвагоміших доказів високого рівня розвитку слов’янських мов П. Шафарик наводив факт запозичення багатьох словацьких слів мадярською мовою. Проте результати наукових досліджень П. Шафарика не підтверджували концепції мовної та племінної єдності чехів і словаків, а, навпаки, засвідчували самотність словаків та їхньої мови. Однак, визнаючи словацьку національну самотність, учений намагався “ословачити” чеську мову, залишаючись на позиціях мовної та літературної єдності чехів і словаків.

Ідея створення єдиної загальнословацької культурної організації була реалізована в таємному товаристві радикалів “*Взаємність*” (1837—1840), очолюваному адвокатом *А. Верховським*. Проте в 1843—1844 рр. відбулася подія, яка викликала в національних колах тривогу за долю словацької мови. *Державні збори Угорщини ухвалили закони, згідно з якими мадярська мова мала стати єдиною мовою законодавства, урядових установ, офіційного ділового життя та освіти на землях Корони Св. Іштвана*. Невдовзі було закрито словацьку гімназію в Левочі, ліквідовано кафедру чехо-словацької мови та літератури в Братиславському ліцеї і розпушено наукові товариства.

Однією з визначних подій словацького національного Відродження було заснування в 1844 р. надконфесійного словацького товариства “*Татрин*”. Воно пов’язане з діяльністю вже третього покоління словацьких “будителів”, яке очолював відомий поет, філософ, історик, лінгвіст *Л. Штур* (1815—1856). До національно-культурного руху словаків цього періоду належали *М. Годжа* (1811—1878), *Й. Гурбан* (1817—1888), *Я. Краль*, *Я. Франциси* з “радикальної опозиції” 1845—1848 рр. та ін.

Л. Штур, спираючись на зроблене до нього та на підтримку молодого покоління патріотів, дав нову інтерпретацію поняттю “слов’янської взаємності” Його концепція розвитку

слов'янства і словацького народу змінила колларівську теорію *"чотиричленної структури" слов'янського народу з "чехо-словацьким племенем" усередині нього*. Ідеї А. Коллара, що відіграли важливу роль у формуванні національної свідомості словаків та інших слов'ян у попередні десятиліття, в 40-х роках уже не відповідали процесові формування слов'янських націй та інтересам національно-визвольного руху. Штурівська концепція "оновлення слов'янства" базувалася на діалектичному розумінні "єдності в різноманітності", а словаків кваліфікувала як окремих самобутній народ.

Виходячи з цього посилання, *Л. Штур заклав підвалини над-конфесійної літературної мови, якою стала розвиватися не євангелічна чи католицька, а словацька національна культура*. Він заснував першу словацьку політичну газету *"Словацькі народні новини"*, яка почала видаватися з 1845 р. Л. Штур перетворив цю газету на інструмент пропаганди просвіти та розвитку національної свідомості словаків. За допомогою своїх однодумців він сформулював антифеодальну програму руху, що містила не тільки національні, а й соціально-економічні вимоги.

Програма, з якою Л. Штур виступив на засіданні Державних зборів (осінь 1847 р.), містила вимоги запровадження у словацьких землях у початкових школах та вчительських семінаріях, а також у вищих закладах освіти Угорського королівства, де готували богословів, юристів, землемірів, навчання словацькою мовою. У соціально-економічній сфері Л. Штур виступав за ліквідацію привілеїв шляхти й звільнення селян за викуп.

В основу єдиної словацької літературної мови Л. Штур поклав середньословацький діалект як найбільш поширений у словаків. Він виклав і його граматичні норми в працях *"Наука словацької мови" й "Наріччя словацьке та необхідність писати на цьому наріччі"*. Вся громадська наукова та просвітницька діяльність Л. Штура була пронизана єдиною метою — розширення освіченості та культури словацького народу, запровадження розробленого ним варіанту словацької літературної мови. Він не тільки послідовно відстоював право на її існування, а й боровся проти звинувачень у сепаратизмі, які лунали на його адресу з уст чеських громадських діячів.

Наприкінці 40-х років XIX ст. національні вимоги словаків переросли у вимоги визнання їхньої самобутності як нації. Послідовне виконання цих вимог вело до децентралізації багатонаціональної Угорщини, чого мадярська політична еліта не могла допустити. Вже у 1847 р. підготовлено словацьку національну програму, яка передбачала ліквідацію привілеїв

шляхти і звільнення селян за викуп, реформування політичної системи Угорського королівства, розробку конституції, прийняття демократичних законів про запровадження загального виборчого права, розвиток системи освіти словацькою мовою.

УЧАСТЬ СЛОВАКІВ У РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. *Революційні події, що розпочалися в березні 1848 р. в столиці Габсбурзької монархії, захоплено зустріли “штурівці” (так*

називали молоду генерацію словацьких політиків) й інші представники національного руху, які вбачали можливість поглибити та реалізувати вже розроблені програмні вимоги.

Позицію словацьких громадських діячів у ході революції 1848–1849 рр. багато в чому визначала політика Відня та Будапешта. Ця позиція безпосередньо залежала від протистояння угорських революційних сил і габсбурзького уряду, а також визвольних змагань інших народів як в Угорському королівстві, так і в усій Австрійській імперії.

Для розвою словацького національно-визвольного руху в цей період вирішального значення набуло цілковите *ігнорування угорським революційним проводом національних прагнень не тільки словаків, а й усіх інших народів Угорського королівства.*

Ухвалення угорськими Державними зборами “закону про незалежність Угорщини” призвело до *посилення політики мадяризації, яка проводилася під гаслами єдиної угорської нації.* Всі інші народи королівства не дістали жодних гарантій забезпечення їхніх національних прав. Навпаки, угорські революціонери, очолювані *Л. Кошутом*, мали наміри розбудувати моноетнічну державу. Мадярські революціонери на цьому й зупинилися, оскільки не вбачали ніякого сенсу в продовженні та поглибленні демократичних реформ в Угорському королівстві. До того ж, словацька національна програма мала принципові розбіжності з мадярською не тільки стосовно національного питання, а й соціальних перетворень і перспектив демократизації політичної системи.

Певний радикалізм словацьких національних сил впливав з соціальної структури суспільства. *Більшість словацького населення становило селянство, але провідну роль у революційних подіях відігравали нечисленна словацька шляхта й інтелігенція.* У цій ситуації було природним опозиційне ставлення більшої частини словацького суспільства як до проявів мадярського націоналізму, так і до соціально мотивованого економічного гегемонізму, який демонструвала угорська шляхта.

Найважливішими подіями періоду революції в словацьких землях стала розробка “штурівцями” національної програми “*Вимоги словацького народу*” та її затвердження 11 травня 1848 р. на багатотисячних зборах у Ліптовському Св. Мікулаші. Словацьке зібрання ухвалило також петиції до австрійського імператора та уряду революційної Угорщини, в яких містилися такі вимоги: визнання самобутності й національних прав словацького народу; запровадження словацької мови в державних установах та системі освіти; створення Словацького сейму та скасування кріпацтва без поділу і повернення землі поміщикам; запровадження загального виборчого права; демократизація громадського та політичного життя.

Революційний уряд Угорщини відхилив петицію зі словацькими вимогами, а на її авторів видав ордери на арешт. Л. Штур, М. Годжа, Й. Гурбан мусили залишити Словаччину й переїхати до Праги. В Чехії вони брали участь у підготовці та проведенні *Слов'янського з'їзду*.

Слов'янський з'їзд ухвалив резолюцію зі словацького питання, виходячи з передумови збереження цілісності Угорщини. Словаків та інші народи королівства мадяри мали визнати рівноправними й дозволити скликати національні сейми; організувати систему освіти словацькою (рідною) мовою викладання — від початкових шкіл до університету. Також висувалася вимога демократичних свобод.

Після поразки Празького повстання словацькі лідери під проводом Л. Штура переїхали до Відня. Після встановлення контактів з правлячою династією були проведені переговори з хорватами та сербами Воеводини з метою організації спільних збройних виступів проти угорських властей. Наприкінці серпня 1848 р. у Відні виник словацький добровільний збройний загін, який очолили чеські військові *Ф. Зах та А. Влоудка*.

З ініціативи Л. Штура та його прихильників 16 вересня 1848 р. у Відні було засновано *Словацьку національну раду*, яка виступила з вимогою про надання автономії Словаччині в межах Угорського королівства. У досить складній політичній ситуації словацький загін у вересні 1848 р. перетнув кордон Угорщини і зайняв місто Міява у Західній Словаччині. Але після кількох боїв угорські гвардійці наприкінці жовтня витіснили словацький загін до Моравії.

Для придушення угорського революційного руху до Угорщини в середині грудня 1848 р. була спрямована австрійська армія під командуванням фельдмаршала А. Віндішгреца. Словацька національна рада, підтримуючи Габсбургів, організу-

вала другий похід добровільного загону словаків (2 тис. вояків) проти угорців. Наступ здійснювався двома напрямками. Перший загін словаків наступав у напрямку Тешин—Жиліна й незабаром оволодів північною частиною Середньої та Східної Словаччини. Другий загін взаємодіяв з австрійськими військами в Південно-Західній Словаччині. Проте, незважаючи на участь Відня у воєнній операції проти революційної Угорщини, розв'язати “словацьке питання” так і не вдалося.

Після придушення за допомогою російської армії революції в Угорському королівстві габсбурзький уряд навіть не згадував про автономію чи інші вимоги словаків. У березні 1849 р. від імені Словацької національної ради імператорові Францу Йосифу I була подана петиція, в якій містилася вимога надання Словаччині автономії на основі етнічного принципу в складі Австрійської імперії. Але австрійська влада використала перемогу над революційною Угорщиною лише для зміцнення власних позицій, а політична програма національних сил щодо здобуття автономії словацькими землями так і залишилася гаслом до Першої світової війни.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Историография истории южных и западных славян. Москва, 1987.

История Чехословакии: В 3 т. Москва, 1959. Т. 2.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Краткая история Венгрии. Москва, 1991.

Краткая история Чехословакии. Москва, 1988.

Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии. Москва, 1971.

Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. Москва, 1988.

Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. Москва, 1981.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1989. Т. 2.

Dejiny Slovenska. Bratislava, 1998.

Slovenské dejiny. Martin, 1992.

Лекція 26

СЛОВАЦЬКІ ЗЕМЛІ В ДУАЛІСТИЧНІЙ АВСТРО-УГОРСЬКІЙ МОНАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ— ПОЧАТОК ХХ ст.)

- Становище словацьких земель після 1849 р.
- “Меморандум словацького народу”
- Словаччина у складі дуалістичної монархії
- Економічний розвиток словацьких земель
- “Словацьке питання” в роки Першої світової війни
- Розвиток словацької культури

СТАНОВИЩЕ СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ 1849 р.

Після поразки революції в Угорському королівстві фактично було встановлено військову диктатуру. Всі владні функції в державі перебрав на себе віденський уряд. Німецька мова проголошувалася загальнодержавною. Угорщина поділялася на п'ять районів. У двох із них — Братиславському та Кошицькому — більшість населення становили словаки.

Посилення централізації та бюрократизації Австрійської імперії в післяреволюційний період мало як негативні, так і позитивні наслідки. У 1850 р. по всій країні було запроваджено жандармерію, в судочинстві введено принцип “презумпції невинності”. Імператор Франц Йосиф I виконав окремі вимоги словаків, що стосувалися мовної сфери. Відтепер у державних установах дозволялося користуватися словацькою мовою, а в початкових і деяких середніх школах — викладати “біблійщиною”. Стала виходити газета “Словенське новини”. Поліпшенню становища сприяло призначення А. Коллара радником австрійського уряду з словацьких питань.

Серед провідних діячів словацького національного руху панували депресія та настрої розчарування. Це пояснювалося тим, що словаки під час революції в основу своєї програми

поклали не тільки мовні вимоги, а й визнання політичної самобутності словацького народу. З цього погляду певні поступки в мовному питанні не могли їх задовольнити — в словацьких осередках спостерігаються спроби повернення до вживання чеської мови та “бернолаччини”

У жовтні 1851 р. в Братиславі відбулися збори представників католицької та протестантської течії словацького національного руху. Після дискусії, в якій брав участь і Л. Штур, зібрання ухвалило пропозицію М. Годжі про запровадження нового правопису словацької літературної мови, наближеного до чеського. Оновлені граматики та правопис, підготовлені М. Гатталом, вийшли друком у 1852 р. Реформована словацька літературна мова стала поволі запроваджуватися в життя.

Проте політичні вимоги штурівців Габсбурги й надалі відкидали як неприйнятні. Й не тільки тому, що вони передбачали федералізацію монархії, а передусім через пропозиції радикальних змін усій політичній системі. Після придушення революції віденський уряд скасував усі рішення, прийняті Будапештом, які входили до словацької політичної програми. Лише в 1853 р. імператорський патент остаточно ліквідував кріпацтво. Таким чином, стан політичної системи Австрійської імперії вступав у суперечність з головними вимогами національної програми словаків. До речі, імператор пропонував штурівцям високі державні посади, однак більшість із них відмовилась.

Розчарування післяреволюційного періоду спонукало Л. Штура до глибшого дослідження проблем самобутності історичного розвитку слов'ян. У праці “Слов'янство та світ майбутнього” (1851) лідер словацького національного руху пропонував як вихід із становища, що склалося, створити на руїнах Австрійської та Османської імперій велику слов'янську державу. Л. Штур уважав, що “світ майбутнього” належатиме слов'янам, тоді як інші народи приречені на занепад. В нових умовах слов'янські лідери мали допомагати своїм народам уникнути будь-яких ворожих запозичень (матеріалізму, комунізму, революції). Православ'я в слов'янській державі мало стати панівною релігією, а російська мова — загальнослов'янською.

Специфічність економічного стану Австрійської імперії в післяреволюційний період полягала в тому, що словацькі землі в ній були сільськогосподарським додатком промислово розвинених регіонів. У аграрному секторі після скасування панщини урбаріальних селян — власників спадкових ґрунтів та

остаточної ліквідації кріпацтва розпочався процес інтенсифікації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Збільшилися посівні площі тютюну, кукурудзи та цукрового буряку.

У словацьких землях видобували велику кількість залізної та мідної руди, срібла. В гірничій промисловості було задіяно 25 % усіх словацьких робітників. Розвивалися харчова, тютюнова, скляна та деревообробна галузі. Зростав експорт лісу, розвивалося паперове та хімічне виробництво. Словацьку продукцію збували на австрійському ринку, а також вивозили до Росії та Німеччини.

У словацьких містах виникають кредитні та господарські товариства тощо.

**“МЕМОРАНДУМ
СЛОВАЦЬКОГО
НАРОДУ”**

Поразка Австрії у війні з Італією (1859) спричинила в імперії політичну кризу. За цих умов імператор Франц Йосиф I був змушений піти на поступки вимогам лідерів словацького національного руху. Так, А. Радлінський організував збір підписів під петицією з вимогою надати статус державної словацькій мові. Й. Гурбан підготував меморандум, у якому містилися вимоги запровадження словацької мови в освітніх установах і надання автономії Словаччині в межах імперії.

Поглиблення політичної кризи спонукало Імператорську раду до розробки конституції. Вимоги словаків у раді виклав загребський єпископ *Й. Штроссмайєр*. Згідно з указом (липень 1860 р.) в 23 угорських регіонах разом з німецькою і мадярською дозволялося використовувати словацьку мову. Проте невдовзі імператор поступився тискові угорців і запровадив реформи на їхню користь. Державний диплом 1860 р. і Лютневий патент 1861 р. відновлювали в Угорщині дію Державних зборів, які дістали право вирішувати внутрішні проблеми. *Незабаром відродилася ідея формування єдиної угорської політичної нації шляхом мадяризації всіх народів королівства.*

Політична активність словаків зростає під час підготовки виборів 1864 р. до Державних зборів. Так, у брошурі “Голос Словаччини” один із лідерів національного руху *Ш. Дакснер* (1822–1892), відкидаючи концепцію “єдиної мадярської нації”, обґрунтовував існування словаків як самобутнього народу й вимагав забезпечення йому всіх політичних прав. Ш. Дакснер сформулював основну тезу словацької національної ідеї: *“Ми цю державу (Угорщину) настільки визнаємо, на-*

скільки визнані в ній ми є". Логічним наслідком неврахування словацьких домагань було відчуження словаків у такій державі. Однак на початку 60-х років словаки ще сподівалися на досягнення домовленостей з мадярами.

З березня 1861 р. в Будапешті видавалася словацька газета "Пештбудські відомості" Її заснував Я. Францисці (1822–1905), колишній капітан загону добровольців під час революції 1848 р., який прагнув через часопис провадити агітацію за словацьких кандидатів до угорських Державних зборів. Але угорська влада затримала видання газети, й жоден словак не потрапив до парламенту.

За умов, що склалися, активісти національного руху вирішили зібрати Національні збори з метою розробки та виголошення основних вимог словаків.

У червні 1861 р. в Турчанському Св. Мартіні делегати Національних зборів затвердили програму, яка дістала назву "Меморандум словацького народу". Її авторами були Ш. Дакснер та Я. Францисці. В документі містилися вимоги визнати словаків як самобутню націю, а територію Словаччини — як автономну адміністративну одиницю в складі Угорщини; запровадити словацьку мову в державних установах, у школах і в церкві тощо. Меморандум став основою державно-правової програми, хоча містив лише основні принципи й не був деталізований.

Словацька делегація представила "Меморандум" на розгляд Державним зборам. Угорська влада документ відхилила й розпочала антисловацькі акції. Така політика вочевидь засвідчила, що в мадярській внутрішній політиці нічого не змінилося.

У другій половині серпня 1861 р. загострилися відносини між Віднем і мадярами. Франц Йосиф I розпустив Державні збори і був готовий розглянути мовні проблеми народів Угорського королівства. Словацькі діячі вирішили скористатися сприятливою ситуацією і подали свої вимоги імператору. Вони прохали надати словацьким землям автономію з власними законодавчими й виконавчими органами влади. Проте імператор обмежився неконкретними обіцянками, оскільки розглядав певні поступки словакам та іншим народам Угорщини лише як спосіб тиску на малярів.

Словацький національний рух у 60-ті роки XIX ст. перебував у кризовому стані. Поразка Меморандуму виявила, що намагання словаків досягти політичної та культурної автономії у складі Угорщини нездійсненні. Унаслідок цього на-

ціональні сили поділилися на два табори. Деякі словацькі лідери, очолювані Ш. Дакснером, розраховували на добру волю імператора й, попри невдоволення його політикою, залишилися прибічниками “Меморандуму” Інші, під проводом Я. Поларіка, були прихильниками орієнтації словаків на Угорщину, прагнули порозуміння з мадярами. Час показав, що пошук шляхів співпраці з угорцями заводив у глухий кут.

Національні збори ухвалили рішення про заснування “*Матиці Словацької*”, котра мала стати головним культурним центром словаків: опікуватися виданням книг, організацією культурного життя, підтримкою наукових досліджень та літературної творчості. Вже через два роки для цієї справи було зібрано понад 50 тис. злотих.

У серпні 1863 р., під час заходів на відзначення тисячоліття просвітницької місії Кирила та Мефодія, у Великій Моравії було урочисто проголошено заснування “*Матиці Словацької*”. Очолив “Матицю” католицький єпископ Ш. Мойдес (1797–1869), а його першим заступником став євангелістський священник К. Кузмані (1806–1866). Так відбулося символічне об’єднання двох конфесійних напрямів словацького національного руху.

Часи “Матиці Словацької” в історії національної культури позначалися особливою плідністю. Вона від початку свого існування видавала “Літопис Матиці Словацької”, де друкувалися праці з історії, мовознавства, етнографії, природничих наук. Щорічно улітку проводилося свято на честь закладення “Матиці”, що являло собою огляд досягнень словацької культури.

У цей період словаки зробили спробу ввести навчання словацькою мовою в деяких середніх школах. Мадярські чиновники намагалися цьому перешкодити. Проте словаки на власні кошти відкрили у вересні 1862 р. євангелістську гімназію в місті Ревуці. Незабаром вона перетворилася на осередок виховання словацької інтелігенції. Згодом виникли ще дві словацькі гімназії: євангелістська в Турчанському Св. Мартіні й католицька в Кляшторі під Зневом.

“Матиця Словацька” справила великий вплив на словацьку літературу. Вийшли друком твори багатьох письменників. У цей період опубліковано перші вірші видатного поета доби реалізму Гвездослава. Серед прозаїків зажили слави Л. Кубані та З. Ласкомереки. Серед драматургів — Я. Паларік, Я. Заборський.

СЛОВАЧЧИНА У СКЛАДІ ДУАЛІСТИЧНОЇ МОНАРХІЇ

Основним конкурентом Австрії в боротьбі за гегемонію серед німецьких держав у другій половині XIX ст. стала Пруссія. Їхнє суперництво завершилося війною 1866—1867 рр., у якій Австрія зазнала катастро-

фічної поразки. Це спричинило кризу всередині імперії. Імператор Франц Йосиф I в цій ситуації вирішив піти на поступки мадярам і створити дуалістичну монархію.

У 1867 р. імперію було поділено на дві рівноправні частини — Угорщину (Транслейтанію) і Австрію (Цислейтанію). Відтепер держава отримувала назву Австро-Угорщина. Залишалося три спільні міністерства: закордонних справ, військове та фінансів, а решту справ обидві країни розв'язували самостійно.

Після утворення Австро-Угорщини словаки потрапили в дуже складне становище. Політична система в Угорщині давала можливість владі здійснювати мадяризацію і не зважати на настрої населення. Поняття єдиної угорської нації вважалося офіційною ідеологією. Національний рух словаків демагогічно зображували як панславізм і державну зраду. Під гаслами боротьби з панславізмом придушувалися всі словацькі національні прояви.

Політика мадяризації проводилася систематично. Проте на початку існування Австро-Угорщини тиск на словаків ще не встиг набути достатньої сили. У 1867—1869 рр. словаки відкрили дві гімназії. У 1869 р. виникли дві словацькі спілки — Католицька спілка Св. Войтеха і Спілка словацьких жінок (“Жівена”). Однак створення цих організацій було останнім успіхом. Угорська влада не дозволила заснувати спілку словацької молоді. Після проголошення дуалістичної монархії мадяри заходилися чинити жорсткий тиск на словаків. За цих умов поглибився конфлікт у поглядах серед словацької інтелігенції, що тривав після поразки “Меморандуму”

Опозиційна група, очолювана Я. Паларіком, заявила, що від Відня немає чого чекати, що словаки, котрі живуть в Угорському королівстві, мусять орієнтуватися на мадярські власті. Вони розглядали вимогу словацької територіальної автономії як надмірно радикальну і неприйнятну для подальших переговорів з Будапештом. Поряд із Я. Паларіком цією групою керували професор із Відня Я. Мали-Дусаров і амбітний словацький підприємець Я. Бобула. Група дістала назву “Нова школа” на відміну від прихильників “Меморандуму” (“Стара школа”).

Я. Бобула з січня 1868 р. видавав політичний журнал “Сло-

вацька газета”, навколо якого намагався об’єднати своїх прихильників, передусім словацьку молодь у Будапешті і тамтешніх словацьких робітників. Я. Бобула сподівався, що завдяки його промадярській орієнтації влада піде на окремі мовні та культурні поступки словакам. Представники “Нової школи” шукали підтримки серед мадярської опозиції. Та опозиція виявилася вкрай радикальною і в національному питанні вирізнялася меншою толерантністю, ніж представники властей.

Таким чином, ані влада, ані опозиція не бажали йти на найменші поступки. Політика “Нової школи” призвела до розколу словацького національного руху й полегшила угорській владі проведення заходів з мадяризації. Проте незважаючи на безперспективність попередніх кроків, “Нова школа” намагалася налагодити співпрацю з партією Ференца Деака, що перебувала при владі і в 1872 р. була перейменована на Партію рівності.

Справжні цілі мадярської політики в національному питанні проявилися під час підготовки й ухвалення закону з цієї проблеми. У вересні 1868 р. Будапешт, на основі “історичного права”, визнав особливий статус хорватів у Транслейтанії, але водночас ухвалив закон, що не визнавав національно-політичні права інших народів.

Угорську мову проголошено єдиною державною мовою Транслейтанії. Формально закон дозволяв використання словацької мови у народних школах, створення культурних і господарських спілок, проте варто зазначити, що й ці поступки залишилися на папері. На практиці й надалі проводилася політика жорсткого придушення проявів національного руху словаків.

Прийняття такого закону викликало обурення депутатів немадярських народів, які в знак незгоди покинули засідання сейму. Протестували й прибічники “Старої школи”. Й. Гурбан опублікував гостру статтю з цього приводу, за що з нього стягнули штраф і ув’язнили на півроку. Проти закону висловлювалися представники “Нової школи”.

Мадярська національна політика змусила словаків перейти до оборони. Захист народу і його найелементарніших прав на тривалий час став основним змістом словацького національного руху. Відновилися спроби пошуку розуміння й підтримки в слов’янському світі. Більшість словацьких політичних і культурних діячів залишилися на позиціях “Меморандуму”, хоча й усвідомлювали, що в угорській державі ці вимоги не здійсненні.

Крах “Нової школи” призвів до того, що прибічники “Старої школи” залишилися єдиними представниками словацької політики.

Центр політичного й культурного життя словаків містився у Турчанському Св. Мартіні, де працювала “Матиця Словацька” Лідером словацького політичного та культурного життя вважався *В. Пауліні-Тоа* (1826–1877), депутат Угорського сейму, обраний на виборах 1869 р., і заступник голови Матиці Словацької. До Мартіна перебазувалася редакція “Пештбудівських відомостей”, що дістала назву “*Національні новини*”. Поступово формується політична партія — *Словацька національна* (СНП). В основу її програми було покладено положення “Меморандуму”

Зусиллям СНП, спрямованим на створення нових спілок і словацьких шкіл, чинили опір угорські власті. Поступово політика мадяризації посилювалася. Уряд не тільки не дозволяв відкривати нові словацькі школи, а й намагався перешкодити роботі вже діючих. У 1874–1875 рр. закрито три словацькі гімназії. У квітні 1875 р. угорська влада заборонила “Матицю Словацьку” Угорський прем’єр-міністр *К. Тіса* на засіданні сейму заявив, що ніякого словацького народу в Угорщині взагалі не існує.

Провідною верствою словацького суспільства була інтелігенція та міські середні прошарки — дрібні підприємці, ремісники, торговці. Угорська влада та місцеві органи управління прагнули мадяризувати саме ці прошарки людності. Якби їм це вдалося, словаки перетворилися б на німу безпорадну масу. Однак у цій діяльності угорці досягли тільки часткових успіхів — піддавались такій політиці лише ті, котрі працювали службовцями, оскільки мадяризація сприяла їхній особистій кар’єрі.

Осередками мадяризації мали стати школи, а її жертвами передовсім молодь. З’явилися нові закони, засновувалися спілки, які здійснювали мадяризацію. Так, Спілка господарського навчання, що виникла в 1883 р. в Нітрі, орієнтувалася саме на роботу серед юнацтва, навіть вивозячи словацьких дітей до угорських областей.

Але головною опорою угорських урядовців у словацьких землях залишалася мадяризована словацька шляхта.

Головний осередок словацького національного руху містився у Турчанському Св. Мартіні, де перебувало правління СНП, очолюване з 1877 р. адвокатом *П. Мудроном* (1835–1914). На чергових виборах до Державних зборів від словаків не було

обрано жодного депутата. На знак протесту проти виборчих махінацій і терору, в 1884 р. СНП оголосила бойкот виборів до Державних зборів. Але словацький протест нічим не зашкодив мадярській політиці. За умов, що склалися, словацькі політики просто не бажали витратити сили й кошти на передвиборчу боротьбу. Їхні погляди зверталися на закордон. Так, письменник *С. Гурбан (Ваанський)* (1847–1916) виступав як публіцист, проводячи ідеологію національного руху, зорієнтованого на Росію. Надія на поліпшення становища словаків після змін у Європі та на допомогу Росії залишалася елементом словацького політичного мислення аж до Першої світової війни.

Певні сподівання покладалися словацьким суспільством на співпрацю з чехами, котрі жили в Цислейтанії в набагато кращих умовах. Про становище словаків в Угорщині багато розповідалося в чеській пресі. У 1882 р. в Празі виникла словацька спілка “Детван”, завдання якої полягало в підвищенні освіченості своїх членів у царині словацької культури та історії, ознайомленні чеської громадськості з життям словаків і словацькою культурою. Її заснували словацькі студенти, що навчалися в Празькому університеті. У 1896 р. створено організацію “Чехословацька єдність”, яка виступила головним організатором чеської допомоги та чесько-словацької співпраці.

Наприкінці ХІХ ст. у словацькому визвольному русі відбулася диференціація, що віддзеркалювала різні соціальні та вікові складники місцевого політичного спектру. Проте принципового програмного поділу в словацькій політиці не сталося. Лідерів СНП критикувала передусім молода генерація. Вона не погоджувалася з орієнтацією на Росію і звинувачувала керівництво партії в пасивності, ігноруванні роз’яснювальної роботи серед словаків. З критикою СНП виступала й ліберально налаштована інтелігенція.

Керівництво СНП усвідомлювало, що пасивність стосовно виборів породжувала стагнацію національного руху. Під тиском молоді інтелігенції партія ухвалила рішення про участь у виборах до мадярського парламенту 1901 р. Передвиборна програма СНП містила вимогу загального виборчого права та інших демократичних свобод. У національному питанні увага приділялася мовним аспектам. Депутатами сейму стали четверо словаків.

Значний вплив на активізацію політичного життя в словацьких землях справила російська революція 1905–1907 рр. Посилився робітничий та соціал-демократичний рух. З 1904 р.

за підтримки чеських соціал-демократів видається “Словацька робітничая газета”. Довкола неї згуртувалася група національно свідомих робітників. У червні 1905 р. вони заснували самостійну *Словацьку соціал-демократичну партію*, котра через рік організаційно приєдналася до Угорської соціал-демократичної партії, але в національному питанні зберегла автономію й продовжувала видавати власну газету.

Найактуальнішою політичною вимогою початку ХХ ст. в Угорщині залишалася вимога загального виборчого права. У 1907 р. цю вимогу реалізовано в Цислейтанії, але не в Угорщині, де маляри становили меншість населення.

Прийняття закону про загальне виборче право загрожувало їм втратою домінантного становища.

Розпочалася нова хвиля маляризації, яка зачепила й народні (початкові) школи, незабаром словацьку мову було заборонено й там.

Перед Першою світовою війною *тривала диференціація політичних сил словаків.* Поряд із консерваторами, очолюваними С. Гурбаном (Ваянським), виникло *католицьке (людове)* крило під проводом священика А. Глинки (1864–1938), котре в 1913 р. заснувало *Словацьку людovu (народну)* партію. Опозиційну політику щодо центру проводила молода ліберально-демократична інтелігенція, керована лікарем В. Шробарем (1867–1950). Самостійно діяли *словацькі соціал-демократи.* Молодий журналіст М. Годжа (1878–1944) почав формувати ідейну основу *словацького аграрного руху.*

Проте тяжкі умови національного гноблення диктували необхідність згуртування національних сил. Прибічники різних політичних напрямів розуміли, що полеміка в періодиці ослаблює словацькі позиції в Угорщині. У зв'язку з цим дедалі більше усвідомлювалася необхідність об'єднання словацького визвольного руху на основі національних вимог. Імпульсом до об'єднання стала смерть голови СНП П. Мудроня в березні 1914 р. На його похороні зустрілися представники всіх політичних течій. Новий голова СНП М. Дула (1876–1936) закликав словаків до створення загальнонаціонального представницького органу. *26 травня 1914 р. в Будапешті зібралися представники всіх словацьких організацій для вироблення спільної програми.* Вони ухвалили рішення, що на урочистому зібранні в серпні 1914 р., присвяченому заснуванню “Матиці Словацької”, буде проголошено створення “*Словацької національної ради*” як найвищого представницького органу словаків.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В останній чверті XIX ст. по всій Європі відбувається модернізація, викликана значним розвитком промислового виробництва. Модернізація не обминула й Угорщини, хоча й відбувалася тут повільніше, ніж у Цислейтанії. Угорщина брала участь у європейському ринку, постачаючи здебільшого аграрну продукцію. Однак розвивалися й промислове виробництво, банківська справа, торгівля. Активно будувалися залізниці. Саме в цей час споруджено більшість залізниць у Словаччині. Важливе значення мала магістраль, що з'єднувала Жиліну з Кошице і Братиславою. Розвиток залізничної мережі сприяв появі у Врутках найбільшого машинобудівного підприємства Словаччини з обслуговування залізничного транспорту.

Залишаючись традиційно аграрним краєм, словацькі землі вважалися у Транслейтанії індустріально розвинутим регіоном. Тут працювали старі мануфактури, котрі поволі перетворювались на фабрики з паровими машинами. Виникали нові заводи. Тільки в Братиславі їх було декілька. Розпочав переробку нафти завод Аполло, виробництво динаміту — завод фірми Нобелів, виробництво зброї та набоїв — завод Патронка, виготовлення ниток, кабелів, гуми — завод Матадор, шоколаду — фабрика Столлверк.

У словацьких землях розвивалися традиційні промислові галузі — *металообробна, деревообробна, текстильна, паперова та скляна*. У будівництві нової паперової фабрики в Ружомбероку брав участь і словацький капітал. У Словаччині велике значення мала промисловість, що переробляла аграрну продукцію. На початку XX ст. тут діяло кілька великих і багато малих млинів. Найбільший млин був у Великому Шароші. На ньому налічувалося 200 робітників. Найбільші цукрові заводи зосереджувалися у Південно-Західній Словаччині.

Угорська влада підтримувала розвиток промисловості. Проте в Угорщині над усім домінувала політична ідея — *вигорення централізованої, мононаціональної мадярської держави*. Власті побоювались, що розвиток промисловості сприятиме розвою національних рухів, і всіляко гальмували формування господарської бази на землях національних меншин.

Разом з тим напередодні Першої світової війни в словацьких землях видобувалося 70% залізної руди, вироблялося близько чверті всього чавуну, половина палеру й третина текстилю Транслейтанії, що становило 18,6 % загальної вартості її промислової продукції.

Незважаючи на окремі успіхи в розвитку економіки, в Словаччині не виникло власної господарської структури з сильним підприємницьким і фінансистським прошарком.

В Угорщині створювалися великі заводи й мережа банків зі значним капіталом. Проте частка власності немадярів була непомірно низькою. Словацький капітал зосереджувався передусім у дрібних довірчих товариствах і ощадних банках. З 1884 р. діяв єдиний словацький “Татра банк”, котрий належав до дрібних фінансових установ.

Зростанню кількості словацьких фінансових органів на початку ХХ ст. сприяло збільшення їхнього капіталу в шість разів, однак він становив лише 10 % капіталу угорських банків і кредитних установ у Словаччині.

Попри скасування кріпацтва в останній третині ХІХ ст. вибухнула *криза сільськогосподарського виробництва*. Вона найбільше проявилася в гірській місцевості, де жило словацьке населення. Тут селяни здебільшого перебували в напівфеодальних умовах — звільнення від феодальних повинностей тривало аж до кінця ХІХ ст. Недостатня кількість землі особливо відчувалася за високих темпів приросту населення. Голод у неврожайні роки гнав людей на заробітки в сприятливі для сільського господарства регіони країни.

Наприкінці століття на північних та східних землях масового характеру набуває *від'їзд словаків до США та Канади*. Таких переселенців налічувалося до 300 тис. чоловік. Словаки Північної Америки матеріально підтримували національний рух у словацьких землях. У 1907 р. виникла Словацька ліга в Клівленді (США).

Соціальна структура населення наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. змінюється. Більшість словаків продовжували працювати в аграрному секторі. Однак у процентному відношенні кількість задіяних у сільському господарстві *значно* зменшилася. Зріс відсоток словаків у транспорті, торгівлі, промисловості. Виникла численна верства промислових робітників. Зростає кількість словаків у містах.

Робітники на промислових підприємствах у Словаччині працювали й жили в тяжких умовах. Робочий день тривав на більшості заводів 16 годин і тільки наприкінці ХІХ ст. зменшився до 12. *Для трудящих не існувало жодних соціальних гарантій — соціальне законодавство у Транслейтанії з'явилося тільки на зламі століть*. Робітники зверталися до організованих форм боротьби. Засновуються перші профспілки та робітничі партії. У 1868 р. виникла *Загальна робітничка спілка*, в

1880 р. — *Загальна робітнича партія Угорщини*, в 1890 р. — *Соціал-демократична партія Угорщини*. До загальноугорських організацій належали й словацькі робітники, котрі, проте, не відійшли від національного руху.

**“СЛОВАЦЬКЕ
ПИТАННЯ”
В РОКИ ПЕРШОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Початок війни викликав в Угорщині хвилю шовінізму й псевдопатріотичного піднесення. Мало хто зі словацьких громадян та військових, котрі мусили взяти до рук зброю, піддавалися урапатріотичним настроям. Почалися репресії проти учасників словацького руху. Більшість словацьких газет закрили, власті запровадили жорстку цензуру. Війна проти Сербії та Росії не була популярною серед словаків. Почуття словацького люду добре розумів Орсаг-Гведзслав, котрий уже в серпні взявся до написання своїх “Кривавих сонетів”, в яких засуджував війну. Після оголошення в Австро-Угорщині воєнного стану та введення цензури чільні словацькі політичні сили заявили про перехід до “політики пасивності”

Словацька національна партія, яка представляла один із політичних напрямів словацького суспільства, орієнтувалася на збереження Габсбурзької монархії. Майже до весни 1918 р. керівництво СНП вичікувало й не робило жодних політичних кроків. Лідери словацького соціал-демократичного та селянського рухів також дотримувалися прогабсбурзької орієнтації. Лише католицька Словацька народна партія займала більш активну політичну позицію. *Однак навіть найрадикальніші проекти її проводу не йшли далі вимог надання автономії Словаччині в межах Угорщини.*

Розвиток визвольного руху в словацьких землях зумовлювався передусім перебігом воєнних подій, міжнародним становищем і загальним станом справ у Габсбурзькій монархії. Так, словацьке політичне життя значно активізувалося після наступу російських військ у Карпатах. Під час успішних позиційних боїв восени 1914 та взимку 1915 рр. на Карпатському фронті словацькі політики слодівалися, що російська армія захопить всю територію Словаччини. За цих умов у словацькому політичному середовищі почали розглядати різноманітні варіанти розвитку подій у цьому регіоні Європи. Поразка Центральних держав відкривала можливість для створення польсько-чесько-словацької або польсько-словацької конфедерації. Не відкидалася певна форма приєднання словацьких земель до Росії. З ініціативи гласистів, очолюваних В. Шро-

барем, та активістів організації “Чехословацька єдність” виник проект устрою Чехо-Словацької держави, до якого навіть додавалася мапа майбутньої країни.

До концепції створення спільного чехословацького об'єднання схилилася все більша частина словацьких національних сил як удома, так і в емігрантських осередках. Вже у вересні 1914 р. Словацька ліга США оприлюднила меморандум, у якому містилася вимога надати словакам право на самовизначення й цілковите самоврядування. А в жовтні 1915 р. у Клівленді (США) між Словацькою лігою і Чеським національним об'єднанням була підписана угода, в якій закріплювалося прагнення чехів та словаків до створення федерації.

Реалізація ідеї утворення спільної держави вимагала від її прихильників послідовної координації дій чеських і словацьких політичних сил, особливо після заснування в листопаді 1915 р. в Парижі Чеського закордонного комітету. Тісні контакти й консультації між одним із керівників чеських емігрантських сил *Е. Бенешем* та словацьким діячем *М. Штефаніком* (1880–1919) завершилися утворенням у лютому 1916 р. в Парижі об'єднаної *Чехословацької національної ради*.

У самій Словаччині життя підпорядковувалося потребам війни. Зростала кількість словаків, котрих відправляли на фронт. Грунти не оброблялися, занепало культурне життя, дедалі частіше з фронтів надходили похоронні повідомлення. Словаки намагалися використати всі можливі засоби, аби уникнути армійської служби. На фронті зі слухняних солдатів на початковому етапі війни словаки перетворилися на колаборантів.

Через відсутність у словацьких землях загальноновизнаного центру словацькі політичні сили були розпорочені. Так, у Турчанському Св. Мартіні знаходився провід СНП, у Ліптові перебував лідер гласистів *В. Шробар*, у Будапешті працювали *Е. Стодола* та депутат Державних зборів *Ф. Юріга*, в Братиславі — керівництво соціал-демократів на чолі з *Е. Легоцьким*, у Відні виник “Словацький політичний центр”, який очолив керівник австрійського цензурного комітету *К. Стодола*. До словацького відділення цензури у Відні він призначив *І. Дерера* та *Я. Кабліка*, а до сербського — *М. Годжу*.

“Словацький політичний центр” у Відні підтримував контакти з чеськими політичними силами. До того ж і *К. Стодола*, і *М. Годжа* до війни були прихильниками прогабсбурзької та федералістської політики. Але після початку війни та смерті імператора *Франца Йосифа I* (листопад 1916 р.) ця політика втратила свою доцільність. За нових умов прихильники утво-

рення т. зв. “Середньоевропейської федерації” переорієнтувалися на країни Антанти й усіма засобами сприяли чеському закордонному рухові на чолі з Т. Масариком.

Варто зазначити, що *словацький національний рух відставав за масштабністю від чеського*. Це пояснюється передусім нечисленністю словацької інтелігенції та частковою її мадяризованістю. В Угорщині власті жорстокіше утискували діячів національного руху. До того ж умови війни перешкождали налагодженню тісніших зв'язків не тільки між внутрішнім та закордонним словацьким національним рухом, а й між чеськими і словацькими політичними силами.

Діяльність словацьких політичних сил активізувалася наприкінці війни. *У вересні 1918 р. засновано Словацьку національну раду. 30 жовтня в Турчанському Св. Мартіні Словацька національна рада ухвалила декларацію, в якій підкреслювалося, що словацька нація в культурному і мовному відношеннях є частиною єдиного чехословацького народу. “Мартінська декларація” вимагала для чесько-словацького народу права на необмежене самовизначення на основі цілковитої незалежності, засвідчувала прагнення словаків жити в самостійній чесько-словацькій державі та оголошувала про рішення словаків вийти зі складу Угорщини й розпочати новий етап свого розвитку.*

РОЗВИТОК СЛОВАЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Процес формування національної культури словаків проходив досить повільно й нерівномірно навіть порівняно з сусідніми землями Австро-Угорської імперії. Це значно

мірою зумовлювалося динамікою національного руху словаків. Упродовж першої половини ХІХ ст. його основним завданням було пробудження національної свідомості, боротьба за літературну мову, збереження національної самобутності.

*У другій половині ХІХ ст. розвиток словацької культури відбувався різними напрямками. Одне з чільних місць посідала сфера освіти, розвиток якої в цей період відбувався у складних умовах. Реформи, що проводилися по всій імперії (1848, 1861 р.), не привели до витворення в словацьких землях системи національної освіти. Але якщо однією з характерних рис державної політики в галузі шкільної справи у післяреволюційний період було *понімечення*, то від кінця 60-х років визначальними стали мадяризаторські тенденції. Державна ідеологія, що відбивалася в понятті “угорська політична нація”, фактично оголошувала *пріоритетним виховання населення без національних ознак, виключно як громадян Угорського королівства.**

Розвиток культури та науки в словацьких землях тісно пов'язаний з діяльністю “Матиці Словацької”. За досить короткий строк її існування на кошти “Матиці” було опубліковано значну кількість видань словацькою мовою, у тому числі — хрестоматії, підручники, альманахи тощо. Провадилося збирання історичних документів, гравюр, архівних джерел, що належали діячам Словацького національного Відродження, а також мінералів, національних костюмів, нумізматичних колекцій, бібліотек та ін. В момент розпуску Матиці при ній існували Історичний музей, секції філософії, права, літератури, філології, математики, природничих дисциплін, а бібліотека налічувала понад 10 тис. томів.

Словацька інтелігенція, за умов жорсткої мадяризації, намагалася активізувати просвітницьку діяльність і збільшити кількість наукової та освітньої літератури. Значну роботу в цьому напрямі провадила спілка “Жівени”, що видавала однойменний журнал. У Словаччині друкувалися дешеві книги та підручники, які розповсюджувалися серед широких верств населення. Вони торкалися різних тем — господарської, релігійної, моралі, досягнень науки і техніки тощо.

В Угорщині на початку ХХ ст. значного поширення набула *регіональна преса*. Влада сприяла цій справі, оскільки більшість видань виходили угорською мовою. Проте словаки налагодили *випуск словацькою мовою “Повазьких новин”, “Ліптовсько-Оравських новин”, “Зволеньських новин”* тощо.

На початку ХХ ст. багато наукових праць присвячувалися краєзнавству, що сприяло розвитку національного руху. Проте науково обдаровані словаки не знаходили застосування своїм можливостям удома й мусили емігрувати. Так, відомий конструктор теплових турбін А. Стодола виїхав до Швейцарії, дослідник бездротового телеграфу Й. Мургаш і винахідник принципу парашута Ш. Баніч — до США, астроном М. Штефанік — до Франції.

У 1895 р. засновано *Словацьке музейне товариство*, що підтримувало краєзнавчі дослідження та сприяло поширенню освіти. Його головою обрали А. Кметя (1841–1908). Товариство видавало збірки і журнал. У 1908 р. в Турчанському Св. Мартіні відкрито будинок товариства.

У *словацькій історіографії* домінували такі теми, як Великоморавська доба, діяльність М. Чака та Я. Іскри в Словаччині, розвиток словацької національної свідомості. Праці *Ф. Сасінка, П. Крішки, Ю. Ботти* та інших словацьких істориків характеризувалися високим професійним рівнем. Пев-

ні надбання мала й *словацька філологія*. У 1890 р. Я. Вичек видав "Історію словацької літератури" — перший цілісний синтез словацького письменства. *Мовознавством* займався С. Цамбел, етнографією — П. Сохань. У царині природничих наук активно працювали А. Кметь і Й. Голуб.

Значний культурний вплив на словаків справляв театр. З великим успіхом ставилися п'єси словацьких драматургів Я. Халупки, Я. Паларіка, Г. Зехентера-Ласкомерського.

Словацькі міста наповнювало *музичне життя*. У Братиславі та Кошице регулярно проходили концерти й оперні вистави. З'явилися перші професійні музиканти. Зі старшої генерації виділявся Я. Белла, серед молодих композиторів і виконавців — М. Шнейдер-Трнавський, В. Фігуш-Бистрий, М. Мойзес і Ф. Кафенда.

Архітектура на зламі століть вирізнялася художнім стилем, який віддзеркалював почуття життєвої нестабільності й тимчасовості. Найвидатнішим словацьким архітектором цієї доби був Д. Юркович, котрий у своїх творах утілював національні елементи.

Розвивається *образотворче мистецтво* Словаччини. В різних містах країни проходили художні виставки. У 1903 р. виникло перше словацьке об'єднання майстрів пензля — Група угорсько-словацьких художників. Видатний словацький маляр Г. Малий заснував у 1911 р. в Братиславі художню школу.

Культурний розвиток у словацьких землях на межі століть відбувався за умов жорсткої мадяризації. Піднесення культурного життя пояснюється завзятістю словаків, їхнім намаганням змінити ситуацію на краще.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 2.

История Чехословакии: В 2 т. Москва, 1959. Т. 2.

Історія світової культури. Київ, 1997.

Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1991.

Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988.

Погодин А. Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва, 1915.

Словацкая литература от истоков до конца XIX в. Москва, 1997. Ч.1

Славянские съезды. XIX — XX вв. Москва, 1994.

Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII—XIX вв. Москва, 1978.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1989. Т. 2.

Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Курс лекцій. Київ, 1996.

Dokumenty slovenskej narodnej identity a statnosti. Bratislava, 1998.

Kovač D. Dejiny Slovenska. Bratislava, 1998.

Slovenské dejiny, Martin. Matica Slovenska, 1992.

Лекція

27

БОЛГАРСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII— ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

- Соціально-економічне становище болгарських земель
- Політичний розвиток болгарських земель
- Болгарське національне Відродження

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Підкорення болгарських земель Османською імперією, відсутність найменших автономних прав ставили болгарську економіку у цілковиту залежність від турецької. Проте господарська криза в імперії, що розпочалася ще в XVI ст., набула із

середини XVII ст. незворотного характеру.

Військово-феодальна сіпахійська система переживала у той період глибокий занепад. Заснована на завоюваннях усе нових і нових земель, вона неминуче мала виявити свої суперечності після завершення територіального розширення імперії. Військові ленники-сіпахі прагнули тепер значно збільшити площу своїх тимарів і зеаметів, обкласти селян, які проживали на цих землях, додатковими поборами. Ще з кінця XVI ст. спостерігається зростання великих земельних володінь. Віднині сіпахі міг володіти вже не одним, а відразу кількома земельними наділами. Створені таким чином великі маєтки з умовних земельних володінь перетворюються на безумовні. Якщо раніше сіпахі отримував основний прибуток від війни, то тепер, після завершення захоплення інших територій, він почав вимагати від селян усе нових і нових платежів. При цьому менталітет сіпахі змінювався не так швидко, як економічна кон'юнктура: оподаткування ним власних селян уже нагадувало воєнну контрибуцію.

Криза військово-ленної сіпахійської системи призвела до

значного скорочення кількості ленників. Це суттєво послаблювало військову міць держави. Так, чисельність сіпахі всього за 150 років (з середини XVI до кінця XVII ст.) скоротилася в 10 разів! Певною мірою розвалові сіпахійської системи сприяла також діяльність султанів. Скорочуючи державний земельний фонд, вони часто робили дарунки своїм прибічникам. Власники нових маєтків, як правило, не відбували за них військову службу. Як наслідок — інтереси держави і великих землевласників вступали в гостру суперечність.

Такі процеси негативно впливали на аграрні відносини в болгарських землях. Становище сільського населення Болгарії в цей період значно погіршується. У нових володіннях, що перейшли в спадок — чифтліках — феодали заводили власні господарства. Безумовно, вони були заінтересовані в отриманні додаткових прибутків і тому переводили селян на панщину. Це *“друге видання кріпацтва”*, що здійснювалося за східноєвропейським сценарієм, змусило багатьох селян рятуватися втечею від своїх господарів. Процес набув такого розмаху, що термін пошуку збіглих болгарських селян в Османській імперії було збільшено до 30 років.

Разом з тим, саме у чифтліках поряд із панщиною почалося активне застосування оренди землі. Використання праці батраків (*аргати*) сприяло поступовому виникненню на селі зародків нових виробничих відносин. Володарі чифтліків були тісно пов'язані з ринком і залежали від його кон'юнктури. Збільшення поставок на ринок сільськогосподарської продукції об'єктивно сприяло розвитку внутрішньої торгівлі, певному поживленню товарно-грошових відносин в імперії.

Крім панщини, важливою причиною погіршення становища болгарських селян було запровадження нової системи стягнення основного грошового податку — *джизьї*. Тепер його називають *хараджем*. З кінця XVII ст. він значно зріс і сплачувався вже не з кожного двору, а з кожного чоловіка-християнина: спочатку з п'ятнадцяти, пізніше — з семи років. Загальна кількість різних податків у цей час наближалася в імперії до кількох сотень.

Погіршилося й соціальне становище християнської людності країни. З кінця XVII ст. тільки до нього застосовується термін *райя (стадо)*, яким раніше називалося все населення імперії, що сплачувало податки, незалежно від віросповідання. У цілому, в XVII—XVIII ст. спостерігається вирівнювання у правах різних категорій болгарського селянства. Селяни, які ще зберігали окремі привілеї, потрапили в повну

залежність від поміщиків. Останні брали собі так багато, що це позбавляло болгарських селян будь-якої господарської ініціативи. Спроби селян покинути землеробство і зайнятися більш прибутковою діяльністю припинялись досить великими штрафами. Лише завдяки суворим заходам поміщикам удавалося утримувати селян на землі, що сприяло їх дальшому закріпаченню.

Значне полегшення болгарам принесло лише скасування на початку XVII ст. ненависного девшурме ("податку кров'ю"). Хлопчиків-християн перестали насильно наводити до мусульманства й забирати до корпусу яничарів. Але це скасування диктувалося не стільки турботою Порти про іновірне населення країни, скільки ненадійністю яничарського корпусу, який став джерелом постійних невдоволень і смут. На відміну від сільського господарства у болгарських містах у другій половині XVII — наприкінці XVIII ст. спостерігався певний економічний прогрес. Міста імперії взагалі, й болгарські зокрема, виробляли різноманітну продукцію: від амуніції, обмундирування, озброєння для армії до предметів розкоші, що мали значний попит у Європі. Особливо помітним прогрес болгарської економіки був у другій половині XVIII ст.

Цей період характеризується прискоренням процесу урбанізації. Поряд зі старими центрами ремесла й торгівлі — Софією, Пловдивом, Відіном — з'являються нові — Троян, Габрово, Слівен, Котел. Як правило, нові міста виникали у місцевостях, віддалених від давніх торговельно-ремісницьких центрів. Їх поява та зростання безпосередньо пов'язані з міграцією болгарського населення, що рятувалося від утисків турецької влади. Незважаючи на те, що внутрішній ринок на Балканах був слабозвинений, зростання міст значною мірою сприяло пожвавленню місцевої торгівлі.

На той час у великих містах Болгарії проживали десятки тисяч городян, кількість яких стрімко збільшувалася. *Софія та Пловдив, наприклад, входили до десяти найбільших міст європейської частини імперії.* Варто зазначити, що, на відміну від старовинних міст, нові заселялися майже самими тільки болгарами. З другої половини XVII ст. сталися зміни й у національному складі старих болгарських міст. Якщо протягом перших трьох століть османського володарювання ці міста, як правило, мали турецький вигляд, то *на межі XVII–XVIII ст. турецька людність скрізь витісняється болгарською.* Цей процес був тісно пов'язаний з деякими ментальними традиціями. Історично склалося так, що торгівля розглядалася

османами як не вигідна справа. Тому серед купців імперії переважали греки, євреї, вірмени, болгари. Інша причина національно-демографічних змін крилася в тісних зв'язках болгарських міст із сільською місцевістю, де переважно жили болгари. *Розширення товарообміну між містом і селом сприяло постійній міграції селян до міст.*

Економічні зв'язки міста і села, що постійно зміцнювалися, зумовлювали структурну перебудову виробництва. З'являються нові види ремесел. Особливо інтенсивно розвивалися галузі виробництва, які працювали на сільськогосподарській сировині (текстильна, шкіряна, деревообробна та ін.). Оскільки багато галузей болгарської промисловості обслуговували потреби османської армії, Порта сприяла їхньому подальшому розвитку. Він стимулювався не тільки збільшенням урядових замовлень, а й новою політикою стосовно болгарських ремісничих корпорацій.

Ще з кінця XVII — початку XVIII ст. *ремісничі цехи* імперії (*еснафи*) перебували в цілковитій залежності від місцевої влади та лихварів. Система патентів (гедиків), запроваджена Портою в 20-х роках XVIII ст., гальмувала розвиток ремесел і торгівлі. Віднині перш ніж відкрити невеличку крамничку чи майстерню слід було купити гедик. Коштував він досить дорого, що змушувало нових ремісників і торговців звертатись за позиками до лихварів. Таким чином, ремесло й торгівля потерпали не тільки від свавілля чиновників, а й від торговельно-лихварського капіталу.

У другій половині XVIII ст. становище болгарських ремісників поліпшується. Згідно з указом султана (1773) їхні корпорації дістали певний юридичний захист від зловживань місцевої адміністрації. Проте підвищення їхнього юридичного статусу зовсім не означало, що уряд став на шлях протекціонізму, хоч об'єктивно згаданий указ сприяв подальшому розвитку виробництва.

Уже на межі XVII–XVIII ст. в Болгарії існувала регіонально-галузева спеціалізація. Назви окремих болгарських міст по суті стають торговельними марками виробів, які в них виготовляються (Слівен, Габрово, Котел — шерстяні тканини; Пловдив, Нікополь — готовий одяг; Чипровець — ювелірні вироби; Самоків — металообробка). З середини XVIII ст. вироби болгарських ремісників реалізуються в різних регіонах імперії. Крім військового спорядження зростає випуск товарів громадського вжитку.

Найрозвиненішою галуззю болгарського ремесла в цей час

вважалося *текстильне виробництво*. У ньому, як і в металообробці, були задіяні тільки болгари. Шкіряне ж виробництво опинилося в руках турків.

У другій половині XVII—XVIII ст. спостерігається розвиток ремесел і в болгарському селі, хоча процес відокремлення ремесла від сільського господарства ще не завершився. Виняток становили лише райони, багаті покладами залізної руди. Місцеві сільські ремісники сільським господарством не займалися.

Єдиний внутрішній ринок у Болгарії в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст. ще не сформувався. Проте чимало болгарських міст на той час уже стали значними центрами місцевої торгівлі (Софія, Нікополь, Відин, Пловдив та ін.). Сучасники-іноземці неодноразово відзначали багатолюдність болгарських базарів, велику кількість торговельних місць, різноманітність продукції, що пропонувалася. Але за всієї прибутковості торгівлі вона не привела до радикальних змін у становищі підкорених народів. До того ж на стан торгівлі в імперії взагалі й у Болгарії зокрема негативно впливали такі фактори:

1) наявність внутрішніх митниць, що перешкоджали вільному товарообміну;

2) результати європейської “революції цін”, що найбільш відчутно виявилися з середини XVII ст.;

3) заборона на вивіз у країни Європи деяких видів товарів;

4) відсутність надійного юридичного захисту купців, що були постійними жертвами вимагань і зловживань представників османської адміністрації;

5) особлива політика Порти стосовно купців з країн Західної Європи.

Вже з XVII ст. в Османській імперії діяв “режим капітуляцій”. Він дозволяв західноєвропейським купцям сплачувати досить низькі мита й робив іноземних торговців невіддільними місцевій владі. Така комерційна політика Порти затримувала розвиток вітчизняної торгівлі та промисловості, перетворювала імперію на ринок збуту іноземної продукції, спричинювала дальше відставання держави від передових західноєвропейських країн.

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Загальний соціально-економічний занепад Османської імперії в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст. суттєво вплинув і на політичний розвиток Болгарії. Основною рисою цього розвитку стало

до посилення національно-визвольного руху.

Сама структура влади османів у Болгарії, її цілковите під-

порядкування центральному урядові, зловживання місцевої влади та збирачів податків — все це штовхало болгар на продовження боротьби проти завойовників. *Форми цієї боротьби залишались ті самі, що й у попередній період, хоча внутрішньополітичне й зовнішньополітичне становище імперії зазнало суттєвих змін.*

Тривало даліше ослаблення центральної влади й зростання могутності місцевих феодалів. Величезна різноплемінна імперія вже не бажала сліпо виконувати накази, що надходили в усі її кінці зі Стамбула. Ненадійними стали і яничари, які колись вважались опорою влади султана. Заколоти, змови, бунти в середовищі яничар поступово стають звичайним явищем.

Досить несприятливим для Порти виявилось й зовнішньополітичне становище. Приєднання України до Росії, зміцнення Австрії, невдалі російсько-турецькі війни — все це підірвало вплив Османської імперії у міжнародних справах й об'єктивно сприяло піднесенню національно-визвольного руху пригноблених народів.

На всі прагнення цих народів до незалежності Порта відповідала традиційним способом — посиленням репресій. Заохочувалися спалахи релігійного мусульманського фанатизму та криваві злодіяння фанатиків-башибузуків. Почастішали випадки насильного навернення до ісламу цілих болгарських селищ. Боротьба османського уряду з південнослов'янськими православними церквами вступила в нову фазу.

Зважаючи на зміцнення Росії, Порта все більше побоюється її впливу на етнічно близьких одновірців. За цих умов уряд зробив спробу остаточно підпорядкувати болгарську церкву грецькому духовенству. Еллінізація здійснювалася повним ходом. Мовою релігійних відправ ставала грецька. З греків рекрутувалася й вища православна ієрархія Болгарії. Така політика цілком улаштовувала лояльних туркам *греків-фанаріотів**. Еллінізація болгарської церкви дала змогу фанаріотам посилити своє торгове проникнення до Болгарії. Саме за їхніми настійними вимогами *султан видав у 1766 р. фірмани (укази), згідно з якими архієпископство Охридське підпорядковувалося патріархові Константинопольському.*

Така політика османського уряду суперечила інтересам християнських народів імперії і змушувала болгар шукати союз-

* Від назви стамбульського кварталу Фанар, де жили патріарх Константинопольський і найвпливовіші представники грецьких торговельно-промислових кіл.

ників за кордоном. Як і в попередню добу, повстання в державі спалахували щоразу, коли Порта починала воєнні дії проти християнських країн.

Наприкінці 40-х років XVII ст., після піввікової бездіяльності, болгари зробили рішучі спроби звільнитися від османського іга. Було укладено таємну угоду про спільні дії з волохами. Також болгари сподівалися на підтримку європейських держав. З цією метою болгарський боярин *Петр Паркевич* відвідав з таємною дипломатичною місією Польщу, Венецію, Австрію. Поїздка виявилася невдалою. Тільки Венеція погоджувалася допомогти болгарам, однак П. Паркевич розраховував на більше. У 1655 р. він створив таємну спілку балканських християн. Лише пасивність західних країн у черговий раз відстрочила відкритий виступ. Австрія припинила вагатися тільки тоді, коли над нею самою нависла смертельна небезпека. У 1683 р. турки намагалися взяти Відень, але зазнали під його стінами поразки. Проти Османської імперії утворилася *“Священна ліга”*, до складу якої увійшли Австрія, Венеція, Польща, Росія. Війна з лігою для турків проходила досить невдало. Поразки на фронтах спричинили заколот яничарів і повалення султана.

У Болгарії повним ходом тривала підготовка до повстання. Його центром мала стати стародавня столиця Болгарської держави — Тирново. Символічними виявилися не тільки вибір місця виступу, а й кандидатура його проводиря. Ним став *Ростислав Срацимирович*, за легендою — нащадок болгарського царя Івана Срацимира. Відвідавши в 1686 р. Москву, він установив тісні контакти з патріархом Московським і пообіцяв сприяти підпорядкуванню православних церков на Балканах Московському патріархатові. У той момент, коли Срацимирович повертався з Росії, підготовлений план повстання виказав зрадник. Почалися “жнива голів” Османську армію, що прямувала на польський фронт, було кинуте на взяття Тирново. Повстанці не зуміли захистити своє місто. Більше половини його жителів знищили яничари. Поранений Срацимирович вибрався з міської фортеці й переховувався в одному з важкодоступних монастирів. Звідси через три роки він виїхав до Росії.

Виданий зрадником план, очевидно, передбачав одночасне повстання в декількох болгарських містах і регіонах. У цьому переконують час і географія наступних виступів: у 1687 р. взяли до зброї жителі Силістри й Нікополя, у 1688 р. спалахнуло потужне повстання в місті Чипровець.

Чипровецьке повстання розпочалося після успішного наступу австрійських військ. Вибивши турків із Белграда, австрійці рушили в південному напрямі й наблизилися до болгарських земель. Їхній подальший наступ, згідно з австрійсько-болгарською взаємною домовленістю, мав підтримати національно-визвольний рух у запіллі османських військ. Але в розпалі Чипровецького повстання плани австрійського командування раптом змінилися. Відступ австрійців у Трансільванію поставив болгар у скрутне становище. Погано озброєні, недосвідчені у військовій справі ремісники, торгівці, селяни не змогли протистояти численній турецькій армії. Воеводи, які очолювали загони повстанців, не скоординували своїх дій і були розгромлені поблизу села Кутловіци уторцями, які перейшли на бік османів. Повстанці, що залишилися живими, відступили до Чипровця, який став для них могилою. Місто дощенту зруйнували, а його населення знищили. Тільки одиниці втекли у Волощину й Трансільванію, таким чином урятувавши власне життя.

Поразка чипровчан пояснюється не тільки їхньою незадовільною військовою організацією та чисельною перевагою противника. Серед інших причин варто назвати й *небажання православних болгар битися на боці католицьких країн. У XVII ст. зафіксовано чимало прикладів кривавих сутичок між католиками і православними.* Австрія та Польща могли стати для болгар не менш жорстокими поневолювачами, ніж османи. Місіонерська діяльність римо-католицьких проповідників, задовго до Чипровецького повстання, не залишала сумнівів у прагненні Римської курії повернути православних болгар у католицизм.

Цей конфесійний антагонізм, що наростав, сприяв неминуемому зближенню болгар з Росією. Контакти, встановлені Срацимировичем із Москвою напередодні “тирновського заколоту”, успішно розвивалися. Під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. російські війська захопили Азов. Цей успіх посилив у Болгарії надії на визволення: в мирний договір, що підбивав підсумки війни, було внесено пункт про свободу віросповідання в Османській імперії.

У 1710 р. Порта розпочала нову війну проти Росії. Ця подія викликала значний резонанс у південнослов'янських землях. Петру I повідомляли з Балкан про готовність православних народів підняти повстання в запіллі османських військ. Очікуючи на прихід російської армії, активізувалися гайдуки та озброєні селяни Західної Болгарії. Однак Прут-

ський похід Петра I в 1711 р. закінчився поразкою росіян. Зрада одного з волоських князів допомогла туркам оточити російські війська й відсікти їх від південнослов'янських загонів. Провал Прутського походу змінив наміри болгарських патріотів. У результаті цього загальний виступ у Болгарії не відбувся.

Усі наступні російсько-турецькі війни XVIII ст. давали значний поштовх визвольному рухові на болгарських землях. Від середини XVIII ст. основну роль в антиосманській боротьбі в Європі відіграє вже не Австрія, а Росія. Її успіхи сприяли подальшому ослабленню Османської імперії і підвищували шанси підкорених народів на визволення. Показовою щодо цього є російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Порта в ній зазнала поразки, а низка статей Кючук-Кайнарджийського мирного договору давала змогу Росії взяти під захист православних на Балканах. Це зміцнювало культурні, релігійні та політичні зв'язки болгарських земель із Російською імперією, багато в чому посприяло початку національного Відродження болгар.

БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Багатовікове турецьке володарювання не могло не вплинути на національну свідомість болгарського народу. Частина болгар прийняла іслам і через декілька поколінь втратила почуття національності. Інша частина, здебільшого жителі міст, поступово еллінізувалася. Цьому сприяла особлива політика грецького православного кліру та своєрідність системи освіти в Болгарії. Болгарські школи, як правило, контролювалися греками, й освічені прошарки болгарського суспільства еллінізувались, переймаючи грецькі звичаї та мову. Носієм національної свідомості виступало болгарське селянство, яке зберігало традиції своїх пращурів. Його чисельна перевага ставала гарантом того, що денационалізація не матиме незворотного характеру.

У другій половині XVIII ст. з'являються перші ознаки національного Відродження південних слов'ян. У цей період тривало поступове становлення болгарської національної свідомості. Слово “болгарин”, що до початку XVIII ст. мало презирливий відтінок і було по суті прізвиськом, тотожним російсько-українським “безголовий”, “мужик”, “скотина”, набуває іншого, привабливішого значення. Представники різних соціальних верств, у тому числі торгівці й ремісники, з гордістю називають себе болгарами.

Зростанню національної свідомості болгар сприяли:

1) культурно-просвітницький рух, успіхи в освіті, що викликали інтерес до минувшини народу;

2) кардинальні соціально-економічні зміни, що створили передумови для формування болгарської нації.

Болгарська культура в другій половині XVIII ст. цілком відбивала становище народу. У ході бойових дій і наступних погромів було знищено величезну кількість пам'яток архітектури та мистецтва. У вогнищах пожеж згоріли давні рукописи, що розповідали про героїчну минувшину Болгарії. Позбавлення народу історичної пам'яті — таким було одне з головних завдань османів.

За цих умов було досить складно зберегти й розвивати національну культуру. Особливу роль у збереженні культурних традицій відігравала православна церква. У войовничій мусульманській країні вона фактично стала офіційною опозицією режимові, а належність до християн, відвідування православних храмів у той час вважалося виявом певної мужності. У церквах, що були оазами колишньої Болгарії, навіть культові предмети нагадували про добу національної незалежності. Болгарське духовенство піклувалося про збереження цих речей, а також давніх рукописів і сприяло поширенню освіти серед народу. Справжніми центрами болгарської культури в перші століття османського володарювання стають монастирі, що врятувалися від руйнувань (Рильський, Бачківський, Хілендарський та ін.). При монастирях діяли школи, в яких не тільки викладали предмети канонічного циклу, а й навчали читати і писати. Тут також переписували релігійні книги. Саме такими книгами в XV—XVI ст. репрезентована вся болгарська література. Особливе місце в ній посідали життя святих, канонізованих за вірність православної церкві. Описані в життях муки постраждалих за віру поставали моральним прикладом для всього болгарського народу.

Від XVII ст. в Болгарії поширюється література релігійно-сентенційного змісту. Збірки подібних творів (“дамаскіни”) написані розмовною мовою. Така література була зрозумілою широким верствам населення. З XVIII ст. в “дамаскінах” все виразніше чуються й соціальні мотиви, наприклад у збірці ченця Рильського монастиря Йосифа Брадатого (перша половина XVIII ст.).

За умов занепаду освіченості та кризи літератури великого значення набував *фольклор*. Одним із найпопулярніших жанрів народної творчості XVI—XVIII ст. є *гайдуцькі пісні*. На них

виховувалися цілі покоління болгар. У цих творах особливо проявляється ненависть до гнобителів, містяться заклики до боротьби з турками, а також з іншими поневолювачами — грецькими купцями, єврейськими лихварями, болгарськими феодалами-потурченцями.

Тяжко позначилося османське володарювання й на болгарській архітектурі. Загарбники забороняли християнам споруджувати будинки та храми, вищі чи більші за турецькі. Як наслідок — у болгарському зодстві XV—XVIII ст. поширилися нові форми. Церкви своїми розмірами нагадують звичайні будинки й не дуже вирізняються серед них орнаментом. Зазнав своєрідної кризи й живопис. Іслам забороняв зображувати живі істоти, й над творами живопису нависала небезпека мусульманського фанатизму. З усіх видів малярства в XV—XVIII ст. фактично збереглося тільки *іконописання*, але й воно за своїми достоїнствами поступалося іконописові попередньої доби.

Незважаючи на помітний занепад культури в XV — першій половині XVIII ст., в цей період поступово виникли певні передумови для болгарського національного Відродження.

Першим ідеологом болгарського національно-визвольного руху є чернець Хілендарського та Зографського монастирів *Паїсій* (1722–1798). Він написав невеличку за обсягом *“Історію слов’яно-болгарську”* (1762), яка була не тільки нагадуванням про минулу велич Болгарської держави, а й закликом до сучасників поважати рідну мову, культуру, Батьківщину. Протиставляючи славетній минувшині принизливу дійсність, Паїсій Хілендарський звертався до патріотичних почуттів болгар. При цьому, винуватцями політики денационалізації він уважав не тільки османів, а й греків. Праця Паїсія містила, таким чином, першу писемну програму духовного відродження болгар, яке, на його думку, було можливим лише через просвітницьку роботу, освіченість народних мас. Автор виявився досить близьким до ідей європейського Просвітництва XVIII ст.

Паїсій Хілендарський досяг своєї мети. Він пробудив у болгарському народі патріотичні почуття. Історія зберегла досить багато імен його послідовників. Найвідоміший із них — єпископ *Софроній Врачанський* (Стойко Владиславов) (1739–1813). У його автобіографічній праці *“Житіє та страждання грішного Софронія”* чимало фактів, що свідчать про тяжке становище болгар у добу османського володарювання. Водночас праця Софронія є чудовою пам’яткою нової болгарської літератури.

Культурно-просвітницька діяльність Паїсія Хілендарського та його послідовників з часом почала давати певні результати. Збільшувалася кількість церковних шкіл. Так, від середини XVIII до початку XIX ст. кількість початкових шкіл подвоїлася (відповідно зі 100 до 200). Збільшилася й кількість предметів, які в них викладали. В окремих школах замість церковнослов'янської викладали болгарською мовою. Проте ані кількісно, ані якісно такі школи не забезпечували потреб суспільства в освічених людях. Що стосується світських шкіл, то вони в Болгарії перебували в руках греків. Молодь, яка в них навчалася, втрачала національну самосвідомість. *На початку XIX ст. в окремих світських школах викладали вже двома мовами: грецькою та болгарською.* Так розв'язувалася проблема кадрів для майбутніх болгарських світських шкіл.

Наступним етапом культурно-просвітницької роботи було створення у 20-х роках XIX ст. болгарських шкіл з переважно світськими предметами. Такі школи відкрилися в Тирново, Відині, Русі та інших великих містах.

Значний внесок у піднесення культурно-просвітницького руху в Болгарії зробив відомий учений *Петр Берон* (1800–1871). У книзі “Риб'ячий буквар” (1824) він запропонував нову систему світської шкільної освіти. Його ідеї, викладені в “Букварі”, незабаром знайшли практичне застосування. У 1835 р. відкрилася перша світська болгарська школа в Габрово, а в середині 40-х років таких шкіл налічувалося близько 50. Їх створення ініціював знаменитий меценат — лікар і громадський діяч *Васил Априлов* (1789–1847).

Освіта мала тісні зв'язки з книгодрукуванням. У 1806 р. побачила світ перша книга болгарською мовою — святкові історії (“Тижневик”), а з 1844 р. видається перший болгарський журнал “Любословіє”. На його сторінках публікували свої твори знані діячі національного Відродження.

Успіхи книгодрукування привели до того, що більшість болгарських книжок мали світський, а не релігійний зміст. Першими представниками світської художньої літератури, прийнятої ідеями гуманізму й просвітництва, були поети *Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков* та ін. Поема *Н. Герова* “Стоян і Рада”, пісні *Д. Чинтулова*, патріотичні вірші *П. Р. Славейкова* зробили цих авторів дуже популярними в Болгарії.

Становленню національної самосвідомості багатьох представників болгарської інтелігенції сприяло видання у 1829 р.

наукової праці російського вченого, вихідця із Закарпаття, *Ю. І. Венеліна* “Стародавні й теперішні болгари”

Водночас позитивні явища спостерігаються і в болгарському мистецтві. У м. Самокове наприкінці XVIII ст. діяла відома іконописна школа. Серед її представників особливо вирізнявся *З. Зограф*, який був автором не лише чудових ікон і фресок, а й світських портретів.

Нові тенденції притаманні в першій половині XIX ст. й болгарській архітектурі. У 30-ті роки османський уряд скасував обмеження розмірів будинків християн, і болгарські купці та ремісники почали споруджувати більш просторі й високі будівлі, прикрашені різьбленням по дереву. Тривав інтенсивний процес реставрації церков і монастирів. Так, у середині 30-х років XIX ст. повністю відбудовано після пожежі головний корпус знаменитого Рильського монастиря, який протягом століть залишався визначною пам'яткою болгарської архітектури.

Проте на шляху болгарського Просвітництва виникало чимало труднощів. Османський уряд не заохочував зростання національної свідомості болгар. Поширення серед них освіченості становило відверту загрозу пануванню Порти, для якої невігластво південнослов'янських підданих було найкращою гарантією від заколотів. Союзником турецького уряду залишалося грецьке духовенство. Воно особливо активно протидіяло поширенню освіти серед болгар. При цьому найбільших утисків зазнавали ті представники інтелігенції, які здобули освіту в православної Росії, що вважалася основною суперницею Османської імперії в Південно-Східній Європі.

Непримиренна позиція, якої дотримувалося духовенство, неминує мала спричинити змагання за болгарську церковну автономію. Незалежність, яку Греція здобула в 1830 р., прискорила цей процес. Константинопольський патріархат стає генератором панеллінізму й висуває ідею відродження Візантійської імперії з установленням грецької зверхності над усіма землями, що колись їй належали.

Протягом 20–30-х років у ряді болгарських єпархій проходили виступи парафіян проти засилля греків. Їх учасники вимагали скасування відправ грецькою мовою та заміни грецьких священників на болгарських.

Особливо загострилася боротьба в болгарській церкві у 1838 р. Її спровокували спроби митрополита Тирновського Панарета посилити політику еллінізації. Церковний конфлікт у тирновській єпархії набув таких гострих форм, що султан

змушений був видати в наступному році особливий указ. Згідно з ним усі піддані імперії, незалежно від віри та національності, діставали рівні права. Жителі Тирновської митрополії відразу ж використали свій новий правовий статус і можливість відкрито подавати скарги на дії церковної та місцевої адміністрації. Вони рішуче домагалися заміни грека Панарета болгарським письменником *Неофітом Бозвелі* (1785–1848). Уряд відхилив кандидатуру Н. Бозвелі й під натиском грецького духовенства заарештував болгарського літератора. Його звинуватили в підбурюванні до повстання. Після чотирирічного ув'язнення в монастирі Н. Бозвелі вирушив до столиці імперії для продовження боротьби. Йому посприяти константинопольські болгары, котрі на той час мали значний авторитет у місті. Н. Бозвелі та його прибічник *Іларіон Макаріопольський* запропонували конкретну програму національно-культурних і конфесійних перетворень. Але про автономію болгарської церкви не йшлося. Головні положення нової програми були такі:

- а) призначення на головні церковні посади осіб болгарської національності;
- б) визнання болгарської мови як основної мови відправ;
- в) створення представництва болгар у Константинопольському синоді.

Хоча ці вимоги ще відкрито не відкидали церковну залежність Болгарії, фанаріоти їх рішуче відхилили. Н. Бозвелі знову став жертвою їхньої підступності. Його вдруге ув'язнили в монастирі, де він і помер. Проте болгарські церковні ієрархи не припинили боротьбу. Непоступливість греків тільки підлила масла у вогонь, і з середини ХІХ ст. змагання болгарського народу за церковну автономію вступили в нову фазу. Відтепер ішлося вже про церковну самостійність Болгарії. З 1848 р. в Константинополі видається болгарська газета "Царградський вісник". Наступного року, згідно зі спеціальним фірманом султана, в столиці відкрилася болгарська церква Св. Стефана, при якій працювала друкарня.

Одночасно з поширенням культурно-просвітницької діяльності наприкінці ХVІІІ — в першій половині ХІХ ст. в Болгарії тривали збройні виступи проти османського володарювання. Зростання могутності Росії та поразки Порти у війнах з нею безпосередньо впливали на розмах визвольного руху. Активізуються гайдуки, котрі не давали спокою як османам, так і болгарським купцям-чорбаджі. Розправи над чорбаджі, які активно співпрацювали з султанською адміністрацією, знач-

но ослаблювали соціальну опору завойовників у Болгарії. Занепад центральної влади також поглиблювали й дії банд розбійників-кирджалі, яких очолювали непокірні турецькі феодали.

Однією з форм боротьби проти османського панування стала участь болгарських добровольців у війнах проти Туреччини на боці християнських країн. При цьому особливо багато болгар підтримували політику Росії на Балканах. Зростання симпатій до цієї держави стало наслідком цілого комплексу етнічних, конфесійних, політичних і культурних причин, котрі не були несподіванкою для османського уряду.

Ясський мир, що підбив підсумки російсько-турецької війни 1787–1791 рр., підтвердив основні положення Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р., який давав Росії право виступати в ролі заступника християнських народів Османської імперії. У цій війні брали участь болгарські добровольці, головним чином болгарські емігранти з Росії. Болгарська діаспора різних країн у цей період проявляла дедалі більшу активність, постачаючи своїм одноплемінникам не тільки літературу, а й зброю.

Величезна кількість болгар покинула рідні землі під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. У російській армії вперше з'явилося окреме болгарське військове з'єднання — “Болгарське земське військо”. Воно виникло у Волощині й складалося з кількох батальйонів. У ході бойових дій російські війська зайняли практично всю Північну Болгарію. Але організувати масове повстання болгар не вдалося, як не вдалося й російським військам надовго утриматися на болгарських теренах. Воєнні приготування Наполеона, що планував вторгнення до Росії, прискорили підписання Бухарестського миру, який не змінював статусу Болгарії.

У 20-х роках XIX ст. Османська імперія переживала одну з найгостріших політичних криз за всю свою історію. Національно-визвольна революція в Греції викликала резонанс далеко за її межами. За цих умов Порта була змушена здійснити низку реформ, які могли б відстрочити розпад держави. Серед них особливе місце належало військовій реформі. Наприклад, було ліквідовано яничарський корпус і започатковано формування армії за європейським зразком.

Ця нова армія не захистила імперію під час чергової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Османська імперія знову зазнала поразки. У російських військах билися близько тисячі болгарських добровольців, яких очолював болга-

рин із Росії *Г. Мамарчев*. Але результати війни та Адріанопольський мир не виправдали сподівань болгар. На відміну від Греції, Сербії, Волощини та Молдавії, котрі дістали автономію, Болгарія залишалася під цілковитим контролем турків. Це призвело до міграції 100 тис. болгар до Волощини та Бессарабії.

Невдалою виявилася спроба *Г. Мамарчева* підняти повстання у Силістрі й Тирново. Після закінчення війни *Г. Мамарчева* призначили градоначальником (кметом) Силістри, яку визволила російська армія. У цій ролі він мав залишатися в місті, доки Порта не сплатить Росії контрибуції. *Г. Мамарчев* таємно готував спільний виступ жителів Силістри, Тирново, а також Варни. Але в 1835 р. плани заколотників видав зрадник. Під час репресій стратили всіх змовників, крім *Г. Мамарчева*. Його, як офіцера російської армії та підданця іншої держави, ув'язнили, і в тюрмі він провів останні 11 років свого життя.

У 30-ті роки в Північно-Західній Болгарії відбулися масові селянські виступи. Місцеві селяни не отримали у власність обіцяної землі, що мала перейти до них згідно з імперською земельною реформою. Це й стало головною причиною повстання. Але воно не набуло характеру широкого національно-визвольного руху, вирізнялося яскравою антифеодальною спрямованістю й закінчилось цілковитою поразкою.

Селянські виступи повторилися й у 1850 р. Поштовхом до них стали європейські буржуазні революції 1848–1849 рр. у Франції, Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії. Полум'я з європейського вогнища перекинулося й на Болгарію. Однак більшість керівників та учасників селянського руху не ставили собі за мету здобуття національної незалежності. Основні вимоги, що висувалися, мали соціально-економічний характер.

Соціально-економічний розвиток Болгарії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. безпосередньо залежав від її політичного статусу як складової Османської імперії.

Наприкінці XVIII ст. сіпахійська військово-ленна система імперії остаточно розкладається. Лени вже повністю перейшли у володіння турецьких феодалів, які привласнювали не тільки вільні, а й селянські землі. Це призводило до масової втрати землі селянами. Щоб вижити, вони мігрували до міст або шукали роботи в дідачів. У своїх чифтліках поміщики встановлювали нові форми залежності селян. Серед них:

1) *здольщина* (половинщина) — оренда поміщицької землі за умови сплати селянином панові половини врожаю;

2) *кесімджийство* — спадкова оренда з натуральною рен-тою та панщиною;

3) *використання праці найманих сільськогосподарських робітників-батраків*.

Так у болгарському селі зароджувались елементи нових капіталістичних відносин. Цей процес прискорився після реформи 1834 р., що остаточно скасовувала сіпахійську систему.

Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. тривало поширення товарно-грошових відносин. Збільшення в містах попиту на аграрну продукцію сприяло зростанню обсягів її поставок на ринок. Таким чином, господарства поміщиків дедалі більше втягувались у ринкові відносини. Наприкінці XVIII ст. Порта виявляє велику заінтересованість в експорті вітчизняних товарів на ринки Західної Європи та Росії. З Болгарії, як правило, вивозилася сільськогосподарська продукція (м'ясо, масло, худоба, тютюн, рис, бавовна та ін.).

Однак зародження нових відносин на селі ще не означало полегшення життя селян. Вони, як і раніше, сплачували державний податок — десятину, що насправді сягала 20 % урожаю, виконували низку повинностей (з двору, воза тощо) та годували й утримували війська, які проходили їхніми селами. Особливо тяжким було тоді становище селян на вакуфних землях, що належали мусульманському духовенству.

Нові форми господарської діяльності поміщиків породжували значну соціальну диференціацію сільського населення (заможні, малоземельні, безземельні селяни). Заможні селяни активно використовували працю збіднілих односельців і скуповували землі ділчів. Вони дістали таку можливість після указу султана (1839), що дозволяв християнам купувати землі та розпоряджатися ними.

Ще швидше в ринкові відносини втягувались жителі гірських районів Болгарії, котрі переважно займалися скотарством. Скотарі мали величезні отари овець, череди корів, табуни коней і через оптових скупників — *джелепі* — постачали свою продукцію на столичні базари. Джелепі настільки збагачувались, що купували велике нерухоме майно й таким чином поповнювали прошарок національної буржуазії. Її представників називали в Болгарії чорбаджі. Саме з них рекрутувалася в першій половині XIX ст. нижча османська адміністрація на болгарських землях.

Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. відбувається дальше зростання болгарських міст. Спостерігається значний

приплив до них сільського населення, в тому числі ремісників і торговців. Містами стають невеличкі поселення — Троян, Габрово, Сопот, Панагюриште та ін. Болгарські міста, отже, остаточно перетворюються з адміністративних центрів та фортець на центри ремесла і торгівлі.

Успіхи міської економіки стають особливо помітними з другої половини 20-х років XIX ст. В міру її розвитку триває занепад цехового ладу. Цехова регламентація гальмувала дальший розвиток економіки. Ще наприкінці XVIII ст. в Болгарії виникли перші розсіяні мануфактури. Вони спочатку охопили такі галузі легкої промисловості, як сукняне й шкіряне виробництво, виготовлення шнурів для прикрашання національного одягу тощо.

У 1834 р. в Сливені засновано першу болгарську фабрику. Її відкрив торговець Д. Желязков, котрий домігся від султана не тільки звільнення від податків, а й права постачати продукцію до султанського двору. Високоякісне сукно фабрики Желязкова поступово руйнувало справу турецьких ремісників Сливена, котрі після смерті державця домоглися конфіскації підприємства в його законного господаря. Цей епізод досить красномовно характеризував той період розвитку болгарського суспільства, коли національно-релігійні суперечності між турками і болгарами дедалі більше перепліталися з торговельно-економічними.

Торгівля в Болгарії у XVIII — першій половині XIX ст. переживала піднесення. Це, перш за все, виявлялося в тому, що в країні засновувалися нові ярмарки (Узунджовський, Сливенський, Станімацький та ін.). Однак значні успіхи в торгівлі не відразу привели до створення в Болгарії єдиного внутрішнього ринку. Процес його формування тривав протягом усієї першої половини XIX ст. У цей період ярмарки з регіональних центрів торгівлі перетворюються на загальноболгарські. Повсюдно в містах виникають постійні базари.

Значна частина болгарських товарів потрапляла за межі імперії. Величезна кількість їх вивозилася до Бухареста, де існувала численна болгарська колонія. Серед болгарських товарів особливий попит мав шовк. Його продавали в Росії, Франції, Італії та інших країнах.

Але нові капіталістичні відносини були ще спорадичним явищем у переважно феодальному господарстві Османської імперії. Особливості її державного устрою, зловживання посадових осіб, національно-конфесійне напруження, яке придушувало багатьох болгарських підприємців приховувати свої

капітали або вивозити їх за кордон, — усе це стримувало розвиток болгарської економіки.

Більшість економічних, соціальних і політичних суперечностей можна було розв'язати тільки шляхом національного визволення Болгарії.

- РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**
- Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996. Т. 14.
- История Болгарии: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1.
- Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1987.
- Косев Д.* Краткая история Болгарии. София, 1963.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.
- Погодин А. Л.* История Болгарии. Санкт-Петербург, 1909.

Лекція

28

ВІДНОВЛЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. БОЛГАРІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

- Суспільно-політичний рух у Болгарії в 60–70-ті роки ХІХ ст.
- Утворення болгарської національної держави
- Соціально-економічний і політичний розвиток Болгарії
- Болгарія в Балканських війнах
- Болгарія і Перша світова війна
- Болгарська культура

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У БОЛГАРІЇ В 60 – 70-ті РОКИ ХІХ ст.

Головним чинником політичного розвитку Османської імперії в середині ХІХ ст. стала Кримська війна з Росією (1853–1856). Союзниками Порти в цій війні виступили Англія, Франція, Сардинсь-

ке королівство, які намагалися перешкодити дальшому посиленню російського впливу на Балканах. Утім таке посилення викликало відверте співчуття серед пригноблених османами балканських народів. Воєнні успіхи російських військ вони пов'язували з власними сподіваннями на визволення.

Поразка Росії в Кримській війні відстрочила неминучий розпад Османської імперії. Під тиском західних держав Порта взялася в 1856 р. проводити окремі реформи. Так, маніфест султана підтверджував указ 1839 р., який визнавав рівність усіх конфесій перед законом. Проте у вираші від цього маніфесту виявились не стільки південнослов'янські піддані імперії, скільки фінансисти західноєвропейських країн. Згідно з маніфестом іноземці мали право купувати нерухомість в імперії та ввозити до неї свій капітал. За допомогою цього капіталу прокладалися залізниці, багато з яких проходили через територію Болгарії.

Будівництво залізниць сприяло розвитку національної економіки й торгівлі. Зросла кількість мануфактур, головним чином у легкій промисловості. З'являються нові фабрики, хоча їхня кількість не була значною (трохи більше 20 в третій чверті XIX ст.). Незважаючи на певний економічний прогрес Болгарія в цей період залишалася слаборозвиненою аграрною країною.

Іноземні позики (понад 10 у третій чверті XIX ст.) посилювали фінансову залежність Порти від Заходу. Катастрофічне зростання зовнішнього боргу змусило османський уряд оголосити на початку 70-х років про банкрутство фінансової системи країни. З метою покриття цього боргу Порта регулярно збільшувала податки.

Режим капітуляцій, що його підтверджував маніфест 1856 р., призвів до експансії на внутрішній ринок дешевої промислової продукції з-за кордону. Це руйнувало кустарну болгарську промисловість й водночас сприяло її перебудові. Багато підприємств пристосувалися до нової ринкової кон'юнктури, насамперед ті, на яких успішно розвивалися нові виробничі відносини й активно застосовувався поділ праці.

Зростання товарного виробництва було характерним і для сільського господарства. Цьому сприяло юридичне визнання за селянами в 50–60-ті роки XIX ст. права на землю. При цьому верховним власником землі, як і раніше, залишалася держава, на користь якої збирались податки, в тому числі й головний серед них — “десятина”.

У 50–70-ті роки в Болгарії завершується формування єдиного внутрішнього ринку. Воно було пов'язане з успіхами торгівлі, в якій чільну роль тепер відігравали болгарські купці. Разом із власниками мануфактур, фабрик, млинів вони поповнювали ряди молодого національного буржуазії. Зростання її матеріальних прибутків і підвищення соціального статусу відбилися й на її світогляді. Якщо в першій половині XIX ст. серед болгарських підприємців і купців переважали протурецькі та прогреські настрої, то з середини століття в їхньому середовищі спостерігається зростання національної самосвідомості. Посилюється прагнення до незалежності, яка закріпила б їхнє панівне становище в суспільстві.

Формуванню молодого болгарської нації сприяло й загальне піднесення національної культури. У третій чверті XIX ст. помітно підвищився рівень освіти в Болгарії. Представники національного буржуазії брали активну участь у благодійній діяльності з організації нових шкіл і спеціальних середніх

навчальних закладів. Обговорювався також проект заснування національного університету, але через опір османського уряду та грецького духовенства цей проект не був реалізований. Болгарська молодь здобувала вищу освіту за кордоном — у Росії, Австро-Угорщині, Франції, Італії. Випускники тамтешніх університетів поповнювали ряди болгарської інтелігенції, в середовищі якої прагнення до національного визволення було особливо сильним.

Поширенню освіти серед болгар сприяла мережа бібліотек-читалень, а також різноманітних гуртків і спілок (благодійних, культурно-просвітницьких, жіночих, наукових, літературних). Серед останніх особливу роль відіграло засноване в 1869 р. "*Българско книжовно дружество*" Воно об'єднувало багатьох відомих болгарських письменників і вчених. Згодом на його основі виникла Болгарська Академія наук.

Діяльність різноманітних спілок особливо активізувалася з розвитком видавничої справи. У 1857 р. в Пловдиві просвітник *Христо Данов* заснував перше болгарське книжкове видавництво. Всього за 20 років, що передували визволенню країни, в Болгарії виходило друком понад 60 періодичних видань. Багато газет і журналів національною мовою видавалося й за її межами. В імперських і закордонних виданнях автори статей по-різному бачили майбутнє країни. Якщо константинопольський "*Царградський вісник*" демонстрував лояльність стосовно Порти, то газети, що друкувалися в Бухаресті — "*Независимост*" і "*Будущност*" — закликали до революційної боротьби та відновлення болгарської державності.

Просвітницька й літературна діяльність кращих представників болгарської інтелігенції дала певні результати. Вона сприяла значним зрушенням у культурному розвитку народу, посиленню його прагнення до визволення країни.

Це прагнення насамперед утілювалося в русі за церковну самостійність (автокефалію). Грецьке засилля в болгарській церкві, цілковите її підпорядкування патріархові Константинопольському, ворожість останнього до будь-яких проявів болгарської національної самосвідомості викликали рішучі протести переважної частини віруючих болгар. Рух за автокефалію розпочався наприкінці 1856 р., коли до Константинополя з'їхалися делегати з різних регіонів Болгарії з петиціями до уряду. В них містилися прохання парафіян звільнити болгарську церкву від ієрархічного підпорядкування патріархові Константинопольському.

Після відмови патріаршого собору піти на поступки бол-

гарській пастві у квітні 1860 р. сталася подія, яка де-факто започаткувала болгарську автокефалію. Під час великодньої літургії в болгарській церкві Константинополя один із лідерів руху за церковну самостійність Іларіон Макаріопольський на вимоги парафіян змінив текст молитвослів'я. Замість того, щоб згадати в ньому патріарха Константинопольського як духовного владика православних Порти, Іларіон вимовив "усяке православне єпископство". Аналогічним чином відтоді стали здійснюватися відправи й на території Болгарії. Священників, вірних патріархії, віруючі виганяли з храмів. *Порта визнала самостійність Болгарського екзархату тільки через 10 років, у 1870 р., але навіть після цього патріарх відмовлявся наслідувати приклад султана й на одному з соборів оголосив про відлучення болгар від церкви.*

Запровадження автокефалії стало першим великим успіхом болгарського національного руху. Характерною рисою його нового етапу, що розпочався після Кримської війни, було створення й активна діяльність впливових революційних груп. Їх учасники вбачали свою кінцеву мету вже не в змаганнях за окремі поліпшення становища болгар, а в їх національному визволенні з-під османського іга. Попри відмінності в поглядах, зумовлені належністю до різних соціальних груп, молоді болгарські революціонери виступали за найрадикальніші форми боротьби й, перш за все, за збройне повстання.

Найрішучіше були налаштовані представники болгарської діаспори в християнських країнах Європи. Сподіваючись на військову допомогу Росії, вони ще під час Кримської війни заснували за кордоном свої організації (*Бухарестський комітет, Одеське болгарське настоятельство* тощо). У самій Османській імперії діяло законспіроване "*Тасмне товариство*", яке містилося в Константинополі. Ці об'єднання надавали всіляку підтримку російському командуванню, зокрема забезпечували його важливою розвідувальною інформацією. Але поразка російської армії в Кримській війні призвела до втрати цими організаціями колишнього впливу. Після війни бухарестський комітет змінив тактику й перетворився на благодійну спілку "*Доброчесна дружина*". Програма нової організації ставила за мету, як і раніше, визволення Болгарії. Вважалося, що цього можна досягти шляхом створення єдиної держави сербів і болгар з широкою автономією обох народів.

Особливу роль у болгарському національно-визвольному русі відігравали представники революційно-демократичного

напрямку. Його започаткував знаний поет і публіцист *Георгій Раковський* (1821–1867). Виходець із родини торговця, активний учасник руху за автокефалію, Г. Раковський у роки Кримської війни був одним із лідерів “Таємного товариства” Він створив загін, який мав діяти спільно з російськими військами. Результати війни не примусили його відмовитися від активної революційної діяльності. Він брав участь у виданні за кордоном таких друкованих органів, як “*Будущность*”, “*Българска старина*”, “*Българска дневница*” та ін. Публікації Г. Раковського закликали болгар до національного повстання, яке він готував з початку 60-х років. Припускалося, що сигналом до нього стане війна Сербії проти Османської імперії. На сербській території Г. Раковський формує озброєний загін із 600 болгарських добровольців (Перший болгарський легіон) для спільних дій із сербськими військами та повстанцями на теренах Болгарії.

Однак сербсько-турецьку війну відвернули зусилля великих держав. Болгарський легіон розпустили, а закидання окремих чет з Сербії до Болгарії не дало суттєвих результатів. У 1867 р. Г. Раковський заснував нову підпільну організацію з семи осіб, для якої написав програмний документ — “Тимчасовий закон про народні лісові загони (чети) на 1867 р.” У цьому документі він знову заявляв про необхідність загальнонаціонального повстання, яке мали підготувати гайдуцькі чети, перекинуті з Сербії. Але в розпалі підготовки до виступу Г. Раковський помер від сухот.

Після смерті Г. Раковського на перше місце в болгарському революційному русі висуваються його послідовники — *Любен Каравелов* і *Васил Левський*.

Виходець із родини торговця, *Л. Каравелов* (1834–1879) став відомим письменником, філософом, громадським діячем, одним із засновників болгарського критичного реалізму. Під час навчання в Московському університеті він активно пропагував у російській пресі ідеї Г. Раковського. Після переїзду з Росії до Белграда Л. Каравелов заснував тут у 1867 р. Болгарський комітет, основним завданням якого стало формування численних чет для перекидання їх до Болгарії. Але четницький рух 1867–1868 рр. завершився невдачею через незадовільну військову організацію та двоїсту позицію сербського уряду. Фактично Л. Каравелов репрезентував ту аполітичну частину болгарської інтелігенції, яка сподівалася домогтися визволення не шляхом повстання, а шляхом перекидання до Болгарії озброєних чет, котрі б діяли спільно з арміями балканських країн.

Інші форми боротьби обстоював відомий представник болгарського національно-визвольного руху *В. Левський* (1837–1873). Він народився у сім'ї ремісника, в юнацькому віці пішов у монастир, але покинув його, щоб вступити до Першого болгарського легіону Г. Раковського. Розпуск легіону та невдачі четницького руху 1867–1868 рр. змусили В. Левського відмовитися від практики перекидання до Болгарії чет, що не мали міцних зв'язків з автохтонним населенням. Він розгорнув енергійну роботу на місцях і в 1869 р. створив у Болгарії мережу законспірованих революційних комітетів. Таким чином, В. Левський пов'язував надії на визволення країни з революційними виступами широких народних мас. У цьому й полягала головна відмінність його поглядів від поглядів Л. Каравелова.

Незважаючи на ідейні розбіжності, обидва лідери національно-визвольного руху заснували в Бухаресті нову революційну організацію — *Болгарський революційний центральний комітет (БРЦК)*. Його програма побачила світ у 1870 р. на сторінках женевської газети російських народників “Народное дело”. Її написав Л. Каравелов, хоча в опрацюванні тексту брали участь В. Левський та інші члени комітету. В програмі відбилася гостра ідейна боротьба керівників БРЦК, які репрезентували різні суспільні групи й обстоювали різні способи досягнення мети. Такою метою, говорилося в програмі, було “...визволення Болгарії шляхом революції, моральної та збройної” Проте збройна боротьба розглядалася як надзвичайний засіб. Основними способами здобуття незалежності визнавалися пропаганда, публікації й порозуміння з османським урядом. У програмі не йшлося про майбутній політичний устрій Болгарії.

У 1871 р. В. Левський уклав “*Статут-проект*” Він виявився значно радикальнішим за програму Л. Каравелова. У “Статуті” прямо говорилося про всенародну революцію, яка не тільки дасть змогу досягти національного визволення, а й сприятиме встановленню демократичної республіки, ліквідації феодальної та буржуазної експлуатації, рівності всіх народів Болгарії.

Попри відмінності програми та статуту, їх прийняли у квітні—травні 1872 р. об'єднані збори болгарських комітетів, що проходили в Бухаресті. З метою консолідації всіх патріотичних сил члени комітетів не уточнювали форму майбутнього державного устрою Болгарії. Разом з тим збори відкрито називали болгарських чорбаджі зрадниками народу. Збори обра-

ли керівництво БРЦК. Його очолили Л. Каравелов (голова) та К. Цанков (заступник голови). В. Левського призначили головним емісаром комітету в Болгарії і в цій ролі він виїхав туди для підготовки збройного повстання. Під час цієї підготовки прибічники В. Левського іноді вдавались до терору та експропріацій, але ця тактика виявилася згубною для самих болгарських комітетів. Помічник В. Левського — Д. Обшти — після пограбування ним пошти, на допиті, намагаючись надати цьому нападові не кримінального, а політичного характеру, підтвердив існування мережі підпільних організацій. Він також назвав їхні адреси та керівний склад. Арешти, що сталися після зізнань Д. Обшти, викликали паніку в БРЦК. Л. Каравелов вимагав від В. Левського негайно розпочати збройне повстання. Однак В. Левського наприкінці 1872 р. видав зрадник, і в лютому наступного року його повісили.

Страта В. Левського деморалізувала БРЦК. Л. Каравелов утратив вплив у комітеті, вийшов з нього й надалі провадив тільки просвітницьку діяльність. БРЦК очолили прибічники радикальних методів В. Левського, котрі гостро критикували Л. Каравелова за його поміркованість і схильність до компромісів. Чільне місце серед них посідав революційний демократ, видатний поет і публіцист Христо Ботев (1848—1876). У його творах з особливою силою проголошувалася ідея незалежності та духовного відродження народу. На сторінках газет “Будилник” та “Знаме”, які він видавав, Х. Ботев обстоював необхідність негайної всенародної революції. *Діяльність Х. Ботева та його прихильників, безумовно, сприяла тому, що протягом 70-х років провідну роль у визвольному русі став відігравати революційний напрям, а ідеї незалежності знаходили відгук в усіх верствах болгарського суспільства.*

У 1875 р. в Боснії та Герцеговині спалахнуло потужне антиосманське повстання. Воно луною відгукнулося в Болгарії, де місцеві комітети взялися готувати аналогічні виступи. У вересні 1875 р. повстали жителі Старої Загори, якими керував соратник Х. Ботева — С. Стамболов. Це повстання не дістало широкої підтримки в сусідніх містах і селах і було потоплене в крові. На 1 травня 1876 р. болгарські революціонери — Н. Обретенов, С. Стамболов, П. Волов та інші — спланували нове повстання. Підготовка до нього проводилася одночасно в кількох революційних округах. Найбільших результатів добились патріоти Пловдивського округу, очолювані Г. Бенковським. Але через зраду це повстання розпочалося раніше визначеного терміну — 20 квітня.

У Квітневому повстанні брали участь різні верстви болгарського населення — селяни, ремісники, торговці, представники духовенства й інтелігенції. Воно охопило близько 50 населених пунктів і наймасовішого характеру набуло в Панагюрському окрузі. Саме тут, у місті Панагюриште, болгарські патріоти створили Тимчасовий уряд.

До кінця місяця Порта зламала ситуацію в бунтівних округах. Регулярні армійські частини та іррегулярні загони башибузуків взяли під свій контроль міста, визволені болгарськими патріотами. Повстанці значно поступались карателям і в живій силі, і в озброєнні, й у військовій організації. Крім того, надто неузгоджено діяли революційні комітети. Керівники багатьох із них, дезорієнтовані передчасним виступом, вирішили розпочинати боротьбу лише після прибуття з Румунії болгарських чет Х. Ботева.

Все це, безперечно, згубно вплинуло на результати Квітневого повстання. 7 травня 1876 р. повстанці зазнали остаточної поразки. Невеличкий загін Х. Ботева потрапив до Болгарії вже після того, як османи ліквідували останні осередки опору. Загін оточили, а сам Х. Ботев загинув у бою. Проте, незважаючи на загибель проводиря, його відділ вирвався з оточення й діяв на болгарській території протягом усього місяця.

Квітневе повстання не вирішило свого основного завдання — національного визволення Болгарії. Зробити це власними силами виявилось практично неможливим. Загострення “східного питання” після поразки виступу посилило надії болгар на збройну допомогу Росії. Саме зовнішнє втручання в поєднанні з внутрішньою боротьбою могло принести остаточний успіх болгарським патріотам.

УТВОРЕННЯ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Квітневе повстання викликало великий резонанс у країнах Європи й насамперед в етнічно близькій болгарам Росії. Російська громадськість чинила значний тиск на царський уряд, вимагаючи активного втручання в балканські справи. Проте, відчуваючи підтримку Англії, Порта не прийняла рекомендацій європейських послів, котрі наприкінці 1876 р. на Константинопольській конференції виступили за надання автономії Болгарії, Боснії та Герцеговині.

Відмова турецького уряду дала Росії зручний привід для розгортання воєнних дій. Австро-Угорщина підтримала на-

міри російського двору: дві країни уклали військову конвенцію, згідно з якою Австро-Угорщина мала окупувати Боснію та Герцеговину. Союзником Росії стала Румунія, яка прагнула покінчити з формальною васальною залежністю від Порту.

27 квітня 1877 р. російський імператор Олександр II підписав маніфест про оголошення війни Османській імперії. Російська армія мала діяти на двох фронтах — Балканському та Кавказькому, — але основним вважався Балканський фронт. Сюди, через територію союзної Румунії, перекинули Дунайську армію генерала М. Драгомирова.

Не маючи переваги в живій силі (185 тис. у росіян і 206–220 тис. у турків), М. Драгомиров наприкінці червня стрімко форсував Дунай поблизу Зимниці. Російські війська швидко захопили стратегічно важливі міста Систов, Тирново, а також гірські перевали Стара-Планини.

Усю Болгарію охопив патріотичний порив. Скрізь створювалися загони добровольців, чисельність яких сягнула 7,5 тис. вояків (6 батальйонів). Підрозділи болгарських патріотів уливалися до регулярної російської армії.

Її авангард під командуванням генерала І. Гурко зробив спробу визволити від турків Південну Болгарію, але мусив відступити до перевалу через чисельну перевагу військ Сулеймана-паші. Стратегічно важливий Шипкинський перевал належало обороняти генералові М. Столетову, котрий командував 6-тисячним загоном російських солдатів і болгарських ополченців. Протягом 4 місяців у важких зимових умовах цей загін протистояв 20-тисячній турецькій армії, відбивши всі її атаки. Успішна оборона Шипкинського перевалу стала символом російсько-болгарської військової співдружності. Вона не дала змоги Сулейману-паші прорватися до Північної Болгарії і підтримати турецькі корпуси, що там діяли. Все це в результаті сприяло остаточному визволенню Північної Болгарії.

Найдовше (4 місяці) тут протримався турецький гарнізон фортеці Плевна. Після трьох невдалих штурмів Плевна розпочалася її тривала облога, яка завершилася в грудні 1877 р. капітуляцією гарнізону. До облоги були залучені й союзні Росії румунські війська. Відразу після падіння Плевни у війну проти Османської імперії вступили Сербія та Чорногорія, але основний тягар боїв, як і раніше, несла Росія.

У січні 1878 р. частини І. Гурко та Д. Скобелева визволили від турків Софію. Підійшовши у важких зимових умовах до Пловдива, вони розгромили тут під час триденного бою

корпус Сулеймана-паші. Ця перемога не тільки створила можливість для російської армії розпочати визволення Південної Болгарії, а й відкривала шлях на Стамбул. Однак різкі протести Англії, що погрозувала Росії війною, примусили російське командування відмовитися від захоплення турецької столиці. *31 січня 1878 р. Порта підписала перемир'я, а 3 березня у зайнятому російською армією містечку Сан-Стефано, за 12 км від Стамбула, сторони уклали мирний договір.*

За Сан-Стефанським договором Болгарія відновлювала власну державність і проголошувалася автономним князівством — васалом Туреччини. Її територія мала включати не тільки північні, а й південні регіони (Македонію, Східну Румелію) з виходом до Егейського моря. Створення такої великої слов'янської держави Австро-Угорщина розцінила як порушення Росією воєнної конвенції. Ні австрійців, ані англійців не влаштувало посилення російського впливу на Балканах. Лондон та Відень вимагали оголосити Сан-Стефанський договір попереднім. Шляхом політичного тиску й демонстративних військових приготувань вони домоглися від Петербурга скликання міжнародного конгресу, який відкрився 13 червня 1878 р. в Берліні. 13 липня був підписаний Берлінський трактат.

Під натиском Англії та Австро-Угорщини, котрі погрозували Росії та її балканським союзникам новою війною, основні положення Сан-Стефанського договору зазнали суттєвих змін. *Берлінський конгрес зменшив територію Болгарії, надавши автономію лише її північній частині. Вона оголошувалася князівством, глава якого призначався Портою, але його особа узгоджувалася з великими державами. Формально князь Північної Болгарії вважався васалом султана. Македонія залишалася в складі Османської імперії, а Східна Румелія дістала в ній часткову автономію.* Таким чином, довільно створивши нові кордони на Балканах, Берлінський конгрес перетворив цей регіон на міну уповільненої дії.

Підсумки конгресу викликали різке невдоволення в болгарському суспільстві й призвели до стихійних збройних виступів у південних краях, які не ввійшли до складу Болгарської держави. Однак вплинути на політичну ситуацію ці виступи вже не могли. Болгарія на Берлінському конгресі стала розмінною монетою в тонких дипломатичних іграх великих держав, кожна з яких, безумовно, захищала передусім власні інтереси. Проте, незважаючи на положення Берлінського трактату, що розчаровували, основне значення російсько-

турецької війни полягало у відновленні національної державності Болгарії.

СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРІЇ

Протягом 9 місяців після закінчення війни в Болгарії діяло російське Цивільне управління. У нових тимчасових органах влади попервах провідне місце посідали російські військові, але їхніми заступниками призначалися тільки болгари, здебільшого ті з них, хто мав помірковані політичні погляди. Наприклад, віце-губернатором нової столиці — Софії та керівником Департаменту (міністерства) народної освіти став видатний російський історик болгарського походження М. Дринов.

Російське Цивільне управління приділяло велику увагу підготовці болгарських управлінських кадрів, розширенню мережі навчальних закладів, створенню національної армії. У Софії відкрилося військове училище, в якому викладали російські офіцери. Було повністю реорганізовано судову та податкову системи: в суді з'явилися виборні засідателі; з податків вилучили ті, які раніше сплачували тільки християнські піддані Османської імперії. На місцях ліквідувалися турецьке поміщицьке землеволодіння й усі форми особистої залежності болгарських селян. Таким чином, у Північній Болгарії разом з османським гнобленням усувалися й залишки феодалізму. Це відкривало перед країною можливості для прискореного індустріального розвитку.

Новим етапом у становленні Болгарської держави стало прийняття конституції. Її розробили Установчі збори, які відкрилися 22 лютого 1879 р. в колишній столиці країни — Тирново. Ухваленню конституції передувала запекла боротьба між консерваторами і лібералами. Консерватори захищали інтереси великих власників і виступали за значне обмеження політичних свобод. Ліберали спиралися на підтримку інтелігенції, селянства, середнього та дрібного прошарку торгівців і ремісників. Вони домагалися широких громадянських прав для всіх суспільних верств. Ліберали відстояли свої погляди, Тирновська конституція, ухвалена 28 квітня 1879 р., відображала їхні основні вимоги.

Болгарія проголошувалася конституційним князівством. Князь діставав широкі повноваження: призначати міністрів, командувати збройними силами, розпускати парламент. Болгарський парламент (Народні збори) мав одну палату. У ви-

борах до нього брали участь чоловіки, які досягли 21-річного віку. Конституція проголошувала рівність усіх підданих перед законом, декларувала свободу слова, друку, зборів тощо.

Народні збори обрали болгарським князем гессенського принца Александра Баттенберга. Він був офіцером Німецької армії, учасником російсько-турецької війни, небожем російської імператриці, родичем багатьох правлячих династій Європи. Спочатку кандидатура А. Баттенберга цілком задовольняла представників великих держав.

Але після прибуття до Болгарії Баттенберг став домагатися скасування конституції, яка здавалася йому занадто ліберальною. Позицію князя підтримали консерватори — прибічники прозахідної орієнтації. У Народних зборах, які князь у 1879—1880 рр. розпустив двічі, переважали прихильники проросійської орієнтації — ліберали. На відміну від консерваторів вони виступали за збереження конституції. Не дав згоди на її скасування й Олександр II. Але після вбивства російського царя народовольцями й відходу нових правителів Росії від ліберальних реформ *Баттенберг 27 квітня 1881 р. вчинив державний переворот*. Він призупинив дію конституції, відправив у відставку уряд лібералів і заарештував деяких з його членів. Вибори до Других Великих Народних зборів проходили з порушенням усіх демократичних норм. Лише завдяки тискові та грубим фальсифікаціям Баттенберг сформував слухняний депутатський корпус. Парламент надав князю надзвичайні повноваження терміном на 7 років. Ці повноваження дали змогу главі держави змінити не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. *Зміни зовнішньополітичних пріоритетів Болгарії після 1881 р. виявилися в тому, що країна все більше віддалялася від Росії й шукала союзників на Заході*. Ними стали Австро-Угорщина, Німеччина й Англія. Така політика викликала гостре невдоволення лібералів і широких народних мас.

Протистояння проросійських і прозахідних політичних угруповань загострилося під час розгляду іноземних проектів будівництва у країні залізниць. Ліберали підтримували російський проект, згідно з яким залізниця мала перетнути Болгарію з півночі на південь, а консерватори обстоювали австрійський проект — “Відень — Константинополь” Позиція Баттенберга розв’язала цю суперечку на користь Австро-Угорщини.

Оскільки таке рішення загострило російсько-болгарські відносини, що, у свою чергу, спричинило невдоволення в самій Болгарії, князь мусив відновити у вересні 1883 р. чинність

Тирновської конституції. Але цей політичний маневр не привів до зміни зовнішньополітичної орієнтації. Болгарські правлячі кола, як і раніше, прагнули міцного союзу з Австро-Угорщиною. Відносини з Росією остаточно погіршились після того, як князь усунув із болгарського уряду двох російських генералів.

Для відновлення особистої популярності Баттенберг розпочав активну діяльність, спрямовану на приєднання Східної Румелії до князівства. У столиці Східної Румелії — Пловдиві — у лютому 1885 р. виник *Болгарський таємний центральний революційний комітет*. Його очолив З. Стоянов. На початку вересня 1885 р. спалахнуло повстання, яке підготували члени комітету. Генерал-губернатора Східної Румелії було скинуто. *Баттенберг проголосив себе князем єдиної Болгарії і вів до Східної Румелії війська*. Возз'єднання болгарських земель викликало в суспільстві патріотичне піднесення й сприяло зростанню популярності Баттенберга.

Через те, що князь проводив антиросійську політику, царський двір, усупереч колишній позиції, виступив проти об'єднання Болгарії. У Петербурзі виголосили заяву, що воно суперечить положенням Берлінського трактату, за дотриманням якого мала стежити Росія. Цар негайно відкликав з Болгарії всіх російських офіцерів. Це фактично призвело до розриву відносин між Росією і Болгарією.

Проти об'єднання Болгарії виступив і сербський король Мілан Обренович. Він заявив, що ця подія порушує політичну рівновагу на Балканах, і почав вимагати від Болгарії компенсації. Коли Болгарія відмовила йому, Мілан у листопаді 1885 р. наказав своїм військам перетнути болгарський кордон. Але болгари розгромили сербів поблизу Сливниці. Баттенберг став готуватися до вторгнення в Сербію й лише ультиматум Австро-Угорщини змусив його зупинитися. У лютому 1886 р. в Бухаресті сторони підписали мирний договір, який зберігав старі сербсько-болгарські кордони.

Об'єднання Болгарії та її перемога над Сербією сприяли зростанню міжнародного авторитету країни. Це загострювало боротьбу великих держав за вплив на Болгарію. Наслідком такої боротьби та внутрішньополітичних суперечностей стала "Болгарська криза" (1886–1887).

Вона розпочалася в серпні 1886 р., коли група проросійськи налаштованих офіцерів заарештувала А. Баттенберга, змусивши його покинути Болгарію. Проте управління країною до виборів нового князя перейшло до лідера іншого прозахід-

ного угруповання — *С. Стамболова*. Прибічників зближення з Росією всіляко утискували. За цих умов російський імператор вирішив до Болгарії свого емісара — генерала Каульбарса, — який мав не тільки згуртувати всі дружні Росії сили, а й домагатися, щоб князем обрали людину, бажану Олександром III.

Місія Каульбарса виявилася невдалою. Вона тільки посварила уряди двох країн, і в листопаді 1886 р. *Росія і Болгарія розірвали дипломатичні відносини*. Це дало змогу С. Стамболову, за підтримки Австро-Угорщини та Німеччини, висунути на болгарський престол кандидатуру німецького принца *Фердинанда Саксен-Кобург-Готського (Кобурзького)*. У липні 1887 р. Великі народні збори проголосили його князем Болгарії. Однак реальна влада в країні залишилася в руках С. Стамболова, котрий очолював уряд, у якому переважали представники Народно-ліберальної партії. Він проводив курс, вигідний для частини болгарських підприємців, економічно пов'язаних з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Англією. Посилення західного впливу в країні викликало протест широких верств населення, невдоволених позицією С. Стамболова щодо Росії. Симпатії до неї як до країни-визволительки були тоді досить сильними.

Це змусило С. Стамболова у 1893 р. фактично встановити в країні диктатуру. Обмежувались політичні свободи, розгорталася антиросійська кампанія, утискувалася опозиція, багатьох представників якої стратили або ув'язнили. Проти диктатури С. Стамболова єдиним фронтом виступили навіть Ліберальна та Консервативна партії, що ворогували між собою. Невдоволення прем'єр-міністром став виявляти й князь Фердинанд. Залишаючись офіційно невизнаним великими державами через позицію Росії, Фердинанд розпочав таємні переговори з російським двором. Як наслідок — у травні 1894 р. С. Стамболова відправили у відставку. Новий уряд країни очолив *К. Стойлов*. У 1896 р. Болгарія відновила дипломатичні відносини з Росією. Незабаром Фердинанда офіційно визнали уряди всіх великих держав.

К. Стойлов не змінив прозахідного політичного курсу. Практично без змін залишилися й економічні пріоритети уряду. Активно здійснювалися протекціоністські заходи, що мали сприяти розвитку національної промисловості. З метою захоплення розвитку великої індустрії у 1894 р. уряд прийняв закон, який на 15 років звільняв від усіх податків підприємства, на яких працювало більше як 20 робітників. Завдяки

цьому протягом десяти років кількість таких підприємств зроста в десять разів. Водночас внутрішній ринок захищався від зарубіжних товарів шляхом запровадження високого мита.

Тривало прискорене будівництво шосейних шляхів і залізниць. Їхня протяжність зроста від середини 80-х до кінця 90-х років у два рази, а на початок 1910-х років — у два з половиною рази. Це стало можливим завдяки іноземним інвестиціям. Проте австрійські та німецькі банкіри завозили до Болгарії головним чином не промисловий, а позичковий капітал. Представники національної буржуазії також надавали перевагу вкладанню грошей не в економіку, а в фінансові операції. У результаті галузі, що потребували довгострокових і значних капіталовкладень (наприклад важка промисловість), розвивалися досить повільно. Провідне місце у болгарській економіці в той час належало текстильному, шкіряному, тютюновому виробництву. Досить швидкими темпами розвивалася харчова промисловість, що давала більш як половину всієї продукції країни. Саме в харчовій промисловості в 1902 р. виникло перше національне монополістичне об'єднання. Значними промисловими центрами стають Софія, Пловдив, Варна, Слівен.

Зростання національної промисловості та приплив дешевих товарів з-за кордону не призвели до помітного занепаду ремісничого виробництва. До початку Першої світової війни його частка становила більше як 75% промислової продукції.

Незважаючи на певні економічні успіхи, Болгарія на межі століть залишалася здебільшого аграрною країною. 80% її населення жило в сільській місцевості. Після визволення Болгарії, в першій половині 80-х років XIX ст., феодальне землеволодіння було остаточно ліквідоване. Землі поміщиків отримали селяни. Це сприяло аграрному перевороту в болгарському селі. Однак умови Берлінського трактату передбачали відшкодування збитків колишнім турецьким великим землевласникам. Уряд мусив запровадити великий викуп для селян за землі, що переходили в їхню власність. Як наслідок — незаможні селяни потрапляли у фінансову залежність до лихварів і заможних односельців. Майнова диференціація на селі є характерною рисою соціального розвитку країни наприкінці XIX — на початку XX ст. Так, наприкінці XIX ст. близько 65% болгарських селян володіли 22% землі, що оброблялася, решта ж належала великим землевласникам, які поповнювали лави національної буржуазії.

Однією з причин розорення селян була також особлива

податкова політика держави. У 1899 р. в парламенті активно обговорювалося питання про відновлення османської “натуральної десятини” Ці дебати сколихнули селянські маси. Головні осередки антиурядового селянського руху розташовувались у Північно-Східній Болгарії. Виступи селян придушили, але вони сприяли скасуванню податку й відставці уряду лібералів, який його запропонував. Іншим наслідком селянського руху було заснування в грудні 1899 р. *Землеробського союзу*. Союз виник як професійна селянська організація, але вже з 1901 р. він перетворився на партію й змінив назву на *Болгарський землеробський народний союз* (БЗНС). Його очолив виходець із селян, відомий журналіст *Александр Стамболійський* (1879–1923). Офіційною ідеологією БЗНС вважалася “станова теорія”, викладена А. Стамболійським. Вона обґрунтовувала домагання селян, як найчисленнішого класу, політичної влади в країні.

Процес формування нових політичних партій тривав з середини 80-х років XIX ст. Цей процес змінив наявну двопартійну політичну систему на багатопартійну. Позиції нових партій з питань внутрішньої політики мало чим відрізнялися, проте у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів між ними були значні розходження.

Лідери *Народної* (К. Стоїлов), *Демократичної* (Л. Каравелов, А. Малінов), *Прогресивно-ліберальної* (С. Данев) партій бачили *майбутнє Болгарії як гегемона Балкан у тісному союзі з Росією, Англією та Францією*. На противагу їм лідери *Ліберальної* (В. Радославов) і *Народно-ліберальної* (Д. Греков, Д. Петков) партій домагалися *тісних політичних відносин з Австро-Угорщиною та Німеччиною*. Ліберали, як правляча партія, на зламі століть суттєво еволюціонізували вправо й підтримували князя Фердинанда.

В опозиції до всіх цих партій перебувала нечисленна Соціал-демократична партія Д. Благоева, яку роздирали внутрішні суперечності.

Зовнішньополітичні події тим часом продовжували справляти великий вплив на внутрішній розвиток країни. У 1908 р. в Османській імперії спалахнула младотурецька революція, яку Фердинанд негайно використав для остаточної ліквідації васальної залежності Болгарії від Порти. За підтримки Австро-Угорщини *5 жовтня 1908 р. Фердинанд урочисто проголосив незалежність країни*. Він прийняв титул царя, що мало посилити його особисту владу. Рішучі заперечення Стамбула були зняті після активного посередництва Росії.

Жовтневі події 1908 р. стали тільки першим кроком на шляху до встановлення Фердинандом гегемонії Болгарії на Балканах. *Проти агресивної зовнішньої політики активно виступали радикали, БЗНС, лівця Соціал-демократичної партії* ("тісняки"). Прагнучи розв'язати собі руки, Фердинанд улітку 1911 р. домігся від Великих народних зборів скасування 17-ї статті конституції. Відтепер глава держави мав право без погодження з парламентом укладати міжнародні угоди. Скасування 17-ї статті конституції надовго зробило Болгарію заручницею примх амбіційного царя.

БОЛГАРІЯ В БАЛКАНСЬКИХ ВІЙНАХ

Після здобуття Болгарією цілковитої незалежності під турецькою зверхністю на Балканах залишалися тільки Албанія, Македонія, а також частина грецьких островів у Егейському морі. На цих землях тривали національно-визвольні змагання, що дедалі більше посилювалися в міру ослаблення Османської імперії. Младотурецька революція 1908 р. та невдача для Порту італійсько-турецька війна 1911 р. сприяли здійсненню прагнень албанських, македонських і грецьких патріотів.

Егоїстичні цілі в боротьбі з Туреччиною мали й уряди балканських країн. *13 березня 1912 р. Сербія і Болгарія підписали договір про дружбу та союз.* Секретний додаток до нього передбачав надання взаємної військової допомоги. Договір визначив кордони розподілу Македонії, за винятком так званої "спірної території", майбутнє якої залежало від позиції російського імператора. Невдовзі до антитурецького союзу приєдналася *Греція*, а також (на основі усного зобов'язання) *Чорногорія*.

У створенні *Балканського союзу* були заінтересовані країни Антанти — Росія, Англія, Франція. Вони прагнули ослабити позиції Німеччини та Австро-Угорщини в Південно-Східній Європі й усіляко сприяли формуванню цього союзу. Та оскільки Росія ще не завершила своїх приготувань до глобальних воєнних дій, вона не хотіла, щоб виступ країн Балканського союзу проти Туреччини стався раніше визначеного терміну.

Незважаючи на позицію Росії, а також Австро-Угорщини, запобігти війні на Балканах не вдалося. Спочатку Чорногорія (9 жовтня 1912 р.), а незабаром Болгарія, Сербія та Греція (18 жовтня) розпочали бойові дії проти Османської імперії. Основний тягар війни несла Болгарія, на кордонах якої зосереджувалися основні сили турецьких військ. Відби-

вши удари турків, болгарська армія генерала Р. Димітрієва перейшла в наступ і після перемог поблизу Лозенграда й Люлебургаза, в районі фортеці Адріанополь, оточила велике угруповання противника. На інших ділянках фронту фортуна також посміхнулася арміям країн балканського союзу. Вони зайняли Албанію, Косово, Македонію, Фессалію, Епір. Менш ніж за місяць турецькі війська були розгромлені, а їхні рештки блоковані в кількох фортецях (Адріанополь, Шкодер, Яніна).

Швидкій перемозі союзників сприяла підтримка поневолених турками народів, які вели в запіллі ворога партизанську війну. Вже 3 листопада 1912 р. Порта через уряди великих держав звернулася до Фердинанда, запропонувавши перемир'я. Але болгарський цар, плекаючи надію увійти до Константинополя й проголосити себе імператором відродженої Візантійської імперії, приховав ці пропозиції від союзників. Він наказав своїм військам прорвати останню лінію турецької оборони поблизу Читалджи (близько 40 км від Стамбула). Лише після невдачі болгарської армії, що втратила половину особового складу, Фердинанд передав альянтам турецьке прохання про перемир'я.

Воно було укладене 3 грудня 1912 р. Того ж місяця в Лондоні розпочалася конференція за участю великих держав. Ній виявилися гострі суперечності не тільки серед держав-посередниць, а й самих членів Балканського союзу. Так, Фердинанд, прагнучи значного територіального розширення Болгарії, виступив проти передання Греції Салонік, а Сербії — "спірної" частини Македонії. Чвари в таборі переможців не припинилися й після того, як у січні 1913 р. младотурки здійснили державний переворот. Однак спроба Порти відновити бойові дії скінчилася цілковитою поразкою та здачею в полон болгарським військам усього гарнізону Адріанополя.

30 травня 1913 р. під тиском великих держав країни Балканського союзу і Порта підписали *Лондонський мирний договір*. Османська імперія залишала за собою у Європі тільки Стамбул і територію, що прилягала до нього за лінією Енос-Мідія. Албанія здобула незалежність, а інші терени відходили до країн балканського союзу.

Територіальні суперечки між союзниками, що виникли наприкінці 1912 р., після укладення мирного договору спалахнули з новою силою. Ці суперечності вміло роздмухували Німеччина і Австро-Угорщина, чії позиції на Балканах після війни значно послабили. Німецькі й австрійські дипло-

мати прагнули розколоти Балканський союз і зменшити вплив Росії. Відчуваючи їхню підтримку, Фердинанд відмовився піти на додаткові територіальні поступки на користь Сербії та Греції. У відповідь *Сербія та Греція створили 1 червня 1913 р. таємний союз, спрямований проти Софії*. Невдовзі до нього приєдналася Румунія, що мала територіальні претензії до Болгарії.

Незгоди в таборі балканських країн не влаштовували Росію. Вона виступила з пропозицією провести міжнародну конференцію. Однак *29 червня 1913 р. Фердинанд віддав наказ болгарським військам звільнити територію Македонії від сербів і греків, розпочавши, таким чином, Міжсоюзницьку (Другу Балканську) війну*. Сербію та Грецію підтримали Румунія, Чорногорія і Туреччина, уряд якої сподівався повернути хоча б частину втрачених земель.

Друга Балканська війна тривала близько місяця. Раптовість нападу не принесла успіху болгарським військам: 6 липня 1913 р. вони зазнали поразки від сербських і чорногорських військ на річці Бречальниці. Війна перекинулася на територію Болгарії. Румуни захопили Добруджу, а турецькі війська — Адріанополь.

29 липня 1913 р. Болгарія капітулювала. Наступного дня в Бухаресті розпочалися мирні переговори, які завершилися 10 серпня підписанням мирного договору Болгарії з Сербією, Грецією та Румунією. Сербія отримала Північну Македонію, Греція — Південну Македонію та Західну Фракію, Румунія — Південну Добруджу. Згідно з Константинопольським договором від 29 вересня Болгарія поступилася Туреччині частиною Східної Фракії з Адріаноподем. Із захоплених під час Першої Балканської війни земель Болгарія зберегла за собою лише Пірінський край (південний захід країни) та частину західної Фракії, що давала вихід до Егейського моря. Нові кордони на Балканах не тільки не розв'язали територіальних проблем, а й ще більше загострили їх. У майбутньому це неминуче мало призвести до нових збройних сутичок.

Болгарське суспільство сприйняло наслідки Другої Балканської війни як загальнонаціональну катастрофу. Значні територіальні поступки та позиція Росії, що наполягала на них, призвели до втрати впливу русофільськими партіями — Народною та Прогресивно-ліберальною, які на першому етапі війни перебували при владі. Ліберали В. Радославова, уряд якого завершив війну, зберегли свої позиції в парламенті, а на виборах у лютому 1914 р. переконливо перемогли.

Заклики до реваншу та встановлення гегемонії Болгарії на Балканах лунають відразу після підписання Бухарестського мирного договору. *Остаточна переорієнтація зовнішньої політики країни на Австро-Угорщину та Німеччину відбулася в червні 1914 р., коли уряд В. Радославова одержав велику австро-німецьку позику. Значну її частку незабаром витратили на модернізацію армії та підготовку до нової війни.*

БОЛГАРІЯ І ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА *Після початку Першої світової війни Болгарія проголосила нейтралітет, однак переговори з представниками різних коаліцій тривали. Утім контакти з дипломатами Антанти мали лише одну мету — дезорієнтувати опозицію, інтелігенцію, широкі народні маси, які протестували проти виступу на боці австро-німецького блоку.*

Всупереч волі більшості партій та їхніх виборців уряд 6 вересня 1915 р. уклав договір про дружбу й союз із Німеччиною. Антанта в цей час зазнавала поразок на фронтах, і урядова преса переконувала громадськість країни в правильності такого рішення. Оскільки Антанта не могла задовольнити територіальні претензії Болгарії за рахунок своєї союзниці Сербії, Німеччина пообіцяла болгарам частину сербської території (Вардарську Македонію та Поморав'я). У разі вступу у війну Румунії і Греції на боці Антанти Болгарія розраховувала на Південну Добруджу та Південну (Егейську) Македонію. 6 вересня було підписано болгарсько-турецьку угоду, згідно з якою Порта передавала новій союзниці частину Східної Фракії.

Остаточне сформування Четвірного союзу (Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Османська імперія) змусило лідерів опозиції шукати особистої зустрічі з царем. Однак аудієнція у Фердинанда не зупинила маховика війни, а застереження опозиційних лідерів про можливі наслідки цієї авантюри лунали так наполегливо й палко, що одного з них — О. Стамболійського — ув'язнили.

Болгарія розпочала воєнні дії проти Сербії 14 жовтня 1915 р. Спочатку здавалося, що її вступ у війну є цілком виправданим. До кінця року болгарські війська окупували Вардарську Македонію та значну частину Сербії. Ці швидкі успіхи змусили замовкнути противників союзу з Центральними державами. Шовіністична істерія згуртувала суспільство. Значно підвишився престиж уряду В. Радославова, котрий заявив, що "болгарською буде та земля, на яку ляже слід болгарського коня"

Проте копитам болгарських коней не судилося дуже наслідити на Балканах. Греки за допомогою англо-французького експедиційного корпусу зупинили наступ болгарської армії на Південну Македонію. Тут утворився Салоніцький фронт, активні дії на якому відновилися лише наприкінці війни.

У жовтні 1916 р. Болгарія розпочала бойові дії проти нового союзника Антанти — Румунії. Наприкінці грудня разом з німецькими й турецькими військами болгари загарбали Добруджу. Прибуття російських військ дало змогу румунам стабілізувати Добруджанський (Дунайський) фронт, на якому сторони перейшли до позиційної війни. Таким чином, уряд В. Радославова не виконав обіцянки закінчити бойові дії за 3–4 місяці.

Війна, що затяглася, загострила суперечності в болгарському суспільстві. Промисловість терміново переводилася на воєнні рейки. Підприємства та майстерні, не пов'язані з обслуговуванням військових потреб, часто закривалися за розпорядженням влади. Проникнення до Болгарії німецьких капіталів перетворювало її на сировинний придаток Німеччини. Водночас військові поставки та крадіжки армійського майна приносили величезні прибутки вузькій групі промисловців, чиновників та вищих військових.

Важким було становище і в аграрному секторі. Масові мобілізації (до 40% чоловічого населення) знекровили болгарське село, а постійні реквізиції зменшили поголів'я худоби. Це призводило до скорочення посівних площ, зменшення збору сільськогосподарської продукції та, зрештою, до перебоїв у постачанні населення продовольством. Слідом за Німеччиною в Болгарії запровадили картки на основні продукти харчування, але через постійне зменшення норм видачі загроза голоду в країні набувала реальних обрисів. Процвітав “чорний ринок”

Під час війни в Болгарії запроваджено цензуру. Скасовувалися конституційні свободи. Паралельно зі скороченням реальної заробітної платні збільшувався робочий день. Широкі народні маси були доведені до злиденного стану й політичного безправ'я.

Посилювалися заворушення в армії. Вони стали особливо помітними після Лютневої революції в Росії. Від стихійного братання з російськими солдатами та поширення листівок антивоєнного характеру в армії на межі 1917–1918 рр. перейшли до відкритих мітингів і акцій непокори. У парламентському виступі одного з лідерів опозиції йшлося про те, що за

півтора року війни дисциплінарні покарання за антивоєнну діяльність отримали близько 800 офіцерів і 400 тис. солдатів. Свого піку всенародне невдоволення сягнуло влітку 1918 р. Про ненадійність армії наочно свідчило червнєве повстання 27-го Чепінського полку.

За цих умов цар Фердинанд оновив уряд. Замість лідера лібералів В. Радославова прем'єром у червні 1918 р. призначено керівника Демократичної партії А. Малінова. Але ні він, ані його наступник — лідер радикалів Т. Костурков — не подолали економічної та політичної кризи. Курс на продовження війни в союзі з Центральними державами залишався незмінним.

У середині вересня 1918 р. в районі Добропола війська Антанти прорвали фронт. У районі Скоп'є оточено цілу німецьку армію, а болгарські війська розпочали безладний відступ. Репресії Верховного командування не змінили ситуації на фронті. 23–24 вересня у військових частинах спалахнули антивоєнні й антиурядові виступи під гаслами “На Софію!”, “Смерть винуватцям катастрофи!” Розгромивши штаб-квартиру командування, повстанці 26 вересня зайняли місто Радомир, що в 30 км від столиці. Намагаючись урятувати становище, уряд вирядив до повстанців лідера БЗНС А. Стамболійського, котрого звільнили з в'язниці, та його соратника Р. Даскалова. Водночас у штаб командування Антанти до Салонік вирушила інша делегація, до складу якої увійшов співробітник американського посольства Мерфі. Їй належало за будь-яку ціну укласти перемир'я з Антантою і таким чином заспокоїти повсталих солдатів.

У ході переговорів з повстанцями лідери БЗНС приєдналися до них. О. Стамболійський очолив *Тимчасовий уряд республіки*, проголошеної 27 вересня в Радомирі, а Р. Даскалов — її війська. Уже на другий день армія Р. Даскалова опинилася поблизу Софії, біля села Владая. Намагаючись уникнути кровопролиття, керівництво повсталих направило урядові ультиматум з вимогою здати столицю без бою.

Столиця була охоплена панікою. Уряд, мобілізувавши останні резерви, звернувся по допомогу до німецького командування. Водночас повідомлення про повстання в болгарській армії змусило представників Антанти поквапитися з виробленням умов перемир'я з Болгарією. 29 вересня в Салоніках перемир'я, що передбачало капітуляцію болгарської армії, було підписане. Воно дало можливість урядові змінити ситуацію на свою користь. Уже 30 вересня, за допомогою ні-

мецьких частин, урядові війська розгромили головні сили повстанців. Через кілька днів були ліквідовані останні осередки опору.

Однак жорстоке придушення повстання не врятувало диктатуру царя Фердинанда. Чергова, друга за рахунком, національна катастрофа, до якої цар призвів країну, змусила його зректися престолу. Царем проголосили його сина Бориса III. Фердинанд утік до Німеччини. У жовтні 1918 р. найважливіші стратегічні пункти країни зайняли війська Антанти.

БОЛГАРСЬКА КУЛЬТУРА

Болгарське національне Відродження в 50–70-ті роки XIX ст. висунуло цілу плеяду видатних діячів культури, у творчості яких домінувала тема боротьби за незалежність країни.

У цей період значне піднесення переживала насамперед болгарська література. Художнє слово виявилось досить сильною зброєю в національно-визвольному русі, що розгортався. Саме на 50–70-ті роки припав розквіт таланту поета П. Славейкова (1827–1895). Східноболгарське наріччя, на якому він писав, згодом було покладене в основу болгарської літературної мови. П. Славейков написав цикл віршів, які закликали болгар скинути османське ярмо. Твори поета пройняті надією на допомогу етнічно близької Росії (“Переддень”, “Вербна неділя” та ін.). Ще рішучіше ці заклики лунали у творчості зачинателя болгарської революційної поезії Г. Раковського (1821–1867). Його поема “Лісовий мандрівник” оспівує боротьбу гайдуків проти османського панування.

Визнаним корифеєм болгарської поезії 60–70-х років XIX ст. вважається Христо Ботев (1848–1876). Його життя і смерть являли собою приклад справжнього служіння народові. Фактично поета самого можна вважати персонажем його найкращих творів: у поемі “Гайдуки” зображено справедливого народного месника, а ідея безсмертя патріота, який віддав життя за Батьківщину, червоною ниткою пронизує вірш “Хаджи Димитр” *День загибелі Х. Ботева (1 червня) згодом став у Болгарії днем пам'яті героїв, котрі загинули в боротьбі проти національного гноблення.*

Одним із засновників болгарського критичного реалізму є видатний болгарський письменник, філософ і публіцист Любен Каравелов (1834–1879). Його літературні та суспільно-політичні погляди сформувалися під впливом російських і болгарських революційних демократів. Османське гноблення, боротьбу із загарбниками, побут і вдачу свого народу він описав

у низці прозаїчних збірників (“Пам’ятки народного побуту болгар”, “Сторінки з книги страждань болгарського племені”, “Болгари старого часу” тощо).

Після визволення країни від османського панування склалися сприятливіші умови для розвитку національної культури. З цією метою був розроблений і схвалений урядом цілий комплекс програм. Дуже багато для поступу болгарської культури зробили керівники Департаменту (міністерства) народної освіти *М. Дринов*, *К. Величков*, *І. Шишманов*. Особливо активну діяльність міністерство провадило в середині 90-х років XIX ст. і в 1903–1906 рр.

Бурхливе піднесення переживала народна освіта. За перші 30 років незалежності потроїлася кількість шкіл і більш як у 5 разів зросла кількість школярів. До 1910 р. за рівнем письменності (більш як 40% дітей, віком від семи років, на селі й 66% у місті) Болгарія впевнено випереджала інші балканські країни. У Болгарії видавалося 100 журналів і 200 газет.

Одним із центрів національної культури й освіти став *Софійський університет* (у 1888–1904 рр. — Софійська вища школа), іншим — заснована в 1911 р. *Болгарська Академія наук*. Незважаючи на проблему висококваліфікованих кадрів, поряд з іноземцями серед учених університету й академії працювало багато відомих болгарських дослідників: етнограф і літературознавець *І. Шишманов*, геолог *Г. Златарський*, медієвіст *В. Златарський*, який нарівні з *М. Дриновим* вважається одним із основоположників нової болгарської історіографії. Розвиткові болгарської науки та освіти сприяли й професори, які прибули до Болгарії з інших країн (російський біофізик *П. І. Бахметьєв*, автор першої загальної історії Болгарії *К. Іречек* та ін.).

Активно розвивалася й тогочасна *болгарська література*. У перші десятиліття після визволення в ній переважала тема боротьби проти османського панування. Найповніше вона висвітлена у творах класика болгарської літератури *І. Вазова* (1850–1921): цикл поем “Епопея забутих”, роман “Під ярмом”, повість “Знедолені” Історичні сюжети домінували також у творчості *К. Велиčkova*, раннього *П. Славейкова* та ін.

У міру загострення внутрішньополітичної боротьби та соціальних суперечностей в суспільстві зазнає змін тематика багатьох літературних творів. Поступово формується радикальний напрям у національній літературі. Його представники гостро реагували на злобу дня, правдиво зображували вже не історичну минавшину, а соціальні контрасти сучасності. Особливе місце серед них посідає великий письменник-реаліст

А. Константинов (1863–1897). У циклі сатиричних оповідань “Бай ганю” автор критикував удачу буржуа — його корисливість, зажерливість, неуцтво, — створив збірний образ нового безпринципного хазяїна життя. Соціальна тематика лунала й у творчості прозаїків *Еліна Пеліна* (Д. Іванова), *А. Страшимирова*, поетів *Ц. Бакалова*, *Д. Полякова* та ін. Гостросатиричний характер мали фейлетони й оповідання публіциста *Г. Кіркова* — основоположника болгарської пролетарської літератури.

Успіхи в літературі позначилися й на розвитку *театрального мистецтва*. У 1892 р. в Софії засновано драматичну трупу “Сльози і сміх” У 1904 р. її перетворено у *Народний театр*. Провідними акторами трупи і театру були *А. Будевська*, *А. Кірчев* та ін. Тут ставилися п’єси як національних (І. Вазов, П. Яворов), так і західноєвропейських та російських авторів.

Певні зміни відбулися й у царині *музичного мистецтва*. Так, на початку ХХ ст. з’явилися перші національні опери (“Бідна” *Е. Манолова*, “Борислав” *Г. Анастасова-Маестро*). Першим болгарським національним диригентом і автором перших болгарських романів був *Д. Христов*.

Розвивалося *образотворче мистецтво*. Хоча перші приватні художні школи відкрили маляри-іноземці, вже у 1896 р. виникла *Державна школа живопису*. Визнаними майстрами болгарського образотворчого мистецтва вважаються *А. Мітов* (“Ринок у Софії”), *І. Ангелов* (“Град”, “Жнива”), *Я. Вешин* (“Орач”, “Тайдуки”) та ін. Чимало болгарських художників, скульпторів, архітекторів об’єдналися в 1903 р. у творче товариство “*Сучасне мистецтво*”.

В *архітектурі* найзначніші здобутки перших десятиліть незалежності пов’язані здебільшого з діяльністю іноземців. Серед підготовлених ними болгарських архітекторів виділялися *П. Мамчилов*, *Г. Овчаров*, *Б. Капітанов* та інші. Найпомітнішими пам’ятками архітектури того часу є будови Народного театру, Народних зборів, Синодальної палати, Собору Св. Олександра Невського (Софія), Мавзолей російських воїнів — учасників війни 1877–1878 рр. (Плевна), церква на Шипкинському перевалі тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА Всемирная история: В 24 т. Минск, 1996.
ЛІТЕРАТУРА Т. 17, 18, 19.

Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1961.

- История Болгарии: В 2 т. Москва, 1954. Т. 1.
Косев Д. Краткая история Болгарии. София, 1963.
- Косик В.И.* Русская политика в Болгарии, 1879–1886. Москва, 1991.
- Косик В.И.* Время разрыва. Политика России в болгарском вопросе, 1886–1894. Москва, 1993.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. Москва, 1987.
- Писарев Ю. А.* Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. Москва, 1985.
- Погодин А. Л.* История Болгарии. Санкт-Петербург, 1909.
- Улунян А. А.* Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига. Москва, 1994.
- Яровий В. І.* Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. Київ, 1996.

Лекція

29

СЕРБИ ПІД ВЛАДОЮ ОСМАНІВ ТА ГАБСБУРГІВ (XVI–XVIII ст.)

- Серби у складі Угорської корони
- Серби під османською владою. Переселення 1690 р.
- Серби в Габсбурзькій монархії
- Сербська культура

СЕРБИ У СКЛАДІ УГОРСЬКОЇ КОРОНИ

XVI ст. сербський народ зустрів роз'єднаним і пригнобленим. Втрата державності стала сумною реальністю. Єдиним спогадом про часи недавньої слави залишалася Сербська деспотовина на території Угорщини (в області Срем), яка, щоправда, протягом усього періоду свого існування являла яскравий приклад квазідержавного утворення.

Від другої половини XV ст. дедалі більшого розмаху набуває міграція сербського населення з півдня на північ та північний захід: з теренів, загарбаних османами, на землі, які ще залишилися вільними від турецької присутності (Далмація, Хорватія, Славонія, Срем, Бачка, Банат, Ердель, Валахія та ін.).

Серби, що опинилися під владою Османської імперії, масово приймали іслам; особливу активність у цьому плані виявляли жителі Боснії, причому як простий люд, так і представники знатних родів. Можливо, далася взнаки тривала прихильність до богомільства. Змінюючи віру, населення загарбаних турками областей прагнуло якнайкраще пристосуватися до нових політичних і побутових умов, порятувати себе та свої сім'ї. А тим часом релігійний чинник об'єктивно ніс із собою кардинальну зміну цивілізаційної належності.

XVI ст. розпочинається для сербів з участі в нескінченних війнах, у яких вони захищали чужі інтереси й виступали маріонетками в руках значно потужніших сил. Попервах чи не

основною рушійною силою, що спонукала сербів братися до зброї й приєднуватися до тих європейських володарів, котрі чинили опір туркам, була християнська солідарність: бажання допомогти “своїм” — християнам — у боротьбі проти “чужих” — мусульман. Оскільки ж від самого початку століття воєнна активність Османської імперії спрямовувалася головним чином проти Угорщини, серби цілком природно опинилися на боці мадярського короля.

Під час угорсько-турецької війни 1501–1502 рр. сміливими й неординарними діями відзначився сербський деспот Йован Бранкович. Після кількох досить успішних збройних акцій на території Сербії та Боснії він навіть планував організувати серйозніший опір туркам, але несподівано помер наприкінці 1502 р. Йован увійшов до історії свого народу як яскравий авантюрист, чия діяльність не мала особливого значення для спільної справи. Після нього не залишилося сина, внаслідок чого деспотом став представник іншого роду — Іваніш Бериславич.

Доля Сербської деспотовини складалася драматично: деспоти змінювали один одного, з кожним днем утрачаючи навіть ті незначні права, що мали. Коли останній сербський деспот — Павле Бакич — одержав 20 вересня 1537 р. деспотський титул від австрійського короля Фердинанда I, то свої володіння — деспотовину — йому ще треба було визволити з-під влади турків. Бакич загинув у бою 9 жовтня того ж року. З його смертю закінчилася історія середньовічної сербської державності, яку, нехай тільки номінально, продовжувала деспотовина.

Унаслідок остаточної ліквідації сербської деспотовини, а разом з нею й останнього легітимного державного утворення, єдиного для всіх сербів, у 30–50-ті роки XVI ст. руйнується монолітність нації. Окремі групи людності з різних областей, заселених сербами, починають діяти самотужки, часто без урахування й усвідомлення спільних національних інтересів і стратегічної мети. Боротьба проти турків тривала, але не у вигляді масового народного руху, як це було раніше, а у формі розбійницьких нападів четників і ускоків. Водночас більшість населення обирає для себе один із двох основних шляхів: або переходить на бік нових володарів, або покидає рідні терени, емігруючи на інші землі.

У середні віки, на етапі становлення й утвердження сербської державності, розселення сербського етносу (“сербська експансія”, як називає цей процес В. Чорович) відбувалося в трьох напрямках: північному, східному та південному. При цьо-

му державні кордони на півночі та сході розширювалися в основному за рахунок областей, традиційно заселених сербськими племенами, тобто збільшення території держави у принципі збігалось із зоною проживання сербського етносу.

З появою на Балканах османів (XIV ст.) серби досить швидко покинули захоплену колись південну частину півострова, рухаючись — причому дедалі масовіше й активніше — на захід (у Боснію), південний захід (у Далмацію) та північ (в Угорщину). Переселення сербів на нові землі супроводжувалося еміграцією з них — також у бажанні захиститися від османської загрози — католицької людності, яка тут проживала. Це призвело врешті-решт до істотних змін у національно-племінній структурі на заході та південному заході Балканського півострова.

У таких містах на узбережжі Адріатичного моря, як Дубровник, Котор, Будва, Бар та інших з того часу є яскраво вираженим, а інколи й переважає над сербами інонаціональний елемент. Водночас здебільшого сербськими стають колишні угорські області Бачка, Банат, Срем. Значні сербські колонії з'являються в Хорватії (Ліка, Центральна Славонія тощо) та Боснії (міста Бая-Лука, Яйце з околицями та ін.).

**СЕРБІЯ ПІД
ОСМАНСЬКОЮ
ВЛАДОЮ.
ПЕРЕСЕЛЕННЯ
1690 р.**

На думку деяких дослідників, XVI ст. виявилось для сербського народу важким, проте не таким жахливим, як попереднє. У XV ст. терени Сербії перманентно виступали як арена бойових дій, ними за цей час пройшли два десятки

армій чисельністю від кількох десятків до сотень тисяч чоловік, а XVI ст. було відносно мирним; у XV ст. населення Сербії гинуло, а матеріальні цінності розкрадалися й знищувалися, тоді як у XVI ст. серби відчували “тільки” соціальне, національне та релігійне гноблення; нарешті, психологічно людям стало легше, бо вони зрозуміли ситуацію і почали звикати до нових умов життя, на відміну від XV ст., коли більшість із них не могла пристосуватися до трагічних зовнішніх обставин свого існування.

Життя сербів, які залишилися на землях, загарбаних османами, постійно погіршувалося. В Османській імперії християнське населення — “райя” — було позбавлене будь-яких прав; усі мусульмани, незалежно від їхнього майнового стану чи посади, були зверхниками над християнами. Турки не забирали землі в жителів завойованих територій у свою власність,

а обкладали людність підкорених країн обов'язковими податками, що сплачувались як султанові (харач або харадж), так і всім іншим посадовим особам турецької адміністрації. За несплату харача навіть продавали в рабство. І якщо спочатку місцева турецька адміністрація стежила за тим, щоб побори відповідали реальним можливостям райї, намагалася забезпечити особисту свободу й захищати майно християн, то вже з середини XVI ст., коли кризові явища в Османській Порту зростають, про це доводиться забути.

Територія Османської імперії поділялася на пашалики, які, у свою чергу, склалися з нахій. Пашаликом керував паша. Збирання податків входило до його компетенції, він самостійно визначав, скільки має сплатити та чи інша нахія, і призначав спеціального чиновника — муселіма, відповідального за вчасне й повне виконання поставленого завдання. У межах нахії податок розподілявся по селах (цим займалися управителі нахій — князі), а в самому селі — по хатах і душах (це було обов'язком сільського голови — кмета).

Із зібраних податків паша висилав султанові харач, платив чиновникам усіх рівнів, видавав утримання воякам турецької регулярної армії — яничарам, а також забезпечував власні потреби. Щоб розрахуватися з пашею, можна було відпрацювати на нього по сто днів на рік, віддати частину врожаю та вигодуваної худоби або сплатити грішми.

Крім харача та податків, що їх збирали за дорученням паші, райя мала віддавати частину натурального продукту або грошей на утримання свого безпосереднього пана — спахії, а також на оплату послуг судді — кадії. Кадія репрезентував релігійні кола й не призначався, а купував свою посаду в тій чи іншій нахії в шейх-іль-іслама (одного з вищих представників мусульманської ієрархії) в Стамбулі.

Податковий тягар був для сербських селян (серби під османською зверхністю жили здебільшого в селах, тоді як турки — в містах) досить важким, але значно важчим для райї був "податок кров'ю" — обов'язок час від часу віддавати туркам для яничарського війська своїх дітей.

Становище райї в Османській імперії погіршується з XVII ст., коли розпочався занепад Туреччини, а в системі аграрних відносин сталися істотні зрушення, пов'язані з перерозподілом власності на землю на користь нової соціальної верстви — читлук-сахібій. Читлук-сахібії поступово позбавляли сербських селян майнових та інших прав, засновуючи власні великі господарства, які райя обробляла на умовах панщини.

Сербська православна церква на історичних сербських теренах, що перебували під владою Османської імперії, також опинилася в надзвичайно складних умовах. Вона, як і сербська держава, пережила занепад, але — на відміну від державної організації — досить швидко відродилася.

Доля Сербської патріархії після смерті патріарха Арсенія II (1450-ті роки) залишається невідомою. Стверджувати, що османи ліквідували патріархію, навряд чи коректно, оскільки вони не робили подібного на інших загарбаних землях. Разом з тим наступника у Арсенія не було.

Патріархію відновлено в 1557 р. за активного сприяння Мехмед-паші Соколовича, серба з Герцеговини, забраного свого часу в яничари, який дослужився до найвищих державних посад. Новим сербським патріархом став брат Мехмед-паші — Макарій, який з перших днів патріаршества спрямував свої зусилля на зміцнення церковної організації та посилення її значення в житті народу.

Внесок патріархії у справу об'єднання сербів і збереження їхнього національного ества був надзвичайно вагомий. Послідовними й добре продуманими діями Макарій, за підтримки брата, повернув під юрисдикцію оновленої Сербської православної церкви ті землі, що були втрачені за час вимушеної перерви в її функціонуванні, а також поширив свій вплив на нові території, заселені сербським етносом. У такий спосіб уперше в історії сербів відбулося об'єднання всього народу в рамках однієї офіційної інституції, що значною мірою сприяло забезпеченню єдності національного розвитку за умов тимчасової відсутності власної державності.

Патріархія існувала до 1766 р., коли за рішенням османського уряду її було ліквідовано, а церковні інституції підпорядковано патріархові Константинопольському. Сербських православних ієрархів усували від справ, змінюючи на греків.

Сербська церква виявляла в цю пору неабиякий лібералізм у ставленні до народних звичаїв, що походили з язичницьких часів. Ця обставина дала змогу забезпечити ще тісніший зв'язок церкви і народу, посилити її вплив на простий люд.

На сербських землях, що опинилися під османською зверхністю, не припинялася боротьба проти загарбників. За нових історичних умов ця боротьба вже не мала характеру масових народних рухів, перетворившись на змагання поодиноких особистостей, яких стали називати гайдуками та ускоками.

Діючи невеликими загонами (*четами*) по двадцять-тридцять чоловік під проводом ватажка (*харамбаші*), гайдуки та ускоки

завдавали османам чималої шкоди, чим привертали до себе увагу й симпатії простих людей. Незважаючи на те, що гайдуки та ускоки в основному чинили розбої, вони досить часто виступали в ролі народних захисників, задовольняючи, крім іншого, потребу християнської людності в помсті загарбникам. Народ складав пісні про їхні подвиги не менш поетично й схвильовано, ніж про подвиги героїв давнини Марка Королевича та братів Юговичів.

Коли турки загарбали Герцеговину, де зосереджувалося чи не найбільше ускоцьких загонів, ускоки відступили в Далмацію й продовжили боротьбу. Спочатку їхнім неофіційним центром стало місто Кліс, а від 1537 р. — Сень. Згодом ускоків прийняли на австрійську військову службу, де їх використовували не тільки проти османів, а й проти іншого суперника Австрії в регіоні — Венеції.

Наприкінці XVI ст. зазнала змін стратегія європейських держав у їхній боротьбі проти Османської імперії. Відтепер визнається необхідність залучити до цієї боротьби не тільки західно-, а й східноєвропейські країни (передусім Росію і Польщу) та народи, які перебували під зверхністю Порти. Повстання "турецьких" християн стали розглядатися як важлива складова загальної діяльності з витіснення турків із Європи.

Під впливом нового спалаху антитурецької активності в Європі на межі XVI—XVII ст. серби на загарбаних османами територіях відмовляються коритися новим володарям. Після знищення турками мошей Св. Сави (1594), котрі вважалися однією з найзначніших сербських православних святинь, агітація ряду західних держав, спрямована на підбурювання сербів Порти до повстання, почала давати ще кращі плоди. Практично по всіх сербських землях прокотилася хвиля антитурецьких виступів, захопивши й Албанію. Повстання підтримувала Сербська православна церква, а православні ієрархи в окремих випадках навіть очолювали повстанців. Активну участь у боротьбі брали гайдуки та ускоки: перші, об'єднавши зусилля багатьох загонів, у 1595 р. зайняли Софію; другі в 1596 р. визволили від османів Кліс.

Пожвавлення національно-визвольного руху в сербських землях тривало майже двадцять років і набуло загальнонародного розмаху, хоча більшість збройних виступів мали локальний характер. Активність християн Османської імперії знижується лише в другому десятиріччі XVII ст., коли останні надії на обіцяну допомогу із Заходу змінилися на глибоке розчарування.

У XVII ст. тривав процес зубожіння основної маси сербського населення, загострилися міжконфесійні суперечності, дедалі більше ускладнювались умови існування та розвитку духовної культури.

Опинившись у фокусі одразу двох потужних релігійних експансій — ісламської та католицької, — православна людність Османської імперії шукала підтримки в Росії. Зв'язки сербів і росіян у різних сферах матеріального й особливо духовного життя в цей час значно активізувалися. Провідну роль у цих зв'язках відігравала церква. До Росії виїзять збирати кошти на утримання монастирів ченці з різних сербських областей; туди ж вирушають церковні ієрархи; з Росії та України привозять до сербів ікони і релігійну літературу.

Нове піднесення антиосманських настроїв на сербських землях відбувається наприкінці XVII ст. у зв'язку з поразкою османів у битві під Віднем у 1683 р. Після цієї події припиняються їхні наступальні операції у Європі, й Порта, остаточно втративши ініціативу та військову перевагу, переходить від наступу до оборони. З цього моменту вона змагається не за розширення своїх європейських володінь, а за збереження теренів, загарбаних у попередній час.

Австрія, яка відтепер відігравала провідну роль у протистоянні християнського світу і Османської імперії, стала головною силою нового антиосманського союзу європейських держав (*Священної ліги*), до складу якого ввійшли Римська курія, Польща та Венеція. Ліга розпочала воєнні операції проти османів в різних напрямках. Ці дії активно підтримувало сербське населення всіх земель уздовж австрійсько-османського та венеціансько-османського кордонів: у Далмації, Ліці, Герцеговині, Чорногорії. Вагомий внесок у спільну боротьбу західних союзників і християн Порти зробили гайдуки та ускоки, поміж яких особливо відзначилися в цей час *Байо Пивлянин*, *Ілія Янкович*, *Стоян Янкович* та ін. Народний рух за визволення підтримала Сербська православна церква і її *патріарх Арсеній III*.

Успіхи австрійської армії протягом 1686–1689 рр., коли було визволено Будапешт, Петроварадин, Белград і завдано поразок османам у кількох битвах, надихнули сербів. До повстання приєдналися жителі територій на південь від Сави і Дунаю. Загальна кількість сербів і албанців у австрійській армії, котра восени 1689 р. діяла на південному напрямі, захопивши міста Скопле, Качаник, Печ, Призрен, становила 20 тис. чоловік. На підступах до Призрена австрійців підтримав ще один великий загін у 6 тис. вояків.

Незабаром сербських повстанців очолив патріарх Арсеній, який на перших порах підтримував досить тісні зв'язки з Венецією й у своїх планах орієнтувався на неї. Австрійці висунули на роль ватажка *Джурдже Бранковича*. У Відні його визнали прямим нащадком стародавнього роду Бранковичів, надали різних пільг і титулів і відправили як спеціального представника Австрії до Сербії. Джурдже Бранкович мав закликати народ до повстання й сприяти поширенню серед слов'ян Османської імперії проавстрійських настроїв. Якийсь час Бранкович навіть плекав надії на створення незалежної сербської держави, але його заарештували австрійці.

У грудні 1689 р. турки перехопили ініціативу й перейшли в контрнаступ. Австрія, котра незадовго перед тим вступила у війну з Францією, виявилася неспроможною посилити свій експедиційний корпус на Балканах. Під натиском реорганізованого османського війська, очолюваного новим головнокомандувачем — великим візиром Мустафою Чуприличем, австрійці відступили в напрямі Ніш — Новий Пазар.

Ситуація, в якій опинилися у зв'язку з цим серби, зокрема й патріарх Арсеній, інші сербські релігійні та світські діячі, була вкрай небезпечною. Участь в антитурецькому повстанні та допомога австрійцям робили їх в очах османів злочинцями, й чекати на помилування за цей злочин не доводилося. *Виходячи з цього патріарх прийняв у 1690 р. рішення, що мало далекосяжні наслідки для значної частини сербського етносу: піти з місць свого постійного проживання разом з австрійським військом, що відступало.* Точну кількість вимушених переселенців визначити неможливо через брак відповідних документів, проте відомо, що йдеться про кілька десятків тисяч осіб.

Населення й священнослужителі, які залишилися, повною мірою відчули на собі гнів османів, які зруйнували й пограбували патріархію Сербської православної церкви і монастирі (Дечани, Мілешеву, Сопочани, Раваницю, Студеницю тощо), захопили в полон і забрали в рабство здатних до роботи, знищили старих і дітей. Пошади не було нікому, й люди рятувалися, утікаючи в гори й ліси. Чимало з них померло від голоду та хвороб. *Землі, які свого часу становили серцевину середньовічної сербської держави, з якими пов'язано багато славних сторінок сербської історії, спорожніли. Замість сербської людності їх почали заселяти албанці.*

Війна між Австрією і Портою завершилася підписанням у січні 1699 р. мирного договору в Карловцях. Згідно з цим

договором Порта залишала за собою Банат і Південний Срем; північні райони Срему, Славонію та землі на півдні Угорщини одержала Австрія. *Вся Сербія, територію якої османи знову захопили восени 1690 р., підпадала під зверхність султана.*

Більшість сербів, які брали участь у переселенні на чолі з патріархом Арсенієм III, після перерозподілу володінь за Карловацьким договором опинилися під Австрією. Вони остаточно зрозуміли, що про швидке повернення до рідних країв можна тільки мріяти, отже треба пристосовуватися до нових умов життя. Оскільки Відень був заінтересований в сербських переселенцях, на яких мав намір спиратися в майбутній боротьбі проти османів, сербські лідери під проводом патріарха без особливих зусиль і ускладнень одержали від імператора Леопольда документи про надання значних пільг і досить широких прав (першими такими документами є імператорські “дипломи” від 11 серпня та 1 грудня 1690 р.). Ситуацію, що, правда, ускладнював потужний опір угорської та хорватської місцевої адміністрації, а також людної, яка традиційно проживала на землях, виділених тепер сербам для поселення. Все це заважало повноцінній реалізації ними набутих пільг і прав.

СЕРБИ В ГАБСБУРЗЬКІЙ МОНАРХІЇ

Після закінчення австрійсько-турецької війни для сербів під Габсбургами розпочинається складний період пристосування до нового середовища, сповнений страждань, поневірянь, важкої й тривалої боротьби за збереження національної ідентичності та віри. Угорська сторона не визнавала законності пільг, що їх серби одержали від імператора, оскільки ці пільги прямо зачіпали інтереси мадярської верхівки. Всіляко перешкоджали здійсненню наданих сербам прав органи місцевого самоврядування Хорватії. *Дедалі більшого розмаху набував антагонізм економічного й побутового характеру між сербами і угорцями та хорватами.* Останні раптом відчували конкуренцію прибульців практично в усіх сферах життя. Цей антагонізм посилювався й ускладнювався міжконфесійним протистоянням “старого” і “нового” населення: католицька пропаганда в середовищі православних сербів проводилася й до переселення 1690 р., але тепер вона була значно агресивнішою.

Крім іншого, сербам у Австрії було дозволено створити самостійну церковну організацію на чолі з митрополитом, якого мали обирати на своїх зібраннях — “саборах” — делеговані

представники різних суспільних верств. Якщо врахувати значення церкви в житті сербського етносу, то наявність такої структури фактично означала й дозвіл на певну політичну діяльність, що також викликало різке невдоволення серед угорців і хорватів.

У боротьбі за реалізацію своїх прав і пільг “австрійські” серби спиралися тільки на підтримку певних державних і політичних кіл у Відні, які надавали таку підтримку, виходячи виключно з власних уявлень та інтересів. Сербів активно підтримували в австрійській столиці, як правило, лише тоді, коли треба було чинити опір туркам або ж коли загострювалися австрійсько-угорські відносини. Наприклад, під час угорського повстання на чолі з Ф. Ракоці 1703–1704 рр., коли виникла реальна небезпека переходу сербів на бік повстанців, Відень ладен був обіцяти їм усе що завгодно. Після деяких вагань серби виступили проти мадярів і зробили вирішальний внесок у перемогу австрійців над Ракоці. За це імператор трьома спеціальними “дипломами” (24 лютого, 7 серпня та 29 вересня 1706 р.) підтвердив усі пільги, надані сербам у попередній час.

Важливою подією в житті сербів під владою Габсбургів стало створення в 1702–1703 рр. Потисько-Помориського кордону (“границі”) — специфічного за формою і статусом національного військового поселення, яке мало забезпечувати захист державного кордону Австрії від можливих нападів османів. Для сербів, які й стали захисниками кордону (“граничарами”), це означало певне полегшення, оскільки військові поселення вздовж кордону підпорядковувалися не місцевій угорській адміністрації, а Верховній військовій раді у Відні.

Наприкінці XVII — в першій третині XVIII ст. зміцнюються зв'язки сербів з Росією, які відтепер поступово поширюються не лише на релігійно-духовну, а й на державно-політичну сферу. З цього часу Росія знову бере участь у європейському житті як одна з великих держав. Від епохи Петра I вона все тісніше й тісніше пов'язана у своєму історичному розвитку з долею слов'янського світу й насамперед — із сербами та чорногорцями. Після перших особистих контактів Петра I із сербськими представниками (1698) Росія свідомо спрямовує свої дипломатичні зусилля на залучення сербів до спільної боротьби проти султана. Це відбувається під двома головними гаслами: православна солідарність і слов'янська єдність.

У 1710 р. в Москві з'явилися перші посланці від сербів з Австрії, котрі прохали царя Петра подбати про “землю серб-

ську”, пригноблену чужинцями. У березні 1711 р. до Чорногорії, Герцеговини, Македонії і Албанії вирушили російські емісари з царськими грамотами, в яких містилися заклики до повстання проти османів (одним із емісарів був *Михайло Милорадович*, представник відомого сербського роду з Герцеговини, згодом він вступив на російську службу й переїхав до Росії). Заклики потрапили на добре підготовлений ґрунт: й цього разу, і протягом усього XVIII ст. серби та чорногорці неодноразово виступали зі зброєю в руках, підтримуючи воєнні операції російської і австрійської армій у їхній боротьбі проти Оттоманської імперії.

За Пожаревацькою мирною угодою, підписанням якої завершилася австрійсько-турецька війна 1716–1718 рр., під зверхність Австрії потрапили сербські землі на південь від Сави та Дунаю. Однак надії християн цих теренів на поліпшення умов життя не виправдалися. Новий господар виявився навіть гіршим за попереднього, що відразу ж відчули на собі мешканці цих територій. До соціально-економічного та національного гноблення додалися проблеми, викликані агресивною релігійною пропагандою, спрямованою на витіснення православ'я католицизмом або на запровадження уніатства як перехідної форми до нього. Не випадково протягом 1718–1739 рр. безперервно тривало переселення сербів на землі, що залишалися під зверхністю Порти.

Коли Сава та Дунай знову стали кордоном між Османською і Габсбурзькою імперіями (за Белградським мирним договором 1739 р.), становище сербів було майже однаково важким як на лівому, так і на правому березі. Унаслідок дії низки чинників, як об'єктивного так і суб'єктивного характеру, цілком реальна загроза виникла для самого існування сербського народу. Надії на порятунок і самозбереження жителі різних областей, заселених сербами, пов'язували з різними обставинами: дехто намагався максимально використовувати можливості легальної діяльності в межах наявного державно-політичного устрою, дехто шукав щастя в повстаннях, дехто зосереджував зусилля на боротьбі за об'єднання всіх співвітчизників під прапором тієї чи іншої ідеї, дехто прагнув підвищувати рівень освіченості та культури. З'явилися й прихильники нових переселень — саме таким шляхом пішла досить велика група сербів під проводом І. Хорвата, І. Шевича та Р. Прерадовича, яка вирушила до Росії, заснувавши на території сучасних Кіровоградської та Луганської областей України спеціальні військові поселення Нову Сербію та Слов'яно-Сербію (1751–1764).

Кінець століття ознаменувався для “австрійських” сербів створенням у 1787 р. самостійних збройних загонів сербських добровольців — “фрайкорів” — і якнайактивнішою участю у війні Австрії проти Туреччини 1788–1791 рр., під час якої особливо відзначився командир одного з фрайкорів Коча Анджелкович. *“Турецькі” серби, котрі також брали участь у війні на боці австрійців, а після підписання чергової мирної угоди в 1791 р. знову опинилися сам на сам із помстою турків, зуміли скористатися процесом внутрішнього реформування Порти й здобули початкову форму автономії в межах Белградського пашалика (1793).*

Проведення в Белградському пашалику реформ, спрямованих на поліпшення умов життя християнської людності, передбачалося мирним договором 1791 р. Ще один із пунктів цього договору передбачав амністію всім сербам, котрі воювали проти турків. Амністію дійсно проголошували фірмани султана 1793–1794 рр., які також надавали жителям пашалика певні майнові привілеї. Крім іншого, фірмани забороняли проживати в Белградському пашалику яничарам і дахіям, від яких серби небезпідставно чекали найбільших неприємностей.

Унаслідок започаткованих реформ становище сербів по троху поліпшується. Розмір харачу було зменшено, відроджувалися ремісництво й торгівля, значно зменшилася кількість розбійних нападів. Дехто з офіцерів фрайкору навіть отримав пенсії від австрійського уряду. Було дозволено також будівництво церков і запроваджено певні елементи місцевого самоврядування. Здавалося, що на сербські землі нарешті прийшли мир і злагода. Проте це тривало недовго. Готуючись до війни з Францією, Порта поквапилася помиритись із внутрішніми противниками й дозволила повернутися до Белграда яничарам і дахіям, які відразу розгорнули антисербський терор.

СЕРБЬСКА КУЛЬТУРА

Під османською зверхністю практично припинився вільний розвиток сербської писемної культури, вся культурна діяльність на певний час зосередилася в рамках усної народної творчості, яка перетворилася на форму самоідентифікації та самозбереження нації.

Однією з причин виникнення такої ситуації було знищення соціальної бази існування культури, тобто освічених верств населення, в тому числі дворянства і вишого та середнього духовенства. Іншою — ліквідація культурних осередків і загальнонаціонального та локальних культурних середовищ.

Моральна сила, душевний ліризм і трагічність долі сербського народу проявилися в його багатій та різнобарвній народній поезії. Саме зі зразками такої поезії постали серби наприкінці XVIII — на початку XIX ст. перед очима освіченої Європи. Сербські народні пісні заведено поділяти на дві великі групи: епічні (“юнацькі”) та ліричні (“жіночі”), що відрізнялися тематикою та художніми особливостями.

Серед епічних пісень виділяються чотири цикли: пісні про події до появи турків; пісні про діяння правителів з династії Неманичів; пісні, присвячені боротьбі проти турків; нарешті, пісні нового часу. Ліричні пісні розкривають побут народу, його менталітет.

Однією з найкращих і найвідоміших сербських епічних пісень є “Хасанагиниця”. Її в 1774 р. опублікував у своїй праці “Мандрівка по Далмації” А. Фортіс. Протягом наступних п’ятидесяти років “Хасанагиницю” перекладено основними європейськими мовами: німецькою (Гете, 1778 р.), англійською (В. Скотт, 1779 р.), французькою (Ш. Нодьє, 1821 р.).

Народна поезія стала важливою складовою у процесі становлення та розвитку сербської писемної літератури. В XVI—XVIII ст. цю літературу здебільшого репрезентували представники так званої “слов’яно-сербської школи”: патріарх Паїсій, Захаріє Орфелін, Іоаким Вуїч та інші, серед яких особливо виділявся Іован Раїч (1726—1801), автор першої систематизованої історії південних слов’ян (“История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов”). Він у 1750-х роках навчався у Київській духовній академії.

Просвітництво у сербів пов’язане з ім’ям Досітея Обрадовича (1731—1811), котрий був останнім представником “слов’яно-сербської школи” й разом з тим започаткував новий етап у розвитку національного красного письменства, безпосередньо готуючи появу такої постаті, як Вук Караджич. “Живот и приключения”, що описують власне життя Обрадовича, коментують і мотивують його думки та вчинки з позицій новонароджуваної просвітницької ідеології. Інший твір Обрадовича — “Советы здравого разума” — став немовби першим курсом практичної моралі для сербського народу.

З кінця XV ст., й особливо активно протягом XVI—XVII ст., розпочинається друкарство сербською мовою. З 1791 р. у Відні виходить перше періодичне видання сербською мовою — “Сербські новини”. У 1792—1794 рр. їхнє місце посіли “Слов’яно-сербські відомості”

**РЕКОМЕНДОВАНА
ЛИТЕРАТУРА**

Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. Москва, 1995.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян. Курс лекций. Москва, 1979.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Лециловская М. Сербская культура XVIII века. Москва, 1994.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. 58. Ст. "Сербия", "Сербская литература", "Сербская народная поэзия", "Сербская церковь", "Сербский язык", "Сербы"

Европа и Срби. Београд, 1996.

Поровић В. Историја српског народа. Београд, 1997.

Лекція

30

ВІДНОВЛЕННЯ СЕРБЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (XIX ст.)

- Перше сербське повстання
- Друге сербське повстання. Здобуття Сербією автономії
- Розвиток сербської державності в другій третині XIX ст.
- Сербська культура

ПЕРШЕ СЕРБЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ З поверненням дахів та яничарів у 1799 р. становище сербського населення стало нестерпним. Дахії швидко відновили контроль над ситуацією як у самому Белграді, так і на території пашалику, спочатку ізолювавши, а згодом убивши пашу, який представляв інтереси султана й центральної влади.

Беззаконня, насильство, відвертий грабунок стали нормою життя. Для того щоб повністю виключити можливість опору чи непокори місцевої людності й остаточно знищити місцеве самоврядування, дахії наприкінці січня 1804 р. влаштували масове винищення окружних старійшин — “князів”. Одночасно в різних районах пашалику вбито кілька десятків осіб, серед яких були, зокрема, Алекса Ненадович, Лія Бірчанин, Марко Чарапич, Хаджі Рувім. Ця подія увійшла в сербську історію під назвою “різня князів”. Саме вона виявилася тією краплею, яка перепополнила чашу терпіння, давши поштовх стихійному вибухові народного гніву.

Є відомості, що підготовка до повстання розпочалася раніше й тривала протягом 1802–1803 рр., але вона ще далеко не набула форми конкретної програми дій, коли життя внесло корективи до планів, що розроблювалися. Після “різни князів” перебіг подій прискорився, і вже в середині лютого 1804 р. було сформовано перший повстанський загін. Його очолив Георгій Пет-

рович на прізвисько Карагеоргій, торговець худобою з містечка Топола, колишній молодший офіцер австрійського війська, людина малоосвічена, але, як виявилось згодом, справжній лідер.

Повстанським ватажком Карагеоргій став значною мірою випадково, унаслідок збігу обставин. Справжню “легітимність” майбутній проводир набув після народних зборів у містечку Орашац (Шумадія), які ухвалили колективне рішення продовжувати боротьбу й обрали його керівником повстанців. У зборах взяли участь близько 300 осіб, здебільшого мешканців навколишніх сіл; на скликання дійсно представницького форуму з усього пашалику чи хоча б із Шумадії забракло часу.

На перших порах повстання обмежувалося однією областю — Шумадією. Повстанці зберігали лояльність султана, всіляко підкреслюючи той факт, що б'ються не проти нього, а тільки проти султанських зрадників — дахіїв та яничарів, і прагнуть лише повернення пільг та привілеїв, наданих фірманами 1793–1794 рр.

Чисельність учасників повстання, за умов максимального загострення антиосманських настроїв у масах, швидко зростала. Спочатку в Карагеоргія було кілька десятків соратників, до яких після першого нападу на один з турецьких опорних пунктів приєдналося ще 200–250 чоловік. Через тиждень повстанців налічувалося вже півтисячі, а на початок березня в повстанських лавах билосся до 10 тис. чоловік, що забезпечувало їм істотну перевагу над дахіями, в розпорядженні яких було не більше як 2,5–3 тис. вояків.

Перші успіхи в сутичках з окремими яничарськими загонами додали сербам упевненості у власних силах. Оптимістичні настрої ще більше посилились від усвідомлення повної розгубленості й ізольованості дахіїв, які не мали конструктивної програми дій, що могла б забезпечити досягнення компромісу з повстанцями.

Особливі надії повстанці пов'язували з підтримкою своїх прагнень Австрією, до якої звернулися по допомогу вже в березні, а також Росією та, хоч яким дивним це видається на перший погляд, самою Портою.

Протягом березня–червня 1804 р. повстання охопило всю територію Белградського пашалику. Повстанські загоны в березні зайняли міста Рудник і Валево й витіснили турків з усіх округів на північ від Морави. У середині квітня вони захопили міста Шабац і Ягодина, в травні й червні — Пожаревац та Смедерево. Після цього військо повстанців майже в повному складі зосереджується під Белградом.

У зв'язку з докорінною зміною співвідношення сил та загальної ситуації серби в цей час переосмислюють головну мету й завдання антиосманського виступу: з локального бунту проти свавілля дахіїв він переростає в широке повстання, спрямоване на визволення Сербії з-під турецького панування та відновлення державності. Як перший крок у цьому напрямі збори повстанських ватажків у липні в таборі на Врачарі під Белградом запропонували розпочати переговори з султаном про надання Белградському пашалику широкої автономії з правом на створення власних збройних загонів для самооборони. Серед інших вимог були: реформування системи податків, заборона туркам утручатися у внутрішні справи сербського населення тощо.

Вдалими й послідовними діями в перші місяці повстання серби не тільки домоглися серйозних успіхів у збройній боротьбі — влітку 1805 р. вони вже поставили перед собою завдання зовсім очистити пашалик від присутності турків, — а й привернули до себе увагу всіх провідних міжнародних чинників, присутніх у регіоні.

Після того, як за наказом Порти дахіїв відправили з Белграда й на одному з дунайських островів передали повстанцям, які їх стратили 25 липня 1804 р., повстання не припинилося. У Стамбулі зрозуміли, що треба діяти рішучіше. Протягом наступних кількох місяців здійснено низку спроб зупинити виступ мирним шляхом, але всі вони виявилися марними. Тоді на сербів рушило османське військо, яке 6–8 серпня 1805 р. зазнало поразки в битві поблизу Іванковця. З цього моменту повстанці розпочинають непримиренну боротьбу проти османського панування, за здобуття незалежності.

Відрізавши собі останні шляхи для відступу й не зовсім задоволені половинчатою політикою Австрії, яка зберегла нейтралітет і не пішла на розрив мирних відносин із Портою, сербські повстанці звернулися по допомогу до Росії. Участь Росії в подіях Першого сербського повстання з цього моменту стає дедалі активнішою і продуктивнішою, особливо посилившись під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр.

1806 р. приніс повстанцям нові воєнні перемоги. Їхні загони переносять свої дії за межі Белградського пашалику; протягом лютого—серпня вони тричі розбили османські війська; наприкінці року після тривалої облоги повсталі заволоділи Белградом. Усупереч мирним ініціативам Порти, серби продовжували активні бойові дії. Відгукнувшись на заклик до боротьби проти турків російського головнокомандувача, во-

ни в січні 1807 р. взяли Шабач, улаштувавши там, як і в Белграді, справжню різню турецького населення. Повстанці розпочали наступ у східному напрямі, маючи на меті встановити безпосередній зв'язок з російським експедиційним корпусом на Балканах.

Втручання наполеонівської Франції, що захопила Далмацію в 1805 р. і перетворилася на важливий чинник балканського врегулювання, дало змогу Росії та Порту домовитися про перемир'я у серпні 1807 р., до якого приєдналися й сербські повстанці.

Під час перемир'я формуються перші сербські органи державного управління — створюється "Урядовча рада Сербська", до якої увійшло по одному представникові від кожного округу (нахії). Раду очолив Матія Ненадович. Загострюються суперечності між повстанськими ватажками, а також між окремими областями. Яков Ненадович проголошує себе верховним начальником округів Валецького, Шабачького, Ужицького та Сокоського; Міленко та Петар Добрняки — областей за нижньою течією Морави; Мілан Обренович — округів Рудницького та Пожезького.

Коли протоієрея Сербської православної церкви Матію Ненадовича під час його перебування в Петербурзі запитали, хто є верховним правителем Сербії, він відповів, що серби не мають єдиного правителя, але кожна нахія має свого начальника, й ці начальники нахій поміж собою домовляються та радяться.

Конфронтація між Урядовчою радою, яка прагнула перебрати на себе всю повноту влади, та Карагеоргієм, котрий вважав, що одноосібним верховним правителем у Сербії має бути тільки він, дедалі більше загострювалася. Це призвело до ослаблення єдності в сербському повстанському таборі.

У квітні 1809 р. воєнні дії між Росією і Османською імперією відновилися. Для сербів, котрі пов'язували з цією війною великі сподівання, такий розвиток подій виявився нещасливим. Поки основні сили російської армії билися з армією Наполеона, османи розгорнули масований наступ на сербських повстанців, яким у цей вирішальний момент забракло як збройних сил, еквівалентних турецьким, так і єдності планів і дій. Форсоване просування османських військ тривало все літо; під реальною загрозою опинилися Белград і Крагуєвац, але наступ росіян на іншому фронті дав змогу сербам виправити ситуацію і швидко повернути щойно втрачені області.

На дальший хід Першого сербського повстання вирішальний вплив справили зміни в співвідношенні сил великих держав — Австрії, Франції та Росії, що брали участь у подіях на Балканах. Розчаровані поведінкою Росії влітку 1809 р., серби зробили спробу знайти підтримку відразу в трьох європейських столицях — Відні, Парижі, Петербурзі, погоджуючися навіть на протекторат над Сербією будь-якої з великих держав. Ситуація, проте, склалася таким чином, що допомагати сербським повстанцям взялася тільки Росія, можливості якої щодо цього виявилися досить обмеженими після підписання в травні 1812 р. в Бухаресті мирного договору з Портою.

Пункт восьмий Бухарестського договору спеціально присвячувався “сербському питанню” Султан брав на себе зобов’язання оголосити амністію учасникам антитурецького повстання й надати Сербії автономію, про конкретні рамки якої турки і серби мали домовитися між собою додатково. Водночас Порті дозволялося повернути свої залоги в сербські міста й зруйнувати збудовані сербами під час повстання укріплення. Такий стан речей навряд чи влаштував сербів, які після восьми років виснажливої боротьби фактично поверталися на рівень домовленостей 1807 р., але нічого іншого Росія не могла запропонувати за умов, що склалися у Європі в 1810-ті роки. Сербська сторона відмовилася прийняти положення Бухарестського миру, намагаючись у двосторонніх переговорах — спочатку з Петербургом, а згодом зі Стамбулом — домогтися кращих для себе умов, але без підтримки великих держав серби не мали серйозних аргументів у суперечці з набагато сильнішим противником.

Позиція Порти поступово ставала жорсткішою, а влітку 1813 р. переговори взагалі було перервано, й три великі турецькі армії рушили на Сербію відразу по трьох напрямках: з південного сходу від Ніша, зі сходу від Відина та із заходу від Дрини. Сильний опір, що його серби чинили загарбникам спочатку, незабаром майже припинився, бо після кількох перших поразок дух війська та його ватажків підупав. Турки швидко просувалися вперед до серця Сербії — Белграда, практично без боротьби захоплюючи міста й містечка, які незадовго перед тим самі серби штурмували з великою відвагою та самовідданістю.

21 вересня 1813 р. керівники Першого сербського повстання, в тому числі й Карагеоргій, проголошений у 1811 р. “верховним вождем сербського народу”, залишили Белград і втекли до Австрії, кинувши країну й народ напризволяще. Порта відновила

повний контроль над сербськими територіями, влаштувавши жорстоку розправу над учасниками повстання й тими, хто це повстання підтримував. Терор тривав півтора року, поки Белградський пашалик та інші області, заселені сербами, перебували під османською зверхністю.

Перше сербське антитурецьке повстання, хоча й не досягло поставленої мети, а зазнало поразки, відіграло важливу роль у відновленні сербської державності й визволенні сербів та інших балканських народів з-під турецького панування. Воно привернуло увагу Європи до проблеми балканських народів як невід'ємної складової "східного питання" й започаткувало низку аналогічних повстань на півострові.

Для самих сербів повстання, крім іншого, мало велике значення ще й тому, що воно сформувало нову військово-політичну еліту, здатну очолити стихійний народний рух, а також виробило нові механізми опору антинародному режимові.

ДРУГЕ СЕРБСЬКЕ ПОВСТАННЯ. ЗДОБУТТЯ СЕРБІЄЮ АВТОНОМІЇ У квітні 1815 р. сербське населення, яке перебувало під османською зверхністю, знову взялося до зброї. Розпочалося Друге сербське повстання. Як і в 1804 р., перші виступи мали стихійний характер, повстанці виступали не проти султана й турецької влади взагалі, а проти утисків, що їх чинив призначений Портою правитель Белградського пашалику Сулейман-паша.

Друге сербське повстання очолив Мілош Обренович, один із небагатьох ватажків Першого повстання, котрі залишилися в Сербії після його придушення, і якого турки призначили "старшим князем" Рудницької нахії. На відміну від Карагеоргія, котрий у кожній ситуації був передусім воїном, Мілош вирізнявся дипломатичним хистом, мав природний дар політика. Ці особливості своєї вдачі Обренович виявив ще на підготовчому етапі, коли одночасно проводив дуже складні, ризиковані для власного життя переговори з османами, заспокоюючи їх, і намагався заручитися підтримкою Австрії на той випадок, коли стихійний бунт населення не вдасться стримати.

Мілош не встиг завершити всю підготовчу роботу. Народ прислухався до думки рудницького "обер-князя", який мав великий авторитет, але османи поводитися надто жорстоко, й перші антитурецькі виступи відбулися вже 8–10 квітня. 11 квітня Мілош мусив зробити те, чого від нього чекали: проголосити початок повстання.

Збройні сутички повстанських і османських загонів тривали протягом квітня—липня з перемінним успіхом. Повстання поволі набирало розмаху; перемоги повстанців ставали дедалі частішими й переконливішими: вони взяли місто Чачак у травні, Пожаревац у червні, здобули переконливу перемогу над авангардом турецького війська під проводом Ібрагім-паші в липні.

Від перших днів повстання Мілош поводився дуже обережно, намагаючись не дратувати султана й постійно наголошуючи на тому, що серби залишаються вірною райя, яка має на меті тільки полегшення матеріальних умов життя. Він не посилав повстанців на штурм міст, які належали особисто султанові, а взятого в полон Ібрагім-пашу за власною ініціативою передав туркам.

Ураховуючи досвід першого повстання, коли за столом переговорів серби втрачали багато з того, що перед тим здобували на полі бою, Мілош Обренович більше уваги приділяв саме переговорам. Це й принесло повстанцям успіх уже на першому етапі. Коли для придушення виступу Порта спрямувала проти сербів одразу дві армії, Мілош вступив у переговори з їхніми командувачами й домігся свого без відновлення бойових дій.

Такому поворотові подій значною мірою сприяла позиція Росії, до якої Османська імперія в умовах, що склалися в Європі після остаточного краху Наполеона, мусила прислухатися. Під час Другого сербського повстання Росія послідовно підтримувала сербів у їхній боротьбі за здобуття автономії, і це зрештою допомогло сприятливому для повстанців розв'язанню проблеми.

Улітку 1815 р. Мілош погодився на вимогу турків пропустити частину їхнього війська в Белград (сербі навіть постачали продукти харчування цьому загонові), що стало для Порти підтвердженням лояльності сербів і дало змогу сербській делегації виїхати на переговори про майбутній статус і устрій Белградського пашалику до Стамбула.

Незважаючи на певні труднощі й відверте небажання Порти обговорювати проблему сербської автономії, переговори завершилися успішно. Основним досягненням сербів було встановлення миру, який давав їм можливість узятися за відновлення того, що було зруйновано й знищено під час обох повстань. Спочатку всі полегшення, які Порта погоджувалася зробити для райї, не закріплювалися документально, а існували у вигляді усних домовленостей. У 1816—1820 рр. ці домовленості було розширено і потверджено фірманами султана.

Сербам дозволили самим збирати харач та інші обов'язкові платежі, розміри яких чітко обумовлювалися; на рівні місцевої влади практично однакові права надавалися як представникам Порти — “мусселімам”, — так і сербським “кнезам”; Мілош Обренович призначався “верховним кнезом”, його повноваження при цьому багато в чому дорівнювали повноваженням турецького паші, який керував пашаликом; створювалася Народна Канцелярія як вищий сербський орган адміністративного та судового самоврядування.

До кінця 1820-х років Мілош Обренович завдяки мудрій політиці всередині країни, де остаточно утвердилося його одноосібне правління (заради цього він навіть убив Карагеоргія, котрий улітку 1817 р. повернувся до Сербії), та вдалому маневруванню у відносинах з Портою і провідними європейськими державами домогся розширення сербської автономії.

Вирішальне значення для успіхів сербів мав сприятливий для них збіг обставин у сфері міждержавних відносин, зокрема посилення тиску Росії на султана з вимогою виконання відповідного пункту Бухарестського мирного договору, а також ослаблення Порти, яку зсередини підривали повстання в Боснії, Греції, Валахії та інші внутрішні проблеми.

У вересні 1826 р. Османська імперія мусила підписати Аккерманську конвенцію, згідно з якою вона визнала право Росії на протекторат над Сербією, Молдовою та Валахією, а також брала на себе зобов'язання протягом вісімнадцяти місяців розв'язати “сербське питання” на основі положень Бухарестського договору та консультацій із сербськими представниками. Крім того, турецька сторона погоджувалася повернути під владу Мілоша Обреновича 6 округів (нахій), які входили до складу “Карагеоргієвої” Сербії і які після 1813 р. було передано іншим пашаликам.

Наступний крок на шляху до відновлення державності сербів зроблено в 1829—1830 рр., коли султан, відповідно до вимог Адріанопольського мирного договору з Росією, мусив підписати два надзвичайно важливі для сербів документи: хатішериф, що визнавав Сербію автономною областю під зверхністю Порти, й берат, котрий проголошував Мілоша Обреновича верховним правителем цієї області в ранзі князя з правом передавання влади й титулу в спадок своїм нащадкам.

Сербія, таким чином, після тривалої перерви здобула державність, щоправда, під турецьким суверенітетом і російським протекторатом.

У 1833 р. до “Мілошевої” Сербії в межах колишнього Бел-

градського пашалику приєднано ті шість округів, про які йшлося в Аккерманській конвенції, внаслідок чого її територія збільшилася майже на третину. Відтак серби після Другого антиосманського повстання реалізували те, чого домоглися, але швидко втратили під час Першого.

Мілош Обренович, з ім'ям якого пов'язують сербські успіхи в боротьбі за автономію та поліпшення умов життя, залишався при владі до 1839 р. Він докладав усіх зусиль до розбудови держави, розвитку існуючих та створення нових державних інститутів, розробки основних засад внутрішньої та зовнішньої політики. Останні шість років його правління (1833–1839) словнені відчайдушною боротьби за владу, яка розгорнулася між представниками різних політичних течій усередиці Сербії.

Перші виступи локальних ватажків проти Мілоша, які мали на меті обмежити його одноосібну владу, відбулися ще в 1815–1817 рр. Другу хвилю заколотів започаткував у 1821 р. бунт Стефана Добрняца в Пожаревацькій нахії. Повстання сягнули апогею в 1825–1826 рр., коли стихійні народні бунти спалахували регулярно, а виступи Мілоє Поповича-Джака й Джордже Чарапича створили для Мілоша дуже серйозні проблеми. Обренович щоразу придушував ці повстання, проте невдоволення його діяльністю — особливо після 1830 р. — зростало. Рух проти режиму абсолютизму, запровадженого Мілошем Обреновичем, приніс його організаторам і натхненникам реальні результати в 1835 р., коли черговий масовий виступ, очолюваний Мілетою Радойковичем (“Мілетине повстання”), налякав Мілоша настільки, що він пішов на переговори зі своїми противниками. Як наслідок цих переговорів з'явилася *Конституція 2 лютого 1835 р.*, яка обмежувала владу князя й проголошувала в Сербії устрій, скопійований з тогочасних західноєвропейських зразків.

**РОЗВИТОК
СЕРБЬСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ
В ДРУГІЙ ТРЕТИНІ
XIX ст.**

Під тиском Росії та Османської імперії, кожна з яких керувалася власними мотивами, *Конституція 1835 р. так і не набула чинності. Замість неї султан хаті-шерифом від 10 грудня 1838 р. дав сербам інший документ, який мав регулювати внутрішній устрій Сербії (“турецьку конституцію”) й істотно розширював можливості Порти для впливу на перебіг подій у Мілошевій автономії.*

Згідно з цим документом законодавча влада в Сербії пере-

давалася Раді з сімнадцяти членів, призначуваних тільки за згодою Порти. Мілош не мав над Радою жодного контролю, як формального, так і неофіційного (до Ради входило багато особистих ворогів князя), тому він зробив спробу розв'язати проблему, що виникла, шляхом спровокованого ним самим народного бунту. Коли ця спроба виявилася марною, Мілош 1 червня 1839 р. зрікся престолу на користь свого сина *Мілана* й виїхав до Валахії, де оселився у власному маєтку. Правління тяжко хворого Мілана тривало неповних чотири тижні, він помер 27 червня 1839 р.

Але й цього короткого терміну вистачило політичним противникам Мілоша, щоб сформувати колективне Намісництво, в руках якого й зосереджувалася реальна влада. Провідні ролі в Намісництві відігравали Тома Вучич і Аврам Петронієвич, крім них до нього входив Єврем Обренович.

Коли на початку 1840 р. сербський престол обійняв молодший син *Мілоша Обреновича* — *Михайло* (1840—1842), який спрямував основні зусилля на ревізію “турецької конституції”, саме Вучич і Петронієвич організували й очолили опозицію князеві. Вони висунули гасло “захисту конституції”, назвавши себе “уставобранителями” (від сербського “унав” — конституція та “бранити” — захищати).

Протистояння князя і “уставобранителів” проходило з перемінним успіхом, інколи загострюючись навіть до збройних сутичок. Зрештою ситуація для Михайла Обреновича склалася несприятливо, і він, як колись і його батько, у вересні 1842 р. покинув Сербію.

Після цього Народна Скупщина на пропозицію “уставобранителів” обрала князем Олександра Карагеоргієвича, молодшого сина легендарного Карагеоргія. У сербів уперше після відновлення державності змінилася правляча династія, хоча на цьому міждинастична боротьба не припинилася. Вибори князя на вимогу Росії, якій не дуже подобався відверто протурецьки налаштований князь Олександр, відбулися вдруге 15 червня 1843 р., проте політична ініціатива залишилася в руках “уставобранителів”, і Скупщина підтвердила своє рішення.

Олександр Карагеоргієвич правив Сербією в 1843—1858 рр. Незважаючи на суперечливість його політики, яка досить часто не відповідала ані очікуванням більшості населення, ані сербським традиціям і стратегічним інтересам, країна за цей час зробила великий і важливий крок на шляху державної розбудови, економічного й культурного прогресу.

Основною верствою сербського суспільства залишалося селянство, об'єднане в задругах і громадах. Водночас від 40–50-х років XIX ст. активізується процес формування інших станів і соціальних груп, насамперед — бюрократії (чиновництва), яка заявила про свої права на владу. При Олександрі бюрократія вперше в сербській історії сповна скористалася цією владою, діючи не так у загальнонародних, як у власних інтересах. Зразком для неї виступали країни Західної Європи, досвід яких не завжди можна було без істотної адаптації переносити на сербське тло.

Усупереч наявності досить значних недоліків, особливо у сфері пристосування нових форм організації держави та суспільства до реальних умов життя народу, прийняття таких документів, як “Цивільний законник” у 1844 р. та “Законник про цивільно-судове слідство” у 1853 р. стало важливим кроком на шляху державотворення: у такий спосіб здійснено реформу судової системи, закладено підвалини для створення правової держави.

Багато уваги в цей час приділялося розвитку народної освіти, науки, культури. За Мілоша Обреновича, який, розуміючи важливість цих питань, намагався здійснити певні кроки у цьому напрямі, в Сербії існувало дві гімназії (в Крагуеваці та Шабаци), одну з яких Мілош у 1838 р. підвищив до рівня ліцею. За правління Олександра Карагеоргієвича відкрилося понад двісті нових шкіл, запроваджено спеціальний податок на розвиток шкільної справи, ухвалено закони про початкові школи (1857) та гімназії (1844), реформовано ліцей та систему навчання в ньому, засновано військове (1850) і сільсько-господарське (1853) училища.

Формується структура державних, господарських, наукових інститутів. Створюються міністерства — Міністерство внутрішніх справ, Міністерство освіти та ін.; заснуються Шкільна комісія, Товариство сербської словесності, Народний музей, Народна бібліотека та інші заклади культури й освіти. Відкриваються перший у сербів професійний театр, друкарні.

За князювання Олександра відбулася ще одна важлива подія: вперше в новій історії Сербії з'являється секретний документ, що містить цілісну зовнішньополітичну стратегію сербської держави, підготовлений Ілією Гарашанином у 1844 р. Повна його назва — “Начертаніє, або Програма зовнішньої та національної політики Сербії”

Автор “Начертанія” обґрунтовував ідею об'єднання серб-

ського населення князівства Сербії, Чорногорії, Боснії, Герцеговини та Північної Албанії (або Старої Сербії) у межах однієї держави, за умови збереження провідної ролі Сербії і під зверхністю династії Карагеоргієвичів. Крім того, порушувалися питання про історичну місію Сербії в масштабах усього Балканського півострова, необхідність здобуття нею власного виходу до моря, відносини з великими європейськими державами, важливість підтримки Росії, потребу створення боєздатної армії тощо.

“Австрійських” сербів Гарашанин до планів створення єдиної сербської держави не залучав, імовірно, з міркувань тактичного характеру, зумовлених специфікою, з одного боку, сербсько-турецьких, а з іншого — сербсько-австрійських відносин. Однак саме на теренах Австрії, яку не хотів зайвий раз “дратувати” автор “Начертанія”, Сербія вперше продемонструвала на практиці готовність брати участь у вирішенні питань, пов’язаних з долею її одноплемінників: Белград активно втрутився у події 1848 р.

У 50-ті роки XIX ст. в Сербії поглиблюються суперечності між різними учасниками внутрішньополітичного процесу. Ситуацію ускладнили зміни в міжнародному становищі країни: згідно з рішенням *Паризького конгресу (1856) російський протекторат скасовувався й замість нього запроваджувався режим гарантій Сербії з боку всіх великих держав*. У 1857 р. князь вчасно розкрив змову високих посадовців проти себе, однак активна участь Османської імперії в подіях навколо цієї змови ще раз підтвердила глибину й гостроту політичної кризи. Олександр мусив внести зміни до Закону про Ряду, які відчутно обмежували князівські повноваження. Це мало задовольнити Порту, продемонструвавши лояльність князя стосовно неї. Розрахунок виявився у цілому точним, проте внутрішня опозиція продовжувала активно діяти. Вона домоглася скликання Скупщини, яка ухвалила усунути Олександра Карагеоргієвича від влади. *Новим князем обрали Мілоша Обреновича*.

Повернення Мілоша, котрий аж ніяк не мав на меті змінювати притаманний йому з молодих років авторитарний стиль правління, стало для Сербії з її прагненнями до реформування та “європеїзації” безумовним кроком назад. Мілош прибув до Белграда разом із сином Михайлом у січні 1859 р. Він почав переслідувати тих, кого вважав своїми противниками. Проведення реформ відновилося після смерті Мілоша у вересні 1860 р. та приходу до влади його сина Михайла (1860–1868).

Михайло, як і батько, і більшість сучасних йому європейських державців (у Франції, Росії, Австрії тощо), був прихильником абсолютизму. Він узявся до конституційної реформи та реформи системи державного управління (обмежив роль Скупщини й запровадив особистий контроль над Радою), причому робив це законним шляхом, через внесення змін і доповнень до наявних документів.

У реалізації власних проєктів Михайло Обренович спирався на консервативних політиків, не розуміючи й не сприймаючи ліберальних ідей. На чільні ролі в керівництві країною повернувся Ілія Гарашанин, який продовжив формування армії, а також розгорнув активну діяльність, спрямовану на втілення в життя основних положень “Начертанія”. *Добре усвідомлюючи неспроможність Сербії самотужки протистояти Османській імперії, Гарашанин, підтримуваний князем Михайлом, зосередив зусилля на встановленні тісних зв'язків з іншими народами Балкан, на їх об'єднанні під принципово новим гаслом: “Балкани — балканським народам”.*

Після несподіваної смерті Михайла Обреновича від рук змовників, яких, за офіційною версією, спонукали не політичні, а приватні мотиви (травень 1868 р.), князем Сербії став онук Єврема Обреновича (брата Мілоша) — Мілан (1868—1889), котрому на той час виповнилося тільки чотирнадцять років. Мілана, виходячи з власних інтересів, привів до влади тогочасний міністр оборони Мілівоє Петрович Блазнавац, який, разом із Йованом Ристичем і Йованом Гавриловичем, увійшов до складу відновленого *Намісництва* — органу, де в 1869—1872 рр. зосереджувалися реальні важелі управління державою.

Намісництво не набуло популярності в народі. У галузі зовнішньополітичних відносин його діяльність також не була плідною: міжнародний престиж Сербії після смерті князя Михайла помітно підупав, ускладнилися відносини з Болгарією, у зв'язку з ліквідацією Сербської патріархії в місті Печ погіршилася ситуація на південносербських землях.

Чи не єдиним здобутком Намісництва стало прийняття нової Конституції в червні 1869 р., згідно з якою Сербія проголошувалася конституційною монархією. Уперше запроваджувалася постійно діюча Скупщина, її роль у політичному житті країни зростала. Три чверті складу Скупщини становили народні посланці, чверть депутатів призначав князь. Створювалася ще одна державна інституція — Державна Рада, якій надавалися певні функції адміністративного суду та верх-

ньої палати парламенту. Ухвалення конституції означало безумовний крок вперед, проте її гостро критикували за недостатню ліберальність.

СЕРБСЬКА КУЛЬТУРА

У XIX ст. значно поживляється культурне життя сербського народу, що безпосередньо пов'язано з суспільно-політичними подіями — антиосманськими повстаннями та відновленням державності, а також з початком і дедалі ширшим розгортанням процесу національного Відродження.

Майже відразу після завершення першого повстання в Сербії одна за одною з'являються культурно-просвітні інституції, кожна з яких згодом перетворюється на провідну установу у своїй галузі й важливу ланку загального процесу піднесення культурного життя. Серед них — “Велика школа” для підготовки державних чиновників, Сербське наукове товариство, театр. “Австрійські” серби започаткували видання газети “Сербські новини” у Відні, заснували літературне товариство “Матиця Сербська” в Будапешті з власним друкованим органом “Літопис Матиці Сербської”, відкрили педагогічне училище в Сент-Андреї, гімназію в Новому Саді, сербські друкарні та книжкові магазини.

У нових суспільно-політичних умовах налагоджується взаємобмін поміж сербами, котрі жили на різних берегах Дунаю. Певну нестачу інтелектуальної та духовної еліти, яка відчувалася на щойно визволених від османів сербських територіях, заповнювали серби з Австрії, котрі були виховані на європейський кшталт і мали освіту європейського зразка та рівня. Це явище мало як позитивний, так і, певною мірою, негативний характер.

На початку XIX ст. в сербській літературі виділяються три постаті: *Лукиан Мушицький (1777–1837), Сіма Мілутинович-Сарайлія (1791–1847), Мілован Відакович (1780–1841)*, котрі репрезентували літературні течії попереднього історичного періоду. Відакович писав сентиментальні повісті та романи; Мушицький — псевдокласичні оди; Мілутинович-Сарайлія — здебільшого поеми на зразок народного епосу.

На тлі європейського романтизму твори сербських письменників мали вигляд несучасних і не надто цікавих (хоча є відомості, що, наприклад, поему Мілутиновича-Сарайлії “Сербіанка” позитивно оцінив Гете). Ситуація в сербській літературі та культурі в цілому змінюється на краще з появою у ній Вука Караджича (1787–1864). Він належить до найвидатні-

ших постатей не лише сербського духовного життя, а й історії, адже саме він розпочав рішучу боротьбу за утвердження у сербів культури європейського типу.

Діяльність Караджича позначалася різноплановістю й стосувалася практично всіх галузей культури. Він реформував сербську мову, замінивши поширений раніше сербський варіант старослов'янської мови народним діалектом і започаткувавши таким чином сербську літературну мову. Караджич запровадив принципово нову орфографічну систему, застосувавши як основний фонетичний принцип "пиши як говориш". Він видав перше у сербів зібрання народної поезії, яке згодом доповнив, надрукувавши також збірку народних оповідань, прислів'їв і загадок. Караджич писав оригінальні художні твори й наукові праці, присвячені різноманітним проблемам духовного буття; видавав літературно-наукові збірки й альманахи; вів громадську роботу.

Вплив цього видатного діяча на сербське суспільство як у князівстві, так і в Австрії виявився дуже значним. Цей вплив відбувся на трьох рівнях: літературно-культурному, суспільно-політичному, національному. Ще за життя Караджича в літературу й суспільне життя прийшла нова генерація діячів, яка зросла на його ідеях і яка виводила сербську культуру на європейські обрії.

Першими представниками цієї генерації стали *Петар Петрович Негош* (1813–1851), чорногорський митрополит, та *Бранко Радичевич* (1824–1853), з іменами яких пов'язане утвердження в сербській літературі романтизму, а разом з тим і початок її входження у європейський літературний контекст.

Своїми драматичними творами уславився *Йован Стерія-Попович* (1806–1856), який не належав до сербських романтиків за художніми особливостями своїх творів, але був близький до них з огляду на загальний дух і пафос творчості.

На культурне життя країни в 60–70-ті роки величезний вплив справили націоналістичні ідеї руху "Сербської об'єднаної молоді". Патріотичні мотиви стали однією з характерних ознак літератури сербського романтизму, визначали основні особливості духовності освічених верств населення.

У Сербії та в "австрійських" сербів активно розвивалися в цю добу журналістика, видавнича справа, наукове й мистецьке життя. У літературі й надалі домінувала поезія.

- РЕКОМЕНДОВАНА** История Югославии: В 2 т. Москва, 1963.
- ЛИТЕРАТУРА** История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
- Никифоров К. В.* Сербия в середине XIX в. Москва, 1995.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 2.
- Шемякин А. Л.* Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). Москва, 1998.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. 58. Ст. “Сербия”, “Сербская литература”, “Сербы”.
- Историја српског народа. Београд, 1987.
- Ђоровић В.* Историја српског народа. Београд, 1997.

Лекція

31

КОРОЛІВСТВО СЕРБІЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

- Сербська держава наприкінці ХІХ ст.
- Сербія за правління останнього Обреновича
- Внутрішня та зовнішня політика Сербії на початку ХХ ст.
- Сербія в Балканських війнах
- Сербія в Першій світовій війні
- Розвиток сербської культури

СЕРБЬСКА ДЕРЖАВА НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

Значні зміни в житті країн Балканського півострова відбулися в другій половині 70-х років ХІХ ст. внаслідок герцеговинського повстання і російсько-турецької війни 1875—1878 рр. Це знайшло

своє втілення як на внутрішньополітичному рівні, так і в міжнародному становищі балканських країн і народів.

Визначальний характер для ситуації в Сербії мали дві провідні тенденції: актуалізація в суспільній свідомості і державно-політичних колах сербської національної ідеї та заворушення й повстання в сусідніх із Сербією областях, заселених переважно етнічними сербами, передовсім у Боснії та Герцеговині.

Прихильники сербської ідеї, одним із важливих елементів якої було прагнення визволити від османського гноблення й об'єднати в одній державі усі сербські терени, у своїй повсякденній діяльності намагалися стимулювати формування “справжнього серба” (“сербенди”), сповненого національним духом. Націоналізм швидко перетворився на суспільну моду, якої дотримувалося багато представників різних верств, насамперед молодь.

Антиосманські виступи в Боснії та Герцеговині протягом 30—70-х років набули перманентного характеру внаслідок

украї тяжких умов життя основної маси населення, а також традиційного сепаратизму місцевих великих землевласників. Загострення суперечностей між райя та мусульманськими можновладцями Боснії та Герцеговини сприяло тому, що в Сербії ці виступи трактувалися як боротьба за “загальносербську справу”

У 1875–1878 рр. згадані тенденції сягнули найвищої позначки. *Улітку 1875 р. одночасно в кількох районах Герцеговини вибухнули повстання. Незабаром полум'я антитурецької боротьби охопило Боснію. Вимоги повстанців зводилися до надання провінції автономії, негайного запровадження реформ в адміністративній та аграрній сферах, установа контролю за станом справ у провінції з боку європейських держав.*

Від перших днів повстанців активно підтримувала Чорногорія. Князь Нікола навіть заявив, що його країна негайно вступить у війну проти Порти, якщо повсталі герцеговинці не досягнуть успіху самотужки. Для надання конкретної допомоги повстанцям та координації дій князь призначив спеціального представника, котрий безпосередньо дбав про постачання до Герцеговини продуктів харчування, зброї та боеприпасів, у разі потреби посилав для ведення спільних бойових дій чорногорські загони.

У Сербії населення палко вітало повстання, тоді як правлячі кола спочатку діяли обережно, зробивши спробу передусім об'єднати для боротьби проти турків усі балканські народи. Спроба виявилася марною, але тиск громадської думки був таким потужним, що князь Мілан і його уряд мусили змінити свою позицію. *У червні 1876 р. Сербія та Чорногорія уклали союзницький договір і оголосили Порті війну. 20 червня повстанці в Боснії проголосили об'єднання провінції з Сербією, а герцеговинці — з Чорногорією, що спричинило гостре невдоволення Австро-Угорщини.*

На допомогу сербам з Росії вирушило декілька тисяч добровольців, які, щоправда, не могли замінити на Балканах регулярної російської армії. Головнокомандувачем сербської армії призначили російського генерала М. Черняєва.

Бойові дії Сербія та Чорногорія проводили окремо, кожна на своєму напрямку. Чорногорцям щастило, але серби після провалу їхнього наступу опинилися в досить скрутному становищі. Зазнавши кількох поразок у локальних сутичках з турками, які розпочали активний наступ з півдня та південного сходу, серби тільки внаслідок втручання Росії підписали спочатку перемир'я, а згодом і договір про припи-

нення бойових дій та відновлення миру без жодних територіальних втрат для Сербії (лютий 1877 р.). Цей договір виявився нетривалим, бо вже 1 грудня того ж року Сербія, окрилена успіхами Росії на полях битв російсько-турецької війни 1877–1878 рр., знову вступила у війну проти Османської імперії.

Оскільки основні турецькі збройні сили билися проти російських військ, османи цього разу практично не чинили сербам опору, що дало змогу одній сербській армії за кілька тижнів дістатися Ніша та Пірота, а іншій — Лесковца та Враня, вступивши також на територію Косово.

Результати герцеговинського повстання та російсько-турецької війни було зафіксовано спочатку Сан-Стефанським мирним договором (20 лютого 1878 р.), а згодом умовами документів, підписаних на Берлінському конгресі в липні 1878 р. Великі держави визнавали повну незалежність Сербії та Чорногорії, а також збільшення їхньої території, причому Чорногорія здобувала вихід до Адріатичного моря, приєднавши до себе місто Бар з околицями.

Незважаючи на це, рішення Берлінського конгресу викликали у сербів глибоке розчарування. По-перше, значно більше, ніж Сербія та Чорногорія, одержала Болгарія, і це змінювало ситуацію в регіоні на її користь. По-друге, серби не отримали ані Боснії та Герцеговини, ані Косово, за які, власне, вони й змагалися. Навіть більше, боснійські та герцеговинські землі “тимчасово” окупувала Австро-Угорщина, що на практиці означало провал амбітних проєктів об’єднання всіх сербських областей в одній державі. Ситуацію також погіршувало невдоволення діями армії, на яку покладалися великі надії і яка ці надії аж ніяк не виправдала, а також різко негативна оцінка позицій Росії на переговорах у Сан-Стефано та Берліні, де росіяни активно підтримували болгар, фактично покинувши сербів напризволяще.

У 80-ті роки ХІХ ст. триває розвиток державних інституцій, удосконалюється система управління. Саме в цей час у Сербії виникають політичні партії: *Радикальна, Ліберальна та Прогресистська.*

22 лютого 1882 р. Сербію проголошено королівством, а князя Мілана Обреновича (1868–1889) — королем. Першим привітав його з цієї нагоди австро-угорський імператор Франц-Йосиф, що не було випадковістю: саме Австро-Угорщина виступила як заступник Сербії в цьому питанні й довела іншим великим державам доцільність такого кроку. Зближення правлячих кіл

Сербії та Австро-Угорщини намітилося ще напередодні Берлінського конгресу, оформилося під час його роботи й поволі зміцніло в наступні роки.

Внутрішня та зовнішня політика короля Мілана не мала підтримки в народі. Ситуацію ускладнювало те, що заснована в 1881 р. Радикальна партія, яка висувала програму демократичних перетворень, швидко поширювала свою діяльність на всю територію країни й на всі верстви населення, перетворившись на потужну політичну силу й на безумовного лідера політичного процесу в Сербії. На виборах до Скупщини у вересні 1883 р. радикали, яких активно підтримали селяни, здобули переконливу перемогу, що згідно з чинним законодавством давало їм право формувати уряд.

Восени 1883 р. король Мілан зробив декілька кроків, які спричинили загострення конфронтації між різними політичними силами, зокрема між ним самим і радикалами. Це зрештою призвело до спалаху невдоволення діями режиму, яке переросло у збройне повстання у східних сербських областях поблизу річки Тимок (*"Тимоцьке повстання"*). Повстання придушили, його учасників жорстоко покарали (21 особу страчено, понад 700 відправлено на каторгу та ув'язнено). В організації та підтримці повстання король звинуватив радикалів: їхню партію заборонили, більшість її лідерів заарештували. Голова партії Нікола Пашич вчасно покинув країну, щоб продовжити політичну боротьбу в еміграції (у Болгарії).

Помилкою сербського короля було оголошення війни Болгарії в листопаді 1885 р. Приводом для конфлікту стало об'єднання двох болгарських територій — князівства та Східної Румелії — в спільній державі. Це суперечило постановам Берлінського конгресу, й Мілан, занепокоєний значним посиленням Болгарії і підбурюваний Австро-Угорщиною та Німеччиною, взявся відновити статус-кво. Війна виявилася нетривалою й завершилася перемогою Болгарії. Сербія, шоправда, не зазнала при цьому жодних втрат, крім моральних: згідно з підписаним у лютому 1886 р. Бухарестським мирним договором, сторони погоджувалися на поновлення стану справ, що існував у їхніх відносинах до початку війни.

Безуспішна війна остаточно підірвала довіру до короля, й він сам, утративши впевненість у власних силах, мусив удатися до рішучих змін у внутрішній політиці, зокрема підписав акт про амністію Радикальної партії, яка не тільки вийшла з підпілля, а й увійшла разом з лібералами до коаліційного уряду. Незабаром виконавчу владу в країні сповна перебра-

ли на себе радикали. Саме вони формували уряд протягом 1888–1892 рр., хоча стабільності владним структурам це не додало.

У грудні 1888 р. в Сербії прийнято нову Конституцію, проект якої підготували найкращі фахівці. Її обговорювали на спільних засіданнях, на яких головував сам король, представники всіх політичних партій. Конституція значно розширювала права і свободи громадян, підвищувала значення Скупщини, до компетенції якої передавався контроль за урядом та армією.

У протистоянні короля, котрий обстоював режим особистої влади, і Радикальної партії, яка виступала за парламентську модель управління державою, розширення демократичних прав і свобод, *Конституція 1888 р. була рішучим кроком на шляху до парламентаризму.* Ще один важливий крок у тому ж напрямі зроблено в 1889 р., коли набув чинності Закон про угоди, який істотно розширював права органів місцевого самоврядування, а реалізація цих прав захищалася від тиску центрального уряду.

СЕРБІЯ ЗА ПРАВЛІННЯ ОСТАНЬОГО ОБРЕНОВИЧА

22 лютого 1889 р. Мілан зрікся престолу на користь свого сина Олександра (1889–1903), до повноліття якого країною мало керувати Намісництво у складі трьох осіб — Йована Ристича, Кости Протича та

Йована Белімарковича. Кінець 80-х — початок 90-х років ознаменувалися в Сербії загостренням міжпартійних суперечностей, зумовлених боротьбою за більшість у Скупщині, право формування уряду, вакантне після смерті Протича в червні 1892 р. місце одного з намісників тощо. Найбільшу активність і особливу жорсткість у цій боротьбі виявляли ліберали, з діяльністю яких пов'язане перше в сербській історії застосування політики терору на виборах до Скупщини.

Прагнучи нормалізувати становище й посилити владу короля, молодий сербський правитель Олександр Обренович здійснив 1 квітня 1893 р. акцію, яка нагадувала державний переворот. Він достроково проголосив себе повнолітнім, розпустив Намісництво й відправив у відставку ліберальний уряд. Намагаючись на перших порах спиратися на підтримку Радикальної партії й практично передавши їй владу, король незабаром змінив орієнтири: в травні 1894 р. скасовано Конституцію 1888 р. і відновлено чинність Конституції 1869 р. До країни повернувся король Мілан, який одразу почав активно втручатися в процес управління державою. Політичну неста-

більність посилювали калейдоскопічні зміни урядів і відсутність загальної стратегії державного розвитку.

У червні 1895 р. сформовано черговий уряд — “прогресистський”, котрий очолив Стоян Новакович, знаний як поважний учений і глибоко порядна людина. У спеціальній доповідній він звернув увагу короля на те, що після січня 1894 р., коли до Сербії повернувся Мілан Обренович, жоден із урядів не мав чіткого плану дій, а конструктивного управління в державі не відчувалося. Новакович запропонував заходи, спрямовані на поліпшення ситуації, але здійснити їх новому прем’єрові не судилося.

Правління короля Олександра, останнього представника династії Обреновичів, багато хто із сербських істориків кваліфікує як добу суцільних внутрішньополітичних конфліктів, промахів і криз. Значною мірою це пов’язується з авторитарним стилем управління молодого монарха та його невмінням (чи небажанням) підпорядковувати особисті інтереси державним.

Багато проблем викликала готовність Олександра беззастережно прислухатися до порад батька, короля Мілана, котрого як простий люд, так і політичні кола оцінювали вкрай негативно. Мілан, котрий вдруге покинув Сербію навесні 1895 р., “підбив” сина на цілу низку кроків, що спричинили гостре невдоволення в країні. Одним із них було відзначення сербською державною нагородою високого австрійського чиновника Беньяміна Калая, з ім’ям якого небезпідставно пов’язували погіршення становища сербської людності Боснії та Герцеговини й активізацію антисербських настроїв у Відні в цілому. Ця, на перший погляд, не надто важлива подія спричинила чергове загострення політичних інтриг і, врешті-решт, відставку чергового сербського уряду.

Політична криза в Сербії (1897–1899) також пов’язана з королем Міланом, який вдруге повернувся до країни в жовтні 1897 р. Його відразу призначили командувачем сербської армії, надавши таким чином вагомих аргументів у нав’язуванні власної думки при вирішенні будь-яких важливих питань. Для реформування армії Мілан справді зробив багато (це визнавали навіть його опоненти), проте його присутність у країні загострила відносини Сербії з окремими її постійними зовнішньополітичними партнерами (Росією, Болгарією) і посилила внутрішньополітичні суперечності. Улітку 1899 р. на Мілана здійснено замах. Цю акцію режим використав для запровадження надзвичайного стану й жорстокої розправи з політичними противниками, насамперед радикалами. На лаві під-

судних опинився навіть лідер Радикальної партії *Никола Пашич*, якому пощастило врятувати своє життя лише завдяки втручанню австрійського уряду.

Політичну нестабільність і кризу владних структур не вдалося подолати й після смерті короля Мілана в січні 1901 р. і рішучих спроб Олександра дистанціюватися від батька та його політики. Непопулярність Олександра Обреновича навіть зросла внаслідок непродуманого шлюбу з жінкою, про яку йшла недобра слава. Матримоніальні справи короля обернулися на важливий чинник внутрішньої та зовнішньої політики, посприявши тимчасовому поверненню до влади радикалів і різкій переорієнтації з Австро-Угорщини на Росію в царині міжнародних відносин.

Останній Обренович зробив ще одну спробу взяти ситуацію в країні під хоча б відносний контроль, *приймавши 6 квітня 1901 р. нову Конституцію. Конституція, в розробці якої брали участь представники всіх політичних партій, крім Ліберальної, виявилася прогресивнішою за Конституцію 1869 р., але консервативнішою за основний закон 1888 р.* Відтепер у Сербії запроваджувався двопалатний парламент, при цьому Скупщина залишалася зборами народних обранців, тоді як новостворюваний Сенат мав відігравати роль інструмента королівського впливу.

Загравання з політичною опозицією не дало бажаних наслідків. Так само безуспішною виявилася спроба повернутися під патронат Відня і спертися на підтримку Габсбурзької монархії в боротьбі проти внутрішніх ворогів. 23 березня 1903 р. в Белграді відбулися масові демонстрації протесту, у відповідь на які король призупинив чинність Конституції й розпустив Скупщину і Сенат. У ніч з 28 на 29 травня того ж року група молодих офіцерів здійснила державний переворот, у край жорстокий спосіб убивши короля Олександра, королеву, голову уряду та міністра оборони, а також двох братів королеви, які встигли себе скомпрометувати безпардонною поведінкою та участю в кількох фінансових і майнових аферах. *Уранці наступного дня на пропозицію армії королем Сербії проголосили Петра Карагеоргієвича, онука легендарного ватажка Першого сербського повстання Карагеоргія.* Скупщина, яка зібралася на своє засідання через декілька днів, підтвердила це рішення, а також відновила чинність Конституції 1888 р., внівши до неї, щоправда, окремі, не дуже суттєві зміни.

Період між Берлінським конгресом і вбивством останнього Обреновича — 1878–1903 рр. — належить до найсуперечливі-

ших і найдраматичніших етапів сербської історії. Стрімкий економічний розвиток поєднується в цей час з глибокою кризою у владних структурах, форсована європеїзація всіх основних сфер життя — з падінням міжнародного авторитету країни. З одного боку, Сербія практично ліквідувала своє відставання від інших держав Європи в галузі державного будівництва і права, активно рухалася вперед, реформуючи медицину, освіту, науку й культуру, будувала залізниці й запроваджувала нові засоби зв'язку. З іншого, програвала війни, втягнулася в тривале й виснажливе протистояння з сусідами (Австро-Угорщиною, Болгарією), “розважала” світ екстравагантними шлюбами та розлученнями в королівській сім'ї; її роздирали повстання та міжпартійні суперечності, політична нестабільність стала нормою життя.

Сербів охопило глибоке розчарування, пов'язане з крахом державно-політичної та національної ідеї — мрії про приєднання до королівства сербських областей Боснії, Герцеговини, Косово, Срему та ін.

Цілоком реальною стала небезпека втратити державність під тиском Австро-Угорщини, яка прагнула поширювати свій вплив у напрямі Егейського моря (порт Салоніки), чорноморських проток та — в стратегічній перспективі — Близького Сходу.

Населення зневірюється в політичній та духовній еліті, ця зневіра поширюється на правлячу династію: обурення політикою Обреновичів охоплює всі верстви та соціальні групи.

ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СЕРБІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. Зміна династії сама по собі не розв'язала відразу всі проблеми та суперечності, наявні в країні, але завдяки їй було зроблено важливий крок у напрямі відновлення чинності конституції, зміцнення режиму законності, забезпечення нормального функціонування органів державної влади. Королю Петру Карагеоргієвичу симпатизувала значна частина населення Сербії ще від герцеговинського повстання 1875 р., в якому він брав безпосередню участь. Зростанню його популярності сприяли й деякі інші факти особистої біографії (шлюб з чорногорською принцесою, тривале перебування за кордоном тощо), а також підкреслено демократичний стиль правління, що виразно контрастував з авторитаризмом останніх Обреновичів.

Після приходу до влади династії Карагеоргієвичів нація об'єднується навколо сербської національної ідеї. Піднесення еконо-

міки створило реальні перспективи для втілення цієї ідеї на практиці.

На початку ХХ ст. Балкани залишаються однією з актуальних тем великої європейської політики. Знесилена Османська імперія остаточно втратила важелі впливу на свої європейські провінції. Активно підтримувана Німеччиною, Австро-Угорщина, майже не криючись, готується до рішучих кроків, спрямованих на встановлення власного контролю над регіоном. Намагаючись запобігти посиленню Габсбурзької монархії й не допустити її територіального розширення за рахунок територій на Балканах, інші великі держави, в тому числі Росія, висувають гасло: *“Балкани — балканським народам”*

Підбурювані по черзі кожною з великих держав, країни та народи Балкан формували програми перетворень на півострові, виходячи передусім із власних інтересів та з реальних можливостей, що відкрилися у зв'язку з наявністю суперечностей між європейськими грандами.

Для Сербії така програма в умовах, коли приєднання Боснії та Герцеговини після їхньої тимчасової окупації Австро-Угорщиною стало неможливим, насамперед полягала у визволенні сербів, котрі проживали в областях під владою Порту, та приєднання цих територій до себе.

У втіленні цих планів серби зіткнулися з протидією болгар, які також претендували на південну частину півострова (Косово, Македонія, Північна Албанія). Сербсько-болгарські відносини у зв'язку з цим ще більше ускладнилися і загострилися. Політична та дипломатична боротьба доповнювалася збройними сутичками болгарських і сербських загонів — чет — на теренах Старої Сербії та Македонії в 1906—1908 рр. Участь у четах вважалася справою честі кожного справжнього серба, виявленням патріотизму та людської гідності.

Ситуація на Балканах загострюється впродовж 1903—1904 рр. В умовах наростання загального напруження одна за одною відбуваються важливі події: Ілінденське повстання в Македонії, заворушення в європейських провінціях Османської імперії, російсько-австрійська та австрійсько-німецька зустрічі на вищому рівні, активізація приготувань до проведення реформ в Османській імперії, надання Портою Німеччині концесії на будівництво залізниці в Малій Азії тощо.

Погіршилися двосторонні австрійсько-сербські відносини. Сербія у своїй зовнішній політиці знову починає орієнтуватися на Росію, намагається об'єднати з метою спільного протистояння загрози австрійської експансії всі балканські держа-

ви. Ідея заснування політичного союзу Сербії, Чорногорії, Болгарії та Греції невдовзі стає першорядним завданням моменту.

У Сербії в цей час тривав процес частих змін урядів: протягом 1905–1908 рр. по черзі, перебуваючи при владі не більше року, пішли у відставку чотири кабінети. На авансцені політичного процесу продовжувала перебувати *Радикальна партія, яка незадовго перед тим розпалася на три фракції* — “старих”, “молодих” і “самостійних”, — кожна з яких намагалася проводити власну політику. В царині міжнародних відносин діяльність усіх сербських урядів позначалася послідовністю і наполегливістю.

Цей період характеризується, крім іншого, тим, що, всупереч несприятливим зовнішнім чинникам, поступово активізуються і набувають конструктивності двосторонні контакти між окремими балканськими країнами. Першими розпочали серйозні переговори Сербія та Чорногорія (1903–1904 рр.); 30 березня 1904 р. в Белграді укладено договір про економічне співробітництво між Сербією та Болгарією. Сербсько-болгарський договір мав таємну частину, в якій сторони зобов’язалися спільно захищатися проти будь-якої можливої агресії. До загального процесу пошуків союзників прилучилася й Османська імперія, котра двічі протягом 1904 р. пропонувала переговори Сербії та Чорногорії.

СЕРБІЯ В БАЛКАНСЬКИХ ВІЙНАХ

В умовах нової міжнародної ситуації в Європі — під впливом анексії Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини (1908), поглиблення внутрішньополітичної кризи в Османській імперії та проголошення гасла “Балкани — балканським народам” — Сербія, яка на той час остаточно перетворилася на провідну субрегіональну силу, заохочувана Росією, перебрала в свої руки ініціативу у розв’язанні “східного питання”.

Після складних, тривалих і не завжди успішних переговорів з іншими балканськими країнами, в тому числі й з Османською імперією, метою яких у певний момент стало суто практичне питання, пов’язане з утворенням міждержавного союзу, здатного забезпечити захист півострова від експансіоністських зазіхань Австро-Угорщини, серби домовилися про взаємопідтримку та спільні дії з болгарами.

Підписаний у лютому 1912 р. сербсько-болгарський договір передбачав військове співробітництво та можливість спільної воєнної акції як проти Порту, так і проти іншої сторони, яка намагатиметься заволодіти турецькими територіями у Євро-

ні. Договір нарешті визначав межі можливого розширення кордонів двох держав за рахунок європейських провінцій Туреччини, започаткувавши процес створення коаліції балканських країн, до якої згодом увійшли Сербія, Болгарія, Чорногорія та Греція.

Коаліція остаточно сформувалася всього за кілька місяців, протягом яких було підписано двосторонні угоди між її учасниками. Всі ці угоди тією чи іншою мірою спрямовувалися проти Порти, а головна мета коаліції полягала в боротьбі за визволення християнського населення Османської імперії, інакше кажучи, за перерозподіл на користь країн-учасниць її європейських провінцій.

Скориставшись як приводом відмовою Стамбула надати автономні права населенню Македонії та Фракії, а також зупинити оголошену мобілізацію, союзники розпочали бойові дії проти турків (першим 4 жовтня оголосив війну король Чорногорії Нікола).

Одна із сербських армій, очолювана генералом Р. Путником, уже через кілька днів після початку війни (10–11 жовтня) розбила турків у битві під Куманово. Протягом наступного місяця серби здобули ще кілька блискучих перемог у битвах під Прилепом, Бітолем та ін., оволоділи територією всієї Старої Сербії та Македонії; окремі підрозділи вийшли на узбережжя Адріатичного моря, захопивши порти Леш і Драч.

Вдалими були дії й інших союзницьких армій, що змусило Туреччину піти на переговори, котрі закінчилися підписанням у Лондоні мирної угоди (1913), за якою вона відмовлялася практично від усіх своїх європейських провінцій, крім частини Фракії, Константинополя та проток Босфор і Дарданелли.

Визволені з-під турецької влади території поділили між собою країни-переможниці. Частину цих територій приєднала до себе Сербія. Її здобутки могли б бути й більшими, та Австро-Угорщина доклала чимало зусиль, щоб обмежити сербський вплив.

Відень вимагав від Сербії відвести її армії з Адріатичного узбережжя, погрожуючи навіть оголосити війну у разі невиконання цієї вимоги. Аналогічні вимоги були поставлені й перед Чорногорією. Наступним кроком у цьому напрямі стало проголошення незалежності Албанії (28 листопада 1912 р.) під патронатом та за безпосередньої участі Австро-Угорщини, — мета якого полягала знову ж таки в недопущенні Сербії до моря.

Одразу після тріумфального для балканських країн завершення війни з Туреччиною загострилися суперечності між

Сербією і Болгарією, що призвело влітку 1913 р. до воєнного конфлікту між ними. Цей конфлікт увійшов до історії під назвою Друга Балканська війна. Її учасниками стали Сербія та Греція, з одного боку, і Болгарія, з іншого. Невдовзі у війну проти Болгарії вступила також Румунія.

Війну розпочали болгари, підбурювані Австро-Угорщиною. 17 червня без попереднього оголошення війни болгарські війська здійснили напад на сербів та греків. Ситуація для Сербії стала критичною, проте після перемоги в битві на річці Брегалниця, яка тривала вісім днів, їй вдалося перехопити ініціативу. Серби перейшли в наступ і вступили на болгарську територію. Болгарія змушена була розпочати переговори, які закінчилися підписанням 28 липня 1913 р. в Бухаресті мирного договору, згідно з яким Сербія одержала велику частину Македонії.

Перемога Сербії у Другій Балканській війні ще більше зміцнила її позиції, поставивши на порядок денний питання про об'єднання в одній державі всіх історичних сербських теренів, а також про створення південнослов'янської держави, до складу якої увійшли б і "австрійські" слов'яни.

СЕРБІЯ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Незважаючи на те, що Австро-Угорщина майже відразу після оголошення війни розгорнула масований наступ на Сербію, початковий період війни склався для сербів досить успішно. У битві в районі Церського хребта (2–6 серпня 1914 р.) сербська армія, продемонструвавши неабиякий героїзм і витримку, здобула важливу перемогу над потужнішим з огляду як на кількість, так і на матеріально-технічне забезпечення австро-угорським військом. Після цього серби навіть самі перейшли в наступ, котрий, щоправда, не приніс особливих успіхів і закінчився дуже швидко.

До кінця року Австро-Угорщина здійснила ще одну наступальну операцію на Південному фронті, змусивши сербську армію відступати вглиб своєї території з відчутними втратами. В цей надзвичайно важкий момент навколо армії та короля об'єдналася вся нація. На чолі однієї з армій став генерал Ж. Мішич, відомий своїми організаторськими здібностями. У вирішальній битві поблизу міста Мілановац серби несподівано для всіх здобули блискучу перемогу, після якої перейшли в контрнаступ і здійснили прорив австрійського фронту. В грудні сербська армія вступила до Белграда, продовживши наступ у напрямі Срему. Австрійці швидко відсту-

пали, залишаючи важке озброєння та боєприпаси. Більш як 50 тис. солдатів противника в ході цієї операції потрапило в полон.

Перші успіхи актуалізували питання об'єднання сербських земель, перевівши його в практичну площину. 7 грудня 1914 р. Скупщина ухвалила "Нішську декларацію", в якій проголошувалося, що Сербія веде війну за "визволення та об'єднання сербів, хорватів і словенців".

Протягом 1915 р. значно позбавилася діяльність сербських політичних сил усередині Габсбурзької монархії з метою об'єднання із Сербією. Вона дістала новий потужний імпульс і новий зміст після створення в Лондоні Югослов'янського комітету, до складу якого ввійшли представники сербів, хорватів і словенців Австро-Угорщини.

Одночасно тривали переговори сербських представників з державами Антанти. Центральною була проблема вироблення засадничих принципів розв'язання "південнослов'янського питання" Паралельно з пропозицією щодо утворення так званої "Великої Сербії", до складу якої мали ввійти всі сербські землі, а також Македонія, Боснія та Герцеговина й окремі західні райони Болгарії, розглядався варіант утворення спільної держави трьох народів "одного кореня" — сербів, хорватів, словенців.

Восени 1915 р. після кількомісячного затишшя на сербсько-австрійському фронті розпочався новий наступ австрійських військ, посилених цього разу кількома німецькими дивізіями. Коли ж у війну вступила ще й Болгарія, ситуація для сербів стала критичною.

Сербська армія мусила залишити Белград і відступати через важкодоступні гірські райони Чорногорії та Албанії в напрямі Адріатичного моря. Разом з нею столицю залишили уряд та значна частина жителів міста й біженців з окупованих противником територій. Цей похід, який коштував життя десяткам тисяч солдатів та цивільних осіб, став легендарною подією сербської історії.

На узбережжі рештки сербської армії — приблизно 120 тис. чоловік — підбрали кораблі союзників (в основному це був французький флот) і переправили на острів Корфу, куди незабаром прибув і сербський уряд. Тут армія мала можливість перепочити й підготуватися до продовження бойових дій.

Територію Сербії тим часом поділили між собою Австро-Угорщина та Болгарія. Окупація, під час якої діяв режим справжнього терору (особливо відзначалися в цьому болгари), трива-

ла до осені 1918 р., коли сербам, за підтримки держав Антанти, вдалося досить швидко визволити територію країни й навіть продовжити наступальні дії в областях, населених "австрійськими" слов'янами.

Це стало наслідком успішних операцій модернізованої сербської армії, яка поновила свої дії влітку 1916 р. на Салоніському фронті, виявивши взірці мужності у важкій і виснажливій битві в районі Каймакчалана (12–30 вересня 1916 р.).

Перемоги сербів на полях битв і розпад Австро-Угорщини, який почався внаслідок поразки в Першій світовій війні, знову висунули на порядок денний європейської політики питання державного устрою слов'ян Балканського півострова. Після певних вагань великі держави, передовсім Велика Британія та Франція, визначилися на користь створення єдиної держави південних слов'ян на основі Сербії як єдиної на півострові країни-переможниці.

1 грудня 1918 р. в Белграді було проголошено заснування Королівства сербів, хорватів, словенців, у рамках якого Сербія об'єднувала навколо себе всіх "австрійських" слов'ян з Хорватії, Славонії, Далмації, а також Чорногорію та Боснію і Герцеговину. Правлячою династією в новій країні стала сербська королівська династія Карагеоргієвичів.

РОЗВИТОК СЕРБЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Сербія сягнула високого рівня духовної культури, практично синхронізувавши цей процес із поступом передових єв-

ропейських країн.

У другій половині ХІХ ст. на певний час домінантним у літературі та мистецтві став *реалізм*, із яким у сербів пов'язано чимало здобутків у всіх видах творчої діяльності. На сербському тлі виник і розвинувся національно забарвлений тип реалістичного мистецтва, котрий у своїй еволюції спирався на чужонаціональні зразки, запозичувані передовсім у Росії. Його видатними представниками були *В. Лич* у поезії, *Л. Лазаревич*, *М. Глішич*, *С. Сремац*, *С. Матавуль*, *С. Ранкович* та інші в прозі.

Теоретичні засади реалізму сформулював у сербів *Світозар Маркович* (1846–1875), знаний також як популяризатор соціалістичних ідей. Він справив великий вплив на розвиток соціалістичної та теоретико-літературної думки на сербських землях. Саме внаслідок цього впливу в Сербії у 70-ті роки формується специфічний соціальний тип людини, котра спо-

відує матеріалістичну філософію та соціалізм, але при цьому не прагне остаточно розірвати зв'язок зі своїм національним корінням.

Провідним культурним центром сербського народу на зламі століть є Белград, одночасно осередки на території Австро-Угорщини поступово утрачують своє значення. Але серби зберігали єдність свого культурного існування: закономірності й особливості розвитку літератури та мистецтва залишаються єдиними для всіх сербських областей як у незалежній Сербії, так і тих, що входили до складу Австро-Угорщини й Османської імперії.

У цей час у Сербії остаточно формується сучасна для тієї доби система культурного, наукового, освітнього функціонування. Існували всі інституції, необхідні для забезпечення такого функціонування як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні: навчальні заклади — від народних шкіл до університету в Белграді, в якому в 1895 р. було три факультети (філософський, юридичний, технічний); бібліотеки, музеї, театри, наукові товариства тощо.

На рубежі XIX — XX ст. у сербів розпочинається процес, що згодом дістав назву “*поворот до Європи*”. Здобутком сербської духовної культури стають найпередовіші на той час явища західноєвропейського літературного й мистецького життя, такі, як декаданс, символізм, модернізм, неоромантизм тощо.

Література та мистецтво відмовляються від надмірного етнографізму й зосередження на фольклорній національній традиції, проголошуючи орієнтацію на європейський тип культури. Якщо в добу реалізму провідними зразками виступали російські митці, то тепер цю роль стали відігравати французькі.

Переорієнтація сербської культури відбувається надзвичайно швидко й рішуче. В галузі красного письменства її початок пов'язаний із заснуванням журналів “Сербський огляд” (1895) та “Сербський літературний вісник” (1901), із діяльністю літературних критиків та ідеологів європеїзації національної культури Б. Поповича, Й. Скерлича, Л. Недича.

Саме *Б. Поповичу* належить вислів, який на певний час став основним гаслом епохи: “*Кожна література повинна мати якісь зразки; якщо не має їх у себе вдома, нехай пошукає їх у інших*”

“Поворот до Європи” збігається в сербів з істотними зрушеннями в суспільно-економічній сфері, пов'язаними зі зміцненням капіталістичних відносин і формуванням нових, соціально активних суспільних верств, насамперед — буржуазії.

В життя вступає нове покоління, для якого європейські ідеї та європейський стиль життя не є чужими й ворожими. Це покоління з перших років століття посідало ключові позиції в освітніх, наукових, культурних установах, що значно полегшило організаційне забезпечення переходу культури на нові рейки.

Основну увагу митці приділяють тепер естетичним якостям художніх творів. Форма проголошується набагато важливішою за зміст. *Сербська поезія* збагатилася в цей період блискучими зразками ліричної поезії (*Й. Дучич, М. Ракич, А. Шантич, С. Пандурович, В. Петкович-Діс, М. Боїч*). У прозі з великим успіхом працювали *Р. Доманович, П. Кочич, І. Чипіко, Б. Станкович* та ін. Високим рівнем самобутності вирізняється творчість *Б. Нушича*, — комедіографа, публіциста, автора цікавих сатиричних творів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Балканы в конце XIX — начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва, 1991.

Донченко С. И. Развитие сербской государственности и Россия. 1878—1903. Москва, 1996.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1966.

Павлюченко О. В. Россия и Сербия. 1888—1903. Дипломатические отношения, общественные связи. Киев, 1987.

Шемякин А. Л. Идеология Николы Пашича. Москва, 1998.

Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у XX ст. Київ, 1996.

Екмеріћ М. Стварање Југославије. 1790—1918. Београд, 1989.

Историја српског народа. Београд, 1987.

ЧОРНОГОРІЯ В БОРОТБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ. УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)

- Становище в чорногорських землях у XVII—XVIII ст.
- Чорногорія на шляху до незалежності
- Здобуття Чорногорією державного суверенітету
- Чорногорська культура

СТАНОВИЩЕ В ЧОРНОГОРСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII— XVIII ст.

Чорногорія в XVII ст. фактично була напівзалежною державою, що складалася із союзу племен, які мали своє представництво на чолі з митрополитом, власні закони та окреме судочинство. У країні зберігалися

сильні традиції середньовічної державної самобутності, які завжди підтримувала Цетинська митрополія Печської патріархії Сербської православної церкви. Чорногорія юридично залишалася складовою частиною Османської імперії, але фактично мала всі ознаки самоврядної території. Васальна залежність Чорногорії від Порти виявлялася в сплачуванні хараджу, що збирався здебільшого за допомогою каральних експедицій, проте його скоріше варто розглядати не як данину, а як вимушений відкуп.

Чорногорія була найвідсталішою в суспільно-економічному відношенні частиною Османської імперії, де зберігалися значні пережитки общинно-родового ладу та патріархальні порядки. Однак саме Чорногорія першою з балканських країн звільнилася з-під чужоземного панування. Цьому сприяло окраїнне положення маленької, вкритої безплідним гірським простором країни з населенням близько 80 тис. чоловік за повної відсутності міст і чітко визначених кордонів. Центром Чорногорії вважався Цетинський монастир, навколо якого стояло декілька будинків старійшин.

Чорногорія, навіть перебуваючи під османською зверхністю, значною мірою зберегла національну державність. Це сталося завдяки широкій автономії та слабкому втручанням Порти у внутрішні справи країни, які вирішувалися на Загальночорногорському зборі. *Якщо XV–XVII ст. в історії Чорногорії вважають періодом політичної роздробленості, то у XVIII — першій половині XIX ст. тут формується централізована держава.* У 1713 р. митрополит *Даниїл* заснував єдиний загальночорногорський суд, який складався з 12 старійшин. Він же встановив суворе покарання за кривну помсту.

Особливу роль у Чорногорії відігравала православна церква, яка протягом століть була об'єднувальною силою в країні. Цетинські митрополити виступали в тутешньому суспільстві хранителями історичних традицій середньовічної Сербської держави, наступниками якої вони себе вважали. Однак влада в особі митрополитів існувала тут поряд з іншими державними інституціями. У 1717–1830 рр. в Чорногорії діяв інститут *гувернадурства (губернаторства)*, і митрополити мусили вести нелегку боротьбу за владу з гувернадурами, яких обирав Загальночорногорський збор, а з другої половини XVIII ст. — *Скупщина*, що являла собою зібрання старійшин, які репрезентували різні племена. До компетенції Скупщини належало розв'язання всіх найважливіших питань внутрішнього життя та зовнішніх зносин. Саме цей державний орган за пропозицією старійшин затверджував митрополитів та гувернадурів, а також місцевих начальників (сердарів, воевод тощо, влада яких фактично була спадковою), а від кінця XVIII ст. — склад уряду, приймав закони.

Спочатку повноваження гувернадурів обмежувалися зовнішньою політикою, та згодом вони стали претендувати на роль єдиновладних правителів. *У племенах та нахіях скликалися скупщини для розв'язання різноманітних питань місцевого значення, а також для затвердження сердарів, воевод та кнезів (сільських старост), котрі виступали як судді.* Все це свідчило про існування в Чорногорії певної державної організації та апарату примусу, які тісно перепліталися з патріархальними звичаями.

Незважаючи на чільні позиції у владних структурах проводу Цетинської митрополії, республіканський та світський характер державного ладу в Чорногорії залишався незмінним. Від 1697 р. Цетинську митрополію очолювали представники знатної родини племені негушів Петровичі-Негоші (Данило, Сава, Василій, Петро I та Петро II). Кожного нового митропо-

лита обов'язково мала визнати й затвердити на посаді Скупщина.

Цетинська митрополія послідовно виявляла заінтересованість у зміцненні центральної влади в країні, спираючись при цьому на свій високий авторитет і підтримку серед населення та старійшин. До того ж, Цетинська митрополія протистояла засиллю на Балканах грецького духовенства Константинопольської патріархії, політика якої стосовно православних народів цілком улаштовувала Порту.

Церковну юрисдикцію Цетинської митрополії визнавали також православне населення Боки Которської та бродські племена. Ця територія на Адріатичному узбережжі, що межувала з чорногорськими землями, являла собою для чорногорців єдине вікно в християнський світ (до 1797 р. вона належала Венеції, а потім відійшла до Австрії). Саме в населених пунктах Боки Которської чорногорці здійснювали обмін власних товарів на сіль, набої, хатне начиння та ін.

Економічне становище Чорногорії, де єдиною галуззю господарства залишалося розведення овець та кіз, було тяжким. Від кінця XVIII ст. Росія постійно постачала хліб до напівголодної країни. У Чорногорії дуже повільно розвивалися ремесла, не було шляхів. Майнове становище племінних старійшин майже нічим не відрізнялося від становища пересічних чорногорців.

Подальшому розвитку Чорногорії мало прислужитися придбання родючих земель у долинах Герцеговини, в районі Скадарського озера та Примор'я. *Розширення території та вихід до Адріатики поряд із здобуттям певної незалежності були визначальними напрямками політичної програми чорногорського проводу протягом майже усього XIX ст.*

ЧОРНОГОРІЯ НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Чорногорію наприкінці XVIII— в першій половині XIX ст. очолювали цетинські митрополити *Петро I Негош* (1782—1830) та *Петро II Негош* (1830—1851). *Але навіть на етапі становлення чорногорської державності немає підстав стверджувати, що вона мала теологічний характер, оскільки відсутні вагомі докази того, що релігія пронизувала всі суспільні та владні структури, а чорногорський народ та його духовних пастирів вирізняли надмірна релігійність або фанатизм. Багато чорногорських священників не мали достатньої богословської освіти. Вони навіть зовні не виділялися серед народу: ходили озброєними, знімаючи зброю лише під*

час церковних проповідей, брали участь у бойових діях. Чорногорці вкрай неохоче ставали ченцями, йдучи до монастирів. Проте анафема, накладена владикою, була іноді більш дійовим покаранням за скоєний злочин, аніж покарання за світськими законами.

Православна церква у Чорногорії протягом століть сприяла збереженню національної самосвідомості, що було надзвичайно важливим в умовах боротьби проти османів. Окремі спроби поширити серед чорногорців іслам та католицизм дістали рішучу відсіч православної церкви. Православ'я було найважливішим символом національної єдності та визвольної боротьби чорногорців. Це яскраво відбилосся в гаслі чорногорців, з яким вони йшли в бій: "За чесний хрест і золоту свободу"

Петро I Негош та його оточення послідовно проводили політику централізації влади й удосконалення державного устрою Чорногорії, спираючись на підтримку Росії. Розв'язуючи головні внутрішньополітичні завдання, правителі країни намагалися передовсім припинити чвари й консолідувати всі чорногорські племена (негошів, піперів, васоевичів, куча, білопавловичів та ін.), що традиційно ворогували між собою. Для припинення племінного розбрату влада боролася з такими пережитками родового ладу, як кревна помста, самосуд та інші прояви звичаєвого права. У країні поступово створювались органи центральної влади, налагоджувалася діяльність державного апарату, формувалися загони регулярної армії. Петро I Негош виявив себе видатним державним діячем, мудрим політиком, талановитим командувачем. Зміцнивши особисту владу, він взявся до рішучої боротьби з племінним сепаратизмом, прагнучи об'єднати всіх чорногорців, щоб чинити опір небезпечному противникові — албанському паші Бушаті.

Важливим кроком у процесі формування чорногорської держави було ухвалення "Законника чорногорського та бродського", затвердженого Скупщиною у Становичах у 1798 р. Завдання "Законника" полягало в руйнуванні залишків родоплемінних звичаїв, ліквідації кривної помсти та регулюванні майнових стосунків. "Законник", який уклав сам Петро I Негош, складався з 16 статей, у 1803 р. до них додано ще 17. З'явилися "Уряд суду чорногорського та бродського", "Народна канцелярія" "Народна канцелярія" ухвалювала рішення про скликання Скупщини, мобілізацію на війну, контролювала зовнішньополітичні контакти тощо.

Спираючись на "Законник", митрополит і його уряд по-

долали опір старійшин, налагодили судочинство, збір податків, забезпечили охорону власності й упорядкували торгівлю.

У своїй діяльності Петро I Негош намагався спиратися на допомогу Росії. Особливо тісні контакти встановилися між Чорногорією і Росією в період Наполеонівських воєн, коли в Петербурзі було розроблено план створення на Балканах автономних і незалежних держав для протидії Франції. Центральна роль у цьому плані відводилася Чорногорії. Але реалізувати задумане не вдалося. Незважаючи на певне ослаблення російсько-чорногорських зв'язків, Петро I залишив своєму небожеві й наступникові Петру II повчання: "Богу молися та Росії тримайся"

Владика Петро II Негош був визначним політичним діячем, умілим дипломатом, хоробрим полководцем і талановитим поетом. Для зміцнення держави він здійснив цілу низку важливих реформ: створив замість уряду вищий адміністративний орган — Урядову раду; сформував основу регулярної армії — гвардію; вдосконалив систему податків тощо. За його правління уточнено кордони з Бokoю Которською (Австрія) та Герцеговиною (Османська імперія). Росія регулярно виділяла Чорногорії грошові субсидії, які фактично становили єдину доходну статтю державного бюджету. Петро II підтримував програму "Начертаніє" і прихильно ставився до об'єднання Чорногорії з Сербією під скіпетром сербської династії. *Основне політичне завдання на той час полягало в досягненні країною державної незалежності.*

ЗДОБУТТЯ ЧОРНОГОРІЄЮ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Наступником Петра II став його небож Данило Петрович-Негош (1851–1860), який відмовився прийняти сан ченця і став світським правителем, а у вересні 1852 р. проголосив себе князем Чорногорії. Для

зміцнення фінансового становища країни він увів прибутковий податок, митний збір та новий кодекс законів.

Зміна форми правління й відокремлення духовної влади від світської привели до того, що Цетинська митрополія, яка століттями була центром політичного життя Чорногорії, втратила цю роль. Нові перспективи, що відкривалися перед чорногорським суспільством і державою, вимагали вдосконалення законодавства. У травні 1855 р. Народна скупщина в Цетині ухвалила "Законник князя Данила", який складався з 95 статей. Він декларував рівність усіх чорногорців перед законом, визначав права та обов'язки князя й інших посадових

осіб, регулював шлюбні та майнові відносини. Новий кодекс став важливим засобом проведення політики централізації і стабілізації.

У 1856 р. чорногорський уряд здійснив реформу в збройних силах. Військо відтепер поділялося на десятки, сотні, тисячі, а також створювалася гвардія. Військовозобов'язаними вважалися чоловіки віком від 18 до 50 років. Відбулася реформа адміністративно-територіального устрою. Великі територіальні одиниці поділялися на дрібніші, скасовувалися посади кнезів (сільських старост), функції яких перебравли комітети, що здійснювали виконавчу, судову та військову владу на місцях.

Середина 50-х років ХІХ ст. стала важливим етапом модернізації державного ладу Чорногорії. *Проголошення князівства (1856), придушення плеємного сепаратизму (1855–1856), удосконалення законодавства (1855), військова реформа (1856) та інші заходи завершували тривалий період формування централізованої держави у Чорногорії.* Водночас відбувся перехід від примітивного республіканського ладу з багатьма нашаруваннями родових відносин до абсолютистського деспотичного режиму князя Данила.

Перетворення Чорногорії на монархію ознаменувало собою перехід до нових форм антиосманської боротьби — визвольних війн — і створення зовнішньополітичної програми, спрямованої на дипломатичне визнання незалежності країни і розширення її території. У результаті успішних дій та перемоги над османським військом у Грахові (1858), за сприяння великих держав було проведено чорногорсько-турецьке розмежування. До Чорногорії відійшла частина Герцеговини та Скадарського санджака, що збільшило її населення до 130 тис., а територію — до 5 тис. кв. км.

Наступником Данила став його небіж, князь Нікола Петрович-Негош (1860–1918), який доклав чимало зусиль для того, щоб Чорногорія стала нарешті незалежною державою. Це завдання він намагався розв'язати разом із Сербією. У 1867 р. Чорногорія ввійшла до Балканського союзу. Князь Нікола сподівався посісти престол об'єднаної сербсько-чорногорської держави. У цей період завдяки підтримці Росії та Сербії значно зміцніли чорногорські збройні сили.

Коли 1875 р. в Боснії та Герцеговині спалахнуло повстання, чорногорський уряд надавав повстанцям всебічну допомогу. В липні 1876 р. Чорногорія вступила у війну з Османською імперією і вела її спочатку в союзі з Сербією, а з квітня 1877 р. — в союзі з Росією.

У результаті перемоги росіян у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Чорногорію остаточно визнано незалежним князівством. Згідно з Берлінським трактатом вона дістала вихід до моря (з містами Бар та Улцинь), а також родючі землі з містами Підгориця, Нікшич, Колашин та Жабляк. Територія Чорногорії зросла майже у два рази і становила 9,5 тис. кв. км, населення досягло 220 тис. (1910). За рішеннями Берлінського конгресу чорногорське Адриатичне узбережжя підпадало під контроль Австро-Угорщини. Ізолюваність Чорногорії посилювала відсутність спільного кордону з Сербією, а Ново-Пазарський санджак, який залишався під зверхністю Османської імперії, перебував під військовим контролем Австро-Угорщини й широкою смутою роз'єднував Сербське і Чорногорське князівства. Таким чином, Чорногорію, як і раніше, оточували османські та австрійські володіння.

Економічне становище Чорногорії наприкінці ХІХ ст. залишилося надзвичайно складним. Постійний дефіцит бюджету покривався тільки за рахунок субсидій Росії. На початку ХХ ст. вони сягнули 500 тис. карбованців на рік (300 тис. ішло на військові потреби). Розвиток аграрного сектора та ринкових відносин гальмувала відсутність необхідної інфраструктури: в 1910 р. в країні існувало 464 км шосейних шляхів та 9 км залізниць. Для народного господарства Чорногорії була згубною відсутність промислових підприємств та відверта експлуатація італійськими й австрійськими підприємцями природних ресурсів. Іноземці також вивозили з країни сільгосппродукцію та деревину, контролювали тютюнову фабрику, декілька броварень та млинів.

Селяни становили абсолютну більшість населення країни. В Чорногорії налічувалося 10 містечок, в яких проживало близько 30 тис. чоловік. Нестача робочих місць, перенаселеність сільської місцевості та надзвичайна бідність штовхали чорногорців до масової еміграції до Сербії і Америки.

За умов патріархального способу життя, характерних для Чорногорії, державний лад тривалий час мав у собі такі самі патріархальні риси. *Фактично абсолютним державцем, суддею, законодавцем та главою виконавчої влади був князь Нікола Петрович. У 1879 р. він ліквідував представницький орган — Народну скупщину, й створив Державну раду, Раду міністрів та Великий суд. У роботі Ради міністрів брали участь усі міністри та вищі посадовці, яких призначав князь. Діяло шість міністерств (закордонних справ, внутрішніх справ, освіти, юстиції, фінансів та військового). Великий суд розглядав*

злочини, що виходили за межі компетенції срезьких (повітових) судів.

За дорученням князя Ніколи підготовлено й урочисто запроваджено *“Майновий законник Чорногорії”* (1888). Він мав надати нормам звичаєвого права статус законів. Однак ані цей кодекс, ані *“суд трьох інстанцій”* (введений у 1901–1903 рр.) не змогли обмежити свавілля властей. У 1903 р. *адміністративна реформа ліквідувала племінний поділ країни й позбавила влади племінних вождів.*

У 1903 р. князь Нікола розпочав реорганізацію армії, яка полягала в тому, що Петербург повністю брав на себе забезпечення озброєння та вишколу чорногорського війська. Такий стан справ закріплювала *російсько-чорногорська військова конвенція* (1910).

У 1905 р. князь Нікола скликав *Народну скупщину*, на якій дарував народові Чорногорії конституцію. Основний закон так і залишився суто декларативним, його не забезпечували відповідні правові гарантії. Князь, як і раніше, зосереджував у своїх руках всю повноту законодавчої та виконавчої влади, особисто призначаючи непідлеглий Скупщині уряд. Чорногорське князівство, згідно зі *“Статутом на князівня Чорногорією”*, оголошувалося *“спадковою конституційною монархією з народним представництвом”*. Депутати до скупщини не тільки обиралися (на 4 роки), а й призначалися князем.

Однак незабаром у Скупщині склалася опозиційна група молодих освічених політиків та патріархальних старійшин, які прагнули обмежити владу князя й посилити реальний вплив парламенту. Позбавлена законодавчої ініціативи, Скупщина перетворилася на арену гострої політичної боротьби між опозиційними ліберальними силами з *Народної партії* (1906 р.) і прибічниками династії з *Істинно-народної партії*. Головна програмна вимога *“народняків”* — забезпечити відповідальність уряду перед Скупщиною та гарантії політичних свобод і укласти союз з Росією та Сербією проти Османської імперії. Протистояння в парламенті закінчилося його розпуском і забороною Народної партії. Для придушення опозиції використовувалися судові процеси над студентами-бомбістами, у ході яких були висунуті звинувачення проти Сербії, яка нібито підтримувала терористів. Усе це призвело до розриву сербсько-чорногорських відносин.

На ознаменування свого 50-річного правління князь *Нікола Петрович* у 1910 р. проголосив себе *королем*, а країну *королівством*.

У вересні 1912 р. підписання військово-політичної конвенції між Сербією і Чорногорією стало завершальним акордом у створенні Балканського союзу. Вже 9 жовтня чорногорські війська розпочали наступ проти османської армії і наступного місяця вийшли на Адріатичне узбережжя, захопили Тирану й обложили Скутарі. За підсумками двох Балканських війн, зафіксованими в Лондонському та Бухарестському договорах, до Чорногорії відходили території в районі Скадарського озера та частина Ново-Пазарського санджака. Разом із землями санджака Чорногорія діставала церкви та монастирі Печської патріархії. Відтепер *Чорногорія мала спільний кордон із Сербією*, а її територія досягла 14,5 тис. кв. км з населенням 435 тис. чоловік.

ЧОРНОГОРСЬКА КУЛЬТУРА Загальне економічне відставання Чорногорії, мізерність природних ресурсів та інші негаразди не сприяли її куль-

турному розвитку.

Найяскравішою постаттю чорногорської культури є митрополит *Петро II Негош* (1813–1851). Він був надзвичайно талановитим, постійно дбав про самоосвіту й самовдосконалення, вивчав мови, спілкувався з видатними сучасниками. В Цетине він заснував друкарню. У 1845 р. побачила світ філософська поема Негоша *“Промінь мікрокосмосу”* Вершиною його творчості вважається поема *“Гірський вінець”* (1847). У цьому епічному творі, перекладеному багатьма мовами, поет розвивав ідеї свободи та незалежності, братерства слов'янських народів, закликав до боротьби за відновлення колишньої слави та величі чорногорської держави.

Здійснювалися певні заходи для подолання неписьменності серед населення. У 1833 р. відкрилася перша початкова школа. За князів Данила та Ніколи Петровича в Цетине почали діяти гімназія та спеціальний навчальний заклад для дівчат.

Процеси модернізації впливали на зміну зовнішнього вигляду столиці Чорногорії — Цетине, де почали будувати двоповерхові європейські будинки. Містечко Бар на Адріатичному узбережжі перетворилося на літню резиденцію королівської родини. Там спорудили палац. *Однак майже не зазнали змін ані побут, ані зовнішнє вбрання більшості чорногорців.*

Чорногорська культура розвивалася в контексті й під впливом сербської культури. Серби та чорногорці, хоч би де вони жили, розмовляли спільною й зрозумілою для всіх мовою, їх об'єд-

нували не тільки схожість національних завдань, а й загальні зусилля в розвитку освіти, мистецтва, науки. Діяльність таких визначних діячів культури, як Д. Обрадович, В. Караджич, Петро Негош та інших, мала велике значення як для сербів, так і для чорногорців.

**РЕКОМЕНДОВАНА
ЛІТЕРАТУРА**

Аншаков Ю. П. Становление Черногорского государства и Россия (1798–1856 гг.). Москва, 1998.

Достян И. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы // На путях к Югославии: за и против. Москва, 1997. С. 59–81.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

Іоанович У. Историја Црне Горе. Подгорица, 1998.

Погодин Н, Л. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва, 1915.

Павлюченко О. В. Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках. Друга половина ХІХ — поч. ХХ ст. Київ, 1992.

Лекція

33

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА В XVI–XIX ст.

- Боснія та Герцеговина у складі Османської імперії
- Боснія та Герцеговина після Берлінського конгресу

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА У СКЛАДІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Протягом XVI–XVIII ст. політичний та соціально-економічний розвиток Боснії та Герцеговини уповільнюється. Тривалий час форми господарювання та управління, а також система суспільно-політичних відносин залишалися незмінними порівняно з тим станом, що склався у другій половині XV ст. внаслідок перетворення краю на одну з європейських провінцій Османської імперії.

Перехід Боснії під турецьку зверхність мав свої особливості, найважливіша з яких — його швидкість і практично цілковита відсутність опору боснійців. Дослідники схильні пов'язувати це з традиційною популярністю в жителів краю богомильства. На їхню думку, це було основною причиною небажання боснійців і герцеговинців брати участь у боротьбі християнського світу з мусульманським.

Цим же, як вважає більшість учених, пояснюється й той факт, що відразу після приходу турків чимало боснійських феодалів прийняли іслам, зберігши за собою внаслідок цього феодалні права, власність і привілеї.

Ця обставина справила величезний вплив на дальший розвиток подій, визначивши специфіку боснійської ситуації порівняно зі станом справ на інших балканських землях. У Боснії та Герцеговині вищі стани населення відокремилися від більшості простого люду, котрий залишився вірним право-

слав'ю, й перетворилися на відданого провідника турецької політики. При цьому було збережено феодальну організацію економічного та суспільно-політичного життя, що існувала до появи османів.

Поступово боснійські "беги" та "аги", зважаючи на віддаленість краю від імперського центру, домоглися високого ступеня самостійності, що, крім іншого, призвело до посилення експлуатації населення, яке мусило віддавати панові значно більшу частину виробленого продукту, аніж в інших частинах Оттоманської Порти (третину замість десятини).

Процес ісламізації згодом охопив й інші верстви населення Боснії та Герцеговини. Основною рушійною силою цього процесу було прагнення якнайкраще пристосуватися до нових умов життя; мотиви здебільшого мали суто побутовий характер.

Боснія та Герцеговина, таким чином, від XVI ст. перетворилися не тільки на міжцивілізаційне прикордоння та об'єкт політичних інтересів кількох європейських держав (Австрія, Італія, Росія), а й на територію, всередині якої сформувалося оригінальне й неповторне поєднання етнічного та релігійного принципів.

З погляду адміністративного управління Боснія також мала певну специфіку: містами та окремими районами краю керували "капітани", влада яких передавалася у спадок, протягом тривалого періоду залишаючись у представників одних і тих самих родів. У місті Травник містилася резиденція великого візира, котрий вважався верховним правителем провінції й головним провідником волі султана. У місті Сараєво розташовувався турецький гарнізон.

В міру того, як Османська імперія занепадала, водночас втрачаючи змогу впливати на розвиток ситуації у віддалених районах, роль візира ставала все менш і менш ваговою. Наприкінці XVIII ст. боснійські беги почали демонструвати відкриту непокору центральній владі, почувуючись практично незалежними від Порти.

У 1831 р. спалахнуло повстання боснійських феодалів проти султана. Повстанці, очолювані капітаном Хусейном, здобули кілька перемог і розширили зону своїх дій на значну частину території краю. Незабаром, щоправда, османи придушили це повстання, однак сепаратистські виступи боснійських феодалів відтоді вже не припинялися.

Останньою вдалою спробою здолати сепаратизм стала каральна експедиція османів під проводом Омер-паші Латаса в

1851 р., внаслідок якої значну частину боснійських бегів втрачено, авторитет же султанської влади значно зріс. Здобувши воєнну перемогу, турки запровадили в Боснії дещо видозмінений режим управління, головне завдання якого полягало в посиленні ролі центру й обмеженні прав і свобод місцевих феодалів. На ключові адміністративні посади, зокрема, почали призначати не корінних боснійців, а етнічних турків, більшість з яких приїздила зі Стамбула та інших частин Османської імперії.

Протягом другої половини 50-х і особливо активно в 60–70-ті роки XIX ст. ситуація в Боснії та Герцеговині загострюється. Суперечності соціального та економічного характеру доповнювало й посилювало зростання сепаратистських настроїв серед місцевих можновладців.

В умовах украї несприятливого для Османської імперії міжнародного становища та постійного тиску на неї провідних європейських держав вона була практично позбавлена можливості взяти ситуацію в Боснії під контроль, унаслідок чого в червні 1875 р. вибухнуло повстання в Герцеговині. В серпні того ж року воно перекинулося на територію Боснії.

Повстання мало передусім антитурецький характер, а також виразну соціальну спрямованість. Важливою складовою повстання було протистояння християнства і ісламу: не випадково у Боснії повстанців очолили католицькі священники; закономірно й те, що значну підтримку повсталим надавав австрійський уряд.

Герцеговинське повстання стало визначною подією європейської історії. Воно тривало й протягом 1876 р., привернувши до себе увагу майже всіх європейських країн. Спочатку Сербія і Чорногорія, а згодом (у квітні 1877 р.) і Росія вступили у війну проти Туреччини.

Згідно зі Сан-Стефанським мирним договором Боснія та Герцеговина мали дістати самоврядний статус, а губернатором провінції мав призначатися тільки представник християнського світу, що фактично означало продовження руху в напрямі ослаблення зв'язків провінції з центральною владою в Стамбулі. Проте до практичної реалізації цього плану справа не дійшла, що пояснюється передусім впливом на ситуацію в Боснії та навколо неї міжнародного чинника, а також різноспрямованістю й суперечливістю цього впливу: в той час остаточно викристалізовується й оформлюється різниця в поглядах на розв'язання "східного питання" між Західною Європою і Росією. Провідну роль у житті Боснії та Герцеговини стала відіграва-

ти Австро-Угорщина. Інші західноєвропейські держави визнали її претензії на роль визволительки балканських слов'ян з-під османської зверхності.

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА ПІСЛЯ БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ

На Берлінському конгресі (1878) Австро-Угорщина дістала право ввести на територію Боснії та Герцеговини свої війська з метою відновлення порядку й встановлення нової системи управління. Відень у цьому активно підтримував Німеччина та Великобританія, які не були зацікавлені в посиленні позицій Росії в регіоні. Вони наперед погоджувалися на те, що австрійці в перспективі продовжать свою експансію далі на південний схід — у напрямі Косово, Метохії, Старої Сербії та Македонії.

Австро-Угорщина таким чином перетворювалася на головну силу в розв'язанні "східного питання", а Боснія та Герцеговина — на важливий плацдарм у просуванні австрійців углиб європейських провінцій Туреччини. Доля Боснії на певний час опинилася в зоні інтересів Відня й потрапила у пряму залежність від протистояння Австро-Угорщини, з одного боку — з Портуєю, а з іншого — з Росією. Ще одним наслідком посилення позицій Австро-Угорщини на Балканах стало виведення Боснії та Герцеговини за рамки планів Белграда, спрямованих на об'єднання сербських історичних теренів у складі однієї держави.

17 липня 1878 р. австрійські війська перетнули кордон Османської імперії і вступили на територію Боснії та Герцеговини, зустрівши при цьому відчайдушний опір як місцевих мусульман, так і православного населення краю, яке вбачало в австрійцях ще небезпечнішого іноземного загарбника, ніж турки.

Католицьке населення Боснії та Герцеговини, навпаки, вітало прихід нової влади. На відміну від інших районів краю, де для придушення опору довелося підтягувати великі резервні підрозділи, Герцеговину, де католики становили більшість населення, без жодних ускладнень зайняв не дуже численний загін австрійської армії на чолі з генералом Йовановичем.

Австро-Угорщина не приховувала своїх намірів щодо Боснії та Герцеговини. Вже у 1879 р. рейхсрат висловився за остаточне приєднання тимчасово окупованих територій, незважаючи навіть на те, що Порто формально зберігала свій суверенітет над Боснією, а рішення щодо зміни статусу провінції

могли прийняти тільки великі держави, які підписували Берлінський договір.

Після тимчасової окупації Боснії австрійськими військами на території краю було запроваджено режим особливого управління; верховним правителем став спеціальний імператорський намісник, у руках якого зосереджувалася як військова, так і цивільна влада.

У 1882 р. цивільне управління було відокремлене від військового, а на посаду намісника призначено барона В. Калая, з ім'ям якого пов'язують активізацію кампанії, спрямованої на втілення в життя проекту створення так званих "австро-угорських" Балкан. У межах цього проекту передбачалося формування окремої "боснійської нації" та культивування духу "боснійства" як політичної та національної ідеології; дальше зближення місцевих мусульман і католиків й, водночас, поглиблення суперечностей між мусульманами та православними; навернення мусульман у католицизм; колонізація Боснії німцями та представниками інших католицьких народів тощо.

Наступним кроком у цьому напрямі стала анексія Боснії та Герцеговини, здійснена Австро-Угорщиною в 1908 р. всупереч міжнародним правилам і нормам, що регламентували статус цієї турецької провінції. Світ і Європа прискорено рухалися до Першої світової війни, суперечності між великими державами накопичувалися й загострювалися, Балканський півострів у цілому й Боснія зокрема посідали в системі цих суперечностей важливе місце. Анексія фактично започаткувала практичну підготовку до майбутньої війни. При цьому внутрішньополітична ситуація в самій Боснії стала вкрай вибухонебезпечною.

Загальна ситуація в провінції залишалася дуже напруженою. Соціально-економічні проблеми, пов'язані з низьким рівнем життя, безробіттям та іншими проблемами, зумовленими недостатнім економічним потенціалом краю, посилювались і загострювались унаслідок дії національних та релігійних чинників, що сприяли взаємній ізоляції різних груп місцевої людності, загостренню стосунків між ними.

У Боснії та Герцеговині дедалі більшу підтримку дістають політичні партії та організації, які закликають до боротьби проти австрійської окупації. Особливе місце серед них посідала "Молода Боснія", революційно-націоналістична група молоді, яка перебувала під впливом соціалістичних ідей. З її лав вийшов *Гаврило Принцип*, котрий здійснив замах на австрійського ерцгерцога Фердинанда влітку 1914 р.

Події Першої світової війни докорінно змінили основний напрям історичного розвитку Боснії та Герцеговини — провінція ввійшла до складу новоствореного Королівства сербів, хорватів, словенців (1918), що значною мірою змінило всі основні чинники та обставини внутрішнього життя.

- РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА**
- Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. Москва, 1995.
- История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.
- История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.
- Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 2.
- Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена. Београд. 1995.

Лекція

34

ХОРВАТСЬКІ ТА СЛОВЕНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ГАБСБУРГІВ І ВЕНЕЦІЇ (XVI–XVIII ст.)

- Становище хорватських земель у XVI ст.
- Хорвати і словенці в умовах абсолютизму та реакції
- Хорватська та словенська культура

СТАНОВИЩЕ ХОРВАТСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XVI ст.

В XVI ст. історичні області, які згодом об'єдналися в хорватській державі — “Вузька” Хорватія, Славонія та Далмація, — опинилися під владою чужонаціональних правителів, роз'єднані й пригноблені. Основною небезпекою для населення кожної з них залишалася османська експансія.

Найбільш сприятливою, з огляду на цю небезпеку, ситуація була у “Вузькій” Хорватії, дворянство якої в 1527 р. добровільно приєдналося до корони династії Габсбургів, сподіваючись на захист від османів. Захист і справді був, проте постійні сутички між турецькими загонами і австрійськими військами на кордоні, а також досить часті рейди турків по прикордонних хорватських районах робили повсякденне життя народу нестерпним.

Незважаючи на мирний договір, незадовго перед тим підписаний між Австрією і Портою, влітку 1536 р. велике турецьке військо, очолюване боснійським пашею, вступило до Славонії і після нетривалої боротьби захопило майже всю її територію.

Значних успіхів добилися османи й у Далмації, де протягом 1521–1533 рр. заволоділи містами Кнін, Островиця, Скрадин, Кліс (у 1537 р.), поступово поширюючи свій контроль на околиці інших далматинських міст. Місцеве населення, рятуючись від загарбників, покидало рідні домівки й шукало порятунку в Хорватії та Італії. За деякими відомостями, кіль-

кість жителів на Адріатиці зменшилася в першій третині XVI ст. з шістдесяти до п'яти з половиною тисяч осіб.

Зрештою, уже в середині XVI ст. Славонія та більша частина Далмації опинилися у складі одного з чотирьох європейських намісництв Османської імперії — Боснійського, тоді як далматинські міста продовжувала контролювати Венеція.

На тлі турецьких перемог яскравою сторінкою слави християнської зброї, до якої активно долучилися й хорвати, стала оборона фортеці Сигет у 1566 р., де особливо відзначився представник давнього хорватського дворянського роду Нікола Зринський.

Після падіння Сигета хорвати покинули ще кілька міст і районів. Кордони Хорватії відсунулися далі на північний захід, сягнувши Купи, Корани та річки Чесми. *Колишнє хорватське князівство та королівство існувало, за влучним висловом одного з хорватських істориків, у вигляді “залишків залишків” (“religuiarum reliquiarum”). “Два століття суцільного плачу” хорватської історії тривали.*

Стурбована наближенням османів до її історичної території, Австрія з 70-х років XVI ст. створює принципово нову систему оборонних укріплень, засновану на низці військових поселень уздовж кордонів. Важлива роль у цій системі відводилася хорватам і сербам: опинившись під реальною загрозою Османської імперії, Австрія намагалася забезпечити собі надійний захист за рахунок слов'янських християнських народів. У зв'язку з цим, наприклад, розпочалося будівництво нового міста — Карловаца — в 1579 р.

Останні роки XVI ст. дещо додали оптимізму християнським народам Центральної Європи та північного заходу Балкан: у 1593 р. велике турецьке військо зазнало нищівної поразки під хорватським містом Сісак. Проте кордони Османської імперії й надалі глибоко врзалися в хорватські землі: від Загреба до них можна було пішки дістатися лише за один неповний день.

Протягом XVI ст. в різних областях Хорватії, Славонії та Далмації, а також у Словенії відбулося кілька помітних антифеодальних виступів. Найпотужнішим у хорватській історії було селянське повстання 1573 р., очолюване Матією Губцем. У цьому виступі соціальні мотиви відсунули на другий план національні.

Безпосереднім приводом для повстання стали факти жакливого знущання одного з угорських феодалів над селянами. Проте є відомості, що свій виступ ватажки повстання готува-

ли заздалегідь: ще протягом 1572 р. їхні посланці роз'їхалися по населених пунктах Хорватії. Виникла навіть таємна організація, до якої належали повстанські керівники.

Центр повстання містився в селі Стубиця, розташованому в центральній частині “Вузької” Хорватії, в області Загор'є. Крім Матії Губця, до проводу входили Іван Пасанац та Іван Магаїч, яких обрали до спеціального селянського уряду, а також Ілія Грегориц, котрого призначили головнокомандувачем повстанського війська.

Керівники повстання розробили стратегічний план дій. На першому етапі передбачався наступ селянського війська в напрямі Словенії з метою залучити до виступу тамтешніх жителів. На другому етапі планувалося поділити сили повстанців на дві армії, одна з яких мала наступати на Істрію, до Адріатичного моря, а інша — на Загреб. Кінцевим своїм завданням Губець та його оточення вважали захоплення влади на визволеній території у власні руки. Вони планували створити відповідні законодавчі та виконавчі органи, збирати податки, а також захищати кордони від турків.

Повстання розпочалося 29 січня й дуже швидко охопило все Загор'є. Повстанці зайняли кілька міст і замків, а військо на чолі з Грегорицем здійснило переможний похід по словенських землях, і підійшло до міста Целя. Проте розвинути успіх не вдалося. Окремі повстанські загони зазнали нищівних поразок у кількох боях, а 9 лютого основні їхні сили під проводом Губця турки розгромили в битві поблизу села Нижня Стубиця. Сам Губець потрапив до рук противників, його перевезли до Загреба й після жорстоких катувань стратили. Спільне хорватсько-словенське повстання було остаточно придушене.

У XVI ст. серед хорватів і словенців поширився протестантизм, який виходив з Німеччини. Він являв собою специфічну форму протесту проти соціального та національного гноблення, яке в цей час ще більше посилюється, причому на перший план висувалися саме національні, а не соціальні, як у німців, аспекти.

Так, словенці з усіх постулатів протестантизму сприйняли передовсім книгодрукування й відправи народною мовою. Це було для них надзвичайно актуально за умов майже цілковитого панування німецької мови та латини, відсутності власної національної літератури.

У хорватів протестантизм поширився в основному у “Вузькій” Хорватії та Істрії. Його активно підтримали окремі пред-

ставники дворянства й духовенства, тоді як простий народ залишався вірним католицизму. Серед перших прихильників виявилися вихідці з різних хорватських областей, котрі навчалися в німецьких університетах. Істринин *Матія Влачиц* (1520–1575) навіть став одним із найближчих соратників Мартіна Лютера, а після його смерті в 1546 р. очолив одну з течій, що виникли всередині німецької Реформації.

Протестантизм у словенців на перших порах не переслідуювався, що пояснювалось прихильним ставленням до нього віденського двору. Згодом це ставлення зазнало кардинальних змін, і прибічники нової віри в Словенії мусили шукати порятунку за межами батьківщини. Більшість із них виїхали до Німеччини. У 1598 р. протестантських проповідників не залишилося в Австрії взагалі, а ще через тридцять років така ж доля спіткала протестантське дворянство. На цьому протестантський рух у Словенії припинився.

Для хорватських протестантів утиски за віру з самого початку стали звичним явищем. Вони також виїздили до Німеччини, намагаючись там провадити свою діяльність під патронатом німецьких протестантів. Найвідомішим заступником хорватів-протестантів був барон *Іван Унгнад*, за допомогою якого поблизу Тюбінгена засновано хорватську друкарню. Вона видавала книжки здебільшого глаголицею, оскільки навколо неї згуртувалися переважно вихідці з Істрії — “глаголяші”. Окремі видання друкувалися латиницею та кирилицею. Вони поширювалися по всій території, заселеній південними слов'янами.

Діяльність хорватських протестантських письменників і видавців була надзвичайно плідною. На початку 60-х років XVI ст. вони переклали хорватською мовою й надрукували цілу низку релігійних текстів і книг, що справило значний вплив як на становлення національної свідомості, так і на розвиток хорватської літератури. Однак після смерті барона Унгнада й активізації контрреформації, а також зміни політичної ситуації в Хорватії та Істрії протестантський рух у хорватів занепадає.

Протягом XVI ст. хорвати не зуміли позитивно розв'язати два найважливіші для того історичного періоду завдання: захиститися від османів і зберегти національну своєрідність і автономні права. Турки безперервно чинили наскоки на хорватські області, а Габсбурги з кожним роком посилювали політику централізації та абсолютизму. Поніменчення стало для хорватів цілком реальною загрозою.

ХОРВАТИ І СЛОВЕНЦІ В УМОВАХ АБСОЛЮТИЗМУ ТА РЕАКЦІЇ

На початку XVII ст. істотного поліпшення становища хорватів і словенців не сталося. Зростав соціальний та національний гніт. *Тривав процес утрати історичних територій: у 1627 р., після створення за рішенням австрійського уряду Воєнної Границі (Країни), до якої увійшли прикордонні з Османською імперією райони від Адріатичного моря до Дунаю (Країна дістала статус самостійної провінції під австрійською зверхністю), площа Хорватії виявилася майже в шість разів меншою за площу сучасної Республіки Хорватії.* До того ж ослабли зв'язки між окремими хорватськими областями: в Далмації господарювала Венеція, у Славонії — мадяри.

У цей час поволі формується нова глобальна ідея, навколо якої згодом об'єднається значна частина не лише хорватської людності, а й інших південнослов'янських народів, — ідея слов'янської єдності. Цю ідею живили пам'ять про славетну минушину слов'ян і віра в не менш славетне майбутнє. Одним із перших її обгрунтував чернець-бенедиктинець Мавро Орбіні у книзі “Царство слов'ян” (1601), а довів до стану цілісної концепції та програми дій єзуїт Юрай Крижанич (1618–1683), автор праці “Політика, або розмова про правління” У ній він запропонував конкретні заходи щодо вдосконалення державного устрою Росії, котру Крижанич уважав провідною силою у справі визволення всіх слов'янських народів.

До XVI ст. вся територія між річками Савою і Дравою називалася Славонією. До неї належали власне Славонія, Хорватія та Далмація. Кожна з областей поділялася на адміністративні одиниці — жупанії, або комітати. Формальним верховним правителем хорватських земель вважався австрійський імператор, але реально управління зосереджувалося в руках наступника престолу (“молодого короля”), молодшого брата імператора. Для ведення практичних справ безпосередньо на місцях Відень призначав бана (згодом — двох банів: у Загребі та Кніні), котрий і являв собою реальну владу, фактично будучи господарем довіреної йому території.

Чи не найголовнішою функцією бана було збирання податків і мита. Значна частина зібраних коштів відправлялася до Відня, але й те, що залишалося в його розпорядженні, становило солідну суму. Управління жупаніями з XIII ст. передається в руки окремих феодалських родів на умовах спадковості, внаслідок чого з'являються династії графів Модрузьких, Крбавських, Брибирських та ін.

У XVII ст. на провідні ролі висуваються сім'ї Зринських та Франкопанів. Правнук героя оборони Сигета Ніколи Зринського — Петар — разом зі своїм шурином Франом Крсто Франкопаном здійснили спробу в 1671 р. організувати змову хорватської знаті проти Габсбургів. Вони прагнули відокремити Хорватію від Австрійської монархії, уряд якої, на думку змовників, не оцінив відповідним чином заслуги хорватів у захисті кордонів від нападів османів. Змовникам відверто співчували мадяри. Керівники змови встановили контакти з основним конкурентом Австрії у Європі — французьким королем Людовиком XVI, а також наполегливо шукали шляхів досягнення компромісу з турками.

Ідеї Петара Зринського та Франа Крсто Франкопана підтримали більшість хорватських дворян, незадоволених своїм другорядним становищем порівняно з німцями та мадярами. Це давало заколотникам певні шанси на успіх, проте змову було викрито, а її керівників австрійські власті прилюдно страшили у Відні.

Політика централізму й абсолютизму посилювалася. Деморалізоване й роз'єднане хорватське дворянство, яке втратило після смерті своїх лідерів надію на визволення з-під влади Габсбургів, мусило піти на зближення з мадярами й відмовитись від національно свідомої політики. Цей крок, шоправда, також не дав вагомих результатів: використовуючи хорватів як природних союзників у протистоянні з Віднем, уторці наполегливо й послідовно намагалися мадяризувати їх і навіть гадки не мали забезпечувати право на вільний національний розвиток.

Після того, як унаслідок поразки османів у битві під Віднем у 1683 р. ситуація на австрійсько-турецькому кордоні стала спокійнішою, австрійський уряд здійснив низку кроків, спрямованих на обмеження хорватської автономії. Зменшено повноваження бана; хорватське військо підпорядковано Військовій раді у Відні; до мінімуму зведено функції хорватського законодавчого (на місцевому рівні) органу — Сабору.

У 1715 р. в Хорватії запроваджено спеціальний орган управління — “септемвірат”, що перебрав на себе роль вищої інстанції. У 1754 р. введено цензуру, а жупанії безпосередньо підпорядковано імператорській канцелярії. У 1767 р. “септемвірат” перетворено на “намісницьку раду”, яка виконувала роль своєрідного хорватського уряду з певними автономними правами, але через кілька років раду було ліквідовано, а замість неї створено “угорську намісницьку раду”. Це призвело до ціл-

ковитого адміністративного підпорядкування хорватських територій (крім Воєнної Границі) угорцям.

Антихорватський характер реформ Марії Терезії яскраво виявився у переданні міста Рієка та кількох навколишніх районів (Рієцького, Бакарського та Винодольського) у володіння угорців із запровадженням образливої для хорватів назви “Угорське примор’я”. Ідея, що спонукала імператрицю до такого кроку, полягала в задоволенні прагнень угорців здобути вихід до Адриатичного узбережжя, але разом з тим безумовно зачіпала національні інтереси хорватів, ще більше шматуючи їхню історичну територію.

У Далмації в цей період повновладним господарем залишалася Венеція, яка, щоправда, так і не змогла поширити свою зверхність на Дубровник. Республіка Святого Марка контролювала ситуацію в підлеглих їй далматинських містах, призначаючи на посаду “графа” — верховного правителя міста — представника одного зі своїх знатних родів, а також регулюючи місцеве законодавство. Особлива увага традиційно приділялася економіці міст, яка фактично перебувала в руках венеційців.

На такому не дуже сприятливому загальному тлі хорвати почали повертати втрачені в різні періоди османської експансії землі. *Згідно з умовами Карловацького мирного договору 1699 р. хорватські адміністративні кордони в межах Габсбурзької монархії розширювалися, сягнувши річки Уни та Південного Валебіту, а кордони Славонії охоплювали частину південно-східного Срему, доходючи до річки Сави. Після 1718 р. хорвати повернули південно-східний Срем та області поблизу гирла Сави. Усе це дало підстави говорити про новий період хорватської історії, в якій країна вступила як “Хорватія, що відроджується” — “Croata rediviva”.*

Централістська політика австрійського двору посилася за правління імператора Йосифа II (1780—1790). Посада хорватського бана тривалий час залишалася вакантною, одноосібне управління областю здійснював спеціальний комісар, призначений з Відня. Основні посади в органах місцевої влади діставали етнічні німці. Німецька мова запроваджувалася як обов’язкова в школах та органах державного й місцевого управління всіх рівнів. Те, що в самій Австрії небезпідставно сприймалося як реформи в дусі просвітницького раціоналізму й навіть оформилося в самостійну реформаторську течію (“йозефінізм”), для хорватів мало вкрай небажані наслідки.

Паралельно з централізацією та поніменням хорвати в цей період зіткнулися з новим спалахом мадяризації: угорський парламент ухвалив постанову про запровадження угорської мови в суспільному житті Хорватії. Консервативні кола хорватського дворянства намагалися чинити опір, обстоюючи своє право вживати як офіційну не угорську, а латинську мову. Це зайвий раз підтверджувало катастрофічний стан як хорватської мови, так і справи національного самовизначення в цілому, а також нездатність чільної соціальної верстви феодальної Хорватії захистити свій народ від чужонаціональної експансії.

Наприкінці XVIII ст. в Хорватії з'являються представники нової генерації, які виступають з модерними ідеями та програмами самозбереження нації. На противагу консервативному дворянству на політичну сцену виходить демократично налаштований середній клас, який в цей період у Хорватії перебував на стадії становлення.

Особливе місце серед цієї генерації посідав *Ігнатій Мартинович* (1755–1795), організатор і натхненник угорсько-хорватської якобинської змови, спрямованої на повалення феодального ладу в Угорщині та Хорватії. Серб за походженням. Мартинович народився у Будапешті, де здобув освіту й розпочав свою діяльність. Цікаво, що якийсь час Мартинович підтримував реформи віденського двору й навіть виконував обов'язки одного з радників імператора Леопольда II. Ймовірно, саме завдяки порадам Мартиновича Леопольд поновив для хорватів окремі привілеї в галузі місцевого самоврядування, давши, наприклад, дозвіл на скликання Сабору, який до того тривалий час не збирався. Чергове посилення централізму відштовхнуло Мартиновича від Габсбургів. Він установив зв'язки з багатьма прогресивними європейськими політиками й філософами, ставши палким прихильником ідей Французької революції. Працюючи в Будапешті, Мартинович мав чимало прихильників й у Загребі, де головним представником змовників був *Йосиф Краль*. Хорватське якобинське товариство було потужним і розгалуженим.

У 1795 р. Мартиновича заарештовано й страчено в Будапешті. Краль, не чекаючи арешту й тортур, застрелився, чим урятував від репресій більшість членів своєї організації, яких знав він один.

Наприкінці XVIII ст. у словенців з'являються перші ознаки національної діяльності в культурній та суспільно-політичній сферах.

У місцях свого теперішнього проживання словенці (за давніми джерелами — вінди, венеди, краньці, хорутани) з'явилися на рубежі VI—VII ст., очевидно, шукаючи тут порятунку від агресивних аварів, котрі витіснили їх із Паннонії. Відомо, що в 595 р. словенці воювали з баварськими правителями. Незабаром вони мусили захищатися від нападів інших сусідів: протоіталійських племен, аварів і навіть Візантії.

У середині VII ст. словенські землі на певний час опинилися у складі держави Само, але після її розпаду словенців підкорили спочатку баварці, а згодом франки. Попервах Карл Великий залишив деякі управлінські функції в руках словенських князів, проте ці функції досить швидко перебрали на себе німецькі феодалі. Таким чином, словенська людність потрапила в цілковиту залежність від чужонаціональних можновладців, а словенські території на тривалий час зовсім втратили ознаки автономного політичного організму. Всі вони увійшли до складу німецьких державних утворень, а пізніше — Австрії.

В умовах бездержавного існування фактично припинився розвиток національної культури. *Словенці тривалий час перебувають під потужним впливом німецької та італійської культур, задовольняючи цим власні духовні потреби.* Писемність та церковне життя розвивалися тільки латинською мовою. Перші зразки словенської літератури рідною мовою з'явилися тільки в XVI ст. й пов'язані з діяльністю місцевих протестантів. Наступ контрреформації призупинив процес становлення духовної культури у словенців, відсунувши національне Відродження на кінець XVIII ст.

ХОРВАТСЬКА ТА СЛОВЕНСЬКА КУЛЬТУРА

Культурний розвиток на хорватських та словенських землях у XVI ст. відбувався у вкрай несприятливих суспільно-політичних умовах. Крім усної народної творчості, у хорватів і словенців у цей час значну роль відігравала *протестантська література*, яка розробляла релігійні теми та проблеми. Серед протестантів, котрі працювали в царині літератури, слід відзначити *словенця Приморжса Трубара (1508—1586), істриянина Степана Конзула та Антуна Далматинця з Сена.*

Тривала літературна діяльність хорватських письменників та філософів латинською мовою. Як творчі особистості не лише національного, а й загальноєвропейського масштабу утверджуються *Антон Вранчич (1504—1573), Фауст Вранчич*

(1551–1617), *Юрай Драгишич* (1450–1520), *Транквіль Андрейс* (1490–1571), *Франьо Петришич* (1529–1597) та ін.

XVII ст. у хорватів минуло під впливом бароко з його мінливістю та поліморфністю, зміною провідної ідеології — Реформації та контрреформації, руйнуванням антропоцентричного світу ренесансного гуманізму як цілісної системи, побудованої на принципах розумності й гармонії.

Іншим наслідком політичного та культурного розвитку протягом XVII ст. стало формування на теренах сучасної Хорватії чотирьох відносно самостійних і практично незалежних одна від одної культурних зон: “Вузької” Хорватії, Славонії, Далмації та Дубровника. У кожній із них існували своє специфічне наріччя, власний правопис. Кожна зона перебувала під впливом різних “великих” культур, який здійснювався із сусідніх територій. Дезінтеграційні чинники переважали в цей час над інтеграційними.

У такому ж стані хорватська література зустріла й XVIII ст. Поступово в художній творчості утверджується просвітництво. У хорватській історії естетичної думки це явище здебільшого позначається терміном “раціоналізм”, а в дещо розширеному сенсі вживається запозичений з австрійських джерел вислів “йозефінізм”

У XVIII ст. поділ на чотири культурні зони залишається актуальним. Для кожної із зон раціоналізм мав свою специфіку.

Найповніше й найпоширеніше просвітницьке начало виявилось у творах *славонця Матії Антуна-Рельковича* (1732–1798), автора хрестоматійного для хорватської літератури твору “Сатир, або дика людина”, присвяченого проблемам виховання та обґрунтування ідеї необхідності докорінних змін у ньому.

В Далмації просвітництво виявилось в діяльності й творчості *Філіппа Грабовця* (1697–1749) та *Андрії Качича-Міошича* (1704–1760). Перший написав цікавий за задумом, хоча й досить невиразний з огляду на естетичні особливості, твір “Квітка розмови народу іллірійського або ж хорватського”, що являє собою віршовану хроніку подій європейської та світової історії з виразним наголосом на хорватській минувшині. Другий відомий насамперед як автор книги “Розмова приємна народу словінського”, що стала визначною подією літератури того часу й мала величезне значення для подальшого розвитку хорватського красного письменства. Вона відіграла роль однієї з важливих складових, на яких згодом проросли ілліризм та хорватське національне Відродження.

Качич-Міюшич уклав хроніку, в якій намагався охопити всю історію південнослов'янських народів, особливо ж — їхню боротьбу проти турків. Однією з істотних художніх особливостей твору є народність, яка поєднується зі справжнім демократизмом. Успіх твору свідчив, що він належав до єдиного типу літератури, який народ міг сприйняти та зрозуміти: народного за змістом і за формою; такого, що розповідає про минуле, але спрямований у майбутнє.

Специфічним явищем хорватської культури залишалося існування літератури на кайкавському діалекті, яким розмовляло населення Загор'я. Провідним кайкавським письменником XVIII ст. був Тіто Брезовачкі (1757—1805). Він увійшов в історію хорватської культури як найкращий драматург тієї доби, автор драм і комедій “Святий Олексій”, “Матіас Грабанці-яш”, “Диогенеш, або слуга двох братів, що загубилися” та ін.

Протягом XVII—XVIII ст. поступово актуалізується проблема створення єдиної літературної мови південних слов'ян, вибору діалекту, на основі якого вона могла б сформуватися. Одну з перших спроб у цьому напрямі здійснив житель Задра Шиме Будимич, який поєднав церковнослов'янську основу з елементами живої розмовної мови різних хорватських областей, додавши окремі чеські та польські слова. Бартол Кашич у 1604 р. завершив роботу над першою граматиною “іллірійської” мови. Матія Альберті зі Спліта виступив на захист чакавського діалекту, що домінував у XVI ст. й згодом був витіснений на периферію культурного розвитку штокавським та кайкавським діалектами. Найбільш зрілу, цілісну й разом з тим найпрогресивнішу концепцію розвитку мови запропонував Павел Ріттер Вітезович із Сеня (1652—1713). Йому ж належить надзвичайно цікава схема розв'язання національного питання в ареалі проживання південнослов'янських народів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. Москва, 1995.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения. Москва, 1988.

На путях к Югославии: за и против. Москва, 1997.

Очерки истории культуры славян. Москва, 1996.

Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. Минск, 1987. Т. 2.

Чрня З. История хорватской культуры. Загреб, 1965.

Hrvatski povijesni zemljovidi. Zagreb, 1998.

Лекція

35

ХОРВАТИ ТА СЛОВЕНЦІ У СКЛАДІ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ (XIX—ПОЧАТОК XX ст.)

- Хорвати та словенці на початку XIX ст.
- Хорватсько-угорський договір 1868 р. Наступ реакції
- Хорватські та словенські землі на зламі XIX—XX ст.
- Хорватська та словенська культура

ХОРВАТИ ТА СЛОВЕНЦІ НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Хорвати зустріли XIX ст., як і попереднє, у стані територіальної та суспільно-політичної роз'єднаності. Загроза втрати національної самобутності залишалася цілком реальною. Рівень розвитку культури був відносно невисокий. З 800 тис. жителів тільки близько 20 тис. належали до дворянства та духовенства, а більшість населення складали феодально залежні селяни (кріпацтво в Хорватії та Словенії скасували в 1848 р.).

Становище простого народу було дуже тяжким, рівень матеріального забезпечення низьким. Ще у 1845 р. француз І. Деспре, який подорожував по Хорватії, у своїх дорожніх описах розповідав про вбогі хатинки без димарів, про напіводягнених або й зовсім голих дітей та жінок, про чоловіків, одягнених у якесь лахміття. При цьому представники панівної верстви мешкали в розкішних палацах, а вдягалися за останньою модою паризьких та вієнських салонів.

У Європі носієм передових ідей та рухів виступала в цю добу буржуазія, однак на хорватських та словенських землях її ще просто не існувало, отже нікому було взяти на себе цю місію.

На початку XIX ст. у головному центрі Хорватії — Загребі — налічувалося всього 10 тис. жителів. Значну частину міського населення складали іноземці. У Загребі цілі вулиці заселяли

італійці, угорці. Все це негативно позначалося на суспільно-політичному, економічному та культурному розвитку країни.

У 1809 р. частина Хорватії і Славонії до річки Сави та вся Далмація ввійшли до складу Іллірійських провінцій наполеонівської Франції, проте їхнє перебування в новій державі, хоча й надало їм можливість перепочити від тиску австрійської бюрократичної машини, тривало недовго. Після Віденського конгресу 1814–1815 рр. землі, загарбані французами, повернуто Габсбургам, які до того ж розширили свої володіння в Далмації за рахунок колишніх венеційських територій; під зверхність Відня потрапив і Дубровник.

Таким чином, у середині другого десятиріччя ХІХ ст. всі хорватські області опинилися в складі Австрії, хоча частина з них при цьому була визнана землями Угорської корони. Незважаючи на те, що всередині імперії Габсбургів ці області, як і раніше, поділялись адміністративними кордонами, їхнє об'єднання мало позитивне значення, оскільки давало можливість забезпечити приблизно однаковий за змістом, формою і темпами політичний та економічний розвиток.

Протягом 20–40-х років хорвати й словенці відчули на собі всю силу реакції, що запанувала в Австрії після перемоги над Наполеоном. Для хорватів ситуація ускладнювалася ще й тим, що черговий наступ на їхні національні права розпочали маляри. Малярський націоналізм у цей період процвітав і у своїй боротьбі проти австрійського централізму угорці використовували всі можливі способи, в тому числі й допомогу хорватів, яких вони прагнули звільнити з-під австрійського впливу й цілком підпорядкувати собі.

У 1823 р. угорська влада запровадила обов'язкове вивчення малярської мови в усіх закладах освіти на території Корони Св. Стефана. Знання угорської мови відкривало шлях до кар'єри. Це спричинило гостре невдоволення національно свідомої частини хорватської політичної еліти та основної маси населення. Не припинялася кампанія, спрямована на запровадження в Хорватії, Славонії та Далмації угорської мови як службової. На хорватських землях відтепер ані вчитель, ані чиновник не міг здобути жодної посади, якщо не володів угорською мовою.

За таких умов у хорватів розгортається рух національного відродження, вершиною якого став "іліризм"

Алгоритм народження рухів національного відродження у різних європейських народів є однаковим, і хорвати, хоч і з деяким запізненням та певною національною специфікою,

повторили приблизно той самий шлях, яким рухалися французи, німці, італійці, чехи, поляки, угорці. Національне відродження в Хорватії розвивалося за схемою, притаманною майже всім західно- і центральноєвропейським народам, але мало при цьому певні етнічні особливості й джерела. Серед них — власна культурна традиція, у ході розвитку якої було закладено підвалини хорватського духовного життя; діяльність хорватських політиків та громадських діячів, спрямована на захист хорватського національного буття від загрози мадяризації; діяльність хорватських просвітників; народна поезія та усна народна творчість у цілому.

Національне відродження у хорватів перейшло у практичну площину в 30-ті роки ХІХ ст., коли до активної діяльності прилучилося нове покоління, представники якого народилися в основному близько 1810 р. й переважно походили зі збіднілих дворян, селян і міщан.

У 1830 р. побачила світ книжка головного натхненника й лідера ілліризму Людевіта Гая (1809–1872), присвячена основам “хорватсько-слов’янського” правопису. В 1832 р. з’явилася низка публікацій різних авторів (Я. Драшковича, І. Деркоса, Д. Раковца та ін.), які продемонстрували наявність у Хорватії всіх об’єктивних і суб’єктивних чинників, необхідних для розгортання нового руху.

Організований і до певної міри структурований рух ілліризму розпочався у 1835–1836 рр. Саме в цей час почала виходити перша газета хорватською мовою — “Даниця хорватська, словенська і далматинська”; з’явилося “Звернення до читачів” Л. Гая, в якому формулювались ідеї руху; виникла й закріпилася назва руху — “ілліризм”; активно поширювалась ідея загальнослов’янської та південнослов’янської єдності тощо. У тогочасній Хорватії все це нагадувало справжню революцію.

Конкретні історичні умови вимагали від прихильників ілліризму змагатися передусім у царині культури. Проте, незважаючи на численні публічні декларації іллірійців, де підкреслювалася саме духовна складова нового суспільного руху, ілліризм від своїх перших кроків мав виразно політичний характер.

Спочатку ілліризм являв собою суто літературний рух, спрямований на захист і відродження хорватської мови та культури шляхом її інтеграції з мовами та культурами інших південних слов’ян. З перебігом часу всередині ілліризму виникла окрема течія, представники якої вбачали в боротьбі за мову та літературу лише засіб для досягнення важливішої мети — успіху в політичному протистоянні з прибічниками мадяризації.

До ілліризму дуже швидко приєдналася більшість усіх прогресивних, національно свідомих сил Хорватії. Соціально-віковий склад учасників руху був далеко не однорідним, хоча його основу становила молодь, яка належала до різночинної інтелігенції, збіднілих дворянських родів, чиновництва, офіцерства й навіть селянства. На чільні позиції разом з Л. Гаєм висунувся представник “старої” генерації хорватських громадських і літературних діячів — граф *Янко Драшкович* (1770–1856), котрий на той час мав багатий досвід політичної боротьби. Ілліризм поширився в усіх хорватських областях і проник до Сербії, а також до словенців — у Штірію і Каринтію — та угорців.

Відчувши небезпеку, правлячий режим взявся до утисків ілліризму й активістів руху. В 1843 р. заборонено використання терміна “ілліризм” Цензура з кожним днем усе жорсткіше ставилася до “іллірійських” видань, число за числом заарештовуючи “Даницю” та книжкові публікації. 29 липня 1845 р. на площі Св. Марка у Загребі розстріляно мирну демонстрацію. Тоді загинуло 13 і було тяжко поранено близько 30 осіб.

Попри репресії, що їх чинили органи державної влади, та взаємні непорозуміння всередині руху, ілліризм не втратив динаміки розвитку й проіснував до революції 1848 р., яка принесла хорватам ліквідацію феодальних відносин і певну демократизацію суспільно-політичного життя.

23 березня 1848 р. баном Хорватії проголошено *Йосифа Єлачича*, який відіграв значну роль в історії свого народу. Єлачич зібрав у Загребі Сабор, що ухвалив низку важливих рішень. Основним із них була *вимога об'єднання під єдиною владою всіх хорватських земель. Рішення Сабора фактично являли собою програму буржуазно-демократичної революції.*

Відень, який саме в цей час боровся з угорським повстанням під проводом Лайоша Кошута, мусив піти на певні поступки хорватам. Ці поступки стосувалися як політичних, так і економічних питань, а також проблеми національного самозбереження. Незабаром Єлачич зі своїми загонами приєднався до австрійців і у вересні 1848 р., перетнувши річку Драву в районі міста Вараждин, розпочав бойові дії проти угорських повстанців. На таке рішення бана підштовхнули не лише поступки Відня, а й політична програма Кошута, котрий обстоював ідеї угорського дворянського націоналізму, прагнучи створення “Великої Угорщини” від Карпат до Адріатики, що суперечило інтересам хорватів.

У самій Хорватії влада практично повністю перейшла до представників ілліризму, які, за відсутності належного політичного досвіду, не спромоглися скористатися з особливостей моменту для втілення на практиці власної програми. Вони передоручили право на прийняття рішень Єлачичу, котрий у певний момент погодився на компроміс із Габсбургами, вважаючи, що оптимальним варіантом для його народу стане здобуття якомога ширших політичних і національних прав, але за умови збереження цілісності імперії. Доба ілліризму, що тривала майже п'ятнадцять років, скінчилася для більшості ширих і відданих представників руху відчуттям поразки. Мало хто з них продовжував активну суспільно-політичну й літературну діяльність після 1848–1849 рр.

ХОРВАТСЬКО- УГОРСЬКИЙ ДОГОВІР 1868 р. НАСТУП РЕАКЦІЇ

В імперії Габсбургів після революції 1848–1849 рр. розпочалася доба політичної реакції. Імператором став молодий Франц Йосиф, початок правління якого ознаменувався десятиліттям (1850–1860 рр.) найжорстокішого абсолютизму. Хорвати ці зміни відчули найпершими, причому дуже болісно: було скасовано всі прогресивні інституції, що виникли на хвилі революційного піднесення; закрито багато періодичних видань; обмежено свободу слова; заборонено хорватський трикольоровий прапор. У школах та органах влади всіх рівнів запроваджувалася німецька мова. До Хорватії введено частини австрійської жандармерії.

З погляду адміністративного підпорядкування Хорватію та Славонію було відокремлено від Угорщини, й вони дістали статус самостійної частини імперської “корони”. Хорватам повернули місто Рієку.

Австрійський уряд не відновлював феодалні відносини, але спеціальним імператорським “патентом” (указом) 1854 р. передбачав відшкодування дворянству збитків, яких воно зазнало внаслідок звільнення селян і втрати маєтків. Це відшкодування мало фінансуватися за рахунок селянства, котре, згідно з указом, зобов'язувалося сплачувати колишнім господарям вартість одержаної землі.

У 1853 р. Л. Гай, який тоді потрапив у дуже скрутну ситуацію, мусив продати колишній орган іллірійського руху — “Народну газету”, символ хорватського національного відродження, — австрійському урядові. Газета видавалася і згодом, але під іншою назвою: “Імператорська офіційна народна га-

зета” Перемога абсолютистського центру здавалася цілковитою й остаточною.

Період абсолютизму в Австрії скінчився внаслідок поразок імператорських військ в Італії під Маджентою й Сольферіно в 1860 р. Народи Габсбурзької монархії знову отримали деякі права та свободи. *Хорвати нарешті здобули власні органи адміністративного самоврядування, незалежні від угорських.* Проте, згідно з ухваленою в лютому 1861 р. конституцією країни, обмежувалися права регіональних парламентів — у тому числі й хорватського Сабору, — а також посилювався вплив центральних органів влади на ситуацію в регіонах.

Протест хорватів виявився настільки рішучим, що Відень мусив достроково припинити роботу першого Сабору, скликаного після прийняття конституції 1861 р., й розпустити його. Особливо налякали австрійський уряд заклики багатьох депутатів до об'єднання південних слов'ян в одній державі, хоча й висловлені з уточненням, що стосувалося запровадження “особливої унії” цієї гіпотетичної держави з Австрією.

Наступного разу Сабор зібрався тільки в 1865 р., в надзвичайно складній ситуації. Політична криза в імперії Габсбургів поглиблювалася, необхідність її реформування усвідомлювалася більшістю політичних сил. Дискусії поступово звелися до обговорення основного принципу устрою держави, до пошуків відповіді на питання, чи залишиться вона унітарною, чи перетвориться на дуалістичну (вимога мадярів) або федеративну (цю ідею обстоювали хорвати, котрі вважалися “третім”, після німців і угорців, народом імперії).

Засідання Сабору (1865) поставили на порядок денний ще одне, надзвичайно важливе для Хорватії, питання: про існування хорватських політичних партій. Їх на той час сформувалося три: *Партія права* на чолі з *А. Старчевичем* та *Є. Кватерником*, *Народна ліберальна партія Ю. Штроссмайера* й *І. Мажуранича* та партія “мадяронів”. Перша з них мала великохорватську (націоналістичну) орієнтацію; друга виступала за інтеграцію південних слов'ян під егідою Відня; третя обстоювала переваги хорватсько-угорського зближення, нехай навіть і за умови втрати національної своєрідності.

Хорватський Сабор у черговий раз розпущено в 1867 р., коли після поразки Австрії у війні з Пруссією (1866) Відень підписав австро-угорський договір, згідно з яким імперія Габсбургів проголошувалася дуалістичною, такою, що складалася з двох майже рівних у правах частин — австрійської та угорської.

Вибори до нового Сабору відбулися в 1867 р. й проходили під потужним адміністративним тиском, що забезпечило перевагу на них "мадяронам" У січні 1868 р., після того, як на засіданні новообраного Сабору всіма правдами й неправдами придушено гострий протест депутатів від Партії права, з'явилася постанова про визнання австрійсько-мадярського договору й приєднання хорватських територій до Угорської корони.

Влітку 1868 р. делегація Сабору підписала в Будапешті хорватсько-угорський договір, який визначав основні засади нового об'єднання двох народів у спільному адміністративно-державному утворенні. Хорватія, Славонія та Далмація як "Триєдине королівство" визнавалися окремою частиною Угорщини зі збереженням самоврядування в адміністративній, шкільній, судовій та церковній галузях. Вищим законодавчим органом залишався Сабор, до складу якого мали обиратися представники католицької та православної церков, дворянства, міст і населених пунктів, а також посланці від селянства ("недворяни" дістали право обиратися до Сабору після подій 1848 р.).

Виконавчу владу в Триєдиному королівстві очолював бан, який перебував у Загребі і якого затверджував імператор за поданням угорського міністра-президента. Повноваження бана обмежувалися трьома ділянками: внутрішні справи, юстиція, віросповідання і народна освіта. Бан був підзвітний Сабору.

Територія королівства адміністративно поділялася на 8 жупаній, кожна з яких очолював великий жупан. Сабор мав делегувати 40 депутатів до нижньої і трьох до верхньої палати угорського сейму. Право на членство у верхній палаті здобували також 18 представників вищого хорватсько-славонського дворянства — "магнати" (князі, графи, барони). Передбачалася участь 12 хорватських депутатів у складі угорської делегації до центрального парламенту у Відні.

55 % державних прибутків Хорватії мало передаватися до Будапешта, 45 % залишалося на потреби хорватів з уточненням, що ця сума не могла бути меншою за 2,5 млн гульденів.

У Кабінеті міністрів Угорщини запроваджувалася спеціальна посада міністра у справах Триєдиного королівства. Офіційною мовою в Королівстві проголошувалася хорватська, що, безумовно, було важливою перемогою хорватів у боротьбі за національні права, проте не знімало всіх проблем і не пом'якшувало гостроти загального невдоволення, що запанувало на хорватських теренах після підписання договору 1868 р.

Це невдоволення пояснювалося тим, що для всіх у Хорватії договір став документом, котрий перекреслював прагнен-

ня як мінімум двох поколінь борців за національне відродження. Він об'єктивно відкидав хорватів на багато років назад.

Продовжуючи діяльність, спрямовану на мадяризацію хорватських земель, уторці намагалися нейтралізувати невдоволення населення та політичної еліти за допомогою легальних методів — запроваджуючи нові закони, якими надавалися певні поступки в не дуже принципових питаннях.

У 1873 р. до хорватсько-угорського договору внесено низку змін і доповнень: кількість хорватських депутатів у мадярському парламенті збільшено, а мінімальний обсяг хорватського бюджету визначено в розмірі 3,5 млн гульденів. Крім того, баном Хорватії призначено І. Мажуранича, котрий мав у своїх земляків великий авторитет. За задумом Відня та Будапешта, він міг значною мірою посприяти нормалізації стану справ у Королівстві.

Нормалізації досягти не вдалося, і в 1880 р. Мажуранич пішов у відставку. Політика мадяризації хорватів тривала й навіть посилилась, особливо після того, як у 1883 р. баном призначено представника радикально налаштованих угорських націоналістів — К. Хедерварі, який залишався на цій посаді до 1903 р.

Урядування Хедерварі характеризувалося постійним політичним, економічним та культурним тиском, мета якого полягала в подоланні опору національно свідомих сил, денационалізації та мадяризації хорватських земель, перетворенні їх на звичайні угорські провінції. Інструментами такої політики виступали свавілля й насильство під час виборів, політичні утиски інакодумців, цензура тощо.

Політичні репресії застосовувались насамперед до найвищих діячів хорватського національного руху, в тому числі — до лідерів політичних партій. У 1885 р. ув'язнено А. Старчевича; в 1888 р. Ю. Штроссмайер одержав від імператора догану за те, що надіслав до Києва вітальну телеграму з нагоди святкування 900-річчя хрещення Русі.

Методи залякування та політичного шантажу дали змогу Хедерварі зруйнувати єдність найбільшої хорватської політичної партії — *Народної*. Частина її членів перейшла на бік "мадяронів", котрі перетворились на офіційно визнану урядову партію. У такій ситуації *прогресивна частина хорватського суспільства згуртувалася навколо Партії права, яка й надалі обстоювала хорватські національні інтереси й намагалася парламентськими методами протистояти діям бана та його оточення*. Йі це, шоправда, практично не вдавалося.

В умовах постійного погіршення загальної політичної ситуації в Хорватії тривали економічні та соціальні перетворення, зумовлені скасуванням феодальних відносин і становленням капіталізму. Відбувалося соціальне розшарування суспільства та перерозподіл національного багатства на користь буржуазії. Характерною особливістю останньої третини століття стала масова еміграція до Америки, яка в більшості випадків мала економічний характер.

Наприкінці XIX ст. Хорватія залишалася слаборозвиненою, переважно аграрною країною. Майже 80 % населення жило з сільського господарства, тоді як у діяльності, пов'язаній з високим інтелектуальним потенціалом — медицині, праві, інженерних роботах, — брали участь здебільшого іноземці. У країні фактично панувало всевладдя бюрократії, багато чиновницьких посад обіймали угорці та німці, які навіть не володіли мовою місцевого населення. Промисловість розвивалася низькими темпами, так само, як і торгівля, що практично цілком опинилася в руках іноземців — німців, угорців, італійців. Хорватська залізниця належала Угорщині.

ХОРВАТСЬКІ ТА СЛОВЕНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ЗЛАМІ XIX–XX ст.

Наприкінці XIX ст. до суспільного життя включається нове покоління політиків. Розчароване діяльністю попередників, які так і не домоглися реальних успіхів навіть після об'єднання в 1893 р.

опозиційних угруповань Старчевича та Штроссмайера, це покоління відразу вдається до непарламентських методів боротьби. У 1895 р. студенти університету спалили на центральній площі Загреба угорський прапор, “вітаючи” в такий спосіб імператора Франца Йосифа, котрий мав прибути до хорватської столиці.

Значний вплив на розвиток хорватської політичної думки справило перебування значної групи молоді в провідних європейських центрах, куди їх вислали за участь в антиугорських демонстраціях 1895 р. Особливу активність виявили ті, хто опинився у Празі. Вони започаткували видання політичних і культурних друкованих органів, у яких обговорювалася й формувалася платформа хорватського національного руху. Помітний вплив на “празьку” групу справила позитивістська філософія Т. Масарика.

Поступово як у самій Хорватії, так і за її межами виник молодіжний рух, представники якого вимагали ревізії “ідеалістичних” поглядів та дій політиків попереднього покоління.

ня, прагнули залучити до боротьби проти Відня і Будапешта широкі народні маси.

До “молодих” приєдналися окремі представники “старої” генерації, розчаровані діяльністю Партії права та інших опозиційних режимів партій, які будували свої програми, здебільшого посилаючись на минувшину, на історичні права хорватів, у тому числі на їхнє право відновити колись втрачену державність.

На політичній сцені з’явилися нові лідери. Один із них — С. Радич — висунув програму створення національної селянської держави. В центрі уваги перебував також Ф. Суніло, який видавав у Рієці найвпливовіший у Хорватії друкований орган — “Рієцьку нову газету” Згодом він став одним із зачинателів югославського руху.

У цей час формуються нові хорватські політичні партії, які приходять на зміну партіям “першої хвилі”: *Селянська, Прогресивна, Соціалістична*. Всі вони вважалися опозиційними режимів й офіційній політиці як Відня, так і Будапешта та Загреба.

У перші роки ХХ ст. внаслідок кризи дуалізму загострюється політична боротьба між Віднем і Будапештом, у якій роль активної сторони відіграє останній. На виборах до парламенту в 1905 р. об’єднана угорська опозиція здобула переконливу перемогу, що змусило Відень запровадити систему управління у вигляді комісаріату. Кожна із сторін — як німецька, так і угорська — при цьому розглядала слов’ян імперії як потенційних союзників у боротьбі з опонентом і всіляко заглавала з ними.

У слов’янського населення Австро-Угорщини, крім партій та рухів, зорієнтованих на одного з учасників німецько-угорського протистояння, в цей час формуються політичні сили, які будують свої програми на ідеї об’єднання південних слов’ян.

Створення наприкінці 1905 р. Сербсько-хорватської коаліції під проводом таких діячів, як Ф. Суніло від хорватів, А. Трумбич від далматинців та С. Прибічевич від “австрійських” сербів, — мало вагомі наслідки й справило вирішальний вплив на розвиток політичного процесу напередодні й під час Першої світової війни.

На виборах 1906 р. коаліція здобула переконливу перемогу, зберігаючи відносну більшість голосів у парламенті до 1918 р. Незабаром Будапешть активізував політику мадяризації, яку проводив протягом ХІХ ст. Відень докладав усіх зусиль, щоб розвалити хорватсько-угорську коаліцію, і це досить швидко принесло очікувані результати.

Новизна ситуації на початку ХХ ст., порівняно з тією, що мала місце в середині та другій половині ХІХ ст., визначалася передовсім тим, що політична еліта хорватів не пішла на компроміс із режимом, як це було під час подій 1848–1849 рр. та наприкінці століття. Ця еліта вбачала вихід для себе і для нації в цілому у зближенні з Сербією, яка посилювалася, довівши власним прикладом право “малих” країн самим вирішувати власну долю після перемоги в Балканських війнах 1912–1913 рр.

Опір хорватів політиці Відня та Будапешта не тільки тривав, незважаючи на всілякі утиски, а й набирав обертів. У 1912 р. представниками нової політичної хвилі здійснено два замаху в Загребі на одіозного австрійського комісара у справах Хорватії Цува.

Початок Світової війни перервав природний розвиток політичного процесу, змусивши, зокрема, провідних діячів Сербсько-хорватської коаліції виїхати за межі країни й продовжити свою діяльність в еміграції.

Більшість слов'янських чоловіків призовного віку були мобілізовані й брали участь у бойових діях, але воювали вкрай неохоче, в багатьох випадках масово здавалися в полон. Від 1916 р. з полонених “австрійських” слов'ян формувалися цілі військові підрозділи, які діяли на боці держав Антанти.

Восени 1918 р., коли поразка Четвірного союзу у війні вже ні в кого не викликала сумнівів, Сербсько-хорватська коаліція прийняла ухвалу про створення незалежної слов'янської держави на території Хорватії, Славонії та Далмації і звернулася до великих держав-переможниць з проханням дати згоду на існування такої держави.

Діставши відмову, основна причина якої полягала в небажанні Антанти сприяти державотворенню народів, які входили до країн переможеного табору, представники слов'янських областей Австро-Угорщини вирішили звернутися до сербського короля з пропозицією приєднати їхні терени до складу Королівства Сербії. Після схвалення цього плану в провідних європейських столицях, насамперед у Лондоні і Парижі, 1 грудня 1918 р. було проголошено створення нової держави — Королівства сербів, хорватів, словенців.

У Словенії, де за умов тривалого потужного поніччя пробудження національної свідомості почалося тільки наприкінці ХVІІІ ст., у другій половині ХІХ ст. розгорнувся активний процес становлення національної культури та націоналістичного за своїм змістом політичного руху.

З погляду адміністративного поділу словенці, як і раніше, жили в цей час у кількох провінціях — Каринтії, Штірії, Істрії, — управління якими здійснювалося безпосередньо з Відня. При цьому влада на місцях зосереджувалася в руках не корінного населення, яке становило більшість, а представників німецької чи італійської меншості.

Освіту словенці здобували в школах з німецькою мовою навчання. Словенська мова вивчалася як один із предметів. Для продовження навчання у вищих навчальних закладах словенці мусили їхати до німецьких університетів, здебільшого до Відня та Граца.

Окремі словенські території, насамперед Каринтія, досягли високого рівня економічного розвитку. В них існувала потужна промисловість. Місцеве населення виступало як дешева робоча сила, капітали та провід підприємств були іноземними. Незважаючи на це промисловий переворот значною мірою сприяв підвищенню життєвого рівня мас, а відтак і поживленню культурної діяльності.

На інших словенських землях ситуація була значно гіршою, що призвело до масової економічної еміграції як у сусідні країни, так і за океан, до Америки й Канади.

У політичному й культурному житті відбувся поділ на *дві чільні ідеологічні течії* — *молодословенців* та *старословенців*. Перші стояли на ліберальних позиціях, обстоюючи західні зразки подальшого розвитку нації. Другі захищали консервативні цінності, виступали за збереження традиційного способу життя й домінуючого становища церкви в усіх сферах суспільного та родинного буття.

Суперечки між “молодословенцями” та “старословенцями” інколи загострювалися. При цьому останні нерідко йшли на компроміси з владними структурами та німецькими політичними партіями, чим і забезпечували собі перевагу. Ця перевага ще більше зростає після того, як усередині молодословенського руху стався розкол.

На зламі століть зміст суспільно-політичного життя у Словенії все ще визначався боротьбою між ліберальними молодословенцями і консервативними старословенцями, проте ініціативу, на відміну від попереднього періоду, поступово перебирали перші. Шоправда, ідеологія молодословенців у цей час зазнала певних змін: під впливом об'єктивних обставин вони замість виразно національно забарвлених гасел почали висувати на перший план захист інтересів соціальних груп, які репрезентували.

**ХОРВАТСЬКА
ТА СЛОВЕНСЬКА
КУЛЬТУРА**

Центральним явищем хорватської культури першої половини XIX ст. був ілліризм, який являв собою хорватське національне культурне відродження. Своєї мети — створення єдиного культурного й мовного простору для всіх південних слов'ян — ілліризм не досяг, але навколо нього об'єдналися письменницькі сили хорватських теренів і сформувався єдиний літературний процес.

Розвиваючись на загальному тлі гострих суспільно-політичних суперечностей, література ілліризму мала виразний наступально-войовничий характер. Вона постала специфічним утіленням ідей та прагнень нових політичних сил. Література ілліризму була представлена головним чином поезією; провідними жанрами стали патріотична та інтимна лірика; домінантним художнім методом — романтизм.

Протягом п'ятнадцяти років представники ілліризму започаткували видання низки друкованих органів (*"Даниця"*, *"Коло"*, *"Іскра"*), організували *літературно-наукове товариство "Матиця Іллірійська"* (1842), налагодили регулярну діяльність хорватського театру, працювали над створенням окремих видів культурної діяльності, яких раніше у хорватів не було (літературна критика, драматургія, оперне мистецтво та ін.), взяли за друкування національної літературної спадщини тощо.

Найвизначнішими діячами в царині власне літератури серед представників ілліризму були *Іван Мажуранич* (1814–1890), *Станко Враз* (1810–1851), *Петар Прерадович* (1818–1872). Крім них, заслуговують на увагу такі постаті, як *Димитріє Деметер*, *Антун Немчик*, *Павло Штоос*, *Людевит Вукотинович*, *Іван Кукулевич* та ін. З ілліризмом пов'язана діяльність першого хорватського національного художника *Векослава Караса* (1821–1858).

Від 1838 р. виходили друком книжки представників літератури ілліризму. До 1849 р., здебільшого коштом самих авторів, побачили світ *"Пісні та оповідання"* Вукотиновича, *"Юран та Софія"* Кукулевича, *"Райські яблука"* Врази, *"Теута"* Деметера, *"Хорвати — мадярам"* Мажуранича та ін.

У 50-ті роки в хорватській культурі з'являються ознаки глибокого застою, зумовленого головним чином позалітературними обставинами. Література та мистецтво періоду абсолютизму не дали нових цікавих митців чи творів. Більшість діячів культури намагалися продовжувати в нових умовах справу своїх попередників — представників ілліризму, але зробити це було практично неможливо.

Хорватське культурне життя поживляється після падіння абсолютизму. З 1861 р. в Загребі видається новий літературний журнал “*Наше горе лист*”, навколо якого поступово згуртовується нова генерація письменників. З'явилися й інші друковані органи — “Славонац” (Пожега), “Драголюб”, “Віенац” (Загреб). У 1867 р. засновано ще дві важливі інституції — *Югославську академію наук та мистецтв*, а також Галерею іноземних майстрів живопису. Від 1874 р. в Загребі діє перший на Балканах університет.

Період 1861–1881 рр. у хорватській літературі дістав назву “епохи Шеноа”. Август Шеноа (1838–1881) вважається не лише найпліднішим і найвидатнішим хорватським письменником свого часу, а й одним із найвизначніших митців за всю історію хорватської літератури. Крім іншого, він став ідеологом нової генерації письменників, сформулювавши основні завдання літератури, а також накресливши шляхи їх розв'язання.

Шеноа поставив на порядок денний питання максимального наближення красного письменства до життя народу, що обов'язково мало супроводжуватися підвищенням естетичного рівня літератури. Автор історичного роману “Селянське повстання” та багатьох інших творів визначив магістральний шлях розвитку хорватської літератури другої половини ХІХ ст., обстоюючи в ній новий художній метод — реалізм. Своєю творчістю письменник всіляко сприяв утвердженню цього методу.

Шляхом, накресленим Шеноа, пішли в 70–80-ті роки Є. Кумичич, А. Ковачич, В. Новак, Я. Лесковар, Й. Козарац, К. Ш. Джальський, А. Харамбашич, О. С. Краньчевич та ін.

Період 1895–1914 рр. вважається в історії хорватської культури добою “хорватського модерну” Це час прориву в літературу й мистецтво модерністських течій і напрямів. Цей процес відбувається у хорватів під впливом західноєвропейських зразків. Докорінно змінився загальний клімат існування культури. Все старе апріорно заперечується, розрив з національною традицією проголошується першою передумовою для створення “нового” мистецтва. Основним критерієм оцінки літературно-мистецьких явищ виступає їхній естетичний рівень, зв'язок з національним самоутвердженням і політичною боротьбою проголошується вторинним.

У цей час в літературу приходять нова генерація митців, очолювана А. Г. Матошем (1873–1914) та І. Войновичем (1857–1929). Разом з ними плідно працювали В. Назор, М. Бегович, Д. Шимунович, Я. Поліч-Камов, В. Відрич, М. Мар'янович та ін.

У живописі *академічний реалізм*, що домінував майже всю другу половину XIX ст. (*Н. Машич, В. Буковац, Ф. Кикерец* та ін.), змінюють нові течії, серед яких для хорватів особливої актуальності набуває *імпресіонізм* (*Й. Рачич, М. Кралевич*).

На зламі століть у хорватській культурі з'явилася творча особистість, яка й сьогодні залишається провідною постаттю в галузі скульптури. Це — *Іван Мештрович*, ім'я якого увійшло в історію не тільки хорватського, а й європейського мистецтва.

На початку XX ст. в хорватській культурі існувало багато угруповань, течій, шкіл, напрямів, які пропонували власні програми й способи їхньої реалізації. *У літературі та мистецтві рівноправно співіснували імпресіонізм, експресіонізм, символізм, реалізм тощо.*

У другій половині XIX ст. стає очевидним прогрес у словенській культурі. Почали виходити журнали “Люблянський дзвін” (1881), “Дім та світ” (1888). З'явилися нові імена в літературі й мистецтві (*Я. Керсник, А. Ашкерц, І. Тавчар* та ін.). Розширилося коло читацької публіки, як двомовної, так і власне словенської.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства. Москва, 1955.

Балканы в конце XIX — начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва, 1991.

История Югославии: В 2 т. Москва, 1963. Т. 1.

История южных и западных славян: В 2 т. Москва, 1998. Т. 1.

Лециловская И. И. Иллиризм. К истории хорватского национального возрождения. Москва, 1968.

Лециловская И. И. Общественно-политическая борьба в Хорватии, 1848—1849. Москва, 1977.

На путях к Югославии. Москва, 1997.

Фрейдзон В. И. Борьба хорватского народа за национальную свободу. Москва, 1970.

Чрня З. История хорватской культуры. Загреб, 1965.

Hrvatski povijesni zemljovidi. Zagreb, 1998.

Лекція

36

МАКЕДОНСЬКИЙ НАРОД НА ШЛЯХУ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

- Історичні витoki “македонського питання”
- “Македонська проблема” як складова “східного питання”
- Становлення македонського національно-визвольного руху
- Македонія за часів младотурецької революції та Балканських воєн

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ “МАКЕДОНСЬКОГО ПИТАННЯ”

Під назвою Македонія в центрі Балкан існувало певне історичне державно-територіальне утворення, що стало відоме завдяки діяльності Александра Македонського. Згодом ця область увійшла до складу Римської та Візантійської імперій. У другій чверті IX ст. більша частина Македонії входила спочатку до Першого, а потім і до Другого Болгарського царств. У середині XIV ст. ця територія увійшла до складу Сербії, але вже наприкінці того ж століття Македонія стала складовою Османської імперії.

Македонія як історична область мала певні географічні межі. На півночі вони збігаються з умовним кордоном північної (придунайської) та південної (середземноморської) частин Балкан, на заході кордон пролягає уздовж лінії розмежування півострова на західну і східну частини, на півдні Македонія межує з грецькою провінцією Фессалія, на сході кордон Македонії проходить за басейном річки Мести (Местоса).

Введення Македонії до складу Османської імперії призвело до погіршення становища християнського населення. У результаті політики насильницької ісламізації, жорстокого по-

даткового та етнічно-релігійного гноблення розпочався масовий вихід місцевої людності з Македонії.

Національно-визвольний рух балканських народів, пов'язаний з процесом національного Відродження, розгорнувся наприкінці XVIII ст. На рубежі XIX ст. в Македонії проживало близько мільйона жителів, 724,5 тис. з яких сповідували православ'я.

Національно-визвольна боротьба грецького народу 1821–1829 рр. поширилася й на деякі райони Македонії. Еллінський вплив на слов'ян (через православ'я, візантійські культурні традиції) був досить значним. Претензії на македонські (південні та центральні) землі обґрунтовувала програма (“Велика ідея”), в основу якої покладалося відновлення грецької держави у межах Візантійської імперії. Особливо сильний вплив греки мали у Південній Македонії, де вони становили більшість населення. Значного еллінського впливу зазнали й заможні верстви слов'ян, чії діти здобували освіту в грецьких навчальних закладах. Цей вплив відбивався на соціально-політичних явищах та на процесі формування македонської інтелігенції.

Узмагання за право на Македонію згодом вступила й Болгарія. Спираючись на історичні перекази й схожість мов, діячі болгарського Відродження прагнули пробудити й зміцнити у слов'ян Македонії почуття належності до болгарського етносу. Національне відродження слов'ян Македонії, що проходило у фарватері болгарського, сприяло не тільки розумінню необхідності визволення від османського іґа, а й появі прагнення до створення незалежної македонської держави.

Серед слов'ян Південної і Західної Македонії утверджувалися почуття патріотизму і гордості за мову, створену “першовчителями македонськими” Кирилом та Мефодієм. У цілому виникнення та поширення ідей про самостійність македонців у XIX ст. відбувалося в загальному річищі посилення визвольного руху балканських народів. Але, на відміну від сербів і греків, македонці перебували тільки на першому етапі цього тривалого шляху. Сусідні країни висували власні претензії на македонські землі, які ще залишилися в складі Османської імперії. Так, у сербській програмі “Начертаніє” (1844) Македонія розглядалася як територія зі слов'янським населенням, у якій заінтересована Сербія. В 40–60-х роках до Македонії засилялися агенти сербського уряду, який намагався дістати інформацію про можливість участі її жителів у повстанні християн проти турків. Сербі прагнули нейтралізувати

грецький вплив. намагаючись зміцнити власні позиції в цьому регіоні через освіту, видання та розповсюдження навчальної літератури. Однак істотних успіхів вони не досягли.

У 60-х роках XIX ст. на таємних переговорах між Грецією і Сербією йшлося про поділ Македонії після її визволення. Сербі тоді враховували, що греки та болгари завдяки своїм чільним позиціям у церковній ієрархії досить твердо закріпилися в македонських землях. Так, Константинопольська патріархія та Болгарський екзархат, заснований у 1870 р., представляли православне населення Македонії. Церква за тих умов перетворилася на важливий засіб політичної боротьби і впливу на православних.

На той час визволення Македонії було можливе тільки воєнним шляхом. Однак Російська імперія як оплот православ'я мусила дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо збереження статус-кво на Балканах і не могла вирядити свої армії для допомоги православним братам.

“МАКЕДОНСЬКА ПРОБЛЕМА” ЯК СКЛАДОВА “СХІДНОГО ПИТАННЯ”

Після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр., за Сан-Стефанським прелімінарним мирним договором більша частина Македонії мала увійти до Болгарського автономного князівства. Але за постановами Берлінського конгресу

1878 р. Македонія з туманною обіцянкою майбутніх реформ залишалася в складі Османської імперії. Договір передбачав надання місцевому населенню релігійної автономії, а також розробку так званого Органічного статуту, за яким християни діставали право входити до судових органів і Загальної Ради управління провінцій Порти.

Саме після Берлінського конгресу заінтересовані балканські країни взялися готувати переділ македонської території. За цих умов “македонська проблема” стала однією з найгостріших у розв’язанні “східного питання” Саме тоді діячі національного руху висунули гасло: “Македонія для македонців”, виступаючи за надання їй автономії в межах Османської імперії.

Становище в Македонії наприкінці 70-х років XIX ст. ускладнилося у зв’язку з напливом сюди біженців-мусульман із Болгарії, Сербії та Боснії і Герцеговини. У Болгарії, де невдоволення берлінськими постановами набуло загального характеру, стали створювати комітети “Єдність”, які розпочали підготовку до повстання.

Повстання спалахнуло в жовтні 1878 р., після нападу на турецьку залозу в ущелині Кресна (Східна Македонія). У повстанні брало участь декілька сотень гайдуків і озброєних селян під проводом *Стояна Карастойлова*. Майже за місяць владу повстанців було встановлено на значній території. Бойові дії пересунулися до Розлоської котловини (Північно-Східна Македонія).

У грудні 1878 р. проти повстанців розпочало наступ численне османське військо. Після тривалих кровопролитних сутичок, загибелі ватажків повсталих, суперечок керівників стосовно перспектив боротьби, жорсткої позиції великих держав (ті наполягали на виконанні умов Берлінського договору) у травні 1879 р. опір припинився і “Македонське повстання” завершилося.

Невизначеність “східного питання”, складовою частиною якою була доля Македонії, вже на початку 80-х років XIX ст. перетворило її територію на арену зіткнення інтересів Болгарії, Греції та Сербії. Проте на тому етапі основний акцент у протистоянні сторін робився виключно на мирні освітянсько-культурні акції.

Так, Болгарія намагалася діяти, спираючись переважно на свого екзарха *Йосифа I* (1840–1915), котрий після проголошення Константинопольською патріархією Болгарського екзархату схизматами, продовжував відстоювати право на утворення національної церкви. Екзарх наголошував, що патріархія по суті є грецькою структурою, тому вона завжди сприятиме вирішенню проблеми з позиції “еллінських інтересів” У 1883 р. *Йосиф I* домогся визнання легітимності самостійного Болгарського екзархату.

Під опікою болгарської церкви здійснювалася цілеспрямована політика в галузі освіти, яка полягала в заснуванні у Македонії мережі болгарських початкових шкіл, покритті витрат на утримання навчальних установ і підготовку вчителів, складанні програм тощо. Ця освітянська програма запроваджувалася державним коштом, субсидії адресувалися безпосередньо громадам і школам або через Болгарський екзархат, що фінансувався з державного бюджету. Головною метою акції було формування болгарської національної свідомості у слов'ян Македонії.

Болгарській культурно-освітній політиці доводилося витримувати конкуренцію з досить розгалуженою мережею грецьких шкіл, що переважали на півдні. *Болгари закріпилися тільки в східних районах — у Монастирській області.*

На півночі Македонії поволі зростає вплив Сербії. Поштовхом до цього стало укладення в 1881 р. союзного договору між Австро-Угорщиною і Сербією, який зафіксував можливість територіального розширення останньої в південному напрямі. Невдовзі виникли різноманітні товариства, що проводили сербську освітянську політику серед македонської людності: відкривали школи, друкували та розповсюджували навчальну літературу, здійснювали підготовку вчителів та ін. У своїй діяльності серби спиралися на консулати в Скоп'є, Сересі та Монастирі. Їх підтримувала також Константинопольська патріархія.

Обґрунтовуючи легітимність своїх претензій на Македонію, всі заінтересовані сторони посилалися на "історичне право", а також на етнічний склад населення, що трактувався ними у власних інтересах (залежно від того, де готувалися відповідні статистичні дані). У кожному випадку титульною в Македонії оголошувалася та нація, в країні якої виходило у світ видання, присвячене цьому питанню.

Водночас діяльність Болгарії, Греції та Сербії з розширення мережі навчальних закладів у Македонії сприяла формуванню прошарку освічених людей, які брали участь вже у наступному етапі змагань за національну незалежність.

Виступаючи в ролі покровительки православ'я на Балканах, Росія вважала за свій обов'язок захищати населення Македонії від конфесійних утисків. Проте жодних рішучих дій проти Порти вона не квапилася здійснювати, побоюючись ускладнень у регіоні, де перепліталися різні інтереси. В Росії майбутнє Македонії пов'язували з однією із балканських країн — Болгарією, Грецією чи Сербією.

СТАНОВЛЕННЯ МАКЕДОНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Боротьба за вплив на слов'ян Македонії в середині 90-х років XIX ст. для Греції та Сербії значно ускладнилася. На балканській політичній арені з'явилася Внутрішня Македонська революційна організація, створена в 1893 р. в Салоніках. Незабаром вона дістала назву *Таємної Македонсько-Одринської революційної організації (ТМОРО)*, а в 1905 р. була перейменована у *Внутрішню Македонсько-Одринську революційну організацію (ВМОРО)*.

Організація діяла легально й будувалася за принципом централізму: Центральний комітет — окружні — сільські комітети. ЦК очолював лікар Х. Татарчев. До складу місцевих комі-

тетів входили переважно викладачі церковно-шкільних громад Болгарського екзархату.

Мережа ТМОРО незабаром охопила майже всю Македонію. Нових членів до лав організації приймали на загально-сільських зборах, що відбувалися в приміщенні церкви або школи. Нові члени присягалися на Євангелії, прапорі та зброї.

Особливе місце в діяльності ТМОРО належало четам — збройним формуванням, які відігравали провідну роль у підготовці до майбутньої збройної боротьби. У системі організації існували міліція, суд, школи тощо. Місцеві комітети прагнули розв'язувати й економічні, й культурно-освітні проблеми.

У Софії в березні 1895 р. на Першому македонському конгресі еміграції було засновано Верховний македонський комітет (ВМК), який виступав за надання Македонії політичної автономії. ВМК формував на болгарській території збройні загони (чети), які в разі необхідності мали діяти в Македонії. Активну роль у заснуванні ВМК відіграв уряд Болгарії. Створення комітету започаткувало течію в національно-визвольному русі Македонії, відому пізніше як “верховизм” ВМК розгорнув активну діяльність, а в 1900 р. змінив назву на Верховний Македонсько-Одринський (Адріанопольський) комітет (ВМОК).

Створення ТМОРО та ВМОК свідчило про поступ національно-визвольного руху слов'ян Македонії. Однак ці організації, виступаючи за автономію, від самого початку займали різні позиції щодо шляхів і засобів досягнення поставленої мети. Якщо перші були прихильниками революційних методів, то другі — легальних. Нерозв'язаним залишалося питання про створення єдиного центру. Тому між структурами ТМОРО та ВМОК періодично виникали непорозуміння, які іноді переростали в сутички.

У Белграді, за підтримки сербських властей, у 1902 р. виникла Македонська організація, що так само, як і ВМОК, складалася з емігрантів.

Унаслідок таких дій на півночі Македонії зосереджувалися просербські чети, на півдні — прогреські загони, а в Болгарії для “революційної боротьби” готувалися проболгарські відділи ВМОК. Все це свідчило, що на початку ХХ ст. Болгарія, Греція та Сербія від культурно-освітньої політики перейшли в Македонії до військової діяльності.

Відсутність єдиного центру керівництва македонським визвольним рухом та розбіжності стосовно застосування відпо-

відних методів призводили до прикрих поразок. Так, у вересні 1902 р. ВМОК, без узгодження з іншими організаціями, підняв “Горноджумайське повстання”. У виступі брало участь майже 400 четників, котрі встановили контроль над двадцятьма селами. Незабаром турецькі війська жорстоко придушили повстання. Однак провід ВМОК заходився готувати новий виступ.

Наприкінці січня 1903 р. уряд у Софії заборонив діяльність ВМОК на території Болгарії. За умов, що склалися, підготовку до призначеного на весну повстання взяла на себе ВМОРА. Виступ планувався на літо 1903 р., але тільки “в підготовлених для масового виступу районах”

Під тиском великих держав османський уряд у грудні 1902 р. заявив про намір здійснити у європейських провінціях адміністративну, судову та освітню реформи.

Проте антиосманські настрої серед населення Македонії не зазнали змін. Тільки в 1898–1903 рр. відбулося декілька сотень збройних сутичок македонських патріотів з турецькими військами. З’їзд ТМОРО в Салоніках у січні 1903 р. ухвалив рішення про повстання, перенісши його початок на весну.

Активісти екстремістської організації “Геміджеї” у квітні 1903 р. здійснили в Салоніках низку терористичних акцій. Вибухи пролунали на торговому французькому судні, що стояло на рейді порту, в приміщенні німецького клубу, в офісі Оттоманського банку та на деяких підприємствах. Організатори терактів сподівалися на відповідну реакцію великих держав та на їхню підтримку вимог патріотів про надання незалежності Македонії. Проте їхні сподівання не тільки не виправдалися, а й спонукали ісламських фанатиків до проведення антихристиянських погромів.

У травні 1903 р. в Смілево з’їзд Бігольської революційної округи підтримав рішення ТМОРО про повстання, а його початок призначив на літо. У травні з’їзд Монастирської революційної округи також ухвалив рішення про повстання. Для керівництва ним було створено Генеральний штаб, до якого увійшли Д. Групєв, А. Лозангєв та Б. Сафаров. Дата виступу переносилася на кінець липня.

Глінденське повстання розпочалося з виступів 2 серпня 1903 р. в Монастирській та Бітольській округах й охопило значну частину міст і сіл Південно-Західної Македонії, де відразу створювалися органи нової влади. Основне гасло повсталих — “Македоня — македонцям!”

Кульмінацією виступу стало визволення міста Крушево. Наступного дня обрано 60 депутатів — по 20 представників від македонців, волохів і албанців. *Збори проголосили створення Крушевської республіки та її вищого органу — Ради республіки — на чолі з М. Краєвим.* Тимчасовий Виконком (уряд) республіки складався з шести міністрів. Рада республіки 6 серпня затвердила Маніфест*, який було зачитано перед широким загальним повстанців і місцевих жителів.

Через своє закордонне бюро в Софії керівництво ТМОРО 10 серпня оприлюднило "*Декларацію Внутрішньої організації до великих сил*". У документі містилися вимоги про необхідність призначення в Македонії та інших європейських провінціях Порти губернаторів-християн, які б мали широкі права та певну самостійність. Також пропонувалося запровадити на постійній та колективній основі міжнародний контроль, наділений повноваженнями застосовувати санкції проти Османської імперії.

Після 10 серпня в Глінденському повстанні настав перелом. Проти його учасників Порта кинула багатотисячне військо. Розпочалися масові репресії проти всіх, хто співчував повсталим. Тільки в Преспанській та Ресенській нахіях спалено 27 сіл, знищено майже 1,5 тис. будинків, розорено 18 церков і зруйновано 6 шкіл.

На десятий день існування Крушевської республіки після нічного артилерійського обстрілу турецькі війська вдерлися до міста. Республіку було потоплено в крові, а місто зрівняли з землею. Повстання жорстоко придушили, хоча сутички з османами тривали ще протягом двох місяців.

Європейські держави, стомлені від нескінченного напруження, пов'язаного з Балканами, намагалися запобігти виникненню нової кризи. *Росія і Австро-Угорщина в жовтні 1903 р. підписали Мюрцитєзьку угоду, що передбачала проведення низки реформ у Македонії:* призначення при головному інспекторі Хілмі-паші спеціальних російських і австрійських агентів, які під час інспекційних поїздок мали вказувати представникам влади на зловживання й утиски щодо християнської людності; реорганізацію жандармерії, адміністративних і судових установ; зміну адміністративно-територіального поділу з урахуванням інтересів різних національностей; виділення спеціальних коштів для надання допомоги населен-

* Оригінал Маніфесту Крушевської республіки не зберігся. Він був відновлений за пам'яттю одним із авторів, учителем і публіцистом М. Майським і надрукований під назвою "Глінден"

ню, яке потерпіло під час повстання; створення спільних ісламсько-християнських комісій для розгляду політичних злочинів тощо.

ТМОРО прийняла рішення ігнорувати Мюрцштезьку угоду, яка, до того ж, не виконувалася турецькою владою. Після початку процесу самоідентифікації македонців як окремого народу в організації намітився розкол. Консервативне крило пропонувало готувати нове повстання в 1904 р. й продовжувало орієнтуватися на Болгарію. Лівиця відстоювала незалежний характер македонського визвольного руху. Після з'їзду в 1905 р. та перейменування на ВМОРО, розкол в організації переріс у відкрите протистояння.

Болгарія та Сербія уклали в 1904 р. таємний договір, що підтримував Мюрцштезьку угоду. Обидві країни зобов'язувалися чинити опір будь-яким акціям, пов'язаним з поділом османських провінцій на Балканах. Але територія Македонії залишалася ареною кривавих сутичок проболгарських, прогрецьких та просербських збройних загонів. Боротьба проводилася й легальними засобами. Так, у примусовому порядку певні території підпорядковувались Константинопольському патріархатові, або ж Болгарському екзархатові. Все це призводило до масової еміграції селян.

В умовах розколу, ліве крило Внутрішньої організації підтримали македонські соціалісти, для яких першочерговим завданням було досягнення Македонією політичної автономії. Саме ця вимога зафіксована в *меморандумі Македонського науково-літературного товариства* (засноване в Петербурзі у 1902 р.).

У документі, надісланому урядові Росії, вимагалось також *“визнання Оттоманською Портою македонських слов'ян народом з окремою літературною мовою, яка нарівні з турецькою стане офіційною мовою в трьох вілайєтах Македонії: Косовському, Бітальському та Солунському; визнання самостійності церкви”*.

Мюрцштезька угода в 1905 р. була доповнена ще й фінансовими реформами. Проте в 1908 р. Габсбурзька монархія відмовилася від політики дотримання статус-кво на Балканах. Уряд Англії запропонував проект надання автономії Македонії, який відкинули Німеччина та Австро-Угорщина, а Росія запропонувала замінити двосторонній контроль на багатосторонній.

**МАКЕДОНИЈА
ЗА ЧАСІВ
МЛАДОТУРЕЦЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ
ТА БАЛКАНСЬКИХ
ВОЄН**

У 1908 р. в Османській імперії спалахнула младотурецька революція. *Македонія була одним із опорних пунктів младотурків*, діяльність яких стосовно конституційного питання сприяла встановленню відносного спокою в країні: відновлено Органічний статут 1876 р., розпущено збройні угруповання, легалізовано діяльність усіх політичних і громадських організацій.

У питанні про майбутній адміністративний устрій Македонії національні сили сходилися в одному: організація управління національними територіями має бути децентралізована. Втім, погоджуючись з цією вимогою, младотурецький режим проголосив офіційною доктриною “османізм”. Навчання в школах (крім початкових класів) здійснювалося тільки турецькою мовою. Сподівання македонців на отримання країною автономії також не виправдалися. До того ж, законом 1910 р. заборонялася політична діяльність, що реанімувало нелегальні форми боротьби.

Під час створення балканськими країнами антиосманської коаліції розглядалися й македонські перспективи. Так, згідно з договором між Болгарією і Сербією, укладеним в березні 1912 р., ці держави домовилися про взаємодопомогу в разі порушення статус-кво на Балканах, допускалася також можливість надання Македонії автономії. Угода між Болгарією і Грецією, підписана в травні 1912 р., передбачала здійснити поділ Македонії відповідно до кількості військ на фронті, втрат і здобутків сторін. Після підписання сербсько-грецького пакту у вересні 1912 р. Балканський союз проти Порти став реальністю.

У жовтні 1912 р. Сербія, Болгарія та Греція оголосили війну Османській імперії. Болгарські війська зайняли східну частину Македонії, а сербські — західну. Обидві армії через Албанію вийшли до Адріатики. Успіхи антиосманської коаліції спонукали македонську політичну еліту до рішучих дій, оскільки вона сподівалася, що участь македонських загонів у бойових діях на фронтах і в запіллі турецької армії стане вагомим аргументом на користь незалежності Македонії.

Поділ македонських земель, що відбувся у ході Першої Балканської війни, не задовольнив союзників. Сербія, втративши вихід до Адріатичного моря (Албанія проголосила незалежність у 1912 р.), вимагала від Болгарії як компенсацію Вардарську долину.

Греція вимагала від Болгарії територіальних поступок у Південно-Східній Македонії та визнання грецьких прав на Салоніки. Зі свого боку Болгарія вимагала допущення її військ до Західної Македонії, яку зайняли серби та греки.

В умовах, що склалися, особливо після підписання таємного *сербсько-грецького договору в травні 1913 р.*, спрямованого проти Болгарії, нової війни уникнути не вдалося. До того ж Болгарія також готувалася до сутички, сподіваючись розв'язати "македонське питання" на власну користь.

Нападом болгарських військ на сербські аванпости 23 червня 1913 р. розпочалася Друга Балканська війна. За умовами Бухарестського миру в серпні 1913 р. більша частина македонських земель (Егейська Македонія з Салоніками) відходила до Греції, Вардарська — до Сербії, а Пірінська — до Болгарії.

Спротиву такому поділові серед населення Македонії (крім пасивних форм) не спостерігалось. Це зумовлювалося такими чинниками:

1) для певних етнічних груп (наприклад греків) такий поділ означав возз'єднання з історичною батьківщиною;

2) у результаті масової еміграції Македонія втратила значну частину "пасіонарного" населення;

3) для багатьох людей звичка до покірливості, що формувалася протягом століть, стала частиною поведінки;

4) низький рівень національної свідомості селянських мас був наслідком не лише життєвого укладу, а й насильницьких засобів, які застосовували османи, греки, болгари та серби проти македонців. Така політика проводилася новими властями на приєднаних територіях передовсім у царині освіти й релігії, аж до насильницької заміни прізвищ і національності.

На початку Першої світової війни македонське населення рекрутується до армій Болгарії, Греції і Сербії. Виникла парадоксально-трагічна ситуація, коли македонці мусили воювати, захищаючи інтереси коаліцій, що ворогували.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Бирман М. А. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912–1913 гг. и мотивы России // Балканские исследования России и славян. Москва, 1992. Вып. 15.

Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1961.

Косик В. И. Македония — споры, отношения, войны // На путях Югославии: за и против. Москва, 1997.

Македония: документы и материалы. София, 1978.

Македония: проблемы истории и культуры. Москва, 1999.

Македония: Путь к самостоятельности. Документы. Москва, 1997.

Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны. Москва, 1985.

Стрельчук Н. Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.). Чернівці, 1999.

Ташковский Д. О македонской нации. Скопье, 1976.

ХРОНОЛОГІЯ

ПОЛЬЩА

- 963 р. — перша писемна згадка про Польщу
- 966 р. — прийняття християнства у Польщі
- 1000 р. — створення Гнєзненського архієпископства
- 1025 р. — коронація Болеслава I Хороброго
- 1076 р. — коронація Болеслава II Сміливого
- 1138 р. — Статут Болеслава III Кривоустого й початок удільної роздробленості
- 1180 р. — Ленчицький з'їзд польської знаті
- 1181 р. — втрата Польщею Західного Помор'я
- 1241 р., 9 квітня — битва з монголо-татарами під Легницею
- 1300 р. — захоплення Великої Польщі Вацлавом II
- 1308 р. — загарбання хрестоносцями Східного Помор'я
- 1320 р. — коронація Владислава I Локетка
- 1343 р. — Каліський мир з Тевтонським (Німецьким) орденом
- 1347 р. — судові Статути Казимира Великого
- 1349–1366 рр. — включення Галицької Русі до складу Польщі
- 1364 р. — відкриття Краківського університету
- 1385 р., 14 серпня — Кревська унія
- 1401 р. — Вілейсько-Радомська унія
- 1409–1411 рр. — війна з Німецьким орденом
- 1410 р., 15 липня — Грюнвальдська битва

1454 р.	— Нешавські статuti
1454–1466 рр.	— Тринадцятилітня війна з Німецьким орденом
1496 р.	— створення двопалатного сейму. Петрковські статuti
1505 р.	— Радомська конституція
1525 р.	— визнання Пруським герцогством васальної залежності від Польщі
1558–1582 рр.	— участь Польщі в Лівонській війні
1564 р.	— поява на польських землях Ордену єзуїтів
1569 р., 1 липня	— Люблінська унія
1573 р.	— “Генріхові артикули”
1591–1593 рр.	— селянсько-козацьке повстання під проводом К. Косинського
1594–1596 рр.	— селянсько-козацьке повстання під проводом С.Наливайка
1596 р.	— Брестська церковна унія
1600–1629 рр.	— війна зі Швецією
1609–1611 рр.	— інтервенція проти Росії
1619 р.	— Деулинське перемир'я
1620–1621 рр.	— польсько-турецька війна. Хотинська битва
1634 р.	— Поляновський мир з Росією
1648–1657 рр.	— Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького
1654–1667 рр.	— війна з Росією. Андрусівське перемир'я
1655–1660 рр.	— війна зі Швецією. Олівський мир
1672–1673 рр.	— польсько-турецька війна. Бучацький мирний договір
1683 р., 12 вересня	— перемога Яна III Собеського над османами під Віднем
1686 р., 6 травня	— “Вічний мир” з Росією
1704 р.	— вступ Польщі у Північну війну
1733–1735 рр.	— війна за Польську спадщину
1768 р.	— Барська конфедерація

- 1768–1769 рр. — селянське повстання на Правобережній Україні (“Коліївщина”)
- 1772 р. — Перший поділ Речі Посполитої
- 1788–1792 рр. — Великий сейм
- 1791 р., 3 травня — прийняття Конституції
- 1792 р. — Тарговицька конфедерація
- 1793 р. — Другий поділ Речі Посполитої
- 1794 р., 24 березня — початок повстання під проводом Г. Косцюшка
- 1794 р., 7 травня — Поланецький універсал
- 1795 р. — Третій поділ Речі Посполитої
- 1807 р. — Тільзитський мир. Створення Герцогства Варшавського
- 1815 р. — рішення Віденського конгресу про переділ польських земель
- 1815 р., 27 листопада — затвердження Олександром I Конституції Королівства Польського
- 1830–1831 рр. — Листопадове повстання
- 1846 р., лютий — Краківське повстання
- 1848 р., березень — Познанське повстання
- 1863–1864 рр. — Січневе повстання
- 1873 р. — створення Польської Академії наук
- 1905 р., червень — повстання робітників у Лодзі
- 1915 р., серпень — окупація Варшави німецькими військами
- 1916 р., 5 листопада — Маніфест Центральних держав про надання незалежності Польщі
- 1917 р., серпень — заснування Польського національного комітету
- 1918 р., 11 листопада — День відновлення державної незалежності Польщі

ЧЕХІЯ

- V ст. н.е. — поява слов'янських племен на території Чехії

- 863 р. — початок діяльності слов'янських просвітників Кирила і Мефодія в Моравії
- 922–935 рр. — правління князя Вацлава
- 973 р. — заснування єпископства в Празі
- Кінець X ст. — утворення чеської держави Пржемысловичів
- 1189 р. — прийняття “Статуту Конрада”
- 1212 р. — визнання імператором Фрідріхом II суверенітету Чеського королівства
- 1306 р. — загибель короля Вацлава III. Кінець династії Пржемысловичів
- 1310–1437 рр. — правління Люксембурзької династії
- 1344 р. — заснування Празького архієпископства
- 1346–1378 рр. — правління Карла IV
- 1348 р. — заснування університету в Празі
- 1379–1419 рр. — правління Вацлава IV
- 1371–1415 рр. — життя та діяльність Яна Гуса
- 1419 р., 30 червня — повстання гуситів у Празі
- 1419–1437 рр. — Гуситські війни
- 1436 р. — оприлюднення Празьких компактатів
- 1457 р. — заснування громади “Чеських братів”
- 1471–1526 рр. — правління династії Ягеллонів
- 1485 р. — Кутногорська угода між чашниками і католиками
- 1526–1918 рр. — правління династії Габсбургів
- 1592–1670 рр. — життя та діяльність Яна Амоса Коменського
- 1618 р., 23 травня — повстання чеських станів проти Габсбургів
- 1620 р., 8 листопада — битва поблизу Білої Гори
- 1621–1627 рр. — заборона протестантизму в Чехії та Моравії
- 1627 р., травень — прийняття Оновленого земського статуту для Чехії

- 1627 р., липень — указ про запровадження в чеських землях католицизму
- 1628 р., червень — поширення Оновленого земського статуту на Моравію
- 1648 р. — Вестфальський мир
- 1652 р. — юридичне оформлення закріпачення селян
- 1749 р. — указ Марії Терезії про об'єднання органів управління чеських та австрійських земель
- 1780–1790 рр. — правління імператора Йосифа II
- 1781 р., 13 жовтня — Патент про віротерпимість
- 1781 р., 1 листопада — Патент про скасування особистої залежності селян
- 1792 р. — заснування кафедри чеської мови та літератури в Празькому університеті
- 1798–1876 рр. — життя та діяльність Франтішека Палацького
- 1818 р. — заснування в Празі Національного музею
- 1824–1884 рр. — життя та діяльність Бедржіха Сметани
- 1830–1831 рр. — створення “Матиші Чеської”
- 1841–1904 рр. — життя та діяльність Антоніна Дворжака
- 1848 р., 11 березня — мітинг у Святовацлавських купальнях у Празі
- 1848 р., 2–12 липня — Слов'янський з'їзд у Празі
- 1848 р., 12–17 червня — народне повстання в Празі
- 1848 р., 7 вересня — скасування в чеських землях кріпацтва
- 1849 р., березень — Октруїрована конституція
- 1850–1937 рр. — життя та діяльність Томаша Масарика
- 1867 р., 8 лютого — Австро-угорська угода. Створення дуалістичної монархії

- 1874 р., грудень — заснування Національної партії вільнодумців
- 1907 р., 26 січня — прийняття закону про загальне виборче право
- 1915 р., вересень — заснування Чеського закордонного комітету (з травня 1916 р. — Чехословацька національна рада)
- 1918 р. — створення Чехословацького національного комітету в Празі
- 1918 р., 28 жовтня — проголошення Чехословацької республіки

СЛОВАЧЧИНА

- X ст. — приєднання словацьких земель до складу Угорської держави
- 1312 р. — битва під Розгановцями. Поразка в Словаччині великих феодалів, які виступили проти Карла Роберта
- 1440–1452 рр. — діяльність Яна Іскри в Словаччині
- 1445–1471 рр. — рух “братиків” у Словаччині
- 1467 р. — заснування Академії Істрополітана в Братиславі
- 1525–1526 рр. — повстання словацьких гірників
- 1530 р. — напад османів на словацькі землі
- 1792 р. — утворення Словацького вченого товариства
- 1815–1856 рр. — життя та діяльність Людовіта Штура
- 1845 р. — початок видання “Словацької національної газети”
- 1848 р., 10 травня — прийняття “Вимог словацького народу”
- 1848 р., 16 вересня — створення Словацької національної ради
- 1848–1849 рр. — перший та другий походи словацьких добровольців
- 1861 р. — створення Словацької національної партії

- 1863 р., 4 серпня — створення “Матиці Словацької”
 1907 р. — створення Словацької Ліги в США
 1913 р. — виникнення Словацької народної (людовської) партії
 1916 р. — виникнення Чехо-Словацької Національної ради в Парижі
 1918 р., 30 жовтня — прийняття “Мартінської декларації”

БОЛГАРІЯ

- VI–VII ст. — заселення Балкан слов'янськими племенами
 Початок VII ст. — перші слов'янські князівства (словинії) на території Болгарії
 70-ті роки VII ст. — походи хана Аспаруха на Візантію
 681–1018 рр. — Перше Болгарське царство
 852–889 рр. — правління князя Бориса I
 855–862 р. — створення Кирилом і Мефодієм слов'янської абетки
 864 (865) р. — прийняття Болгарією християнства
 893–927 рр. — правління князя (царя) Симеона
 917 р. — проголошення Болгарії царством. Надання автокефалії болгарській церкві
 Перша половина X ст. — виникнення й поширення богомільства
 971 р. — загарбання Північно-Східної Болгарії Візантією
 1018–1185 рр. — візантійське панування в Болгарії
 1040 р. — повстання під проводом Петра Деляна
 1185–1187 рр. — повстання під проводом Петра Асеня I. Здобуття Болгарією незалежності
 1187–1396 рр. — Друге Болгарське царство
 1218–1241 рр. — правління Івана Асеня II
 1277–1280 рр. — селянське повстання під проводом Івайла

- 1363 р. — розкол Болгарії на Тирновське та Відинське царства
- 1393 р. — захоплення османами Тирново
- 1396 р. — остаточне загарбання болгарських земель османами
- 1396–1878 рр. — Болгарія під османським ігом
- 1598 р. — Тирновське повстання
- 1688 р. — Чипровецьке повстання
- 1722–1798 рр. — життя та діяльність Паїсія Хілендарського
- 1739–1813 рр. — життя та діяльність Софронія Врачанського
- 1762 р. — видання “Історії слов’яно-болгарської”
- 30-ті роки ХІХ ст. — селянські виступи у Північно-Західній Болгарії
- 1821–1867 рр. — життя та діяльність Г. Раковського
- 1837–1873 рр. — життя та діяльність В. Левського
- 1834–1879 рр. — життя та діяльність Л. Каравелова
- 1848–1876 рр. — життя та діяльність Х. Ботева
- 1870 р. — опублікування програми Болгарського революційного центрального комітету
- 1876 р. — Квітневе повстання
- 1877–1878 рр. — російсько-турецька війна та визволення Болгарії
- 1878 р., 3 березня — Сан-Стефанський договір
- 1878 р., 13 липня — Берлінський трактат. Поділ Болгарії
- 1879 р. — прийняття Тирновської конституції
- 1881 р. — Державний переворот
- 1885 р., вересень — повстання в Східній Румелії. Об’єднання Болгарії
- 1908 р., 5 жовтня — остаточне проголошення незалежності Болгарії
- 1912 р. — створення Балканського союзу
- 1912 р., жовтень — Перша Балканська війна
- 1913 р., травень

- 1913 р., травень — Лондонський мирний договір
 1913 р., червень—липень — Друга Балканська війна
 1913 р., серпень — Бухарестський мирний договір
 1913 р., вересень — Константинопольський мирний договір
 1915 р., жовтень — вступ Болгарії в Першу світову війну

СЕРБІЯ

- Перша половина VII ст. — початок переселення сербів на Балкани
 860–880-ті роки — прийняття сербами християнства
 1166 р. — початок владарювання Стефана Немані
 1217 р. — прийняття Стефаном Неманичем королівського титулу
 1219 р. — здобуття автокефалії сербською церквою
 1346 р. — коронація Душана на царя “сербів та греків”
 1349 р. — “Законник” царя Душана
 1371 р. — битва на Мариці
 1389 р. — битва на Косовому полі
 1459 р. — занепад сербської держави; встановлення османської зверхності над сербськими землями
 1537 р. — ліквідація Сербської деспотовини в Сремі
 1557 р. — відновлення Сербської патріархії в місті Печ
 1690 р. — “Велике переселення” сербів на землі Габсбурзької монархії
 1699 р. — Карловацький мирний договір
 1718 р. — Пожаревацький мирний договір
 1751 р. — початок переселення сербів та чорногорців на територію України

- 1804–1813 рр. — Перше сербське повстання на чолі з Карагеоргієм
- 1815 р. — початок Другого сербського повстання на чолі з Мілошем Обреновичем
- 1830 р. — визнання Портою відновлення сербської державності
- 1869 р. — прийняття конституції та запровадження Народної Скупщини
- 1875–1878 рр. — повстання в Боснії та Герцеговині, сербсько-турецька та російсько-турецька війни
- 1882 р. — проголошення Сербії королівством
- 1903 р. — перехід влади до династії Карагеоргієвичів
- 1917 р. — Корфська декларація
- 1918 р., 1 грудня — проголошення в Белграді Королівства сербів, хорватів, словенців

ЧОРНОГОРІЯ

- середина X ст. — перше державне утворення на території Чорногорії
- XII ст. — входження Чорногорії до складу сербської держави
- 1356–1421 рр. — правління роду Балшичів
- 1427–1516 рр. — правління роду Црноєвичів
- 1798 р. — “Законник чорногорський та бродський”
- 1852 р. — проголошення Чорногорії князівством
- 1860–1918 рр. — правління Ніколи Петровича Негоша
- 1910 р. — проголошення Чорногорії королівством

БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА

- X ст. — утворення Боснійської бановини
1180–1240 рр. — правління бана Куліна
1353–1391 рр. — правління бана (короля) Твртко I
1377 р. — проголошення Твртко I королем
1463 р. — перехід Боснії під османську зверхність
1831 р. — повстання боснійських феодалів
1875–1876 рр. — антиосманське повстання в Боснії та Герцеговині
1908 р. — анексія Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною
1914 р., 28 червня — вбивство ерцгерцога Фердинанда

ХОРВАТІЯ

- 819 р. — повстання на чолі з Людевитом Посавським
879 р. — прийняття хорватами християнства
IX ст. — Хорватське князівство
910 р. — проголошення Хорватії королівством за правління Томислава (910–928)
920-ті роки — невдалі спроби Гргура Нінського реформувати католицьку церкву в національному дусі, запровадити відправи хорватською мовою
1075 р. — прийняття Звонимиром королівського титулу від папи Римського
1102 р. — Хорватсько-угорська унія; передання хорватської корони представникові угорської династії
1242 р. — напад на хорватські землі монголо-татарів
1483 р. — вихід у світ першої хорватської друкованої книги

- 1527 р. — визнання хорватським Сабором влади Габсбургів
- 1540-ві роки — поширення протестантизму в хорватських землях
- 1573 р. — селянське повстання під проводом Матії Губця
- 1593 р. — поразка османів у битві під Сіском
- 1671 р. — “змова Зринських”
- 1809–1813 рр. — хорватські території під владою Наполеона
- 1830–1840-ві роки — “Іллірійський” рух
- 1848 р. — скликання першого хорватського Сабору
- 1868 р. — хорватсько-угорська угода
- 1883–1903 рр. — правління бана Куена Хедерварі
- 1895 р. — заснування Партії права
- 1906 р. — Створення Сербсько-Хорватської коаліції та її перемога на виборах до Сабору

ДУБРОВНИК ТА ДАЛМАЦІЯ

- Початок VII ст. — заснування Дубровника
- 995 р. — перехід Далмації під зверхність Венеції
- 1358 р. — перехід Далмації та Дубровника під зверхність Угорщини
- 1426 р. — завершення формування території Дубровницької республіки
- XVI ст. — Дубровницько-далматинське літературне відродження
- 1667 р. — руйнація Дубровника внаслідок землетрусу

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ перший	
ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ	5
<i>Лекція 1.</i> Витоки та походження давніх слов'ян	6
<i>Лекція 2.</i> Слов'яни в стародавній історії Центрально-Східної Європи. Формування західно-та південнослов'янського етносів	26
<i>Лекція 3.</i> Суспільно-економічний розвиток і культура давніх слов'ян	54
Розділ другий	
ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	71
<i>Лекція 4.</i> Полабсько-поморські слов'яни (VIII–XII ст.) ...	72
<i>Лекція 5.</i> Польська держава в період правління династії Пястів (IX—друга половина XIV ст.)	80
<i>Лекція 6.</i> Польська держава в період правління династії Ягеллонів (кінець XIV–XVI ст.)	98
<i>Лекція 7.</i> Великоморавська держава	117
<i>Лекція 8.</i> Становлення та розвиток Чеського королівства (IX–XIV ст.)	131
<i>Лекція 9.</i> Гуситський рух. Занепад чеської державності (XV—перша половина XVII ст.)	149
<i>Лекція 10.</i> Словацькі землі у складі Угорського королівства (X–XV ст.)	172
<i>Лекція 11.</i> Словацькі землі в XVI–XVII ст.	187

<i>Лекція 12.</i> Болгарія в VII—XIV ст.	201
<i>Лекція 13.</i> Сербські землі в IX—першій половині XV ст. ...	222
<i>Лекція 14.</i> Чорногорія в X—XV ст.	240
<i>Лекція 15.</i> Боснійські землі в X—першій половині XV ст.	254
<i>Лекція 16.</i> Хорватські землі в IX—першій половині XVI ст.	270
<i>Лекція 17.</i> Дубровник і Далмація в X—XV ст.	281
<i>Лекція 18.</i> Південнослов'янські землі під владою Османів (XIV—перша половина XVII ст.)	297
Розділ третій	
ЗАХІДНІ ТА ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В НОВУ ДОБУ	
	317
<i>Лекція 19.</i> Річ Посполита в XVII—наприкінці XVIII ст. ...	318
<i>Лекція 20.</i> Національно-визвольний рух у польських землях наприкінці XVIII—в 60-х роках XIX ст.	343
<i>Лекція 21.</i> Польські землі в другій половині XIX—на початку XX ст.	364
<i>Лекція 22.</i> Чеські землі в Ранній Новий час (друга половина XVII—кінець XVIII ст.)	383
<i>Лекція 23.</i> Національне Відродження та спроби відновлення чеської державності (кінець XVIII—перша половина XIX ст.)	396
<i>Лекція 24.</i> Чеські землі в добу Модернізації (друга половина XIX—початок XX ст.)	414
<i>Лекція 25.</i> Словацькі землі у складі Габсбурзької монархії (XVIII—перша половина XIX ст.)	436
<i>Лекція 26.</i> Словацькі землі в дуалістичній Австро-Угорській монархії (друга половина XIX—початок XX ст.)	451
<i>Лекція 27.</i> Болгарські землі під владою Османів (друга половина XVII—перша половина XIX ст.)	469
<i>Лекція 28.</i> Відновлення болгарської державності. Болгарія наприкінці XIX—на початку XX ст.	488
<i>Лекція 29.</i> Сербі під владою Османів та Габсбургів (XVI—XVIII ст.)	515

<i>Лекція 30.</i> Відновлення сербської державності (XIX ст.) ..	529
<i>Лекція 31.</i> Королівство Сербія наприкінці XIX— на початку XX ст.....	545
<i>Лекція 32.</i> Чорногорія в боротьбі за незалежність. Утворення національної держави (кінець XVIII—початок XX ст.)	561
<i>Лекція 33.</i> Боснія та Герцеговина в XVI—XIX ст.	571
<i>Лекція 34.</i> Хорватські та словенські землі під владою Габсбургів і Венеції (XVI—XVIII ст.)	577
<i>Лекція 35.</i> Хорвати та словенці у складі Габсбурзької монархії (XIX—початок XX ст.)	589
<i>Лекція 36.</i> Македонський народ на шляху до національного самовизначення (XIX— початок XX ст.)	604
Хронологія	616

Навчальне видання

Яровий Валерій Іванович
Рудяков Павло Миколайович
Шумило Віталій Павлович та ін.

ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

(з давніх часів до ХХ ст.)

Курс лекцій

Художнє оформлення та редагування *О. Г. Григора*
Технічне редагування *Л. І. Швець*
Коректори *П. Л. Пироженко, Л. Ф. Іванова*
Комп'ютерний набір та верстка
Видавничого центру СП «ІСА»

Підп. до друку 2.08.2001. Формат 84×108/32. Папір офсет. № 1.
Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 33,18. Ум. фарбовідб. 33,6. Обл.-вид. арк. 36,31.
Вид. № 3984. Зам. № 1-2750

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
01001 Київ, вул. Хрещатик, 10
Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06.04.2001 р.
ЗАТ «ВІПОЛ», ДК № 15
03151. м. Київ, вул. Волинська, 60

І-90 **Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. посібник / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. — К.: Либідь, 2001. — 632 с.**

ISBN 966-06-0208-1.

У посібнику аналізуються загальні закономірності та специфіка етнічного, суспільно-політичного, економічного й культурного розвитку західно- та південнослов'янських народів. Розкриваються особливості слов'янського етногенезу, процесу виникнення, становлення, розвитку та занепаду феодальних слов'янських держав. Показується становище слов'янських народів у період німецького, османського, австрійського та російського поневолення. Значна увага приділяється дослідженню національно-визвольних рухів слов'янських народів, їх боротьби за відновлення своєї національної незалежності і державності.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.